

Леонід Кравчук

**Суспільно-політичні
та соціально-економічні
трансформації на Тернопільщині
(вересень 1939 – червень 1941 рр.)**

Монографія

Тернопіль
ТДМУ
«Укрмедкнига»
2017

УДК 316.334.2(477.84)”199/41+ 316.334.3(477.84)”199/41
К 77

Рецензенти:

завідувач кафедри Новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка доктор історичних наук, професор **О. М. Сухий**;
декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка доктор історичних наук, професор **М. Б. Бармак**;
завідувач відділу історичних студій Наукового-дослідного інституту Українознавства, м. Київ доктор історичних наук **П. П. Гай-Нижник**.

Кравчук Л. В.

К 77 **Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині** (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : монографія / Леонід Кравчук. – Тернопіль : ТДМУ, 2017. – 590 с.
ISBN 978-966-673-315-6

У монографії на основі широкого кола неопублікованих і не задіяних раніше джерел, фахових видань висвітлено соціально-економічні та суспільно-політичні трансформації на території Тернопільщини в період вересня 1939–червеня 1941 рр. Проаналізовані історіографія та джерельна основа змін в промисловості та сільському господарстві, освіті, медицині, культурі, в житті населення регіону, зумовлені процесом радянізації краю.

УДК 316.334.2(477.84)”199/41+ 316.334.3(477.84)”199/41

Рекомендовано до видання вченою Радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 26 грудня 2017 р. протокол № 5.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Аналіз джерельної бази	51
1.3. Теоретико-методологічні засади	69
Розділ 2. РАДЯНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ	76
2.1. Формування радянських владних структур	76
2.2. Утвердження партійного керівництва суспільно-політичним життям	98
2.3. Діяльність місцевих органів радянської влади	121
Розділ 3. СОЦІАЛІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	142
3.1. Стан аграрної галузі та початок колективізації села	142
3.2. Хід і перші наслідки трансформації аграрного сектору	155
3.3. Партійно-державне керівництво сільським господарством області	167
3.4. Соціалістична реконструкція рільництва	181
3.5. Організація МТС – радянський експеримент в аграрному виробництві	201
3.6. Тваринництво області в системі колективного господарювання	212
Розділ 4. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ПРОМИСЛОВОСТІ	226
4.1. Націоналізація промислових об'єктів – основа перебудови виробництва	226
4.2. Стан і проблеми націоналізованої промислової сфери	242
Розділ 5. СОЦІАЛІСТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ НЕВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ	267
5.1. Перебудова системи охорони здоров'я	267
5.2. Структурна перебудова сфери торгівлі	289
5.3. Реорганізація комунально-побутового обслуговування	328
Розділ 6. РАДЯНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ	358
6.1. Передумови, завдання і форми радянзації освіти	358
6.2. Матеріально-технічне забезпечення радянзації освіти	383
6.3. Кадрове забезпечення радянзації освіти в регіоні	402
6.4. Радянзація освіти: ідеологічний і методологічний аспекти	411
Розділ 7. ТРАНСФОРМАЦІЯ СФЕРИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ	431
7.1. Партійне керівництво сферою духовної культури	431
7.2. Преса як засіб комунізації та радянзації краю	446
7.3. Культосвітні установи як суб'єкти й об'єкти трансформаційних процесів	462
ВИСНОВКИ	492
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	499
ДОДАТКИ	548

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БГПО – «Будь готовий до праці та оборони» (комплекс фізичної підготовки).
ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків).
ВМФ – військово-морський флот.
ВРХ – велика рогата худоба.
ГПО – «Готовий до праці і оборони СРСР» (комплекс фізичної підготовки).
Дес. – десятина (1,09 га).
ЗАГС – відділ (бюро) запису актів громадянського стану.
Злотий польський – срібна монета, що мала 30 грошів або 15 російських копійок сріблом.
Комінтерн – Комуністичний Інтернаціоналізм.
КПЗУ – Комуністична партія Західної України.
Крб. – карбованець.
ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України.
МОДР – Міжнародна організація допомоги борцям революції.
МТС – машинно-тракторна станція.
НДП – Народно-демократична партія.
НКВС (НКВД) – Народний комісаріат внутрішніх справ РРФСР.
НКО – Народний комісаріат оборони СРСР.
НКОЗ – Народний комісаріат охорони здоров'я СРСР.
НКШС – Народний комісаріат шляхів сполучення.
НСШ – неповна середня школа.
ОУН – Організація українських націоналістів.
ППС – польова поштова станція.
РНК – Рада народних комісарів (Раднарком).
РК – революційний комітет (Ревком).
РСЧА – робітничо-селянська Червона армія.
Сексот – таємний агент.
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.
СТЗ-НАТІ – марка трактора.
СШ – середня школа.
У-2 – марка трактора.
УЛТ – Українське лікарське товариство.
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання.
УПА – Українська повстанська армія.
Уповнаркомзаг – уповноважений Народного комісаріату заготівель.
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.
Ушодор – управління шосейних доріг.
ФЗН – фабрично-заводське навчання (наприклад: школа ФЗН); школа фабрично-заводського навчання.
ЦВК – Центральний виконавчий комітет.
ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюдної Комуністичної партії (більшовиків).
ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.
ШЕД – шляхоексплуатаційна дільниця.

ВСТУП

У новітній історії Західної України періоду 1939–1941 рр. належить особливе місце. Упродовж цього часу західноукраїнське населення зазнало гніту трьох окупаційних режимів: польського, радянського й німецького. Воєнні дії Другої світової війни на землях Західної України розпочиналися тричі: на початку вересня 1939 р. німецька авіація бомбила волинські міста; 17 вересня розпочалася так звана «визвольна місія» РСЧА, унаслідок чого регіон приєднали до УРСР у складі СРСР; наприкінці червня – на початку липня 1941 р. розпочалися масштабні бої між радянськими й гітлерівськими військами.

Як бачимо, на першому етапі Другої світової війни (до початку радянсько-німецького воєнного зіткнення із вторгненням фашистських військ на територію СРСР), західноукраїнські землі стали географічним і політичним простором геополітичного протистояння наймогутніших на той час гітлерівської і сталінської тоталітарних систем. Суть подій 1939–1941 рр. полягала в тому, що внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа й таємних протоколів до нього із застосуванням збройної сили та під час військової агресії, здійснено поділ Польщі між Берліном і Москвою, а Західна Україна приєднана до УРСР.

Унаслідок впровадження процесів радянзації та форсування уніфікації суспільно-політичного й соціально-культурного життя регіону на принципах сталінського тоталітарного режиму, новій окупаційній владі довелося застосувати комплекс політико-правових заходів, які створювали умови радянзації краю, а також надавали кремлівському сценарію соціалістичної трансформації всіх сфер західноукраїнського суспільства легітимного, насамперед із позицій міжнародного права, характеру.

Ідеологічний акцент радянської політики зміщувався на тезу про повну відповідність приєднання Західної України до УРСР прагненням місцевого населення, і цим самим приховувалися справжні наміри Москви у вересневій акції 1939 р. та істинні мотивації анексії західноукраїнських земель, які насправді скеровувалися не на гарантування демократичного й соціалістичного майбутнього західних українців, а на забезпечення агресивних стратегічних інтересів кремлівського керівництва (див. дод. А–Б).

У політико-правовому обґрунтуванні приєднання регіону до УРСР у складі СРСР Москва надавала особливого значення підготовці та проведенню Народних Зборів Західної України, рішення яких мали стати правовою основою легітимізації її загарбницької політики й дати політико-правові підстави для форсування включення регіону до структури суспільно-політичних та соціально-економічних процесів радянської держави. Радянська окупаційна влада намагалася продемонструвати, що проведення Народних Зборів – ініціатива західних українців, хоча сценарій організації та проведення, підбір депутатів здійснювалися за вказівкою Кремля.

Встановлення радянської влади на західноукраїнських землях розпочалося відразу після того, як РСЧА розбила окремі польські військові підрозділи, взявши під свій контроль територію Західної України, і в умовах воєнного стану Військова Рада Українського фронту утворила в колишніх воєводствах краю тимчасові управління в складі 4 осіб кожне з центрами у Львові, Станіславі, Луцьку й Тернополі. З ініціативи командування та під керівництвом політуправлінь РСЧА в містах і повітах формувалися тимчасові управління, а у волостях і селах – селянські комітети. Під контролем військових пройшла підготовка і відбулися вибори Народних Зборів Західної України, що підтверджує постанова Військової Ради Українського фронту, підписана командувачем фронтом і членами Ради. Військове командування діяло за вказівкою ЦК ВКП(б), за дорученням якого працівники політвідділів військових частин і з'єднань включалися до складу тимчасових управлінь, виконували «за сумісництвом» адміністративні, господарські, правові функції, здійснювали «політико-масову та культурно-виховну роботу серед населення».

Після трьох місяців окупації краю Червоною армією в регіоні сформувалася нечисленна мережа партійних організацій (зазвичай, із числа комуністів, відряджених вищими партійними органами зі східних областей УРСР).

У січні 1940 р. тимчасові управління та селянські комітети були реорганізовані в міські ради та районні виконавчі комітети, а в лютому – прийняті рішення про створення районних, селищних і сільських рад у західних областях УРСР. Проте трансформація тимчасових воєводських, повітових, волосних управлінь і селянських комітетів в обласні, міські, районні, селищні та сільські ради здійснювалася не так активно, як того бажала нова окупаційна влада. Головна причина полягала в невирішеності кадрової проблеми: надісланих зі сходу адміністраторів і фахівців явно не вистачало, а місцевим кадрам партійні органи не довіряли, про що свідчить обраний ними пріоритетний принцип селекції претендентів на керівну чи іншу відповідальну посаду – «безумовна відданість справі Комуністичної партії». Представники місцевого населення, котрі мали належну освітню і фахову підготовку, певний практичний досвід роботи, такому принципу не відповідали й здебільшого належали до категорії «буржуазних спеціалістів» або й до «ворожих націоналістичних елементів».

Нова влада мала серйозні проблеми із психологією місцевого, в основному сільського, населення, для якого мали авторитет та вважалися шанованими громадянами успішні господарі, кваліфіковані лікарі, вчителі, інші дипломовані фахівці, професійні військові, священнослужителі. Партійно-державні органи зіштовхнулися з таким потужним сектором світогляду західних українців, як релігійна віра. Прибулі зі сходу партійні функціонери були не просто здивовані, а шоковані тим, наскільки місцеве населення є побожним та віруючим, і не могли (хоча на деякий час довелося) змиритися з тим фактом, що для селянина священик є вищим авторитетом, аніж чиновник районного або обласного рівня. Ненавчені та недосвідчені партійно-радянські кадри, виховані на засадах ленінсько-сталінської догматичної теорії, були нездатними усвідомити сутність протилежної ідеології, що базувалася на релігійно-гуманістичних засадах, сформованих упродовж віків.

Вплинути на західноукраїнського селянина зусиллями малограмотного й недосвідченого «совєтського» управлінця чи партійного функціонера було майже неможливо. Ситуація ускладнювалася й тим, що партійно-державна бюрократія не знала, не визнавала, а тому й ігнорувала місцеві багатівкові традиції, прагнула не поступово реформувати, а прискореними форсованими темпами (за кілька років) зламати усталений століттями уклад життя західного українця, що, звісно, викликало супротив місцевого населення та репресивні заходи з боку влади. Тому нова державна політика і практичні кроки місцевого керівництва втілювалися в життя, зазвичай, за участю репресивних структур, насамперед органів НКВС.

Аналіз складу сформованих в області партійних організацій показує, що практично всі комуністи, члени ВКП(б) і кандидати в члени партії були на керівних посадах, виконували управлінські функції в партійних, радянських, правоохоронних і господарських структурах. Усі вони були направлені зі східних областей УРСР на роботу в Західну Україну центральними партійними органами. Значна частина з них не володіла українською мовою, практично всі не знали місцевих умов, тим паче національно-культурних особливостей регіону. Це створювало додаткові проблеми у виконанні ними «відповідального партійного завдання» – утверджувати радянську владу на окупованих територіях.

Структури НКВС у дуже короткі терміни (за кілька тижнів) узяли під контроль усі сфери життя регіону. Згодом дався взнаки всеохопний контроль із боку партійно-державної влади, як специфічного симбіозу, породженого функціональним злиттям партійних і державних органів тоталітарної політичної системи та застосування адміністративно-командних методів керівництва. Сталінський авторитарний режим прискореними темпами встановив жорсткий контроль над західноукраїнськими землями, над населенням міст і сільської місцевості. Найхарактернішою ознакою такого контролю стало свавілля спецслужб і репресивно-каральних органів. Основними формами насилля проти місцевих мешканців були масові арешти й депортації до східних районів СРСР. Тисячі українських активістів, заможних і освічених людей потрапили до в'язниць, тисячі інших змушені були втікати до окупованої німцями Польщі.

Спеціальні служби вивчали ситуацію в краї й надавали відповідну інформацію партійним органам для врахування її під час формування змісту та застосування методів і засобів «політико-виховної роботи серед народних мас». Партійне керівництво ідеологічно обслуговувало репресивну політику радянської влади, формуючи образи «ворогів народу» з числа «контрреволюційних і націоналістичних елементів» і «агентів світового імперіалізму». Відбувся неофіційний, негласно санкціонований партійним керівництвом поділ населення на «політично грамотних», тобто «своїх, благонадійних, відданих Комуністичній партії й соціалістичній Вітчизні», та «політично відсталих», до яких відносили здебільшого представників місцевого населення і яких вважали потенційними (якщо не «ворогами народу»), то «саботажниками соціалістичного будівництва». Такий розподіл поглиблював відчуження між прибулими функціонерами та місцевим населенням, яке закріплювалося мовним чинником: партійні, державні керівники районного та

обласного рівнів здебільшого користувалися російською мовою, що не сприяло їх зближенню з жителями міст і сіл.

Одним з основних напрямків діяльності радянської влади стало здійснення політико-економічних заходів, які унеможлилювали ведення традиційного індивідуального селянського господарства й тим самим створювали передумови поступової, але насильницької колективізації села. Щодо заможної частини селянства, яка не сприймала ідеї колективного господарювання на землі, застосовувалися випробувані на сході держави й ефективні засоби економічного та політичного впливу на успішного сільського господаря – непосильне оподаткування та розкуркулення (аж до виселення).

На базі націоналізованих промислових, фінансових, торговельних і комунально-побутових об'єктів формувалися державні підприємства, промислові артілі, державні банки, державні та кооперативні торговельні структури, а також підприємства усупільненого міського господарства, комунгоспи, побутові комбінати, шляхові управління й інші, підпорядковані міській владі служби.

Соціалістична трансформація виробничо-побутового і фінансово-економічного секторів місцевого господарства йшла шляхом знищення національних господарських традицій місцевого населення, маючи на меті повне підпорядкування регіонального господарського організму центральним управлінським структурам і насадження в краї командно-адміністративних методів управління всіма підприємствами, організаціями й установами, пов'язаними з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ, і всього комплексу життєзабезпечувальних послуг. Вирішальна роль у насаджуванні тоталітарної сталінської моделі господарювання належала обласним і районним комітетам партії, які безпосередньо впливали на функціонування об'єктів виробничого, комунально-побутового та фінансово-торговельного профілю через підбір, розстановку й контроль за діяльністю керівних кадрів. Ефективними важелями впливу на виробничу сферу були розподіл фондів, визначення планових завдань, регулювання бюджетних надходжень і системи збуту, обов'язкова звітність перед вищими органами.

Нова влада прагнула докорінно перебудувати й невиробничу сферу життєдіяльності регіону: освіту, культуру, охорону здоров'я. Перші кроки владних органів у цих сферах населення краю зустріло позитивно: відкривалися безкоштовні українські початкові й середні школи; здійснювався курс на ліквідацію неписьменності та малописьменності; з'являлися нові вищі навчальні заклади. Водночас намітилися конкретні заходи русифікації освітньої сфери, докорінної зміни змісту й характеру навчання та виховання молодого покоління в прокомуністичному, антинаціональному й атеїстичному спрямуваннях. Імперський дух опанував заклади культури (клуби, бібліотеки, хати-читальні). Партійні структури, органи цензури знищували твори всіх мистецьких жанрів, які мали хоча б дотичний стосунок до національної духовної спадщини. Це стосувалося й репертуару театрів, і змісту періодичної преси, і самодіяльної творчості в містах і селах. Припинили існування культурно-освітні, громадські та мистецькі установи й організації, що не мали аналогів у СРСР. Сфера духовної культури потрапила під тотальний

контроль Комуністичної партії, що стала монополістом на політичному небосхилі держави. Усі інші політичні партії або саморозпустились, або були ліквідовані через заборону.

Після десятилітньої приватної платної медицини за часів правління Польщі місцеве населення зі зрозумілою прихильністю поставилося до радикальних змін у галузі охорони здоров'я: здійснення націоналізації приватних лікарень, поліклінік, аптек; скасування плати за лікування, запровадження безоплатної (а тому й загальнодоступної) масової медичної допомоги.

Однак усі заходи нової окупаційної влади, безвідносно до того, як сприймало місцеве населення, були тільки елементами сталінської партійно-державної політики, спрямованої на утвердження в західноукраїнському регіоні авторитарної адміністративно-командної системи управління, рудименти якої реально відчутні в сучасному українському соціумі.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Дослідники міжвоєнного періоду вітчизняної історії та початкового етапу Другої світової війни безвідносно до світоглядних векторів і теоретико-методологічних підходів до вивчення подій окресленого відрізка історичного часу, приходять до спільного висновку про те, що входження Західної України до складу УРСР у вересні 1939 р. було важливим історичним актом. Це не тільки вплинуло на життя населення краю, а й мало кардинальні наслідки для визначення характеру суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень у самому регіоні, так і за його межами, насамперед у контексті зіткнення комуністичного і фашистського тоталітарних режимів, а також в аспекті післявоєнної експансії сталінської моделі соціалізму на Захід. Спільність підходів до оцінки «золотого вересня» 1939 р. не виходить за рамки визнання його важливості й значущості для історичної долі народу, але часто полярно відрізняється у визначенні якісних параметрів його впливу на соціально-історичну перспективу західноукраїнського суспільства й на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в цілому.

Амплітуда оцінок (залежно від концептуальних засад, яких дотримуються дослідники) коливається від позитивних дефініцій «возз'єднання», «визвольна місія», «утвердження соціалістичної демократії» до опозицій «приєднання», «окупація», «встановлення тоталітарного режиму». У цьому плані можемо стверджувати про теоретико-методологічні підходи до розкриття причин, висвітлення суті й оцінки наслідків приєднання західноукраїнських земель до СРСР – УРСР.

Перший із них представляють радянські історики, які надзвичайно позитивно (цього вимагали партійно-політична кон'юнктура та комуністична догматика) оцінювали факт входження Західної України до складу УРСР, класифікуючи як возз'єднання, що стало закономірним результатом об'єктивних історичних обставин і відповідало «волевиявленню широких народних мас». Представники цього підходу змушені були ігнорувати значний масив архівних матеріалів, що суперечив офіційній історичній концепції вересневих подій 1939 р. або тенденційно інтерпретувати незаперечні та неспростовні документальні джерела.

З інших позицій висвітлюють та оцінюють процеси вересня 1939-червня 1941 рр. історики української діаспори. У зв'язку з тим, що доступ до радянських державних архівів їм був закритий, вони використовували наявний фактологічний матеріал, відповідні публікації у вітчизняних та зарубіжних періодичних виданнях, доступну наукову літературу, мемуаристику тощо. Нестача архівних джерел компенсувалася необмеженими можливостями теоретико-методологічного пошу-

ку та незалежністю від політико-ідеологічної цензури. Сформульовані на таких матеріалах і засадах висновки та оцінки були достатньо аргументованими й мали високий ступінь об'єктивності, характеризувалися неупередженістю, а також фокусувалися на єдиному і спільному для всіх критерії – державній незалежності України, як абсолютній меті всіх історичних процесів.

Третій підхід до вирішення означеної проблематики формують науковці, історики та суспільствознавці (філософи, соціологи, політологи) незалежної України. Використовуючи надбання вітчизняної та зарубіжної історичної науки, джерельну базу національних і зарубіжних архівів, застосовуючи теоретико-методологічний досвід минулого та інновації сьогодення, вони мають змогу розширити неупереджене, комплексне, багатовекторне й різнопланове вивчення суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень на західноукраїнських землях на початковому етапі силового приєднання до УРСР в складі СРСР.

Ця проблематика є особливо актуальною на сьогодні, коли українське суспільство вирішує комплекс політичних, економічних і соціально-культурних проблем, породжених у попередній історичний період авторитарною насильницькою заміною демократичної держави соціалістичною, ринкової економіки – адміністративно-плановою, загальнолюдських цінностей – цінностями комуністичної ідеології. Саме така заміна, що отримала означення «радянізація», відбувалася у Західній Україні в період із вересня 1939 р. – до червня 1941 р. Вивчення суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій західноукраїнського регіону в локальному масштабі (на Тернопільщині) дозволяє наблизитися до вирішення тематичної проблематики в найбільш предметних і конкретних її виявах. Детальний аналіз трансформаційних процесів суспільного життя окремої територіальної (локальної) одиниці дає уявлення про методи, форми, засоби, ефективність, наслідки та сприйняття населенням краю всіх аспектів державної політики, здійснюваної владними структурами та сприяє визначенню першоджерел і причин суспільно-політичних, соціально-економічних проблем, які вирішує сучасне українське суспільство. Такий аналіз стає можливим лише на основі вивчення, систематизації та класифікації для комплексного дослідження змісту наукової, науково-популярної, публіцистичної, документально-статистичної, мемуарної літератури, періодичних видань, архівних матеріалів, що стосуються цього історичного періоду.

У вітчизняній історіографії чітко виокремлюються чотири етапи дослідження суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій на західноукраїнських землях, у тому числі на й Тернопільщині упродовж 1939–1941 рр. Для першого етапу, що охоплює період з вересня 1939 р. – до середини 50-х рр. ХХ ст., характерні повне підпорядкування історичної науки (критеріїв, характеру, змісту, напрямку, оцінок і висновків наукових досліджень) компартійній догматиці, тотальна залежність від культу особи Й. Сталіна, абсолютизація ролі комуністичної партії, гіперболізація позитивів і мінімізація негативів трансформаційних процесів, фальсифікація статистичної інформації та спотворення реальної картини політичного, економічного й соціально-культурного життя населення краю.

Історіографія другого етапу (друга половина 50-х – середина 80-х рр. ХХ ст.) мала за основну мету висвітлення процесу приєднання Західної України до УРСР і радянізацію українського суспільства як возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській соціалістичній державі, що виступає невід'ємною складовою СРСР і будує новий суспільний лад спільно з братніми народами союзних республік. На цьому етапі партійний контроль над історичною наукою набув форми ідеологічного деспотизму: щонайменше відхилення від концепту «возз'єднання» вважалося ворожим випадком проти марксистсько-ленінської теорії та злочином проти радянської держави.

Хронологічні рамки третього етапу (середина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) збігаються із рамками так званої «перебудови», яка завершилася розвалом СРСР. Відбувається помітний, а в окремих аспектах принципово значний перегляд установлених ідеологічних постулатів і методологічних підходів, теоретичних та соціально-політичних оцінок, висновків щодо причин, характеру й наслідків подій вересня 1939 – червня 1941 рр. на західноукраїнських землях.

Четвертий історіографічний етап у вивченні проблематики розпочинається з 1991 р. зі здобуттям Україною державної незалежності, що створило вітчизняній історичній науці необхідні умови для звільнення від ідеологічних штампів, світоглядно-політичної упередженості, теоретико-методологічних стереотипів і надало можливості для повернення до історичної об'єктивності. Дослідники отримали вільний доступ до багатьох архівних матеріалів, що були закритими в попередні часи або могли бути оприлюднені лише в дозволених фрагментах із прийнятим офіційним тлумаченням і відкорегованими теоретичними та практичними висновками. Вони отримали свободу теоретико-методологічного пошуку, широкі можливості використання напрацьованих своїх попередників і матеріалів, розроблених істориками – представниками української діаспори. Головним критерієм аналізу й оцінки значення «золотого вересня» 1939 р. та його наслідків для українського суспільства став потенціал впливу трансформаційних процесів 1939–1941 рр. на динаміку підготовки, становлення і зміцнення державної незалежності України й на консолідацію українського народу в аспекті збагачення національної матеріальної та духовної культури.

Окремий розділ в історіографії проблеми належить історикам української діаспори, які здійснювали дослідження без огляду на будь-які ідеологічні штампи та поза компартійною ідеологічною цензурою. Роботи відзначалися двома суттєвими ознаками: принципове і критичне несприйняття комуністичної теорії та практики й абсолютизація національно-державних, культурно-духовних і соціально-економічних інтересів українського народу.

Загалом означені історіографічні етапи достатньою мірою розкривають зміст і сутність названих теоретико-методологічних підходів до вивчення місця та ролі процесів вересня 1939 – червня 1941 рр. в історії України, західноукраїнських земель і Тернопільщини зокрема

Перший етап: 1939 – середина 1950-х рр. Ідеологічною, теоретичною та методологічною основою історичних досліджень подій 1939–1941 рр. та критерієм оцінки в ідейно-теоретичному, світоглядно-політичному та практичному аспектах

був «Короткий курс історії ВКП(б)», підготовлений комісією ЦК ВКП(б) і опублікований у 1938 р. (1,5 млн примірників). Ідейно-теоретичний зміст і методологічна структура «Короткого курсу...» визначали зміст і структуру наукових досліджень суспільствознавчого і природознавчого напрямів, обумовлювали зміст і структуру всіх інших партійно-державних видань, постанов і рішень, а також характер і світоглядні орієнтири інформаційної продукції, що стосувалася всіх сфер суспільного життя.

У книзі категорично стверджується: «Вивчення історії ВКП(б) збагачує досвідом боротьби робітників і селян нашої країни за соціалізм... Вивчення героїчної історії більшовицької партії озброює знанням законів суспільного розвитку й політичної боротьби» [102, с. 4]. У завершальних розділах, зміст яких дотичний до досліджуваного нами періоду (включення західноукраїнських земель до УРСР), йдеться про здійснення колективізації сільського господарства, завершення будівництва соціалізму, прийняття нової Конституції СРСР, тобто про ті процеси, які склали зміст і визначили характер радянської політики на новоприєднаних землях як продовження перетворень, проведених більшовицькою партією в східних областях УРСР. Автори-упорядники «Короткого курсу...» заявляють: «Історія партії вчить, що без широких зв'язків із масами, без постійного зміцнення цих зв'язків, без уміння прислухатися до голосу мас і розуміти болючі проблеми, без готовності не тільки вчити маси, але й учитися в мас, – партія робітничого класу не може бути дійсно масовою партією, здатною вести за собою мільйони робітничого класу і всіх трудящих» [102, с. 345–346]. Всупереч цинічній демагогії завершального слова «Короткого курсу...» практика діяльності більшовицької партії, створених нею партійно-державних органів на Західній Україні продемонструвала протилежний характер і зміст зв'язків партійних організацій із населенням регіону.

Результати перших спроб висвітлення трансформаційних процесів на західноукраїнських землях після включення до складу УРСР були опубліковані вже в період 1939–1940 рр. У Москві побачили світ російськомовні видання: брошура М. Бриля «Звільнена Західна Україна» [18] і дослідження І. Трайніна «Національне й соціальне звільнення Західної України й Західної Білорусії» [285]. Водночас у Києві опубліковано україномовні збірники «Як це було. Епізоди героїчного визволення народу Західної України» [315] за редакцією С. Гутмана і «Двадцять років під ярмом польських панів» [73].

Прискорені темпи підготовки згаданих видань та їх мізерні відносно накладів обсяги підтверджують, що вони не були плодом серйозних аналітичних досліджень, а більше ідейно-пропагандистським продуктом для ідеологічного впливу на масового читача. Серед нечисленних довоєнних публікацій необхідно виокремити дослідження «Західна Україна» [87] за редакцією С. Белоусова та О. Оглобіна, де здійснено комплексний і значною мірою аналітичний (з історико-матеріалістичним акцентом) підхід до характеристики минулого, стану й перспектив розвитку західного регіону УРСР.

Значна частина публікацій післявоєнного періоду, незважаючи на масштабність і комплексний характер висвітлюваної тематики, не виходить за рамки бро-

шурного формату й має виняткову пропагандистську спрямованість, обумовлену ігноруванням принципів науково-теоретичного дослідження та є пріоритетом ефективності ідейно-політичного впливу на читача. Це стосується роботи К. Сироцинського «Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР» [264], досліджень Л. Корнійця «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР» [145], І. Кулика «Боротьба трудящих Західної України за радянську владу і возз'єднання з Радянською Україною» [164] та В. Валуєва «Західні області України в новій Сталінській п'ятирічці» [23]. У останній праці зроблено спробу аргументувати переваги соціалістичної системи господарювання, встановленої радянською владою на західноукраїнських землях у довоєнний період, перспективами розвитку західних областей УРСР за роки післявоєнної п'ятирічки.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. з'являються об'ємніші видання, присвячені висвітленню суспільно-політичних процесів у Західній Україні в 1939–1941 роках. Зокрема, вийшла друком монографія С. Білоусова «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі» [14]. Вказана тематика не втрачає актуальності й у наступні роки: публікуються дослідження П. Йови «Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною» [116], І. Кулика «Боротьба трудящих Західної України за радянську владу і возз'єднання з Радянською Україною» [164], Б. Бабія «Возз'єднання Західної України з Українською РСР» [3], М. Герасименка і Б. Дудикевича «Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.)» [43] та інші.

Включення Західної України до складу УРСР і здійснення соціалістичних трансформацій на приєднаних землях стають темами дисертаційних робіт. Таким було дисертаційне дослідження О. Цибка «Револьюційна боротьба трудящих Західної України проти фашизму за возз'єднання з Радянською Україною» [298]. Зроблений дисертантом акцент у формулюванні теми свідчить про розширення діапазону наукових пошуків, про залучення додаткового фактологічного матеріалу та намагання вийти за межі стандартизованої тематики.

У роботах істориків 1939–середини 1950-х рр. наукова аргументація поступається місцем політичній апологетиці, а історична істина – пропагандистській ідеї. Так, І. Кулик стверджує, що на захоплених «іноземними імперіалістами» західноукраїнських землях встановлено колоніальний режим, з яким не мирилось українське населення, а тому вело постійну боротьбу проти поневолювачів і за возз'єднання з Радянською Україною: «Внаслідок всесвітньо історичних перемог Радянського Союзу і його героїчної Червоної Армії робітники й селяни Західної України завершили славно догорічну боротьбу за своє соціальне й національне визволення, за радянську владу, за возз'єднання в єдиній Українській радянській державі» [164, с. 32].

Автор визначає причини перемоги західноукраїнських трудящих і формулює її історичне значення: «Тяжкий, але славний шлях пройшли робітники, селяни і трудова інтелігенція західних областей України. На цьому шляху вони з допомогою народів Радянського Союзу завоювали собі вічне й щасливе життя. Тепер тру-

дящі Західної України під керівництвом більшовицької партії здійснюють великі соціалістичні перетворення. Своєю самовідданою працею вони з новою могутньою силою демонструють свою відданість великій партії Леніна – Сталіна. Уся багаторічна боротьба трудящих західних областей, як і всієї України, повністю підтвердила ленінське положення: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути мови» [164, с. 44]. У останній тезі проявляється радянське тлумачення інтернаціональної єдності трудящих СРСР: така єдність можлива тільки під «патронатом» «великого російського брата» (великоруського!) – інші варіанти відпадають.

Радянський історик Б. Бабій проблему приєднання (для нього – возз'єднання) західноукраїнських земель до УРСР розглядає в контексті впливу Жовтневої революції 1917 р. на утворення і зміцнення Української радянської держави, від якої була відторгнута й поневолена іноземними окупантами Західна Україна, а також під кутом зору «революційної боротьби трудящих Західної України за своє соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною», що завершилося визволенням краю Червоною армією у вересні 1939 р., зламом старої буржуазно-поміщицької державної машини і створенням тимчасових органів народної влади, які розпочали революційне оновлення політичного, соціально-економічного й культурного життя краю. Маніпулюючи фактологічним матеріалом, дослідник намагається продемонструвати, що утворення радянських органів державної влади й державного управління в західних областях України, перетворення у сферах економічного й культурного життя краю забезпечили утвердження справжньої соціалістичної демократії, розвиток соціалістичної економіки й розквіт соціалістичної культури на Заході УРСР [3].

У монографії М. Герасименка і Б. Дудикевича «Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною» [43] акумульовано теоретико-методологічні принципи та ідейно-політичні засади висвітлення причин, здійснення, наслідків і значення трансформаційних процесів на західноукраїнських землях в 1939–1941 рр. Дослідники вважають, що перемога Жовтневої революції в Росії, утворення українським народом своєї незалежної соціалістичної держави УРСР кардинально вплинули на розгортання революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнського регіону, бо робітники та селяни Західної України мали живий приклад робітників і селян Росії та України, які повалили владу поміщиків і капіталістів. Саме під впливом цього чинника на західноукраїнських землях розгорнулися класові бої, в авангарді яких виступав робітничий клас. Автори дають класичну компартійну оцінку українським національним силам: «Історія українського буржуазного націоналізму на Західній Україні за часів польської окупації – це ганебна історія зради буржуазним націоналізмом свого народу, історія плазувань і вислужування перед поневолювачами українських трудящих, історія перетворення у банду вбивць і шпигунів, що перебуває на службі міжнародного імперіалізму» і далі – таку ж класичну, але діаметрально протилежну характеристику комуністичним силам: «Лише Комуністична партія Польщі та її складова частина – Комуністична партія Західної України – протягом усього періоду пану-

вання буржуазно-поміщицької Польщі послідовної невтомно захищали соціальні та національні інтереси народу і вели його на боротьбу за перемогу пролетарської революції». У підсумку автори заявляють: «Історія революційно-визвольної боротьби трудящих Західної України, що завершилася возз'єднанням українських земель у єдиній Українській радянській соціалістичній державі, складовій частині СРСР, – це свідчення торжества ідей Комуністичної партії Радянського Союзу, торжества лєнінсько-сталінської національної політики» [43, с. 7–8].

Радянські історики дотримуються тези, згідно з якою, Жовтнева революція в Росії перемогла тому, що Комуністична партія об'єднала в «єдиний революційний потік загальнонародну боротьбу за мир, селянсько-демократичний рух за ліквідацію поміщицького землеволодіння з передачею поміщицьких земель селянам, національно-визвольний рух поневолених народів і соціальний рух пролетаріату за повалення буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату» [43].

Такий ідеологічний і теоретико-методологічний підхід зберігається під час аналізу політичних, соціально-економічних та культурних трансформацій на приєднаних землях напередодні радянсько-німецької війни. Приєднання Західної України до УРСР задеклароване як торжество ідей і перемога стратегічного курсу Комуністичної партії, причому повністю ігноруються негативні наслідки «золотого вересня» 1939 р. (організовані радянською владою репресії, терор і депортації населення, русифікація, радянізація та комунізація, що охопили усі сфери суспільного життя і усі верстви західноукраїнського населення). Спотворено відображаються об'єктивні історичні реалії, що передували Другій світовій війні: «Багато-річна антинародна й антирадянська політика польської реакції, яка перетворила Польщу в колонію міжнародного імперіалізму, у його плацдарм для нападу на СРСР, призвела польську буржуазно-поміщицьку державу до загибелі. Західні імперіалісти, які хотіли поставити гітлерівську Німеччину віч-на-віч із Радянським Союзом, пожертвували польським народом, віддали його на поталу гітлерівській Німеччині. Влітку 1939 року Радянський Союз в інтересах збереження миру запропонував Польщі рятівну допомогу, але польські правителі відмовилися від неї, прирікаючи свій народ на тяжкі муки. 1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина напала на Польщу... Уже в перші дні війни польські правлячі кола показали своє повне банкрутство – кинули напризволяще країну й народ» [43, с. 225].

Для радянських істориків цього періоду була закритою тема радянсько-німецьких угод серпня-вересня 1939 р., бо оприлюднення унеможливило б політико-правову легітимізацію приєднання Західної України до УРСР після нападу Німеччини на Польщу. Замовчування «пакту Молотова-Ріббентропа» та супровідних документів давало змогу цинічно заявити: «Населення Західної України й Західної Білорусії, що протягом двадцяти років томилося у важкій соціальній і національній неволі, опинилося перед страшною небезпекою поневолення фашистською Німеччиною. У цей тяжкий час на допомогу своїм братам прийшов радянський народ, прийшла Червона армія – армія-визволителька» [43, с. 226].

Радянські дослідники одногласно стверджують, що слова голови РНК СРСР В. Молотова про «священний обов'язок радянського уряду надати допомогу бра-

там-українцям і братам-білорусам», сказані ним 17 вересня 1939 року у виступі на всесоюзному радіо, «викликали хвилю народного ентузіазму по всьому Радянському Союзу». І цього ж дня повсюдно в СРСР відбулися мітинги трудящих на підтримку «мудрого рішення уряду як величного акту історичної справедливості». Тут же звучали заяви про готовність «стати в ряди РСЧА» та допомогти західноукраїнським і західнобілоруським братам «розгромити польських панів і визволитися від гноблення та експлуатації». Водночас Червона армія розпочала «свій визвольний похід на Західну Україну й Західну Білорусію». Стратегічне завдання частин Українського фронту, за офіційною версією, «полягало в тому, щоби якнайшвидше визволити основні центри Західної України, захистити населення від звірячих розправ зі сторони польських панів, не дати їм можливості вивести за кордон награбовані в українського народу цінності й головне – не допустити до дальшого просування німецько-фашистських військ на схід» [43, с.227]. Одночасність і феноменальна оперативність, за якою впродовж одного дня відбувся виступ голови РНК СРСР, пройшли всенародні мітинги у країні, військові з'єднання РСЧА увійшли в Західну Україну та Західну Білорусію, свідчать про ґрунтовну підготовку цієї масштабної воєнної операції на західних кордонах СРСР із єдиною метою – просунути ці кордони якнайдалше на захід.

Згадане дослідження М. Герасименка і Б. Дудикевича повністю відображає спільну позицію радянських істориків щодо висвітлення подій 17 вересня 1939 р., пов'язаних із приходом Червоної армії: «Трудящі Західної України з величезним захопленням і радістю зустріли свою визволительку – Червону армію... У всій Західній Україні спалахнув масовий всенародний рух на підтримку Червоної армії, бо трудящі знали, що тільки Радянський Союз допоможе їм врятуватися від фашистського поневолення, принесе їм мир і справжню свободу... Активність трудящих Західної України виявилася в революційних діях у всіх районах ще до приходу Червоної армії: створювалися революційні комітети як органи революційної влади на місцях, організовувалися робітничі гвардія й селянські дружини, які ще до появи частин РСЧА ліквідували окремі військові загони, арештовували або проганяли представників окупаційної польської влади, брали під охорону майно, залишене окупантами, виганяли поміщиків і розподіляли поміщицьку землю, готували урочисту зустріч своїм визволителям» [43, с. 228, 229]. Окреслені ідеологічні канони й теоретико-методологічні штампи характеризують практично усі дослідження трансформаційних процесів у Західній Україні, що були виконані радянськими істориками в період 1939 – середині 1950-х рр.

Другий етап: друга половина 1959-х – перша половина 1980-х рр. Цей етап досліджень політичних, соціально-економічних і культурних перетворень на західноукраїнських землях у передвоєнний період припадає на другу половину 1950-х – першу половину 1980-х рр. Упродовж трьох десятиліть характер, зміст, напрямки, форми, ідеологія та методологія наукових пошуків визначалися тогочасними суспільно-політичними умовами, що формувалися хрущовською «відлигою», яка розпочалася критикою культу особи Й. Сталіна, і брежнєвським «застоєм», котрий завершився горбачовською «перебудовою». Основною ознакою етапу, його

ідейно-теоретичною особливістю стала заміна постулату «культу особи Сталіна» на постулат «культу Комуністичної партії». Якщо в попередні часи все здійснювалося іменем «Великого Сталіна», то тепер – під «мудрим керівництвом Комуністичної партії», що означало «під керівництвом її лідерів», які уособлювали партію і привласнили право діяти від її імені, прикриваючись її беззаперечним авторитетом, забезпеченим потужним партійно-державним апаратом.

З огляду на згаданий чинник проблематика визначального місця та провідної ролі Комуністичної партії в організації соціалістичних перетворень на новоприєднаних територіях була обов'язковою в дослідженнях усіх змістових напрямків, пріоритетною і престижною під час вибору тематичного вектора наукового аналізу. Теоретичні питання партійної апологетики вирішувалися у працях В. Добрика «Возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Українській Радянській державі – видатна перемога ленінської національної політики КПРС» [81], В. Замлинського «Комуністична партія – організатор перемоги соціалізму в західних областях України» [86], Л. Кисельової «Історіографія боротьби Комуністичної партії за культурні перетворення в західних областях УРСР в 1939–1958 рр.» [119], П. Костика «У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: діяльність Компартії України зі створення й дальшого розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939–1975 рр.)» [148], В. Маланчука «Торжество ленінської національної політики. Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР» [196], В. Ульяничка «Історіографія діяльності Комуністичної партії по здійсненню соціалістичних перетворень на селі в західних областях Української РСР (1939–1958 рр.)» [292], Й. Черниша «Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.)» [300], Ф. Чернявського «Шляхом соціалізму: діяльність Комуністичної партії по зміцненню керівної ролі робітничого класу при будівництві основ соціалізму в західних областях Української РСР (1939–1950 рр.)» [301].

Упродовж означеного тридцятиріччя істориками-дослідниками, науковцями інших галузей суспільствознавства підготовлено й опубліковано низку тематичних збірників документів, матеріалів, аналітичних і публіцистичних праць, змістовно об'єднаних і пов'язаних із процесами, що відбувалися упродовж вересня 1939 – червня 1941 рр. на західноукраїнських землях: «Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР» [16], «За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР (1939–1979 рр.)» [90], «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР» [95], «Ленінізм торжествує» [180], «Комуністична партія – натхненник і організатор соціалістичних перетворень у західних областях УРСР» [133], «Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки радянської влади» [271], «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР (1939–1979 рр.)» [273], «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Українській Радянській державі» [284] і «Україна за 50 років» [287].

Дослідники аналізують загальнотеоретичні та суспільно-політичні аспекти трансформаційних процесів на Західній Україні. Такий аналіз зустрічаємо в роботах Д. Бурлацького «Визвольний похід Червоної армії в Західну Україну й Західну Білорусію (вересень 1939 р.)» [22], В. Варецького «Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР» [24], М. Гайковського і М. Слободяна «Зустріч і всенародна підтримка Червоної армії трудящими Західної України в дні визволення (вересень 1939 р.)» [41], М. Герасименка і Б. Дудикевича «Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною» [44], М. Івасюти, О. Карпенка, Г. Ковальчак і М. Кравця «З історії західноукраїнських земель» [94], М. Івасюти, Ю. Сливки, Ф. Стеблія «В сім'ї вольній, новій. До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною» [99], Г. Ковальчак, Ю. Сливки, В. Чугайова «Подія великого історичного значення» [122], В. Коваля «Возз'єднання західноукраїнських земель і міжнародні відносини 1939–1941 рр.» [127] і В. Кульчицького «Звільнення Західної України та її возз'єднання з УРСР» [167].

Окрема група науковців вивчала соціалістичні перетворення у західноукраїнському селі. На об'єктивних закономірностях звільнення від поміщицького панування, соціально-політичній необхідності та на перевагах утвердження колгоспного виробництва в аграрному секторі економіки Західної України наголошується у публікаціях І. Васюти «Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр.» [26], М. Васюти «Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР» [27], М. Івасюти «Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях УРСР» [97], Л. Корнійчука «Становище трудового селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939 рр.)» [146], П. Панченка та Є. Талана «Світлий час колгоспного селянства» [218].

Навіть з урахуванням аграрного характеру господарського комплексу західних областей України мізерна кількість досліджень, присвячених промисловому сектору економіки не може бути виправданою. У цьому напрямку наукових пошуків Г. Ковальчак представляє працю «Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади (1939–1958 рр.)» [121], а М. Кравець публікує роботу «Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр.» [159], яка має лише опосередкований стосунок до досліджуваної проблематики.

Значна група істориків спрямовується на вивчення соціально-культурних перетворень у західних областях України після входження до УРСР. Серед досліджень соціально-культурної сфери західноукраїнського суспільства періоду 1939–1941 рр. – роботи І. Кошарного «У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958 рр.)» [157] і «Рясні плоди дружби. Економічні й культурні перетворення в західних областях України за роки радянської влади» [158], Т. Соколовської «Культурне будівництво в західних областях УРСР у перші роки радянської влади: вересень 1939 – червень 1941 рр.» [270], І. Павлюка «Боротьба за народну освіту в Західній Україні в 1919–1939 рр.» [217], В. Холєвчука «Від темряви – до світла» [296], О. Рябишенка «Охорона здоров'я в західних областях України» [247], В. Сидоренка «Преса – як джерело з історії робітничого класу України в період соціалістичного будівництва» [262],

монографія «Народна освіта й педагогічна наука в Українській РСР» [209] за редакцією А. Бондара, колективна праця групи авторів (Д. Яремчук, Л. Баїк, В. Санивець) «Розквіт народної освіти в західних областях України» [240].

Увагу такій категорії населення, як молодь, дослідники приділяють через призму діяльності ВЛКСМ. Молодіжна тематика висвітлюється в публікаціях В. Маланчука «Бойовий шлях комсомолу Західної України» [195] і «Молодість, гартована в боях» [197], В. Твердохліба «Молодь Західної України в боротьбі за возз'єднання» [279].

Із традиційним партійно-ідеологічним підходом пояснюють радянські аналітики проблеми та труднощі в здійсненні соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях. На їхню думку, основною причиною таких проблем і труднощів є залишки буржуазної та релігійної свідомості, прояви націоналізму та випадки світового імперіалізму. Найбільшою загрозою для соціалістичного розвитку й найнебезпечнішим ворогом українського народу радянські історики називають український буржуазний націоналізм, якому протистоїть пролетарський, а згодом соціалістичний інтернаціоналізм, що знайшов свій конкретний вияв у дружбі радянських народів-братів. Такий підхід характерний для публікацій К. Дмитрука «Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР» [79], О. Капта «Під зорею радянської влади в єдиній сім'ї братніх народів СРСР» [118], В. Твердохліба «Солідарність у боротьбі за визволення. Допомога громадськості Країни Рад західноукраїнським трудящим у боротьбі за возз'єднання в єдиній Українській радянській державі (1917–1939 рр.)» [278], В. Чередниченка «Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму» [299], О. Швидака «Інтернаціональна єдність трудящих Західної України й Польщі в революційно-визвольній боротьбі (1929–1939 рр.)» [308], В. Шийчука «Допомога братніх народів СРСР у ліквідації економічної відсталості західних областей УРСР (1939–1941 рр.)» [309], А. Шлепакова «Неспроможність буржуазно-націоналістичних фальсифікацій возз'єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною» [310], Ю. Сливки «Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939 рр.)» [266], В. Масловського «В боротьбі з ворогами соціалізму. Нариси історії класової боротьби на селі в період побудови основ соціалізму в західних областях України» [203].

У цей же період опубліковані результати комплексних і тематичних досліджень трансформаційних процесів, що відбувалися на Тернопільщині упродовж 1939–1941 рр. Побачили світ збірники: до 40-річчя Жовтневої революції вийшло видання «Під прапором Великого Жовтня» [224], а до 50-річчя – «Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої Соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні» [215] та «Радянська Тернопільщина» [232] і «Революційна боротьба на Тернопільщині (1919–1939 рр.)» [236]. Вийшла друком колективна праця «Нариси з історії Тернопільської обласної партійної організації» [207]. Тематика «золотого вересня» 1939 р. висвітлювалася у «Наукових записках Кременецького державного педагогічного інституту» [210]. У рамках

проекту «Історія міст і сіл УРСР: В 26 тт.» опубліковано XIX т. «Тернопільська область» [104]. Низку видань підготовлено до 40-річчя Жовтневої революції, серед них – «Тернопільський альманах» [281] за редакцією К. Житника, «Нариси з історії колективізації на Тернопільщині» [98] М. Івасюти, дослідження О. Кондратюка «Трудящі Тернопільщини в боротьбі за школу для народу» [139] і О. Рябишенка «Охорона здоров'я на Тернопільщині» [248]. До 20-річчя «золотого вересня» був опублікований довідник П. Волобая «Тернопільська область» [36].

Слід зауважити, що 75 % публікацій із досліджуваної тематики припадали на видання, котрі побачили світ у період підготовки і відзначення ювілею «Великого Жовтня» або «золотого вересня». Радянський історик О. Цибко у роботі «Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934–1939 рр.)» [297] зробив систематизований бібліографічний огляд літератури, присвяченої висвітленню теми «боротьба західноукраїнських трудящих за возз'єднання з УРСР». Серед авторів, чії роботи проаналізував автор дослідження, – Б. Бабій, С. Белоусов, І. Богодист, В. Варецький, М. Герасименко, Б. Дудикевич, І. Заболотний, М. Кравець, Л. Корнійчук, В. Маланчук, В. Осечинський, П. Йова, Р. Чаленко, А. Ярошенко.

Показово, що в згаданому бібліографічному огляді праці радянських істориків про події, котрі передували «золотому вересню», про факт «возз'єднання» та його наслідки і значення, оцінені з огляду на нові ідейно-політичні реалії другої половини 1950-х рр. Зокрема, характеризує монографію П. Йови «Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною», О. Цибко зауважує: у зв'язку з тим, що книга побачила світ до відомої заяви наради комуністичних партій у Москві 1957 р., яка визнала розпуск Компартії Польщі, а, отже, і КПЗУ, в 1938 р. необґрунтованим, акт такого розпуску в монографії оцінено неправильно. Недоліком дослідження Б. Бабія «Возз'єднання Західної України з Українською РСР» рецензент вважає фрагментарність у висвітленні низки революційних подій.

М. Герасименко і Б. Дудикевич у книзі «Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною» використали матеріали про діяльність низових комуністичних організацій і окремих комуністів після необґрунтованого розпуску Компартії Польщі й Компартії Західної України. Якщо дослідження В. Маланчука «Торжество ленінської національної політики» отримало високу оцінку як фундаментальне, то праця І. Заболотного «Червона Волинь. Нариси з історії революційного руху трудящих Волині (1917–1939 рр.)» була піддана критиці за «недостатнє відображення робітничого руху та боротьби проти українських буржуазних націоналістів». У роботі О. Цибка охарактеризовані новітні розробки В. Маланчука «Молодість, гартована в боях» і «Бойовий шлях комсомолу Західної України», що стали першими в історичній літературі за напрямом комсомольсько-молодіжної тематики, а праця М. Кравця «Нариси робітничого руху в Західній Україні» – як оригінальне дослідження боротьби західноукраїнського пролетаріату за возз'єднання з радянською Україною.

Завершуючи огляд бібліографії «золотого вересня», автор підкреслює: «Значна частина праць з історії революційно-визвольної боротьби трудящих Західної

України видана до XX з'їзду КПРС. На їхньому змістові, напрямі якоюсь мірою відбився культ особи Й. Сталіна. Але історіографічної цінності ці роботи не втрачають і є певним внеском у розвиток радянської історичної науки» [297, с. 11]. Отже, зустрічаємо «дозовану критику» науковцем періоду хрущовської «відлиги» щодо напрацювань представників історичної науки сталінської доби.

Ідеологічною та теоретико-методологічною основою наукових досліджень залишаються ідеї, положення та підходи історії партії як науки, що стала універсальним взірцем для всіх галузей гуманітарного і природничо-наукового знання та визначає критерії наукових пошуків різних теоретичних напрямів і спрямувань. Таким був навчальний посібник для шкіл основ марксизму-ленінізму «Нариси історії КПРС» [216], який формував ідейну й методичну канву для змістової структури історичних досліджень, що полягала у наступному: радянський народ під керівництвом Комуністичної партії втілює у життя план побудови соціалізму, чим проклав шлях до соціалізму іншим народам світу. У контексті залучення інших народів до практики соціалізму з урахуванням і застосуванням досвіду СРСР вимагається трактувати усі заходи Комуністичної партії й радянського уряду в зовнішній політиці. За цією ідеологічно-методичною схемою пояснюється приєднання західноукраїнських земель до УРСР і залучення населення приєднаних територій до соціалістичного будівництва.

Однак радянські історики змушені визнати, що започатковані в краї соціалістичні перетворення мали «зворотний бік медалі» – радянську адміністративно-репресивну управлінську систему. Так, у 1940 р. прийняті закони, ніби спрямовані на підвищення продуктивності праці і зміцнення трудової дисципліни в усіх галузях народного господарства. Але зміст вказував на неприхований репресивний характер: запроваджено 8-годинний робочий день при семиденному робочому тижні; заборонене самовільне залишення роботи робітниками і службовцями підприємств та установ. Таку ситуацію автори «Нарисів...» пояснюють зростанням воєнної загрози й тим, що прийняті заходи носять тимчасовий характер [216, с. 302]. У останньому зауваженні – суттєва ознака компартійної політичної риторики, якою мали послуговуватися науковці-дослідники: обґрунтовувати, пояснювати й виправдовувати невдачі та труднощі соціалістичного будівництва (у тому числі застосування репресивних силових методів) діями внутрішніх ворожих елементів або агресивними випадками зовнішніх ворожих сил, але аж ніяк не недоліками радянської політичної та соціалістичної економічної систем організації суспільного життя.

Заміна культу особи культом партії характерна для всіх видань другого історіографічного етапу. У збірнику «Під прапором Великого Жовтня» [224], опублікованому до 40-річчя більшовицької революції, підібрані матеріали, які відображають радянську дійсність і прославляють «партію нового типу, славу партію комуністів-одномисльців, партію, яка стала спрямовуючою й керівною силою народу – творця історії», яка «неухильно керується всеперемагаючим вченням марксизму-ленінізму, зв'язана з народом, безмежно вірить у його творчі сили, збуджує й окрилює їх» [224, с. 9].

Ця теза знаходить своє продовження у виданні «Подія великого історичного значення» [122], опублікованого до 40-річчя «золотого вересня». Його автори Г. Ковальчак, Ю. Сливка, В. Чугайов переконують, що «возз'єднання Західної України з Радянською Україною відбулося під безпосереднім керівництвом Комуністичної партії та її вірного бойового загону – Компартії України», а докорінні перетворення в соціально-економічному, політичному й культурному житті трудящих західних областей України, що відбулися після возз'єднання, стали підтвердженням керівної ролі партійних організацій і свідченням братерської допомоги з боку інших народів СРСР [122, с. 79].

Матеріал книги викладений за традиційною методологічною схемою: аргументація історичної необхідності возз'єднання з СРСР, як об'єктивного результату боротьби західноукраїнського населення за повернення «в лоно матері-України», висвітлення процесу возз'єднання як практичного вияву демократії, демонстрація успіхів трудящих приєднаних територій в усіх сферах господарської й культурної діяльності та у забезпеченні добробуту населенню краю. Трагічні аспекти історії «періоду возз'єднання» замовчуються або пом'якшуються до категорії недоліків і труднощів чи відхилень від теорії та практики соціалістичного будівництва.

Особливий акцент з'являється в збірнику «Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР (1917–1939 рр.)» [16], підготовленому М. Вавриничем, Н. Врадій, О. Купчинським, Ю. Сливкою, І. Шевчуком, які підкреслюють, що «послідовним поборником возз'єднання українських земель у єдиній державі на революційно-демократичних засадах був робітничий клас Росії, очолюваний більшовицькою партією» [16, с. 5].

Такого підходу дотримуються автори опублікованої до 40-річчя Жовтневої революції колективної праці «Ленінізм торжествує» [180]. Б. Дудикевич (боротьба трудящих Західної України за возз'єднання і встановлення радянської влади), В. Петрушко (розвиток соціалістичної промисловості в Західній Україні), Й. Черниш (боротьба за суцільну колективізацію та успіхи колгоспного ладу в західноукраїнському селі), В. Маланчук (розвиток соціалістичної культури й комуністичне виховання трудящих Західної України) приходять до висновку: «Бурхливий розвиток економіки, науки й культури в західних областях УРСР, досягнутий за роки радянської влади, є яскравим свідченням торжества великого всеперемагаючого марксистсько-ленінського вчення» [180, с. 298].

Радянські історики – дослідники періоду вересня 1939 – червня 1941 рр. виконували завдання узагальнити досвід господарського й культурного будівництва в західних областях УРСР під керівництвом Комуністичної партії. Група науковців Київського держуніверситету підготувала тематичний науковий збірник «Комуністична партія – натхненник і організатор соціалістичних перетворень у західних областях УРСР» [135]. Вони працювали за такими тематичними напрямками: діяльність партії з організації індустріалізації в західних областях УРСР (Н. Костриця), партійний вплив на розвиток Львівсько-Волинського вугільного басейну (Г. Кривошея), партія в боротьбі за соціалістичні перетворення та дальший розвиток сільського господарства західного регіону УРСР (В. Столяренко), партійна

ініціатива та керівництво всесоюзною допомогою трудящим західних областей УРСР (М. Буцько), турбота партії про зростання матеріального добробуту й культурного рівня життя трудящих Західної України (М. Бортнічук), патріотизм молоді Західної України на будівництві шахт Донбасу (Б. Стеля), історичні місця, пов'язані з боротьбою трудящих за владу Рад у західних областях України (І. Шатилюк).

Основна теза збірника: величезні успіхи трудящих західних областей УРСР в усіх сферах державного, господарського і культурного будівництва стали можливими тому, що на час возз'єднання в радянській Україні здійснилися соціалістичні перетворення, завершувалося будівництво соціалізму, створено високу соціалістичну культуру. Економічна й культурна відсталість західних областей України була ліквідована в короткий термін завдяки піклуванню Комуністичної партії й радянського уряду та з допомогою всіх братніх народів СРСР [133, с.118]. Крім цього, важливим чинником піднесення економіки західних областей України стало неухильне здійснення партією ленінської національної політики, практична реалізація якої забезпечила всебічний розвиток соціалістичної промисловості, створення численної армії кваліфікованих робітників, інженерів, техніків, агрономів, зоотехніків, інших фахівців промислового й сільськогосподарського виробництва, сфери культури з місцевого населення [133, с. 4]. Один лише штучно сформульований постулат про національну політику партії, як чинник індустріального розвитку ставить під сумнів об'єктивність теоретичних засад і методологічних підходів радянських дослідників до вирішення тематичної проблематики.

Вагомим явищем радянської історіографії стала монографія Й. Черниша «Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.)» [300]. Автор обґрунтовує історичне значення возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі й узагальнює досвід Комуністичної партії в організації соціалістичного будівництва у сільській місцевості, насамперед у проведенні колективізації, організаційному зміцненні колгоспів. Усі аргументи і висновки витримані в дусі комуністичної ідейно-політичної догматики: «Народні маси Західної України пройшли складний шлях класової боротьби за своє соціальне й національне визволення, за встановлення радянської влади й за возз'єднання з Радянською Україною. Тому вони цілком свідомо приступили до здійснення великих революційних перетворень в усіх галузях політичного й господарського життя. Поряд із проведенням індустріалізації західних областей УРСР партія готувала умови для колективізації сільського господарства. Усі політичні події в західноукраїнських селах після возз'єднання відбувалися з активною участю батраків, бідноти й середняків під керівництвом партійних організацій та з допомогою робітничого класу» [300, с. 3]. Дослідник, не наважуючись порушувати теоретичні стереотипи наукового комунізму «індустріалізація – колективізація – культурна революція», ігнорує фактологічний матеріал, з якого випливало, що, враховуючи аграрний характер господарства Західної України, нова влада передусім звернула увагу на село, на реконструкцію земельних відносин за соціалістичним взірцем. Це підтверджує-

ся змістом книги, де зроблена класична марксистсько-ленінська оцінка аграрної політики Комуністичної партії: «Керуючись ленінським кооперативним планом, Комуністична партія здійснила колективізацію дрібних селянських господарств, створила крупне соціалістичне землеробство, залучила до будівництва соціалізму багатомільйонні маси трудового селянства» [300, с. 9].

Всупереч об'єктивним даним, за якими продуктивність сільськогосподарської праці в некооперованому секторі була удвічі-утричі вищою, ніж у колгоспному, читаємо: «Колгоспний лад привів до зростання продуктивності суспільної праці, небаченого піднесення культури й добробуту селянства. Сільське господарство західних областей УРСР, отримуючи системну допомогу Комуністичної партії й радянської держави, перетворилось у високомеханізовану галузь народного господарства, стало розвиватися на плановій науковій основі, демонструючи свої великі переваги над одноосібним дрібним господарством» [300, с.264]. Такими бачить автор результати аграрної політики партії й підкреслює її «науковий та прогресивний» характер: «Колективізацію в західних областях УРСР здійснювали партійні та радянські кадри, спеціалісти сільського господарства, спираючись на великий досвід соціалістичного будівництва в селах східних областей УРСР. Використання історичного досвіду КППС відбулося не механічно, а творчо, з глибоким і всебічним врахуванням місцевих умов» [300, с. 265].

Початок соціалістичних перетворень у західноукраїнському селі упродовж вересня 1939 – червня 1941 рр., на думку автора, «був коротким за часом, але великим за своїм змістом». Відбулася націоналізація земель, за суворим класовим принципом пройшов розподіл конфіскованих поміщицьких земель і майна між представниками трудового селянства. У Тернопільській області понад 112 тисяч «маломісних» (переважно «безкінних» і «безкорівних») господарств отримали 200 тис. га землі, 11,2 тис. коней, 11 тис. корів, 1,2 тис. волів [300, с. 38]. У дослідженні стверджується, що в соціалістичних перетвореннях західноукраїнського села провідну роль відіграли партійні організації, які опиралися на місцеві ради, актив із бідняків і середняків. Для цього подається офіційна статистика: партійними органами регіону на різні керівні посади в сільській місцевості було висунуто 4125 місцевих жителів (2497 – у сільські ради, 607 – у споживчі товариства, 43 – у керівництво колгоспами), а депутатами селищних і сільських рад стали 9096 селян, з них 1646 – жінок [300, с.46].

Усі згадані категорії сільських висуванців були ретельно підібрані, рекомендовані та постійно контролювалися партійними органами. Саме через них і за участі карально-репресивних структур здійснювалося партійне керівництво соціалістичними перетвореннями у західноукраїнському селі. М. Герасименко і Б. Дудикевич стверджують, що у вересні 1939 р. з приходом Червоної армії й у період підготовки до Народних Зборів Західної України перед трудящими регіону постали принципово важливі завдання: встановлення радянської влади, входження до УРСР у складі СРСР, націоналізація землі, націоналізація банків і великої промисловості [44, с. 195–196].

На думку радянських істориків, саме націоналізація землі та конфіскація поміщицьких маєтків заклали основи соціалістичних перетворень на селі. Згодом се-

лянство переконалось у перевагах колективного господарювання. Із активною допомогою МТС, унаслідок масово-політичної роботи партійних організацій селяни стають на шлях колективізації й організуються в перші колгоспи. Водночас з ініціативи та під керівництвом комуністів на селі розгортається активне культурне будівництво [44, с. 200–201].

З метою приховування примусових методів, застосованих партійно-державними органами до західноукраїнських селян, радянські дослідники вдаються до ідеологічного підходу у висвітленні процесу колективізації на західноукраїнських землях: «Здійснюючи велику організаційну і пропагандистсько-агітаційну роботу з підготовки та проведення колективізації в західних областях України, партія послідовно дотримувалася важливої настанови В. Леніна про те, що «соціалізм не можна нав'язувати селянам насильно, і треба розраховувати лише на силу прикладу і на засвоєння селянською масою життєвої практики». Саме для цього здійснювались екскурсії місцевих селян до колгоспів східних областей УРСР, проводилися республіканські обласні та районні наради з участю передових селян, збори, бесіди, лекції, публікації преси, виступи по радіо – і селянство все більше переконувалось у перевагах колгоспного господарювання, а перші успіхи колгоспного будівництва показували широким масам селян, що колгоспний шлях є єдино правильним» [97, с. 7].

Аналогічну методика висвітлення процесу колективізації західноукраїнського села у 1939–1941 рр. використовують М. Івасюта, В. Масловський, А. Маротинюк, В. Нечитайло в колективній монографії «За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР (1939–1979 рр.)» [90]. Вони стверджують, що утворення колгоспів відбувалося тільки на добровільних засадах. Питання про можливість організації колгоспу в конкретному селі вивчалось на засіданнях бюро обкому й райкомів партії, які рекомендували радянським органам передавати новоствореним колгоспам будівлі та інше майно колишніх поміщицьких маєтків, вирішувати заходи допомоги колгоспам. У результаті організаційної та політико-виховної роботи кількість створених колгоспів на весну 1940 р. становила 180 (у Тернопільській області – 50, Волинській – 27, Львівській і Дрогобицькій – по 31, Станіславській – 24, Ровенській – 17), а на кінець року досягла 276, у яких об'єдналися 21,3 тис. селянських господарств [90, с. 8–19].

Окремі дослідження радянських істориків спрямовані на висвітлення «прогресивного характеру національної політики КПРС». Серед них – колективна праця М. Івасюти, Ю. Сливки, Ф. Стеблія «В сім'ї вольній, новій» [99]. Автори переконують, що возз'єднання українських земель відбулося завдяки втіленню в життя ленінської національної політики КПРС, що підтвердило історичну необхідність возз'єднання українського народу з російським, із чого випливає включення Західної України до УРСР у складі СРСР. «Маючи величезний досвід боротьби за соціалізм, Комуністична партія послідовно здійснювала ленінську національну політику, практично допомагала трудящим возз'єднаних західних областей УРСР у господарському й культурному будівництві на соціалістичних засадах» [99, с. 29].

Радянські історики дотримувалися тези, згідно з якою вирішення національного питання, насамперед у його українському контексті, можливе тільки на принципах ленінської національної політики партії та з допомогою «братнього російського народу». Такий підхід зустрічаємо у роботі О. Цибка «Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934–1939)» [297]. Він акцентує на керівній ролі Компартії Західної України в боротьбі трудящих регіону проти панської Польщі, за возз'єднання з УРСР. Розпочинає з того, що «возз'єднання України з Росією в 1654 р. було визначною подією в історії українського народу, у його боротьбі за збереження й дальший розвиток культури, мови та української нації в цілому».

Незважаючи на жорстоке гноблення з боку царизму, «своїх і чужих» поміщиків і капіталістів, український народ за братньої підтримки російського народу зберіг свою народність, мову, культуру» [297, с. 3]. Автор не лише фальсифікує історію, ігноруючи факти тотальної русифікації українського національного життя, а й стверджує, що населення Західної України, яке довго залишалося під іноземним гнітом і було «насилено відірване від свого основного тіла і братнього російського народу», ніколи не припиняло боротьби проти гнобителів, за возз'єднання в єдиній Українській державі. Трудящі західноукраїнських земель «звертали свої погляди до народів Радянського Союзу з надією, що єдинокровні брати допоможуть їм у визволенні з-під колоніального гніту польської буржуазії й поміщиків», що й було зроблене у вересні 1939 р. [297, с. 7].

Серед досліджень, спрямованих на вивчення молодіжної тематики в контексті «золотого вересня», показовою є монографія В. Твердохліба «Молодь Західної України в боротьбі за возз'єднання (1919–1939 рр.)» [279]. У роботі висвітлюється керівна роль КПЗУ в організації боротьби західноукраїнської молоді за звільнення від соціального й національного гноблення, возз'єднання з радянською Україною.

Це вказує, що монографія готувалась і побачила світ після часткової реабілітації КПЗУ та визнання її ролі в протистоянні з польською окупаційною владою. До такої реабілітації, особливо в 1939–1941 рр., характер діяльності КПЗУ та КСМЗУ визнавався опортуністичним і майже контрреволюційним, бо ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У розуміли, що проєвропейськи налаштовані комуністи й комсомольці Західної України можуть стати реальною перешкодою в здійсненні соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях за кремлівським взірцем. Автор акцентує на вирішальному впливі «успіхів соціалістичного будівництва в СРСР на розвиток революційної боротьби на Західній Україні, створення комсомольських організацій (КСМЗУ) за прикладом діяльності РКСМ», а також наголошує на великому виховному потенціалі «історії комсомолу Західної України для сучасних поколінь радянської молоді».

Привертає увагу методологія роботи: автор прийняв за методологічну основу праці класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС і Компартії України, виступи видатних діячів партії, міжнародного комуністичного руху, а за основне джерело інформації – матеріали партійних і державних архівів. Що стосується окремих архівних матеріалів, то «автор врахував, що в них є багато тенденційного. Але критичний

аналіз цих документів дав можливість показати економічне й соціальне становище робітничої й селянської молоді, простежити процес розгортання її боротьби, провідну роль комсомолу й керівництво КПЗУ революційним рухом» [279, с. 5–6].

Таке зауваження вказує, що фактологічний матеріал, який надавали архівні джерела, складав серйозну теоретичну й методологічну проблеми для радянських істориків, бо часто виходив за рамки й суперечив ідеологічним догмам, змістовому навантаженню й партійно-політичним вимогам стосовно досліджень.

З-поміж видань, які стосувалися висвітлення тематики «золотого вересня» на Тернопільщині, виокремлюється «Тернопільський альманах» [281], приурочений 40-річчю Жовтневої революції. У книзі підібрані статті, публіцистичні та художні твори (в основному місцевих авторів), які підтверджували, що «переможна хода соціалізму» з вересня 1939 р. долучила трудящих краю до всіх благ культури, відкрила широкі можливості до творчого зростання: «У колишньому Тернопільському воєводстві, де більшу частину населення склали українці, українських шкіл було лише 5,6 %. На все воєводство з півтора мільйонним населенням було 13 гімназій, до яких дітям бідного хлібороба, коваля, шевця і стрілочника двері не відкривалися. Тепер в області понад тисячу шкіл, десятки середніх спеціальних навчальних закладів, два інститути». Такий же прогрес – у сфері охорони здоров'я, пенсійному забезпеченні та соціально-побутовому обслуговуванні людей – і все це завдяки турботі КППРС про благо радянських трудівників [281, с. 140–141].

У альманасі, як і в інших пропагандистських виданнях, застосовувалася випробувана радянська методика маніпулювання статистичними даними: формувалася статистична опозиція найгірших показників «ворожої сторони» з відповідними найкращими показниками «соціалістичної дійсності», усі інші – ігнорувалися чи фальсифікувалися.

Навіть такі радянські видання, як географічні нариси областей УРСР, що за змістом мали би бути далекими від політики та ідеології, виявилися заідеологізованими й заполітизованими. Автор географічного нарису «Тернопільська область» [36] П. Волобой підкреслює, що Тернопільська область, як одна із західних областей УРСР, з вересня 1939 р. стала на шлях соціалістичного будівництва й завдяки мудрій політиці КППРС і радянського уряду отримала необмежені можливості для розвитку продуктивних сил. За роки радянської влади господарство Тернопільщини, стверджує автор, стало високорозвиненим, зі значною промисловістю, передовим соціалістичним сільським господарством. Радянський суспільний і державний лад створив для трудящих краю умови для неухильного підвищення матеріального і культурного рівня життя [36, с. 3–4].

Ідеологічну оцінку отримують навіть природні ресурси області: «короткий огляд фізико-географічних умов Тернопільської області показує, що при соціалістичній системі господарювання вони загалом сприяють її економічному розвитку» [36, с. 38]. Якщо за часів панської Польщі поверхневі шари місцевих ґрунтів страждали від ерозії, то «в умовах соціалістичної системи господарювання боротьба з ерозією ґрунтів стала складовою частиною соціалістичного землеробства» [36, с. 39].

Ідеологічний підхід зберігається й у характеристиці демографічних процесів: якщо за умов польського панування здійснювалася політика полонізації, то за радянської влади зросла питома вага українського й російського населення (останнє, без сумніву, свідчило про русифікацію краю, що прийшла на зміну полонізації), а частина міського населення збільшилася з 10,2 % до возз'єднання до 14,4 % у 1940 р. [36, с. 47]. Автор нарису приходять до висновку: «В капіталістичних умовах Тернопільщина в економічному відношенні являла собою аграрний район із низьким рівнем розвитку продуктивних сил. В умовах нового суспільного ладу сприятливі природні умови і значні трудові ресурси, вигідне географічне положення області ефективно використовуються для розвитку її народного господарства» [36, с. 150–151].

Авторський колектив дослідження «Нариси з історії Тернопільської обласної партійної організації» [207] (М. Алексієвець, Ф. Головач, М. Гонтар, І. Забокрицький, В. Кос, П. Михальчук, С. Нечай, Є. Паньків, Е. Соломко, Ф. Чернявський, В. Шкварець) поставив за мету висвітлити «основні етапи діяльності Тернопільської обласної парторганізації, досвід її організаційної та ідеологічної роботи, спрямованої на успішне вирішення завдань комуністичного будівництва». Зміст, ідеологічна спрямованість, теоретичні основи та методологічні принципи дослідження створеної в грудні 1939 р. обласної парторганізації окреслені в передмові видання: «Спираючись на величезний досвід КРПС, революційні традиції, нагромаджені комуністами західноукраїнських земель у роки боротьби за соціальне й національне визволення, від буржуазно-поміщицького гніту, за владу Рад, вона з перших кроків своєї діяльності розгорнула велику організаційну роботу зі створення й зміцнення органів радянської влади, комсомольських і профспілкових організацій, із мобілізації трудящих на здійснення соціалістичних перетворень у промисловості, сільському господарстві, культурному будівництві, з піднесення громадсько-політичної активності» [207, с. 3]. Автори уникають згадки про КПЗУ (вживають термін «комуністи західноукраїнських земель»), не пов'язують революційні традиції з діяльністю КПЗУ в роки польського панування й не допускають думки про спадкоємність обласної організації КП(б)У з організаціями КПЗУ на Тернопільщині до 1939 р., хоча визнають, що рішення Виконкому Комінтерну про розпуск КПЗУ негативно позначилося на революційному рухові й що «місцеві комуністи продовжували вести боротьбу проти капіталістичного ладу» і після розпуску партії [207, с. 20].

Досліджуваний період знаходить відповідне трактування в першому розділі «Партійна організація області в боротьбі за становлення і зміцнення радянської влади. Здійснення перших соціалістичних перетворень». Тут йдеться про створення й організаційно-політичне зміцнення партійних організацій і органів радянської влади, про соціалістичну перебудову народного господарства й культури Тернопільщини в 1939–1941 рр. «Всенародне прагнення» жителів краю до возз'єднання з УРСР автори нарису підтверджують рядком із листа до радянського уряду, який прийнято на багатотисячних мітингах і який підписали 1213 представників трудящих області: «Ми бажаємо бути в єдиній сім'ї з нашими братами,

які щасливо живуть у Радянській Україні» [207, с. 21]. Вони подають динаміку формування органів влади і створення парторганізацій, розгортання радянського будівництва, де акцентують на провідній ролі обласної парторганізації, особливо в справі підбору, розстановки і виховання місцевих кадрів, у проведенні ідейно-виховної роботи серед комуністів і населення області [207, с. 25].

У «Нарисах...» зауважено, що у зв'язку з тим, що районні парторганізації були нечисленними, не мали необхідного досвіду, обком партії приділяв посилену увагу навчанню партійних кадрів. У розділі «Соціалістична перебудова народного господарства та культури в передвоєнні роки» охарактеризована діяльність партійних і радянських органів з націоналізації підприємств, великих житлових будинків, закладів торгівлі, з організації соціалістичних перетворень у промисловості, сільському господарстві, сфері обслуговування та культурі. Якщо в керівництві промисловою сферою акцент ставився на націоналізацію виробничих об'єктів, укрупнення й реконструкцію підприємств, організацію планування промислового виробництва, то в аграрній сфері акцентувалося на переведення сільського господарства – основної галузі економіки області – на соціалістичні рейки, тобто на колективізацію села, питання про яку з урахуванням специфічної соціально-політичної ситуації в краї переносилося на ближчу перспективу. Вектором перебудови соціально-культурної сфери стало наповнення комуністичним ідейним змістом усіх форм наукового, культурно-освітнього й мистецького життя області.

Двадцятишеститомна «Історія міст і сіл Української РСР» [104], підготовлена Інститутом історії АН УРСР (голова головної редколегії Т. Тронько) та опублікована за рішенням ЦК КП України, стала своєрідним ідейно-теоретичним і методологічним взірцем дослідження історичних проблем загальнодержавного, регіонального та локального масштабів. Це підтверджується вступним словом до XIX тому видання «Тернопільська область» [104]: «Методологічною основою праці є твори основоположників марксизму-ленізму, рішення з'їздів КПРС і пленумів ЦК КПРС, інші важливі партійні документи».

Саме така методологія вимагала сказати: «За роки радянської влади трудящі області під керівництвом Комуністичної партії, завдяки величезній допомозі всіх народів нашої країни здійснили грандіозні соціалістичні перетворення». Класична партійна теза підтверджується традиційною радянською статистикою: нині в області діє понад 300 промислових підприємств, 409 колгоспів і радгоспів, де працюють 11 тис. тракторів, 7 тис. комбайнів, тисячі автомобілів, а в містах і селах краю, де до 1939 р. більша частина населення була неписьменною, тепер проживають 250 тис. осіб із вищою й середньою освітою, кожен третій житель області навчається [104, с. 6–7]. Прогресивна динаміка всіх сфер суспільного життя Тернопільщини, як випливає зі змісту книги, розпочалася з приходом Червоної армії, що дало поштовх соціалістичним перетворенням у краї.

Офіційно Тернопільська область створена у грудні 1939 р. Але ще на початку жовтня 1939 р. зі східних областей УРСР і з РРФСР почали прибувати вагони з хлібом, гасом, сіллю та іншими продуктами першої потреби. Згодом така допомога, наголошують автори, набула нових форм і збагатилася змістом: від допомоги

кваліфікованими кадрами до допомоги продукцією машинобудування. До інформації щодо допомоги Тернопільщині зі сходу не будуть зайвими зауваження: допомога хлібом населенню області, де зернове виробництво було провідною галуззю господарства, виглядає дуже сумнівно, а надіслані зі сходу «кваліфіковані кадри» переважно були працівниками партійних і радянських органів, силових структур, які організовували карально-репресивні заходи щодо місцевого населення. Незважаючи на це, автори «тернопільського тому» стверджують: «Возз'єднання західних земель з Українською РСР поклато край злидням, відкрило трудящим шлях до заможного життя, вільного від експлуатації та гніту, шлях постійного зростання добробуту, культурного процвітання» [104, с. 46–47]. Такий виклад матеріалу повністю відповідав більшовицькій методології аналізу суспільних процесів.

Третій етап: середина 1980-х – початок 1990-х рр. Вважається, що історіографія та історична бібліографія часів горбачовської «перебудови» (1985–1991 рр.) володіє найменшим масивом опублікованих досліджень історичних процесів минулого, у тому числі 1939–1941 рр., не стільки через обмежений термін наукових пошуків (5–6 років), скільки з причини складного і для багатьох радянських істориків болючого процесу перегляду чинних десятиліттями ідеологічних підходів і методологічних постулатів. Склалася ситуація, за якою колишні положення і принципи вже не працювали, а нові ще не працювали. Попередня методологія не давала інструментарію для пояснення історичних процесів згідно з новими суспільними вимогами, а нова такий інструментарій тільки-но формувала. Реальністю історичної науки став певний перехідний період – період переходу від одного рівня наукових пошуків до іншого, що призвело до скорочення масиву публікацій порівняно з попереднім історіографічним етапом.

Позицію здебільшого російських аналітиків щодо оцінки радянсько-німецьких угод 1939 р. висловив Л. Безименський: «Як і багато моїх сучасників, я вірив у необхідність і мудрість кроків радянського уряду. Співіснування англійських і німецьких повідомлень на сторінках радянських газет вписувалося в наші уявлення про міжімперіалістичні протиріччя, а сам пакт виступав як вміле використання» [8, с. 76]. Альтернативний метод дослідження історичних подій він вважає виправданим насамперед заради вивчення радянських альтернатив у конкретний час і в конкретних умовах, а також для виявлення теоретично можливих альтернатив розвитку досліджуваної події. Перша альтернатива, яку бачив російський аналітик, – заклик СРСР до створення системи колективного порятунку миру, якого, на думку автора, не почули європейські лідери. Головною вимогою часу, що стояла перед політичним керівництвом СРСР, стверджує дослідник, було «виграти час перед лицем війни, що неминуче наближалась, а тому підписання пакту 23 серпня 1939 року сприяло віддаленню часу втягування СРСР у війну, незалежно від того, до яких несприятливих наслідків це підписання призвело. Навіть більше, підписання радянсько-німецького пакту врятувало Західну Україну, Західну Білорусію і Прибалтику від німецького вторгнення» [8, с. 91–93]. Отже, зміщуючи акценти у військово-стратегічну площину й не торкаючись політичних і соціально-економічних аспектів проблеми, автор «пом'якшує» оцінку пакту та висловлює сумнів

щодо таємних протоколів до нього, де такі аспекти розкриваються: «Як би не відносилися до пакту і протоколів, але вони поставили реальну межу просуванню вермахта на Схід» [8, с. 97].

Не можна обійти увагою заанонсований російським істориком методологічний підхід до вивчення та оцінки історичного минулого: «Хотілося б уникнути модернізації історичних подій і мотивів, уникнути «критики заради критики». Минуле нашої країни, у тому числі історія передвоєнної доби, не заслуговує того, щоби її нове прочитання обмежалося фіксацією знака «мінус» там, де раніше стояв «плюс». На підтвердження думки, що не варто поспішати змінювати колишній знак «плюс» на договорі 23 серпня 1939 р. на сьогоднішній критичний «мінус», історик заявляє: «Звичайно, було б значно легше розуміти й пояснювати сенс рішення про пакт, якби наступні роки й місяці були ефективно й у повному обсязі використані для підготовки до неминучої війни» [8, с. 98–99]. У цьому суть і логіка обережного, або «косметичного», критичного аналізу: стверджувалось, що проблема полягала не в підписанні злочинного пакту 23 серпня 1939 р., а в неефективному використанні наданих ним можливостей.

Уже в наступній роботі «Після пакту» Л. Безименський вдається до більш принципової критики та глибшого аналізу, унаслідок чого змінює характер висновків і оцінок. Він визнає, що підписання радянсько-німецького договору викликало шоківий стан громадськості та політичних діячів багатьох країн. Водночас радянська преса різко змінила в бік позитивного тон своїх повідомлень про Німеччину. Між пресою двох країн з'явилися спільні ноти: Берлін славив мудрість Гітлера, а радянська преса віддавала належне мудрості та далекоглядності «вождя всіх народів» Й. Сталіна [9, с. 99]. Підписанням радянсько-німецького договору від 28 вересня 1939 р. про дружбу й кордони радянське керівництво, вважає автор, формально реабілітувало Німеччину як агресора, а Францію й Англію звинуватило в спричиненні війни.

Такий висновок деталізується міркуваннями про договори між СРСР і Німеччиною 23 серпня і 28 вересня 1939 р.: схожість між ними лише за учасниками та підписами, а фундаментальна відмінність у тому, що перший був підписаний в умовах миру заради «ненападу», а другий – в умовах війни, заради дружби та визначення кордонів з агресором, що зробило СРСР солідарним із гітлерівською Німеччиною. Абстрагуючись від дійсних цілей і суті договору 28 вересня 1939 р., автор дає йому партійно-ідеологічну оцінку: «У своїй сукупності з протоколами договір завдав непоправної шкоди авторитету Радянського Союзу, міжнародному комуністичному руху, так як радянське керівництво почало діяти методами свого імперського партнера Німеччини. Ці дії були вчинені за спиною партії й народу» [9, с. 109].

Причини прорахунків, поразок і політичних злочинів, вчинених партійним керівництвом, зусиллями всієї партії, аналітики «перебудовного» періоду бачать не в політичній системі, не в принципах здійснення радянської внутрішньої й зовнішньої політики, а в суб'єктивних помилках окремих партійно-державних діячів: «Сталін і Молотов діяли методом ультиматумів, порушуючи загальноприйняті норми відносин, принципи суверенітету і невтручання у справи самостійних

держав. Зараз радянська громадськість бачить необхідність засудження відходу сталінського керівництва від ленінських норм зовнішньої політики соціалістичної держави, чим би такі відходи не пояснювались. Їх пояснення – не оправдання, але викреслювати допущені помилки з історії так само безглуздо, як і переписувати саму історію» [9, с. 111].

Однак, як показала історія другої половини ХХ – початку ХХІ ст., «помилки», а насправді принципи імперської зовнішньої політики Кремля (ультимативність, неповага до суверенітету сусідніх держав, втручання у внутрішні справи інших країн, ігнорування норм міжнародного права та міждержавних домовленостей) залишилися незмінними в зовнішній політиці періоду М. Хрущова, Л. Брежнєва, В. Путіна, що свідчить про агресивну сутність імперської політики Москви, а не лише про суб'єктивні помилки її керівників.

Серед авторських робіт – дослідження М. Бугая «Депортації населення з України (30-ті–50-ті роки)» [20], В. Ковалюка «Західна Україна на початку Другої світової війни» [126], О. Рубльова і Ю. Черненко «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-ті–50-ті роки ХХ ст.» [244], В. Количева «ЦК ВКП(б) в 1938–1941 рр.» [130], дисертаційна робота Н.Петруні «Комсомол – активний помічник партії в будівництві соціалізму в західних областях УРСР (1939–1958 рр.)» [222], а також нові публікації Ю. Сливки «Возз'єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною» [265], «Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939 рр.)» [266] і «Сторінки з історії КПЗУ» [268].

В. Количев аналізує передвоєнний період в історії ВКП(б) із точки зору історичної науки періоду «перебудови», тобто за методикою «дозованої критики». Він, зокрема, наголошує, що низка рішень ХVIII з'їзду партії, що відбувся в березні 1939 р., не відповідала тодішньому історичному часу: «З'їзд визначив зміст нового періоду в розвитку радянського суспільства як завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму, що було явним забіганням уперед, оскільки на той час соціалізм було побудовано в основному, та й то з великими деформаціями і викривленнями ленінського його розуміння. З'їзд порушив питання про основне економічне завдання СРСР – наздогнати і перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни, в тому числі США, за виробництвом продукції на душу населення. Це було нереальне завдання, бо країна не мала умов для випередження провідних капіталістичних держав у економічному відношенні, до того ж, міжнародна обстановка, що склалася на той час, потребувала зосередження величезних зусиль партії і народу, значної частини матеріальних ресурсів на зміцнення обороноздатності Радянської країни» [130, с. 3].

В. Количев уникає об'єктивного аналізу зовнішньо- і внутрішньополітичних обставин і вважає, що ВКП(б) не змогла виконати своїх завдань з мобілізації радянського народу на виконання програми соціалістичного будівництва й захисту від фашистської агресії з причини значних втрат, яких вона зазнала внаслідок необґрунтованих сталінських репресій в 1937–1938 рр. (з цього випливає, що репресії можуть бути обґрунтованими) і попередніх чисток партійних рядів, через що чисельність комуністів скоротилася з 3,2 млн у січні 1933 р. до 1,9 млн осіб на

початку 1938 р. [130, с. 4]. Ще одним чинником послаблення Комуністичної партії автор вважає централізм і розростання адміністративно-командної системи, яка проникла в усі пори радянського суспільства. Кадри партійних і державних інституцій, що прийшли на заміну репресованим, не мали достатньої управлінської культури. Досить сказати, що в 1939 р. 41 % секретарів обкомів і ЦК партії союзних республік, 71,4 % секретарів райкомів і міськкомів партії не мали середньої освіти [130, с.9]. Саме така управлінська система й такі її кадри прийшли восени 1939 р. на Західну Україну здійснювати соціалістичні перетворення.

Дослідження М. Бугая «Депортації населення з України (30-ті – 50-ті рр.)» [20] зорієнтоване на вивчення однієї із «білих плям» (хоча це за суттю «чорна пляма») радянської історії – депортації народів і груп народностей, що торкнулися в СРСР практично всіх. Автор стверджує, що радянська адміністративна система розглядала виселення народів як засіб врегулювання міжнаціональних конфліктів, ослаблення соціальної напруги. Він наголошує, що з часом Комуністична партія й радянський уряд дали принципову оцінку такої політики як помилкової, однак озвучує думку, що причиною депортацій була необхідність «очищення суспільства від наявних і потенційних ворогів соціалізму», а причинами появи таких ворогів виступає відсутність переконаності в міцності ідей соціалізму, силі рішень партії та уряду, превалювання особистих інтересів над суспільними, дрібнобуржуазних уявлень про життя над соціалістичними, жорстокість державних заходів, здійснюваних центральним керівництвом партії й держави, репресії проти політичних діячів у національно-державних утвореннях, порушення принципів внутрішньопартійного життя, зміна ідеологічних орієнтацій, в тому числі в національних відносинах, різка невідповідність між теорією і практикою, здійснення національної політики, формалізм і фальш в агітаційно-пропагандистській роботі [20, с. 32–33]. Отже, автор вдається до псевдонаукової аналітики періоду «перебудови»: причини всіх недоліків і провалів керованого комуністичною партією соціалістичного суспільства шукати не в антигуманній сутності соціалізму в його радянському варіанті, не в авторитарно-деспотичному характері партійного керівництва суспільним життям, а у відході від принципів соціалізму, соціалістичної демократії та ленінських норм партійного керівництва.

У період «перебудови» з'являються публікації, у яких досліджується і з певними корективами переосмислюється діяльність Комуністичної партії Західної України. Так, у роботі Ю. Сливки «Сторінки історії КПЗУ» [268] знаходимо нові, стимульовані «перебудовними» віяннями акценти в оцінці діяльності КПЗУ та ставлення до неї вищого керівництва ВКП(б) – КПРС. Автор не вносить кардинальних змін у таку оцінку, але застосовує критично-аналітичні елементи в тлумаченні проблематики. Зокрема, він стверджує, що «з політичного життя краю в найбільш переломний і відповідальний період була усунена політична та ідеологічна організація, яка глибоко розуміла обстановку, мала великий вплив на трудове населення» [268, с.90]. Ю. Сливка здійснює теоретичну реабілітацію КПЗУ: «Незважаючи на розпуск КПЗУ та дискредитацію її членів, комуністи продовжували залишатися вірними марксистсько-ленінським ідеалам, самовіддано боролися за

їх здійснення в Західній Україні. Вони, зокрема, у вереснево-жовтневі дні 1939 року, вирвавшись із в'язниць і концентраційних таборів, активно включилися в створення органів радянської влади, очолювали рух за скликання Народних Зборів та за возз'єднання Західної України з Радянською Україною. Значну частину колишніх членів КПЗУ обрали депутатами Народних Зборів, вони брали участь у здійсненні соціалістичних перетворень» [290, с. 91].

Привертає увагу специфічний підхід автора до пояснення причин масових репресій, які здійснювала радянська влада проти західноукраїнського населення в 1939–1941 рр.: «Політична недовіра після возз'єднання Західної України з Радянською Україною до КПЗУ – авангарду трудящих у боротьбі за соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною, певною мірою переклалася й на місцеве населення. Досить сказати, що тільки з грудня 1939 р. до листопада 1940 р. із Західної України і Західної Білорусії депортовано 1,2 млн осіб, а в період Великої Вітчизняної війни, на рубежі 1942–1943 років, майже всі вихідці із західних областей України були відкликані з фронту й переведені в так звану трудову армію. Усе це разом взяте значно поглиблювало труднощі в процесі реалізації планів соціалістичного будівництва, що й без того ускладнювалося грубими адміністративними методами та лівацькими перекосами, зокрема, в проведенні колективізації сільського господарства» [290, с. 90]. Сказане підтверджує, що радянський історик не шукає причин згаданих негативних явищ в основі та в принципах функціонування комуністичного режиму, а у відході від таких принципів, у їх порушенні. Цей підхід був характерним практично для всіх аналітичних досліджень трансформаційних процесів на Західній Україні в 1939–1941 рр., що проводили радянські історики в роки «перебудови».

Четвертий етап: з 1991 р. до – сьогодні. Зі здобуттям Україною національно-державної незалежності українська історична наука отримує широкі можливості для неупередженого, комплексного, вільного від ідеологічної цензури наукового пошуку в царині національної історії, в усіх її напрямках і вимірах. Розпочався четвертий етап вивчення трансформаційних процесів 1939–1941 рр. у Західній Україні, у тому числі на Тернопільщині. Для цього етапу характерна не тільки кардинальна зміна спрямованості, змісту, цілей, принципів, методологічної якості досліджень, а й різке зростання кількості ґрунтовних публікацій, комплексних розробок проблематики, тематичних дисертаційних робіт.

О. Романів та І. Федущак у дослідженні «Західноукраїнська трагедія» викривають репресивно-винищувальну діяльність комуністичного режиму в період радянської окупації Західної України в 1939–1941 рр. Центральне місце займають події червня-липня 1941 р., пов'язані з масовим фізичним знищенням у тюрмах і на етапах евакуації української інтелігенції, національно свідомих громадян Волині та Галичини, цілеспрямовані перманентні репресії проти населення Західної України, планові розстріли політичних в'язнів у тюрмах. Автори стверджують: трагедія Західної України не є ні випадковою, ні винятковою, а закономірною в політиці та практиці комуністичного режиму [241, с. 6].

О. Рубльов та Ю. Черненко в роботі «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-ті – 50-ті роки ХХ ст.» [244] в основному досліджують долю тієї

частини західноукраїнської інтелігенції, яка повірила в соціалістичні ідеї й почала брати практичну участь у соціалістичному будівництві, але дуже швидко з категорії «будівників соціалізму» потрапила в категорію «ворогів народу і зрадників». Після приєднання західноукраїнських земель до УРСР доля інтелігенції краю вирішувалася за компартійною схемою: її перевиховували заради інтеграції в радянську систему перевіреними силовими й репресивними методами. Автор робить узагальнення: за умови панування в СРСР тоталітарної системи, що пронизувала і сферу наукової діяльності, справжня історія Західної України була неможливою, бо не вкладалася в канони теорії будівництва соціалізму в СРСР. Об'єктивні дослідження цього плану з'являться наприкінці 80 – 90-х років ХХ ст. Серед конструктивних аналітичних робіт цього періоду називають праці В. Данилюка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Кравченка, Р. Пирога, Ю. Шаповала та інших [244, с. 7].

Б. Ярош, характеризуючи радянський тоталітарний режим на західноукраїнських землях, дає оцінку цілеспрямованим у контексті радянзації змінам в економічному та соціальному житті населення краю, зокрема структурній ломці в промисловості та соціальній сфері, насильницькій колективізації села, тоталітарному тиску на духовну сферу через ідеологічний та пропагандистський вплив на населення, уніфікацію освіти, культури, охорони здоров'я, а також окреслює основні прояви більшовицького державного терору в регіоні: масові депортації, придушення опору населення силовими методами в умовах тотального зловживання владою. Тоталітарна радянська система була запроваджена у Західній Україні в період її максимального «розгулу», коли основним знаряддям цієї системи стали партійні й каральні органи [318, с. 151–155]. З позицій історичної об'єктивності він стверджує, що приєднання Західної України до УРСР ізолювало західних українців від Європи, призвело до втрати багатьох громадсько-політичних і соціально-культурних структур, які діяли в минулому, але водночас (нехай і в деструктивній формі) погасило українсько-польський конфлікт, дало поштовх (нехай і збільшовиченій) соціально-економічній модернізації регіону і (хай і в радянізованих формах) сприяло консолідації українців у єдиній державі [318, с. 57–58].

Значна увага приділена проблемі депортації українського населення. Ця тема розробляється у працях Й. Надольського «Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1941)» [205] і «Сталінська депортаційна політика і зміни етнічної структури населення західних областей України» [206], Ю. Сливки «Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій» [267], К. Кодратюка, Ю. Киричука, І. Лучаківської «Етапи та засоби реалізації депортацій українців і поляків» [134].

Загальнотеоретичні та загальнополітичні аспекти приєднання Західної України до УРСР аналізуються в дослідженнях В. Барана і В. Токарського «Україна: західні землі. 1939–1941 рр.» [6], М. Литвина «1939: західні землі України» [182], А. Пурата «Українці у вересневій кампанії» [231], І. Гаврилів «Західна Україна в 1921–1941 рр.: нарис з історії боротьби за державність» [38], В. Дмитрука «Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939–1941 рр.: суть і наслідки» [80], М. Ковалюка «Україна: 1939–1945 рр. Маловідомі та непрочитані

сторінки історії» [128], В. Гордієнка «Народні Збори Західної України: воля народу чи політичний фарс радянського уряду» [48], М. Куницького «Національна політика СРСР на західноукраїнських землях напередодні Великої Вітчизняної війни (1939–1941 рр.)» [172], О. Луцького «Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.)» [184] і «Радянізація приєднаних земель» [185], І. Усенка, О. Мироненка, В. Чехович «Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941 рр.)» [294], І. Сварника «Маловідомі сторінки з історії «золотого вересня»» [251], Б. Яроша «Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-х – 50-х рр. XX ст.)» [317].

У виданні «Друга світова війна в історичній пам'яті України» [82] об'єктивно оцінено український аспект негативних наслідків пакту Молотова-Ріббентропа, німецько-польської війни та радянсько-польського збройного конфлікту для населення Західної України, розкрита сутність радянізації західноукраїнських земель за кремлівським сценарієм і під контролем радянських військових та партійних властей із залученням близько 50 тис. пропагандистів і агітаторів зі сходу. Формально проведені вибори до Народних Зборів Західної України, штучно ухвалені цим зібранням документи про возз'єднання з УРСР, а потім форсовано узаконені Верховними Радами УРСР і СРСР, відкрили шлях до встановлення нового порядку, що вже був апробований в інших республіках Союзу: уніфікація суспільно-політичного життя з єдиною партією і єдиними профспілками, потужною системою каральних органів, з партійним контролем усіх сфер суспільного життя [82, с. 40–42].

П. Брицький у роботі «Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.)» [19] підкреслює, що принципову оцінку радянсько-німецьким договорам серпня-вересня 1939 р. дали вітчизняні історики М. Семиряга, В. Коваль, М. Коваль, В. Куліш, О. Чубар'ян. На їх думку, керівництво СРСР мало альтернативу, але нею не скористалося і практично стало співучасником агресії: СРСР постачав Німеччині стратегічні матеріали, а потім вступив у війну з Польщею. Така позиція Москви дезорієтувала міжнародну спільноту й демократичні сили світу [19, с.15]. Приєднання Західної України й Західної Білорусії до СРСР стало наслідком змови Сталіна з Гітлером, а вересневий 1939 року похід Червоної армії був актом агресії [19, с. 18]. Дослідник здійснює диференційований підхід до оцінки «золотого вересня»: за формою це було приєднання західноукраїнських земель до СРСР з допомогою військової сили, але за змістом – об'єднанням не лише земель, а й єдиного українського народу, що в історичній перспективі мало позитивне значення [19, с. 21]. Український вимір Другої світової війни досліджує Ф. Левітас [179], де він акцентує увагу на трагізмі подій першого періоду війни, у тому числі 1939–41 рр. на західноукраїнських землях. Показовою є періодизація автором історіографії проблематики, у якій він виокремлює чотири періоди: сталінізму (1939–1956 рр.), хрущовської «відлиги» (1956–1964 рр.), командно-адміністративної доби (1964–1985 рр.) і «перебудови» (1985–1991 рр.) [179, с. 10–11].

Частина вітчизняних істориків вирішує проблему приєднання західноукраїнських земель до УРСР у контексті міжнаціональних відносин. Такий підхід здійс-

нюється у дослідженнях І. Льюшина «Ставлення польського емігрантського уряду в Парижі й Лондоні та польського підпілля у Львові до українського питання 1939–1941 рр.» [100], В. Гриневича, В. Даниленка, С. Кульчицького, О. Лисенка «Анексія та інкорпорація Західної України Радянським Союзом в 1939–1941 рр.: етнополітичний контекст» [49], А.Руккаса «Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень- жовтень 1939 р.)» [246], С. Марчука «Міжнаціональні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 р.» [193], В. Сергійчука «Поляки на Волині в роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації» [258] і «Втрати населення під час українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни» [257], В. Ярового та І. Льюшина «Польське підпілля на території Західної України в 1939–1941 рр.» [316], П. Голубенка «Україна і Росія у світлі культурних взаємин» [46]. Важливе місце в бібліографії цього аспекту проблеми належить виданню «Україна – Польща: важкі питання» [288], до якого увійшли матеріали IV Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни».

У роботі І. Льюшина [100] стверджується, що українсько-польські міжнаціональні відносини обумовлюються довоєнними уявленнями поляків про статус українців у Другій Речі Посполитій, до чого вони прагнули і як склалися українсько-польські стосунки в міжвоєнний період, позицією, яку займали українці в 1939–1941 рр., тобто під час польсько-німецької й польсько-радянської воєн, а також після них, у період територіального поділу та окупації Польщі Німеччиною та СРСР. У міжвоєнний період, наголошує автор, національні прагнення українців польська влада обмежувала заборонаю мати землю на окремих територіях (у Східній Галичині), засиллям колоністів із Центральної Польщі, примусовим окатоличенням і полонізацією населення, підготовкою заходів до звільнення «південно-східних кресів Польщі» від української присутності [100, с. 70]. Це вплинуло на ставлення українського населення до польської влади і формування позитивних поглядів щодо приходу Червоної армії на початковому етапі. Однак ситуація швидко змінилася: радянська влада зрозуміла, наскільки потужні в західних українців прагнення до самостійницького державного життя й почала ці прагнення душити всіма способами, аж до масових репресій і депортацій, примусовою колективізацією. Змінилося ставлення до радянської влади й до поляків: серед українців заходу побутувала думка, що польське панування було меншим злом, аніж більшовицький терор [100, с. 71–72].

Монографія П. Голубенка [46] висвітлює комплекс питань, пов'язаних з актуальною проблемою: чим була Російська імперія для поневолених нею народів і культур. На основі новітніх матеріалів автор намагається очистити історію взаємин двох сусідніх народів від упереджених тлумачень та догматичних стереотипів і приходять до висновку, що Російська імперія ніколи не вмирала, а російське імперське мислення набуло нових ефективних форм, зокрема, в концепції «єдиного радянського народу», згуртованого «великим російським братом» під керівництвом Комуністичної партії. Додатково автор обґрунтовує думку: в дійсності істо-

рія України є історією боротьби українського народу за виживання, за збереження й розвиток української культури в умовах російської експансії. На західноукраїнських землях це вилилось у збройний супротив комуністичному режимові силами УПА, потенціал якої формувався й гартувався в 1939–1941 рр. [46, с. 419].

В. Сергійчук у дослідженні «Поляки на Волині в роки Другої світової війни» [258] засвідчує, що абсолютну більшість рішень щодо утисків польського населення радянською окупаційною владою на Волині та Галичині готували в Москві, у Києві лише деталізували генеральну лінію Кремля й реалізовували її практично: у Москві ухвалювали постанови, у Києві розробляли заходи щодо їх виконання, а потім доповідали в імперський центр про їх здійснення [258, с. 15–17]. Проте польська сторона не вважала за необхідне співпрацювати з українським національним рухом у протистоянні московському режимові, бо не визнавала прав українців на власну державу й розглядала український народ як приречений бути поневоленим Польщею й Москвою. Польські політики того часу наголошували, що з українцями необхідно налагоджувати добросусідські стосунки лише в незначних питаннях, не порушуючи проблеми самостійної Української держави. Така позиція впливала на практику відносин з українським населенням Волині та Галичини, а в екстремальних умовах призвела до негативних проявів міжетнічного характеру [258, с. 20].

Проблема включення Західної України до складу СРСР вирішується на тлі міжнародної політики й у контексті впливу на міждержавні відносини напередодні та на першому етапі Другої світової війни. На висвітлення цієї тематики спрямовані дослідження П. Брицького «Україна в Другій світовій війні» [19], Ф. Левітаса «Друга світова війна: український вимір» [179], М. Ковалюка «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах» [129], В. Ковалюка «Західна Україна на початку Другої світової війни» [125], С. Кульчицького «Лінія Керзана в історичній долі українського народу» [171], В. Гриневича «Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти» [50], Ю. Шаповала «Пакт Молотова-Ріббентропа та Західна Україна: нові документи і факти» [305], В. Макарчука «Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): історико-правове дослідження» [187], «Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною й Польщею (1939–1945 рр.)» [188], С. Якіма «Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939–1945 рр.)» [313], збірник наукових праць «Друга світова війна в історичній пам'яті України» [82] за редакцією І. Юхновського, а також історіографічна робота Т. Гунчака «Ключові проблеми історіографії Другої світової війни» [69].

Процес встановлення радянської влади і здійснення радянзації західноукраїнського суспільства, напрямки, характер і наслідки перших соціалістичних перетворень у Західній Україні висвітлюються в роботах В. Сергійчука «Правда про «золотий вересень» 1939» [259], «Український здвиг: Волинь. 1939 – 1955 рр.» [260] і «Український здвиг: Поділля. 1939–1955 рр.» [261], Ю. Шаповала «Золотий вересень 1939-го: як це робилося насправді» [303], О. Левицької «Методи радянсь-

зації Західної України в 1939–1940 рр.» [177] і «Особливості формування кадрового потенціалу на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.» [178].

Головна ідея дослідження В. Сергійчука «Правда про «золотий вересень» 1939 р.» [259]: комуністичний режим, що прийшов на західноукраїнські землі у вересні 1939 р., був нав'язаний місцевому населенню всупереч його волі із застосуванням методів політичного насилля, військового терору та економічного примусу, з відповідним ідеологічним забезпеченням. Щоби не виглядати в очах світової спільноти агресором, комуністична Москва, на відміну від фашистського Берліна, що відверто напав на Польщу, окупувала Західну Україну й Західну Білорусію під прикриттям лозунгу «визволення єдинокровних братів». Для цього Кремль прийняв рішення організувати «волевиявлення народу» у форматі Народних Зборів Західної України, які схвалили підготовлені в Москві постанови про захоплення поміщицьких земель селянськими комітетами, про нову владу у формі рад, про входження краю до складу СРСР через включення до УРСР, про націоналізацію крупної промисловості й банків [259, с. 4–6].

Вибори до Народних Зборів проходили з повним ігноруванням демократичних норм: до виборчих списків включали не лише місцевих жителів, а й прибулих зі сходу, тобто громадян іншої держави; висування кандидатів здійснювалося на безальтернативній основі під контролем партійних органів і політпрацівників РСЧА; не допускалося самоусунення і висунення кандидатів від громадських, профспілкових, кооперативних, молодіжних і культурно-мистецьких товариств і організацій. Основним методом підрахунку голосів була фальсифікація: якщо за даними західноєвропейських інформаційних агентств на вибори з'явилися 25 % сільських і 50 % міських виборців, то за радянськими даними у виборах брали участь 92,83 % усіх виборців [259, с. 15–18].

У дослідженні О. Левицької «Методи радянізації Західної України в 1939–1941 рр.» [177] виокремлено три періоди здійснення радянською окупаційною владою соціалістичних перетворень у краї: формування тимчасових органів влади під контролем військових частин РСЧА – 17 вересня – 10 грудня 1939 р.; перехід функцій тимчасових органів влади до органів радянської влади на місцях – 10 грудня 1939 – 3 лютого 1940 рр.; розбудова партійних, радянських, правоохоронних і господарських структур управління – лютий 1940 – червень 1941 рр. Ці періоди були відмінними за методами, але спільними за суттю.

Усі заходи, які впроваджувалися в життя населення регіону, повністю відповідали політиці партії більшовиків і радянської влади, що «прибула на танках». Це визначало її сутність і диктувало методи дій: сталінський тоталітарний режим, опанувавши ситуацію на місцях, застосовував адміністративно-командні методи у всіх сферах життя під тотальним контролем партійно-радянських органів і при свавіллі спецслужб. Окрім цього, невід'ємним елементом радянізації була ідейно-пропагандистська робота в масах, особливо в аспекті боротьби з проявами націоналізму та релігійної свідомості [177, с. 77].

Висвітлення питань соціально-економічного життя населення Західної України і трансформаційних процесів у сфері матеріального виробництва знаходимо

в роботах В. Пивоварчука «Соціально-економічні процеси в західних областях України (вересень 1939 – червень 1941 рр.)» [223], М. Сеньківа «Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50 рр. ХХ ст.» [256], І. Рибачка «Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – поч. 90-х рр. ХХ ст.)» [239].

Про сталінський тоталітаризм у духовній сфері свідчать заходи Комуністичної партії у сфері освіти в роботі Ю. Шаповала «Сталінізм і Україна» [306] йдеться про згортання політики «коренізації», тобто й «українізації», яку здійснювали партійні органи та структури НКВС з виконання постанови ЦК КП(б)У від 10 травня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні». Отже, національні школи (з мовою викладання національних меншин) стали каналами «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей», а їх існування визнавалося «недоцільним і шкідливим». Тому такі школи «ліквідувалися, а учні переходили в школи з українською і російською мовами навчання». Згодом русифікація навчальних закладів посилювалася звуженням українського сектора в системі навчальних закладів України, в тому числі в західних областях, на які поширилася постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 року «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» [306, с. 11–12].

Низка робіт культурно-духовної тематичної спрямованості приурочена висвітленню проблеми державно-церковних взаємин, що було особливо актуальним в період радянської традиційно релігійного західноукраїнського суспільства: «Радянська антирелігійна політика в 1939–1941 рр. на Галичині» [70] та «Перші дні «радянського життя» у спогадах греко-католицького та римо-католицького духовенства Східної Галичини» [71] І. Дацюка, «Спілка воєвничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ті рр. ХХ ст.)» [85] Л. Дудки, «Церква в умовах тотальної недовіри (спротив УГКЦ сталінській радянській 1939–1941 рр.)» [202] В. Марчука, «Державно-церковні відносини на західноукраїнських землях (1939–1941 рр.)» [275] О. Сурмача.

Для четвертого історіографічного етапу вивчення трансформаційних процесів 1939–1941 рр. на Західній Україні характерне зростання кількості дисертаційних досліджень з поглибленням змісту й вдосконаленням методології наукового пошуку. Бібліографію досліджуваної проблематики поповнили дисертаційні роботи С. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)» [13], В. Вісіна «Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 рр.)» [31], О. Гуменюк «Радянська західноукраїнських земель в 1939–1941 рр.: методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням» [60], Т. Гуменюк «Західноукраїнські землі в 1939–1941 рр.: історіографічний аналіз» [63], Л. Дудка «Спілка воєвничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.)» [85], В. Ковалюка «Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.)» [123], С. Кондратюка «Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект)» [140], Р. Котовського «Село західних областей України: соціальні трансфор-

мації (вересень 1939 – червень 1941 рр.)» [156], І. Лукачівського «Інтелігенція західних областей України у суспільно-політичному житті (вересень 1939 – червень 1941 рр.)» [183], В. Макарчука «Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1941 рр.)» [187], Й. Надольського «Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1941 рр.)» [205], В. Півоварчука «Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939 – червень 1941 рр.)» [223], А. Руккаса «Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень-жовтень 1939 р.)» [246] і С. Якіма «Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939–1944 рр.)» [313].

Комплексний підхід до аналізу трансформаційних процесів в Західній Україні в перші роки після приєднання до УРСР здійснює О. Гуменюк за такими тематичними напрямками: приєднання західноукраїнських земель до УРСР [52; 58]; еволюція взаємин місцевого населення з радянською владою [53; 57]; запровадження радянських порядків на новоприєднаних землях [54]; радянізація західноукраїнських земель [59–60]; радянсько-німецькі договори 1939 р. як передумови переділу західноукраїнських земель і приєднання їх частини до СРСР [61].

Т. Гуменюк спрямовується на дослідження проблем «возз'єднання» Західної України в сучасній історіографії, зокрема, оцінки ролі пакту Молотова-Ріббентропа в долі західних українців [66], сталінських репресій на західноукраїнських землях [68], факту приєднання Західної України до УРСР [67], Народних Зборів Західної України [65], наслідків радянізації суспільно-політичного життя західноукраїнського населення [64], в тому числі інтелігенції [62]. Здійснюючи історіографічний аналіз досліджень історії західноукраїнських земель у передвоєнний і перший період Другої світової війни [63], вона погоджується з періодизацією історіографії проблеми приєднання Західної України до СРСР – УРСР, запропонованою О. Сухим [277] і О. Маруценком [199]: перший період – з 1939 р. до середини 50-х рр., другий – з другої половини 50-х до середини 80-х рр., третій – з другої половини 80-х до початку 90-х рр., четвертий – із проголошення державної незалежності України до сьогодні.

Особливістю першого періоду було повне підпорядкування науки ідеологізованій більшовицькій догматиці та повне ігнорування світових взірців історіографії. Під час другого періоду поряд із поліпшенням умов для дослідницької роботи істориків зберігся ідеологічний контроль з боку Комуністичної партії за дотриманням офіційних методологічних засад в оцінці подій 1939–1941 рр. На третьому, останньому періоді радянської історіографії відбувся серйозний перегляд раніше непорушних понять, постулатів, основ методології досліджень. Дальший розвиток і поглиблення досліджень причин, суті та наслідків приєднання західноукраїнських земель до УРСР здійснюється в рамках четвертого періоду – в умовах незалежної України. Дослідниця подає історіографію історико-політичних аспектів приєднання Західної України до СРСР, де виокремлює три визначальні концептуально-інформаційні блоки досліджень: пакт Молотова-Ріббентропа, стратегічна операція Українського фронту з розгрому Польщі спільно з військами Вермахту

17–28 вересня 1939 р. та політично-правове обґрунтування приєднання до СРСР західноукраїнських земель. Також висвітлена історіографія запровадження на західноукраїнських землях радянського тоталітарного режиму, зокрема, у форматі уніфікації державно-політичної системи та визначення територіального статусу регіону, в процесі соціально-економічних перетворень і здійснення трансформацій у духовному житті та культурній сфері в умовах поступового застосування репресивно-депортаційних акцій радянських державно-партійних органів і силових структур з метою форсованої радянзації краю [156].

Низку різнопланових досліджень проблематики здійснив Р. Котовський. Він проаналізував основні засади соціальної політики радянської влади на західноукраїнських землях в 1939–1941 рр. [153], соціальні трансформації в західноукраїнському селі [152], здобутки і прорахунки радянської влади у Західній Україні в системі освіти, культури та охорони здоров'я [150], діяльність органів НКВС в західноукраїнських областях [149], особливості агітаційно-пропагандистської роботи партійних органів [154] і державно-церковних відносин у регіоні [155].

У дослідженні Р. Котовського «Село західних областей України: соціальні трансформації (1939–1941 рр.)» наголошується, що з вересня 1939 р. у Західну Україну переносилась апробована в СРСР модель модернізації суспільства – радянська. Вона базувалася на відвертому насильстві та приховувала сталінську диктатуру з притаманною їй жорстокістю. Під гаслами соціалістичної перебудови проводився спланований наступ і знищення національних, господарських, побутових традицій місцевого населення.

У аграрному секторі економіки радянська влада вдалася до політичних акцій, які унеможлилювали ведення традиційного індивідуального селянського господарства. Проти заможної частини селянства було застосовано два репресивних заходи: запровадження непосильних податків і розкуркулення аж до виселення. Внаслідок цього селянин став безправним політично й залежним економічно виробником сільгосппродукції й джерелом фінансових надходжень. Життя села підпало під повний контроль партійно-державної машини. Навіть більше, влада фактично ліквідувала низові органи народного самоврядування – сільські громади, передавши їх функції сільським радам, повністю підконтрольним партійним органам.

Під виглядом національно-культурного будівництва відбувалося насадження політики партії: відкриття безоплатних початкових і середніх шкіл, заходи з ліквідації неписьменності, заснування вищих закладів освіти, підтримка бібліотек і клубів тощо – все це було спрямоване на ідеологічне закріпачення населення.

З духовно-культурного життя краю радянська влада витісняла церкву – свого основного ідеологічного суперника, у зв'язку з чим, неодмінною складовою ідеологічної роботи партії стала атеїстична пропаганда. Навіть радикальні, в основному позитивні зміни в системі охорони здоров'я на селі трактувалися винятково ідеологічному аспекті та з пропагандистською метою – як турбота комуністичної партії і радянської держави про трудівників села [156].

У зв'язку із розширенням доступу до раніше закритих джерел інформації та обумовленим цим зростанням кількості публікацій окресленого тематичного на-

пряму, значна частина істориків-дослідників звертається до історіографії подій 1939–1941 рр. Т. Гунчак висвітлює «Ключові проблеми історіографії Другої світової війни» [69], де приділяється увага досліджуваному нами періоду; О. Макаруч – «Возз'єднання Західної України з Українською РСР в оцінках англо-американської наукової школи: проблеми історіографії» [190]; О. Марущенко – «Золотий» вересень 1939 року: деякі проблеми історіографії» [199], «Новітня українська історіографія Другої світової війни» [200], «Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії» [201]; О. Сухий – «1939 рік у висвітленні української історіографії» [277], О. Гуменюк – «Радянізація західноукраїнських земель: історіографія проблеми» [59]; Т. Гуменюк – «Проблема возз'єднання Західної України з Українською РСР в сучасній історіографії» [67] і «Наслідки радянізації суспільно-політичного життя Західної України (1939–1941 рр.) в сучасній українській історіографії» [64]; С. Дерев'яно – «1939 рік у долі західноукраїнських земель: стереотипи історіографії та пошук нових підходів» [77] і «Оформлення державно-політичного статусу Західної України в 1939 р. в історіографії» (у співавторстві з Т. Гуменюк) [78].

Наукові дослідження, здійснені вітчизняними істориками в роки державної незалежності України, позитивно вплинули на зміст, характер і світоглядні орієнтири навчально-методичної й навчальної літератури для всіх рівнів і галузей освіти. Виклад матеріалу й оцінки процесів та явищ досліджуваного періоду здійснюється за критеріями історичної об'єктивності, з позицій їх значення для українського націєтворення та впливу на історичну долю народу, на суспільно-політичний, соціально-економічний та духовно-культурний розвиток українського суспільства. Бібліографію навчально-методичної і навчальної літератури розширили видання «Історії України» (В. Гарін, І. Кінцар, О. Кондратенко) [42], «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.» (Я. Грицак) [51], «Історія України» (за ред. В. Смолія) [106], «Історія України» (за ред. С. Кульчицького) [107], «Історія України» (кер. авт. кол. Ю. Зайцев) [108], «Історія України: нове бачення» (за ред. В. Смолія) [109], «Курс лекцій з історії України» (П. Коріненко, В. Терещенко, М. Бармак) [144], «Політична історія України XX століття» (А. Кудряченко, Г. Калінічева, А. Костира) [163], «Історія України» (Б. Лановик, М. Лазарович) [175], «Економічна історія України» (Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко) [176], «Історія України від найдавніших часів до наших днів» (Ю. Макар, Б. Білецький, А. Коцур, В. Коцур, А. Павко) [194], «Історія України. Сучасне бачення» (В. Остафійчук) [214], «Історія України. Неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі» (В. Петровський, Л. Радченко, В. Семененко) [220], а також вагомі академічні матеріали «Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Т. 7» (гол. редкол. Т. Гунчак) [283] і «Україна. Антологія пам'яток державотворення X – XX ст. У десяти томах. Т. 9» (гол. редкол. І. Дзюба) [286].

Автори фундаментальної праці «Історія України: нове бачення» зазначають: «Хоча приєднання західної частини українських земель до Великої України в рамках Радянського Союзу було здійснене в умовах протистояння двох тоталітарних систем насильницькими методами, ця подія об'єктивно мала кульмінаційне зна-

чення у формуванні соборної України» [214, с. 286]. Б. Лановик і М. Лазарович підкреслюють, що радянсько-німецьке зближення на основі договорів 23 серпня та 28 вересня 1939 р. і таємних протоколів до них, знайдених в архівах ЦК КПРС в 1992 р., відкрило шлях до включення західноукраїнських земель до складу СРСР. Підпорядкувавши своєму контролю місцеве життя, радянська адміністрація, основу якої складали вихідці зі Східної України та Росії (здебільшого росіяни), почала руйнувати культурно-освітні, громадсько-політичні та соціально-економічні інституції, а також багатовікові національні традиції, що супроводжувалося масовими репресіями й депортаціями [175, с. 421–423]. В. Остафійчук вважає, що радянсько-польський конфлікт вересня 1939 р. треба називати не «визвольним походом Червоної армії», а справжньою війною, наслідком якої стала окупація і приєднання до СРСР західноукраїнських земель з наступною їх радянізацією [214, с. 293].

До бібліографічного масиву, що відображає трансформаційні процеси на Тернопільщині в 1939–1941 рр., належать роботи Л. Бойцун «Тернопіль у плині літ» [15], І. Букавина «Історія Тернопілля. Наш край з найдавніших часів до наших днів» [21], О. Гаврилюка, І. Крочака, О. Петровського «Тернопіль: сторінки минулого і сьогодення» [39], О. Гайдая, Б. Хаварівського, В. Ханаса «Предтеча: Польський рух опору на Тернопільщині (1939–1941 рр.)» [40], І. Дуди «Тернопіль. 1540–1944 рр. Історико-краєзнавча хроніка» [84], І. Зуляка «Наукова та навчально-виховна діяльність Кременецького учительського інституту в 40-х роках ХХ століття» [96], О. Петровського, О. Гаврилюка, В. Окоринського, І. Крочака «Тернопіль: історія міста» [201], Ш. Редліха «Разом і нарізно в Бережанах» [237], А. Руккаса «Кременець у вересні 1939 року» [245], О. Солов'я «Становлення та функціонування Кременецького учительського інституту в умовах радянізації краю в 1939–1941 рр. та в післявоєнний період» [272], М. Стрішенця «Економічна історія Тернопільщини» [274], а також біографічний збірник О. Бенч і В. Троян «Визначні постаті Тернопілля» [29], дослідження «Реабілітовані історією. Тернопільська область» (гол. редкол. Ф. Шевчук) [235].

У дослідженні І. Дуди [84] по-новому характеризуються події Першої і Другої світових воєн та міжвоєнного періоду, змальовується детальна картина краху польської окупаційної адміністрації у Тернополі, що був спричинений наступом гітлерівської армії на заході, а Червоної – на сході. Використаний інформаційний матеріал за формою і змістом свідчить про заміну одного окупаційного режиму іншим: польського – радянським, з певними політичними «реверансами» більшовицької влади на першому етапі та в окремих сферах діяльності (освіта, охорона здоров'я) і з посиленням терору та розширенням репресій проти місцевого населення – у наступному [84, с. 226–230].

У книзі І. Букавина [21] підкреслюється, що населення Тернопілля неоднозначно сприйняло прихід Червоної армії: на перших порах – позитивно, але згодом, коли після офіційного закріплення західноукраїнських територій за СРСР розпочалася радянізація краю, у здійсненні якої місцевим кадрам не довіряли, а залучали присланих зі сходу функціонерів, проти місцевого населення розпочали масові репресії, – ставлення до радянської влади стало негативним [21, с. 75–76].

Праця «Тернопіль: історія міста» [221] розкриває історичні аспекти формування культурно-історичного обличчя Тернополя. Особливу увагу приділено маловідомим сторінкам історії міста, серед яких – період 1939–1941 рр., де автори вказують, що поряд з окремими позитивними явищами (українізація освіти і культури, націоналізація промисловості, безоплатна медицина тощо) зростають масштаби політичних репресій (винищення національної інтелігенції, русифікація духовної сфери й управління, примусова колективізація, терор і виселення) [221, с. 124–125].

Аналогічний підхід зустрічаємо у дослідженні «Тернопіль: сторінки минулого і сьогодення»: «Радянський період в історії Тернополя характеризується суперечливими тенденціями. З одного боку, відбувається розвиток освіти, зміцнюється економіка краю, запроваджується безоплатна медицина, соціальне страхування, пенсійне забезпечення, широкий доступ до надбань культури. Натомість населення західноукраїнських земель зазнало політичних репресій, масового винищення національно свідомої інтелігенції та борців за національне визволення, утисків у сфері ідеології, тиску політики русифікації, примусової колективізації» [39, с. 62–63].

Конкретний фактологічний і статистичний матеріал про політичні репресії на Тернопільщині впродовж усього періоду існування комуністичного тоталітарного режиму містить видання «Реабілітовані історією. Тернопільська область» [235]. Автор дослідження «Кременець у вересні 1939 року» А.Руккас зауважує: «У вітчизняній історіографії воєнні події вересня 1939 р. тривалий час не викликали особливого інтересу дослідників, оскільки в умовах суворої радянської цензури (а часто і самоцензури) вчені воліли писати лише про «визвольний похід Червоної армії» в Західну Україну й Західну Білорусію. Тільки з початком демократичних змін широка громадськість дізналася про існування таємного додаткового протоколу до радянсько-німецького договору про ненапад, за яким дві тоталітарні держави ділили між собою Центрально-Східну Європу на сфері впливу» [245, с. 282].

Нові факти дали змогу по-новому тлумачити події початку Другої світової війни, місце та роль у ній СРСР. Об'єктивно звучить твердження, що війна прийшла на західноукраїнські землі у вересні 1939 р. і що СРСР вступив у цю війну не 22 червня 1941 р., а 17 вересня 1939 р., і що «Червона армія на своїх багнетях принесла не тільки визволення від польського панування, а й кривавий терор і репресії по відношенню до мирного населення» [245, с. 283].

Автори дослідження «Предтеча. Польський рух опору на Тернопільщині. 1939–1941 рр.» дають цілісну картину польського підпілля на Тернопільщині, розглядають причини та колізії трагічного протистояння Армії Крайової та ОУН, так званої «малої війни», наслідки якої проявляються в українсько-польських відносинах. Окрім цього, у книзі окреслено трагізм долі західноукраїнського населення: поляки до 1939 року вважали їх громадянами Польщі; з 1939 року більшовики перетворили їх в громадян СРСР, а з 1941 року німці зарахували до підданих Німеччини [40, с. 5].

Дослідження істориків української діаспори. Приєднання західноукраїнських земель до СРСР було однією з найактуальніших проблем, які досліджували історики української діаспори. Окупацію Червоною армією Західної України й на-

ступні політичні, соціально-економічні та культурні трансформації в суспільному житті краю аналізують В. Дубровський у праці «Найновіша советська концепція історії України» [83], М. Рудницька у збірнику статей «Західня Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941 рр.» [88], В. Плющ у дослідженні «Боротьба за Українську державу під советською владою» [226]. Ця тематика документально розкрита у збірнику «ОУН у світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр.» [215] і частково у виданні «Двадцятий з'їзд КППС без маски» [72].

У окремих дослідженнях захоплення Радянським Союзом Західної України аналізується у контексті міждержавних і міжнаціональних відносин. Такий підхід знаходимо у працях К. Кононенка «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї: 1917–1960 рр.» [143], В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» [147], А. Семенюка «На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження» [253], а також у збірнику М. Іваника «Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини і Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах» [162].

Значна увага приділена економічному аспекту проблематики. У книзі Л. Винара «Економічний колоніалізм в Україні та інші праці» [30] і дослідженні Д. Шалдая «Експлуатаційна політика Москви в розміщенні виробничих сил» [302] розкривається грабіжницький характер імперської політики Кремля у сфері матеріального виробництва на національних територіях, включених до СРСР. Конкретизують цю проблему методом її проекції на аграрний сектор економіки України М. Величковський в роботі «Ліквідація селянського присадибного господарства за комуністичної системи» [28] і Л. Лисенко у монографії «Сільське господарство України» [181].

Історики української діаспори не оминули увагою тернопільський вектор трансформаційних процесів на Західній Україні в 1939–1941 рр. причому публікації тернопільської тематики відзначаються конкретним змістом, пов'язаним з окремими районами краю. До таких видань належать історико-мемуарний збірник «Бережанська земля» [10], який підготували Л. Бабій, В. Бернарський, Б. Мельник, збірник матеріалів, статей і спогадів «Збаражчина» [91] за редакцією В. Жили та історико-мемуарний і літературний збірник «Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи» [92] за редакцією Б. Гошовського, В. Вериги, А. Жуківського, а також «Історико-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики» [101] за редакцією О. Соневицької, Б. Стефановича, Р. Дrajньювського і регіональний історико-меморіальний збірник Тернопільщини «Шляхами Золотого Поділля» [311], підготовлений комітетом «Тернопільщина» у Філадельфії (США). До згаданих публікацій за змістом і джерелами інформації дотичне видання «Тернопіль. Погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів» [280].

Цінність збірника М. Рудницької «Західня Україна під большевиками» [88] полягає в тому, що тут висвітлені події першої більшовицької окупації Західної України. Тоді, з вересня 1939 – до червня 1941 року західноукраїнські землі впер-

ше опинилися в межах СРСР. І саме тут європейський світ зустрівся зі світом більшовицьким, який до того часу був ізольований від Європи визначеними Ризьким договором кордонами. Книгу складають матеріали, отримані від живих учасників і свідків подій згаданого періоду, багато з яких відігравали значну роль в українській спільноті за польських часів, а в період радянської окупації мали змогу детально ознайомитися з певною сферою нової більшовицької дійсності.

Текст видання сформований за принципом компетентності: професор університету говорить про більшовицьку вищу освіту, директор театру – про театральну справу в означені часи, директор бібліотеки – про долю бібліотечних фондів за радянської влади, теолог – про ставлення більшовиків до релігії та церкви, юрист – про радянське правосуддя, хатня господарка – про більшовицький побут, принесений зі сходу й культивованій на заході України. Редактор збірника наголошує, що статті слід читати у світлі тогочасної політичної, міліарної та психологічної ситуації. Бо твердження, котрі були актуальними на той період, не можуть бути незмінними в інші періоди. Більшовизм не є таким у 50-х роках, яким був до Другої світової війни. Тому важливо бачити, як більшовизм презентує себе в кожен окремий історичний відрізок часу. Для збірника – це перші два роки Другої світової війни (з початку панування СРСР на західноукраїнських теренах до червня 1941 року, коли Червона армія відступила на схід, що означало зміну більшовицького окупаційного режиму на фашистський) [88, с. 6–7]. Збірник відкривається матеріалами, що висвітлюють справжні обличчя та характерні риси радянської дійсності, яку бачило населення Західної України і переконалося, наскільки вона суперечить радянській теорії «нового щасливого життя» [88, с. 13–110].

Окремий розділ присвячено релігійній політиці радянської влади у Західній Україні, як логічного наслідку комуністичної ідеології [88, с. 111–144]. Дано оцінку системі радянської освіти, нав'язаної західноукраїнським школам [88, с. 145–202]. Перед митцями й діячами культури було поставлене конкретне завдання: пропаганда комунізму та прославлення режиму [88, с. 203–254]. Ґрунтовно описується «соціалістичне будівництво у сфері економіки» та сутність радянської соціальної справедливості [88, с. 255–307]. Показана доля селянина-трудівника, який внаслідок колективізації став незаможним аграрієм-пролетарем [88, с. 309–358]. Розкриті репресії, як основні заходи радянської влади з придушення народного опору комуністичному режиму: кожен, хто думав, говорив і діяв інакше, ніж вимагала радянська влада, потрапляв до розряду «ворогів народу» з усіма трагічними наслідками [88, с. 359–492].

Хоч окремі висновки монографії В. Плюща «Боротьба за Українську державу під советською владою» [226] стосуються України 20-х рр. ХХ ст., однак залишаються справедливими щодо Західної України вересня – жовтня 1939 р., коли радянська окупаційна влада ще не виявила повною мірою свого тоталітарного характеру, знаходимо позитивне сприйняття перших кроків радянської адміністрації, що певним чином пояснює думка: «Оскільки серед українського народу та української інтелігенції не було антисоціалістичних тенденцій (розуміючи під ними справедливий розподіл благ серед населення, заперечення експлуатації лю-

дини людиною, боротьбу з великим монополістичним капіталом), оскільки українська нація ніколи не мала своєї великої буржуазії, а дрібна буржуазія завжди стояла на позиціях народництва й почувала себе тісно пов'язаною з народом та його інтересами, – як народіві в цілому, так і широким колам української інтелігенції в принципі не здавалася страшною соціалістична форма господарювання на зразок західноєвропейського соціалізму» [226, с. 13].

Ситуація змінюється через кілька місяців із розгортанням процесів націоналізації, колективізації та депортації. Стало зрозумілим, що радянський соціалізм не має нічого спільного з реальним соціалізмом. Реакція західноукраїнської спільноти на масштабний наступ «советів» на всіх фронтах суспільного життя, за класифікацією В. Плюща, поділила західних українців на три групи. Перша група зберегла «мовчазне» вороже ставлення до антинародних заходів влади, бо на активні виступи ресурсів не було (масові репресії, депортації зробили свою «чорну справу»). Друга група, повіривши у продуктивність комуністичних гасел, потрапила в обійми більшовиків і вірно їм служила. Найраціональнішою була позиція третьої групи: не піддавшись комуністичним обіцянкам і, не виявляючи ворожої опозиції режиму, вона всіма доступними засобами захищала матеріальні та духовні інтереси народу в усіх сферах суспільного життя. Саме представники й спадкоємці третьої групи склали в майбутньому кістяк плеяди борців і будівників української державності [226, с. 14–15].

У монографії К. Кононенка «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї (1917– 1960 рр.)» [143] стверджується, що суцільна колективізація сільського господарства не належала до програмних цілей більшовиків, які більше схилилися до фермерського аграрного господарювання за американським взірцем. Різкий поворот до колективізації села відбувся з причини проблем з індустріалізацією економіки: промисловість вимагала продовольчого забезпечення, а за імпорт техніки для індустріальних потреб потрібно було розраховуватися хлібом. І комуністична Москва приносить у жертву індустріалізації сільського трудівника. Сколективізоване українське село чекав «період занепаду сільськогосподарського виробництва та безоглядного намагання Москви досягти тієї цілі, заради якої була розпочата примусова колективізація України, а саме: вилучення такої кількості хліба, яка уможливила б дальше проведення індустріалізації й зумовлених нею розрахунків із закордоном за ввіз промислового устаткування» [143, с. 273]. Отже, йшлося не про збільшення виробництва сільгосппродукції для харчування населення, а задля розширення її вилучення, щоб забезпечити індустріальні потреби та експорт.

Дослідженню В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» [147] належить особливе місце серед літератури цієї тематики. Насамперед з огляду на наявність величезної маси псевдонаукових праць про «визволення» та «возз'єднання», які дають спотворену картину подій 1939–1941 рр., особливо щодо відображення ролі українського національного чинника в тогочасних суспільних процесах. Радянські історики, зазвичай, західноукраїнський контекст суспільствознавчої та історичної проблематики вирішували у площині «українсько-російської

дружби» з акцентом на провідній ролі Комуністичної партії з паралельним викриттям «антинародної і злочинної ролі» українських буржуазно-націоналістичних організацій, греко-католицької церкви та навіть їх «співпраці» з німецько-фашистськими структурами. На підставі вивчення архівних матеріалів і секретної документації німецького Рейху автор дає глибокий аналіз ходу та суті історичних процесів напередодні та в роки Другої світової війни, зокрема на першому її етапі, що безпосередньо торкнувся західноукраїнських земель. Він оприлюднює мало-відомий факт: в 1939–1941 рр. німецька влада на підконтрольній їй території заборонила всім емігрантським організаціям усно чи письмово висловлювати своє вороже ставлення до СРСР [147, с. 77], в тому числі щодо переслідувань, репресій і депортацій західноукраїнського населення, що відбувалися на сусідніх прикордонних територіях, тобто в західних областях УРСР. Цим самим було підтверджено спільність негативного ставлення сталінського й гітлерівського тоталітарних режимів до українського народу, зневаги до його інтересів.

У аналітичній роботі А. Семенюка «На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження» [253] обґрунтовується необхідність відносин співробітництва українського і польського народів у геополітичному аспекті. Автор вважає: занепад теперішньої України чи інших незалежних держав з колишнього СРСР може служити відновленню «потужної імперії» нашого північного сусіда, а потім призвести до поневолення українського народу та ще одного поділу Польщі. Тому необхідно дбати про добросусідські відносини з усіма, хто донедавна був жертвою російсько-советського імперіалізму, де ще й досі не вмерли імперські традиції та амбіції [253, с. 4]. Цікавим є тлумачення автором однієї із визначальних причин масового терору радянської влади проти західноукраїнської інтелігенції, свідомого робітництва і селянства в 1939–1941 рр. Він стверджує: Москва, не сумніваючись у неминучості війни з гітлерівською Німеччиною, вважала, що національні антикомуністичні сили Західної України, які неодноразово демонстрували свою організованість і потужність, обов'язково скористаються воєнною ситуацією і виступлять проти СРСР за здобуття власної державності. На думку Кремля, знищення такого антирадянського національного людського потенціалу було правильним, ефективним і виправданим кроком [253, с. 45].

У публікації Д. Шалдія «Експлуатаційна політика Москви в розміщенні продуктивних сил» [302] аргументується, що шовіністична радянська політика носила тотальний характер, поширювалася на всі сфери суспільного життя, насамперед на економічну галузь. Це яскраво виявилось у підході партійно-державного керівництва СРСР до розміщення виробничих потужностей в національних регіонах, в тому числі на Західній Україні. Об'єкти важкої індустрії (виробництво засобів виробництва) розміщувалися в основному на території Російської Федерації, а національним окраїнам залишалися нестратегічні галузі: «Москва протягом п'ятирічок індустріалізації бурхливими темпами розбудовувала потужну промисловість, насамперед у Московщині, зокрема таку головну галузь важкої індустрії, як машинобудування. Зате на неросійських землях розбудовувалася, відповідно до потреб Московщини, тільки сировинно-видобувна промисловість» [302, с. 377].

Конкретно на території Західної України – невеликі підприємства легкої й харчової промисловості, об'єкти первинної переробки природних ресурсів і сільгоспсировини. «Таке штучне гальмування провідних галузей важкої промисловості на неросійських землях СРСР та прискорена її розбудова на землях Московщини є фактично одним із замаскованих проявів ленінської шовіністичної національної політики, глибоко захованої за так званими проблемами кращого розміщення виробничих сил СРСР» [302, с. 378]. Національним регіонам, де розташовували в основному виробництво групи Б, тобто предметів споживання, залишалося виробляти і постачати індустріальним центрам згадану продукцію як розрахунок за отримані засоби виробництва.

М. Величківський, характеризуючи соціалістичну систему сільгоспвиробництва з її колгоспами і радгоспами, як центральними ланками усупільненого радянського аграрного сектора, виокремлює проблему функціонування присадибних ділянок колгоспників [28] як певної альтернативи колективним аграрним монстрам. Завдяки своєму індивідуальному господарюванню на присадибній ділянці селянин-колгоспник почувався хоч і бідняком, але певною мірою не рабом, залежним від ласки колгоспного керівництва. На працю в колгоспі селянин дивився як на державну примусову роботу і віддавав цій установі визначений необхідний мінімум робочого часу. Завдяки господарюванню на присадибній ділянці він рятував себе й свою сім'ю від голоду та ще й постачав до міста готові сільгосппродукти, яких міському населенню не вистачало та якими це населення не могли забезпечити колгоспи й радгоспи. Радянська влада тримала під контролем й цю ділянку господарського життя селянина, в основному за рахунок оподаткування: колгоспник від свого індивідуального господарства був зобов'язаний здавати державі «поставки» зерном, якщо таке вирощував на своїй ділянці, городніми культурами, насамперед картоплею, а також продуктами від домашньої худоби. У зв'язку з тим, що кожен селянський двір мав прибутки з колгоспного ринку, селянин змушений був сплачувати сільгоспподаток, який нараховувався з річної суми прибутку господарства. Незважаючи на податковий пресинг, присадибне господарство тією чи іншою мірою унезалежнювало колгоспника від результатів його праці в колгоспі, що радянською владою сприймалося як негатив, і вона вживала всі нормативні й адміністративні заходи до зниження ступеня такої незалежності [28, с. 725].

Отже, огляд наукової літератури дослідники міжвоєнного періоду вітчизняної історії та початкового етапу Другої світової війни дає підстави стверджувати про відсутність спільної думки щодо подій 17 вересня 1939 року.

Питання комплексного дослідження трансформаційних процесів у регіоні в сфері економічного, сільськогосподарського, освітнього, медичного, культурного та ідеологічного не розглядалося в плані окремої теми дослідження. На сьогодні залишилися недостатньо з'ясовані наслідки радянзації регіону надалі щодо його соціально-економічного розвитку.

1.2. Аналіз джерельної бази

В комплексі теоретико-концептуального, аналітико-методологічного та інформаційно-фактологічного забезпечення науково-дослідницького процесу особливе, навіть провідне й визначальне місце належить джерельній базі дослідження. Вона обумовлює формування теоретико-інструментального ресурсу, за допомогою якого формулюються стратегічна мета й тактичні завдання дослідницької роботи й уможливується їх реалізація. Змістове навантаження джерельної бази й формат зберігання її фактологічних матеріалів впливають на селекцію методів, засобів і напрямів наукового пошуку та формування висновків і пропозицій щодо подальших дослідницьких зусиль, а головне – демаркують текстове поле теоретичного аналізу проблематики й обумовлюють конкретні шляхи комплексного вивчення об'єкта дослідження з урахуванням рівня та стану висвітлення проблеми в наявній фаховій літературі.

Крім цього, джерельна база виступає каталізатором науково-аналітичної творчості дослідника: обмежуючи його пошукові можливості вже відомим фактологічним матеріалом і апробованим методологічним інструментарієм, актуалізує потребу конструювання нових, ефективніших теоретичних і методичних підходів до висвітлення обраної тематики як через пошук додаткових, але важливих фактів для збагачення інформаційного банку, так і через застосування інноваційної методики в аналізі традиційних і новітніх дослідницьких проблем.

Архівний компонент джерельної бази дослідження включає чотири групи матеріалів і документів: масив документів центральних державних архівів України, де розкриваються політичні та соціально-економічні трансформації 1939–1941 рр. у Західній Україні в контексті загальносоюзних суспільно-політичних процесів, у тому числі в Україні як складовій СРСР; матеріали Держархіву Тернопільської області, що висвітлюють конкретний зміст, характер, спрямованість і наслідки радянської політичної, суспільно-економічної й культурно-духовного життя регіону; мемуаристика української діаспори, у якій оцінка політики Москви на західноукраїнських землях позбавлена догматичних радянських стереотипів і здійснюється з позиції національного державотворення; публікації вітчизняних і зарубіжних періодичних видань як джерело фактологічної інформації.

Масштабний і змістовний матеріал для аналітичних досліджень анексії Західної України СРСР та процесу радянської західноукраїнських земель надають документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Відкритий доступ до раніше засекреченої інформації дав змогу переконатися в обізнаності радянських спецслужб щодо передвоєнного стану економіки України, загрози фашистської агресії, настроїв населення відносно радянської влади, а також побачити механізм загарбання Радянським Союзом Західної України та масштаби репресій тоталітарного режиму проти українського населення. Архівні джерела відтворюють реальну картину вступу РСЧА на територію Західної України [234, с. 181–188], зокрема в Тернопіль [234, с. 189–191]. Важливе значення мають документи, що засвідчують підготовку НКВС СРСР до оперативної роботи при вступі радянських військ на

територію Західної України [234, с. 46–48]. З цих джерел випливає, що радянське керівництво постійно вивчало настрої місцевого населення з метою здійснення відповідних контрзаходів. Уже в перший день окупації Західної України Кремль вимагав надання зведень щодо реагування населення на вступ РСЧА [234, с. 49–50] та на радіовиступ Голови РНК СРСР В. Молотова 17 вересня 1939 р. [234, с. 998–1009]. Реакцією Москви на зміст таких зведень можна вважати накази Наркомату НКВС СРСР про розгортання роботи органів НКВС на західноукраїнських землях [234, с. 53–54], про оперативні заходи [234, с. 72] та формування органів НКВС у Західній Україні [234, с. 83]. Водночас радянські репресивні органи не випускали з поля зору жителів Західної України, яких у форматі «оргнабору робочої сили» скерували на вугільні об'єкти Донбасу [234, с. 66–67], а також особливу увагу надавали боротьбі з українськими національними структурами [234, с. 112–116], насамперед ОУН [234, с. 163–164], і ліквідації націоналістичного підпілля [234, с. 169–173]. Окремі документи містять статистичні дані про осіб, заарештованих у Західній Україні [234, с. 264–267] та конкретні відомості про агентурно-оперативну роботу НКВС у Тернопільській області [234, с. 262–263].

Загалом документи й матеріали ГДА СБ України можна умовно диференціювати три підгрупи: інформаційні дані про політичну та соціально-економічну ситуацію в регіоні; документи, що висвітлюють заходи тоталітарного режиму з радянської суспільного життя краю; матеріали, в яких відтворено реакцію населення на заходи влади та відповідні репресивні контрзаходи партійно-державних інституцій із залученням силових структур.

Документальні матеріали, що знаходяться у ЦДАТО України ілюструють, що у вересні 1939 р. комуністичний режим нав'язаний західноукраїнському населенню всупереч його волі, із застосуванням методів політичного насилля, військового терору й економічного примусу, з відповідним ідеологічним забезпеченням і за допомогою кадрів, надісланих зі східних областей УРСР. Причому надіслані кадри на місцеві посади призначалися рішеннями Центру, тобто Києва у погодженні з Москвою. Так, постановою ЦК КП(б)У, що вирішувала питання, «пов'язані із встановленням радянської влади в Західній Україні», затверджено склад бюро Тернопільського обкому КП(б)У, де серед десяти його членів не було жодного місцевого комуніста – всі зі східних областей України [259, с. 58–59]. Таким же «надісланим» був склад Тернопільського облвиконкому [259, с. 61–62], з тією різницею, що до бюро обкому увійшли партійні функціонери обласного рівня, а до облвиконкому – в основному працівники райвиконкомів східних областей. Це свідчить про те, що Центр надав пріоритетного значення партійним, а не державним структурам. Перші секретарі райкомів партії також затверджувалися постановою ЦК КП(б)У: серед них не було жодного тернополянина [259, с. 85–87].

За матеріалами ЦДАЛ України партійні керівники, які здійснювали роботу з формування владних структур на новоприєднаних територіях, призначалися лише після погодження з ЦК ВКП(б). Так, уповноваженим з питань організаційно-партійної роботи у Тернопільській області призначено Грищука Л.С., колишнього секретаря Київського сільського райкому партії [259, с. 39], а організаційне бюро

ЦК КП(б)У в Тернопільській області у складі 5 осіб – виключно вихідців зі східних областей [259, с. 42]. На першому етапі окупації Західної України організаційно-кадрові питання вирішувалися постановами Військової Ради Українського фронту: затвердження складу обласних тимчасових управлінь [259, с. 40] і Комітету з організації виборів Народних Зборів Західної України [259, с. 43]. У згаданих структурах Тернопільщину представляли також вихідці зі сходу України.

Джерельною базою дослідження трансформаційних процесів на Тернопільщині у вересні 1939 – червні 1941 рр. стали фонди Держархіву Тернопільської обл. Опрацьовано більше 2 тис. документів і матеріалів дев'яти фондів, з яких 571 документ використано у монографії: 264 – з ф. П-1 Тернопільського обкому Компартії України; 220 – з ф. Р-1833 виконкому Тернопільської обласної ради депутатів трудящих; 31 – з ф. Р-9 Тернопільської міської прокуратури; 25 – з ф. Р-8 прокуратури Тернопільської області; 16 – з ф. П-72 Монастириського райкому Компартії України; 8 – з ф. Р-21 Тернопільського державного педагогічного інституту ім. Ярослава Галана; 5 – з ф. Р-1 Статистичного управління Тернопільської області; по 1 – з ф. П-77 Шумського райкому ЛКСМ України та ф. П-319 (Короткий літопис діяльності Тернопільської обласної організації Компартії України).

Вивчені архівні матеріали продемонстрували, що в період радянізації краю шляхом трансформаційних перетворень в усіх сферах суспільного життя партійно-державне керівництво області насамперед вирішувало проблеми формування та зміцнення партійних органів і владних структур з метою посилення їх впливу на всі сектори життєдіяльності регіону. У статистичному вимірі кожне п'яте рішення (20 % усіх директивних документів), прийняте Тернопільським обкомом КП(б)У та виконкомом Тернопільської обласної ради й підпорядкованими їм низовими інстанціями, стосується партійного й державного будівництва, внутріпартійного життя й функціонування управлінського апарату різних рівнів. Незважаючи на те, що третина документів (33,4 %), ухвалених обкомом партії та облвиконкомом, райкомами КП(б)У та райвиконкомом, стосуються виробничої сфери (аграрної й промислової галузей), їх зміст і спрямованість не можна вважати економічними: вони залишаються партійно-адміністративними за характером, бо головним критерієм виробничого успіху мають рівень виконання партійних настанов з організації матеріального виробництва. Така ж партійно-політична технологія застосовується й до вирішення питань торговельного й комунально-побутового обслуговування (17,3 %), до розвитку освіти, культури та охорони здоров'я (18 %). Аналітичний підхід до архівного масиву призводить до висновку, що аграрне і промислове виробництво, транспорт і будівельна галузь, невиробнича сфера лише виконували функцію трансплантаторів партійного впливу в суспільний організм, були маніпуляційним інструментарієм радянської командно-адміністративної системи в її контролі над трудящими масами в масштабах як країни в цілому, так і кожного регіону зокрема.

Основний масив фактологічних матеріалів, що мають принципове значення для розкриття теми монографічного дослідження та досягнення мети наукового пошуку, отримано з фонду П-1 Тернопільського обкому Компартії України, з якого для

вивчення й аналізу відібрано 264 документи, котрі підтверджують, що радянізація суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-духовного життя краю розпочалась із формування партійних структур і підпорядкування їм новостворених органів місцевої влади та репресивних інституцій [347–348]. Для цього процесу були характерними дві особливості: він розпочався під контролем політуправління РСЧА та здійснювався за допомогою кадрів, надісланих зі сходу УРСР.

Стратегічні цілі радянізації, конкретні напрямки трансформаційних процесів, характер і форми соціалістичної перебудови господарства й невиробничої сфери краю знайшли своє відображення в матеріалах Першої обласної партійної конференції [352–353] та першого і другого пленумів обраного на конференції обкому КП(б)У [354–355]. Обком партії веде посилену роботу з формування та зміцнення партійних структур, насамперед повітових (згодом районних) комітетів партії [369; 375], створення їх партійного господарства [376–377; 382]. Здійснювався постійний контроль за роботою низових партійних структур у контексті ефективності їх керівництва господарським і культурним життям районів, міст і сіл, а також впливу на світогляд і політичну поведінку громадян. На бюро обкому партії слухали звіти окремих райкомів КП(б)У [364; 448; 533], навіть аналізують роботу окремих первинних парторганізацій [460–461; 469].

Архівні документи свідчать, що обласна, районні, міські та сільські структури державної влади й управління формувалися з дозволу та під контролем обкому партії, який навіть визначав районний поділ області [348] та утворення сільських рад у складі цих районів [387], а також вирішував питання про створення й кадровий склад управлінських структур [450; 515]. Обком партії наглядав за роботою судових органів [504] і військкоматів [522; 594], тримав у полі зору громадські організації [380; 430; 591] та використання коштів партійними, державними й недержавними структурами [393; 472; 514].

Під беззастережним контролем обкому КП(б)У перебував ефективний інструмент маніпулювання масовою свідомістю – засоби масової інформації: за його рішеннями утворено обласну й районні газети [410; 459; 515], здійснювалася перевірка їхньої роботи [430; 455; 508], відбувалося навчання працівників редакцій і кореспондентського активу [429; 518], проводилися дні більшовицької преси [428] та діяв основний орган партійної цензури – облліт [399].

Партійне керівництво формуванням виборних владних органів забезпечувалося повним підпорядкуванням суб'єктів-організаторів виборчого процесу обкомам та райкомам партії, що підтверджується постановами, прийнятими цими партійними комітетами у період підготовки до виборів Верховних Рад СРСР та УРСР в 1940 р., в яких зафіксовано партійний нагляд за формуванням і діяльністю виборчих комісій, агітаторів і пропагандистів [374; 391] і передбачено заходи на час підготовки й проведення виборів [394] та визначено різноманітні форми контролю за передвиборчою кампанією й виборчим процесом [406; 408]. Жорсткого контролю зазнавали вибори до місцевих рад [545].

Важливим елементом партійної роботи, як вказують партійні матеріали, було ідеологічне забезпечення радянізаційних процесів у регіоні в цілому та в кож-

ному населеному пункті, низовій виробничій чи невиробничій структурі зокрема. Проаналізовано 25 документів фонду П-1, що стосуються ідейно-політичної та масово-пропагандистської роботи, здійснюваної партійними органами серед населення області. Обком партії турбувався пропагандою марксизму-ленінізму в обласному центрі та районах [356; 539], станом масово-політичної роботи в трудових колективах і населених пунктах [365; 441; 468], рівнем лекційної роботи на підприємствах, в установах та організаціях [390; 452], розробляв і організовував виконання заходів із відзначення календарних свят і ювілейних дат, що вважалося ефективним засобом підвищення політичної свідомості та соціальної активності громадян [392; 419; 478], здійснював навчання пропагандистських кадрів [454]. Предметом особливої уваги була ідейно-політична робота серед молоді [530; 555]. В полі зору партійних органів перебувала оборонно-масова робота [554], розповсюдження політичної літератури [577] й партійних періодичних видань [557].

Без участі обкому партії не обійшлося вирішення проблем евакуації населення з прикордонних територій та розміщення евакуйованих жителів і господарств у різних районах області [396–397], облаштування звільненої прикордонної зони [421–422; 434], а також матеріального забезпечення переселенців, які прибули в область зі східного регіону УРСР [580].

Аграрний характер області обумовив пріоритет проблем сільськогосподарського сектора в порядку денному засідань бюро та пленумів обкому КП(б)У: 77 проаналізованих документів із 264 (29,2 %) стосувалися селянського життя – від вирішення майнових питань [409; 417] і формування виробничих аграрних структур [386; 414; 416] до затвердження планів сільськогосподарських робіт [402; 404; 413], конкретних графіків посівних [367; 496; 497] і збиральних [457–458] кампаній, заготівель і закупок сільськогосподарської продукції [350; 448; 501] та вивезення і збереження врожаю на державних складах [362; 407; 520].

Обком партії своїми рішеннями в буквальному розумінні втручався у розподіл насінневого фонду [418; 426; 528], мінеральних добрив [574], сільськогосподарської техніки [465–466], у вирішення вузьких агротехнічних [451; 610] і зоотехнічних [571; 606] питань і навіть встановлював плани врожайності зернових, технічних, овочевих і кормових культур та продуктивності тваринництва для господарств області [538], що не піддається ні теоретичному, ні практичному обґрунтуванню.

Розвиток тваринництва області – другий сільськогосподарський пріоритет партійного керівництва Тернопільщини. За рішеннями обкому КП(б)У здійснювалось укомплектування колгоспних тваринницьких ферм [519; 586], вживалися заходи щодо ліквідації безкорівності окремих категорій селянських господарств [536] і підготовки до зимівлі в колгоспах і радгоспах області [550], розроблялися плани розвитку громадського тваринництва в колгоспах і селянських господарствах [600–605].

Проблеми матеріально-технічного забезпечення аграрного сектора обласного господарства партійно-державне керівництво планувало вирішити за допомогою організації МТС і технічного обслуговування ними радгоспів, колгоспів і селянських господарств. Організація МТС здійснювалась упродовж 1940 р. в дві черги (два етапи) [386; 463; 464]. Документи підтверджують, що надії, які покладала на МТС облас-

на влада, не виправдалися: у протоколах засідань бюро обкому, де слухалося питання про роботу МТС, – максимум негативу й мінімум позитиву, бо низька організація праці й управління цими структурами перетворювала їх в неефективні, економічно затратні виробничі одиниці [468; 506; 547]. Це негативно впливало на фінансовий стан МТС та обслуговуваних ними господарств [521], на виконання плану тракторних робіт в області [572]. Залишалася гострою проблема підготовки кваліфікованих сільськогосподарських кадрів, насамперед масових професій [383; 443; 476].

Питання промислового виробництва вирішувалися через організацію підприємств місцевої промисловості, орієнтованої на власні сировинні й інші матеріальні ресурси, місцеву робочу силу. Одним із фондів виробничих джерел формування об'єктів місцевої промисловості стали націоналізовані промислові підприємства [359]. Новостворені виробничі структури функціонували в рамках облхарчпрому, облмісцевпрому, облмісцевпаливпрому, облбудматеріалів [522], облпромради [401], обллісопромспілки [444], облкоопінспілки [562].

Бюро обкому партії регламентувало роботу всіх промислових об'єктів, незалежно від їх підпорядкування, через затвердження відповідних виробничих планів [388; 559–564] та слухання періодичних звітів про результати виробничої діяльності [368; 479; 510]. На особливому контролі перебувало шляхове будівництво [488; 505; 598] та залізничний транспорт [512; 524; 542], для забезпечення яких робочою силою вживалися заходи примусового характеру [546; 599].

Постійний інтерес партійного керівництва до проблем торгівлі та сфери обслуговування обумовлювався тим фактом, що масштаби й якість торговельних, комунально-побутових та інших видів послуг населенню корінним чином впливали на настрої громадян, їх відношення до владних інституцій і реакцію на політичні й адміністративні рішення партійно-державних органів. Вже в листопаді 1939 р. бюро обкому КП(б)У звертається до питань забезпечення жителів міст молочною продукцією [350], а в січні 1940 р. вивчає стан кооперативної торгівлі в районах області [360]. Обком партії виробив відповідний формат організації та контролю за сферою торгівлі й обслуговування, що зберігся й на наступний період: заготівля продукції [411; 499; 601], нагляд за рівнем та обсягами її реалізації [412; 509; 534], застосування такого важливого інструменту регулювання торговельної мережі та сфери обслуговування, як затвердження планів їх роботи [358; 481–486; 565–568] й звіти про виконання планових завдань [439; 535; 593]. Через торговельну мережу й підприємства сфери обслуговування здійснювалося забезпечення населення області паливом [431; 492; 507].

Стан освіти й діяльність культурно-освітніх установ цікавили партійне керівництво як інструменти радянської політико-економічної та комунізації соціально-культурної сфер суспільного життя. Саме в такому контексті регламентувалася діяльність навчальних закладів: вивчення результатів роботи шкіл у навчальному році [373; 440; 500], аналіз змісту й напрямів діяльності позашкільних установ [456; 553], нагляд за формуванням контингенту студентів та учнів [489], особливий контроль за ідейно-політичною спрямованістю викладання навчальних дисциплін [531; 583], за темпами ліквідації неграмотності серед дорослих [445], за рівнем кадрового [581] й матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів [548; 569; 579].

Ідеологічний аспект залишався вирішальним в організації й оцінці роботи закладів культури. Основним критерієм виступав ідейно-політичний зміст заходів, що проводилися клубами, бібліотеками, хатами-читальнями, музеями [384; 540; 549]. Особлива увага приділялася створенню червоних кутків на підприємствах, в організаціях та установах [378; 467], організації радіомовлення [398] та кінофікації [384; 491; 578], роботі відділень «Союздруку» [462; 557].

Турбота про охорону здоров'я громадян розглядалася партійними органами як турбота про авторитет Комуністичної партії й радянської влади серед місцевого населення. Недостатній рівень медичного обслуговування, на що вказують архівні матеріали, такому авторитету не сприяв: залишалися невирішеними проблеми санітарно-гігієнічного стану населених пунктів, підприємств, організацій і установ [447], не вистачало ресурсів для повноцінного оздоровлення дітей і школярів [442], для формування мережі лікувально-профілактичних закладів, забезпечення їх кваліфікованими кадрами, медикаментами, медичним інструментарієм, матеріально-технічним обладнанням.

У полі зору обкому партії перебували фіскальні проблеми: стан збору сільськогосподарського податку [477], виконання планів натуроплати в мережі МТС [521] і здійснення хлібопоставок [585], а також заходи з організації оподаткування заможних одноосібних селянських господарств [588]. Партійний орган продукує рішення, спрямовані на посилення трудової та виробничої дисципліни на підприємствах [595], в радгоспах і колгоспах [475; 527].

Особливої уваги заслуговують архівні документи, в яких бюро обкому КП(б)У прямо чи опосередковано (але офіційно!) визнає факти примусу та свавілля партійних і державних органів, або їх окремих працівників при здійсненні заходів радянської влади, що в партійних ухвалах кваліфікується як «порушення норм революційної законності» та «відхід від принципів соціалістичної демократії». Йдеться про виступи селян, невдоволених діяльністю місцевої влади [351; 370], про грубі зловживання владою чиновників та ущемлення прав громадян у процесі націоналізації майна [371; 385], про службові зловживання партійних функціонерів і працівників управлінських структур [474; 532; 551], про ігнорування принципу добровільності при формуванні колгоспів [537].

Загалом, аналіз партійної складової матеріалів Держархіву Тернопільської обл. призводить до висновку, що результати заходів, акцій, кампаній, зініційованих і організованих вищим партійно-державним керівництвом області, підлеглими йому низовими структурами довели неспроможність адміністративно-командної системи управління, продемонстрували антинародний характер радянської політичної системи – в цьому полягали перші підсумки трансформаційних процесів на Тернопільщині після її включення до складу УРСР.

Важливим елементом джерельної бази дослідження виступає інформаційний масив фонду Р-1833 виконкому Тернопільської обласної ради депутатів трудящих, з якого у монографії використано 220 документів. Значна частина матеріалів (44 одиниці, або 20 %) висвітлюють процеси формування, функціонування, ефективність організаційно-управлінської діяльності органів радянської влади на облас-

ному, районному та первинному (низовому) рівнях в аспекті виконання завдань радянської країни.

На сесіях облвиконкому й засіданнях його президії ухвалювалися рішення про створення [729; 730; 790], кадровий склад [702; 717; 782], ефективність і якість роботи [739; 781; 811] управлінських структур, про організацію [755; 823; 899] та фінансове забезпечення [701; 748; 860] бюджетних установ і, відповідно, про контроль за їх діяльністю [728; 752; 845]. Заходи формування бюджету та використання бюджетних коштів здійснювалися в режимі адміністративного нормування й управлінського контролю. Незважаючи на попередню підготовку проекту обласного бюджету [714], в його виконання постійно вносилися непередбачені корективи [707; 824; 878] і використовувалися додаткові важелі для бюджетного наповнення [771; 881; 892].

Облвиконком формував планові завдання розвитку місцевої промисловості, сільського господарства й невиробничої сфери. Конкретні планові показники готувалися заздалегідь [793]. Однак вони недостатньо узгоджувалися з бюджетними показниками [721; 833] та не знаходили свого чіткого відображення у планах профільних підприємств і виробничих об'єднань, зокрема у плані капітальних робіт в системах освіти й комунального господарства [759], в торговельній мережі [760; 765], в системі облмісцевпрому [766; 767] й навіть зі зведеним планом капітальних робіт в області [768]. Ще більшою мірою такі розходження виявляються у зіставленні загальних показників із конкретними цифрами планів обллегпрому [836], облхарчпрому [837], облмісцевпрому [838], облбудматеріалів [839], облпромради [840], підприємств громадського харчування [842]. З огляду на таку ситуацію розроблялися додаткові плани [880]. Крім цього, виявлялися диспропорції у внутрішньому плануванні роботи підприємств: не узгоджувалися планові показники помісячного і поквартального випуску продукції з річним планом роботи [884–890]. Найбільшою вадою адміністративного планування було ігнорування продуктивних можливостей промислових об'єктів [891].

Значна частина рішень облвиконкому стосувалася формування виробничої мережі області: згідно з ними організовано облрибтрест [708], облавтотрест [719], комплекс раймлинпромкомбінатів [841; 843], управління підприємств молочної промисловості [848]. До цього процесу дотичні заходи з націоналізації та використання націоналізованої власності [734] й проведення перепису об'єктів соціалістичної та приватної власності [871].

Організація торговельного обслуговування населення фокусувалася на заходах із постачання хліба в міста [733], забезпечення торговельної мережі товарами місцевого виробництва [772; 854; 861], заготівлі продукції в населення області [818; 851] та на контролі за роботою торговельних точок і торговельних організацій [737; 852; 894]. Архівні документи фіксують значне переважання заходів контролю діяльності торговельних структур над заходами забезпечення торговельних точок необхідними товарами: надлишок контролю не сприяв подоланню дефіциту товару.

Хронічно невирішеними проблемами залишалися питання розвитку комунально-побутового обслуговування шляхового господарства й залізничного транспорту.

З порядку денного засідань облвиконкому не сходила робота комунального господарства й побутових підприємств [718; 738; 862], шляхове будівництво й стан шляхів на Тернопільщині [706; 784], проблеми залізничного транспорту [786; 901]. Водночас облвиконком намагався вирішувати проблеми кінофікації [732; 798; 820], радіофікації [748] й телефонізації [761; 819] підприємств, організацій і установ.

Радянська влада завжди розглядала систему освіти як ідеологічну інституцію, що формувала відповідну увагу до роботи навчальних закладів і діяльності педагогічних колективів. Матеріали фонду П-1833 підтвердили наявність в обласного керівництва саме такого підходу: майже кожен десятий документ, використаний у монографії, стосується освітніх установ. Облвиконком слухав звіти про хід і завершення навчального року [711], контролював заходи з підготовки й проведення вчительських конференцій [709], роботу з ліквідації неписьменності [735], вирішував питання матеріально-технічного й кадрового забезпечення навчальних закладів [727; 754], наглядав за станом шкільного будівництва [756], за функціонуванням мережі дитячих садків [763; 764] і дитячих будинків [769; 787], займався організацією шкіл ФЗН [785; 901] і навчанням сільськогосподарських кадрів [796] і радянських працівників різних рівнів [777; 778].

Політичний підхід зберігався й у формуванні системи охорони здоров'я: це, по-перше, свідчило про «турботу Комуністичної партії й радянської держави про громадян» і, по-друге, враховувало, що здоровий громадянин – ефективний у виробництві й активний у суспільному житті. Інтерес влади до медичного обслуговування підтверджується низкою архівних матеріалів: у грудні 1939 р. облвиконком вивчає стан охорони здоров'я жителів краю [715], звертає увагу на санітарно-гігієнічний стан населених пунктів і установ [716; 724], на організацію оздоровлення дітей [746; 782] та на боротьбу з епідеміями [726; 813], розробляє заходи з розгортання мережі медичних установ [828] і контролює стан охорони здоров'я в містах і районах області [875]. Однак обсяги, рівень і якість медичних послуг залишалися недостатніми із причини відсутності належної матеріальної бази профілактично-лікувальних закладів і браку кваліфікованих медичних працівників.

Документальний масив фонду Р-1833 розкриває широкий діапазон діяльності виконкому обласної ради: фінансування масово-політичних заходів [697; 699; 822], упорядкування і контроль паспортного режиму [710; 712], регулювання робочого часу й трудової дисципліни на підприємствах, в організаціях і установах [713; 799; 817], організація роботи відділів ЗАГС [729] й архівів [752], комісій по роботі з біженцями та переселенцями [722], запровадження протипожежних заходів [749], нагляд за використанням лісового фонду [747; 758], створення фінансових установ [745; 808], інших структур невиробничої сфери [832; 874] і регламентування їх діяльності [791; 804; 873], підготовка й проведення виборів до місцевих рад [829].

Основний інтерес облвиконкому після проблем функціонування органів місцевої влади був спрямований на проблеми сільськогосподарського виробництва. Використані у монографічному дослідженні 39 документів розкривають конкретні напрямки, форми та методи діяльності вищої владної інституції області щодо аграрного сектора господарства. Вихідним пунктом аграрної політики обласної

ради стало використання націоналізованих поміщицьких і монастирських земель [704] та вибіркоче обстеження селянських господарств із прихованою метою їх подальшої колективізації [698]. Наступний етап – створення сільськогосподарської інфраструктури: мережі «Заготзерно» [725], «Сільгосппостачання» [743], «Сортонасіннеовоч» [744], «Укрторгплодоовоч» [791].

Згодом, як показують партійні документи, актуалізувалися проблеми насінневого [876; 883; 898] й матеріально-технічного [757; 773–776] забезпечення діяльності радгоспів, колгоспів і некооперованих селянських господарств. Технічне обслуговування землеробства області здійснювалося через МТС, роботі яких надавалося серйозного значення [783; 847; 858]. У комплексі сільськогосподарських робіт як найважливішу галузь керівництво області виокремлювало зернове виробництво [742; 788; 895].

Водночас у полі зору облвиконкому залишаються тваринництво [797; 825; 870], вирощування овочевих, кормових і технічних культур [821; 826; 846], заходи по заготівлі сільгосппродукції [789; 805], оподаткування суб'єктів сільськогосподарського виробництва [744; 850] й навіть визначення учасників Всесоюзної сільськогосподарської виставки від області [800–803, 896]. Окремі документи фонду свідчать про злочинні дії представників владних структур, здійснені у процесі радянізації краю [736; 795; 897].

Зіставлення ухвал облвиконкому з рішенням обкому КП(б)У за змістом, формою й термінами прийняття (фонди Р-1833 і П-1) приводить до висновків: більшість ухвал облвиконкому приймалася на виконання рішень обкому партії; зміст і характер рішень органу влади відповідають змісту й спрямованості партійних документів; у жодному з документів облвиконкому не виявлено суперечностей з документами обкому партії; практично в кожному рішенні обкому КП(б)У є загальні та персональні доручення посадовцям облвиконкому, однак в ухвалях останнього не знайдено жодних зобов'язань, адресованих працівникам обкому. Отже, архівні матеріали підтверджують повне підпорядкування владних структур партійним органам.

Матеріали фонду П-72 Монастириського райкому КП(б)У Тернопільської області ілюструють, що райкоми партії були інструментом реалізації рішень вищих партійних органів на місцях. Райкоми партії ухвалювали постанови трьох типів: по-перше, дублювали рішення обкому або ЦК партії; по-друге, розробляли власні ухвали на виконання вказівок вищих органів; по-третє, ініціювали самостійні рішення, на які був необхідний дозвіл партії. Архівні матеріали підтверджують, що Монастириський райком партії вирішував проблеми, обумовлені обласним партійним керівництвом: впорядкування внутрішньопартійного життя [611–613; 624], колективізація села [616], керівництво громадськими організаціями [615], контроль за роботою освітніх установ [618; 619], комунального господарства [620], місцевої промисловості [622; 626], торговельних організацій [623] та за сільськогосподарськими роботами [621].

Особливий інтерес представляють фонди Р-1 Статистичного управління Тернопільської області, де надається фактологічний матеріал щодо діяльності владних [629; 630], виробничих і невиробничих структур [628; 631; 632]; Р-8 Прокуратури

Тернопільської області та Р-9 Прокуратури м.Тернопіль. У останніх представлені нормативні документи щодо регулювання діяльності органів влади [635; 639; 657], юридичних інституцій [640; 660; 680], промислових [633; 661] і сільськогосподарських [636; 637] підприємств, закладів сфери обслуговування [656; 662; 670], торгівлі [655; 669], охорони здоров'я [664; 675], освіти [634; 666], культури [676; 677] й системи соціального забезпечення [665; 668]. В цих же фондах містяться матеріали про зловживання представників влади під час націоналізації приватної власності [663; 672; 674], при виконанні службових обов'язків [650; 685–688], про порушення владними структурами норм права при ухвалі власних рішень [684; 648–653].

Фонд Р-21 Тернопільського державного педагогічного інституту ім. Ярослава Галана надає документи, які висвітлюють проблеми діяльності вищого закладу освіти в період радянської: недостатність фінансування [689] й матеріально-технічного забезпечення [693; 696], заідеологізованість науково-педагогічної й науково-дослідницької роботи [691; 692].

Хронологію подій розкривають перші післявоєнні публікації радянських істориків. Зокрема, до 10-річчя «золотого вересня» побачив світ збірник документів і матеріалів «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі» [37], довідник «Комуністична партія Західної України: бібліографічний покажчик матеріалів і публікацій за 1919–1967 рр.» [132]. У передмові до третьої частини тритомної збірки матеріалів і документів «Під прапором Жовтня» [225, с. 3], над якою працювали А. Мільшина, Б. Дудикевич, Г. Сизоненко, А. Сісецький, М. Теслюк, зустрічаємо пояснення важливості архівних матеріалів і документальних джерел в розумінні радянського історика-дослідника: «Публікація документів і матеріалів з історії революційної боротьби трудящих Західної України за владу Рад, за возз'єднання з радянською Україною має велике значення, бо ці документи й матеріали яскраво відображають події, глибоко розкривають діяльність творця історії – народних мас, які на чолі з Комуністичною партією перетворюють в життя великі ленінські ідеї» [225, с. 3]. З цього логічно випливає, що документи й матеріали, які не підтверджують революційних перемог трудящих під керівництвом Комуністичної партії, не мають наукової цінності та практичного значення, а тому не тільки необов'язкові, а шкідливі для використання, бо не наділені історичною істиною в її марксистсько-ленінському розумінні.

Автори-упорядники збірника документів і матеріалів «З історії колективізації сільського господарства західних областей УРСР» [95] М. Івасюта, П. Гончарик, Л. Мінаєва, М. Тесленко, Й. Черниш, В. Чугайов наголошують, що видання висвітлює «керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному перетворенні західноукраїнського села, велику допомогу радянського уряду сільському господарству західних областей України, ініціативу сільських активістів у створенні колгоспів, класову боротьбу на селі у зв'язку з колективізацією, допомогу братніх республік у колгоспному будівництві на Західній Україні, шефську допомогу міста, успіхи сільгоспартілей у перші роки їх існування, здійснення суцільної колективізації сільського господарства й розквіт нового радянського села на західноукраїнських землях».

Водночас вони переконують, що колгоспна форма соціалістичної власності відповідає рівневі та потребам розвитку продуктивних сил на селі, дає можливість

ефективно застосовувати нову техніку й досягнення науки, раціонально використовувати трудові ресурси й головне, що колгосп поєднує особисті інтереси селян із суспільними, індивідуальну та колективну заінтересованість у результатах виробництва й відкриває широкі можливості підвищення доходів і добробуту селян. Саме тому, як вважають радянські історики, «успішне здійснення колективізації сільського господарства забезпечило утвердження соціалістичної власності, ліквідацію останнього експлуататорського класу на селі – куркульства, створення соціалістичних виробничих відносин у сільському господарстві» [95, с. 3–4].

До таких тенденційних публікацій належить збірник документів і матеріалів «Революційна боротьба на Тернопільщині. 1917–1939 рр.» [236]. Автори-упорядники В. Куліш, К. Тищенко, М. Нестарець стверджують, що революційні події на Тернопільщині (селянський рух у Кременецькому повіті; збройні повстання у Тернополі, Збаражі та інших містах; бойкот перепису населення в 1921 р., виборів до польського сейму в 1922 р. і призову до польської армії в 1923 р.; підпал поміщицьких маєтків; сільські страйки у Тернопільському, Скалатському й Підгаєцькому повітах тощо) були спрямовані на встановлення радянської влади й возз'єднання з УРСР, що й досягнуто після визвольного походу Червоної армії.

Підібрані документи й матеріали зазнали серйозної партійної цензури: з текстів усунуті фрагменти, які суперечили офіційному трактуванню процесів вересня 1939 – червня 1941 рр. на Тернопільщині. Таку цензуру упорядники збірника пояснюють традиційно: «У низці документів, де трапляються повідомлення одних і тих же фактів, описи подій, що відбувалися за межами Західної України й не стосуються теми збірника, або які містять довгі поліційні описи учасників подій, зроблені скорочення. Ці місця позначені трьома крапками» [236, с. 12].

Збірник документів і матеріалів «Радянська Тернопільщина. 1939–1958 рр.» [232] поповнив список опублікованих раніше аналогічних видань («Радянський Львів», «Радянська Ровенщина», «Радянське Прикарпаття»). Ідейна спрямованість, характер, зміст і структурування підібраних документів та матеріалів ідентичні в усіх виданнях: презентація вересня 1939 р. як знаменної події в житті населення краю та успішних соціалістичних перетворень в усіх сферах суспільного життя в передвоєнні 1939–1941 рр. в розділі «Встановлення радянської влади та перші соціалістичні перетворення 1939–1941 рр.» вміщено 57 документів, з яких 34 – газетні публікації й лише 19 – архівні документи (8 – Тернопільського обкому КП(б)У та 11 – Тернопільського облвиконкому). Автори збірника (В. Андреев, В. Батурін, М. Глинський, П. Дубиніна, С. Нечай, М. Нестерець, Ф. Чернявський) свідомо дезінформують читача поясненням: «Через те, що за 1939–1941 рр. збереглося дуже мало архівних документів, у збірник включено більше газетних та інших друкованих матеріалів. Окремі тексти подаються скорочено, оскільки вони або повторюють інші джерела, або не мають прямого стосунку до теми» [272, с. 13].

У дійсності Державний архів Тернопільської області має близько 300 документів фонду П. 1 Тернопільського обкому КП(б)У та понад 230 документів фонду Р.1833 Тернопільського облвиконкому, що стосуються досліджуваного періоду. Усі документи мають безпосередній стосунок до соціально-економічних, суспільно-полі-

тичних і культурних процесів області в 1939–1941 рр. «Дефіцит» архівних і надлишок газетних матеріалів, включених до збірника, пояснюється тенденційним підходом до відбору: до уваги бралися лише ті документи або фрагменти, що відповідали канонам марксистсько-ленінської ідеології, підтверджували керівну роль КПРС у забезпеченні прогресивних соціалістичних перетворень та свідчили про всенародну підтримку політики партії. На всі інші матеріали, які містили інформацію про негативи (провали в господарській і соціально-культурній сферах, супротив місцевого населення, репресивно-каральні заходи радянської влади тощо) накладали партійне табу. Такі матеріали складали більшу частину серед усіх архівних фондів.

Особливе місце серед джерел, що стосуються різних періодів радянської історії загалом чи окремих регіонів СРСР, у тому числі Західної України, належить збірникам партійних документів. Для таких видань характерний цілеспрямований і суворо цензурований підбір матеріалів: публікувалися документи позитивного для іміджу КПРС змісту, а якщо в таких матеріалах з'являвся критичний акцент (що було ознакою публікацій «перебудованого» періоду), то лише для того, щоб на цьому тлі продемонструвати прогресивний вплив теорії й практики Комуністичної партії на вирішення проблем, труднощів і складностей суспільного розвитку. Яскравим прикладом такого типу основоположних партійних видань є сьомий том багатотомного збірника «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [131], опублікований у перший рік горбачовської «перебудови».

У збірнику, крім документів, які засвідчують тотальний контроль партійних органів над усіма сферами суспільного життя, з'явилися матеріали, що вказують на недостатню ефективність партійного керівництва, зокрема виробничою сферою. Один із таких документів – постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про організацію підсобних господарств городньо-овочевого і тваринницького напрямку на підприємствах у містах і сільській місцевості» від 7 вересня 1940 р.

Ця постанова повністю стосувалася й західноукраїнського регіону. Схваливши ініціативу колективу Глухівського текстильного комбінату (Сумська область) по організації підсобного господарства для забезпечення овочами й молочною продукцією робітничої їдальні, дитячих садків і ясел, вищі партійна й урядова інституції держави зобов'язали керівників підприємств, організацій та установ «наслідувати такий приклад» [131, с. 178] і в такий спосіб визнали недосконалість радянської системи забезпечення населення продуктами харчування із джерел колгоспно-радгоспного сільськогосподарського виробництва та заготівель сільгосппродуктів у некооперованому аграрному секторі. Негатив згаданої постанови виявлявся ще й у тому, що виробничі колективи підприємств, працівники організацій та установ залучалися до виконання невласливих їм функцій і відволікалися від вирішення виробничих завдань, від реалізації службових обов'язків і професійних заходів. Таке опосередковане зізнання стало можливим лише з початком «перебудови», яка передбачала оздоровлення КПРС методом «дозованої» критики її політики, але аж ніяк неприципових засад партійного керівництва суспільством.

У роки «перебудови» з'явилася низка російськомовних публікацій, у яких здійснювався фаховий аналіз і певна переоцінка характеру й значення політики Комуніс-

тичної партії й радянського уряду напередодні та в перші два роки Другої світової війни. До таких публікацій належать роботи Ф. Волкова «За кулисами Второй мировой войны» [34], С. Волкова и Ю. Емельянова «До и после секретных протоколов» [33], Д. Волкогонова «Драма решений 1939 года» [35], В. Сиполса «Дипломатическая борьба накануне Второй мировой войны» [263], М. Семиряги «Сговор двух диктаторов» [254], сборник «Архивы открывают тайны... Международные вопросы: события и люди» [2] под редакцией Н. Попова, исследования Л. Безыменского «Альтернативы 1939 года. Вокруг советско-германского пакта 1939 г.» [8] і «После пакта» [9], що були опубліковані у згаданому збірнику та інші.

Українська бібліографія цього етапу представлена насамперед збірниками «Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною» [32] і «Суспільно-політичний розвиток західних земель УРСР. 1939–1989 рр.» [276] за редакцією Ю. Сливки, опублікованими до 50-річчя входження Західної України до УРСР, а також збірником документів і матеріалів «Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941 рр.» [165] за редакцією Ю. Кондуфора.

Упорядники збірника «Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939–1989 рр.» [276], підготовленому до 50-річчя приєднання Західної України до УРСР, Ю. Сливка, Х. Горожанкіна, О. Кірсанова, Л. Мінаєва, Л. Федоришин зробили спробу документально показати становлення й зміцнення радянської влади на західноукраїнських землях як процес, що проходив у складних умовах боротьби з українським буржуазним націоналізмом: «Вміщені в збірнику документи й матеріали доносять широкому читачеві демократичну сутність радянської влади, яка відкрила трудящим західних областей УРСР шлях до рівності та свободи, можливість вирішувати державні й громадські справи, до соціалістичного будівництва у співдружності з народами СРСР, допомагають викриттю намагань буржуазної й буржуазно-націоналістичної пропаганди перевернути сутність і зміст суспільно-політичного життя Країни Рад» [276, с. 6–7].

Аналогічної ідеології та методології дотримується колектив упорядників збірника документів і матеріалів «Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941 рр.)» [165]. Ю. Кондуфор, В. Даниленко, О. Луговський, І. Молодчикова, В. Оснач, І. Сас, А. Соловйова, О. Штиволюка наголошують на керівній ролі КППС у духовному житті суспільства й на інтернаціональному характері культурного процесу як бурхливого розвитку в національних формах єдиної радянської соціалістичної культури. Вони розкривають справжні цілі соціалістичного культурного будівництва, як важливого елемента національної політики партії: «Важливою умовою розв'язання національного питання була політика коренізації, яку партія здійснювала в усіх республіках. В Україні вона набула форми українізації. Партійні організації України повсякденно турбувалися про висування й підготовку кадрів корінної національності, про запровадження у школах навчання рідною мовою, розширення випуску газет, журналів і книг українською мовою, виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Послідовно здійснювалася вказівка В. Леніна про те, щоб «перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас». Водночас партія рішуче боролася проти спроб бур-

жуазно-націоналістичних і націонал-ухильницьких елементів використати українізацію для того, щоб відірвати українську культуру від російської» [165, с. 3–4].

Такі підходи й цілі були спроектовані на західноукраїнський культурно-освітній простір в 1939–1941 рр. Упорядники збірника намагаються документально підтвердити, що перші кроки культурної революції в Західній Україні після приєднання до УРСР були здійснені за допомогою усіх радянських республік і під керівництвом Комуністичної партії. Як наслідок, західні області України в сім'ї радянських народів досягли відчутних успіхів в усіх галузях культурного життя. Надається статистика: у державних архівах виявлено 3690 документів культурно-освітньої тематики, з яких 309 включено до збірника, і вони засвідчують, що «культурна революція в УРСР характеризувалася величезним піднесенням освітнього й загальнокультурного рівня, швидкими темпами підготовки кадрів нової народної інтелігенції, суттєвими здобутками в галузі літератури й мистецтва, посиленням процесу взаємозбагачення й зближення культур народів СРСР, досягненням ідейної єдності трудящих мас на основі марксизму-ленінізму» [165, с. 9].

Переможний пафос наведеної цитати спростовується згаданою статистикою: 309 документів, включених до збірника, підкреслюють керівну роль партії, допомогу братніх народів у здійсненні культурної революції в УРСР, у тому числі в західних областях, а скільки з решти – 3381 документа – вказують на репресії щодо української інтелігенції, русифікації освіти, літератури й мистецтва, використання культурно-освітніх закладів як інструментів комунікації суспільного життя, а преси та радіо – для дезінформації західноукраїнського населення! Бо саме з причин такого змісту основна маса архівних матеріалів мала небажаний для радянської влади характер, а тому до згаданого збірника не потрапила.

У наступних збірниках документів оприлюднюється інформація, що раніше була закритою для науковців-дослідників. Насамперед йдеться про двотомник документів і матеріалів «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [12] за редакцією І. Біласа. Об'ємне видання «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: Документи ГДА СБ України» [234] за впорядкуванням В. Даниленка й С. Кокіна опублікувало видавництво НаУКМА. Цій же темі присвячене колективне дослідження Д. Архієрейського, О. Бажана, Т. Букової та інших «Політичний терор і тероризм в Україні» [227], роботи В. Нікольського «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кін. 1920-х – 1950-х рр.)» [211], С. і К. Кондратюків «Репресії органів НКВС проти населення західних областей України (1939–1941 рр.)» [138], Б. Яроша «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки ХХ століття (історико-політичний аспект)» [318], Ю. Киричука «Радянський терор 1939–1941 рр.» [120], О. Малярчука «Тоталітаризм проти західноукраїнського села» [198].

У збірнику «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.» [234] публікуються унікальні документи, що підтверджують глибоку обізнаність радянських спецслужб щодо загрози фашистської агресії в червні 1941 р., передвоєнного суспільно-політичного життя країни, у тому числі здійснення репресій проти населення Західної України після приєднання до УРСР. Матеріали збір-

ника розкривають оперативно-чекістські заходи на західноукраїнських землях у вересні 1939 – червні 1941 рр.: захоплення ключових об'єктів (пошта, телеграф, банки, друкарні, архіви тощо), арешти відомих діячів краю, руйнування залишків польської державності, боротьба з українським національним рухом. У результаті таких заходів заарештовано 5972 особи [234, с. 12–13].

Систему депортацій досліджено у працях Ю. Шаповала «Нові документи про депортаційно-переселенські процеси», а на її фактологічне й документальне обслуговування спрямовані збірники «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.» [74] і «Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: До 50-річчя операції «Вісла»» [76].

Проблеми соціалістичних трансформацій у сфері духовної культури західноукраїнського суспільства в досліджуваний період складають зміст збірника документів і матеріалів «Культурне життя в Україні. Західні землі (1939–1953 рр.)» [166] за редакцією Ю. Сливки, Т. Галайчака, О. Луцького та інших, робіт В. Ковалюка «Культурологічні та духовні аспекти радянзації Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.)» [126], К. Кондратюка та І. Лучаківської «Західноукраїнська інтелігенція в перші роки радянської влади (вересень 1939 – червень 1941 рр.)» [136], О. Рубльова «Західноукраїнська інтелігенція в загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939 рр.)» [243] і О. Рубльова та Ю. Черненка «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-ті – 50-ті рр. ХХ ст.» [244], Л. Понедельник «Політика радянського режиму на західноукраїнських землях у культурній сфері (вересень 1939–1941 рр.)» [228], І. Лукачівського «Інтелігенція західних областей України в суспільно-політичному житті (вересень 1939 – червень 1941 р.)» [183], В. Бодяка «Творче життя на Західній Україні в 1939–1941 рр.» [4].

Особливим складником джерельної бази дослідження виступає мемуарна література української діаспори, яка була позбавлена ідеологічних штампів, перебувала поза політичним контролем Комуністичної партії, а тому дотримувалась єдиного теоретичного концепту – державної незалежності української нації. Важливо, що в діаспорній мемуаристиці окреслюється не лише загальна картина перебування західноукраїнських земель під більшовицькою окупацією [92, с. 161–162], а й висвітлюються конкретні локальні процеси та події, що дає змогу визначити сутність імперської політики Москви на захоплених територіях [101, с.46] і реакцію місцевого населення на заходи нової окупаційної влади [311, с.80], які поглиблювали трагізм політичного, соціально-економічного й культурного життя західноукраїнського населення [280, с. 61–62]: до вересня 1939 р. польська влада вважала його підданим Речі Посполитої; з вересня 1939-го більшовики зарахували його до підданих радянської імперії, а з червня 1941 р. німці віднесли до підданих Рейху [40, с. 5]. Окремі документи (листи, спогади, фрагменти щоденників) демонструють особистісне сприйняття трагізму долі українського народу свідомими громадянами, як у контексті оцінки «золотого вересня» [260, с. 15–17] і ставлення трудового населення до радянської влади [260, с. 30–31], так і щодо характеристики політики більшовиків на західноукраїнських землях [260, с. 33–35] і навіть розчарування з приводу недостатньої активності місцевого населення в супротиві комуністичному режимові [260, с. 39–43].

Значна частина літератури української діаспори спрямована на висвітлення проблем локального масштабу – трансформаційних процесів в окремих місцевостях Тернопільщини: Бережанщини [10], Збаражчини [91], Зборівщини [92], Чортківщини [101], Тернополя [280] тощо у збірнику «Шляхами Золотого Поділля» [311] наводяться статистичні дані, що ілюструють наслідки «соціалістичних перетворень» у краї: до приходу Червоної армії у 1939 р. населення Тернопільщини нараховувало 1,5 млн осіб з густотою 109,5 осіб на 1 км², а через 20 років воно складало 1,09 млн осіб з густотою 79,5 осіб на 1 км². Таке скорочення кількості жителів краю пояснюється не лише роками війни, а й репресіями та депортаціями, проведеними більшовиками в 1939–1941 роках [311, с. 72].

У цьому ж збірнику подається картина захоплення Тернопільщини частинами РСЧА: «Пополудні 17 вересня над'їхали шляхом з Підволочисьька маси більшовицьких танків і моторизованих військових частин. Для всіх це була велика несподіванка. Більшовицькі вояки мали вигляд погано доглянутих і бідно одягнених. Були зовсім іншими, ніж москалі, яких люди пам'ятали з часів Першої світової війни. Таке було перше враження при зустрічі з новими завойовниками. Зате озброєння було вже модерне. Таких танків, літаків і такої кількості авто люди ще ніколи не бачили. Незважаючи на те, що поляки не чинили ніякого опору, більшовики обстрілювали вікна будинків і вежі костелів. Тоді від обстрілів згорів Домініканський костел – гарна рокова будівля 18 сторіччя. Кожен ставив запитання: що буде далі? І зараз-таки почалися ув'язнення й вивезення. Забирали людей вночі, непомітно, і ніхто не був певний, чи і на нього не прийде черга» [311, с. 80].

Заслугує на увагу фрагмент із книги «Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів» [280], в якому наголошується, що поверсальська Польща, припинивши своє існування під ударами Німеччини та більшовицької Росії, так і не порозумілася зі своїми громадянами. На її місце прийшли більшовики і почали наводити свої порядки, диктувати своє розуміння. Спочатку українську гімназію перевели до гарного будинку колишньої польської школи з належним обладнанням, потім від вчителів почали вимагати запроваджувати у навчання комуністичну ідеологію та протирелігійну пропаганду, призначили політрука, який не мав необхідної освіти. Розпочалися репресії органами НКВС, які були розташовані у приміщенні тернопільської тюрми. Категорії «ненадійних людей» вивозили на схід. Бідним селянам спочатку дали землю, а потім переконували в необхідності створити колгоспи. З початку війни з німцями більшовики розстріляли близько 500 в'язнів. Тернополяни поховали розстріляних у спільній могилі, але більшовики, повернувшись через три роки, могилу знищили [280, с. 61–62]. У цьому фрагменті – конкретна і водночас символічна картина початку більшовицького панування на Тернопільщині.

Важливий для аналітичної роботи матеріал надають тогочасні періодичні видання: обласна газета «Вільне життя» [918–933], кременецька районна газета «Сталінським шляхом» [937–940] та особистий архів автора [941–944], а також довідник «Комуністична партія Західної України: бібліографічний покажчик матеріалів і публікацій за 1919–1967 рр.» [132], «Тернопільський енциклопедичний словник» в 3 томах [282].

Отже, використана джерельна база свідчить про те, що суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині у вересні 1939 – червні 1941 рр. спрямовувалися на тотальну радянізацію краю, на повномасштабне підпорядкування політичного, господарського, соціально-культурного життя регіону партійно-державним структурам СРСР, на повне перетворення Тернопільщини у цілковито залежну від центральної влади частину радянської системи.

1.3 Теоретико-методологічні засади

Актуальність і стан вивчення проблематики, обсяги та змістові характеристики бібліографічного масиву, фактологічне наповнення джерельної бази обумовлюють необхідність, специфіку й напрямки формування теоретико-методологічного комплексу забезпечення науково-аналітичної роботи над темою дисертаційного дослідження. До структури такого комплексу належать і формують концепцію наукового дослідження теоретичні засади, наукові підходи та методичні принципи, що складають фундамент, окреслюють напрямки й визначають інструментарій досягнення мети й виконання завдань дисертаційного пошуку.

Теоретико-концептуальними засадами дослідження трансформаційних процесів на Тернопільщині в 1939–1941 рр. виступають основні концепції національної історичної науки, серед яких важлива роль належить положенню про єдність і взаємозв'язок явищ та процесів всесвітньої, вітчизняної й регіональної історії, що вимагало осмислення акту окупації Західної України радянськими військами й наступної анексії західноукраїнських земель з їх включенням до складу СРСР у контексті подій і міждержавних відносин на першому етапі Другої світової війни.

Принципове значення має концепція безперервності історичного процесу, за якою кожне суспільне явище є наслідком попереднього та причиною наступного й застосування якої дало змогу аргументовано розкрити алгоритм імперської політики Кремля: захоплення Західної України – перетворення її у складову частину УРСР – одержавлення виробничої сфери та невиробничої інфраструктури – колективізація сільського господарства – комунізація соціокультурного сектора життєдіяльності західноукраїнського населення – ідеологізація масової свідомості за канонами комуністичного світогляду.

Герменевтика такого імперського алгоритму обумовила формулювання терміну «радянізація», як політики Комуністичної партії та радянського уряду, яку вони проводили на захоплених і включених у сферу свого впливу територіях. У цьому контексті радянізація – це насильницьке запровадження на приєднаних територіях норм і зразків, способів і форм суспільно-політичного, соціально-економічного й культурно-духовного життя, характерних для тоталітарного режиму СРСР. Основні ознаки радянізації: застосування військової сили на початковому етапі її здійснення; формування адміністративно-командної системи управління; авторитарне втручання компартійних органів у всі сфери життя регіону; націоналізація промисловості та колективізація сільського господарства; насадження комуніс-

тичної ідеології через протистояння з релігійними інституціями; знищення національної культури через боротьбу з національною ідеєю та ліквідацію її носіїв; ізоляція регіону від міжнародного впливу; застосування репресивних структур у забезпеченні реалізації радянських заходів.

За потреби враховувалася концептуальна теза про пріоритетне значення національної ідеї та національного державотворення як стратегічної мети суспільно-історичного поступу народу. Саме в цю політичну площину було спрямоване вістря комуністичної пропаганди та практичні заходи репресивних органів із чітко визначеним комуністичною партією завданням: знищити прагнення національно свідомих громадян до самостійної держави ще на етапі національної ідеї. Наявність супротиву місцевого населення заходам насильницької радянської підтверджувала такі прагнення, а масові репресії партійно-державної влади проти місцевого населення виступали і як форма реакції на національний опір, і як засіб здійснення трансформаційних процесів соціалістичної спрямованості.

Результативний ефект дало застосування тези про об'єктивний характер історичного процесу: саме об'єктивність суспільних явищ і подій, їх обумовленість комплексом обставин і закономірностей уможливили доведення неспроможності й приреченості соціалістичних трансформацій на Західній Україні як таких, що суперечили історичній необхідності, традиційному, віками сформованому характеру розвитку суспільно-політичної, соціально-економічної та культурно-духовної сфери і стилю життєдіяльності західноукраїнської спільноти.

У монографічному дослідженні передбачено, що концепт національної ідентичності, застосований до аналізу суспільно-історичних процесів на західноукраїнських землях, відіграє свою теоретико-герменевтичну роль за умови врахування специфіки політичних, господарських і культурних традицій регіону, зокрема громади як джерела місцевого народовладдя, недоторканості інституту приватної власності, насамперед земельної, непорушності авторитету культурно-духовних інституцій, особливо церкви, загальноновизнаних об'єктів історичної пам'яті та вікових місцевих, в тому числі родинних, традицій. Така специфіка була проігнорована, навіть осквернена радянською державно-партійною владою, що викликало несприйняття й опір радянським заходам з боку місцевого населення та в кінцевому підсумку стало однією з причин краху колоніальної політики Москви не тільки на Західній Україні, а в інших регіонах СРСР.

Теоретичні засади наукових досліджень трансформаційних процесів 1939 – 1941 рр. на Західній Україні й Тернопільщині, зокрема, відобразили у своїх працях вітчизняні аналітики В. Баран [6], С. Білокінь [13], І. Гаврилів [38], О. Гуменюк [58], Т. Гуменюк [67], В. Дмитрук [80], Ю. Киричук [120], В. Ковалюк [123], М. Коваль [129], К. Кондратюк [137], Р. Котовський [152], С. Кульчицький [169], О. Левицька [177], Г. Мазур [186], О. Малярчук [198], В. Пивоварчук [223], В. Сергійчук [259], Ю. Шаповал [303], Б. Ярош [318], представники української діаспори М. Величківський [28], П. Голубенко [46], В. Гордієнко [48], Т. Гунчак [69], В. Дубровський [83], К. Кононенко [143], В. Косик [147], Л. Лисенко [192], В. Плющ [226], О. Романів [241], М. Рудницька [88], І. Федущак [242], Д. Шалдай

[302], а також висвітлені в матеріалах міжнародних [58; 68; 135] і всеукраїнських [59; 153; 172] наукових конференцій. Вони обумовили спрямованість і зміст відповідних тематичних розділів історичної літератури [51; 105–109; 144].

У монографії застосовані системний, комплексний, міждисциплінарний, синергетичний та інші наукові підходи до висвітлення проблематики. Системний підхід полягає у вивченні трансформаційних процесів в Західній Україні і на Тернопільщині як цілісної системи командно-адміністративних заходів, здійснюваних партійними, державними, господарськими, соціально-культурними та силовими структурами, що діяли функціонально відособлено, проте були інтегровані в єдине ціле спільною стратегічною метою включення краю в радянську політичну систему та формування в ньому соціалістичних економічних відносин і насадження комуністичної ідеології як єдиного світогляду громадян. Пріоритет у такій системі належав партійним органам як її керівному ядру, бо здійснювані ним заходи виступали зв'язуючим елементом діяльності всіх її структур, а прийняті рішення – імпульсом до виконання завдань радянзації суспільного життя. Однак місцеве партійне ядро не володіло функціональною автономією, а підпорядковувалося вищим керівним органам за принципом авторитарної ієрархії, сформованої партійно-державною бюрократією: ЦК – обком – райком (міськком) – первинна партторганізація. Отже, системний підхід дозволив розкрити механізм і структуру партійного управління соціалістичними трансформаційними процесами в регіоні.

Комплексний науковий підхід полягає у вивченні об'єкта дослідження в сукупності його властивостей, характеристик, структурних елементів, які мають загальне призначення. У монографії таким об'єктом виступає західноукраїнське суспільство, а предметом вивчення – трансформаційні процеси в усіх його структурно-функціональних складових, настільки взаємопов'язаних, що трансформаційні зміни в одному з них викликають функціональні зрушення в інших, а в кінцевому підсумку – в усій структурі. Зокрема, націоналізація майна, здійснена у секторі приватної власності, спричинила кардинальні зміни у сферах виробництва, обслуговування, охорони здоров'я, освіти й культури, а головне – уможливила формування командно-адміністративної системи управління. Отже, комплексний підхід до аналізу трансформаційних процесів дав змогу визначити, що серед сукупності радянських заходів пріоритет належить ліквідації інституту приватної власності як економічної основи демократичних свобод і здійснення націоналізації засобів виробництва й об'єктів виробничої та невиробничої інфраструктури для утвердження державної власності як економічного фундаменту тоталітарного радянського устрою.

Важливе значення для результативного й всебічного висвітлення проблематики має міждисциплінарний науковий підхід, бо трансформаційні процеси в регіоні стосувалися різних сфер суспільного життя: виробничої й соціально-культурної, державної й громадської, ідеологічної та військової, фінансової й природоохоронної. Це вимагало застосування понятійного апарату й аналітичного інструментарію економічних, політичних, юридичних і комплексу гуманітарних наук (історії, філософії, психології, етнографії тощо) та природничо-математичних дисциплін

(від агрономії до математики) для фахового висвітлення проблем аграрного виробництва чи здійснення аналізу статистичних даних щодо трансформаційних змін у виробничому чи соціально-гуманітарному секторах життя краю.

Застосування інноваційного синергетичного підходу в аналізі здійснення та результативності суспільно-політичних, економічних і соціально-культурних наслідків радянської регіону дозволило продемонструвати, що трансформаційні заходи, ініційовані імперським центром і впроваджені місцевим партійно-державними органами, породжували та поглиблювали суперечності між об'єктивними закономірностями розвитку краю, суттєвими потребами й прагненнями його населення з одного боку та сукупним феноменом колоніальної політики Кремля в регіоні – з іншого. Формувалися своєрідні «біфуркаційні ножиці» як роздвоєння суспільного життя регіону на сферу інтересів населення й сферу партійно-державних інтересів. Причому таке роздвоєння поглиблювалося, переростало у протиріччя з кожним новим силовим рішенням центральної чи місцевої влади, а згадані рішення відігравали роль «флуктуаційних імпульсів» як раптових, неочікуваних відхилень від традиційних норм суспільного життя. Нагромадження флуктуацій вело до посилення потенціалу негентропії – негативного ставлення аж до неприйняття й опору населення примусовим заходам влади, насильницьким методам управління. Синергетичний підхід дозволяє відповісти на питання, чому саме на теренах Західної України – першій в СРСР (!) – розпочалася боротьба за відновлення національної державності наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого століття: комуністичний режим десятиліттями посилював революційний потенціал місцевого населення, котре більше ніж в інших регіонах імперії зберігало національні традиції і некомуністичний уклад суспільного життя.

Монографічне дослідження базується як на загальнотеоретичних (аналіз і синтез, індукція й дедукція, сходження від абстрактного до конкретного й навпаки, узагальнення, систематизація), так і на спеціальних (конкретно-історичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, статистично-аналітичний, аналітико-критичний, логіко-аналітичний, порівняльно-ретроспективний, історіографічного й джерелознавчого аналізу, періодизації) методах наукового пошуку.

Аналіз і синтез, як універсальні та взаємопов'язані методи пізнавального процесу й науково-дослідницької роботи, застосовувалися для абстрактного розчленування об'єкта дослідження на окремі частини для детального вивчення їх сутності, форм і функціональних особливостей з наступним об'єднанням у цілісне утворення з уже відомими взаємозв'язками між його елементами. Внаслідок цього такі суспільні явища, як трансформаційні процеси й радянська з «речі в собі» стали «річчю для нас»: аналіз окремих перетворень і змін, здійснених радянською окупаційною владою в різних сферах суспільного життя, уможливив синтез висвітлених характеристик і ознак у наукові концепти «трансформаційні процеси» і «радянська».

Такі протилежні методи пізнання, як індукція й дедукція, виконували взаємопов'язані функції: індуктивне осмислення окремих фактів і подій, спричинених більшовицькою владою на західноукраїнських землях, призвело до загального

висновку про тоталітарний характер комуністичного режиму, а знання про колективізацію, як невід'ємний елемент аграрної політики Кремля, обумовили передбачення неминучої колективізації західноукраїнського села за принципами та засобами, апробованими у східних областях УРСР.

Метод сходження від абстрактного до конкретного й навпаки, застосовувався у ситуаціях, де на основі наявних конкретних фактів необхідно було зробити абстрактні теоретичні узагальнення, відповідні висновки та спрямувати їх у реальну конкретну площину для перевірки істинності та визначення можливостей практичної реалізації. Такий метод використано при оцінці планування господарської діяльності: конкретні планові показники, абстрактно зіставлені з можливостями об'єкта планування, як правило, призводили до висновку про нереальність планового завдання для даного об'єкта.

Метод систематизації, як упорядкування елементів і складових об'єкта дослідження для ефективного й результативного вивчення, спонукав до диференціації процесу радянзації на конкретні трансформаційні заходи в різних сферах суспільного життя регіону, що обумовило структуру дисертаційної роботи, а також до диференціації другого порядку, що визначило зміст кожного розділу дослідження. Так, радянська система освіти, як важливий трансформаційний процес і як розділ дисертації, висвітлена диференційовано в аспектах завдань і форм радянзації освіти, її матеріально-технічного й кадрового забезпечення, підпорядкування ідеологічним догмам та методичним канонам радянської школи.

Узагальнення як метод наукового дослідження використовувалось у трьох аспектах: для звільнення тексту від зайвих, другорядних фактів і ознак, що не мають суттєвого значення для характеристики об'єкта; з метою екстраполяції ознак відомого елемента на аналогічні, але ще недосліджені; у контексті виявлення внутрішніх зв'язків і зовнішніх взаємозв'язків для формулювання висновків. Узагальнення дослідницького матеріалу здійснювалось як по окремих важливих позиціях, так і по структурних розділах та в цілому за темою роботи. Це дало змогу визначити, що комплекс трансформаційних заходів 1939 – 1941 рр. був спрямований на безумовне й остаточне включення Західної України, в тому числі Тернопільщини, до складу СРСР без жодних перспектив автономного розвитку.

Конкретно-історичний метод вказує на залежність об'єктивності наукового пізнання та істинності його результатів від врахування умов і обставин, в яких функціонує об'єкт дослідження. В дисертаційній роботі висвітлені загальний економічний рівень, характер і пріоритети господарської діяльності в регіоні, стан і особливості соціально-культурної інфраструктури, специфіка духовних, насамперед релігійних, і побутових звичаїв і традицій населення краю, що було проігноровано і не враховано радянською владою при здійсненні трансформаційних перетворень, а в кінцевому підсумку стало однією з причин краху імперської політики Москви на анексованих територіях.

Порівняльно-історичний метод дозволив поглиблене вивчення процесу радянзації Західної України і Тернопільщини зокрема шляхом її порівняння з аналогічними процесами, організованими комуністичним режимом в Росії, на сході

України та в інших республіках СРСР на попередньому етапі утвердження соціалістичного економічного устрою та радянської адміністративно-командної системи управління. Порівняння показало, що радянська спрочинила значні втрати в аграрному секторі місцевого господарства, торгівлі та в інших сферах і лише замінила польську окупацію з її політикою колонізації на радянську, посилену терором, репресіями і депортаціями населення краю, комунікацією і наступною русифікацією культурного життя.

Для поглибленого і всебічного аналізу проблематики застосовано проблемно-хронологічний метод дослідження, за допомогою якого продемонстровано, що трансформаційні зміни в житті регіону з часом не лише не вирішували наявних проблем в політичному, економічному і соціально-культурному секторах, а й поглиблювали їх. Зокрема, зростало зубожіння сільських мешканців у порівнянні з періодом приватного володіння землею; боротьба влади із заможними господарями (т. зв. куркулями) привела до падіння продуктивності сільськогосподарського виробництва та погіршила забезпечення ринку землеробства і тваринництва.

Статистично-аналітичний метод активізував збір, систематизацію і вивчення статистичних матеріалів, які містили дані про кількісні зміни в управлінській, господарській, соціально-культурній сферах, викликані трансформаційними заходами, що здійснювалися партійно-державними органами. Такі статистичні дані уможливили визначення темпів і рівня запровадження нової системи управління і господарювання, формування закладів невиробничої інфраструктури, зокрема установ сфери обслуговування, від яких залежали масштаби і якість послуг по життєзабезпеченню населення. Наявна статистична інформація вказувала на упереджене ставлення радянської влади до інтересів місцевого населення, до некооперованого сектора економіки, до проблем національної освіти і культури, а також до кваліфікованих національних кадрів на фоні її максимальної турботи про інтереси партійних, управлінських і силових структур, посиленої уваги до кооперованого господарського сектора, до кадрів зі сходу України.

До осмислення й оцінки теоретичних і фактологічних матеріалів про завдання, форми, методи і наслідки радянської західноукраїнських земель застосовано аналітично-критичний метод, який допоміг вичленили із науково-літературного масиву праці, де замовчуються негативи (репресії, депортації, терор, русифікація, командна система управління тощо), гіперболізуються позитиви (ліквідація безробіття, безкоштовні освіта й охорона здоров'я) та здійснена фальсифікація справжніх цілей і способів реалізації трансформаційних заходів. За цим же методом оброблялась і використовувалась тогочасна статистична інформація, що служила не стільки інформаційному забезпеченню суспільного життя, скільки пропаганді неіснуючих переваг планової соціалістичної економіки, для чого дійсні "провали" режиму прикривала фальшивими показниками.

Логічно-аналітичний метод забезпечив структурування наукового пошуку в логічній послідовності і в напрямках, які відповідають логіці та спрямованості трансформаційних процесів 1939–1941 рр. Першим логічним засновком дисертаційної роботи стало розкриття акту окупації західноукраїнських земель Черво-

ною армією й утвердження радянської влади в регіоні; другим – трансформації у сфері власності та матеріального виробництва; третім – радянська невикористана сфера і комунікація культурного життя. У висновку стверджується про тотальне підпорядкування Західної України і Тернопільщини комуністичному режимові.

Застосування методу періодизації, що виступає логічним продовженням логічно-аналітичного методу, викликане необхідністю здійснення часової демаркації трансформаційних процесів, так як алгоритми соціалістичних перетворень заходів радянської країни вказують на поступове і цілеспрямоване використання новою окупаційною владою засобів і методів підпорядкування регіону створюваним органам управління. Перший період (вересень – грудень 1939 р.) – діяльність тимчасових органів управління; другий (грудень 1939 – лютий 1940 рр.) – створення органів радянської влади на місцях; третій (лютий 1940 – червень 1941 рр.) – утвердження і розбудова партійних, радянських і господарських управлінських структур. Аналогічно на три етапи розкладається процес ставлення населення до радянської влади: очікування позитивних змін – розчарування в результатах – несприйняття перспективи.

Порівняльно-ретроспективний метод обумовлює можливість пошуку джерел суспільно-політичних, економічних і соціально-культурних проблем сучасного українського суспільства в системних деформаціях, спричинених радянськими заходами досліджуваного періоду, зокрема явища корупції, що зародилася в умовах дефіциту товарів та послуг і досягла у наш час загрозливих масштабів на фоні надлишку матеріальних благ.

Метод історіографічного і джерелознавчого аналізу дозволив на основі вивчення тематичної наукової літератури визначити стан і рівень висвітлення проблематики, обрати власні напрямки, форми, інструментарій дослідження, сформулювати концепцію наукового пошуку та повноцінно використати джерельну базу для формулювання узагальнень і підсумкових висновків.

У підсумку, комплексне застосування загальнонаукових підходів і методологічних принципів забезпечило формулювання необхідних і взаємоузгоджених узагальнень і висновків щодо причин, суті, реалізації та наслідків трансформаційних процесів на Західній Україні і Тернопільщині зокрема в період вересня 1939 – червня 1941 рр.

Розділ 2. РАДЯНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

2.1. Формування радянських владних структур

Серед проблем новітньої української історії періоду Другої світової війни особливо важливе місце займають процеси та події, пов'язані із вторгненням у Західну Україну Червоної армії у вересні 1939 р. та встановленням радянського окупаційного режиму. Цей період мав свій трагічний фінал у червні – липні 1941 р., у зв'язку з панічним відступом більшовиків, під ударами гітлерівської військової машини. Основна характеристика цього фіналу – безпрецедентний за жорстокістю та цинізмом масовий кремлівсько-комуністичний терор [241, с. 9]. Серцевина проблеми полягає в наступному: Західна Україна була простором вільної української думки навіть в той період, коли комуністична ідеологія й більшовицька практика опанували центральними і східними українськими територіями. Захопивши, після змови з Гітлером, західноукраїнські землі, Москва поставила головною метою знищення цього плацдарму національної свободи та самостійної державності: «Уже з осені 1939 р. розпочалися репресії проти української еліти та свідомого українського громадянства. Спочатку поволі, а потім із наростаючою у кінці 1940 р. і далі у першій половині 1941 р. швидкістю розкручувався маховик терору, який в кінцевому підсумку мав привести західноукраїнські терени до східноукраїнського стандарту безликих заляканих рабів нової Російської імперії» [241, с. 10].

Як і належить окупаційній владі, новий правопорядок встановлювався військовими силами – політуправліннями Червоної армії, руками спеціально призваних до війська політпрацівників, які реалізовували заходи зі створення тимчасових управлінь як перехідних органів влади. У зверненні командування Українського фронту до трудящих Західної України зазначалося, що починається нове життя без гніту і насильства, а політичною основою такого життя стають тимчасові управління в містах та селянські комітети у повітах і селах. Селян переконували, що селянські комітети – це їх влада, і створюється вона самим народом на демократичних засадах для забезпечення селян землею, відібраною від поміщиків. Так радянська влада прагнула заручитися підтримкою селян, які складали абсолютну більшість західноукраїнського населення.

До формування тимчасових управлінь особливо уважно ставилися партійні органи. Під їх контролем до складу цих структур обов'язково включались один армійський політпрацівник, один працівник НКВС і двоє спеціально підібраних представників місцевої (міської) громади. Селянські комітети створювались із незможних селян і середняків. Формування місцевої влади повсюдно здійснювалося політорганами Червоної армії під керівництвом і за сценарієм партійних орга-

нів. Усі структури тимчасової влади на окупованих територіях очолили надіслані зі сходу працівники [259, с. 11–13].

Радянські історики давали високу оцінку діяльності тимчасових управлінь і комітетів. За їх твердженням, створені упродовж кількох днів, після приходу Червоної армії тимчасові управління у повітових центрах і селянські комітети в селах «за своїм класовим характером, своєю політичною суттю і методами діяльності були революційними органами нової демократичної влади робітників і трудящих селян. Керівну роль у цих органах відігравав робітничий клас на чолі з комуністами» [207, с. 21]. Хоча в цьому плані про керівну роль робітничого класу не було підстав навіть згадувати, бо в складі тимчасових управлінь перебували лише поодинокі представники місцевих трудівників (і не завжди з робітничого середовища), які не мали ніякого впливу на прийняття рішень (див. дод. Г).

Військова рада Українського фронту створила тимчасові управління у Львові, Станіславі, Луцьку, Тернополі і призначила вибори до Народних Зборів Західної України на 22 жовтня, а день скликання яких обрано 26 жовтня 1939 р. (див. дод. К). Львівське тимчасове управління звернулося до інших воєводських управлінь регіону із закликом організовано провести вибори до Народних Зборів. Безпосереднє керівництво підготовкою до виборів здійснювали центральні партійні й державні органи. Згідно із рішенням ЦК ВКП(б) до Західної України скерували 1000 комуністів і 500 комсомольців, до яких ЦК КП(б)У долучив ще 2000 комуністів і комсомольців. Своїх представників направляли різні владні структури. У результаті чого, в підготовці до виборів брали участь більше 1000 відряджених зі сходу агітаторів та ще 7350 осіб з них працювали у виборчих комісіях [318, с. 48–49].

Отже, підготовка до виборів стала однією з найголовніших функцій тимчасових управлінь. На Тернопільщині створили 330 виборчих округів. У роботі округних і дільничних виборчих комісій брали участь понад 10 тис. осіб. Серед членів округних виборчих комісій нараховувалося 328 робітників, 1342 селян, 138 учителів, 17 лікарів. У цих комісіях працювали 204 жінки, 1809 українців, 145 поляків, а також представники інших національностей [3, с. 90]. У виборах брали участь 4 млн 433 тис. (92,83 %) усіх виборців регіону. Найвищий показник явки на вибори показала Станіславська область (96,13 %), а найнижчий – Тернопільська (88,03 %). За висунутих кандидатів проголосували 4 млн 32 тис. (90,93 %) виборців. У Тернопільській області цей показник склав 92,53 %. З висунутих 1495 кандидатів обрано 1484 депутати. По 11 округах (8 – Волинська область, 3 – Львівська), де кандидати не набрали більшості голосів, були призначені нові вибори [3, с. 97–98]. Депутатами Народних Зборів від Тернопільщини обрали 330 представників [207, с. 22].

Вибори відбувалися за радянським сценарієм: у присутності військових частин Червоної армії та спеціальних військових підрозділів, під контролем партійних і державних органів, з голосуванням за одного кандидата (альтернативні кандидатури не допускалися), із визначенням підсумків за сталінською статистичною методологією. Скликані Народні Збори 27 жовтня 1939 р. ухвалили Декларацію про встановлення радянської влади на західноукраїнських землях і Декларацію про

возз'єднання Західної України з УРСР, а 28 жовтня – Декларацію про націоналізацію банків і великої промисловості, про конфіскацію земель поміщиків, монастирів і державних чиновників. 1 листопада 1939 р. Позачергова сесія Верховної Ради СРСР включила Західну Україну до складу СРСР із возз'єднанням її з УРСР, а Позачергова сесія Верховної Ради УРСР 15 листопада 1939 р. постановила прийняти Західну Україну до складу УРСР [318, с. 50–51].

Дослідники історії партії дають таку оцінку приєднанню Західної України до УРСР: «Цей історичний акт став яскравим виявом торжества ленінської національної політики, ідей дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму... Під керівництвом Комуністичної партії трудящі західних областей України стали на шлях будівництва нового соціалістичного життя» [207, с. 23].

Проте політична складова трансформації життя західноукраїнського регіону включала комплекс антидемократичних репресивних заходів, насамперед ліквідацію усіх раніше існуючих політичних партій і громадських організацій, зазвичай, шляхом «саморозпуску» і встановлення однопартійної політичної системи з монополією більшовицької партії та підпорядкуванням їй громадських структур, у тому числі й профспілок. Відразу виявилися характерні риси цієї системи: надання каральним органам надзвичайних повноважень, необмежених ні Конституцією, ні нормами інших законів. Територіально-адміністративна структура органів влади і структура партійних органів були ідентичними для забезпечення повного контролю других над першими. З причини недовіри до місцевих кадрів зі Сходу надіслали десятки тисяч «фахівців», з яких лише кілька відсотків мали вищу, а більше половини не мали навіть середньої освіти. «Східними» кадрами наповнювалися місцеві структури НКВС (обласні, міські, районні управління, відділи та відділення). Додатково створили 19 в'язниць. Українізація регіону фактично стала деполонізацією зі спрямованістю на русифікацію через наповнення всіх заходів не українським, а радянським, тобто російським, змістом. Для прикладу, україномовні книги та газети, що публікувалися замість польських, мали винятково радянський зміст, а їх тираж дуже швидко став перебиватися надісланою зі Сходу радянською літературою та пресою. Аналогічною була картина в освіті: із 6,9 тис. наявних у регіоні шкіл 6 тис. мали статус україномовних, навчальний процес у яких був повністю зрадянським (пропаганда комуністичних ідей, возвеличення ролі партії більшовиків і великого російського народу, таврування націоналізму та релігії), а з 3 січня 1940 р. введено обов'язкове посилене вивчення російської мови. Основними завданнями в соціально-економічному житті стала конфіскація земель з прицілом на колективізацію сільського господарства й націоналізація промисловості для її переведення на планові соціалістичні рейки [82, с. 41–42].

На приєднаних територіях встановлювався новий адміністративно-територіальний поділ. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. утворено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську і Тернопільську області у складі УРСР. Згідно із яким, до Волинської області відійшло 6, до Дрогобицької – 10, Львівської – 13, Ровенської – 5, Станіславської – 10, до Тернопільської – 13 повітів. Згодом повіти реорганізовано у райони. Створили 202 сільських

райони: у Волинській, Дрогобицькій і Ровенській – по 30, Львівській і Станіславській – по 37, у Тернопільській – 38 районів. Адміністративно-територіальний поділ Західної України завершився створенням місцевих рад: в 1940 р. тут діяли 83 міських, 199 районних, 89 містечкових і 4944 сільських ради. У 1940 р. проведені вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР та місцевих рад. До Верховної Ради СРСР обрали 33 депутати, до Верховної Ради УРСР – 80, до місцевих рад – понад 79 тис. депутатів. Так була завершена перебудова державного апарату й формально легалізована сталінсько-радянська політична система [348, с. 53].

На зміцнення й підтримку цієї системи працювали органи державного управління та силові структури. Уже в листопаді 1939 р. в Західній Україні створили 4 обласних і 60 повітових відділів міліції. Зі східних регіонів СРСР для кадрового забезпечення силових структур направили 400 осіб керівного складу (з Ленінграда – 60, Саратова і Воронежа – по 40, Смоленська – 50, Рязані – 30, Горького і Новочеркаська – по 35), а також 100 кадрових офіцерів внутрішніх військ, 250 працівників особливих відділів НКВС Київського військового округу, 100 офіцерів з прикордонних округів, 150 випускників шкіл НКВС. У короткі терміни створено розгалужену мережу в'язниць: у Волинській і Дрогобицькій областях – по 4, Львівській і Ровенській – по 3, Станіславській і Тернопільській – по 2. Упродовж 1940 р. проведено корінну реорганізацію служби актів громадянського стану: з 22 квітня 1940 р. реєстрація усіх актів здійснювалася лише державними органами, а записи Церкви визнавалися такими, що не мають юридичної сили [318, с. 53–54].

Після ліквідації колишнього адміністративного поділу й утворення областей в Західній Україні розпочалась організація облвиконкомів, райвиконкомів, міських, селищних і сільських рад, розгорнувся процес передачі влади від тимчасових воеводських, повітових, волосних управлінь і селянських комітетів до створених обласних, міських, районних, селищних і сільських рад. Складність процесу полягала в тому, що для роботи в новостворених органах влади необхідно було підібрати «політично свідомих активістів» із місцевого населення. До квітня 1940 р. партійними організаціями на керівну роботу в різні сфери господарського і соціально-культурного життя висунуто майже 30 тис. осіб місцевих кадрів, з них близько 13 тис. – у місцеві органи влади (райвиконкоми і сільради) [32, с. 318].

На 24 березня 1940 р. призначено вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР від західноукраїнських областей. За партійною статистикою, у цих областях напередодні виборів працювали більше 65 тис. гуртків з вивчення радянської Конституції і виборчого права; до виборчих комісій залучено понад 67 тис. активістів. У Тернопільській області провели 1638 передвиборчих мітингів, 40 районних зборів виборців, 291 зустріч з кандидатами в депутати до Верховних Рад. У виборах брали участь понад 5 млн виборців, з них 98 % віддали свої голоси за кандидатів єдиного блоку комуністів і безпартійних. Від західних областей УРСР до Верховної Ради СРСР обрали 33, а до Верховної Ради УРСР – 80 депутатів. Депутатами Верховної Ради СРСР від Тернопільщини обрано голову Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуху, першого секретаря Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанця, голову Тернопільського облвиконкому М. Слоня і селянку із с. Завалів Під-

гаєцького району Є. Бабецьку. До Верховної Ради УРСР область делегувала 15 депутатів [208, с. 24].

Також 15 грудня 1940 р. відбулися вибори до місцевих рад. Обрано 6 обласних, 199 районних, 78 міських, 5022 селищних і сільських рад. Їх депутатами стали понад 79 тис. представників трудового населення краю, з них більше 23 тис. жінок, понад 6 тис. членів і кандидатів у члени ВКП(б). За результатами виборів до місцевих рад, до Тернопільської обласної ради обрали 76, до міських і районних рад – 1380, до сільських і селищних – 12825 депутатів, з них 4598 жінок (понад 33 % всього депутатського складу) [207, с. 23–24].

Радянські аналітики зазначали: «З проведенням виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР, місцевих рад депутатів трудящих у західних областях України був завершений перехід до радянської системи державного управління на основі Радянської Конституції». Вони ж наголошували, що створені місцеві органи радянської влади розгорнули велику роботу в усіх галузях господарського, політичного й культурного життя, а їх діяльність проходила в умовах гострої класової боротьби, бо рештки розбитого поміщицтва й буржуазії, куркульство, українські буржуазні націоналісти не припинили опору, лише змінили тактику й методи антирадянської діяльності. Тому органам радянської влади, здійснюючи соціалістичну перебудову життя, доводилося придушувати опір буржуазно-націоналістичних сил [3, с. 120].

В області розпочалося так зване радянське будівництво – формування мережі органів радянської влади. Замість 13 повітів утворено 38 районів. Одночасно 8 грудня 1939 р. затверджено склад Тернопільського облвиконкому, а у січні 1940 – організовано районні виконавчі комітети, міські та сільські ради. Усього утворено 38 райвиконкомів, 12 міських рад районного підпорядкування, 3 міськради обласного підпорядкування і 941 селищна та сільська рада [207, с. 24].

Утвердження радянської влади на окупованих територіях здійснювалося партійними органами за безпосередньою участю політвідділів Червоної армії та структур НКВС. Лише за одним наказом наркома внутрішніх справ СРСР від 8 вересня 1939 р. Нарком внутрішніх справ УРСР збирав у Києві 50 оперативних працівників НКВС і 150 оперативно-політичних працівників прикордонних військ; з Ленінграда до Києва прибувало по 30 оперативників з НКВС і прикордонних військ; в Київському особливому військовому окрузі формувалися 5 оперативно-чекістських груп по 50–70 осіб у кожній; у розпорядження згаданих груп з військ Київського прикордонного округу для виконання спеціальних завдань виділося по одному батальйону чисельністю 300 осіб кожен; крім цього, з територіальних органів НКВС формувався резерв у кількості 300 осіб. Згадані заходи здійснювалися під виглядом військових навчальних зборів. У ході просування цих формувань територією Західної України створювалися не тільки владні органи, а й місцеві апарати НКВС шляхом виділення зі складу основної оперативної групи кількох працівників (залежно від значущості населеного пункту). Новоствореному апарату НКВС додавався невеликий загін прикордонників [259, с. 7].

Згадані структури діяли згідно із заздалегідь отриманими вказівками: займали й контролювали установи зв'язку, банки, скарбниці, сховища державних і громад-

ських цінностей, друкарні й редакції газет, архіви, склади паперу, продовольства й пального; здійснювали арешти колишніх державних чиновників, працівників жандармерії, представників експлуататорських класів (поміщиків, капіталістів, дворян); брали під контроль залізниці та тюрми; займали приміщення, придатні для використання новою владою. Крім цього, новостворені місцеві органи НКВС брали найактивнішу участь у підготовці й проведенні виборів [259, с. 6–8].

Нав'язана населенню Західної України більшовицька влада не мала підтримки місцевих громад, особливо жителів села, які склали абсолютну більшість населення краю, а тому змушена була виконувати свої функції та одержані «зверху» вказівки лише з допомогою каральних органів. Саме з цієї причини згідно з рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 20 грудня 1939 р. у західні області України відрядили 700 комуністів і комсомольців для роботи в органах НКВС. Зокрема, на Тернопільщину начальником Зборівського повітового відділу міліції направили Лозового з Краснодарського краю, Кременецького – Молостова з Вологди, Бережанського – Максимова зі Сталінградської області, Збаразького – Коротких з Іркутська; начальник Шапкинського райвідділу НКВС Тамбовської області Гришин спочатку очолював друге відділення УНКВС у Тернопільській області, потім працював заступником начальника Підгаєцького повітового відділу міліції, звідки переведений на посаду начальника Борщівського райвідділу НКВС. «Військові, партійні та господарські кадри зі сходу були далекими від усвідомлення місцевих і національних особливостей Галичини та Волині, але мали завдання від більшовицької влади в найкоротший час радянізувати вказані регіони. І вони не тільки сліпо виконували «спущені» вказівки, а й завдавали багато прикрощів населенню своєю безрозсудною, а в багатьох випадках хуліганською, навіть злочинною поведінкою» [259, с. 25].

Отже, значна, навіть першочергова увага приділялася створенню і розгортанню силових структур. Для організації роботи НКВС в Західній Україні в Тернополі розташували тимчасовий центр управління, який згодом перемістили до Львова. У доповнення до вже направлених в Західну Україну 270 оперативних працівників додатково надіслали ще 150 осіб [234, с. 53–54].

У листопаді 1939 р. для кадрового комплектування місцевих органів НКВС із 7 областей Російської Федерації (обласних управлінь і випускників міліцейських шкіл) направили 400 осіб [234, с. 8]. Крім цього, з управління міліції УРСР на захід України відрядили 80 працівників до Львова, по 60 – до Луцька, Тернополя і Станіславів. Під їх керівництвом організовані дружини робітничої гвардії: у Львові – 1152, Луцьку – 350, Тернополі – 120, Станіславі – 167 осіб [234, с. 226]. Створені оперативні групи провели роботи з вербування таємних інформаторів (116 осіб), відкрили 100 кримінальних справ, за якими здійснили 142 арешти, затримали 149 колишніх офіцерів, жандармів, поліцейських [234, с. 240]. Водночас у доповідних записках на ім'я вищого керівництва НКВС низові керівники повідомляють про низьку ефективність роботи агентів і таємних інформаторів. Із цих записок випливає, що на Тернопільщині діяли 32 агенти і 141 таємний інформатор НКВС [234, с. 263].

Радянські історики та засоби комуністичної пропаганди стверджували, що трудящі західноукраїнських земель із захопленням і радістю зустрічали Червону армію як визволительку від польського панування та захисника від фашистського поневолення, гаранта миру, свободи й злагоди на рідній землі (див. дод. Б). Об'єктивні дані свідчать, що українське населення Волині та Галичини на перших порах дійсно вважало Червону армію своєю визволителькою з-під гніту польської держави і зустрічали військові частини РСЧА з національними синьо-жовтими прапорами, квітами й хлібом, бо вважало, що звільнення від польського панування стане початком відродження української держави в національному форматі, встановлення демократичного правопорядку й відновлення поваги до місцевих звичаїв і духовних національних традицій.

Однак і галичани, і волиняни дуже швидко переконалися, що їм нав'язують винятково радянську систему, побудовану на антидемократичних силових методах управління суспільством. Місцеве населення шокував низький рівень духовної культури «радянських визволителів», головними ознаками якої були зневага до людини, повне знецінювання життя та гідності окремої особи, заміна всіх духовних цінностей штучними антигуманними цінностями «нової та передової» соціалістичної культури [259, с. 8–9].

Органи НКВС у боротьбі з опором західноукраїнського населення щодо заходів радянізації краю застосовували не лише форми силового впливу, а й методи дезінформації, фальсифікації, шантажу, провокацій і т. п. Так, у доповідній записці Наркомату внутрішніх справ УРСР в Наркомат держбезпеки СРСР вказувалося, що місцеві антирадянські структури порівняно швидко відновлюються від ударів оперативних груп НКВС за рахунок поповнення своїх рядів новими активними членами, а репресії проти них, насамперед проти їхніх низових організацій, використовують для антирадянської пропаганди. Тому надалі поряд із операціями опергруп НКВС, в першу чергу, проти місцевих структур ОУН, необхідно організувати розпорошення сил оунівців, розкладати їх підпілля зсередини за допомогою відповідних заходів: компрометувати керівництво ОУН як кар'єристів і агентів німецької розвідки; відривати низові організації від центрального проводу і давати для них непідлеглого центру нового керівника; взяти у свої руки керівництво периферійними організаціями; «перевербувати» керівників низових структур і в такий спосіб розпорошити сили ОУН; організувати випуск «нелегальної» літератури викривального характеру; розгорнути «вербовку» рядових членів ОУН; «вербувати» агентуру для роботи в організаціях ОУН із числа заарештованих з наступним їх звільненням з-під варті; направляти «завербовану» агентуру в низові організації ОУН для їх розвалу та знешкодження їх членів [234, с. 347–348].

Слід зауважити, що вже з перших кроків після приєднання західноукраїнських земель нова влада принципово нехтувала місцевими умовами та можливостями, усталеними звичаями і традиціями, чіпляючи їм клеймо шкідливих залишків «темного» минулого. Поряд із допомогою, яку дійсно надавала вся країна у розбудові промисловості, сільського господарства, культури та освіти, відбувалося підпорядкування економічного, соціально-політичного й культурного життя

регіону новим управлінським структурам, що діяли на основі чужих місцевому господарству й духовній культурі принципів і використовували неприйнятні для місцевого населення методи й способи керівництва. Хоча певна частина місцевого населення, в тому числі інтелігенція, була залучена до участі в господарському, культурному й політичному житті, вирішальну роль у всіх сферах суспільної діяльності відігравали «уповноважені», яких надіслали зі східних областей України. Їх необізнаність з місцевою специфікою, негативне ставлення до місцевих кадрів, над якими тяжіла політична підозрілість, призводили до грубих порушень демократичних норм суспільного життя, що виразилось у репресіях силових структур у виснажливій для населення податковій політиці та системі заготівель, а з 1940 р. – у відомій сталінськими «рецептами» примусовій колективізації села.

Немає підстав стверджувати, що нова влада знайшла прихильність лише в русофільському середовищі, а інші поставилися до неї тільки вороже. Мало місце і позитивне ставлення серед людей, яке, правда, з часом змінилось на протилежне під впливом силової політики більшовиків. Типовим було ставлення до радянської влади, відображене у спогадах Григорія Стронського, жителя с. Нагірянки на Чортківщині: «Коли в 1939 році прийшли рускі, то ми, хлопці, пішли в Чортків поглянути на нових солдатів. А віднеслися люди до нової влади як до визволителів. До колгоспу з першого дня не примушували. У панів відбирали фільварки і давали бідним землю, худобу задарма роздали. А тих, що служили в пана, вивозили до Сибіру... То було неправильно. Бо що вони винні? Зрештою, брали не тільки тих, що в пана служили. У сільській раді давали списки, кого брати. Люди почали боятися. Досить було комусь з наших же людей поставити підпис, що односелець є куркулем, – і доля людини вирішена» [92, с. 569].

Місцева преса широко інформувала про перші кроки радянської влади, зокрема про утворення тимчасових управлінь. Так, 23 вересня 1939 р. утворено тимчасове управління м. Кременець, до якого увійшли представники політуправління армії, Наркомату внутрішніх справ, міської інтелігенції й від робітників електростанції. Газета «Сталінським шляхом» повідомляє про перше засідання тимчасового управління, де прийняли заходи щодо нормалізації роботи місцевої торгівлі, шкіл, інших установ, і рішення про створення комітетів бідняків і середняків у Вишнівці, Катербурзі й інших населених пунктах повіту. Публікувалися перші постанови тимчасового управління м. Кременець, серед яких – рішення про створення в усіх колишніх гмінах (волостях) Кременецького повіту селянських комітетів «для захоплення і розподілу поміщицьких, монастирських земель і земель крупних державних (польських) чиновників». У цій постанові наголошено, що «всі відібрані землі до особливого розпорядження не розподіляються, а лише беруться на облік. Усе майно, яке належало поміщикам, будинки, худоба, реманент, хліб також беруться на облік і під особистий контроль селянських комітетів для охорони його від розбазарювання. Особи, які допустять розбазарювання майна колишніх поміщицьких маєтків, які взяті на облік, будуть притягатися до відповідальності». Цього ж дня тимчасове управління Кременця приймає постанову про формування в місті та всіх селах Кременецького повіту озброєних загонів робітничо-селян-

ської гвардії для «створення революційного порядку». Бажаючі вступити до цих загонів мали подавати заяву представнику політуправління армії [935, с. 2].

У цьому ж номері газети повідомлялося, що в містах і селах області проходили мітинги селян, робітників і трудової інтелігенції на підтримку нової влади. Організаторами й основними ораторами на мітингах виступали представники політуправління РСЧА та тимчасових управлінь повітів. Зміст виступів був однотипним: радянський уряд віддав наказ командуванню Червоної армії перейти радянсько-польський кордон, щоб взяти під захист життя і майно населення Західної України й Західної Білорусії. Учасники мітингів дякували Червоній армії за визволення й проголошували заклики на її честь і на честь «вождя народів, гаряче любимого тов. Сталіна», що підтримували «могутнім і довгим «Ура!». Саме таким був мітинг у м. Катербург, на який зібралось більше 2 тис. осіб (див. дод. В) [935, с. 11].

Заходи, які проводила радянська влада в галузі освіти, охорони здоров'я і культури, позитивно позначилися на зміні політичних настроїв населення. Однак тоталітарні методи, репресивне свавілля, що панували у 20–30-х рр. XX ст. у Наддніпрянській Україні, були перенесені на Західну Україну. Нашвидкуруч проводилася націоналізація промисловості, банків, торгових закладів, конфіскація поміщицьких і церковних земель. Звичайно, передача біднякам частини земель і худоби, конфіскованих у поміщиків, знайшла підтримку трудового населення. Але свій негативний вплив здійснювали жорстокі методи розподілу землі та націоналізації підприємств: конфісковували навіть дрібні ремісничі майстерні та будинки, а крім конфіскації поміщицьких земель, розгорнулося так зване «розкуркулювання» заможних селян, до яких зараховували успішних сільських господарів. Ситуацію ускладнювали адміністративні методи управління, що ламали віками сформований уклад життя місцевого населення, не сприймалися цим населенням психологічно. На керівні посади в краї призначалися, як правило, надіслані представники східних областей України або Росії (здебільшого росіяни). Недостатня підготовленість цих кадрів, відсутність у них професійного й життєвого досвіду, незнання місцевих традицій і специфіки політичного життя, брак належних контактів з місцевими кадрами формували у населення ставлення до радянської влади як до колоніальної [19, с. 23–24].

Зіткнення з новою більшовицькою системою поклато початок русифікації Західної України, де на 1939 р. російськомовного населення фактично не було. Радянська влада взяла курс на «адаптацію» краю до всього російського: запровадили обов'язкове вивчення російської мови в школах та її використання в системі управління; масово завозили російськомовну літературу, обов'язковою стала передплата російськомовної преси. Розпочався наступ на українську церкву, насамперед через систему податків і різних інших платежів. Здійснювалося примусове приєднання православних церков до Московського патріархату, який вже тоді засвідчив роль провладного інструменту русифікації українського православного люду атеїстичним кремлівським режимом. Ліквідовувалися громадсько-політичні та культурно-освітні українські організації, де гуртувались українські самостійницькі сили (політичні та громадські діячі, лідери кооперативного руху, священники, вчителі, інші категорії національно свідомих громадян) [241, с. 35–37].

Якщо польське панування до вересня 1939 р. було першою Голгофою західноукраїнського населення, то прихід Червоної армії 17 вересня 1939 р. розпочав нову, ще більш безжалісну Голгофу. За РСЧА прийшов НКВС – і вони спільно вдалися до репресивних дій: вилучували поміщиків, членів польської адміністрації, колоністів, осадників і вивозили їх без пояснення причин і означення місць вивезення. Свідомі українці здогадувалися, що скоро черга дійде і до них. Одночасно відбувався задуманий наступ: театри почали ставити українські п'єси, у школах запроваджувалися заняття українською мовою, розгорталися бібліотечна і клубна роботи, з'являлися дитсадки і дит'ясла, надавалися безкоштовні медичні послуги. Але все це служило далекоглядній меті виховання із західного українця радянської людини під наглядом «старшого російського брата». В українізованій більшовиками культурі та освіті й гетьмани, і Т. Шевченко, і І. Франко «тільки й думали про возз'єднання з єдинокровним російським народом». Хто думав по-іншому, за мірками НКВС, були буржуазними націоналістами й ворогами народу, яких виявляли через сітку «сексотів» (секретних сотрудников) і судили як зрадників народу.

Водночас здійснювались економічні репресії: при обміні грошей за 1 знецінений радянський карбованець вимагали 10 польських злотих; відібрану від поміщиків, колоністів і осадників землю, яку обіцяли поділити між безземельними й малоземельними, згодом віддавали колгоспам і радгоспам, а тих, хто відмовлявся йти до колгоспу, обкладали непомірними податками, після несплати яких боржник вивозили на схід Союзу; кооперативні та приватні підприємства й торговельні установи перейшли у власність держави й втратили свою ефективність. Невдоволених «чекала» каральна рука НКВС, бо для радянської держави був потрібний постійний терор, щоб громадяни відчували могутність і непорушність цієї системи [253, с. 43–44].

Партійні та державні органи не сумнівалися в неминучості негативної реакції населення на заходи нової влади. Вже 17 вересня 1939 р. начальники оперативних відділів НКВС УРСР отримали наказ постійно інформувати вище керівництво НКВС про реакцію населення на дії радянської влади, насамперед на виступ Молотова щодо переходу Червоною армією радянсько-польського кордону [234, с. 49].

Недовіра влади до західноукраїнського населення виходила за межі регіону та за «західняками» агенти й співробітники НКВС стежили навіть на підприємствах Донбасу: «Новоприбулі робітники з оргнабору із Західної України повинні бути повністю охоплені агентурним спостереженням не тільки за місцем роботи, але й у побуті». Крім цього, в документах НКВС рекомендувалося «з прибуттям перших партій робітників розпочати старанний підбір кандидатур для вербування агентури і таємних інформаторів із числа цих робітників» [234, с. 67].

Антирадянські настрої проявлялись уже на перших мітингах і зборах. Зокрема, на зборах у Великій Березовиці (Тернопільщина) деякі промовці закликали не вірити новій владі та попереджали про фальшивий характер виборів до Народних Зборів Західної України. Всі вони потрапили під контроль НКВС і згодом були заарештовані [234, с. 234]. Тривогу влади викликала негативна реакція західноукраїнського населення на процедуру обміну польських злотих на радянські кар-

бованці [234, с. 279]. Особливий резонанс мало повстання селян на Збаражчині 18–19 грудня 1939 р. [234, с. 289–292]. Жителі населених пунктів 800-метрової прикордонної смуги негативно реагували на їх переселення в інші місця проживання, навіть зривали організовані владою збори та інші заходи [234, с.300–301].

Масові репресії проти службовців колишнього державного апарату, органів суду, прокуратури, поліції, армії, чиновників інших установ, фабрикантів і поміщиків розпочались із перших днів приходу Червоної армії та проводилися без врахування політичних поглядів і діяльності репресованих. Передусім, ліквідовувалися господарства польських осадників, а їх разом із сім'ями (понад 137 тис. осіб) вислали на схід СРСР. Зазнали репресій і колишні функціонери та члени КПЗУ, розпущеної Комінтерном у 1938 р., а також особи, приналежні до УНДО, НДП, ОУН, різних національно-культурних, страхових, економічних, кооперативних та інших товариств, в тому числі «Просвіти». Були заборонені усі національні соціально-культурні та наукові інституції, навіть ліквідували НТШ, що відіграло роль неофіційної Української академії наук. Усього із Західної України та Західної Білорусії за 1939–1940 роки депортовано 1 млн 173 тис. осіб, або понад 312 тис. сімей. З однієї лише Галичини радянська влада депортувала близько 400 тис. українців. Депортація здійснювалася без суду і слідства, жорстокими антигуманними методами, через що стала злочином радянської влади не тільки проти окремих громадян, а й проти цілої нації, і була незаперечним виявом радянської політики геноциду щодо українців [19, с. 25–26].

Начальник Тернопільського обласного управління НКВС доповідав делегатам Першої обласної партійної конференції: «Робота великої політичної значущості проведена обласною партійною організацією з виконання спеціального завдання партії та уряду – з виселення осадників і сімей репресованих антирадянських елементів. Як сама підготовка, так і виселення проведені в терміни, встановлені урядом, і пройшли більш-менш задовільно, без ексцесів. Треба зазначити як особливо позитивний факт в обох виселеннях активну участь у цій роботі нового, створеного парторганізацією сільського активу кількістю більше 15 тис. осіб» [353, с. 128]. Підсумки роботи обласного УНКВС «із розгрому ворожих елементів» були такими: виселено з області 7 тис. сімей осадників (31700 осіб); виселено 239 сімей польської націоналістичної контрреволюції (703 особи), 349 сімей української націоналістичної контрреволюції (1074 особи), 513 сімей польських офіцерів (1520 осіб), 482 сім'ї поліцейських (1499 осіб), 341 сім'я агентури розвідок (1063 особи), 61 жандармська сім'я (189 осіб), 66 сімей чиновників (175 осіб), 37 сімей фабрикантів і поміщиків (109 осіб) і 15 сімей тюремників (42 особи). У підсумку, з області виселено 9103 сім'ї чисельністю 38074 особи. Це було зроблено в порядку масової операції за спеціальним завданням партії та уряду [353, с. 128].

Масовими депортаціями, жорстокими репресіями, протиправним «розкуркулюванням», насильницькою колективізацією села, спотвореною національною й релігійною політикою, ліквідацією демократичних політичних і громадських організацій, нехтуванням елементарних прав людини та багатьма іншими злочинними діями радянська влада не тільки викликала ненависть значної частини міс-

цевого населення, а й створила морально-політичний ґрунт і навіть спровокувала боротьбу ОУН і УПА проти радянського режиму, посіяла недовіру не лише до росіян, а й до всіх вихідців зі сходу України. Радянські партійно-державні органи, застосовуючи на Західній Україні ті ж самі тоталітарні диктаторські методи, що й у 30-х рр. ХХ ст. в інших регіонах СРСР, не враховували того факту, що західноукраїнське населення упродовж десятиріч жило в умовах буржуазної демократії, характерної для європейських країн, де існувала багатопартійність, легально діяли організації й товариства різних політичних напрямів, а вибори були дійсним вибором, а не голосуванням за єдиного кандидата від єдиної партії [19, с. 27].

Репресії проти місцевого населення здійснювались із методичною жорстокістю та чітким статистичним обліком. У записці наркома НКВС України, скерованій в НКВС СРСР, повідомлялося, що станом на 25 листопада 1939 р. по Західній Україні заарештовано 5972 особи, з них 580 – у Тернопільській області (17 колишніх польських офіцерів, 215 поліцейських, 7 фабрикантів, 6 працівників суду, 104 провокатори, 231 члена громадських організацій і заможних селян, 108 членів ОУН, 90 членів УНДО, 84 учасники контрреволюційних формувань, 35 колишніх петлюрівців і білогвардійців, 92 біженці). Завершено і передано до військового трибуналу 389 справ, з них 72 – у Тернопільській області. Заслухано 156 справ (51 – у Тернопільській області). Передано у військовий трибунал, але ще не заслухано 233 справи (21 – у Тернопільській області). Потрібно завершити і направити до військового трибуналу ще 5583 справи (508 – у Тернопільській області) [234, с. 265–267].

Жорстоко придушувалися спроби опору радянській владі. Так було з учасниками збройного виступу мешканців Збарзького району в ніч з 19 на 20 грудня 1939 р., яких віднесли до категорії членів ОУН, українських купців, сільських куркулів і українського духовенства. До слідства притягнули 64 особи, багато підозрюваних перебували в розшуку. Слідчі справи передали до суду в березні 1940 р. [234, с. 289–292].

Репресій зазнали й жителі 800-метрової прикордонної смуги. Належало переселити 15 населених пунктів, що нараховували 17,3 тис. дворів та 80,2 тис. населення (у Тернопільській області – 16 населених пунктів, 14,5 тис. дворів, 19,6 тис. населення), а також відселити 72 населених пункти, що нараховували майже 4,9 тис. дворів і 22,6 тис. населення (у Тернопільській області – відповідно 1 населений пункт, 98 дворів, 495 осіб). Були встановлені терміни: переселення – у квітні, відселення – у травні 1940 р. Доповідна записка управління прикордонних військ в НКВС УРСР про виконання заходу представлена 10 червня 1940 р. [234, с. 298]. Вона містить інформацію про невдоволення й пасивний опір місцевих мешканців, які підлягали переселенню і відселенню [234, с. 300–301].

Особливу увагу приділили боротьбі з українськими націоналістами, яких у західних областях УРСР, за даними НКДБ УРСР, в 1940 р. було репресовано 4657 осіб і за січень – лютий 1941 р. – 1462 особи. Згідно із агентурними даними, на березень 1941 р. в ОУН обліковано 13529 учасників, з яких 462 перебували на нелегальному положенні (у Тернопільській області – 8708 членів ОУН, з них 196 – нелегалів). Розроблялися й реалізовувалися заходи з дискредитації та ліквідації членів ОУН [234, с. 346–347]. Під посиленням контролем НКВС і НКДБ перебу-

вали мешканці Західної України, завербовані на роботи на схід УРСР, зокрема на шахти Донбасу [234, с. 66–67].

Продовжуючи стверджувати, що населення Західної України й Західної Білорусії зустріло включення їх регіонів до СРСР як акт всенародного волевиявлення, радянські історики змушені визнати: прихід на західноукраїнські землі Червоної армії і встановлення в регіоні радянської влади сприйнялися по-різному, в тому числі й негативно. Насамперед, негативне ставлення виявило польське населення краю, яке складало третину загальної кількості. Реакція влади була рішучою і конкретною: 29 грудня 1939 р. РНК СРСР затвердив «Положення про спецпоселення й трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР». Для його виконання виділялося 55 залізничних вагонів. Тому 2 березня 1940 р. РНК СРСР приймає нову постанову про додаткове виселення з районів Західної України і Західної Білорусії. За цією постановою, депортації підлягали майже 25 тис. осіб [20, с. 32].

Становище переселенців було дуже складним: труднощі з продовольством, висока смертність (до 16 %). За депортованими «наглядали» 1136 селищних і 228 районних комендатур. Крім того, 21 травня 1941 р. НКВС СРСР видав наказ про розселення на 20 років у Кустанайській області Казахської РСР поселенців із Західної України та Західної Білорусії. Для їх доставки до місць розселення виділили 1496 вагонів і 18,5 млн крб. Однак витрати потрібні були значно більші, бо переселенців виявилось майже на 10 тис. більше, ніж передбачалося (94,9 тис. проти очікуваних 85,7 тис. осіб). На початку червня 1941 р. в Казахстан прибули перші 636 родин (2291 осіб) з Львівської, Ровенської й Тернопільської областей. Загалом депортовано 10 % населення Західної України. Характерно, що причинами депортації називалися не політичні, а кримінальні мотиви: розкрадання соціалістичного майна, бандитизм, розбій, умисне вбивство, зґвалтування, підробка, контрабанда, зберігання зброї тощо [20, с. 32–38].

Отже, масові репресії, розгорнуті органами НКВС проти західноукраїнського населення, стали однією з найважливіших складових радянізації Західної України. Рятуючись від переслідувань радянської влади, на територію сусідніх держав перейшли майже 120 тис. поляків, до 30 тис. українців – активістів патріотичних організацій. Переходили навіть на територію Польщі, зайняту німецькими військами. Упродовж грудня 1939 – лютого 1940 рр. до Сибіру, Архангельської, Пермської, Вологодської, Ярославської областей, Комі АРСР і Середньої Азії із західних областей України вивезли 550 тис. осіб. У квітні 1940 р. депортували біженців із німецької зони (здебільшого це були євреї) – і до кінця року їх вивезли понад 83 тис. осіб. Із липня 1940 до червня 1941 р. пройшла депортація нової категорії населення Західної України – т. зв. «ворогів народу», яких каральні органи нараховували близько 300 тис. осіб. Загалом за неповні 2 роки «владарювання» на Західній Україні кремлівська влада вивезла з регіону понад 900 тис. осіб, серед яких – більше 200 тис. українців, 600 тис. поляків, понад 80 тис. євреїв [82, с. 43].

Необхідно врахувати, що наприкінці 30 – на початку 40-х рр. ХХ ст. на західноукраїнських землях склалась унікальна етнічна ситуація, що характеризувалась особливою складністю з прихованою загрозою міжетнічних конфліктів. На усіх

етнічних українських і змішаних українсько-польських територіях, що входили до складу Польщі, проживали 9,3 млн осіб: 5,7 млн українців, 2,3 млн поляків, 900 тис. євреїв, 78 тис. німців, 48 тис. росіян. Отже, частка українців складала 62,4 %, поляків – 25,6%, євреїв – 10,1 %, німців – 1 %, росіян – 0,5 %. Як показано вище, ефективним засобом регулювання міжнаціональних відносин радянська влада вважала депортацію населення [318, с. 76] .

У першу чергу, ця політика стала формою ліквідації політичних конкурентів. Тому депортації розпочались із польських осадників і німецьких колоністів. Польська влада для зміцнення своїх політичних і економічних позицій в Західній Україні надіслала в регіон близько 80 тис. осадників, яких наділила земельними наділами обсягом понад 600 тис. га. Серед осадників третину складали державні чиновники. Рішенням ЦК ВКП(б) від 4 грудня 1939 р. секретарі західноукраїнських обкомів партії були зобов'язані брати особисту участь у переселенні осадників. ЦК КП(б)У регламентував використання власності осадників: земля передавалася у земельний фонд облвиконкомів для наступного її виділення колгоспам і радгоспам; тяглова і продуктивна худоба, сільгоспінвентар також підлягали передачі колгоспам і радгоспам; будинки осадників йшли на облаштування шкіл, лікарень, медичних пунктів, дитсадків і дит'ясел, сільських рад, правлінь колгоспів, контор МТС і радгоспів; меблі та інші предмети й обладнання побутового характеру передавалися дитячим будинкам, лікарням, школам. На початок квітня 1940 р. в західних областях України від осадників і колоністів звільнили 38,9 тис. будинків, у тому числі 10,6 тис. – на Волині, 7,9 тис. – на Львівщині, 6,4 тис. – на Тернопільщині, 5,1 тис. – на Ровенщині, 4,2 тис. – на Дрогобиччині, 3,7 тис. – на Станіславівщині [318, с. 76–77].

У довоєнний період із території Західної України на спецпоселення у східні області Російської Федерації були вислані різні категорії населення. З Тернопільської області до середини квітня 1940 р. вислали 7 тис. сімей осадників (31,7 тис. осіб), 513 сімей польських офіцерів, 482 сім'ї поміщиків, 37 сімей фабрикантів. На січень 1941 р. підготовлено списки для виселення 17,8 тис. сімей західних українців (95,1 тис. осіб). З Тернопільської області депортації підлягали 6289 сімей (39,9 тис. осіб). Для забезпечення масової депортації населення на Західну Україну направили 4278 оперативників НКВС, 3330 працівників міліції, державного апарату, РСЧА та 2032 активісти. Загалом, з території Західної України і Західної Білорусії вивезено 312 тис. сімей (1,2 млн осіб). Особливою категорією виселених жителів сільської місцевості були ефективні сільські господарі, за радянською термінологією – куркулі, які успішно господарювали на 5-10 га землі, забезпечували місцевий ринок сільськогосподарською продукцією, чим складали загрозу новій владі, були серйозною перешкодою майбутній колективізації сільськогосподарства. Серед депортованих сімей близько 6 тис. належали до категорії куркульських [318, с. 78–79].

Отже, упродовж 1940–1941 рр. на західних землях України проведено чотири масових депортації. Першими жертвами примусового переселення стали військові осадники, цивільні колоністи, працівники різних польських державних служб.

Другої «чистки» зазнали члени сімей репресованих «антирадянських елементів». Третя депортація припала на червень 1940 р. і стосувалася біженців, які на початку Другої світової війни втекли у східні воєводства Польщі, а потім повернулися назад. Четверта хвиля нахлинула на Західну Україну в травні 1941 р. і була спрямована проти «соціально ворожого елемента» – членів контрреволюційних партій і націоналістичних організацій і тих, хто залишився після перших трьох депортацій [234, с. 23].

5 березня 1940 р. ЦК ВКП(б) прийняв секретну постанову про розстріл інтернованих польських офіцерів і ув'язнених із західних областей України й Білорусії: «Запропонувати НКВС СРСР: 1. Справи про присутніх у таборах військовополонених 14700 колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцаїв, розвідників, жандармів, осадників і тюремників; 2. Також справи про заарештованих і присутніх у тюрмах західних областей України й Білорусії в кількості 11000 осіб членів різних контрреволюційних шпигунських і диверсійних організацій, колишніх поміщиків і фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків – розглянути в особливому порядку із застосуванням до них вищої міри покарання – розстрілу. Розгляд справ провести без виклику заарештованих і без пред'явлення звинувачення – в наступному порядку: а) на осіб, присутніх у таборах військовополонених, – за довідками, представленими Управлінням у справах військовополонених НКВС СРСР; б) на осіб заарештованих – за довідками із справ, пред'явлених НКВС УРСР і НКВС БРСР» [286, с.72].

Становлення радянської влади на Тернопільщині підводила Перша обласна партійна конференція, що проходила 23–25 квітня 1940 р. В її матеріалах зазначалося, що «протягом 7 місяців з часу, коли могутня робітничо-селянська Червона армія, виконуючи завдання партії та уряду, звільнила народи колишньої Західної України й Західної Білорусії від польських панів», область досягла значних успіхів у розвитку промисловості й сільського господарства. Згадані успіхи підтверджували статистичними даними: кількість промислових підприємств зросла з 1020 до 1673, де працювали 12478 робітників; організовано 102 промартілі, що об'єднували 2018 осіб; у сільському господарстві організовано 56 колгоспів, 5 радгоспів, 22 МТС; кількість шкіл зросла з 1135 до 1188, а чисельність учнів у них – з 184949 до 206247 осіб; число українських шкіл – з 52 до 981; замість 11 медичних закладів, де працювали 23 лікарі, в області сформовано 180 медичних установ, в яких безоплатну медичну допомогу надавали 388 лікарів і 549 осіб середнього медичного персоналу [352, с. 26–27].

У звітній доповіді конференції констатувалося: «Політичний стан області хороший. Трудящі повністю підтримують заходи Радянської влади і Комуністичної партії» [353, с. 50]. Свідченням всенародної підтримки партії та уряду називалися хід виборчої кампанії та підсумки виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР в березні 1940 р. Наголошувалося, що виборча кампанія в області «пройшла з великим політичним піднесенням». Проведено 1639 мітингів з участю 519,3 тис. (56 %) виборців. Діяли 19,4 тис. гуртків з вивчення Сталінської Конституції та виборчого закону, в яких 19,5 тис. агітаторів провели роботу з 774,4 тис. виборців.

В області створили 21 виборчий округ (5 – до Ради Союзу, 1 – до Ради Національностей, 15 – до Верховної Ради УРСР), 1168 виборчих комісій. Провели 291 зустріч із кандидатами в депутати, де були присутні 195 тис. виборців і виступили 1257 осіб. «Передвиборні збори та зустрічі проходили з великим політичним піднесенням і організованістю. Трудящі області виявили неабияку любов і відданість радянській владі та партії Леніна – Сталіна, що має своє конкретне вираження в явці на вибори та віддачі голосів за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. Із загальної кількості виборців області 932079 брали участь у голосуванні 931 775 осіб, що складає 99,33 %. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосували 910840 виборців, що складає 97,75 %», – так оптимістично визначила підсумки виборів партконференція [353, с. 66–67].

На підтвердження того, що «більшість населення брала активну участь у роботі виборчих дільниць, настрої навколо виборів був здоровий і супроводжувався великим політичним піднесенням», у звітній доповіді секретаря обкому наводились окремі приклади особливих патріотичних виявів з боку виборців: «В селі Старий Почаїв Почаївського району старший селянин Гладко прийшов на дільницю першим і, голосуючи, заявив: «Я голосую за радянську владу»; «Робітники Білокриницького радгоспу Кременецького району в кількості 70 осіб прийшли на виборчу дільницю організовано й з портретами керівників партії та уряду»; «В Новосільському районі виборці загалом приходили на виборчі дільниці організовано, з піснями, і велика кількість виборців, особливо молоді, не залишала виборчу дільницю протягом дня»[353, с. 68].

Водночас партійному керівництву області довелося визнати: «Водночас у процесі підготовки і проведення виборів мали місце ворожі дії контрреволюційних елементів, спрямованих на зрив виборів». Зокрема, у с. Великі Чорниці Пробіжнського району з 1010 виборців 210 голосували проти кандидатів у депутати; в с. Чорновиця-Воля цього ж району із 561 виборця 201 був «проти»; в с.Латківці Мельницького району «проти» був 141 виборець із 390, а в Борщівці – 209 «проти» із 825. На передвиборних зборах у м. Поморяни Зборівського району присутній Іван Возняк у своєму виступі заявив: «Я нічого не можу зрозуміти. Нам говорили, що можна виставляти своїх кандидатів, а насправді виходить навпаки. Роблять так, як хочеться керівникам». У цьому ж містечку колишній власник ресторану говорив: «50 % населення не підуть голосувати тому, що радянська влада нічого не дала народу і живеться погано». Були випадки, коли з бюлетенями в урни опускали контрреволюційні листівки, робили на бюлетенях вульгарні написи [353, с. 69–70].

На партконференції прозвучали назви окремих політичних партій і рухів, що вели антирадянську діяльність на території Тернопільщини: польська партія ОЗН, утворена з ініціативи Й. Пілсудського, націонал-демократична партія «Сторонництво народово», Українська націонал-радикальна партія, УНДО, ОУН, що діяла нелегально при поляках і не вийшла з підпілля після приходу Червоної армії, єврейська націоналістична партія «Сіон», польська партія соціалістів ППС, організована діяльність польського та українського духовенства, різних сектантських груп [353, с. 50].

Згадані й інші організації, окремі контрреволюційні елементи, як зазначалося в матеріалах обласної партконференції, вели антирадянську діяльність у різних формах, насамперед у формі антиколгоспної агітації, внаслідок чого уповільнювався вступ бідняків і середняків до колективних господарств, а частина тих, хто вже подав заяви, почали виходити із сільгоспартілей. Здійснювалися терористичні акти щодо активістів, застосовувалися методи наклепу й дискредитації політики радянської влади. Наприклад, делегація с. Суходол Гусятинського району, що їздила до Кам'янець-Подільської області для ознайомлення із життям колгоспів, поширювала наклепницькі чутки, що їм показували тільки кращі, спеціально підготовлені колгоспи, і цим зірвала створення колгоспу у своєму селі: селяни забирали свої заяви про вступ до колгоспу. Мало місце залякування селян і активістів погрозами за участь у створенні колгоспів, промислових артілей, у громадській діяльності [353, с. 53–54].

Новостворювані органи влади вимагали масштабного кадрового забезпечення. Обласне керівництво мало укомплектувати управлінські структури 38 райвиконкомів, 14 міських рад, 941 сільської ради. Кадрів, надісланих зі сходу за вказівками ЦК КП(б)У, явно не вистачало. Відряджені зі східних районів управлінці, як правило, займали вищі посади в обласних і районних структурах. Особливий дефіцит керівних кадрів відчувався в середніх і низових ланках. Такий дефіцит був характерним і для партійних керівних органів. Так, для укомплектування райкомів КП(б)У необхідно було 746 відповідальних працівників, а в апаратах райкомів партії працювало лише 392 особи (52,5 % потреби). Особливо не вистачало інструкторів (169 осіб) і працівників відділів пропаганди (107 осіб). Станом на 1 квітня 1940 р. на керівні посади в області висунуто 676 членів партії (26,9 % всього складу обласної парторганізації). З них 330 осіб рекомендовані на партійну роботу, 226 – на радянську, 120 – на керівні посади в освіті, культурі, господарській сфері. Однак відсутність належного досвіду роботи, недостатній освітній рівень, відсутність фахової підготовки не давали змоги «висунутим» кадрам якісно виконувати управлінські функції. Основна проблема полягала в тому, що визначальним критерієм підбору та призначення на посади були не освіта і професіоналізм, а політична благонадійність [353, с. 60–61].

Місцевим фахівцям, які мали відповідний освітній рівень, певну спеціальну підготовку та досвід організаційної роботи в кооперативних, комерційних, промислових, фінансових і культосвітніх структурах дорадянського періоду, нова влада не довіряла не без підстав: такі кадри звикли працювати в умовах приватно-конкурентного способу господарювання, а тому не сприймали принципів командно-адміністративної системи управління виробничою чи невиробничою сферами суспільного життя. Радянська влада віднесла їх до категорії ворогів соціалістичного ладу, хоча політичної складової в їх опозиції новому режиму не було, а лише фахове несприйняття.

Проте значна частина кадрів, яким партійні та державні органи довіряли і призначили на відповідальні посади, виявилися далеко неблагонадійними і довіри не виправдали. Непрофесійна й протиправна діяльність такої категорії управлінців стала настільки гострою проблемою та поширеним явищем, що їй була приділена

значна увага у звітній доповіді на Першій обласній партконференції. «Нові» керівники зловживали своїм службовим становищем у процесі націоналізації майна колишніх приватних власників, відкрито ігнорували правові норми, нехтували виконанням своїх посадових обов'язків, використовували свій офіційний статус у корисливих цілях. Такі порушення здійснювали й секретарі райкомів партії, і голови райвиконкомів, і керівники промартілей, і завідувачі магазинами. З цих причин із посад були звільнені секретар Микулинецького райкому партії, голови Заліщицького й Бережанського райвиконкомів, 14 керівників промартілей міста Тернополя, 39 завідувачів магазинами в обласному центрі та десятки інших керівників у районах області [353, с. 62–63].

Вже тоді далася взнаки компартійна практика щодо своїх висуванців, так званих номенклатурних працівників: після «провалу» на одній посаді їх зазвичай переводили на іншу з таким же і навіть вищим службовим статусом. Про це говорив робітник-комуніст залізничного депо м.Тернопіль у своєму виступі на обласній конференції: «Замість того, щоб правильно керувати, правильно вести роботу, начальник відділення зайнявся пиятикою, а управління Львівської залізниці замість того, щоб «трусонутися» як належить, переводить його на іншу роботу – інженером у депо «Восток». Нам заважає те, що окремі працівники з управління залізниці так чинять. Наприклад, комуніст Степанов «завалив роботу», його вигнали з тернопільського депо й улаштували в управління залізниці інспектором Наркомату залізничного сполучення» [353, с. 109].

Отже, кадрова проблема набрала форми кадрової кризи й стала критично негативним фактором у процесі утвердження радянських владних структур у суспільно-політичному житті регіону. Іншим негативним фактором була необґрунтованість нового адміністративного поділу області: значна частина із 38 новостворених районів не була районами в дійсному розумінні цього терміну, а їх районні центри не відповідали вимогам адміністративних центрів належних їм територій, тому неможливо було ефективно ними керувати. Про це на обласній партконференції говорив секретар Великобірківського райкому партії: «Візьмемо наш районний центр. Він абсолютно не має матеріально-господарської й технічної бази. В районі немає ніяких умов. В районному центрі немає театру, клубу, кіно, газети, немає радіо, немає парткабінету й бібліотеки. Немає приміщень для установ. І якщо ми десь розмістилися, то лише для того, щоб не сидіти на вулиці. Незважаючи на неодноразові сигнали і на звернення до відповідних організацій, зокрема в облвиконком, ми абсолютно ніякого результату не одержали. Мені здається, що обкому партії та облвиконкому необхідно на це звернути увагу, а таких районів є багато» [353, с. 101].

Невирішеною проблемою залишалися матеріально-технічні ресурси забезпечення оперативного управління новоствореними районами, що в тогочасних умовах здійснювалося за допомогою телефонного зв'язку і транспортного сполучення. Телефонізованими були незначна частина сільрад і МТС. Секретар Усть-Зеленського РК КП(б)У у своєму виступі на обласній партконференції скаржився: «Хочу звернути вашу увагу на телефонізацію районів, віддалених від обласного центру. Треба провести телефонізацію, щоб мати гарний зв'язок з областю, а

облвідділ зв'язку не цікавиться цим питанням, запланував виділити для нашого району лише 2 телефонних апарати. Райком і райвиконком «дістали» дрiт і залишилося тільки одне – щоб облвідділ зв'язку приступив до роботи» [353, с. 112].

У цьому ж виступі зустрічаємо конкретну характеристику роботи транспорту: «Невже не можна зробити так, щоб поїздка в обласний центр не займала 3 дні? Проїдеш 10 хвилин – пересадка або зупинка. До Чорткова приїдеш ввечері, до міста повернешся лише через 2 дні» [353, с. 113].

Ще однією проблемою місцевої влади була неефективна, малопродуктивна робота націоналізованих промислових підприємств й артілей промислової кооперації. Як зазначалось у звітній доповіді партконференції, значна кількість підприємств виробничих завдань не виконувала. Зокрема, план першого кварталу 1940 р. промисловість області виконала лише на 44 % [353, с. 28]. Виробничі структури діяли розрізнено, не було сформовано ефективних зв'язків як між окремими службами підприємств, так і між підприємствами різних профілів, але із суміжними виробничими завданнями, насамперед між виробництвом і джерелами сировини. Цю проблему озвучив секретар Кременецького міськкому партії: «Кременецька шахта бурого вугілля погано виконує план. Треба було в 1940 р. закласти 5 шахт з такою потужністю, щоб кожна шахта давала 250 т вугілля. Але до цього часу працює лише одна шахта, закладена Тимчасовим управлінням, а Львівський шахтотрест і шахтуправління не взялися за виконання своїх обов'язків. Вугільна розвідка працює погано, плану не виконує. Тут має бути втручання обкому партії й ЦК партії. Потрібно, щоб обласні організації звернули увагу на промисловість, бо ряд підприємств і до цього часу не прийняті облмісцевпромом. І це відбивається на їх роботі. Так, миловарний завод, який міг би давати мінімум 60 т в місяць господарського і 10 т туалетного мила, не працює за браком сировини» [353, с. 133].

Низьким рівнем організації праці та високозатратним виробництвом характеризувались артілі промислової кооперації, про що говорив секретар Підгаєцького райкому партії на цій же партконференції: «Візьмемо артілі столярів. Там не проведено належної роботи і прагнуть до того, щоб виготовляти стілець вартістю 80 крб. та платити артільному 8–9 крб. за стілець. Один артільник може виготовити за робочий день один стілець. Зрозуміло, що така продукція, виготовлена артіллю, не може бути реалізована, бо надто дорога. Там треба підвищити продуктивність праці, дати більший випуск продукції на одну людину з тим, щоб знизити собівартість» [353, с. 129].

З урахуванням аграрного характеру краю для обласного партійно-державного керівництва найважливішою проблемою була організація сільськогосподарського виробництва. Саме з вирішенням цієї проблеми радянські владні структури потрапили у своєрідні «політико-економічні ножиці». Націоналізовані 383889 га землі необхідно було обробляти. У стратегічних планах радянської влади аграрне господарство підлягало колективізації. На квітень 1940 р. в області діяли 5 радгоспів із загальною площею 7229 га землі та 45 колгоспів, де оброблялося 10103 га землі, тобто усупільнені орні площі склали всього 17332 га. Весь орний клин області нараховував 272631 га (вся площа конфіскованих і націоналізованих земель з вирахуванням з неї 111258 га лісів) і лише 6,3 % його належали усупільненому

сектору. Тому партійно-державні органи, маючи за мету провести суцільну колективізацію села, змушені були враховувати ситуацію і сприймати як належне (хоч і тимчасове) існування самостійних селянських господарств, які обробляли 93,7 % орних земель і яким належала абсолютна більшість сільгоспмашин, механізмів і знарядь праці та продуктивної і робочої худоби [353, с. 42–43].

Новій владі доводилося враховувати багатовікові традиції приватного господарювання на селі, а звідси – і насторожене, навіть негативне ставлення сільського населення до ідеї колективізації, пасивний і відкритий супротив сільського господаря так званому колгоспному будівництву. Навіть більше, місцеві селяни бачили, що рівень виробничої діяльності колгоспників значно нижчий від рівня робіт в одноосібному секторі: «Дуже багато роботи в колгоспі, – заявив колгоспний бригадир секретарю обкому партії, – чоловіків не вистачає. Але є чоловіки-переселенці, які, напевне, ніколи не бачили коней і в полі не працювали. Тому довелося конюхів ставити на сівалки, а до коней кликати дружин. Внаслідок цього виходить, що є працездатні чоловіки, але не всі працюють в колгоспі, на роботу не виходять; за кіньми доглядати нікому. І, як факт, на початку посівної кампанії деякі коні вже не можуть працювати, хоча в колгоспі лише 2–3 дні, як розпочалися польові роботи» [353, с. 135].

На обласній партконференції були названі системні недоліки в роботі промислової кооперації. Насамперед ішлося про вкрай незадовільне використання місцевих сировинних ресурсів. Для прикладу, харчова група промартілей не виконала квартальний план, незважаючи на повне забезпечення продовольчою сировиною, якої в області вистачає. Керівництво облпромради, якому підпорядкована промкооперація, зосередило основну увагу на об'єктах м. Тернопіль, розгортає виробничу діяльність промартілей головним чином в обласному центрі. Водночас у районах простоюють десятки «безгоспних» (нікому не належних) підприємств, насамперед цегельних заводів, для яких в області достатньо сировини й існує високий попит на їх продукцію. Промартілі не прагнуть працювати на споживача, а намагаються виконати план у грошовому вимірі. Так, шевські майстерні ігнорують замовлення споживачів щодо ремонту взуття, віддаючи перевагу пошиттю дорогого взуття заради виконання плану. В системі промкооперації не було економічно обґрунтованого підходу до оцінки результатів роботи окремих артілей: ні критеріїв, ні норм, ні розцінок для артілей облпромрада не розробила. Така ж необґрунтованість характеризувала обласну мережу промкооперації (в окремих районах діяли лише 1–2 артілі) та її організаційну структуру (в окремих випадках промартілями керував міськкомунгосп, який не мав ніякого відношення до промкооперації) [353, с. 144–145].

Обласне керівництво визнавало, що воно не забезпечило не тільки належного, а й навіть доступного за наявних умов і можливостей рівня торговельного і комунально-побутового обслуговування населення. Як зазначено в матеріалах обласної партконференції, повсюдно в торгівлі склалася ситуація, за якою кращий асортимент притримувався на базах, а гірший залежувався на полицях магазинів. Інтереси покупця ігнорувалися, керівництво торговельної мережі за стан справ не відповідало, населення районів постійно потерпало від дефіциту солі, гасу, мила, цукру, побутово-господарських товарів і хліба. Торгові точки, як правило, розмі-

щувалися по містах, причому якнайближче до центру. Не було взаємоузгодженості між облторгом і облспоживспілкою [353, с. 146].

Рівень торговельного обслуговування не задовольняв населення краю, але встановлена система торгівлі повністю влаштувала партійне керівництво та управлінське чиновництво: їх забезпечення здійснювалося не з прилавків магазинів, а безпосередньо із торговельних баз. Система комунально-побутового обслуговування, яка повною мірою залежала від діяльності місцевої промисловості, що працювала з відчутними перебоями, тільки зароджувалася, а окремі наявні її структури діяли вкрай неефективно. Заходи влади бажаних результатів не давали. Згадані чинники не тільки викликали невдоволення жителів міст і сіл краю, а й свідчили про неспроможність нової окупаційної влади успішно вирішувати соціально-економічні проблеми, що вона компенсувала політичним насильством.

Новостворені органи влади намагалися контролювати всі сфери життя краю, переводили в «режим ручного управління» виробничі, торговельні, комунально-побутові та соціально-культурні структури. Рішення облвиконкому та бюро обкому КП(б)У були обов'язковими для всіх організацій та установ області. Такі рішення насамперед стосувалися затвердження керівного складу низових владних інституцій, підприємств усіх секторів місцевого господарства, культурно-освітніх установ і охорони здоров'я. Ілюстрацією цього може служити засідання президії Тернопільського облвиконкому 20 грудня 1939 р., на якому, передусім вирішувалися кадрові питання. Затверджено склад Тернопільської міської ради, до якої ввели першого секретаря обкому й міськкому КП(б)У, другого секретаря міськкому КП(б)У, секретаря міськради, завідуючих міськкомунвідділом і міським відділом охорони здоров'я та начальника міської міліції. Вирішені питання персонального затвердження керівників відділів і управлінь облвиконкому: планового, фінансового, земельного, комунального, торговельного, відділів народної освіти, охорони здоров'я, у справах мистецтв, соціального забезпечення, місцевої й харчової промисловості, промисловості будівельних матеріалів (таблиця 25). Окрім цього, затверджено голову оргбюро облспоживспілки, начальника обласного управління кінофікації, голову комітету у справах фізичної культури й спорту, завідуючого обласним архівом, голову обласного суду, начальника обласного управління наркомату юстиції й заступника завідуючого обласним відділом освіти у сфері культури [701, арк. 1].

Отже, вище обласне керівництво здійснило розстановку своїх перевірених кадрів на ключові пости в усіх сферах життєдіяльності краю. На цьому ж засіданні президії облвиконкому вирішувались основні проблеми соціально-економічного й культурно-освітнього характеру. Першочергову увагу приділили питанням фінансової діяльності: затвердили постанови облвиконкому щодо виділення коштів обласним організаціям і установам, вивчали стан виплати зарплати вчителям та іншим категоріям бюджетних працівників, визначили мережу бюджетних установ і закладів області, що включалися в обслуговування бюджетом 1940 року, з приводу чого було дане доручення головам повітвиконкомів, керівникам відділів і управлінь облвиконкому підготувати матеріали до формування бюджету області на 1940 р. [707, арк. 5–6].

Тут же вирішувались юридичні питання: встановлення тривалості робочого та вихідних днів у державних і кооперативних організаціях; покращення прописки і виписки громадян м. Тернопіль і повітів Тернопільської області; впорядкування проживання й пересування іноземців на території області [710, арк. 78; 712, арк. 9–10; 713, арк. 10]. Належну увагу приділили питанням господарського характеру: розподілу націоналізованих земель і підготовки до весняної сівби [704, арк. 2–3]; стану тваринництва в області та боротьби із захворюваннями тварин [705, арк. 3–5]; стану шляхів та їх готовності до зими [706, арк. 5]; організації державного рибного тресту на базі конфіскованих водойм [708, арк. 6–7]; розгортання радянської та кооперативної торгівлі [703, арк. 2–3]. Частина вирішуваних питань стосувалася соціально-культурної сфери: йшлося про завершення I півріччя в школах області та організацію роботи в II півріччі 1939–1940 навчального року, для чого планувалося проведення січневих учительських конференцій [709, арк. 4–7]; зроблено аналіз стану охорони здоров'я населення області, де наголошувалося на розширенні мережі лікувальних установ [715, арк. 10–11].

Ще масштабнішим за кількістю питань, включених до порядку денного, було засідання президії облвиконкому 5 лютого 1940 р.: 6 членів президії (голова, його заступник, секретар облвиконкому, завідувачі обласними фінансовим і торговельним відділами та відділом охорони здоров'я) за участю 15 запрошених керівників, представників радянських промислових і кооперативних організацій та установ вирішували широкий комплекс проблем функціонування підрозділів і структур обласного господарства, управлінської та соціально-культурної сфери. Продовжувалося створення нових установ і підприємств: прийняли рішення про організацію тресту їдалень, Заліщицької міжрайонної контори союззаготшерсть, обласних контор сільгоспостачання, сортонасіннеовоч і держтрудоощадкас. Затвердили низку нормативних документів, які регламентували діяльність окремих обласних організацій: Статут підприємств Тернопільського облхарчпрому, постанови про реєстрацію радіовузлів, трансляційних радіоточок, ефірних радіоприймачів і внесення абонплати за користування ними та про паспортизацію населення Тернопільської області. Вирішувалися фінансові питання: про оборотні кошти Облмісцевпаливпром, затвердження посадових окладів керівників відділів облвиконкому, надання міжбюджетних позичок окремим райвиконкомом і касової позички Тернопільській міськраді, асигнування організації народного суду в Козові, організаційні видатки облвиконкому. Президія облвиконкому розширила практику застосування своїх контрольних функцій. Так, на згаданому засіданні слухалися питання про стан і впорядкування обласного комунального господарства [738, арк. 2–3], про роботу обласної контори Укрторгплодоовоч [741, арк. 5], стан обмолоту хліба в області [742, арк. 5–6], роботу обласного комітету фізичної культури і спорту [739, арк. 4]. Окремі питання стосувалися стану освіти (організація двотижневих курсів учителів), охорони здоров'я (реорганізація міського тубдиспансеру в обласний, впорядкування будинків для престарілих), культури (встановлення газетних вітрин в містах, райцентрах і селах області) та ветеринарної медицини (затвердження карантинних заходів у зв'язку з епідемією ящуру і чуми в окремих районах області) [740, арк. 7–8].

Отже, події останніх місяців 1939 і перших місяців 1940 рр. показали, що в області сформувалися органи нової окупаційної влади, які здійснювали широкомасштабну діяльність із реалізації заходів радянізації краю шляхом соціалістичної трансформації усіх сфер суспільного життя за формами, методами і засобами, апробованими комуністичною партією в східних областях України та СРСР загалом.

2.2. Утвердження партійного керівництва суспільно-політичним життям

Радянські історики наголошують, що керівну роль у процесі соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях відіграли комуністи. На основі постанови ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. «Про створення комуністичних організацій на Західній Україні й Західній Білорусії» ЦК КП(б)У здійснив відповідні заходи щодо створення первинних партійних організацій, залучення в ряди партії найактивніших і політично свідомих представників робітничого класу, трудового селянства й демократичної інтелігенції краю. Водночас сюди були направлені досвідчені партійні, радянські та господарські працівники, які, спираючись на високу суспільно-політичну свідомість трудящих, надали значну допомогу місцевим партійним організаціям з підготовки й здійснення соціалістичних перетворень в усіх галузях суспільного життя. Так характеризують ситуацію партійні аналітики.

Вони ж змістили акцент в оцінці ролі колишніх членів КПЗУ в позитивний бік: «Несправедливий розпуск КПЗУ (у складі Компартії Польщі) у 1938 р. хоч і викликав почуття гіркоти у комуністів, не зупинив їх революційної діяльності. Вони, як і раніше, вважали себе борцями за народну справу й у ході визволення відчували приплив нових сил. Члени КПП і КПЗУ, вийшовши з підпілля, виявили велику мужність і героїзм, активно допомагали частинам Червоної армії, які визволяли західноукраїнські землі, були ініціаторами створення тимчасових революційних органів народної влади» [32, с.314].

Отже, 27 листопада 1939 р. ЦК КП(б)У затвердив склад обкомів партії західноукраїнських областей, а ті, у свою чергу, на початку грудня створили повітові й міські комітети партії (див. дод. Д–Е). На промислових підприємствах і в центрах волостей формувалися первинні парторганізації, які претендували на роль організаторів і дієвих керівників трудових колективів, визначально впливали на діяльність органів місцевої влади. Саме ці органи у формі робітничих і селянських комітетів під їх керівництвом здійснювали практичну роботу «з революційно-демократичних перетворень на західноукраїнських землях». Додатково наголошувалося, що «важливу роль відігравали волосні, повітові та воеводські тимчасові управління, діяльність яких спрямовували обласні та повітові комітети партії» [32, с. 315].

Також 10 грудня 1939 р. бюро Тернопільського обкому партії затвердило склад 14 повітових комітетів КП(б)У, хоча ще не було здійснено адміністративного поділу області. Партійні організації створювалися в містах і повітових центрах – в основному за рахунок прибулих зі східних областей осіб, а з місцевих у члени пар-

тії по всій Західній Україні за весь довоєнний період прийнято всього 1858 осіб. Створення комсомольських організацій розпочалося в грудні 1939 р. Для участі в цьому процесі ЦК ЛКСМ України відрядив зі східних у західні області 2740 комсомольських працівників і 630 молодих комуністів. У Тернопільській області за 1940 р. організовано 172 первинних комсомольських організації, серед яких 9 – в колгоспах, 3 – в МТС, 14 – у школах, 21 – у селах [318, с. 64, 67].

Функцію політичного керівництва соціалістичними перетвореннями в краї партійні організації перейняли від парторганізацій і політвідділів військових частин і з'єднань Червоної армії. У цілому навесні 1940 р., під час виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР, в західних областях України діяли 1300 первинних парторганізацій, що об'єднували понад 16 тис. комуністів. Зокрема, в Тернопільській області працювала 201 первинна партійна організація, де на обліку перебували 2674 комуністи. У квітні 1940 р. в регіоні відбулися перші обласні звітно-виборні партійні конференції. Дослідники історії партії визнають, що поповнення партійних рядів тоді йшло дуже повільно. Всього за період з осені 1939 до червня 1941 рр. з числа представників робітників, селян і трудової інтелігенції краю до лав компартії прийнято 1628 осіб, з них 233 – жінки. Недовір'я до колишніх членів КПЗУ призвело до того, що за цей час у ВКП(б) було переведено лише 47 західноукраїнських комуністів [32, с. 320].

У більшості сіл регіону партійних організацій не було, лише в окремих сільських населених пунктах існували партійні групи, що об'єднували декілька членів ВКП(б). У середньому, серед партійних організацій західних областей УРСР 22 % їх нараховували менше 5 членів партії; 34 % – від 6 до 10; 22,3 % – від 11 до 15. Досить високим був відсоток кандидатів у члени ВКП(б) – 34,9 % (7,4 тис. кандидатів із 21,2 тис. комуністів). Такий високий відсоток недосвідчених партійців негативно позначався на ефективності діяльності парторганізацій у цілому. Однак партійні історики стверджували: «Незважаючи на істотні недоліки, партійні організації стали авангардною силою, керівниками і натхненниками революційних перетворень» [32, с. 321].

Оптимістично висвітлюють процес створення партійних структур в області «Нариси з історії Тернопільської обласної партійної організації», де повідомляється, що рішенням ЦК КП(б)У першим секретарем Тернопільського обкому КП(б)У був затверджений І. Компанець (працював секретарем Чернігівського обкому КП(б)У). У грудні 1939 р. створені міські і повітові комітети партії, а 20 грудня 1939 р. затверджені склади бюро Бережанського, Борщівського, Бучацького, Заліщицького, Збаразького, Зборівського, Копичинецького, Кременецького, Підгаєцького, Скалатського, Тереховлянського і Чортківського повітових комітетів КП(б)У, Тернопільського, Кременецького і Чортківського міських комітетів КП(б)У. Формувалися первинні партійні організації. Навесні 1940 р., за даними «Нарисів...», в області діяли 216 первинних парторганізацій, які нараховували 2512 комуністів [207, с. 23].

Автори «Нарисів...» визнають: у зв'язку з тим, що в області на 38 районів створено тільки 13 партійних комітетів, а на території 950 місцевих рад діяли лише

216 партійних організацій, обласна партійна організація зустрічалася зі складними проблемами організаційно-технічного, кадрового та іншого характеру. Тому на час Першої обласної партконференції (квітень 1940 р.) на Тернопільщині створили 38 райкомів партії, які керували діяльністю первинних парторганізацій, що нараховували 2674 комуністи. Згідно зі сталінською тезою «Кадри вирішують все!» питання кадрової політики обласна партійна організація поставила на перший план. Здійснюючи накреслені заходи щодо поліпшення добору і виховання керівних партійних, радянських, комсомольських, профспілкових, адміністративних, господарських і культурно-освітніх кадрів, обласний, міський і районні комітети партії до 1 квітня 1940 р. висунули на відповідальну роботу 676 комуністів, з них на партійну роботу – 330 осіб, на радянську – 226, на керівну комсомольську, профспілкову, адміністративно-господарську й культурно-освітню роботу – 120 осіб. З місцевого населення на керівну роботу різних рівнів було висунуто 4125 осіб (таблиця 25). Цілеспрямована робота обкому партії сприяла зростанню первинних парторганізацій, яких в 1941 році нараховувалося 393, що об'єднували 4485 комуністів [207, с. 26, 27].

Політична методологія партійно-державних структур в організації суспільно-політичного та соціально-культурного життя на приєднаних землях особливо чітко проявилась у підборі та розстановці кадрів владних, господарських і громадських інституцій. Концентрація влади в руках вищих партійних органів стала настільки високою, що, по-перше, призначення кожного керівника на більш-менш значущу партійну, державну чи господарську посаду відбувалося лише за безпосередньою участю або за згодою перших осіб партійного керівництва, а по-друге – «щільність» концентрації влади забезпечувалася та посилювалася призначенням однієї й тієї ж відповідальної особи в декількох партійно-державних управлінських структурах. Навіть якщо це було вимушеним заходом із причини дефіциту вірних партії кадрів, то таку проблему перетворювали на благо: довірений представник від партійного центру тримав під своїм контролем кілька управлінських секторів і віддано трансформував на них рішення центральних органів. Уже тоді партійна владна верхівка навчилася цілеспрямовано створювати проблеми, щоб використовувати їх для посилення своєї диктатури. Централізація й концентрація партійно-державної влади здійснювалася через зосередження кількох керівних функцій в руках окремих персоналій. Показовим у цьому аспекті є формування партійних і державних структур СРСР в західноукраїнських областях протягом вересня – жовтня 1939 р. Так, 3 жовтня секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов направив лист секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну із пропозиціями щодо затвердження уповноважених з питань організаційно-партійної роботи в західних областях України, де пропонує кандидатуру Л. Грищука (1906 р.н., українець, члена ВКП(б) з 1930 р., освіта середня; працював першим секретарем Київського сільського райкому КП(б)У) на посаді уповноваженого в Тернопільській області. Цього ж числа постановою військової ради Українського фронту затверджено склад обласних тимчасових управлінь, за якою до Тернопільського воєводського тимчасового управління увійшли Л. Грищук, В. Ягленко (працював заступником голови Ворошиловградського облвиконкому), К. Жук,

О. Вадіс (працював начальником відділу УНКВС в Кам'янець-Подільській області). Так, 4 жовтня постановою ЦК КП(б)У затверджені організаційні бюро в областях (колишніх воєводствах) Західної України. До складу оргбюро у Тернопільській області увійшли Л. Грищук, В. Ягленко, І. Ігнатенко, А. Приходько (працював секретарем Вінницького обкому КП(б)У), О. Вадіс (див. дод. 3). Як бачимо, 3 члени тимчасового управління водночас виконували обов'язки членів оргбюро. А 5 жовтня 1939 р. військова рада Українського фронту затверджує склад комітету з організації виборів до Народних Зборів Західної України, де Тернопільське воєводство представляв Л. Грищук [259, с. 39–43].

Новостворені радянські політичні структури гостро потребували кадрового забезпечення. Окупаційна влада небезпідставно не довіряла місцевим кадрам, а тому взяла курс на завезення основних керівних кадрів зі східних регіонів країни. У першу чергу такими кадрами забезпечувалися партійні структури. За рішенням секретаріату ЦК КП(б)У від 29 грудня 1939 р. обкоми партії східних областей УРСР буквально за кілька днів мали підібрати з числа працівників обкомів і райкомів партії, начальників політвідділів радгоспів, заступників директорів МТС з політичної роботи 495 осіб для направлення на посади секретарів райкомів партії в західні області України. Цим же рішенням обкоми східних областей зобов'язувалися до 5 січня 1940 р. підібрати із числа голів і секретарів райвиконкомів, завідуючих районними фінансовими й земельними відділами, відділами освіти, оргвідділами райспоживспілки та інших 1534 особи і направити їх до Західної України для роботи на аналогічних посадах. Водночас до весни 1940 року зі Сходу в райкоми й обкоми партії західних областей УРСР були направлені 1215 комсомольців для роботи інструкторами, пропагандистами, лекторами. Однак надісланих кадрів вистачало лише на основні керівні посади в партійних і державних структурах. Другорядні адміністративні керівні місця доручали місцевим вихідцям, яких за передвоєнний період висунуто 13,8 тис. осіб, в тому числі 897 жінок [318, с. 58–59].

Загальноосвітній та професійний рівень кадрів, надісланих зі східних областей, був критично низьким. Об'єктивно це обумовлювалося низкою чинників. Насамперед потрібно врахувати, що маховик сталінських репресій 30-х років призвів до катастрофічного падіння інтелектуального рівня радянського суспільства. Передусім, це стосувалося кадрів партійної, інженерно-технічної, військової й творчої інтелігенції. Так звані «висуванці», що приходили на місце репресованих, як правило, не мали ні освіти, ні досвіду, ні кваліфікації своїх попередників. Досить сказати, що в 1939 р. 41 % секретарів обласних, крайових і центральних комітетів партії союзних республік, 71,4 % секретарів міських і районних комітетів партії та 78,9 % секретарів первинних партійних організацій не мали навіть середньої освіти. Такі працівники могли сліпо виконувати вказівки «згори», але не мали широти кругозору, неспроможні були самостійно мислити і приймати відповідальні рішення. Освітньо-професійний і культурний рівень надісланих в Західну Україну кадрів був ще критичнішим [244, с. 19].

Відома сталінська теза «Кадри вирішують все!» відгравала визначальну роль у розробці та реалізації заходів обласної партійної організації в забезпеченні

партійного впливу на всі сфери життєдіяльності краю. Програма утвердження партійного керівництва суспільно-політичним життям області розпочиналась із формування підпорядкованих обкому партії адміністративно-управлінських структур, що було окреслено у виступі секретаря обкому на I обласній партійній конференції: «У зв'язку з розгромом Польської держави, безумовно, був розгромлений і апарат цієї держави, її державна машина, а ті люди, які залишилися з цього апарату, не могли бути нами використані. Перед нами постало дуже велике і складне завдання: організувати радянську владу, створити притаманні їй апарати, такі як партійний, радянський, господарський, торговельний та інші. Це була дуже велика і дуже відповідальна робота. Ми комплектували наш апарат за рахунок людей, присланих ЦК, і за рахунок місцевого активу. Навіть комплектувати за рахунок комуністів було важко. Було важко тому, що ми не знали людей, не знали, де кого поставити, де кого правильно використати. Ми отримали багато товаришів, які не працювали на керівній роботі, а працювали токарями, слюсарями, інженерами на заводах, а тому було важко визначити, де їх використати. Ми не знали цих людей, і 5–10-хвилинна розмова в кабінеті секретаря вирішувала долю цього товариша, де йому працювати. Це була трудність, і декого ми невдало поставили на ту чи іншу роботу. Якщо візьмемо місцевий актив, з якого ми комплектували наш радянський, торговельний і господарський апарат, то можна сказати, що й цього активу ми також достатньо не знали, і часто потрапляли в халепу» [353, с. 147].

Як не парадоксально, але від кадрових проблем найбільше потерпали партійні комітети, які були покликані формувати кадровий потенціал радянських, управлінських, господарських, торговельних, культурно-освітніх структур. Обласний партійний апарат був укомплектований на 52 %, в сільських райкомах партії – до 40 %, а в окремих райкомах замість 18–20 працювали 7–8 осіб. Особливо гостро стояла проблема з пропагандистськими кадрами: в 16 із 38 райкомів таких кадрів не було зовсім. Склалася ситуація, при якій на нараду у відділ пропаганди обкому партії з райкомів нікому було з'являтися: при 390 працюючих незайнятими були 350 місць [353, с. 148].

Наскільки гострою була кадрова проблема у партійному апараті, свідчать такі дані: 19 (50 %) перших секретарів райкомів, 30 (79 %) других і 35 (92 %) третіх секретарів вперше були висунутими на ці посади, відповідно не мали досвіду такої відповідальної роботи [353, с.149], а їм належало вирішувати кардинальні питання організації суспільно-політичного і соціально-економічного життя області. Ті ж самі три недоліки (відсутність досвіду роботи, низький освітній рівень, недостатня професійна підготовка) були характерними для абсолютної більшості з 4125 осіб, підібраних партійними органами на керівні посади з місцевого населення. Серед них 845 (5 жінок) – на посади голів сільрад, 826 (30 жінок) – заступників голів сільрад, 826 (16 жінок) – секретарів сільрад, 14 (1 жінка) – заступників голів райвиконкомів, 122 (10 жінок) – завідуючих відділами райвиконкомів, 42 (2 жінки) – інструкторами райвиконкомів, 156 (4 жінки) – директорами підприємств, 385 (18 жінок) – на різну районну керівну роботу, 607 – головами сільських спо-

живчих товариств, 122 (9 жінок) – в торговельний апарат, 118 – в заготівельний апарат [353, с. 61].

У підготовці та розстановці керівних кадрів компетентність, освіта, досвід відігравали другорядну роль відносно основного критерію – політичної благонадійності. Бо саме цей критерій забезпечував виконання підібраними кадрами їх головного завдання – бути слухняним і надійним зняряддям реалізації політики партії, спрямованої на соціалістичну трансформацію суспільно-політичного і соціально-економічного життя краю. Тому обласне партійне керівництво основним недоліком підібраних місцевих кадрів вважало не їх недостатній освітньо-фаховий потенціал і відсутність досвіду, а прояви ворожого ставлення до радянської влади, до політики комуністичної партії: «При комплектуванні за рахунок місцевих кадрів до нас в апарат пролізла велика кількість ворожих елементів, маємо тут націоналістів усіх відтінків, маємо просто класово ворожих людей, про що свідчить дуже багато фактів. У Борщівському районі апарат райспоживспілки був такий, що ніяк не підходив нам. У Підволочиському районі надзвичайне засмічення торговельного апарату. Те ж саме на залізниці у Підволочиську. Ворожими людьми засмічені Чортківський і Тернопільський залізничні вузли. При організації промислових артілей були факти, коли колишній власник господарства залишався керівником артілі. Спеціально перевіряли апарат промсистеми і виявили надзвичайну засміченість. Звертали увагу керівників промсистеми на такий неможливий стан, звертали увагу і міськкому партії, але швидкого реагування на це не було, і чужі нам люди донині сидять в цих апаратах. Чим можна пояснити таку засміченість наших апаратів? Це можна пояснити тим, що, по-перше, ці вороги за завданням намагаються проникнути в наші апарати, щоб руйнувати і розкласти їх, а з іншого боку – вони виявляють оманливу активність, виняткове підлабузництво, і ми, не розібравшись в усьому цьому, приймаємо це за чисту монету та приймаємо цих ворогів у наш апарат» [353, с. 149–150]. Так аналізував кадрову ситуацію секретар обкому партії на обласній партконференції.

Бачити причини своїх невдач і прорахунків у ворожих випадках – обов'язковий елемент більшовицької пропаганди. Такий підхід приносив подвійну політичну вигоду: по-перше, давав змогу приховати справжні причини соціально-економічних негараздів, які лежали в площині системних недоліків авторитарно-бюрократичного управління суспільним життям, а по-друге – відкривав можливості для репресивних заходів щодо населення краю під приводом боротьби з «ворогами народу і соціалізму».

Водночас демагогічне декларування успіхів повністю пов'язувалося з організаторською діяльністю та мобілізуючим впливом структур комуністичної партії на трудящі маси: «Зміцнюючи свої зв'язки з широкими масами трудящих, обласна партійна організація домоглася значних успіхів у справі організації та зміцнення органів радянської влади, організації та мобілізації трудящих мас на боротьбу за побудову нового, соціалістичного ладу. Керуючись вказівками тов. Сталіна, – наголошувалося на обласній партконференції, – правильно поєднуючи партійну і господарську роботу, партійна організація добилася значних успіхів у галузі ор-

ганізації та розвитку промисловості й сільського господарства. Обласна парторганізація провела значну роботу в справі масово-політичного виховання трудящих області. Під час підготовки і проведення виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР працювали 19556 агітаторів, 19401 гурток з вивчення Сталінської Конституції та виборчих законів, якими було охоплено 774359 виборців. Це знайшло яскравий відбиток у блискучій перемозі сталінського блоку комуністів і безпартійних на виборах депутатів Верховних Рад СРСР і УРСР» [352, с. 26–27].

У резолюції I-ої обласної партконференції бюро обкому партії, намагаючись продемонструвати вирішальний вплив парторганізацій на всі сфери життя області, приходять у протиріччя із самим собою. Забувши, що причиною всіх невдач є вороги партії, соціалізму й народу, агенти націоналізму та буржуазії, бюро заявляє: «В ряді партійних організацій області недостатньо здійснюється контроль за діяльністю адміністрації підприємств, має місце відрив партійно-політичної роботи від питань виробництва, внаслідок чого виробничі плани I кварталу 1940 року промисловості області виконано лише на 44 %. З причини недостатньої уваги окремих районних парторганізацій ряд районів області слабо підготовленими вступили у весняну сівбу» [352, с. 28].

Імперативна частина резолюції обласної партконференції фактично відображає програму партійного керівництва суспільно-політичним, економічним і соціально-культурним життям області. Стратегічним завданням обласної парторганізації проголошене піднесення на вищий ступінь партійно-політичної роботи в масах для забезпечення успішного виконання завдань «третьої сталінської п'ятирічки», повсякденна боротьба за розвиток промисловості, сільського господарства, транспорту, культури, за ріст продуктивності праці, повне виконання народногосподарських планів та бюджету, зниження собівартості та підвищення якості продукції, використання всіх внутрішніх ресурсів області.

Визначені партконференцією конкретні напрями роботи підтверджують партійну експансію в усі сфери та галузі життя краю: обком, райкоми і міськкоми партії організовують, контролюють і відповідають за випуск усіх видів промислової продукції, за асортимент, якість і обсяги виробництва товарів широкого вжитку, за ефективність виробничої діяльності місцевої промисловості та промислової кооперації, за агротехнічний рівень і терміни проведення посівної кампанії, за політичне й організаційно-господарське зміцнення колгоспів для забезпечення виконання ними всіх господарських і політичних завдань.

Партійні організації розгортають політико-виховну роботу серед населення з питань успішного і своєчасного виконання рішень партії та уряду щодо натуральних поставок і податків. Вони здійснюють підбір, розстановку і контроль за діяльністю «партійних і непартійних більшовиків», рекомендованих на керівну партійну, радянську й господарську роботу, а також забезпечують очищення керівних кадрів від «класово ворожих і політично сумнівних елементів». Особлива увага зверталася на контроль за процесом підвищення комуністами свого ідейно-теоретичного рівня, оволодіння основами марксизму-ленінізму, знаннями історії ВКП(б). Партійні комітети відповідали за роботу закладів освіти, насамперед

за виховання дітей в комуністичному дусі, закладів системи охорони здоров'я, торгівлі й комунально-побутового обслуговування, а також за характер, спрямованість і результати роботи громадських організацій та за зміцнення керівництва місцевою пресою. Серед завдань обласної парторганізації – підготовка й реалізація заходів щодо зміцнення прикордонних (Заліщицького, Мельницького) і прилеглих до них (Тлустенського, Борщівського) районів області [352, арк. 30–31].

Про масштаби і конкретику підпорядкування партійним органам області всіх сфер і структурних складових суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя Тернопільщини свідчить хронологія діяльності обласного комітету партії та підпорядкованих йому райкомів за період з грудня 1939 до липня 1941 р. Формуванням Тернопільської обласної партійної організації займалось оргбюро ЦК у Тернопільській області, затверджене 27 листопада 1939 р. (див. дод. И). На своєму засіданні 10 грудня бюро Тернопільського обкому КП(б)У затвердило склад бюро повітових комітетів партії, повітових виконавчих комітетів, видання обласних газет «Вільне життя», «Комсомолец» і повітових газет.

20 грудня бюро обкому партії спільно із президією облвиконкому утворили 38 районів області та 3 міські ради в Тернополі, Кременці та Чорткові (таблиця 26), а 15 січня 1940 р. бюро обкому партії затвердило склад бюро райкомів партії та райвиконкомів. 31 січня цього ж року за пропозицією райкомів партії та облвиконкому бюро обкому КП(б)У прийняло постанову про утворення сільських рад у розрізі районів області. Активно втручалось партійне керівництво і в економічну сферу. В січні 1940 р. були схвалені заходи з підготовки спеціалістів і кадрів масових професій для сільського господарства, прийнята постанова про організацію радгоспів, МТС і кінних заводів. Аж 27 лютого обком партії та облвиконком затвердили план посіву всіх сільськогосподарських культур на 1940 рік, а 4 березня – план розвитку державної й місцевої промисловості, товарообороту та капітального будівництва в 1940 році. 13 березня обком партії та облвиконком «задовольнили прохання селян і клопотання райкомів КП(б)У про організацію колгоспів в селах Куряни Бережанського, Мар'янівка Микулинецького, Кошляки Новосільського, Тростянець Усть-Зеленського, Гусятин і Вільхівці Гусятинського районів». 19 квітня обласне керівництво прийняло постанову про видачу колгоспам і бідняцьким селянським господарствам насінневої позики для посіву зернобобових культур, багаторічних трав і картоплі. 3 3 червня вивчалось питання і було прийняте розгорнуте рішення про розвиток місцевої промисловості та промислової кооперації на базі місцевих ресурсів, а 7 червня – про ініціативу працівників комунального господарства щодо організації соціалістичного змагання з питань благоустрою міст і районних центрів. Також 5 липня проводилась обласна нарада голів колгоспів з проблем організації жнивної кампанії та заготівель сільгосппродуктів в 1940 р. [917, арк. 4].

На пленумі обкому партії 28–29 грудня 1940 р. слухали звіти секретарів Збаразького і Гусятинського райкомів КП(б)У про роботу по керівництву промисловістю районів. 1941 р. розпочався проведенням 12 січня наради передовиків сільського господарства по підсумках роботи в 1940 р. та завданнях сільського

господарства області на 1941 р. Аналогічне питання лягло в основу порядку денного пленуму обкому партії 10–11 лютого 1941 р., який, окрім цього, вирішував проблему збільшення виробництва товарів широкого вжитку та продовольства з місцевої сировини. Тому 6 березня бюро обкому партії та облвиконком підвели підсумки виконання плану розвитку народного господарства області в 1940 р. та затвердили завдання на 1941 р. 13–14 травня 1941 р. пленум обкому КП(б)У розглядав питання про хід сільгоспробіт в області [917, арк. 6].

З поля зору обласної партійної влади не зникали об'єкти соціально-культурної сфери. 23 грудня 1939 р. бюро обкому партії прийняло постанову про проведення з 29 грудня до 8 січня 1940 р. учительських конференцій з обговорення підсумків навчання в школах за I півріччя та завдання вчителів області з організації навчально-виховного процесу в II півріччі 1939–1940 навчального року. 27 січня партійне керівництво прийняло рішення про організацію історико-краєзнавчого музею в Тернополі, історичного музею в Кременці, міських і сільських бібліотек, міських і районних будинків культури, сільських клубів, про забезпечення райцентрів кіноустановками, а всіх районів – кінопересувками. Також 23 січня 1941 р. схвалено ініціативу партійно-громадського і радянського активу Тербовлянського району щодо організації соціалістичного змагання у справі ліквідації неписьменності, малописьменності та посилення культурно-масової роботи серед сільського населення. 7 лютого 1941 р. бюро обкому КП(б)У затвердило мережу шкіл і класів по області на 1941–1942 навчальний рік і поставило завдання охопити навчанням всіх дітей шкільного віку [917, арк. 6].

Важливе місце в роботі обласного комітету партії займали питання організаційно-партійної роботи: 5 квітня 1940 р. було прийнято постанову про проведення звітно-виборних зборів первинних партійних організацій та зборів і конференцій міських і районних організацій КП(б)У, а 23–25 квітня відбулася I-а Тернопільська обласна партійна конференція, на якій підведено перші підсумки роботи зі встановлення та зміцнення органів радянської влади, організації колгоспів і радгоспів, надання допомоги безземельним, безкінним і безкорівним бідняцьким селянським господарствам, а також визначено початкові результати корінної перебудови народної освіти, охорони здоров'я, культури і накреслено завдання щодо подальшого зміцнення органів радянської влади, розвитку народного господарства й соціально-культурної сфери області.

Одночасно 23 травня були проведені збори обласного партійного активу, а з 25 травня до 16 червня – збори міських, районних і первинних парторганізацій та партійного активу м. Тернопіль з обговорення підсумків XV з'їзду КП(б)У і завдань по виконанню його рішень. 3 червня 1940 р. бюро обкому партії своїм рішенням утворило відділи пропаганди та агітації у 16 райкомах партії. 1–2 березня 1941 р. відбулися збори обласного та міського партійних активів, де обговорили підсумки XVIII Всесоюзної партконференції та прийняли рішення щодо їх виконання. Упродовж квітня-травня 1941 р. ці ж питання вирішували звітно-виборні збори первинних партійних організацій області. Кардинально важливим напрямом роботи обласного комітету партії була розробка, координація та контроль за

виконанням заходів з підготовки та проведення виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР (відповідну постанову бюро обкому прийняло 3 лютого 1940 р.) [917, арк. 1–7].

Старт передвиборчої кампанії в області дано в області 27 січня 1940 р., коли бюро обкому партії на виконання рішення Політбюро ЦК КП(б)У «Про вибори депутатів до Верховних Рад СРСР та УРСР від західних областей України» прийняло відповідну постанову щодо механізму підготовки до виборів. Зазначено, що нагляд за дотриманням і виконанням Положення про вибори до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР здійснюється безпосередньо президіями районних рад депутатів трудящих. Бюро обкому зобов'язало облвиконком, секретарів РК КП(б)У та голів райвиконкомів створити до 1 лютого 1940 р. необхідну кількість виборчих округів, а до 10 лютого – забезпечити підбір і затвердження персонального складу дільничних виборчих комісій, як це передбачалося чинним законодавством. На 2 лютого 1940 р. скликано обласну нараду перших секретарів райкомів партії та голів райвиконкомів з питань підготовки до виборів. Персональна відповідальність за розгортання масово-політичної роботи серед виборців і якісну та правильну її організацію покладалася на секретарів райкомів партії. Ця постанова чітко вказувала, що навіть у державотворчих питаннях владні структури діяли за вказівками партійних органів [374, арк. 63].

Повна залежність органів влади від партійних комітетів забезпечувалася широким розгортанням партійно-ідеологічної роботи й залученням до неї представників влади, що показано в постанові бюро обкому партії від 3 лютого 1940 р. «Про підготовку та проведення виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР по Тернопільській області». У документі зазначалося: «Початок виборчої кампанії до Верховних Рад СРСР і УРСР викликав велике політичне піднесення та активність серед широких мас трудящих міста і села. Великі й відповідальні завдання стоять перед партійними організаціями у справі підготовки та проведення на високому ідейно-політичному рівні виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР. Успіх виборчої кампанії залежатиме від того, як партійні організації забезпечать розгортання агітаційно-масової й політичної роботи серед широких трудящих мас». За рішенням бюро обкому в усіх районах області проводилися партійно-комсомольські збори, на яких приймали конкретні заходи щодо підготовки й проведення виборів. Ці заходи передбачали в селах, установах і на підприємствах організацію гуртків по вивченню Конституції та Положення про вибори, проведення бесід, лекцій, доповідей. Міськкоми і райкоми партії повинні були до 10 лютого 1940 р. підібрати і затвердити склад агітаторів, керівників агітколлективів, організувати для них постійно діючі семінари, періодично скликати інструктивні наради, забезпечувати обмін досвідом. Упродовж лютого проведені три- і п'ятиденні районні семінари для агітаторів [391, арк. 17].

Партійні комітети відповідали за організацію роботи агітаторів на виборчих дільницях за оформлення цих дільниць відповідною наочною агітацією, насамперед портретами керівників партії та уряду, лозунгами, плакатами й діаграмами, що засвідчували успіхи соціалістичного будівництва в СРСР. Парткомітети прово-

дили спеціальні інструктажі та наради із завідуючими клубами, бібліотеками, хатами-читальнями щодо їх роботи у період підготовки до виборів, зокрема у справі використання діючих самодіяльних гуртків і творчих колективів в рамках агітаційної роботи під час виборчої кампанії. Були задіяні й районні парткабінети: вони проводили групові й індивідуальні консультації з агітаторами та керівниками агіт-колективів, надавали допомогу в складанні планів агітаційної роботи, у підборі й використанні агітаційних матеріалів. У містах і селах під керівництвом парторганізацій проводилися передвиборчі збори робітників, селян, інтелігенції, жінок і молоді. Одним із найважливіших завдань партійних комітетів стала підготовка та проведення зборів трудящих по висуванню кандидатів у депутати до Верховних Рад СРСР та УРСР і забезпечення усної та друкованої агітації за них. Оргвідділ обкому КП(б)У підбирав активістів із числа обласного партактиву і посилав їх у райони для допомоги в агітаційно-масовій пропаганді, а також для керівництва роботою окружних і виборчих комісій.

Окремі доручення отримали обласні («Вільне життя», «Комсомолец») і районні газети щодо інформаційно-пропагандистського обслуговування передвиборчої кампанії. В кожному районі розроблялися і затверджувалися райкомом партії відповідні заходи з підготовки та проведення виборів. Постанова бюро обкому завершувалася стандартним для тих часів ідеологічним «випадом»: «Бюро обкому КП(б)У звертає увагу партійних організацій області на те, що наступні вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР від західних областей України будуть проходити в умовах жорстокої класової боротьби. Рештки експлуаторських класів, пепеєсівські, бундівські та інші буржуазно-націоналістичні, контрреволюційні елементи докладатимуть усіх зусиль, щоб перешкодити проведенню цієї великої політичної справи. Завдання парторганізацій – піднести класово-революційну пильність, мобілізувати всіх комуністів на боротьбу і викорчовування класово-ворожих елементів» [391, с. 117–118].

Аналіз затверджених обкомом партії заходів із розгортання масово-політичної роботи під час підготовки і проведення виборів свідчить, що всі важелі управління передвиборчим й виборчим процесами належали бюро обкому партії, а точніше – першим особам партійно-державної влади, секретарям обкому і голові облвиконкому, як членам бюро обкому КП(б)У. Вони проводили обласні наради і партактиви секретарів райкомів партії й райкомів комсомолу, завідуючих відділами пропаганди і завпарткабінетами, штатних пропагандистів райкомів КП(б)У та райкомів ЛКСМУ з виборчих питань. Навіть обласна нарада голів і секретарів окружних виборчих комісій проходила оргінструкторським відділом обкому партії спільно з відповідними структурами облвиконкому. Відділ пропаганди та агітації обкому КП(б)У спрямовував роботу редакцій обласних і районних газет, профспілкових організацій, комсомольських комітетів у підготовці до виборів. В цьому плані він проводив наради, обласні зльоти робітників, скликав обласний профспілковий актив. У поле зору партійних органів потрапили і культурно-мистецькі структури: обком партії мобілізував на передвиборчу роботу концертні бригади обласного драматичного театру, Обласної філармонії, районних і сіль-

ських клубів, залучивши до цієї діяльності навіть главкінотрест і кінофототрест. Окрема увага приділена учительському активу: обком партії та облвно провели спільну нараду вчителів початкових і середніх шкіл з питань їх участі у виборах до Верховних Рад СРСР і УРСР. Вирішувалися питання забезпечення виборчого процесу необхідною кількістю літератури з конституційно-правової і виборчої тематики. Проведено обласний семінар керівників агітколлективів, що залучалися до передвиборчої агітації [394, с. 123–124].

Тернопільський обком КП(б)У надіслав 26 березня 1940 р. у ЦК КП(б)У доповідну записку, в якій інформував про підсумки виборчої кампанії на виборах депутатів до Верховних Рад СРСР і УРСР. В документі зафіксована позитивна статистика: проведено 923 передвиборних мітинги, де були присутніми понад 688 тис. виборців. В Раду Союзу з 939,1 тис. виборців брали участь у голосуванні 931,8 тис. (99,22 %) осіб; «за» голосували 910,8 тис. (97,75 %) виборців; 987 бюлетенів визнані недійсними; в 19948 бюлетенях були викреслені прізвища кандидатів. В Раду Національностей з такого ж числа виборців голосували 931,5 тис. (99,2 %) осіб. Свої голоси «за» віддали 911,5 тис. (97,5 %) осіб; недійсних бюлетенів виявилося 1051, з викресленими прізвищами кандидатів – 18908. Із загального числа виборців у виборах до Верховної Ради УРСР брали участь 932,8 тис. (99,15 %) осіб. «За» голосували 913,4 тис. (97,92 %) виборців; 1183 бюлетені виявилися недійсними, з викресленими прізвищами кандидатів – 18268. У доповідній повідомляється, що «в процесі підготовки і проведення виборів мали місце ворожі дії контрреволюційних елементів, спрямовані на зрив виборів». Поширювалися написані від руки контрреволюційні листівки з погрозами виборцям і з закликами не йти на голосування або псувати бюлетені (села Ігровиця Великоглибочківського, Ходочки Козлівського районів та інші). Проводилися підпільні наради щодо підготовки та здійснення терористичних акцій у день виборів (с. Порцеляни Монастирського району, села Туркань і Золотники Золотниківського району). На передвиборчих зборах окремі промовці обурювалися наявністю одного безальтернативного кандидата (м. Поморяни Зборівського району), закликали не голосувати за кандидатів від влади (с. Угич Чортківського району), ганьбили кандидатів у депутати з причини їх неграмотності та нездатності до управління (с. Заруддя Збаразького району), пропонували бойкотувати вибори, бо радянська влада нічого доброго людям не принесла (м. Поморяни Зборівського району), звинувачували владу у висуненні не місцевих, а приїжджих кандидатів, в основному з Росії (с. Великівці Зборівського району). Водночас антирадянськи налаштовані активісти пропонували йти на голосування, щоб не накликати гніву каральних органів, але голосувати проти ставлеників більшовицької влади. Мали місце випадки особливого характеру: в с. Золотий Потік Золотопотікського району агітатор виборчої дільниці спільно з матір'ю агітував не йти на вибори. Відмовлялися від участі у виборах сектанти, пояснюючи це релігійними мотивами. Зафіксовано терористичний акт: в с. Вибудів Козлівського району було вбито секретаря сільської ради, який повертався з виборчої дільниці [557 а, арк. 13].

Підготовка до виборів депутатів місцевих (обласних, районних, міських, сільських) рад, призначених на листопад 1940 р., перебувала під постійним контролем обкому партії та облвиконкому. 28 жовтня 1940 р. облвиконком слухав питання «Стан підготовки до виборів у місцеві ради депутатів трудящих по Новосільському і Зборівському районах». У констатуючій частині постанови навіть зазначалися певні позитивні моменти: підготовка йшла згідно з вимогами виборчого законодавства, були утворені виборчі округи, для виборчих дільниць підібрані відповідні приміщення, затверджено й опубліковано склад виборчих комісій, розпочато складання списків виборців, приводилось у належний стан майно виборчих дільниць, проведені наради голів і секретарів сільрад, голів і секретарів виборчих комісій з питань організації виборів. Водночас вказано, що керівництво сільрад і виборчих дільниць недостатньо знає Положення про вибори до місцевих рад, що негативно впливало на підготовку дільниць до виборів. Тому запропоновано до 31 жовтня завершити підбір і затвердження складу виборчих дільничних комісій, закінчити обладнання приміщень виборчих дільниць (внутрішнє та зовнішнє оформлення, забезпечення освітленням і паливом), а також постійно здійснювати інструктування членів виборчих комісій з питань неухильного дотримання виборчого закону, насамперед Положення про вибори обласних, районних, міських і сільських рад [829, арк. 27].

Значно суворіший характер мала постанова бюро обкому партії від 13 листопада 1940 р. «Про хід підготовки до виборів у місцеві ради депутатів трудящих у Борщівському та Бережанському районах». Обласні партійні керівники відразу ж заявили, що Борщівський і Бережанський райкоми КП(б)У «повністю не виконали рішення обкому КП(б)У від 26 жовтня 1940 року «Про підготовку до виборів у місцеві ради депутатів трудящих». Це підтверджувалося низкою фактів: у с. Більче-Золоте Борщівського району збори по формуванню виборчих комісій не проводилися, а в с. Глибочок цього ж району виборчу комісію чисельністю 9 осіб створили у складі одних лише вчителів, без представників інших категорій населення. Висування кандидатів у депутати обласної та районної рад здійснювалося без належної підготовки: в с. Піщатинці на зборах з висунення кандидатів із 800 виборців за списком були присутні 50 (6 %); в с. Верхняківці із 873 – 170 (19,5 %), в с. Більче-Золоте із 2200 – 310 (14 %). Тобто збори в цих селах були недейсними. На дільничних виборчих комісіях не розподілили обов'язків між їх членами, не встановили чергування, не повідомили виборців про місцеперебування комісій. Практично не була організована робота з агітаторами й агітколлективами. В тому ж с. Більче-Золоте із 50 агітаторів роботу розпочали лише 11 (провели по 1–2 виступи перед виборцями). У м. Борщів з 78 агітаторами провели лише одне заняття. Керівники агітколлективів роботу агітаторів не організували й не контролювали. Секретареві Борщівського райкому партії оголосили догану. Партійних керівників обох районів зобов'язали усунути згадані недоліки, особливу увагу звернути на налагодження роботи окружних і дільничних виборчих комісій, на активізацію діяльності агітколлективів серед населення міст і сіл, насамперед з вивчення Конституції та положення про вибори. Було враховано досвід попередньої виборчої кампанії, коли на зборах виборців звучали критичні висловлювання на адресу радян-

ської влади взагалі і місцевого керівництва зокрема. Тому бюро обкому дало чіткі політико-ідеологічні вказівки: «Важливе місце у всій агітаційній роботі повинні зайняти місцеві питання і показ того, що зроблено в західних областях України за час існування радянської влади, а саме показ досягнень міста, району, села у відновленні народного господарства, зруйнованого капіталістами й поміщиками під час господарювання польських панів; показ досягнень радянської влади в західних областях у справі народної освіти, ліквідації безробіття та ін. Широко роз'яснювати виборцям чергові завдання господарського і культурного будівництва, що стоять перед місцевими радами депутатів трудящих» [545, арк. 99]. У сказаному вище – елементи профілактики можливого негативу на передвиборних зборах, на зустрічах з виборцями.

У наступному – рекомендації щодо дій агітаторів, організаторів зборів і зустрічей з виборцями на можливу критичну реакцію з боку виборців: «Трудящі на виборчих зборах, при обговоренні кандидатів у депутати будуть також відмічати недоліки в роботі місцевих рад, вносити пропозиції щодо покращення їх роботи, критикувати практичну діяльність кандидата в депутати в тій чи іншій місцевій раді. Завдання партійної організації полягає в тому, щоб не стояти осторонь від цієї критики місцевих рад, а навпаки – очолити цю критику і направити її на покращення роботи рад, на зміцнення зв'язку виборців з радами депутатів трудящих». Мало місце і традиційне класово-політичне застереження, що при потребі давало підстави до вжиття найрішучіших, навіть репресивно-каральних заходів: «Обком КП(б)У особливо звертає увагу всіх партійних організацій на те, що в умовах західних областей не виключена можливість виступів класових ворогів для використання виборчої кампанії у своїх цілях, спрямованих на зрив виборів і дискредитацію органів радянської влади. Тому партійні організації повинні рішуче викривати найменші спроби ворожих елементів провести до рад своїх кандидатів або зганьбити кандидатів, висунутих громадськими організаціями і товариствами трудящих» [546, арк. 100–101].

Партійне керівництво суспільно-політичним життям області не було просто керівництвом обласними партійними структурами (райкомами, міськкомами, первинними парторганізаціями), а безпосереднім і опосередкованим політико-адміністративним управлінням всіма владними, господарськими, соціально-культурними (державними, кооперативними, громадськими) структурами й інституціями через призначення керівних кадрів цих структур та інституцій, що здійснювалось обкомом чи райкомами партії прямо або в погодженні з ними, через затвердження планів, програм та інших документів, які регламентували їх діяльність, а також через постійні звіти керівництва організацій, підприємств та установ перед партійним керівництвом області чи району, що здійснювалось найчастіше під час підготовки тематичних питань на пленум або бюро обкому чи райкому партії щодо стану та рівня діяльності певної виробничої або невиробничої структури в конкретно визначеній сфері. Причому така підготовка питання на бюро чи пленум фактично перетворювалася на жорстку бюрократично-адміністративну ревізію чи інспекцію з політичним акцентом у висновках за результатами перевірки, а

недоліки в роботі могли кваліфікуватися як ворожі дії проти радянської влади, соціалізму, народу, що загрожувало відповідальним особам не лише втратою посади, а й судовою відповідальністю. Якщо правовий статус установи формально оберігав її від безпосереднього партійного втручання, то бюро обкому чи райкому партії слухало питання про роботу партійної організації цієї установи й у такий спосіб забезпечувало свій практичний політичний вплив на діяльність юридично непідконтрольної структури.

Партійне керівництво області турбувалося про створення належних умов для діяльності партійних комітетів, насамперед організаційно-матеріального забезпечення можливостей їх впливу на функціонування обласних організацій та установ. А тому 13 січня 1940 р. бюро обкому партії розподілило 38 новостворених райкомів КП(б)У на три групи (за критеріями штатного розпису та посадових окладів). До першої групи віднесли Бережанський, Бучацький, Кременецький, Ланівецький і Чортківський райкоми партії. В другу групу потрапили 15 райкомів, в тому числі Мельницький і Заліщицький, як райкоми прикордонної зони. Решта 18 районів увійшли до третьої групи [373, арк. 22–23]. Окремим рішенням бюро обкому новостворені райкоми партії забезпечувалися необхідним майном [372, арк. 63].

Об'єктом конкретної турботи обкому було партійне господарство райкомів партії, яке мало подвійне функціональне призначення: служити організаційно-інформаційною базою діяльності партійних органів і забезпечувати таємницю прийняття, реалізації та контролю за виконанням партійних рішень і таємницю діяльності партійних комітетів в цілому. Це впливало з постанови бюро обкому КП(б)У від 27 січня 1940 р. «Про стан партійного господарства в Заліщицькому райкомі КП(б)У», де висловлено стурбованість неналежним станом партійного господарства згаданого райкому і первинних парторганізацій району (відсутність журналів обліку комуністів, незадовільне ведення партійної документації в низових організаціях тощо). У зв'язку з тим, що такий стан не був винятком, бюро обкому вирішило «звернути увагу всіх секретарів райкомів КП(б)У на необхідність забезпечення повного збереження партійної таємниці і партійної конспірації в райкомах КП(б)У, придбання партійних сейфів для збереження партійних документів, здійснення оббивки дверей кабінетів секретарів та інших працівників райкомів КП(б)У тощо». Крім цього, райкоми партії були зобов'язані «перевірити склад технічних працівників райкомів КП(б)У, а надалі прийом на роботу технічних працівників в апарат райкомів проводити лише після пильної перевірки» [376, арк. 67].

З питанням про стан партійного господарства тісно пов'язані питання про рівень партійної інформації, основним змістом якої було і залишається перевірка виконання й ефективність впливу партійних рішень на життєдіяльність суспільства. До проблеми партійної інформації обком партії звернувся 28 грудня 1939 р., а 27 січня 1940 р. на засіданні бюро обкому партії слухали питання «Про стан партійної інформації в Збараському райкомі та Кременецькому міськкомі КП(б)У». У прийнятій постанові зазначалося: «Успіх партійного керівництва у значній мірі залежить від того, як в партійних організаціях поставлена інформація та перевірка

виконання рішень керівних партійних органів». Йшлося не лише про інформацію у паперовому варіанті, а й про усну поточну інформацію: «Вважати необхідним завести чергування в райкомах КП(б)У та райвиконкомах в неробочий час, забезпечивши щоденну інформацію про стан в селах району, а також завести в систему передачу періодичної інформації до обкому КП(б)У» [377, арк. 68].

Основною організаційною інституцією, через яку здійснювалося партійне керівництво регіоном і забезпечувався комплексний вплив на всі сфери життєдіяльності краю, були районні (у перші місяці радянської окупації – повітові) комітети КП(б)У. Саме ці партійні структури трансформували рішення вищих партійних органів (обкомів, ЦК) до конкретних виконавців (первинних парторганізацій, трудових колективів, громадських організацій), забезпечували організацію, керівництво, контроль та інформацію про їх виконання. Тому аналіз та оцінка роботи райкому партії здійснювалася в основному за ефективністю його впливу на стан справ у районі. Так, вивчивши стан роботи Тернопільського і Борщівського повітових комітетів партії, 13 січня 1940 р. бюро обкому вказало обом комітетам на їх недостатній організаційний вплив на діяльність господарських та інших структур повітів: слабо велася підготовка до весняної сівби, мало приділялось уваги роботі промислових підприємств, недостатньо здійснювалося керівництво роботою редакцій районних газет, культосвітніх організацій, допускалися політичні помилки (організація комітету незаможних селян у Тернопільському повіті) [364, арк. 14–15].

Аналогічну негативну оцінку своєї роботи отримав Бучацький райком КП(б)У на засіданні бюро обкому партії 3 жовтня 1940 р. Крім недоліків у політико-масовій роботі (відсутність контролю за політосвітою комуністів і комсомольців, внаслідок чого 17 комуністів і 33 комсомольці припинили вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)») і в роботі по контролю за виконанням рішень вищих партійних і державних органів та власних рішень, райком недостатньо допомагав організації діяльності колгоспів і МТС. Зокрема, рішення РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про проведення зяблової оранки у колгоспах і радгоспах» в районі реалізується украй незадовільно: план оранки виконали лише на 17 %. Райком партії неефективно допомагає в організації співпраці МТС з колгоспами та селянськими господарствами: між ними не укладено відповідних угод, внаслідок чого план обмолоту врожаю зернових виконано лише на 8 %, а план зяблової оранки – тільки на 3,6 % [525, арк. 146].

Традиційно у своїх рішеннях бюро обкому зобов'язувало партійних керівників низового рівня зосереджувати зусилля на ліквідації виявлених недоліків. У своїй постанові від 3 березня 1941 р. бюро обкому партії проаналізувало роботу Тербовлянського райкому КП(б)У і чітко визначило, в чому полягає основне завдання партійних організацій на місцях: «Теребовлянська партійна організація досягла значних результатів у справі зміцнення радянської влади. За цей період у Теребовлянському районі відновлено і реконструйовано цегельний завод, 2 спиртзаводи, 3 крупних млини, маслозавод, організовано 5 промислових артілей. За звітний період в районі створено 4 колгоспи. 3 робітників, бідняків, середняків і трудової інтелігенції на радянську, господарську, кооперативну та іншу роботу висунуто

122 особи». Однак згаданий позитив перекривається виявленим в роботі райкому партії негативом: недостатня увага організаційному зміцненню колгоспів, невиконання колгоспами виробничих завдань по основних показниках, відсутність виробничих планів на 1941 р., неякісна підготовка посівного матеріалу, затягування ремонту сільгоспінвентаря, упущення в розподілі доходів на трудодні в оплаті праці колгоспників. Підкреслено, що «райком керував колгоспами поверхово і неефективно проводив роботу по роз'ясненню селянам переваг колективного господарювання над індивідуальним селянським господарством. В районі незадовільно виконувалися постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) та РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи по збільшенню виробництва товарів широкого споживання і продовольства з місцевої сировини», бо всі прийняті райкомом заходи з цього питання не реалізуються. Мали місце факти рекомендації на керівні посади неперевіраних людей, що дало змогу класово ворожим елементам проникнути в радянські установи» [533, арк. 56–57].

На засіданні бюро обкому партії 27 січня 1940 р. обговорювалося питання подвійного смислового навантаження «Про виконання Чортківським райкомом КП(б)У рішення бюро обкому КП(б)У від 3 січня 1940 р. «Про стан молотьби в області». Такий порядок денний підтверджував, що, по-перше, обком партії впливає на стан господарських справ через районні партійні комітети, і, по-друге, що господарські структури підзвітні та підпорядковані районним, а через них – і обласним партійним органам. У постанові бюро обкому конкретно вказувалося: «Перший секретар Чортківського райкому КП(б)У приховав від бюро райкому КП(б)У рішення бюро обкому КП(б)У від 3 січня 1940 р. про стан молотьби в області і не організував виконання цього рішення». Бюро Чортківського райкому партії було зобов'язане обговорити питання по стан молотьби в районі, розкрити причини невиконання планів обмолоту хліба та намітити практичні заходи щодо закінчення цього важливого виду сільгоспробіт. Показово, що в рішенні бюро обкому навіть не згадано про керівників колгоспів і селянських господарств, як конкретних організаторів і виконавців обмолоту хліба з однієї причини: вони безпосередньо підлягали партійному керівництву району [379, арк. 70].

Вищезгадане свідчить про постійне втручання партійних органів у всі сфери життєдіяльності регіону. Таке втручання (за партійною термінологією керівництво) в основному здійснювалося через ідеологічну сферу, засобами ідейно-виховної та масово-політичної роботи в трудових колективах, організаціях, установах. На пленумах і бюро обкому та райкомів слухалися питання про рівень ідейно-виховної роботи в тій чи іншій районній або первинній парторганізації з виходом на ефективність такої роботи у контексті впливу на рівень та результати основної функціональної діяльності трудового колективу, де була створена згадана парторганізація. Наприклад, на пленумі Тернопільського обкому партії 25 червня 1940 р. говорили про постановку пропаганди марксизму-ленінізму в м. Тернопіль та Почаївському районі. З аналізу такого, на перший погляд, далекого від соціальної практики питання виведені конкретні практичні висновки: через недоліки у вивченні «Короткого курсу історії ВКП(б)», безконтрольність у справі політичної

освіти комуністів і безпартійних, низький рівень пропагандистської роботи серед населення міста і району, слабку організацію лекційної пропаганди, неорганізованість індивідуальної й колективної агітаційної роботи та інші прорахунки парторганізації м.Тернопіль і Почаївського району недостатньо організували трудящих на виконання завдань, поставлених партією та урядом, зокрема не довели до свідомості населення необхідності неухильного виконання важливих партійних і державних рішень, насамперед постанови РНК УРСР від 9 травня 1940 року «Про подорожний податок з колгоспів і селянських господарств в західних областях України» і постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 5 квітня 1940 року «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами і одноосібними господарствами» [356, арк. 18].

Контроль за діяльністю низових партійних організацій, а через них і за трудовими колективами підприємств і установ здійснювався предметно і конкретизовано як за напрямом чи тематикою перевірки роботи, так і за конкретно визначеним об'єктом контролю. Як правило, такі перевірки та винесення питань на розгляд пленуму бюро обкому чи райкому партії здійснювались або за тривожними сигналами про критичний стан справ, або за фактичним негативом у діяльності тієї чи іншої структури. Причому стан партійно-політичної роботи вивчався невідривно від профільної виробничої діяльності колективу. Так, у постанові «Про стан партійної роботи в Шпиколосецькій МТС Кременецького району» перелік недоліків у роботі парторганізації згаданої МТС містить як ідеологічні, так і виробничі моменти: партійно-масова робота ведеться незадовільно, трактористи і робітники МТС не вивчають рішень XV з'їзду КП(б)У, не організовано роботу Червоного кутка і бібліотеки, немає дошки виробничих показників, виробничі наради носили формальний характер і не давали економічного ефекту, не велася робота з підготовки стахановців і передовиків виробництва, не розроблялись і не реалізовувались заходи щодо підвищення продуктивності праці та виконання виробничих планів [461, арк. 97].

Аналогічною за змістом і спрямованістю була постанова бюро обкому КП(б)У від 26 червня 1940 року «Про стан політико-масової роботи в бригадах колгоспів і МТС Зборівського району», де визнано, що внаслідок незадовільної політико-масової роботи серед колгоспників району і робітників Млинівецької МТС в районі «не створили міцного колгоспного активу, на низькому рівні знаходиться трудова дисципліна, а самі агітатори й пропагандисти не стали ініціаторами та взірцями у зміцненні трудової дисципліни та в розгортанні соціалістичного змагання», періодичні політико-масові заходи не пов'язувалися з виробничими завданнями МТС і колгоспів району. Бюро обкому зобов'язало Зборівський райком КП(б)У: забезпечити організацію праці та трудову дисципліну в колгоспах; запровадити практику виробничих нарад з участю рядових колгоспників; формувати широкий і надійний колгоспний актив; спрямувати масово-політичну роботу серед колгоспників і трактористів на забезпечення їх високопродуктивної роботи з виконання виробничих завдань; поєднувати політико-виховні заходи серед трудівників села з популяризацією знань з агротехніки та успіхів соціалістичного сільського госпо-

дарства; перетворити кожного агітатора і пропагандиста в передовика сільсько-господарського виробництва; забезпечити організацію соціалістичного змагання і перевірку виконання соціалістичних договорів і соцзобов'язань у бригадах колгоспів і МТС. Провідна роль в реалізації завдань партійного керівництва роботою МТС належала заступнику директора по політичній частині [468, арк. 130].

З таким же методологічним підходом здійснювався аналіз роботи і стану справ на підприємствах, в установах зв'язку, торгівлі, транспорту. Тому 13 червня 1940 р. бюро обкому партії прийняло рішення «Про стан партійно-масової роботи в політвідділі Тернопільського відділення Львівської залізниці», в якому зробило категоричний висновок: недоліки партійно-політичної роботи (низький рівень керівництва первинними парторганізаціями, відсутність систематичної роботи з комсомольською і позаспівковою молоддю, упущення у веденні партійного господарства, неефективна політвиховна робота на дільницях, недостатнє керівництво місцевими профспілковими комітетами) призвели до того, що дільниці Тернопільського відділення Львівської залізниці не виконують виробничих завдань, неякісно використовують виробничі механізми, характеризуються низьким рівнем трудової і фінансової дисципліни, порушеннями в обліку матеріальних цінностей [512, арк. 203–205].

Спеціального підходу заслуговує постанова бюро обкому КП(б)У від 26 червня 1940 р. «Про стан партійно-політичної роботи в партійній організації обласного управління НКВС», робота якої звітно-виборними зборами була визнана незадовільною. Ця постанова засвідчує гнилість партійно-бюрократичної системи керівництва суспільно-політичним життям, бо гнилою і хибною виявилась основна інституція, яка крайніми силовими методами забезпечувала реалізацію партійно-державних рішень, оберігала недоторканість і непорушність тоталітарної владної системи. Бюро обкому змушене було визнати, що в парторганізації обласного управління НКВС склався надзвичайно низький рівень організаційно-партійної роботи (допускалися грубі помилки у веденні партійного господарства, у плануванні роботи, у проведенні партійних зборів, в організації контролю за виконанням партійних рішень), неефективно велась агітаційно-масова робота (не працювали агітколлективи, не проводилися теоретичні бесіди, прочитана всього одна лекція, недбало вивчався «Короткий курс історії ВКП(б)». Окрім цього, «мали місце нездорові явища з боку окремих комуністів і комсомольців: морально-побутовий розлад, пияцтво, хуліганство, зв'язки з небажаними елементами і т. п. Це свідчить про те, що партійно-політична робота в парторганізації не була поставлена на належну висоту» [469, арк. 134].

Факти порушення законності, правопорядку, норм моралі, зловживання службовим становищем, ігнорування елементарних правил взаємовідносин між людьми та зневага до людини праці з боку партійно-державних чиновників були непоодинокими. Окремі члени партії, керівники низових господарських структур чи первинних парторганізацій діяли, з точки зору партійних верхів, самочинно, одноосібно приймали рішення, що суперечили загальній лінії партії, і приносили шкоду авторитету партії й радянської влади [369, арк. 23].

Партійні органи постійно вживали заходів щодо забезпечення партійної дисципліни в парторганізаціях і виробничої та трудової дисципліни в трудових колективах. Нормативним інструментами для здійснення такої роботи служили законодавчі акти та інші правові документи державних органів Союзу і республіки. Таким документом став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід на 8-годинний робочий день, 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення роботи робітниками й службовцями підприємств і установ», на виконання якого Тернопільський обком партії прийняв відповідне рішення 23 серпня 1940 р. У постанові бюро обкому згадується відповідна постанова Політбюро ЦК КП(б)У цього ж змісту і визнається, що системні порушення згаданого указу мають місце на підприємствах, в організаціях і установах області. Масовими порушеннями трудової дисципліни залишалися прогули. Так, на підприємствах і установах міста Тернополя за короткий період здійснено 75 прогулів, а на цегельних заводах Петриківського заводууправління за 2 тижні прогули склали 129 робочих днів. Проблема ускладнювалася тим, що керівники-комуністи «прикривали» прогульників, замість того, щоб своєчасно передавати справи до судово-слідчих органів для притягнення їх до відповідальності. Зокрема, на Петриківському заводі № 3 за перші 2 тижні серпня 1940 р. 22 робітники «прогуляли» 97 робочих людиноднів, а начальник заводу протягом довгого часу приховував їх від притягнення до судової відповідальності [595, арк. 165].

Про жорсткість вимог до низового керівництва з боку обкому партії говорить такий фрагмент постанови: «В Пробіжнлянському районі завідуюча спеціальною частиною райвиконкому запізнилася на роботу на 23 хвилини, а голова райвиконкому матеріали судовим органам не направив, комсомольська організація також не реагувала на даний факт. Подібний випадок мав місце з працівником райкому ЛКСМУ, який запізнився на 25 хвилин і ніяких заходів до нього не було вжито». Не менш серйозні порушення трудової дисципліни та службового етикету здійснювали керівники обласного рівня: «Заступник начальника обласного земельного управління, член ВКП(б) прийшов на роботу 12 липня 1940 року нетверезим, запізнившись на 2 години, а начальник замість передачі матеріалів на заступника в суд надав йому можливість виїхати у відпустку». Значну кількість прогулів, випадків самовільного залишення роботи, зафіксовано на Чортківському й Тернопільському залізничних вузлах, на інших підприємствах і установах. Бюро обкому категорично визначило: мобілізація робітників, службовців, інженерно-технічного персоналу на безумовне виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року – прямий обов'язок кожного комуніста, всіх партійних організацій [595, арк. 166].

Порушення трудової дисципліни, управлінської етики, норм моралі та зловживання службовим становищем керівниками різних рівнів – від обласного до повітів і сільських рад – турбували обласне партійно-державне керівництво в аспекті негативного впливу на ставлення місцевого населення до практичних кроків радянської влади. Така проблема мала настільки неохопний у масштабах республіки характер, що ЦК КП(б)У був змушений на прикладі Ровенської та Волинської областей звернутися до її вивчення. Тернопільський обком партії продублював відповідне рішення

ня ЦК у своїй постанові від 16 жовтня 1940 р. «Про рішення ЦК КП(б)У від 28 вересня 1940 року про допущені помилки місцевими парторганізаціями Ровенської та Волинської областей», де визнав, що помилки в роботі парторганізацій сусідніх областей однаковою мірою стосуються і парторганізацій Тернопільщини. Обком партії зазначив, що «окремими радянськими, партійними й кооперативними працівниками допущені порушення революційної законності та грубе ставлення до місцевого населення в окремих районах області» [474, арк. 164].

Так, прокурор Коропецького району свідомо в кілька разів завищував встановлені норми хлібоздачі для селян, чим викликав в останніх обґрунтоване обурення діями влади. Йому в цьому допомагали голови сільських рад. Райком партії заходів до порушників не вжив. У тому ж районі голова Тростянецької сільської ради шантажував селян заявою, що при незавершенні обмолоту хліба за два дні їх урожай буде усупільнено і звезено на загальний тік. Президія райвиконкому не лише не поставила порушника на місце, а й показувала його як взірць для організації своєчасного обмолоту хліба. Керівництво Трибухівської МТС Бучацького району обробляло землю селян без відповідних угод з ними, а обслуговування тракторного парку та харчування трактористів здійснювали всі мешканці села, незалежно від того, обробляли їм землю чи ні.

У с. Таурів Козлівського району голова сільради й агент Уповнаркомзагу після п'ятики пішли ввечері по сільських хатах перевіряти виконання хлібопоставок, а незгодним з нічним відвідуванням селянам били шибки. Крім вимоги усунути згадані недоліки й притягнути порушників законності та норм моралі до відповідальності, бюро обкому партії вирішило: «Зобов'язати РК КП(б)У посилити ідейно-виховну роботу серед комуністів і комсомольців, яка забезпечила б глибоке розуміння ними політики партії в умовах роботи в західних областях України, піднімала б їх революційну пильність, а також ще більше зміцнювала любов і довіру до партії та радянського уряду з боку трудящих». Також була звернута «увага секретарів райкомів КП(б)У на необхідність рішучого припинення проявів сваволі та беззаконня, грубого поведіння з населенням, неправильних дій з боку окремих працівників торгівлі та заготівель сільгосппродуктів, винних у порушенні законів радянської влади, і тих, хто грубо ставиться до місцевого населення, дискредитує звання члена Комуністичної партії, притягувати до суворой партійної, а при потребі і до судової відповідальності» [474, арк. 164–165].

За об'єктивними статистичними даними і реальними показниками роботи партійні організації районів області були нечисленними, з обмеженими можливостями впливу на політичні, соціально-економічні та культурні процеси в регіоні (така обмеженість компенсувалася б діяльністю силових репресивних структур, насамперед органів НКВС). Наприклад, в Монастириському районі на період звітно-виборних партійних зборів у квітні 1940 р. діяли всього 5 первинних парторганізацій чисельністю в 37 членів і кандидатів у члени ВКП(б). Склад районної парторганізації показував, що значна частина її членів були вихідцями з інших районів СРСР, бо 30 осіб (28 комуністів і 2 кандидати в члени ВКП(б)) вступали до партії в період 1923–1938 рр., тобто перебуваючи на території СРСР, і лише 7 кандидатів у члени

ВКП(б) були місцевими, бо їх партійний стаж розпочався після вересня 1939 р. з приходом радянської влади. Отже, більш ніж за півроку діяльності в районі спочатку повітовий, а згодом районний комітети КП(б)У змогли знайти серед місцевого населення тільки 7 прихильників комуністичної ідеології та практики. Причому основні мотиви такої прихильності можна визначити з аналізу порядку денного засідань Монастириського райкому партії: із 53 засідань 28 (52,8 %) були приурочені організаційним питанням – затвердженню на керівні посади партійних, радянських, господарських кадрів, в чому претендент на посаду мав шанси бути затвердженим тільки за наявності квитка члена чи кандидата в члени ВКП(б) [612, арк. 11].

Важливою ділянкою роботи партійних органів було керівництво громадськими організаціями, насамперед комсомолом, який небезпідставно вважався резервом Комуністичної партії. Тому 23 липня 1940 р. обком партії прийняв рішення «Про проведення виборів керівних комсомольських органів», де підтвердив основну тезу: «Вибори керівних комсомольських органів є важливою політичною кампанією, що спрямована на дальше посилення ролі комсомолу як бойового помічника більшовицької партії». За рекомендаціями обкому, «підготовка та проведення виборів повинні супроводжуватися покращенням всієї комсомольської роботи, підвищенням серед комсомольців і молоді виробничої та політичної активності, ще ширшим розгортанням соціалістичного змагання, зміцненням трудової дисципліни, покращенням оборонно-фізкультурної роботи та підвищенням більшовицької пильності й непримиренності до ворогів народу».

За пропозицією обкому комсомолу вибори в первинних комсомольських організаціях призначили на 1 – 10 вересня, в міськкоммах і райкоммах ЛКСМУ – на 10 – 20 вересня, а Перша обласна конференція ЛКСМУ – на 21 – 22 вересня 1940 р. Обком партії вимагав від райкомів і міськкомів КП(б)У, обкому, міськкомів і райкомів ЛКСМУ «забезпечити під час виборів керівних комсомольських органів висунення на керівну комсомольську роботу нових кадрів комсомольців, особливо дівчат, зрілий молодий актив, перевірений на практичній роботі, безмежно відданий справі партії Леніна – Сталіна» [490, арк. 31].

Однак реальний стан справ керованої обкомом партії обласної комсомольської організації був далеким від риторичних закликів вищезгаданої постанови бюро обкому. Це засвідчує його наступна постанова від 23 листопада 1940 р. «Про стан політико-виховної роботи серед молоді та ріст комсомольської організації області», де відразу ж говориться про значні недоліки в організації цієї роботи: комсомольські гуртки, зокрема гуртки політграмоти, працюють нерегулярно, з незадовільною якістю занять; комсомольці не обізнані з досягненнями соціалістичного будівництва під керівництвом Комуністичної партії, особливо з успіхами господарського і культурного будівництва в західних областях України після приєднання до УРСР; молодь залишається пасивною в аспекті участі в роботі культосвітніх установ (клубів, бібліотек, хат-читалень) і громадських організацій; створені молодіжні комісії з агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи в багатьох районах не функціонують; особливо низький організаційний рівень роботи сільських комсомольських організацій (не дотримується періодичність проведення комсомольських зборів, комсомольці не мають доручень

і не беруть участі в культурно-масовій чи громадсько-політичній роботі); окремі комсомольські організації «засмічені» ворожими елементами. Усунення згаданих недоліків покладалися не лише на обком, міськкоми та райкоми ЛКСМУ, а й на міськкоми та райкоми партії [555, арк. 190–191].

24 лютого 1941 р. бюро обкому партії повертається до комсомольської тематики і слухає питання «Про виконання Козівським і Підволочиським РК КП(б)У рішення бюро обкому КП(б)У від 23 листопада 1940 року «Про стан політико-виховної роботи серед молоді та ріст комсомольської організації в області». Обидва райкоми КП(б)У, стверджується в постанові бюро обкому партії, незадовільно працюють над виконанням згаданого вище рішення: неефективно йде робота постійних комісій при райкомах комсомолу; не налагодили своєї діяльності гуртки молодіжної політграмоти; багато комсомольських організацій не мали планів роботи, нерегулярно проводили комсомольські збори; не було активної участі комсомольців і позаспількової молоді в діяльності клубів, хат-читалень, спортивних та інших добровільних товариств; до керівництва комсомольськими організаціями райкоми партії ставилися формально, не надавали їм реальної допомоги. Міське та районне керівництво отримало конкретне доручення: постійно заслуховувати на засіданнях бюро звіти секретарів первинних парторганізацій про керівництво комсомольськими організаціями [530, арк. 20–21].

Про масштаби та можливості впливу комсомольських організацій на життєдіяльність населення і трудових колективів, насамперед на молодіжне середовище, можна зробити висновок із відповідних статистичних даних. Так, в Монастириському районі, де проживало 35 тис. осіб, на квітень 1940 р. діяли 2 комсомольські організації загальною чисельністю 27 членів ЛКСМУ [612, арк. 12]. За період від квітня до вересня 1940 р. (з часу проведення районних звітно-виборних партійних зборів до звітних районних комсомольських зборів) районна комсомольська організація збільшилася на 44 особи, в основному за рахунок представників міста (30 робітників і службовців), і лише 14 представників села (9 колгоспників, 5 селян з неусуспільненого сектора), хоч абсолютну більшість населення району склали жителі сіл, що вказує на мінімальний вплив комсомольських організацій на місцеву молодь. Навіть більше, тільки 2 прийнятих до ЛКСМУ мали середню освіту, 13 – неповну середню, 22 – початкову, дані про освіту 7 нових комсомольців відсутні (райком комсомолу не мав їх особових справ) [615, арк. 36].

Отже, новостворені радянські політичні структури, які гостро потребували кадрового забезпечення, здебільшого поповнювалися шляхом завезення основних керівних кадрів зі східних регіонів країни, загальноосвітній та професійний рівень яких був критично низьким.

У підготовці та розстановці керівних кадрів компетентність, освіта, досвід відігравали другорядну роль відносно основного критерію – політичної благонадійності, тому і результати бажали бути кращими.

2.3. Діяльність місцевих органів радянської влади

Адміністративне структурування області та районів, формування органів місцевої влади відбувалося під безпосереднім керівництвом обласного і районних комітетів партії. Так, 20 грудня 1939 р. бюро обкому КП(б)У спільно з президією облвиконкому прийняли рішення «Про утворення районів у складі Тернопільської області» (таблиця 26). За цим рішенням, в області утворювалося 38 районів, для кожного з яких визначалися волості, населені пункти, площа земель, районний центр. Територіальний розподіл на райони здійснювався з урахуванням кількості населення та загальних площ земель з таким розрахунком, щоб на кожного жителя припадало в середньому 1 га землі. Найбільшими районами були Бережанський (майже 61 тис. населення; понад 60 тис. га землі, тобто 0,99 га на одного жителя), Бучацький (понад 58 тис. населення; 46,1 тис. га землі; 0,79 га на одного жителя) і Підгаєцький (більше 52 тис. населення; понад 50 тис. га землі; 0,98 га на одного жителя), а найменшими – Новосільський (24,4 тис. осіб; 28,3 тис. га; по 1,16 га), Великоглибочківський (25,1 тис. осіб; 30,8 тис. га; по 1,23 га), Бережецький (25,2 тис. осіб; 32,5 тис. га; по 1,29 га) і Пробіжнянський (25,2 тис. осіб; 23,4 тис. га; по 0,93 га). Найбагатшими за земельними площами, крім згаданих Новосільського, Великоглибочківського і Бережецького, в аспекті наявності корисної землі на душу населення були Козлівський, (1,48 га), Великоборківський і Шумський (по 1,18 га) райони. Найменші корисні земельні площі з розрахунку на одного жителя мали Заліщицький (0,66 га), Тлустенський (0,68 га), Підволочиський (0,77 га) і Копичинецький (0,78 га) райони. У підсумку, незважаючи на прагнення обласного керівництва дотриматися принципу рівності у розподілі земельних площ між районами з орієнтиром 1 га землі на 1 жителя, тільки 13 районів отримали землі більше 1 га на душу населення, 9 – близько 1 га, а 17 районів – по 0,7 – 0,9 га. Різниця між крайніми показниками (Козлівський – 1,48 га, Заліщицький – 0,66 га) складала близько 0,8 га, що засвідчило недотримання принципу рівномірного розподілу земель при формуванні поділу області на райони [348, арк. 17–23].

На засіданні бюро обкому партії 31 січня 1940 р. за пропозицією облвиконкому та райкомів КП(б)У прийнято рішення «Про утворення сільських рад у складі районів Тернопільської області». У документі зазначалися назви сільських рад, їх центри, приналежні до них села і хутори. Сформовано 941 сільську раду, в роботі яких брали участь понад 9 тис. осіб. Бережецький район перейменували у Кременецький з центром в м.Кременці, а Косівський – у Білобожницький з центром у Білобожниці [387, арк. 98–109].

Створені владні структури (райвиконкоми, міські, селищні та сільські ради) потребували кадрового наповнення. Низький освітній рівень, відсутність фахової підготовки і досвіду роботи негативно впливали на якість виконання службових обов'язків працівниками всіх рівнів і підрозділів місцевої влади. Тому 5 червня 1940 р. Тернопільський облвиконком прийняв рішення «Про підготовку радянських кадрів», де зазначалося, що в доповнення до вже проведених у 29 райвиконкомах 5-денних семінарів секретарів сільських рад, якими було охоплено

805 працівників цієї категорії, «з метою підвищення ідейно-політичного рівня та ознайомлення з практикою роботи працівників райвиконкомів і сільрад провести в 1940 році: 3-місячні курси радянського будівництва (працівники райвиконкомів, міськрад) з контингентом 80 осіб; півторамісячні курси працівників сільрад з контингентом 700 осіб; 10-денні курси інструкторів райвиконкомів і міськрад з контингентом 60 осіб» [777, арк. 30].

Курси працівників сільрад проводилися по районних центрах: Бережани, Борщів, Бучач, Збараж, Зборів, Копичинці, Підгайці, Скалат, Теремовля, Чортків, Заліщики – по 58 осіб, Кременець – 62 особи. Голови райвиконкомів і міськрад отримали доручення сприяти матеріально-технічному забезпеченню курсів (приміщення для занять, проживання курсантів тощо), а сектор кадрів облвиконкому – здійснити підбір викладачів, забезпечити курси необхідною літературою, навчально-канцелярським приладдям й організувати виконання програми курсів. Загалом на курси радянських працівників у 1940 р. залучалися 1790 осіб. На їх підготовку виділили 449 тис. крб. Додатково до курсів планувався 5-денний семінар секретарів сільрад (близько 1 тис. осіб) з кошторисом в 35 тис. крб. [777, арк. 30–31].

Масштабними були місячні курси голів сільрад: 441 керівник цих українських сільських структур навчався в Чорткові, Бучачі, Збаражі і Теремовлі. Значними за тодішніми цінами були витрати на проведення згаданих курсів: 110,2 тис. крб. – на стипендію курсантів, 19,3 тис. крб. – на оплату праці викладачів і керівників курсів, 4,5 тис. крб. – на придбання навчальної літератури та навчального приладдя, понад 20 тис. крб. – на оренду плати за приміщення [835, арк. 53].

Обсяг, зміст, напрямки й характер управлінської роботи, яку повинні були виконувати працівники місцевих владних структур (райвиконкомів, міських, селищних і сільських рад), можна визначити за протоколами засідань Тернопільської міської ради, оскільки обласний центр значною мірою, прямо чи опосередковано акумулював у собі особливості та проблеми життєдіяльності області, в тому числі її управлінських структур. Новий 1940 рік члени президії Тернопільської міськради розпочали з вирішення двох найактуальніших тогочасних проблем: питання націоналізації майна колишніх приватних власників і забезпечення населення обласного центру продуктами харчування (при вивченні роботи м'ясокомбінату, установ громадського харчування, санітарного стану їдалень і буфетів) [661, арк. 151–152; 662, арк. 153–154].

На засіданні президії Тернопільської міськради 17 лютого 1940 р. вирішувалися соціальні питання (стан будинку інвалідів, організація селянського будинку), комунально-побутового обслуговування (ремонт міської лазні), а також проблеми санітарного стану міста та ролі санстанції в контролі за санітарно-епідеміологічною ситуацією в обласному центрі. При розгляді питання матеріального забезпечення міської лікарні вирішено організувати при ній підсобне господарство, щоб на його базі поліпшити харчування хворих і зміцнити базу лікарні (гужовий транспорт, ремонтна служба). У такому ж напрямі та з аналогічних причин (для поліпшення постачання населення міста) вирішили організувати в місті Тернополі радгосп по вирощуванню городніх культур з обов'язковим будівництвом при ньому тепличного і парникового господарства. Вирішувалися питання передачі окремих

приміщень різним організаціям і установам (міськвню, облспоживспілці, складам сільгоспостачання), виділення землі міськкомунгоспу. Залишались актуальними питання націоналізації конкретних об'єктів, для чого створили три комісії з оцінки націоналізованої власності, до яких увійшли представники міськфінвідділу, торгвідділу і спецторгу [672, арк. 6–8; 673, арк. 131; 674, арк. 86–87; 675, арк. 60].

Універсалізм і масштаби порядку денного засідань президії Тернопільської міськради постійно зростають, і 17 квітня 1940 р. члени президії вивчають 17 різновекторних питань. Йшлося про стан контрольно-ревізійної роботи та про хід торгівлі хлібом і хлібобулочними виробами, про розподіл земельних площ і приміщень (господарських і житлових будівель) в обласному центрі. Розпочалася практика розгляду протестів прокурора м.Тернопіль на рішення міської ради. Серед інших юридичних питань – хід реєстрації штатів бюджетних установ і затвердження постанов міської ради, в тому числі про правила вуличного руху. Робота союздруку вивчалася під кутом зору організації газетних вітрин в обласному і районних центрах. Працівники охорони здоров'я звітували про роботу міської лікарні. Йшлося також про роботу закладів освіти, зокрема затверджено склад міжвідомчої комісії з підготовки та проведення оздоровчої кампанії серед дітей у літній період 1940 р. [631, арк. 56–57].

Однією з найскладніших, найвідповідальніших і дотичною до всіх владних інституцій (від обласної до сільської) була робота по вирішенню практичних завдань розміщення евакуйованого населення, біженців, відселених і переселених жителів з 800-метрової прикордонної смуги, що припадало в основному на I півріччя 1940 р. Рішенням обкому КП(б)У та президії облвиконкому від 12 лютого 1940 р. «Про розміщення евакуйованого населення» затверджено план розселення біженців, переселенців і прибулих з інших областей УРСР та перелік евакуаційних пунктів області. За статистикою, поданою в згаданій постанові, з окупованої німцями території на Тернопільщину прибуло орієнтовно 7 тис. осіб (близько 2,5 тис. сімей). Їх розміщення планувалося в будинках, звільнених колоністами й осадниками. Евакуйованим сім'ям надавалися земельні угіддя, дрібний сільгоспінвентар, паливо, корм для худоби, що були залишені тими ж колоністами й осадниками. Облвиконком, райкоми партії та райвиконкоми направляли своїх представників для проведення відповідної роботи серед евакуйованого населення [396, арк. 162–163].

Для прийому евакуйованих, переселенців і біженців в області було визначено 6851 приміщення (6000 звільнених будинків осадників і 851 колишній фільварок). Найкращі житлові можливості прийому евакуйованого населення мали Підгаєцький (511 приміщень), Козівський (370), Зборівський (317) і Золотниківський (301) райони; обмеженими такі можливості були в Кременецькому (30 приміщень), Підволочиському (33), Почаївському (41) районах. В область прибували 8086 евакуйованих (1200 біженців, 2300 переселенців, 4586 осіб з інших областей УРСР). Відповідно до наявних площ для їх розміщення Підгаєцький район приймав 510, Козівський – 480, Зборівський – 415, Золотниківський – 400 осіб. Обґрунтовано не направлялись евакуйовані до Заліщицького і Мельницького районів, які мали власні проблеми з переселенням жителів з 800-метрової прикордонної смуги. Водночас були звільнені від прийому евакуйованих Борщівський район (144 будинки колишніх осадників),

Тлустенський (178 приміщень, залишених колоністами й осадниками) і Скала-Подільський (70 вільних приміщень). Інші райони, які мали обмежену кількість вільних приміщень, отримували завдання по розміщенню евакуйованих без особливого врахування наявних у районі відповідних житлових площ: Почаївський – 80 осіб на 41 приміщення, Кременецький – 60 – на 30, Ланівецький – 210 – на 129, Новосільський – 100 – на 72, Копичинецький – 300 – на 143 [397, арк. 164–165].

Після прийняття Тернопільським облвиконкомом і бюро обкому партії постанови від 13 квітня 1940 р. «Про відселення і переселення жителів 800-метрової прикордонної смуги в Заліщицькому і Мельницькому районах і очищення цієї смуги від будов» розпочалася складна в політичному і соціально-економічному плані робота. Відселення повинно було завершитись у травні 1940 р. В Мельницькому районі відселялися 98 дворів з населенням 495 осіб, що частково входили у 800-метрову смугу. Їх розміщували в межах самого району і виділяли присадибні ділянки поза прикордонною смугою. В обох районах переселялися із прикордонної смуги в інші райони області жителі 16 населених пунктів, що повністю або частково входили до 800-метрової смуги. Ці населені пункти нараховували 4529 дворів з населенням 19623 особи: по Заліщицькому району – 2175 дворів і 9312 осіб, по Мельницькому – 2354 двори і 10311 осіб. Переселеним надавалися приміщення, звільнені осадниками і колоністами, та рівнозначні залишеним присадибні ділянки. Переселенці мали право розбирати і перевозити на нове місце поселення свої господарські і житлові будинки з повним зачищенням площі. Кожній сім'ї видавалися грошові суми в розмірі 700 крб. для облаштування нового житла і 400 крб. – для перевезення майна в місце переселення. Допускалося, що для переселенців, які мали посіви зернових у прикордонній смузі, можуть бути виділені такі ж засіяні площі на полях, залишених осадниками і колоністами в місцях переселення. У 800-метровій смузі зберігалися будинки, необхідні для діяльності прикордонних військ, церкви, школи, залізничні станції, приміщення промислових підприємств. У населені пункти, з яких відселялися та переселялися жителі, відрядили партійно-державний актив для проведення відповідних організаційних заходів і політико-масової роботи з роз'яснення необхідності відселення та переселення в інтересах охорони державного кордону та створення нормальних умов життєдіяльності громадян поза прикордонним режимом [421, арк. 58–61]. Загалом, на відселення 98 дворів у Мельницькому районі виділили 68,6 тис. крб., а на переселення 4529 дворів в обох районах – 1,81 млн. крб. (по Заліщицькому – 870 тис. крб., по Мельницькому – 940 тис. крб.) [423, арк. 63].

Згаданою постановою облвиконком і обком партії затвердили план розміщення в районах області відселених і переселених з 800-метрової прикордонної смуги жителів Мельницького і Заліщицького районів. Завдання отримали всі райони, навіть Заліщицький і Мельницький, які розміщували своїх жителів з прикордонних сіл в «тилових», віддалених від кордону населених пунктах (Заліщицький – 215 дворів із с. Синьків, Мельницький – 220 дворів із с. Вільхівці). Треба віддати належне розробникам плану розміщення: у кожному районі передбачалася підготовка кількості приміщень, рівної кількості прибулих сімей: для 4529 сімей, що відселялись і переселялися з прикордонної смуги, в районах області підготували

4529 приміщень. Бережанський район приймав 222 сім'ї з с. Горошова Мельницького району, Монастириський – 230 сімей з с. Волковець Мельницького, Бучацький – 214 сімей з с. Синьків Заліщицького району. 18 районів області розміщували в себе по 100 – 200 і ще 15 – до 100 сімей [422, арк. 60–62].

У переселенні та відселенні жителів прикордонної смуги, як і у всіх інших, розроблених і прийнятих державно-партійним керівництвом заходах, явні та приховані негативи повністю перекривали демонстративно пропаговані позитиви. Це насамперед стосувалося цілей здійснюваних заходів і ходу та підсумків їх виконання. Так, 6 травня 1940 р. бюро обкому КП(б)У розглянуло питання «Про підсумки відселення та переселення господарств з 800-метрової прикордонної смуги по Заліщицькому і Мельницькому районах». Як позитив зазначено, що переселення завершено до 25 квітня 1940 р., але відселення по Мельницькому району проходило незадовільно, і на день засідання бюро обкому відселено із 98 лише 15 (15,3 %) господарств. У більшості районів переселені сім'ї отримали помешкання і земельні ділянки та приступили до сільськогосподарських робіт. Проте окремі секретарі райкомів партії і голови райвиконкомів не виконали рішення бюро обкому й президії облвиконкому від 13 квітня 1940 р. щодо прийому та облаштування переселенців і «проведення з ними політико-масової роботи»: у Вишнівецькому районі масово-політична робота з переселенцями відсутня, керівництво району їх не відвідувало, побутових і господарських умов не вивчало; в Буданівському, Бучацькому та Усть-Зеленському районах переселенцям не надали земельних наділів, в тому числі передбачених як компенсацію замість залишених площ озимини; в Бережанському і Залозецькому – переселенців направляли у приміщення, що були зайняті іншими особами. Керівників районів зобов'язали завершити відселення по Мельницькому району до 20 травня 1940 р. Всім секретарям райкомів партії й головам райвиконкомів доручили під персональну відповідальність перевірити і в 5-денний термін вирішити питання забезпечення переселенців землею, будинками, сільгоспінвентарем і вжити заходів щодо проведення ними повного циклу весняно-літніх сільськогосподарських робіт. Ідеологічний аспект роботи з переселенцями мали забезпечити «товариші з районних партійних активів», яких прикріплювали до конкретних населених пунктів, де розміщувалися сім'ї переселенців [436, арк. 146].

Заходи партійного та державного керівництва області щодо відселення і переселення мешканців області з 800-метрової прикордонної смуги були недовготривалими. Вже через 4 місяці після рішення про прикордонну смугу, 13 серпня 1940 р., бюро обкому й облвиконком вирішили: «У зв'язку з тим, що жителі сіл колишньої прикордонної смуги в Заліщицькому і Мельницькому районах повернулися на попередні місця проживання», відновити сільські ради в селах Заліщицького (7 сільрад) і Мельницького (9 сільрад) районів [584, арк. 91].

Наступного тижня, 20 серпня, обком партії й облвиконком прийняли нову постанову з цього питання «Про виключення населених пунктів, розміщених на колишньому кордоні з Румунією, із переліку населених пунктів, що входять до 800-метрової прикордонної зони», де зазначили, що у зв'язку із виключенням низки населених пунктів Мельницького і Заліщицького районів з переліку сіл, що входять до прикордонної зони, жителям цих населених пунктів дозволяється повернутися

на попередні місця проживання. Варто звернути увагу на значне протиріччя між постановою від 13 серпня, де однозначно констатувалося, що жителі прикордонної смуги вже повернулися на попередні місця проживання і з цієї причини відновлювалися сільські ради, та постановою від 20 серпня, де йдеться про дозвіл цим жителям повернутися до своїх помешкань у прикордонній зоні. Тобто дозвіл було дано вже після того, як переселенці залишили місця відселення та переселення й повернулися до рідних сіл. В цьому – і масовий ненасильницький супротив місцевого населення заходам радянської влади, і повна неефективність таких заходів без підтримки репресивних структур. Цинізм постанови обкому і облвиконкому від 20 серпня полягав у тому, що вони дозволяли селянам, які вже жили у своїх будинках, повернутися до своїх домівок і навіть обіцяли віддати господарям належні їм будівлі, що були відібрані при відселенні та переселенні, повернути посіви зернових, допомогти будівельними матеріалами для будівництва житла й господарських приміщень, а також сприяти перевезенню їх майна з місць переселення до місць постійного проживання, що селяни зробили самостійно, без допомоги влади [590, арк. 124]. Такий політичний «реверанс» обласної влади, зрозуміло, дозволений вищими партійними й державними органами (зокрема постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 липня 1940 р. та РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 14 серпня цього ж року) підтвердив неспроможність місцевих партійно-державних структур форсувати соціалістичну трансформацію краю та виключну необхідність враховувати складну зовнішню- і внутрішньополітичну ситуацію й особливості регіону.

Важливим завданням місцевих органів радянської влади було формування структур, які здійснювали б нормативно-правову підтримку та юридичний супровід діяльності офіційних установ та організацій у радянізації суспільно-політичного життя, у повному підпорядкуванні населення партійно-державним органам і в подоланні активного чи пасивного опору незгідних з радянською політикою. Основними юридичними інструментами в руках владних структур стали суди і прокуратура. Зі встановленням радянської влади в західних областях України відповідно до Конституції УРСР розпочалося формування судових органів. У грудні 1939 р. облвиконкоми регіону затвердили обласні суди, і тоді ж були утворені дільниці народних судів. Із грудня 1939 до лютого 1940 рр. райвиконкоми затвердили склад народних судів по всіх судових дільницях. У січні – лютому 1940 р. проведені вибори народних засідателів обласних і народних судів. Вибори проводилися на загальних зборах робітників, селян та інтелігенції відкритим голосуванням. Обрані народні засідателі обласних судів затверджувались облвиконкомами, а народні засідателі народних судів – райвиконкомами або міськими радами. У грудні 1939 р. створені обласні прокуратури і призначені обласні прокурори, а до лютого 1940 р. – прокурори усіх міст і районів. Водночас утворилися відповідні управління чи відділи республіканських Наркоматів при органах державної влади. З метою вирішення майнових суперечок між установами, підприємствами та організаціями, зміцнення договірної планової дисципліни й господарського розрахунку при облвиконкомах західних областей утворили обласні органи державного арбітражу. В грудні 1940 р. в містах і районних центрах організували нотаріальні конто-

ри й нотаріальні столи. Згодом обласні управління Наркомату юстиції створили в містах і районних центрах юридичні консультації. Згідно з Указом Верховної Ради УРСР від 16 квітня 1940 р. і Постановою РНК УРСР від 17 квітня цього ж року в західних областях УРСР створені обласні, міські та районні відділи (бюро) й архіви запису актів громадянського стану [3, с. 122–124].

Питання про розподіл дільниць народних судів у Тернопільській області президія Тернопільського облвиконкому вирішила на своєму засіданні 5 січня 1940 р. Тоді ж затверджено персональний склад обласного суду: голова, 2 заступники та 5 членів суду, серед них – 2 жінки. В липні 1940 р. робота народних судів стала об'єктом контролю з боку державних і партійних органів області. Президія Тернопільської міськради 8 липня 1940 р. першим на порядок денний поставила питання «Про стан роботи народних судів першої та другої дільниць міста Тернополя», де навіть зазначила певні позитиви в їх діяльності: популяризація серед населення міста призначення та важливості народного суду, значення інституту народних засідателів, забезпечення своєчасного розгляду скарг і справ громадян, проведення звітів народних суддів перед населенням [682, арк. 88–90].

Водночас вказано на низку недоліків, які применшували й часто перекидали згадані позитиви: формалізм звітів суддів перед громадянами, відсутність належної роботи з народними засідателями, недобросовісне виконання останніми своїх обов'язків у судах, безсистемність у вивченні радянського законодавства, насамперед нормативних документів, що стосуються народних судів, і (як парадоксально це не звучить) «не було договорів про соціалістичне змагання між народними судами різних судових дільниць». У постановчій частині президія міської ради наголошувала на необхідності дворазових протягом місяця звітів народних суддів перед населенням міста, вимагала якісного розгляду справ кримінального, цивільного і трудового характеру й особливо тих справ, які пов'язані з розтратами соціалістичного майна та спекуляцією, розгляд яких мав здійснюватись у 5-денний термін. Ще жорсткіше ставилося питання про порушників трудової дисципліни: їх справи повинні були слухатися на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР про перехід на 8-годинний робочий день, 7-денний робочий тиждень і заборону самовільного залишення роботи робітниками й службовцями, а вироки по цих справах мали публікуватись у місцевій пресі. Президія міськради затвердила графік звітів народних суддів перед населенням міста, зобов'язала керівників підприємств, організацій та установ сприяти у проведенні таких звітів, а міськкомунгосп отримав доручення забезпечити народний суд другої дільниці приміщенням [680, арк. 87–88].

Радянська влада запровадила подвійні стандарти відповідальності за порушення законодавства: керівники різних рівнів, члени партії, як правило, притягувалися лише до партійної та адміністративної відповідальності (у найгіршому випадку розплачувалися втратою партійного квитка чи посади), а решта громадян підпадали під судову відповідальність. Тому 3 березня 1941 р. бюро обкому партії розглядало факти «порушення революційної законності окремими працівниками Лановецького району». Лановецький районний прокурор, начальник райвідділу міліції, начальник райвідділу НКВС, політрук райвідділу міліції й дільничний міліціонер самочинно

проводили обшуки в помешканнях громадян, безпідставно забирали в них майно, продавали його та привласнювали кошти. Так само вчиняли з конфіскованим майном, що знаходилось у райвідділі міліції. За рішенням бюро обкому партії, до судової відповідальності не притягнуто нікого: начальника райвідділу міліції звільнили з посади (перевели на іншу роботу!), районному прокурору оголосили догану, щодо інших – райкому партії доручено розглянути їх поведінку у партійному порядку [532, арк. 54–55]. Саме тоді справу громадянки м.Тернопіль, яка намагалася продати на ринку 2 м фабричного полотна та 1 м такого ж полотна обміняти на 1 курку, передали в прокуратуру для притягнення до судової відповідальності за ст. 26 Кримінально-процесуального кодексу УРСР [658, арк. 3].

Також 16 липня 1940 р. судова колегія в кримінальних справах Тернопільського облсуду залишила в силі рішення Кременецького народного суду щодо ув'язнення селянина Кременецького району на 6 місяців за те, що він приховав від судовиконавця свиню і не повідомив, що за продану корову купив іншу. По Тернопільському міськторгу, як свідчать акти проведених ревізій, до різних видів відповідальності притягалися рядові продавці не лише за порушення правил торгівлі, а й за створення дефіциту товарів і черг у магазинах, хоча за це мали нести відповідальність керівники міськторгу та відповідних відділів міськради, які організували постачання товарів і визначали їх надходження зі складів до торговельних точок [659, арк. 5].

Невід'ємним від системи заходів щодо гарантування законних прав громадян є розгляд скарг трудящих у різних владних інституціях. На засіданні президії Тернопільської міськради 8 липня 1940 р. слухали питання «Про стан розгляду скарг трудящих відділами міської ради». Такий стан однозначно визначили незадовільним: не було окремої книги обліку скарг; не визначено години прийому громадян; наслідки розгляду скарг і зміст прийнятих рішень громадянам, як правило, не повідомлялися; терміни розгляду скарг постійно порушувалися, внаслідок чого реагування на скарги затягувалося на два і більше місяців; до вирішення питань по суті скарг залучалися другорядні адміністративні працівники; мали місце випадки втрати або знищення скарг заявників [682, арк. 89–90].

Наявність протестів прокурора Тернопільської області показала, що президія міської ради неодноразово приймала рішення, що виходили за межі компетенції та обмежували права й інтереси громадян. Так, з ініціативи міськради визначалися штрафи жителям міста за порушення санітарних норм і правил, коли ступінь порушення та відповідно розміри штрафних санкцій мала право встановлювати лише професійна санітарно-інспекторська служба [684, арк. 90–93].

У області застосовувалася радянська система створення та функціонування органів прокуратури. Вона включала навіть такий політичний елемент діяльності трудових колективів різних профілів, як соціалістичне змагання. Показовим у цьому плані (як і в плані абсолютної недоцільності та комуністичної абсурдності) був «договір про соціалістичне змагання між колективами прокуратури Тернопільської та Станіславської областей УРСР», де зафіксовані основні соціалістичні зобов'язання працівників прокуратури обох областей: підвищення продуктивності праці слідчого, середнім показником якої визначили 8 слідчих справ у місяць;

вивчення закритих слідчих справ з точки зору обґрунтованості їх припинення та зниження процента припинення справ до мінімуму; завершення розслідування справ не пізніше місячного терміну; охоплення попереднім слідством не менше 45 % всіх справ по області; вивчення й активізація роботи по притягненню до відповідальності за розтрату і крадіжки соціалістичної власності та за спекуляцію; скорочення терміну проходження справ у слідчому відділі до 5 днів, а по справах під вартою – до 3 днів; постійна перевірка виконання судових рішень в 10 підприємствах, 20 установах, 10 артілях, 4 сільрадах щомісячно [640, арк. 1–4].

Статистика й зміст соціалістичних зобов'язань працівників прокуратури та головний девіз соціалістичного змагання «Зробити краще, швидше, більше!» підтверджували, що організовані структури радянської прокуратури орієнтувалися не на профілактичні чи правоохоронні, а на карально-репресивні функції. Матеріали Тернопільської обласної та районних прокуратур свідчать про постійні порушення прав громадян, приниження їх честі та гідності й фактично безкарне свавілля, зловживання службовим становищем з боку посадових осіб різних рангів і рівнів. Так, прокурор Зборівського району здійснив перевірку дотримання законодавства в окремих сільських радах, колгоспах і промартілях. Виявилося, що голова Озерянської сільради працює додатково ще й на посаді стрілочника залізничної станції, отримуючи 2 повних ставки (як голова сільради – 350 крб., як стрілочник – 150 крб.). У цій же сільраді прийнята низка незаконних ухвал: розподіл поміщицької землі здійснювався без урахування кількості членів сім'ї, а з розрахунку на 1 двір, що спричинило явну несправедливість відносно багатодітних сімей; встановлена не передбачена законом плата за наділену землю по 0,5 крб. за 1 га; сесія сільської ради застосовувала практику затвердження постанов вищих державних органів, які для сільської ради були обов'язковими до виконання без всякого затвердження; сільрада винесла ухвалу видавати довідки тільки тим селянам, які заслуговують довіру в керівництва сільради [651, арк. 25].

Різноманітні протиправні дії виявлені при перевірці прокуратурою інших сільських рад. Зокрема, в Богутинівській сільраді Зборівського району прийняли рішення про збір половини зернового посівного матеріалу на весняну посівну кампанію із заможних селянських господарств, для яких встановили норми 50–100 кг з одного двору. Зібране зерно за вказівкою голови сільради звезли до громадської комори, звідти продали бідним селянам, а виручені гроші привласнив голова. У супроводі активу сільради її керівник влаштував майнові обшуки в житлових і господарських приміщеннях селян, вилучав сільськогосподарські продукти, частину яких передавав до кооперації для продажу, а решту привласнював спільно з активом. Свавілья згаданого керівника сільради дійшло до того, що він відбирав одяг в окремих громадян і погрожував їм арештом, коли вони вимагали повернути їх особисті речі. Громадянку, яка не змогла власною підводою відвести голову і секретаря сільради до районного центру, оштрафували на 20 крб. Сільрадою була організована незаконна наглядова цілодобова варта біля будинку місцевого священика [648, арк. 2].

У Зборівській сільській раді Зборівського району за її рішенням відбирали розподілені землі у підозрілих, на думку керівництва, громадян. Ця ж сільрада

самочинно встановила торговий збір на свою користь із продажу худоби на ринку: з коней і ВРХ – по 1 крб., зі свиней – по 0,5 крб., з підсвинків – по 0,3 крб., а в «підозрілих» (за визначенням активу сільради) продавців відбирали товар як у спекулянтів і продавали його за державними цінами, прилучаючи виручені кошти до бюджету сільради. За спотвореним принципом розподіляли конфісковану землю: не з розрахунку на 1 члена сім'ї, а за суб'єктивним підходом з боку керівництва сільради. У результаті цього окремі сім'ї чисельністю 7–10 душ отримували 1,5–2,5 морга землі (1 морг – 0,56 га), а інші з кількістю 2–3 члени сім'ї, але наділені прихильністю сільського керівництва, – по 2,5–3,5 морга. Все це, зазначено в акті районної прокуратури, «є грубим порушенням революційної законності та викликає обурення трудящих мас» [649, арк. 10–11].

Порушення законності з боку працівників місцевої влади часто мало не лише характер перевищення службових прав чи зловживання посадовим становищем, а й конкретні ознаки кримінального злочину. Актив Метенівської сільради Зборівського району розкуркулював середняків, які мали по 10–15 моргів поля, а куркулів, яким належало по 40–50 моргів, до списків для розкуркулення не включали, бо останні перебували в родинних або приятельських стосунках з керівництвом сільської ради. В розкуркулених середняків актив сільради відбирав і привласнював їхнє майно. Були випадки, коли гроші за здану державі худобу сільрада виплачувала селянам лише частково, менше третини її вартості, а решту оприбутковувала. Голова сільської ради та його заступник під різними приводами забирали в селян зерно, здавали його в кооперацію для продажу, а гроші також привласнювали [650, арк. 12].

За результатами перевірок дотримання радянської законності владними й господарськими структурами, здійснених обласною прокуратурою впродовж 1940 р., прокурор Тернопільської області надіслав доповідну записку Прокурору УРСР, голові Тернопільського облвиконкому та секретарю Тернопільського обкому КП(б)У про виявлені порушення соціалістичної законності в колгоспах і сільрадах області. Згідно з цим документом типовим порушенням у колгоспах був незадовільний стан трудової дисципліни. Для прикладу, в колгоспі «Свобода» Буданівського району з 52 членів колгоспу працювали тільки 16–18 чоловік, а решта займалися присадибним господарством, бо мали коней, худобу, по 4 – 5 моргів землі, необхідний сільгоспінвентар, що давало їм змогу ігнорувати колективне господарювання і соціалістичні закони щодо обов'язкової трудової діяльності. У колгоспі ім. Ворошилова Почаївського району (с. Ридомиль) винесли рішення про штраф за випас худоби односібників на колгоспних землях по 5 крб. за кожен голову ВРХ чи коня. Причому 20 % суми штрафу видавалося тому, хто затримав порушника, а решта йшла в колгоспну касу для придбання радіоприймача, тобто колгосп перебрав на себе функції адміністративної влади [642, арк. 73].

У доповідній обласної прокуратури вказані випадки порушень вимог і норм закону сільськими радами. Староолексинецька сільрада Почаївського району на своєму засіданні прийняла 188 селян в члени сільського споживчого товариства, що не належало до її компетентності й свідчило про абсолютну правову невідомість її керівництва та депутатів. Красносільська сільська рада Збарзького райо-

ну прийняла рішення, яким зобов'язала селян здійснювати щотижневу зовнішню побілку своїх осель, чим не тільки порушила закон, а й «скомпрометувала радянську владу на місцях». Скородинська сільрада Білобожницького району встановила для громадян спеціальний податок «Для оплати оренди приміщення під школу» із розрахунку 1 крб. з 1 моргу землі. Важливо підкреслити, що практично всі контрольні документи прокуратури завершувалися пропозицією скасувати або визнати незаконними ті чи інші протиправні ухвали місцевих органів влади, і практично ніде у згаданих документах нема пропозиції про притягнення винних до кримінальної відповідальності [642, арк. 73–74].

Ці факти черговий раз засвідчують, що «соціалістична революційна законність» і радянська юридична практика не були спрямовані проти свого суб'єкта й гаранта – адміністративно-командної системи та її конкретних носіїв, управлінців усіх рівнів. Вістря «революційної законності» було націленим на основний і фактично єдиний об'єкт авторитарно-політичного впливу – на маси трудового народу, який мав бути вірним ідеалам комуністичної партії та відданим патріотом тоталітарної держави. Основним засобом забезпечення «всенародної підтримки» політики партії й «патріотичного служіння соціалістичній Вітчизні» було тотальне і повсякчасне залучення всіх і кожного, скрізь і постійно до трудової діяльності. Новий вид трудового рабства – соціалістична праця – вимагав правового забезпечення, і воно прийшло у формі сталінської Конституції, кодексу законів, що стосувалися праці та виробництва, комплексу інших нормативних актів, серед яких визначальну позицію займав указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід на 8-годинний робочий день і 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення роботи робітниками та службовцями підприємств і установ». Указ став важливим і ефективним юридичним документом не тільки адміністративного впливу, а й владного правового насилля над трудовими колективами. Його дотримання перебувало в полі зору партійних і державних органів.

А тому 16 вересня 1940 р. Тернопільський облвиконком слухав питання про хід виконання згаданого указу Почаївським і Збаразьким райвиконками. Характер прийнятої постанови підтверджував, що місцева влада дійсно прагне використати Указ як засіб примусу та залякування працівників підприємств, організацій та установ щодо неухильного дотримання трудової дисципліни, рівень якої був досить критичним. Поряд із масовими та систематичними порушеннями трудової дисципліни на підприємствах і в артілях (прогули, спізнення на роботу, передчасне залишення роботи, недобросовісне виконання виробничих обов'язків тощо) зафіксовано низький рівень службової дисципліни в державних установах (райвиконкоммах, їх відділах, сільських радах). У багатьох із них не велося обліку явки працівників на робочі місця, їх перебування у відрядженнях. Чергові у виконкоммах і сільрадах своїх обов'язків не виконували. За прогули та спізнення на роботу відповідальні працівники покарань не несли. Так, секретар Синявської сільської ради Збаразького району був відсутнім протягом робочого дня (виконував домашні господарські роботи), однак керівництво на такий випадок не зреагувало, хоча працівник згідно з Указом Верховної Ради СРСР мав бути притягнутим до судової

відповідальності. Проте так «демократично» вимоги Указу застосовувалися лише до абсолютної більшості порушників дисципліни – посадовців різних рівнів. Відносно робітників підприємств і промислових артілей Указ застосовувався далеко не так лояльно, а з адміністративними й судовими наслідками [811, арк. 50–51].

Практичним втіленням указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. стали нові типові правила внутрішнього трудового розпорядку для робітників і службовців державних, кооперативних і громадських підприємств і установ, затверджені Раднаркомом СРСР 18 січня 1941 р. Правила чітко розкривали умови влаштування на роботу в державні установи та на підприємства, насамперед наявність паспорта й трудової книжки, чим у черговий раз підкреслювалось «соціалістичне кріпацтво» селянина, який не мав таких документів. У Правилах визначені обов'язки працівників і види стягнень за порушення трудової дисципліни. Однак нічого не сказано про права й гарантії чи захист працівника від необґрунтованого стягнення. Самі стягнення виписані досить чітко: окреслено види, процедура їх накладання (вони накладалися безпосередньо після виявлення порушення на термін до 1 місяця). Наводився перелік порушень, за які робітників і службовців притягали до судової відповідальності: самовільне залишення роботи; прогул без поважних причин; спізнення або залишення робочого місця більш як на 20 хв.; дворазове залишення робочого місця менш ніж на 20 хв. протягом 1 місяця; хуліганські дії на підприємстві чи в установі; посягання на робочі матеріали чи цінності [639, арк. 2–6].

Фактично трудова книжка вказувала на приналежність працівника до того чи іншого підприємства (установи), що накладало на нього обов'язок дотримуватися правил внутрішнього розпорядку, відповідати перед адміністрацією і законом за рівень своєї трудової дисципліни та якість і ефективність виробничої (службової) діяльності. Якщо, як зазначалось у згаданих Правилах, праця для робітника була «справою честі, слави, доблесті та героїства», то для чиновника-управлінця такою справою була видача трудової книжки робітнику чи службовцю, бо це обумовлювало встановлення юридичної відповідальності останніх за результати їх трудової діяльності. Однак за свідченням відповідних документів, управлінці обласного і районного рівнів, навіть системи облвиконкому і райвиконкомів нехтували своїм безпосереднім службовим обов'язком щодо передбаченого законом порядку оформлення трудової діяльності громадян, часто зволікали з видачею трудових книжок. Так, в листопаді 1940 р. в організаціях та установах, підзвітних облвиконкому, із 4259 штатних працівників 946 (22,2 %) не мали трудових книжок, а в системі народної освіти – з 10,1 тис. працюючих трудових книжок не видали 4357 (43,2 %) особам. На підприємствах і в системі промкооперації ситуація була ще складнішою. Зокрема, 929 робітників і службовців облбудматеріалів отримали їх лише в листопаді 1940 р. [845, арк. 34].

Місцеві органи державної влади вирішували конкретні питання організації роботи підпорядкованих їм організацій та установ, в тому числі встановлювали регламент робочого дня. Своїм рішенням від 20 грудня 1939 р. президія Тернопільського облвиконкому визначила початок роботи, тривалість робочого дня у державних і кооперативних установах м.Тернопіль і Тернопільської області. За цією постановою

вою, їх робочий день розпочинався о 10 год. 30 хв. ранку і завершувався о 17 год. дня за московським часом з півгодинною перервою на відпочинок. Запроваджувались єдині вихідні дні 6, 12, 18, 24 і 30 числа кожного місяця (безвідносно до того, на який день тижня цей вихідний припадає). Президія облвиконкому постановила: «Зобов'язати керівників державних і кооперативних установ області рішуче поліпшити дисципліну, запровадити суворий контроль за відвідуванням роботи та домогтися продуктивного використання кожної робочої хвилини всіма службовцями установи». Постанову опублікували в газеті «Вільне життя» [713, арк. 10].

Новостворені органи місцевої влади вирішували конкретні питання адміністративно-правового і цивільно-правового регулювання життя громадян. Так, 20 грудня 1939 р. президія Тернопільського облвиконкому прийняла рішення «Про прописку і виписку громадян м. Тернопіль і повітів Тернопільської області», де було визначено, що усі громадяни, які проживають або прибувають у міста і повіти області, зобов'язані прописатися «в так звані будинкові книги». Згадана процедура здійснювалась у міських відділах і повітових управліннях робітничо-селянської міліції. Термін прописки обмежувався 24 годинами, а виписка мала бути здійснена не пізніше як за 40 годин до вибуття з території області. Персональна відповідальність за прописку та виписку покладалася на домовласників і спеціально визначених осіб від установ і підприємств. За невиконання вимог щодо виписки і прописки накладався штраф 100 крб. або призначалася примусова праця на термін до 1 місяця. Контроль за дотриманням цього рішення покладалася на органи робітничо-селянської міліції м. Тернопіль та області [712, арк. 9–10].

На цьому ж засіданні президії облвиконкому вирішували питання перебування чужоземців на території Тернопільської області. Визнана необхідність їх обов'язкової реєстрації в органах міліції протягом 24 годин з моменту прибуття в область на основі їх національних документів. Домовласники або відповідальні за будинки, де зупинялися чужоземці, були зобов'язані прописати їх в адресному бюро протягом 48 годин. Порушники встановленого порядку притягалися до відповідальності [710, арк. 7–8].

У січні 1940 р. в області розпочалося формування відділів запису актів громадянського стану. Рішенням президії облвиконкому від 5 січня 1940 р. усі релігійні установи, що діяли в місті Тернополі й на території області, були зобов'язані в 5-денний термін передати архіви й архівні книги по запису народження, смерті, шлюбів і розлучень Відділу запису актів громадянського стану (ЗАГСу) управління НКВС в м. Тернопіль, а в повітах і сільрадах – повітовим відділам НКВС. Надалі релігійним установам заборонялося проводити реєстрацію народження, смерті, шлюбів і розлучень, а також видачу довідок щодо згаданих реєстраційних записів. На утворений ЗАГС Управління НКВС покладалось адміністративне керівництво справами запису актів громадянського стану, загальний нагляд за діяльністю місцевих органів ЗАГСу, в тому числі їх перевірка й безпосередній інструктаж. Відділи ЗАГСу мали збирати, систематизувати й охороняти архіви із записами актів громадянського стану, виготовляти й видавати громадянам і зацікавленим організаціям копії записів і довідки по реєстраційних метричних книгах, представляти статистичні звіти за встановленим НКВС порядком і в погодженні

з Управлінням народно-господарського обліку. Аналогічні обов'язки поклалися на міські, повітові та сільські ради. На цьому ж засіданні президії облвиконкому «з метою покращення справи обліку руху населення» визначили порядок і терміни реєстрації народжень та смерті, яка проводилася безкоштовно: в містах і райцентрах – відділами ЗАГСу, а в сільській місцевості – сільськими й селищними радами. Вказувалися документи і встановлювалися умови реєстрації. Персональна відповідальність за забезпечення своєчасної і правильної реєстрації покладалася на завідуючих відділами (бюро) ЗАГСу а в сільських місцевостях – на секретарів сільських і селищних рад. Ухилення від реєстрації, а також порушення термінів і порядку призводило до штрафних санкцій (до 100 крб.), а надання недостовірних відомостей – до кримінальної відповідальності [729, арк. 21–25].

Структури ЗАГСу, як важливий інструмент «обліку руху населення», що було важливим для програмування соціально-економічних заходів, періодично потрапляли у поле зору партійного керівництва області. Тому 25 квітня 1940 р. бюро обкому партії розглянуло конкретне питання «Про реєстрацію актів громадянського стану по Тернопільській області» і зробило висновок про наявність у цій системі значних недоліків: не завершилося формування архівів ЗАГСу, в тому числі за рахунок залучення цивільної частини архівів релігійних структур (церков, костелів, синагог); райвідділи НКВС окремих районів не сформували штату працівників відділів ЗАГСу; приміщення багатьох районних бюро ЗАГСу не відповідали чинним вимогам, насамперед не мали окремих площ для зберігання архівів; не проводилися семінари або наради з працівниками районних бюро ЗАГСу з питань реєстрації всіх видів актів громадянського стану; не проводилася робота з населенням районів щодо необхідності реєстрації відповідних змін у бюро ЗАГСу [450, арк. 259].

З перших місяців створення місцева влада активно працювала над фінансовим забезпеченням обласних, міських і районних управлінських структур, над регулюванням фінансової діяльності підприємств державного й кооперативного сектора, невиробничих інституцій, культурно-освітніх установ. Основним інструментом реалізації фінансової політики державних і партійних органів стали формування місцевих бюджетів, контроль за використанням й організація наповнення. Так, 20 грудня 1939 р. президія Тернопільського облвиконкому дала вказівки щодо підготовки матеріалів для складання проекту обласного бюджету на 1940 р. З метою організації бюджетного господарства облвиконком зобов'язав повітвиконкоми і керівників установ провести повну інвентаризацію всіх промислових, торговельних і комунальних підприємств усупільненого сектора, а також соціально-культурних і сільськогосподарських установ за показниками їх оперативної діяльності, що згодом використовувалися при складанні проекту бюджету. Ці матеріали мали бути підготовлені до 27 грудня 1939 р., а проект обласного бюджету – до 3 січня 1940 р. [714, арк. 10–11].

Обговорення проекту місцевих бюджетів області на 1940 р. відбулося 5 січня 1940 р. на засіданні облвиконкому. Проблемними моментами в підготовці бюджетів було незавершення націоналізації промислових підприємств, інвентаризації основних виробничих засобів і товарно-матеріальних цінностей. Бюджетний процес ускладнювався недосконалою методикою розрахунків з оплати праці, відпускних

цін, собівартості продукції, ставок оподаткування, розподілу виробничих об'єктів по підлеглості і визначенню розмірів фондів по товарообігу. Проект бюджету передбачав видатки на 1940 р. в сумі 208,3 млн крб.: на сільське господарство – 7,02 млн крб., транспорт і зв'язок – 0,55 млн крб., шляхове господарство – 9,94 млн крб., комунальне господарство – 11,6 млн крб., соціально-культурні заходи – 13,36 млн крб. (освіта – 9,39 млн крб., охорону здоров'я – 3,4 млн крб., соціальне забезпечення – 5,53 млн крб., фізкультуру і спорт – 0,17 млн крб.). Видатки на утримання всіх органів управління планувалися в сумі 41,4 млн крб. [721, арк. 3–8].

На безпосереднє обслуговування управлінських структур йшло 20,7 млн крб., або 75,8 % цієї статті бюджету: на матеріально-технічне забезпечення діяльності виконкомів і рад – 2,4 млн крб.; на інші видатки, в тому числі на капітальний ремонт приміщень виконкомів і рад – 4,2 млн крб. Штат облвиконкому з відділами, райвиконкомів, міських, селищних і сільських рад області в 1940 р. складав 4261 штатну одиницю (таблиці 17–18). Враховано, що комплектування штатів продовжувалося, а тому бюджетом передбачався додатковий фонд зарплати по райвиконкомах (9 %), облвиконкому (14 %) і міських радах (21 %) [204, арк. 22].

На оплату праці більше 4,2 тис. управлінців області в 1940 р. йшло 13,5 млн крб.: на облвиконком (404 штатних одиниці) – 1,89 млн крб., райвиконкоми (1565 осіб) – 5,62 млн крб., міськради (304 особи) – 1,03 млн крб., селищні ради (100 осіб) – 207 тис. крб., сільські ради (1837 осіб) – 4,64 млн крб., бюро ЗАГСу (45 осіб) – 125 тис. крб. Найвищою була середньомісячна зарплата працівників облвиконкому – 391,1 крб., Тернопільської міськради – 322 крб., Кременецької міськради – 290,1 крб.; найнижча – у працівників селищних (172,7 крб.) і сільських рад (210,5 крб.). Серед працівників відділів і управлінь облвиконкому найвищу зарплату мали чиновники облплану (409,1 крб.), облнаросвіти (406,5 крб.), облхарчпрому (394,9 крб.) і облмісцевпрому (393,6 крб.) [204, с. 110–111].

Із запізненням рівно на 6 місяців затвердили бюджет міста Тернополя. На засіданні президії Тернопільської міськради 8 липня 1940 р. більше говорилося про зміни до бюджету, ніж про його первинні показники. Бюджет схвалили у повному еквіваленті прибутків і видатків – по 9 млн 106 тис. крб. Причому було наголошено на двох питаннях: мобілізувати всі сили для наповнення прибуткової частини бюджету (виконання бюджету здійснювалося вже протягом півроку, тому встигла проявитися низка проблем з його наповненням) і фінансувати місцеві бюджетні установи тільки в межах ухвалених фінансових показників. Одночасно вносилися корективи до ще не затвердженого, але вже діючого міського бюджету: зниження прибутків від торгівлі на 50 %; додаткові асигнування міськздороввідділу на 115 тис. крб. і облнаросвіти – на 16,9 тис. крб.; надання незначних додаткових сум іншим бюджетним організаціям. міськфінвідділ отримав доручення: «Вжити всіх заходів щодо повного забезпечення надходжень до прибуткової частини, особливу увагу звернути на податки з приватного сектора» [681, арк. 88–89].

Фінансові проблеми змушують органи влади постійно звертатися до питань виконання бюджету. Тому 29 жовтня 1940 р. Тернопільський облвиконком аналізував хід виконання бюджету за 9 місяців по місту Тернополю. Проблема полягала в не-

доплаті податків населенням обласного центру на суму 550 тис. крб. Невиконання прибуткової частин бюджету призвело до недофінансування соціально-культурних заходів і комунального господарства. Так, міські дитячі ясла замість запланованих 120 дітей змогли прийняти лише 50 (41,6 %). Водночас міськфінвідділ допустив перевитрати на суму 113,6 тис. крб. Міське керівництво отримало персональне доручення з ліквідації податкової заборгованості та притягнення до відповідальності осіб, причетних до перевитрати коштів [833, арк. 32–36].

Практика зміни бюджетних показників збереглася і наступного року. Так, 26 травня 1941 р. Тернопільський облвиконком змінив касовий план виконання бюджету на II квартал цього року. Касовий план виконання бюджету обласних потреб визначили в 19,9 млн крб. по прибутках і 17,9 млн крб. по видатках; фінансування бюджетів місцевих рад планувалось у сумі 82,5 млн крб. по прибутках і 60,1 млн крб. по видатках. Надану районам у I кварталі 1941 р. касову допомогу в сумі 1,7 млн крб. зарахували як дотації з обласного фонду регулювання, а одержану касову позику в I кварталі на суму 1,6 млн крб. райони мали повернути в обласний бюджет до 10 червня. Прийняті адресні бюджетні рішення: надати Кременецькій міськраді касову допомогу в сумі 150 тис. крб. для виплати зарплати вчителям, яку виконком міськради мав повернути в бюджет області до 30 червня; Облземвідділ отримував 55 тис. крб. для відрядження екскурсантів на Всесоюзну сільськогосподарську виставку, а виконком обласної ради – 735,5 тис. крб. на утримання апарату відділів у II кварталі [859, арк. 14].

Поповнення прибуткової частини місцевих бюджетів залежало насамперед від ефективної діяльності податкової служби, стану бази оподаткування та системи оподаткування. Останній фактор до компетенції місцевої влади не належав, а визначався нормативними актами центральної влади. База оподаткування – виробничі та господарські структури, громадяни як платники податків – могла збільшувати свій податковий внесок в міру розширення власної продуктивної діяльності, що вимагало відповідних умов, економічних затрат і здійснювалось упродовж тривалого часу. Тому найбільш доступним засобом підвищення ефективності податкової політики при наявній базі оподаткування та визначеній і не залежній від місцевої влади системі оподаткування було формування розгалуженої мережі та посилення фіскального тиску податкової служби. 5 червня 1940 р. Тернопільський облвиконком вивчав питання про укомплектування штату податкових агентів області. З необхідного штатного контингенту 776 осіб на початок червня поточного року було підібрано 711 осіб, з яких Облфінвідділ затвердив лише 515. Тобто наповнення штату податкових агентів області складала всього 65,5 %. Найскладнішою була ситуація з підбором податкових кадрів в Буцацькому, Бережанському, Збаразькому і Козлівському районах. Частина підібраних райвиконкомом і райфінвідділами агентів були не затверджені Облфінвідділом як такі, що не відповідали професійним вимогам. В окремих районах затверджених податкових агентів не забезпечили службовими приміщеннями й необхідним устаткуванням [782, арк. 23].

Тернопільщина, як аграрний регіон, основну базу оподаткування мала на селі. Тому закономірно, що обласна влада основний акцент у податковій політиці пе-

реносила на село, тобто на селянські господарства неусуспільненого сектора, які давали понад 90 % сільськогосподарської продукції області. Облвиконком і обком партії 3 липня 1940 р. розглянули питання «Про підготовку та проведення сільськогосподарського податку в 1940 році». У постанові висловлена тривога з приводу незадовільного проведення роз'яснювальної роботи з населенням області щодо суті й необхідності виконання радянських податкових законів. У багатьох районах так і не було обладнано робочих місць для податкових агентів. Облфінвідділ, райвиконкоми, райфінвідділи не вжили достатніх заходів для ефективного збору сільськогосподарського податку. «Враховуючи, що сільськогосподарський податок є першим і єдиним платежем селянських господарств в 1940 р. та має велике політико-господарське значення в умовах західних областей УРСР», обком партії та облвиконком вирішили провести обласну нараду голів райвиконкомів, завідуючих райфінвідділами, старших податкових інспекторів, а також районні інструктивні наради податкових інспекторів та агентів щодо порядку проведення сільськогосподарського податку. У всіх районах області мав бути завершеним облік господарств і об'єктів оподаткування. Особливий зміст вкладався в доручення, адресоване Облфінвідділу: «Під час проведення сільгосподатку командирувати до районів області відповідальних працівників Облфінвідділу для надання практичної допомоги райфінвідділам в організації та проведенні робіт по сільгосподатку» [477, арк. 28–29].

Вжиті обласною владою заходи очікуваних результатів не дали, що й визнає облвиконком у постанові «Про стан проведення сільськогосподарського податку в Золотопотікському і Глустенському районах», прийнятій 25 липня 1940 р.: «Голови райвиконкомів не зрозуміли політичного значення своєчасного проведення в життя першого податкового заходу радянського уряду в західних областях УРСР, не виконали вказівок облвиконкому з цього приводу, не організували контроль і допомогу в роботі райфінвідділів у проведенні закону про сільськогосподарський податок». Облвиконком прийшов до висновку, що саме така пасивна позиція районної влади стала причиною низки недоліків у здійсненні податкової роботи серед сільського населення. Роз'яснювальна робота з платниками податків у більшості сіл взагалі не проводилася. Податкові агенти виявилися мало обізнаними з податковим законодавством і неправильно пояснювали його населенню. У значній частині сільрад навіть не розпочали обліку об'єктів оподаткування, в інших – селяни на облік не з'являлися і працівники сільрад здійснювали цей облік без їх присутності та без опису господарства. Не були виявлені господарства, що мали не хліборобський прибуток, і тому для них не були встановлені відповідні норми оподаткування. Актив, який мав виявляти куркульсько-заможні господарства для оподаткування із врахуванням ринкових прибутків, своєї роботи в селах не розпочав, а в окремих населених пунктах передоручив працівникам сільрад. У зв'язку з тим, що податкові агенти не мали відповідних робочих приміщень, багато з них важливі податкові документи і зібрані гроші змушені були тримати при собі. Відповідальність за усунення згаданих недоліків, що стосувалися практично всіх районів, покладалася на голів райвиконкомів [794, арк. 49].

Обласну владу турбував стан виявлення одноосібних заможних селянських господарств, що підлягали оподаткуванню з урахуванням ринкових доходів. Тому

13 серпня 1940 р. на спільному засіданні облвиконкому й бюро обкому партії аналізували цю роботу в Збаразькому, Гусятинському і Теребовлянському районах. Незадовільний стан виявлення куркульських господарств для посиленого оподаткування полягав у тому, що в окремих районах значна частина таких господарств залишилися невиявленими, в інших – їх списки не були затверджені райвиконкомами, а в деяких – затвердження списків проходило без визначення розмірів ринкових доходів, що впливали на обсяги оподаткування. В багатьох списках і характеристиках заможних господарств, поданих сільрадами, не було опису показників, необхідних для податкових документів. Мали місце як заниження оподаткування при високих економічних показниках одноосібного заможного господарства, так і завищення податкової суми через необґрунтовано перебільшену оцінку ринкових доходів одноосібника [588, арк. 111–112].

Згаданий підхід до оподаткування так званих куркулів був настільки поширеним, що облвиконкому доводилося в особливо критичних випадках, щоб не викликати обурення населення, вирішувати ці питання по конкретних громадянах і господарствах. Такою була постанова облвиконкому від 15 березня 1941 р. «Про неправильне віднесення Підгаєцьким райвиконкомом господарства громадянина Колодницького М. Ф. с. Сільце до куркульських господарств». З постанови випливає, що Підгаєцький райфінвідділ необ'єктивно, в бік завищення, оцінив економічні можливості згаданого господарства, і його віднесли до куркульських, хоча за всіма показниками воно було середняцьким і підлягало оподаткуванню на загальних підставах, тобто з нормативного, а не ринкового доходу [897, арк. 65].

Однак як показує тогочасна податкова практика, таке відношення до селянських господарств не було відхиленням від норми, а швидше виступало неофіційно дозволеним способом знайти для місцевого бюджету місцеві кошти. Підтвердженням припущення про «неофіційний дозвіл» є той факт, що жоден із працівників, які здійснили порушення податкового законодавства в бік завищення податкових платежів, не був покараним. Деяку статистику подібних порушень дають матеріали пленуму Тернопільського обкому партії від 28–29 грудня 1940 р., виступаючи на якому, завідувач Облфінвідділом повідомив, що із 5465 господарств, віднесених до оподаткування як куркульські, 1225 (22,4 %) потрапили до цієї групи без об'єктивних підстав, бо не мали ринкових доходів. З іншого боку, в окремих районах місцеве керівництво приховувало від податкових органів одноосібні господарства, що дійсно відносилися до категорії куркульських, а податки платили як середняцькі або навіть бідняцькі [370, арк. 23].

Другим джерелом наповнення місцевих бюджетів були податки і збори з громадян і підприємств та організацій усупільненого сектора. Ці податки та збори встановлювалися на території області згідно з положенням про місцеві фінанси СРСР від 25 квітня 1926 р., відповідних постанов РНК СРСР і РНК УРСР і постанови Тернопільського облвиконкому від 10 травня 1940 р., що дублювалися рішеннями райвиконкомів щодо суб'єктів – платників податків і зборів на даній території. Для прикладу, постановою Мельницького райвиконкому від 11 травня 1940 р. передбачалися стягнення з підприємств і організацій усупільненого

господарства, приватних підприємств і громадян таких місцевих податків і зборів: податок з будівель, земельна рента, разовий збір за торгівлю на базарах і ринках, збір з відвідувачів платних прилюдних видовищ і розваг. Податок на будівлі встановлювався в розмірі 0,5 – 1,0 % їх балансової вартості. Земельна рента стягувалася диференційовано, з розрахунку за 1 м²: за землі торговельних організацій – 6 коп., за землі під будівлями загального користування – 2 коп., за землі, зайняті дворами, садами, – 0,5 коп. У містах такі ставки були вдвічі вищими. Разовий збір за кожен день торгівлі встановлювався у таких розмірах: за продаж «з рук» – 0,5 крб., з воза чи автомобіля – 2,5 крб., за кожен виставлену на продаж голову ВРХ – 2,5 крб., за дрібну худобу – по 1,25 крб. Збір з відвідувачів платних прилюдних розваг і видовищ здійснювався таким чином: за вистави у драматичних театрах, симфонічні концерти, громадські гуляння в парках – 10% вартості квитка; вистави в театрах музичної комедії, оперети, циркові вистави, літературні та музичні вечори, спортивні змагання та розваги, колективні ігри, відвідування звіринців – 15 % вартості квитка; естрадні концерти, каруселі, атракціони – 20 % ціни квитка; маскаради, танцювальні вечори – 60 % ціни квитка; перегони, скачки – 80 % вартості. Причому збір одержували одночасно з вартістю квитка при його продажі. Райфінвідділи були зобов'язані перевіряти правильність стягнення збору і стежити за своєчасністю й повнотою здачі зібраних сум у прибуток місцевого бюджету. За несвоечасну сплату місцевих податків і зборів стягувалася пеня в розмірі 0,05 % за кожен день прострочення з платників усуспільненого сектора, 1 % – з осіб, які мали нетрудові прибутки, і 0,1 % – з решти платників [467, арк. 1–4].

Ще один шлях наповнення бюджету – реалізація державних позик. У західних областях України такий фінансовий захід проводився вперше. Здійснювався він через відділення Ощадбанку (місцеві ощадкаси) і проходив під постійним контролем партійних органів. Так, 27 червня 1940 р. у Монастириську відбулася нарада партійного, радянського і комсомольського активів району з питань реалізації державної позики третьої п'ятирічки. Перед активом виступали голова райвиконкому і секретар райкому партії. Вирішено провести інструктивну нараду всіх уповноважених з реалізації позики, а після неї – мітинги в населених пунктах з роз'яснення жителям важливості підписки на позичку. Характер, політичне значення і конкретні завдання цієї фінансової кампанії окреслив у своєму виступі секретар Монастириського райкому КП(б)У: «Підписку на позичку провести протягом одного дня з охопленням 100 % підписників. Підписка має пройти виключно добровільно. Треба врахувати міжнародну ситуацію, засміченість району націоналістами, шпигунами і диверсантами, які можуть перешкодити нам провести позичку. Маємо добре підготуватися й вивчити інструкцію проведення позики. Уповноважені повинні підписати між собою угоду про соціалістичне змагання щодо 100 % охоплення підписників і здачі готівки. Повинні щоденно подавати звіти у райпартком про хід реалізації позики й здавання готівки. Уповноважений має залишатися на місці доти, поки не буде 100 % охоплення підписників і не буде здана вся готівка» [625, арк. 4].

Тільки партійні методи впливу на населення могли поєднати виключно добровільність зі стовідсотковим охопленням підписників. Це було одним із яскравих проявів

цинізму радянської влади в застосуванні важелів соціалістичної демократії. Наповнення прибуткової частини бюджету, або, за тодішньою термінологією, залучення коштів до бюджету перебувало в полі зору обкому партії. 2 лютого 1940 р. райвиконкоми й фінансові відділи Чортківського і Зборівського районів отримали незадовільну оцінку за свою роботу. Насамперед – за неефективне залучення коштів: по Зборівському району – всього 40 тис. крб., у Чортківському – 67 тис. крб. Фінансові структури районів (фінвідділи й ощадкаси) були укомплектованими тільки на 50 %. Ці апарати виявилися «засміченими класово-ворожими елементами». Заборгованість по зарплаті у Зборівському районі складала понад 100 тис. крб. Громадяни міст заборгували значні суми по квартплаті й комунальних послугах. Населення мало користувалося послугами ощадкас. Працівники фінансових структур не мали належної підготовки, тому для них планувалися відповідні курси [393, арк. 120].

Обласне керівництво контролювало використання бюджетних коштів державними виробничими і невиробничими структурами. Тому 25 січня 1940 р. президія Тернопільського облвиконкому аналізувала результати перевірки правильності витрачання коштів бюджету Облшляхвідділом за IV квартал 1939 р. Визнано, що, незважаючи на наявність бюджетних ресурсів, Облшляхвідділ не забезпечив заготівлі шляхових матеріалів, допустив безкредитні витрати й низку інших грубих порушень фінансово-бюджетної дисципліни. Зокрема, при передбачених на утримання апарату 33,3 тис. крб. витрачено 115,4 тис. крб., внаслідок чого з передбачених на закупівлю матеріалів 152,5 тис. крб. змогли використати тільки 64,3 тис. крб. Документи на використані кошти оформлялися недбало, що давало змогу для службових фінансових зловживань. Окрім цього, керівництво Облшляхвідділу допустило незаконне витрачання бюджетних коштів на придбання для свого вищого керівництва «мануфактури, шкіри, різних товарів та іншого майна», на необґрунтовані службові поїздки, на позапланове придбання транспорту. Внаслідок цього план шляхово-будівельних робіт було зірвано, а начальник Облшляхвідділу пояснив невиконання плану браком коштів. Президія облвиконкому зобов'язала «завідуючих обласними відділами та управліннями облвиконкому посилити контроль за витрачанням коштів місцевого бюджету та суворим дотриманням фінансово-бюджетної дисципліни». Начальника Облшляхвідділу з посади звільнили, а в організацію призначили фінансово-документальну ревізію для визначення та притягнення до відповідальності винних у незаконному витрачанні бюджетних коштів [736, арк. 8].

Про низьку фінансову дисципліну, незадовільний контроль за бюджетним процесом в аспекті використання ресурсів місцевого бюджету свідчить низка рішень партійних і державних органів області. Тернопільська міська рада, проаналізувавши стан контрольно-ревізійної роботи в обласному центрі, 17 квітня 1940 р. вказала на низький рівень контролю за фінансовими потоками в міських виробничих і бюджетних організаціях, що пояснювалося відсутністю в контрольно-ревізійних групах кваліфікованих і досвідчених фінансистів і бухгалтерів-практиків. Така робота вимагала залучення громадських інспекторів і створення фінансово-контрольних постів, про що йшла мова на скликаній нараді керівників і бухгалтерів організацій та установ, що використовували бюджетні ресурси [629, арк. 57–58].

Порушення фінансової дисципліни мали місце і в самих партійних організаціях області. В рішення бюро обкому партії від 16 жовтня 1940 р. прямо сказано, що в низці райкомів, міськкомів партії і в первинних парторганізаціях наявні порушення фінансової дисципліни та інструкції ЦК ВКП(б) про членські внески. У 28 первинних парторганізаціях недбало ведуться відомості зі сплати членських внесків, а в 10 – не зроблено відповідного звіту про внески. У багатьох парторганізаціях, в тому числі Микулинецького райвиконкому, Бережанського райвідділу міліції, Чортківського райвідділу НКВС була заборгованість по членських внесках, а в парторганізаціях Олбпрокуратури, Тернопільського залізничного вузла брали членські внески з комуністів, що не перебували на обліку. Серед інших фінансових порушень – приховування комуністами своїх фактичних заробітків і сплачування внесків у кілька разів зменшеному розмірі. Партвнески в ощадкасу секретарі парторганізацій здавали невчасно. Траплялися випадки незаконних витрат і безконтрольного використання партійних коштів. Секретар Коропецького райкому партії привласнив 3 тис. крб. партвнесків, отримав 4,2 тис. крб. допомоги і зник за межами області. У Шумському райкомі КП(б)У незаконно виплачено 5,7 тис. крб. на непередбачені витрати. В окремих райкомах партії виплачували зарплату за сумісництвом, що в партійних органах заборонено [472, арк. 161–162].

При такому стані фінансової дисципліни в партійних організаціях і керівних партійних органах важко було надіятися на її належний рівень у низових структурах виробничої та невиробничої галузей обласного господарства. Для впорядкування фінансового обслуговування суб'єктів господарської та соціально-культурної діяльності 16 вересня 1940 р. утворено обласний комунальний банк, який перебрав від Держбанку всі розрахунки по комунальному та соціально-культурному будівництву в області [808, арк. 37].

До організації фінансового господарства краю застосовано компартійний підхід: у фінансових органах організували соціалістичне змагання, для переможців якого облвиконком встановив перехідний червоний прапор Облфінвідділу та матеріальні заохочення для особливо успішних фінансових працівників, насамперед податкових агентів. Переможці соціалістичного змагання визначалися за показниками виконання плану податків і зборів з населення, планів державного страхування, реалізації завдань державних позик, залучення заощаджень населення до ощадкас, а також за результатами масово-роз'яснювальної роботи серед населення щодо популяризації податкової політики радянської влади [806, арк. 17; 807, арк. 18].

Отже, сільськогосподарський виробничий комплекс повністю підпорядковано плановому стилю партійного управління радянської системи. Без дозволу облвиконкому чи обкому партії не вирішувалося жодне питання у сфері сільського господарства. Керівництво області майже не турбувало економічне обґрунтування і фахова компетентність своїх постанов та рішень виробничо-господарського характеру, і, звісно, добробут населення. Створення колгоспів і радгоспів, МТС мало єдину мету – забезпечити потреби центру та поширення й формування бази свого беззастережного адміністративного впливу на всі сфери життя краю.

Розділ 3. СОЦІАЛІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

3.1. Стан аграрної галузі та початок колективізації села

Аграрний характер економічного життя Тернопільщини завжди обумовлював важливість вирішення соціальних і виробничих проблем сільськогосподарського сектора господарського організму краю. Проблеми сільського господарства Західної України загострювались і ускладнювались колоніальною політикою польської окупаційної влади.

На західноукраїнських землях панував «земельний голод», бо значна частина земельних площ перебувала у володінні польських поміщиків. Деякі площі з різних причин підлягали парцеляції (поділу на менші ділянки). Саме на такі землі польський уряд скерував своїх колоністів і військових осадників, які, крім значних наділів землі, отримували завдання полонізувати місцеве населення. Жоден українець із цих парцеляцій не міг придбати ні клаптика землі. Переслідувався український кооперативний рух, в якому польська влада бачила не тільки господарського конкурента, а й політичного суперника. Не в кращій ситуації перебували українські підприємці, які давали роботу національній інтелігенції та робітничим прошаркам, а в підсумку все це вело до зростання безробіття серед українського населення. Антиукраїнську спрямованість мала й цінова політика польської влади: на українську сільськогосподарську продукцію, що постачалася на польські центральні та західні території, встановлювалися вкрай низькі ціни, внаслідок чого збіднювалось українське село і збагачувалися польські промислові центри. Такий підхід польської влади до економічних проблем краю дозволяв урядовцям заявляти, що «Волинська земля тече молоком і медом», а тому з неї можна брати все й у великих кількостях, тоді як українське місцеве малоземельне населення не мало достатніх можливостей купити навіть солі чи гасу [253, с. 12–13].

Природно-географічні умови дійсно сприяли розвитку сільського господарства Тернопільщини і забезпеченню відповідного матеріально-побутового рівня життя селянства. Однак тогочасна статистика свідчить про різку несправедливість у розподілі та використанні природних багатств регіону. Кількість малоземельних селянських господарств (0,5–2,0 га) наближалася до 140 тисяч, що складало майже 55 % господарств Тернопільського воєводства, але їм належали всього 11 % землі, тоді як 978 поміщицьких родин володіли 45 %. Саме таку статистику в майбутньому використає радянська пропаганда для демонстрації переваг і демократизму соціалістичного способу господарювання в аграрній сфері. В окремих радянських джерелах стверджується, що після приєднання Західної України до

УРСР у сільському господарстві краю розпочалися глибокі соціально-економічні перетворення, початок яким поклала націоналізація землі. За період 1939–1940 років понад 102 тисячі безземельних і малоземельних селян отримали безоплатно 365 тис. га землі, 37 тис. голів худоби, весь поміщицький сільгоспреманент, насіння для посіву. Крім цього, радянська влада ліквідувала заборгованість селянських господарств перед банками, поміщиками й польськими державними установами, скасувала польські податки й різні повинності. Для селянських господарств надано радянський державний кредит на пільгових умовах [36, с. 67–68].

Серед сільськогосподарських угідь краю найбільшу площу займають орні землі, що постійно використовуються в сільськогосподарському виробництві. Тернопільщина завжди відзначалася високою зораністю ґрунтів: від 50 % у північних, крайніх південних і західних районах до 75 % у центральних [36, с. 70–71].

Наступною після землеробства сільськогосподарською галуззю регіону є тваринництво. До 1939 р. на Тернопільщині була значна кількість поголів'я продуктивної худоби. Провідне місце в такому стаді займала велика рогата худоба, та її продуктивність, особливо в малоземельних селянських господарствах, була низькою. Річний надій молока від корови не перевищував 800–850 кг, а вихід м'яса з однієї відгодованої свині був на 20 % нижчим від середнього в Польщі. Хоча кількість худоби була відносно великою, більше 20 % селянських господарств не мали корів, а 44 % були безкінними. Саме тому, щоб завоювати прихильність селян, радянська влада розпочала вирішення проблем тваринництва через забезпечення безземельних і малоземельних селянських господарств продуктивною худобою і тягловою силою [36, с. 82].

Загальна характеристика стану сільського господарства регіону підтверджується інформацією локального характеру й конкретнішими даними. Зокрема, на Збаражчині землеробство віддавна було основним, а часто єдиним джерелом забезпечення добробуту населення. Землі Збаражчини були родючими, землеробству сприяли кліматичні умови. Однак політичні відносини (панування Австро-Угорської імперії, Польщі) гальмували розвиток краю взагалі й розбудову аграрного сектора зокрема. Найбільшою проблемою місцевого сільського господарства був несправедливий розподіл землі. Значні, переважно польські власники займали 37,8 % усієї земельної й, зрозуміло, найкращої площі. На дрібне селянство залишалося 62,2 % земель, переважно гіршої якості. У Галичині тоді були такі категорії господарств: до 0,5 га (6,5 %); 0,5–1,0 га (12,6 %); 1–2 га (23,5 %); 2–5 га (17,2 %); 5–10 га (14,4 %); 10–20 га (8,7 %); 20–50 га (0,7 %); 50–100 га (0,2 %). На 100 га орної землі в Тернопільському воєводстві припадало 90,2 душі населення. Враховуючи кількість «карликових» господарств і кількість населення Галичини в 30-х рр. ХХ ст. у межах 9 млн осіб, отримуємо «правдивий образ» нужденного життя села: колишні ниви все більше ділилися на вузьенькі нивки, а населення все зростало і біднішало [91, с. 438–439].

Таку ж інформацію маємо на Кременеччині, де за часів Польщі земля розподілялася в такий спосіб: державні установи – 778 дес., церкви й монастирі – 8541 дес., духовенство – 636 дес., 444 поміщицьких господарства – 111222 дес., а 59660

селянських господарств – 189451 дес. Серед селянських садіб 23807 мали до 2 га землі, 25503 – по 2–5 га, 84428 – по 5–10 га, 1322 – по 10–15 га, 476 – по 15–50 га, більше 50 га мали 114 господарств [944, арк. 7]. Отже, дані воєводств і повітів підтверджували, що земельне питання було гострою проблемою в усій Західній Україні. Це ілюструють загальні цифри по регіону. В руках поміщиків, монастирів, урядовців, осадників перебували 88 % усієї орної землі. Їм належали 95 % площі лісів. 79,8 % селянських родин перебували у повній господарській залежності від крупних землевласників. 76 % усіх селян були безземельними й малоземельними (60 % мали до 2 га, а 16 % не мали землі). Так, у Тернопільському воєводстві 712 поміщиків володіли 210 тис. га землі, а 100 тис. селянських господарств мали у своєму користуванні тільки 60 тис. га [3, с. 70–71].

Таким критичним станом сільського господарства Тернопільщини скористалася радянська влада з часу приєднання краю до УРСР. З приходом Червоної Армії розпочалося вирішення земельного питання за радянською методологією. Створювалися селянські комітети, які під керівництвом тимчасових управлінь (а в них абсолютно переважали представники окупаційної влади) брали на облік безземельних і малоземельних селян, а також тих, хто не мав коней, корів, сільгоспманенту. Саме між ними розпочали розподіл земель крупних землевласників, робочої і продуктивної худоби, зерна та інвентаря із конфіскованих маєтків. У Тернопільському воєводстві за перші два місяці діяльності селянські комітети передали малоземельним і безземельним селянам понад 213 тис. га землі, 10 тис. коней, 8,6 тис. корів, 3,7 тис. свиней, значну кількість посівного матеріалу. Вони ж виділяли поміщицькі угіддя під пасовища для селянської худоби, організували копання цукрових буряків на колишніх поміщицьких плантаціях [3, с. 71–72].

Однак перші кроки радянської влади, нібито спрямовані на ліквідацію соціально-економічної несправедливості та диспропорцій в аграрній сфері регіону, що склалися внаслідок антиукраїнської політики польської адміністрації, бажаних для більшовиків результатів не дали. Конфіскація й розподіл поміщицьких і монастирських земель між безземельними й малоземельними селянами була зустрінута місцевими жителями неоднозначно. Незважаючи на заклики керованих більшовиками селянських комітетів щодо розподілу конфіскованих земель, селяни брали її неохоче, а деякі відмовлялися зовсім. Насамперед супротив обумовлювався споконвічним почуттям приватної власності («не моє!»). Другою причиною було переконання місцевих жителів у недовговічності більшовицького режиму. По-третє, значна частина селян усвідомлювала, що аграрна політика більшовиків, реалізована ними на сході України, не передбачала такого «дару», як земельна власність, а тому пропонувався ними розподіл земель сприймався лише як тимчасовий облудний маневр. Хоча про колективізацію села нова влада ще не згадувала, та про неї знали сільські господарі із «східноукраїнського досвіду» і здогадувалися, що таке чекає Західну Україну. Тому до кінця 1939 р. селяни не розібрали навіть половини поміщицьких земель. А всі конфісковані землі не були розібрані й до червня 1941 р. [88, с. 314–315].

Радянські історики наголошують, що революційно-демократичні перетворення в західноукраїнському селі почали здійснюватися селянськими комітетами одразу

після приходу Червоної армії. Першим кроком було надання допомоги найбіднішим селянам продовольством і найнеобхіднішими товарами. Навіть повідомляють, що в ряді сіл селянські комітети розпочали експропріацію поміщицьких, церковних і державних земель та майна безземельним і малоземельним селянам ще до відповідних рішень нової влади. Законодавчу основу конфіскації, націоналізації й передачі селянам поміщицьких земель надала прийнята Народними Зборами Західної України Декларація, що гласила: «На звільненій у поміщиків і капіталістів землі Західної України єдиним законним її господарем є трудовий народ: робітники, селяни і трудова інтелігенція» [32, с. 312–313]. Згідно з нею, у колишніх землевласників конфісковано 2,5 млн га орної землі, що складало майже 29,5 % земельних угідь краю. Загальна площа експропрійованих і націоналізованих земель у Західній Україні перевищила 8 млн га, з яких безземельному й малоземельному селянству передано 4,5 млн га ріллі, луків і пасовищ. До грудня 1939 р. селянські комітети розподілили між бідняками понад 1,1 млн га землі. Крім того, селяни отримали худобу, сільгоспреманент, зерно. Сільським жителям Тернопільщини передали понад 13 тис. коней, більше 14 тис. корів, 5,5 тис. свиней, 4,4 тис. овець. Загалом у західних областях одержали 84 тис. коней, близько 100 тис. голів ВРХ, 14 тис. свиней, 27 тис. овець [32, с. 312–313].

Слід зауважити, що перші конкретні кроки радянської влади щодо націоналізації землі, засобів виробництва, робочої худоби, майна були досить обережними та завуальованими. Підтвердження такому підходу знаходимо у перших постановках, створених у повітах тимчасових управлінь, де простежується підступний алгоритм радянської націоналізації. Оголошено про створення селянських комітетів з бідняків і середняків для захоплення й розподілу земель колишніх землевласників. При цьому наголошується, що відібрані землі розподіляються лише між колишніми наймитами, бідняками й середняками, проте із застереженням, що ці землі та все майно колишніх експлуататорів береться на облік і передається під охорону селянських комітетів. Насамкінець попереджається, що винні у розбазарюванні відібраного й облікованого майна притягатимуться до суворої відповідальності [937, с. 4].

Такий механізм націоналізації вказував, що ніякого реального розподілу конфіскованого у крупних власників майна не буде, а йшла підготовка до його централізованої націоналізації у форматі одержавлення. Навіть окремі випадки розподілу певної частини майна не впливали на реалізацію стратегічного задуму радянської влади. Для прикладу, розподіл між бідняками робочої й продуктивної худоби був явищем тимчасовим: «подаровані» владою коні та корови з часом поверталися в державну власність у процесі примусової колективізації. 30 вересня 1939 р. орган Кременецького тимчасового управління – газета «Сталінським шляхом» – повідомляла: «Цими днями Тимчасове управління м. Кременець роздавало бідним селянам коней, що перебували в казармах у Білокриниці. Загалом роздано 120 коней, які працюватимуть вже на селянських нивах, а не возитимуть колишніх панів» [938, с. 3]. Однак із часом роздані коні потрапили у конюшні місцевого радгоспу або сусідніх радгоспів, а їх господарі втратили статус одноосібного сіль-

ського господаря й перейшли в категорію працівників усупільненого радянського сільського господарства.

Партійні історики стверджують, що колективізація сільського господарства на західноукраїнських землях була об'єктивним і закономірним процесом, який стимулювала політика Комуністичної партії та радянської держави щодо селянства й до якого селян підштовхувала соціально-економічна необхідність: об'єднання зусиль з метою успішного вирішення завдань розвитку села й забезпечення добробуту сільських мешканців. Увага соціалістичної держави до сільського господарства, крім усього іншого, проявлялася в асигнуванні коштів на його розвиток (2,8 млн крб. у 1940 р. і 3,5 млн крб. у 1941 р.), у створенні МТС (на весну 1940 року в Тернопільській області їх нараховувалося 38), які надали допомогу 42,3 тис. селянських господарств, в організації структур зоотехнічної допомоги місцевому тваринництву та в інших заходах. «Проте докорінного поліпшення стану справ на селі за умов дрібного одноосібного господарювання годі було сподіватися... Дрібне розпорошене сільське господарство не мало умов для застосування складної сільськогосподарської техніки й агротехнічної науки, а отже, і для різкого піднесення продуктивності. На досвіді колгоспників східних областей трудящі селяни західних областей України все більше переконувалися в тому, що єдино правильний шлях їх дальшого життя – об'єднання селянських господарств у колективні» [207, с. 35]. Такою була партійно-політична пропедевтика майбутнього процесу колективізації сільського господарства.

Однак задекларовані більшовицькою владою реалії у формі позитивної радянської статистики особливого впливу на сільського господаря регіону не мали, тому влада змушена була включати ідеологічні та політичні механізми. Комуністична пропаганда й радянська історична наука стверджували, що колективізація сільського господарства відповідала найсуттєвішим потребам і служила інтересам селянства, бо лише вона уможливила застосування найновішої сільгосптехніки, що полегшувала працю селян через механізацію аграрного виробництва, вела до зростання врожайності в рослинництві, до продуктивності праці в тваринництві, а в кінцевому підсумку ефективно сприяла підвищенню матеріального й культурного рівня життя селян. У дійсності форми, методи та зміст процесу колективізації вказують, що партійно-державне керівництво переслідувало зовсім інші цілі. Насамперед йшлося про безкоштовне привласнення соціалістичною державою земельних багатств, засобів аграрного виробництва та практично всієї сільськогосподарської продукції. Наступне в задумі радянської влади – знищення трудових селянських господарств і перетворення їх власників, споконвічних сільських господарів, у звичайних одержавлених наймитів, які замість прибутку з приватного господарювання отримували мізерну платню від господаря-держави у вигляді трудоднів. Таким способом радянська влада отримувала десятки мільйонів дешевих робочих рук, які можна було планово й примусово використовувати в будь-який час і за будь-яким призначенням.

Партійно-державні верхи знали, що західноукраїнське селянство зустрине колективізацію негативно і чинитиме певний супротив. А це давало радянській

владі підстави для масових репресій, депортацій і т. п. Саме за рахунок цього більшовики забезпечували дешевою робочою силою найбільш незаселені території СРСР. Так з'являлося найдешевше джерело соціалістичного нагромадження – підневільна праця репресованого дорослого й працездатного населення. Колективізація селянських господарств і «обґрунтовані» радянськими законами силою репресивні методи боротьби із селянським опором їй посилювали залежність сільського населення від комуністичної влади. В загальному, за задумом партійно-державного керівництва, колективізація сільського господарства, позбавляючи селян основних засобів аграрного виробництва (землі, робочої худоби, засобів обробітку землі), була покликана поступово знищити у психології селян почуття приватної власності, а у свідомості – сприйняття себе приватним власником. Тобто ліквідувати економічний фундамент індивідуальної свободи сільського трудівника, а з цим і його прагнення до національної свободи й можливості реального супротиву комуністичному деспотизму [72, с. 126–127].

У дослідників історії Комуністичної партії – своє бачення витоків, характеру, методів реалізації та результатів колективізації сільського господарства в західних областях УРСР. Вони наголошують на прогресивних цілях і демократичних засадах всіх заходів зі здійснення соціалістичних перетворень у сільському господарстві регіону, трансформації місцевої аграрної галузі до господарювання за радянським, тобто російським, взірцем. Акцентується, що колективізація сільського господарства області відбувалася на основі ленінського кооперативного плану, перевіреного на практиці історичного досвіду колгоспного будівництва на сході України і в цілому в СРСР. Перший елемент «східного колективного досвіду»: створення колгоспів очолили партійні організації, які «проводили велику виховну роботу серед селян, організовували їх екскурсії до східних районів УРСР... Активними агітаторами за колгоспний лад стали представники місцевого активу, які побували в колективних господарствах східних областей республіки й ознайомились із життям колгоспників» [207, с. 36].

З цього приводу 21–22 лютого 1940 р. Тернопільський обком партії та облвиконком провели першу обласну нараду працівників сільського господарства та сільського активу. У зверненні «До всіх селян-батраків, бідняків, середняків і спеціалістів сільського господарства Тернопільської області» нарада закликала селянство краю сміливіше ставати на колгоспний шлях, добиватися підвищення врожайності всіх культур. Подібні наради відбулися в усіх районах області. За перехід селянства до колективного господарювання активно агітували обласна і районні газети. У підсумку, «поїздки делегацій, висвітлення у пресі досвіду колективізації, допомога кадрами організаторів – все це дало можливість перейти до створення в селах Тернопільщини виробничої кооперації. Уже в квітні 1940 р. в області створено 45 колгоспів, які об'єднали 3905 селянських господарств і 8325 сільських трудівників, яким належало понад 10 тисяч га землі» [207, с. 36].

За свідченням партійних джерел, колективізація сіл Тернопільщини розпочалась і здійснювалася лише демократичними методами й формами, а поодинокі порушення цих методів і форм були наслідком відходу від положень статуту сіль-

госпартілі, формального перенесення в західні області форм і методів роботи, що застосовувалися під час колективізації у східних районах України й не відповідали місцевим умовам. У зв'язку з цим, згідно з вимогою ЦК КП(б)У «враховувати місцеві особливості, повсякденно займатися вихованням трудящих, не підмінити його методами голого адміністрування, уважно прислухатися до побажань трудівників, посилити класову пильність і боротьбу з порушниками соціалістичної законності» обком партії вивчає стан агітаційно-масової роботи серед селян-одноосібників і колгоспників області, стан дотримання статуту сільгоспартілей, контролює реалізацію заходів щодо планування та виконання виробничих завдань у створених колгоспах [207, с. 37].

Трансформації суспільно-політичного, соціально-економічного й культурного життя західноукраїнського населення партійно-державні органи здійснювали з комплексним підходом, з максимально можливою синхронізацією ідеологічних, соціально-економічних і політико-репресивних заходів щодо населення краю. Одночасно з українізацією радянська влада в західноукраїнському регіоні розгорнула ряд соціально-економічних перетворень. Насамперед здійснювалися спроби розв'язати проблему аграрного перенаселення, що була традиційно гострою для Західної України. У колишніх землевласників, польських осадників і колоністів було конфісковано 2,7 млн га орної землі, однак до рук селян передали лише 1,1 млн га, а 1,6 млн га залишили для створення радгоспів і колгоспів (на першому етапі колективізації створено 180). Упродовж першого року існування радянської влади в регіоні вступ до колективних сільгоспідприємств вважався справою добровільною, але з листопада – грудня 1940 р. на селян почав здійснюватись адміністративний тиск з метою змусити їх вступати до колгоспів. Якщо до осені 1940 р. в Західній Україні нараховувалося близько 200 колгоспів і радгоспів, то в червні 1941 р. – 1359 колгоспів, 63 радгоспи і 174 МТС [82, с. 42].

Особливо привабливим для нової окупаційної влади був аграрний потенціал Тернопільської області. Посівні площі Тернопільщини в 1940 р. склали 961,8 тис. га, з яких 740,8 тис. га припадали на зернові культури (152,4 тис. га жита, 161,3 тис. га пшениці, 46 тис. га кукурудзи, 39 тис. га гречки, 160 тис. га ячменю, 85 тис. га вівса), на технічні культури – 19,9 тис. га (цукрові буряки – 4,8 тис. га, коноплі – 6,3 тис. га, тютюн – 1,5 тис. га), на картоплю – 116,8 тис. га, на кормові культури – 75,7 тис. га, на овочеві культури – 8,4 тис. га (додатки 31, 32). Посівні площі Тернопільщини були найбільшими серед новоприєднаних областей: Волинська область – 682,5 тис. га, Рівненська – 629,1 тис. га, Львівська – 506,1 тис. га, Станіславська – 460,6 тис. га, Дрогобицька – 399,3 тис. га, Чернівецька – 390,1 тис. га, Закарпатська – 219,1 тис. га. Посівна площа всіх земель західних областей перед їх приєднанням до УРСР складала біля 5,9 млн га. За довоєнною статистикою, посівні площі УРСР за рахунок приєднання Західної України збільшились із 25,6 млн га до 30,2 млн га [18, с. 136–139].

Радянські та партійні органи всіма засобами й методами переконували місцеве населення в тому, що таке аграрне багатство, яким володіє область, даватиме належний ефект і забезпечить всебічний добробут сільського трудівника лише за

умов соціалістичної перебудови сільського господарства, яка полягає в переході до колективних форм господарювання. Економічною основою такого переходу радянська влада вважала ті землі й те майно, яке селяни Тернопільщини отримали після ліквідації поміщицького й монастирського землеволодіння (200 тис. га землі, більше 11 тис. коней, понад 11 тис. корів, 1,2 тис. волів, 14,3 тис. центнерів насіння зернобобових культур, 18,5 центнера картоплі, 150 центнерів насіння багаторічних трав) [104, с. 46].

На квітень 1940 р. в області організовано 45 колгоспів, що об'єднували 3905 селянських господарств. Новоствореним колгоспам держава передала 3 тис. житлових і господарських будинків з колишніх поміщицьких маєтків, 1570 коней, 3240 голів ВРХ, 900 свиней, 1440 овець і надала понад 230 000 карбованців кредиту. Радянська пропаганда вважала, що за рахунок такої підтримки покращилися основні показники аграрного виробництва краю. На початок 1941 р. в області вже працювали 95 колгоспів, результати господарської діяльності яких були такими: середні врожайність зернових досягла 13,2 ц/га, цукрових буряків – 215 ц/га, картоплі – 139 ц/га [104, с. 48].

Ці показники радянська статистика подавала як значно вищі від аналогічних показників індивідуальних господарств. Наголошувалося на особливо важливій ролі державних МТС у розвитку сільського господарства області, яких на червень 1940 року було 38. В їх користуванні перебувало 396 тракторів, 40 автомобілів, 45 комбайнів, 396 плугів та інша сільгосптехніка. Зі східних областей УРСР на Тернопільщину прислали підготовлені кадри директорів МТС, їх заступників з політроботи, бухгалтерів, агрономів, бригадирів тракторних бригад і трактористів.

Високі темпи соціалістичних перетворень у сільському господарстві області радянські історики ілюструють такими даними: на 1 червня 1941 р. в області діяли 529 колгоспів, які об'єднували 46,5 тис. селянських господарств (15 % всіх сільських господарів області) і яким належали 183,8 тис. га землі (18 % всіх земельних угідь Тернопільщини) [104, с. 47–49].

Діаметрально протилежну оцінку витоків, причин, характеру здійснення колективізації, стилю, форм і результатів роботи колективізованих господарств дають позабільшовицькі літературні джерела, які підкріплюють свої оцінки вагомими статистичними показниками, недоступними громадянину Країни Рад з причини радянської цензури й змісту комуністичної пропаганди. В цих джерелах наголошується, що пропаганда колективного господарювання й агітація за вступ до колгоспів активно розпочалася взимку 1940 р. Така агітація збіглася в часі з підготовкою до виборів у Верховні Ради СРСР і УРСР (24 березня 1940 р.). Агітація за колгосп здійснювалася не лише пропагандистськими методами: на тих, хто не виявляв бажання до колективного господарювання, тиснули економічними методами (заможних селян і середняків змушували продавати зерно державі за цінами утричі-вчетверо нижчими від ринкових); підозрілих і непокірних, як «ворогів народу», вивозили на схід; на одноосібні селянські господарства накладали непомірні збори і данини різних видів. Від таких заходів селянин міг врятуватися лише вступом до колгоспу. Застосовувалися методи фізичного насилля.

Доцільно конкретизувати параметри економічного тиску на селян. Одноосібні господарства зобов'язані були «продавати» державі по 20 кг м'яса з кожного гектара землі (при розмірах наділу до 2 га), по 30 кг м'яса (при наділі до 5 га) і по 50 кг (при наділі до 10 га). Держава платила селянинові 6 – 7 коп за 1 кг м'яса при ринковій ціні 75 коп./кг. Таке ж співвідношення складалося і при «продажу» зерна державі: по 90 кг з кожного гектара (обов'язково перед жнивними!), за які держава платила по 60 коп. за 1 кг пшениці (на ринку – 1,8 крб.) і 50 коп за 1 кг жита (на ринку – 1,2 крб.). Влітку 1940 р. із селян почали стягувати ще й грошовий збір: по 50 крб. за 1 га землі, по 60 крб. за 1 корову, по 120 крб. за 1 коня [88, с.317–319].

Однак, незважаючи на всі зусилля більшовицької влади, колективізація на західноукраїнських землях особливого успіху не мала: серед кількохсот організованих колгоспів більшість становили колгоспи-карлики з 10–20 об'єднаними селянськими господарствами. Складалася ситуація, коли на одного колгоспника припадало до 5 га землі, тому не всі землі засівали, а посіяне й посаджене доглядали недбало і збирали невчасно [88, с. 326–327]. Така ситуація обумовлювала низьку врожайність практично всіх сільськогосподарських культур на колгоспних полях: картоплі – 60 центнерів з гектара, жита – в середньому 6,7, пшениці – 8,1, ячменю – 7,5, вівса – 6,0, проса – 3,8, гречки – 3,1 центнера з гектара. До цих даних слід долучити загибель худоби в колгоспах і радгоспах за 1940 р.: за цей період загинуло 11,2 % стада ВРХ, 6,6 % свиней, 6,7 % коней. Навесні 1941 р. здійснено ліквідацію частини економічно невігідних колективних господарств [88, с. 329].

Партійно-державна влада вживала різноманітні нормативно-адміністративні заходи для прискорення переходу до соціалістичної системи господарювання в аграрній галузі західноукраїнської економіки. Насамперед це стосувалося нормування (а фактично – обмеження) діяльності некооперованого сектора села. Так, постановою ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 24 березня 1941 р., прийнята на реалізацію постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 березня 1941 р. (вже на третій день, що засвідчувало повну залежність Києва від Москви навіть у вирішенні власних регіональних проблем), встановлювалися граничні норми землекористування на один селянський двір в новоприєднаних областях Західної України.

У Тернопільській області селянам-одноосібникам дозволялося мати в користуванні до 7 га сільськогосподарських угідь, а в деяких районах (Вишнівецький, Збарзький, Лановецький, Катербурзький, Новосільський, Почаївський і Шумський) – до 10 га. Усі залишки землі понад встановлені норми у некооперованих селян вилучалися і передавалися колгоспам або в Земельний фонд (при відсутності колгоспів) для наділення землею безземельних і малоземельних селян, а згодом і для новоорганізованих колгоспів. Практичне виконання постанови покладалося на сільські ради, яких у цьому питанні контролювали виконками районних рад, що діяли під керівництвом райкомів партії [95, с. 43–44].

У Москві приймалися рішення безпосередньої дії, тобто такі, що не потребували дублювання республіканськими партійно-державними структурами. Такою, наприклад, була постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1941 р. про поширення їх же постанови «Про додаткову оплату праці колгоспників за підвищен-

ня врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва по Українській РСР» на колгоспи західноукраїнських областей. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР визначили для західноукраїнського села план середньої врожайності зернових, технічних, овочевих і кормових культур та картоплі, а також завдання по середній продуктивності тваринництва. Так, приріст живої ваги великої рогатої худоби мав складати: для дорослої ВРХ – 15 % і для молодняка – 25 % від початкової ваги з часу початку відгодівлі.

Конкретно були визначені й інші показники: збереження й вирощування телят мало досягти по 90 телят від кожних 100 корів, а середньодобовий приріст ваги телят і молодняка ВРХ до 6-місячного віку – по 460–550 грам; від 6 місяців до 1 року – по 370–450 грам; від 1 до 2 років – по 300–350 грам. Визначався механізм виконання постанови: райвиконкоми не пізніше 5 травня 1941 р. конкретизували відповідні завдання й показники для колгоспів, а правління колгоспів – до 10 травня цього ж року – для бригад, ланок і ферм [95, с. 45–46].

Незважаючи на запевнення радянських апологетів колгоспного виробництва, що колективізація сільського господарства проходила лише в інтересах трудящих, з їх ініціативи й добровільно, партійні документи підтверджують беззаперечну імперативну роль і адміністративну ініціативу партійних органів та безпосередню підтримку такої ініціативи з боку силових структур.

У СРСР на 1939 р. вже була ухвалена низка законів і розпоряджень економічного характеру, які в силовому репресивному режимі регламентували діяльність кооперованих господарств і дія яких автоматично поширювалася на західноукраїнські колгоспи. Запроваджена обов'язкова поставка державі зерна та іншої сільськогосподарської продукції, визначені розміри натуральної оплати за роботу МТС і (що найбільш економічно пригнічувало та збіднювало село) на сільськогосподарську продукцію встановлені ціни, в десятки разів нижчі від її справжньої вартості, тобто від економічно обґрунтованих цін. Саме за такими цінами село віддавало більшу частину своєї продукції у формі державних поставок.

27 травня 1939 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанову, якою змушували селян відпрацьовувати в колгоспах обов'язковий річний мінімум трудоднів для кожного працездатного члена колгоспу. Цією ж постановою було зменшено розміри присадибних ділянок колгоспників з 0,25–0,50 га до 0,15–0,25 га, а 1 вересня 1939 р. президія Верховної Ради СРСР збільшила норми оподаткування допоміжних господарств колгоспників і ввела податки на додаткові (нехліборобські) прибутки селян.

Усі державні заходи не тільки не враховували інтересів селянина, як основного суб'єкта сільськогосподарського виробництва, а й були спрямовані на подальше його закріпачення, позбавляли найменшої свободи і посилювали державний грабунк його праці, чим знищували будь-які стимули до його зацікавленої участі в сільськогосподарському виробництві. За статистичними даними, доступними на ту пору лише зарубіжним дослідникам, продукція колективізованого сільського господарства СРСР в 30-х роках складала лише 55–58 % аграрної продукції 1913 р. [72, с. 128–129].

Конкретні постанови щодо вирішення практичних проблем сільськогосподарського виробництва в регіоні спочатку приймалися на рівні РНК УРСР і ЦК КП(б)У. 14 лютого 1940 р. ці вищі республіканські інстанції затвердили план сільськогосподарських робіт в західних областях УРСР на 1940 рік. Планом передбачалося виділити під урожай 1940 р. 4048,5 тис. га посівних площ. Площі були «розписані» по культурах: ярі зернові – 1422,0 тис. га, технічні культури – 108,2 тис. га (24,8 тис. га льону, 32,1 тис. га коноплі, 29,9 тис. га цукрових буряків і 5 тис. га тютюну), городні культури – 760,4 тис. га (648,7 тис. га картоплі), кормові культури – 166,4 тис. га. Озимі культури під урожай 1940 р. засівалися на площі 1592,1 тис. га. До 15 лютого 1940 р. облвиконкоми західних областей мали довести плани посіву до районів, а райвиконкоми – до 20 лютого до сільських рад. У рішенні чітко вказувалося, що при розподілі посівних площ необхідно передбачити розміщення картоплі, цукрових буряків та інших технічних культур в зонах спиртових, цукрових заводів та інших переробних підприємств, а овочевих культур – навколо міст і промислових центрів [95, с. 24].

Постанова навіть містить низку практичних, агротехнічних вимог і рекомендацій: організувати очистку і протруєння посівного матеріалу; опублікувати і поширити інструктивні вказівки з агротехніки; організувати допомогу бідняцьким господарствам у ремонті сільгоспмашин і реманенту; забезпечити через сільські споживчі товариства продаж вугілля, металевих виробів, інших матеріалів, необхідних для посівних робіт; застосувати різні форми роботи з селянами по вивченню і популяризації агротехнічних знань, провести з ними роз'яснювальну роботу щодо важливості своєчасного вивезення і правильного використання місцевих добрив [95, с. 24–26].

На переконання радянських фахівців з історії Комуністичної партії та колективізації сільського господарства в СРСР, УРСР і в західних областях України, всі прогресивні перетворення в аграрній сфері та в економічному, соціально-побутовому й культурному житті селянства відбувалися завдяки турботі Комуністичної партії та радянського уряду. Постійно підкреслюється, що селяни Західної України отримали від держави більше 1 млн га землі, десятки тисяч коней та іншої худоби, значну кількість сільгоспінвентаря. Західні області УРСР були оснащені сільськогосподарськими машинами. До 1 серпня 1940 р. в цих областях створено 174 МТС, 61 радгосп, які сукупно мали 1230 тракторів, 72 комбайни, 872 молотарки, 819 сівалок та іншу техніку [133, с. 103].

Класичне партійно-пропагандистське тлумачення причин, необхідності та характеру колективізації села в західних областях України полягає в наступному: «Ознайомившись з успіхами колгоспного ладу в Радянському Союзі, селяни переконувалися, що це єдиний шлях до заможного і культурного життя, шлях, перевірений на досвіді колгоспного селянства всієї країни. І вже взимку 1940 року селяни західних областей почали об'єднуватися в колгоспи. Партійні організації підтримали і очолили цей рух трудящих селян до нового щасливого життя. До першої річниці визволення західноукраїнських земель від панського гніту було організовано 404 колгоспи, а на 1 червня 1941 року їх було вже 2589. Вони об'єднували 142518 селянських господарств» [133, с. 104].

Такої ж позиції намагалися дотримуватися й інші компартійні теоретики, які переконують, що предметом особливої турботи радянської влади і партійних організацій було трудове селянство – сільська біднота і середняки. Їм надавали землю, тяглову силу, сільгосппреманент, посівний матеріал, кредити і податкові пільги. Середняк діставав значну допомогу для розвитку і зміцнення свого господарства. Загалом, як стверджують радянські дослідники, від оподаткування було звільнено 36,5 % селянських дворів. Після суцільного обліку куркульських господарств в 1940 р. (західноукраїнських землях їх було 21107, у Тернопільській області – 4543) розпочалося їх оподаткування, яке враховувало прибутки від продажу продуктів на приватному ринку, кількість землі, поголів'я робочої і продуктивної худоби, факт використання найманої праці, здачу в оренду сільгосптехніки. Такий підхід пояснювався справедливою класовою політикою радянської влади [300, с. 51].

Аналогічна аргументація переваг колгоспного аграрного життя та демонстрація позитивно стимулюючого впливу заходів Комуністичної партії і радянського уряду на життя трудівників українського села характерна практично для всіх дослідників та істориків комуністичного режиму, розбіжність між якими – тільки в структурі та фактичних величинах статистичної складової інформаційно-ідеологічних викладок. Так звана «свобода» у застосуванні, оперуванні та маніпулюванні фактичним матеріалом з метою дезінформації вже тоді була головним засобом партійної пропаганди. Інтереси ідеологічного впливу на населення настільки превалювали над об'єктивністю аргументації, що допускалися розбіжності й неточності в застосуванні статистичних матеріалів.

Якщо у вищеназваному джерелі мовиться про 174 МТС і 1200 наявних у них тракторів на серпень 1940 р., то в іншому джерелі вказується, що в цей же період в західноукраїнських областях діяли 190 МТС, які мали 2416 тракторів. Радянська статистика каже, що в цілому в західних областях республіки в 1940 р. МТС обслужили 478 колгоспів і 120 тис. одноосібних селянських господарств, а в Тернопільській області вони надали допомогу 42,3 тис. селянських господарств в обробітку 135,3 га землі [32, с. 326].

Важливим організаційним заходом у зміцненні сільського господарства регіону вважалося створення земельних відділів в облвиконкомах і районних радах, а також таких виробничо-технічних структур сільськогосподарського характеру, як контрольно-насінове, бактеріологічні, дослідні станції, ветеринарні лікарні й пункти, контори постачання сільгоспмашин і мінеральних добрив. Фактом турботи радянської влади про трудівників села називалося надання довгострокових кредитів для придбання продуктивної худоби, насамперед для ліквідації безкорівності селянських дворів (селянам Тернопільської області було виділено 900 тис. крб.) [32, с. 327–328].

Обласні партійні конференції, що відбувались у квітні 1940 р., «зобов'язали первинні партійні організації посилити політичну роботу, наполегливо переконувати трудове селянство в перевагах колгоспного ладу, допомагати молодим колгоспам зміцнювати й розвивати господарство». З весни 1940 р. ведеться робота по розгортанню такого важливого сектора сільськогосподарського виробництва, як

тваринництво: створюються тваринницькі ферми, переобладнуються й будуються тваринницькі приміщення. До осені 1940 р. в колгоспах західних областей УРСР організовано 233 ферми ВРХ, 189 свиноферм і 112 вівцеферм [32, с. 329–330]. Проте це був далеко не остаточний, не єдиний і надто не головний результат першого етапу колективізації західноукраїнського села.

На обласній партконференції, яка відбулася 24–26 квітня 1940 р., зазначалося, що створення перших колгоспів, радгоспів, МТС – тільки початок великої роботи, тільки база для переведення дрібного індивідуального сільського господарства на соціалістичний устрій, до колективного господарювання, і завдання полягає в тому, щоб ці соціалістичні підприємства на селі з першого року свого існування стали дійсно зразковими, показовими господарствами в області, наочним підтвердженням переваг соціалістичного сільського господарства.

Проте, як свідчать матеріали партконференції, стан справ у колективізованому секторі аграрного виробництва був далекий не тільки від зразкового, а й від задовільного. Колгоспи характеризувалися низькою трудовою дисципліною. Так, у двох бригадах колгоспу імені Сталіна Бережанського району із 270 працездатних в окремі дні на роботу з'являлися 7 – 8 чоловік. Серед колгоспників поширені нездорові настрої, дехто заявляв, що польський пан платив більше, ніж тепер платять у колгоспі. Була низька організація праці навіть у центральних садибах колгоспів; низький рівень догляду за худобою, зокрема за тягловою силою (на початку посівної кампанії багато коней не могли працювати) [353, с. 96–98].

Загрозливо низькими були темпи посівної кампанії: станом на 20 квітня 1940 р. із 658,6 тис. га засіяли лише 24,3 тис. га (3,6 %). У селах поширювався масовий забій худоби: окремі райони виконували по 1,5 – 2 плани заготівлі м'яса, що, на думку відповідних органів, мало форму диверсій [353, с.119]. Вкрай неефективно працювала система постачання техніки й матеріалів: траплялися випадки, коли сільгоспмашини прислали в одні райони, а пальне і запчастини для них – в інші. Не було необхідної злагоженості в питаннях заготівель продукції: деякі контори «Заготскот» і «Заготзерно» від місцевих постачальників продукцію приймали, а від інших відмовлялися [353, с. 136].

Питання партійного керівництва колгоспним будівництвом в їх практичній площині вирішувалися на грудневому 1940 р. пленумі обкому партії. Наголошувалося, що ця проблема є більш політичною, ніж економічною. Бо селяни, які залишилися поза колгоспом, чекають результатів його роботи, щоб визначити своє ставлення до колективного господарювання. Тому, щоб заохотити масу некооперованих селян, колгосп має бути не лише організаційно й економічно міцним, а й привабливим за оплатою праці – як в натуральній, так і в грошовій формах.

Проте в силу низки об'єктивних і суб'єктивних причин ситуація складалася далеко не так, як планували партійні та державні органи. Насамперед до організації колгоспного життя, до управління колгоспами в основному прийшли люди, які не мали належного досвіду в керівництві колективними аграрними господарствами. Іншим негативним фактором партійні органи вважали «контрреволюційну діяльність ворогів колгоспного ладу», спрямовану на компрометацію та підрив соціалістичного господарства.

лістичних перетворень у селі. Негативним суб'єктивним чинником був низький рівень організаційно-політичної роботи партійного керівництва місцевого рівня (секретарів райкомів партії й первинних парторганізацій), внаслідок чого з'являлися помилки та прорахунки в процесі соціалістичної перебудови в сільській місцевості. Найпоширенішою помилкою в керівництві колгоспами було застосування адміністративно-силових методів управління, що негативно сприймалося колгоспними низами та екстраполювалося на всю систему колективного господарювання.

Серед конкретних негативних проявів у функціонуванні колгоспів називався низький рівень організації праці та обліку результатів трудової діяльності колгоспників. Давалася взнаки відсутність досвіду виробничо-фінансового планування сільськогосподарського виробництва всіх профілів і належного контролю за виконанням господарських і фінансових планів. Постійно порушувався Статут сільгоспартілей, який насамперед використовувався як засіб покарання колгоспників (від штрафу за порушення трудової дисципліни до виключення з колгоспу), а не як нормативна основа високої організації праці членів колгоспу.

З порушенням статуту проводилися збори колгоспників (найчастіше – без наявності кворуму), не дотримувалися норми Статуту щодо забезпечення прав колгоспників (затримка з видачею трудових книжок, несвоєчасний і необ'єктивний облік трудової діяльності колгоспників). Низька оплата праці в колгоспах породжувала незацікавленість їх членів в активній участі у колгоспному виробництві (до 10 % колгоспників не мали вироблених трудоводнів, а значна частина не виконувала норми їх виробітку). Керівництво колгоспів розпоряджалося майном артілей як своїм власним: передавало його іншим організаціям, продавало сільгосппродукцію на ринку без належних для цього нормативних і документальних підстав [372, с. 50–54].

Однак такий аналіз стану справ у сільськогосподарському виробництві не торкається політико-економічних основ соціалістичної перебудови села, а зосереджується лише на наслідках, породжених партійним і державним адмініструванням в управлінні аграрним сектором економіки на базі одержавленої власності, що виключало господарську ініціативу та економічну зацікавленість працівників у підвищенні ефективності виробництва.

3.2. Хід і перші наслідки трансформації аграрного сектору

Перетворення в сільському господарстві області, як і на всіх західноукраїнських землях, здійснювалися за радянським взірцем, що насамперед означало застосування до населення регіону відповідних радянських законів та позазаконних і надзаконних директивних документів Комуністичної партії й радянського уряду, які дійсно домінували над усіма правовими документами.

Отож, 27 травня 1939 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР приймають постанову про «Заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання», яка розши-

рює фронт примусових і репресивних заходів щодо трудового селянства. Вище керівництво турбує практика, за якою присадибні ділянки колгоспників перетворюються фактично у приватну власність, котрою розпоряджається не колгосп, а колгоспник і котра втрачає характер допоміжного й стає основним джерелом доходів колгоспника. Тому частина селян отримує змогу ухилятися від праці в колгоспах, що свідчить про надлишок робочої сили в селі, тоді як в індустріальних і віддалених районах СРСР відчувається її нестача. Звідси впливає, що власником землі й присадибного господарства селянина є не він сам, а держава в особі центральної влади. Категорія селян, які ухиляються від праці в колгоспах заради роботи на присадибній ділянці, є резервом для ліквідації дефіциту робочої сили та заселення багатоземельних, але малозалюднених територій віддалених регіонів СРСР [143, с. 333].

Необхідність переселення селян на віддалені й безлюдні території Союзу аргументувалася тим, що в районах малоземелля, насамперед в Україні з найвищою густотою населення на одиницю площі, резерви земель для наділення присадибними ділянками вже вичерпані, а розміри колгоспних земель не підлягають скороченню ні під яким приводом, тому вважається доцільним і економічно обґрунтованим переселення колгоспників з таких малоземельних колгоспів у багатоземельні райони країни [143, с. 334].

Хоч за короткий час панування на західноукраїнських землях радянська влада не встигла закріпити колгоспну систему, насамперед з огляду на тривожні зовнішньополітичні обставини та можливий і небезпечний в цих обставинах супротив місцевого населення, однак уже влітку 1940 р. тут було створено достатню кількість колективних господарств, щоб стверджувати, що колективізація села вилилась у фактичний грабунок сільського господаря, в руйнацію та занепад сільського господарства. За офіційною статистикою, на 1940 р. в Україні нараховувалося 10,9 млн голів ВРХ, 9,2 млн свиней, 7,3 млн овець і кіз, 4,7 млн коней, а станом на 1 січня 1941 р. (зрозуміло, внаслідок колективного господарювання) поголів'я ВРХ скоротилося до 7,7 млн (на 3,2 млн), свиней – до 4,3 млн (на 4,2 млн), овець і кіз – до 4,7 млн (на 2,6 млн), коней – до 3,3 млн (на 1,4 млн) голів. Такими були реальні результати господарської діяльності усуспільнених сільгосппідприємств [143, с. 340].

Допомога селу здійснювалася також у фінансовому форматі: РНК УРСР прийняла постанову про пільги трудовому селянству щодо сільськогосподарського податку, за якою від такого податку звільнялися колгоспні двори й селянські господарства з річним доходом менше 1 тис. крб.; не оподатковувалась уся дрібна худоба, що була в особистому користуванні членів колгоспу й у власників одноосібних селянських господарств. Звільнялися від податку господарі, які використовували перелогові й цілинні землі впродовж перших 2 років після їх розорювання, а також викорчувані й розорані землі після проведених меліоративних робіт за рахунок землекористувачів упродовж перших 3 років з початку їх використання під посіви (таблиця 3). Для надання допомоги селянству західного регіону посівним матеріалом РНК УРСР виділила 5116 т насіння в позику, а також дозволила завести 4537 т посівного матеріалу для обміну на продовольчі продукти. На при-

дбання селянами мінеральних добрив виділена довгострокова позика в 0,5 млн крб. [300, с. 48–49].

Однією з найгостріших проблем залишалося забезпечення сільського господарства кваліфікованими спеціалістами. У селах не вистачало агрономів, зоотехніків, ветеринарних лікарів, землевпорядників. У сільському господарстві західних областей УРСР працювали по 150 – 250 спеціалістів на область. У середньому на одну сільську раду припадало менше одного спеціаліста. Для вирішення такої кадрової проблеми РНК УРСР зобов'язав Наркомзем УРСР організувати в кожній області навчальні заклади з підготовки спеціалістів для сільського господарства з місцевого населення. Крім шкіл механізації і курсів при МТС, організовано 12 сільськогосподарських технікумів. Внаслідок вжитих заходів вже на кінець 1940 р. в західних областях УРСР працювали 411 агрономів, 308 інженерів-механіків, 3437 бригадирів тракторних бригад, їх помічників, кваліфіковані трактористи, майже 2,2 тис. інших спеціалістів [300, с. 50].

Наприкінці 1940 – на початку 1941 рр. сільське господарство УРСР обслуговували 1227 МТС, у розпорядженні яких перебували 77,3 тис. тракторів, 28 тис. зернових комбайнів, 6,8 тис. автомашин. Причому тракторів і комбайнів у розпорядженні колгоспів не було; радгоспи мали 14,4 тис. тракторів і 5,2 тис. зернових комбайнів. Парк вантажних автомашин у колгоспах складав 27, 4 тис., а в радгоспах – 3,7 тис. одиниць. Отож, колгоспи змушені були основні види сільськогосподарських робіт (оранку, сівбу, збір урожаю) здійснювати лише за допомогою МТС, за що віддавали до 20 % свого врожаю в натуральній формі. Наявність порівняно значної кількості вантажного транспорту в колгоспах давала змогу державним органам змушувати колгоспи дотримуватися обсягів і термінів поставок сільгосппродукції державі, а залежність від державної структури МТС через відсутність землеобробної й зернозбиральної техніки посилювала їх залежність від держави й гарантувала необхідність виконання плану держпоставок [181, с. 174–175].

Організаційний рівень діяльності й виробничі показники МТС в західних областях УРСР вже наприкінці року викликали стурбованість вищого партійно-державного керівництва – і 24 грудня 1940 р. РНК УРСР приймає постанову, в якій аналізує роботу новостворених машинно-тракторних станцій. Зазначено, що створені 174 МТС відіграють значну роль у справі колективізації бідняцько-середняцьких господарств та в організаційно-господарському зміцненні колгоспів. В 1940 р. МТС західних областей обслужили 549 колгоспів і надали допомогу 130 тис. селянських господарств. Ними виконано 297 тис. га умовної оранки й обмолочено хліба з площі понад 100 тис. га [95, с. 39].

Однак якісна сторона статистики вказує на значні недоліки в роботі МТС. Тракторний парк використаний недостатньо, внаслідок чого план тракторних робіт виконано лише на 77 % (у Станіславській області – 63,6 %, у Ровенській – 66,4 %, у Волинській – 69,2 %). Не забезпечена організація 6 майстерень капітального ремонту сільгосптехніки, а зі 174 МТС лише 98 (56,3 %) завершили обладнання майстерень поточного ремонту. Має місце безгосподарне зберігання

державного майна та інвентаря, що призводить до значних матеріальних втрат. План підготовки трактористів у 1940 р. виконано лише на 74,6 %, а набір молоді в школи механізації сільського господарства та на курси при МТС – тільки на 71,2 %. Частина МТС не забезпечена господарськими будівлями, а працівники – житлом [95, с.40].

Доручення, які дає РНК республіки різним республіканським та обласним владним і господарським організаціям, свідчать про масштабність і системність організаційно-кадрових і матеріально-технічних проблем у роботі МТС. До проблеми завершення будівництва ремонтних майстерень додалася проблема якості ремонту. Крім тракторів, вимагав ремонту весь масив сільськогосподарської техніки (культиватори, сівалки, плуги, борони, інший ґрунтообробний і посівний сільгоспреманент). Виникали труднощі не лише із забезпеченням МТС приміщеннями, а й з використанням наявних у них будівель. Кадри, відряджені у західні області зі сходу УРСР, не мали належних побутових і житлових умов. Місцеві органи недостатньо працювали у справі забезпечення набору у школи механізації сільського господарства та на відповідні курси при МТС. У значній частині МТС не створено належних умов для зберігання сільгосптехніки у зимовий період. Вимагала вирішення проблема створення міжрайонних нафтобаз у західних областях УРСР. Колгоспи, які обслуговувалися МТС, не приділяли належної уваги підготовці й зберігання посівного матеріалу. Ремонтні майстерні МТС на зимовий період забезпечувалися лише незначною частиною необхідного ковальського вугілля [95, с. 39–42].

Технічне оснащення аграрного сектора господарства західних областей здійснювалося тоді, коли зусиллями радянської влади західноукраїнське село було значною мірою інтегроване в сільське господарство УРСР, що діяло за радянськими соціалістичними канонами. В УРСР майже вся посівна площа належала соціалістичному сектору: 83,4 % – колгоспам, 9,1 % – радгоспам, 5,6 % – присадибним ділянкам колгоспників, 1,6 % – робітникам і службовцям, 0,6 % – господарям-односібникам. Включення західноукраїнського села в соціалістичне господарювання здійснювалося випробуванням методом колективізації, а процес ліквідації заможного українського селянства йшов під гаслом боротьби з українським буржуазним націоналізмом. Здійснюючи насильницьку колективізацію українського села, радянська влада не тільки привласнила земельні багатства краю і засоби аграрного виробництва, а й знищувала в селян почуття приватної власності як загрози існування радянського режиму. Вона ліквідовувала незалежні трудові селянські господарства, перетворюючи сільських трударів на мільйони додаткових робочих рук з низькооплачуваною працею. Органи державної влади зустрічали опір насильницьким методам колективізації, що використовували як підстави для репресій щодо мільйонів людей і в кінцевому підсумку перетворили колгоспи у форму повної економічної, соціально-політичної та фізичної залежності селянина від радянської влади [181, с. 111–112].

Економічною підвалиною радянського режиму була державна власність на основні засоби виробництва, що дозволяла планове управління господарством і

забезпечувала підпорядкування виробничих низів бюрократичному централізованому керівництву. Планове господарство в СРСР виникло не внаслідок природного розвитку чи органічного зростання продуктивних сил народного господарства, а через ліквідацію існуючих раніше основ приватновласницького способу виробництва й таку ж заміну цього способу на державно-капіталістичний, за облудним визначенням комуністичних ідеологів, як соціалістичний. Вся політико-господарська машина псевдосоціалізму побудована на засадах привласнення більшовицькою державою всіх засобів виробництва й тотального підпорядкування народного господарства країни диктаторській комуністичній владі з керівництвом і плануванням виробництва єдиним московським імперським центром [181, с. 5].

Партійно-державні органи вживали різноманітні планові заходи для повного підпорядкування господарських окраїн, в тому числі й господарської периферії, з метою отримання матеріальних ресурсів для імперського центру, насамперед через фіскальну політику. Для організації заготівель і поставок зерна державі РНК СРСР і ЦК ВКП(б) постановою від 19 січня 1933 року (її дія була поширена і на західні області УРСР) встановили для колгоспів і одноосібних селянських господарств «тверді зобов'язання», що мали силу податку. Причому розмір такого податку в Україні був значно вищим, ніж в РРФСР і становив 2,5 – 3,1 центнерів зерна з 1 га (25–30 % всього врожаю). Крім цього, колгоспи були зобов'язані сплачувати МТС натурою 20 % урожаю зерна за проведені машинно-тракторні роботи. Існували також інші зернові збори, зокрема сплачувалися відсотки за насінневі позики тощо. В результаті, радянська держава привласнювала практично половину загального збору зерна в УРСР. Так, в 1940 р. було зібрано 247,8 млн центнерів зерна, з яких 123,9 млн центнерів (50 %) склало зерно, здане державі [181, с. 133–135].

Економічний «вампіризм» соціалістичної системи господарювання особливо відчутно проявляється при оплаті праці учасників виробничого процесу, насамперед у формуванні заробітної плати та доходів членів колгоспу. Середньорічний прибуток селянської родини в передвоєнний період складав 298,5 крб., з яких селянин-колгоспник 123,5 крб. заробляв на власній присадибній ділянці та 175 крб. – у колгоспному виробництві. У 1940 р. середня оплата праці в колгоспах за 1 трудовдень складала 2 кг зерна, 2 кг картоплі та інших овочів, 1,5 крб. грошима. Із врахуванням того, що середньостатистична сім'я колгоспників виробляла в рік 500 трудовнів, то вона отримувала 750 крб. грошима, по 10 центнерів зерна, картоплі та інших овочів. За тодішніми цінами зерно додавало в дохід родини 57 крб. (по 5,7 коп. за 1 кг), а овочі – 20 крб. (по 2 коп. за 1 кг), довівши його до 827 крб. на рік, або 68,9 крб. на місяць. З цього впливає, що сім'я селянина-колгоспника в 1940 – 1941 роках могла придбати на місяць або 4,5 л олії, або 12,1 кг цукру, або 8,6 кг оселедців, або 15,3 м ситцю, або 38 см сукна (тобто на придбання 1 м сукна родині треба було працювати більше 2,5 місяця, а 1 пари звичайних чобіт – майже 1,5 місяця) [181, с. 17–19].

Вже на перших етапах функціонування колгоспна система показала власну економічну й соціально-економічну неспроможність. Селяни-колгоспники ігно-

рували виробничу діяльність у колгоспах з причини відсутності матеріальних і моральних стимулів до розвитку колгоспного виробництва, зокрема до збільшення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва. Негативну роль відіграло деспотичне ставлення партійно-державної влади до селянина як індивідуального господаря, що виявлялось у встановленні високих норм натуральних поборів і ставок грошових податків із присадибного господарства. Усі нормативно-правові заходи держави були спрямовані на позбавлення селян будь-яких засобів забезпечення власного матеріального добробуту поза колгоспним виробництвом.

На ту пору з причини грабіжницько низької оплати праці в колгоспах селянство виживало переважно за рахунок індивідуального господарювання, продаючи продукцію домашнього виробництва на ринку для придбання товарів першої необхідності в системі державної торгівлі. Розмір присадибних ділянок колгоспників узалежнювався від їхньої участі в колгоспному виробництві, а правління колгоспу мало право визначати їх розміри кожній окремій сім'ї, причому такі рішення були остаточними й оскарженню не підлягали. На цьому тлі зменшується кількість продуктивної худоби в особистому користуванні колгоспників і збільшується обов'язковий мінімум трудоднів для працездатних членів колгоспу.

Радянська влада методично й цілеспрямовано знищувала незалежне (приватне, а в радянській термінології особисте) селянське господарство і одночасно примусово утверджувала колгоспну систему господарювання, яка виявилася нездатною забезпечити потреби населення у продуктах харчування, а легку промисловість – відповідною сировиною. Для усупільненого сільськогосподарського виробництва стали хронічними недоліками низька ефективність землеробського сектора й недостатня продуктивність тваринництва, неорганізованість у роботі МТС у сукупності з недостатністю кваліфікованих кадрів і слабкою технологічною дисципліною, безсистемна організація праці та низька трудова дисципліна в колгоспах [72, с. 132–135].

Однак для апологетів колгоспного руху існували лише одні реалії й мали силу тільки одні аргументи: ріст кількості колгоспів як доказ всенародного прагнення до колективного обробітку землі та факти патріотичної підтримки політики партії й уряду в розвитку соціалістичного села та в боротьбі проти контрреволюційних елементів – ворогів соціалістичних перетворень у сільському господарстві. Вони вказують, що перші підсумки соціалістичних перетворень на селі комуністи західних областей УРСР підводили на звітних партійних зборах і обласних партконференціях у квітні 1940 р.

Збори й конференції розробляли шляхи, форми і методи дальшого партійного керівництва соціалістичною перебудовою сільського господарства на місцях зобов'язували первинні парторганізації поліпшувати внутріпартійну роботу, посилювати масово-політичну роботу на селі, наполегливо переконувати трудове селянство в перевагах колгоспного ладу, допомагати молодим колгоспам організаційно зміцнюватись і розвивати своє господарство. Серед 2651 колгоспу, що існували на початок червня 1941 р., 529 діяли на території Тернопільської області,

яка була другою за кількістю організованих колгоспів (Волинська – 663), однак тримала першість за кількістю колективізованих селянських господарств – 40525 (Волинська – 40994). Тернопільська область була другою за процентом колективізованих господарств – 14,8 % (Волинська – 21,5 %). Колгоспи Тернопільської області отримали найбільшу кількість земель в регіоні – 183856 га (Волинська – 167213 га) [90, с. 25].

Водночас велась активна пропагандистська кампанія не лише в напрямі підтримки колгоспного будівництва, а й проти ворогів соціалістичних перетворень на селі. Показовим у цьому плані є продиктований обкомом партії й підписаний передовиками сільського господарства Договір про соціалістичне змагання між Тернопільською й Ровенською областями на 1941 рік, де, окрім фіксації соціалістичних зобов'язань, міститься заява: «Ми, трудящі Ровенської і Тернопільської областей, підвищимо свою більшовицьку пильність, будемо нещадно громити й викорінювати контрреволюційні, націоналістичні елементи, які намагаються шкодити в будівництві вільного й радісного життя» [90, с. 22].

Це повністю відповідало репресивному характеру дій і заходів радянської влади: «...Органи державної безпеки з активною допомогою місцевого радянського активу й селян ліквідували кілька ворожих груп і диверсійних центрів гітлерівського абверу та ОУН. Було знешкоджено чимало куркульсько-націоналістичних осередків і банд. Виконуючи волю трудового селянства західних областей УРСР, органи радянської влади ліквідували господарства, конфіскували землю і майно польських колоністів-осадників. Їх засуджено за законами народної влади й виселено у райони, віддалені від їх постійного проживання, як карних злочинців. Ці заходи радянської влади, що значною мірою послабили контрреволюційні сили, отримали схвалення трудящих західноукраїнських земель» [90, с. 22–23].

Це означало, що в економічному плані західноукраїнського селянина в кінцевому підсумку чекала доля всього українського селянства, яке змушене було коритися тиранічній волі Москви і включити свої індивідуальні господарства до колгоспів. За кожним колгоспним двором залишалась в індивідуальному користуванні садиба з незначною кількістю землі під городні культури. Розмір присадибного господарства був різним залежно від регіону: в основному 0,5 га у лісовій і 2,0 га – у лісостеповій зонах України.

Статистичні дані свідчать, що радянська влада забирала з колгоспів значну частину їх продукції (в 1939 р. – 43,1 % врожаю зернових культур). Водночас для розподілу на трудодні залишалось 22,9 % цього врожаю. Оплата одного трудодня була надто низькою і не могла забезпечити потреб селянської сім'ї, тому селянин неохоче йшов на роботу до колгоспу, а більше уваги приділяв своїй присадибній ділянці, що давала значно вищий економічний ефект. За цією ж статистикою впливає значно вища питома вага присадибного господарства в забезпеченні селянської сім'ї продуктами харчування й грошовими доходами через реалізацію надлишку цих продуктів на ринку. Так, на 100 % за рахунок колгоспу свої господарські потреби селянин забезпечував лише в зернових культурах (зерно, солом, солома), а за рахунок домашнього господарства забезпечувалися 100 % потреб в

льоні, цукровому буряку, коноплі, кормах для худоби, 99,7 % – городини, 88,8 % – картоплі. Для обмеження господарської незалежності селянина та з метою більшого його закріпачення за колгоспом на західноукраїнські області була поширена постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 травня 1939 р., за якою розмір присадибної ділянки скорочувався до 0,25–0,5 га [28, с. 723–724].

Пропаганда успіхів колгоспного будівництва на теренах Тернопільщини розгорнулася вже на першому етапі «боротьби» за соціалістичні перетворення галицького і волинського села випробуваними формами й методами, насамперед із застосуванням фальсифікованої статистики. Тогочасна місцева преса засвідчувала турботу партії та уряду про колгоспне селянство, що забезпечувала успіхи в колгоспному будівництві та підвищенні добробуту селян. У публікаціях 1940 р. йшлося про заходи щодо зміцнення матеріальної бази новостворених колгоспів. Інформувалося, що їм було передано понад 1 тис. житлових будинків і майже 1200 допоміжних будівель, 375 конюшень, 140 свинарників, 340 корівників, 310 зерносховищ. Крім цього, колгоспи одержали 1570 коней, 3240 голів ВРХ, 900 свиней, 1440 овець, близько 3 тис. штук птиці. Було зменшено податки з господарств колгоспників на 25 % проти суми, обчислюваної від суми одноосібних господарств. На будівництво в колгоспах асигновано 234 тис. крб., колгоспи отримали 13,7 тис. га лісів місцевого значення та 81 ставок [207, с. 37].

Для роботи в колгоспах, МТС, сільськогосподарських організаціях зі східних областей республіки в Тернопільську область прибули 195 агрономів, 75 зоотехніків, 75 ветлікарів та інші спеціалісти. Упродовж року на місцевих курсах підготовлено 240 чоловік керівних колгоспних кадрів (голови колгоспів, бригадири), 980 трактористів і близько 5 тис. інших фахівців сільського господарства. За рік господарювання колгоспи досягли певних успіхів у розвитку громадського тваринництва: створено 80 молочно-товарних ферм, 76 свиноферм, 63 вівцеферми, на яких утримували понад 5,2 тис. голів ВРХ, 4,7 тис. свиней, 5,3 тис. овець.

Закладено умови дальшого розгортання колективізації сіл області, завдяки яким навесні 1941 р. кількість колгоспів зростає з 86 до 204; в більшості колгоспів проведено землевпорядкування, що відкрило можливості для застосування комплексу сільгоспмашин і впровадження сівозмін. З'явилися єдині колгоспні масиви, зросли земельні площі колгоспів: якщо в 1940 р. в середньому на 1 колгосп припадало 222 га землі, то навесні 1941 р. – 327 га. На карті області з'явилися села суцільної колективізації [207, с. 38–40].

У пропагандистських цілях використовувалися дані місцевого бюджету, який, по-перше, був затверджений з піврічним запізненням, а по-друге – з попередньої причини практично не виконувався по його основних статтях, насамперед по наповненню дохідної частини (через невиконання завдань об'єктами виробництва) і по видатках на фінансування окремих галузей. До таких, зовні привабливих, але фінансово мертвих бюджетів належав бюджет Тернопільської області на 1940 р. Цим бюджетом для заходів з обслуговування та забезпечення розвитку обласного сільського господарства передбачався комплекс витрат: на галузь рослинництва – 0,2 млн крб., на тваринництво – 2,5 млн крб. Значні кошти йшли на зоовете-

ринарне обслуговування села: 1,8 млн крб. – на утримання ветеринарної мережі та по 0,3 млн крб. – на утримання зоотехнічних пунктів і на заходи по боротьбі з епізоотією. За рахунок цих коштів у кожному районі планувалось організувати ветеринарні лікарні, ветфельдшерські і зоотехнічні пункти, ветамбулаторії. Створювалися контрольно-насінневі станції (11), баклабораторії, лабораторії «асколі» та дезінфекційні загоны й м'ясоконтрольні станції (усі – по 5). Крім цього, 0,6 млн крб. спрямовувалися на ветеринарне будівництво. Виділялися відповідні кошти на організацію в області 38 МТС і 6 радгоспів [204, с. 12–13].

Загалом планом фінансування сільського господарства в 1940 р. передбачалися затрати в сумі майже 2,8 млн крб. (таблиця 3). Чотири райони області (Бережанський, Бучацький, Борщівський, Кременецький) для фінансування сільського господарства отримували майже по 130 тис. крб., інші – в основному по 42,52 тис. крб., бо на території чотирьох згаданих районів формувалися контрольно-насінневі станції та основна мережа ветеринарно-санітарних установ [204, с. 69].

Хоча колективізація західноукраїнського села в передвоєнні роки не тільки не була завершена, а й не набрала широких масштабів, вона мала масштабні негативні економічні, політичні та соціально-культурні наслідки в усіх сферах життя населення Західної України в період від Народних Зборів до початку радянсько-німецької війни. Соціальною базою колективізації були безземельні й малоземельні селяни. У Тернопільському воєводстві нараховувалося 44511 безземельних і 173966 малоземельних селянських господарств, яким належали 210841 га землі (по 0,96 га на одне господарство) і 29485 господарств, які мали у своєму розпорядженні 363889 га землі (по 12,3 га на одне господарство). У створенні колгоспів партійно-державні органи опиралися на перші дві групи селянських господарств. Саме їм радянська влада передала понад 200 тис. га орної землі із 369,3 тис. га націоналізованих поміщицьких, монастирських, церковних і осадницьких угідь. Темпи створення колгоспів форсувалися: у квітні 1940 р. на Тернопільщині діяло 45 колгоспів, у грудні – 86, березні 1941 р. – 204, червні – 532. У червні 1941 р. на території області були об'єднані в колгоспи 46402 господарства (15,3 % наявних), яким належали 173752 га землі (17 % оброблюваних угідь) [318, с. 118].

Важливим елементом перебудови західноукраїнського села радянська влада вважала організацію мережі радгоспів як зразкових господарств в аграрному секторі соціалістичної економіки. Для їх створення й забезпечення ефективного функціонування зі східних областей УРСР в західний регіон відрядили відповідні кадри: по 25 агрономів, зоотехніків, ветеринарів, старших бухгалтерів, 22 механіки, 50 комбайнерів, 96 трактористів. Уже в 1940 р. у Станіславській області діяло 7 радгоспів, Дрогобицькій – 4, Волинській, Львівській, Ровенській, Тернопільській – по 5. Стратегічним заходом радянської влади, спрямованим на зміцнення колгоспів й утвердження радянської влади на західноукраїнських землях, стала організація в регіоні машинно-тракторних станцій. Навесні 1940 р. в західних областях УРСР діяло 174 МТС, які обслуговували 549 колгоспів і надавали різнопланову допомогу в сільгоспроботах 130 тис. селянських господарств. Напередодні війни в регіоні було 197 МТС [318, с. 118–120].

«Насильницька колективізація одноосібного західноукраїнського села набрала характеру гострої боротьби. Вона супроводжувалася репресіями відносно одних і заграваннями з іншими. На темпи й методи колективізації значною мірою впливала боротьба з учасниками національно-визвольного руху. Від результатів цієї боротьби залежала й доля колективізації. Ціною величезних зусиль і численних жертв радянська влада нав'язала західному регіону України радянську модель колективного господарювання. Особливості перетворень у сільській місцевості пояснюються розірваністю цього процесу внаслідок війни. Причому 1939–1941 роки були більш спокійними. Друга половина 40-х років характерна загостренням ситуації й наростанням конфліктів на основі колективізації. Спочатку колективізація проводилася силами відряджених зі східних районів і відзначалася наростанням репресій з боку державного апарату. Місцеве населення до завершення розгрому УПА утримувалося від вступу до колгоспів. Об'єднання одноосібних господарств у колгоспи призвело до різкого зниження їх ефективності. Потрібні були потужні державні дотації, щоб утримати нові колгоспи» [318, с. 127–128].

Фронтальні підсумки першого періоду соціалістичних перетворень у сільському господарстві області зробила обласна звітно-виборна конференція у квітні 1940 р. За партійною ідеологічною традицією, аналіз стану справ на ту пору розпочався із окреслення негативних параметрів стану таких справ у попередній період. У звітній доповіді зафіксовані широко використовувані в той період цифри: від панської Польщі у спадок радянській владі залишилися 44,5 тис. безземельних селянських господарств і майже 174 тис. малоземельних селянських родин, яким належало 210,8 тис. га землі (в середньому по 1,2 га на селянську сім'ю). Водночас 29,5 тис. куркульських господарств мали у своїй власності 363,9 га землі (в середньому по 12,3 га на одне господарство). Низькою була забезпеченість селян тягловою силою і продуктивною худобою: навіть на початку 1940 р. на Тернопільщині залишалися 99,2 тис. безкінних господарств і 81,6 тис. господарств, які не мали корів [353, арк. 42].

Радянська влада націоналізувала в Тернопільській області майже 868,9 тис. га земель, з яких 111,3 тис. га складали ліси. Більше 112 тис. селянських господарств отримали 200 тис. га землі, тобто по 1,8 га на селянський двір. Зауважимо, що вищенаведеними даними кількість безземельних і малоземельних господарств перевищувала 218 тис. (такою була реальна цифра селянських сімей, що страждали «земельним голодом»), однак землю з рук нової влади отримали лише 51,4 % цих сімей, а 106,3 тис. селянських господарств так і залишилися безземельними або малоземельними. Хоча резерв для вирішення проблеми «земельного голоду» в області був досить потужним, з націоналізованих 868,9 тис. га землі селянам роздали 200 тис. га (23 % націоналізованого масиву) [353, арк. 42].

Не розподілені 668,9 тис. га (77 % націоналізованої площі) розкривали справжні стратегічні наміри радянської влади щодо сільського господаря: в недалекій перспективі він мав залишитися без землі, а безземельний сільський господар не в змозі чинити опір (спочатку економічного, а потім – соціального і політичного), стає беззахисним перед репресіями силових структур. Резервна нерозподілена

земля призначалася для майбутніх радянських резервацій у сільській місцевості – колгоспів, яких в області навесні 1940 р. організували 45. Ці колгоспи об'єднували 3,9 тис. селянських дворів і 8,3 тис. працюючих на 10,1 тис. га землі. Колгоспам належали 2 тис. коней, 1,8 тис. голів ВРХ, 712 свиней і 282 вівці. На ту пору в області діяло 5 радгоспів (м'ясомолочний, буряковий, насінневий, 2 конерадгоспи) на 7,2 тис. га землі. Ці 50 аграрних радянських структур (45 колгоспів і 5 радгоспів) обслуговували 22 МТС із тракторним парком у 154 одиниці радянських марок та 93 одиниці іноземних марок [353, арк. 43].

Партійне керівництво області визнає «окремі помилки» у здійсненні колективізації. Так, у Великобірківському районі, скориставшись відсутністю належної перевірки бажаючих вступити до колгоспу, разом з бідною й середньою верствами населення «у колгосп потрапили ворожі елементи з метою дезорганізації роботи», а в Борщівському районі «внаслідок недостатнього рівня керівництва колгоспом та масово-політичної роботи серед колгоспників» і в новоорганізованих колгоспах були факти виходу колгоспників з колгоспу [353, арк. 43].

З метою зміцнення колгоспів і радгоспів сільськогосподарськими кадрами в області було організовано чотири технікуми (механізації сільського господарства, плодо-ягідний, рільничий, зоотехнічний) та дві сільськогосподарські школи (підготовки трактористів, агротехніків, зоотехніків і ветсанітарів). Окрім цього, на 15-денному семінарі перепідготовлено 38 землевпорядників, 50 агрономів, 16 зоотехніків, 43 ветлікарі. На 5-денному семінарі пройшли перепідготовку більше 2 тисяч працівників масових сільськогосподарських професій. Працювали курси трактористів і помічників трактористів при МТС, де навчалися понад 300 осіб, з них майже 78 – жінки. Організовано 790 агрогуртків, у яких агронавчанням охопили понад 20 тисяч землеробів [353, арк. 44].

Матеріали обласної партконференції, насамперед звітна доповідь секретаря обкому, перенасичені статистичним матеріалом без належної аналітичної обробки та необхідних висновків. Зокрема, вказано, що орні землі області складають 1 млн 42,3 тис. га, в тому числі 1 млн 35 тис. га по селянському сектору і 7 229 га – по радгоспах; озимина засіяна на площі 318,2 тис. га, ярі культури – на 658,6 тис. га, зернобобові – на 424,7 тис. га, технічні культури – на 21,3 тис. га. Для 99,2 тис. безкінних господарств, які мали обробляти 155 тис. га землі (по 1,56 га на кожне), організовано 33 тис. супряг, чим охопили 79,5 тис. (80 %) таких господарств. Повідомлено, що на весняну сівбу 1940 р. область забезпечена посівним матеріалом на 112 % (для чого?), але льону – лише на 35 %, кормових трав – на 51 %. Очищено 78 посівного матеріалу. Відремонтовано 85 % сільськогосподарського реманенту. З необхідних для області 14 тис. т мінеральних добрив на початок квітня 1940 р. завезено лише 583 т. Органічних добрив вивезено на поля майже 720 тис. т [353, с. 43–44].

Конкретний аналіз стану справ на тих ділянках сільськогосподарського виробництва, яких стосувалися вищенаведені статистичні дані, розкриває фіктивний характер партійної цифрової статистики, оприлюдненої на конференції. Реальні показники роботи різних сфер сільського господарства області, використовувані

в рішеннях обкому партії та облвиконкому, в абсолютній більшості відрізняються від офіційних відкритих даних в негативний бік. Такі суперечності спостерігаються між двома найбільшими партійними заходами 1940 р., що стосувалися проблем сільського господарства: Першою обласною партконференцією 23–25 квітня 1940 р. та пленумом обкому партії, що відбувся рівно через два місяці – 24 червня 1940 р. з порядком денним «Про реалізацію рішень Червненого пленуму ЦК КП(б)У «Про підготовку до збирання врожаю та заготівель сільськогосподарських продуктів у 1940 році» [355, арк. 27].

Суперечності між цими документами з'являються через оприлюднення перших конкретних показників. Так, у звітній доповіді партконференції сказано, що площа весняної сівби ярих навесні 1940 р. складає 658,6 тис. га, а в планових завданнях, озвучених на пленумі обкому партії, названі 610,7 тис. га. Це аргументувалося передачею 47,9 тис. га іншим організаціям без уваги на те і без урахування того, що передані землі також повинні засіватися. І вони засівалися, бо при плані посіву, за даними обкому партії, було засіяно 623,6 тис. га, тобто 102 % площ. Отже, у планове завдання з посіву ярих зернових обласна влада не включила передані землі, але врахувала частину їх при підведенні підсумків виконання плану посіву. Бо як можна було засіяти 623,6 тис. га при наявних 610,7 тис. га? Таке можливе тільки при застосуванні методик радянської статистики [355, арк. 28].

Незважаючи на забезпеченість посівним матеріалом (112 % за даними партконференції), план посіву було виконано лише по зернових, коноплів та цукровому буряку і «провалено» – по картоплі (93 %), городніх культурах (80 %), кормових культурах (85 %), багаторічних травах (68 %), тютюну (72 %), льону (38 %). Більше того, площа засіяних ранніх зернових культур досягла 349,9 тис. га при планових 307,5 тис. га, тобто збільшилася на 42,4 тис. га. Парадокс: загальна площа посівів ярих зернових зросла на 12,9 тис. га, а ранніх зернових, які входять в число ярих, – аж на 42,4 тис. га. Причому, як показує решта статистичних даних, площа посівів інших культур суттєво не змінювалася. Отже, знаходимо суперечності не лише між окремими партійними документами, а й у межах одного такого документа [355, арк. 28]. Як зазначено у матеріалах обласної партконференції, за зиму 1939–1940 років (до 1 квітня 1940 р.) на поля області вивезено 718,6 тис. тонн гною. У матеріалах згаданого пленуму обкому партії названа цифра в 1,5 млн т, причому 1,2 млн т з них вивезені на поля під картоплю. Та ж сама проблема: як і звідки могли з початку і до середини квітня, коли вже розпочинається посадка картоплі, з'явитися на полях області (всього за 2–3 тижні) понад 780 тис. т гною, якщо за 4 попередні місяці його вивезли менше? [355, арк. 29].

Важко пояснити ситуацію із завезенням і внесенням мінеральних добрив. На партконференції називалася потреба в 14 тис. т, з яких на час її роботи було завезено 583 т. На пленумі обкому сказано, що мінеральні добрива вносилися лише під цукровий буряк (близько 1,6 тис. т). Про задоволення потреб області в мінеральних добривах говорити не доводилося. За даними партконференції, весняну посівну кампанію області обслуговували 22 МТС із тракторним парком 154 вітчизняних і 93 іноземних одиниці. На пленумі обкому стверджували, що у згада-

них 22 МТС навесні 1940 року на полях області працювало 226 тракторів марок СТЗ-НАТІ та У-2. Однак як зафіксовано в матеріалах пленуму, посівна кампанія 1940 р. на 80 % була проведена за рахунок ручної праці. З цих же матеріалів випливає, що план тракторних робіт МТС області станом на червень виконали лише на 18,3 % річного завдання (при необхідних 50 %) [355, с. 30].

У колгоспах і радгоспах області, в одноосібних селянських господарствах, як констатував пленум обкому партії, літній догляд за зерновими й технічними культурами, підготовка до жнив проводилися незадовільно. План догляду за посівами не виконано по жодному показнику: по зернових – на 64–78 %, цукровому буряку – 63 % (проривання) і 6–7 % інші роботи з посівами. Підживлення посівів не проводилося [355, с. 33]. Залишався високим відсоток ручної праці. Наявна кількість збиральної техніки могла зібрати врожай лише з 21,4 тис. га (всього 4,2 % засіяних площ), а по колгоспах – з 6,5 тис. га (з 38 % площ), тобто для ручної праці по області залишалося 95,8 % посівного клину, а по колгоспах – 62 %. Проблема ускладнювалася тим, що на червень, тобто перед самим початком жнив, збиральна техніка була відремонтована лише на 35 – 40 %, а по МТС – на 50 – 60 % [355, с. 36–37].

Ще гостріше стояло питання про забезпечення пального і мастилами сільгосптехніки області на період жнив. Наводяться цифри потреб області в цих матеріалах, але немає даних щодо їх наявності. Так, для загальногосподарських потреб необхідно було 1516 т гасу, 760 т бензину, 100,5 т дизельного пального, 145 т автолу, 37,5 т солідолу тощо. Найвищий ступінь забезпеченості пально-мастильними матеріалами в аграрному секторі був по МТС, проте і тут стан справ склався більш ніж критичний. За потреби у 814 т гасу МТС отримали 167 т (20,5 %), бензину – при потребі 83 т – 24,7 т (24,8 %), дизпального при потребі 49,1 т – жодної тонни, автолу за потреби 66 т – 23,6 т (35,8 %), солідолу за потреби 17,6 т – 0,25 т (1,4 %). Вирішити проблему практично не було можливостей з причини відсутності необхідної кількості ємностей: в МТС при сумарній потребі в ємностях на 1068 т пально-мастильних матеріалів знаходились ємності лише на 392 т (36,7 т за потреби) [355, с.39]. Безсумнівно, такий стан справ у сільськогосподарському секторі господарства краю був безнадійним результатом «керівної ролі» радянських державних і особливо партійних органів в організації аграрного виробництва.

3.3. Партійно-державне керівництво сільським господарством області

Питаннями сільського життя парткоми і виконками цікавились із перших днів окупації краю. Спочатку вони це здійснювали в основному через тимчасові комітети в повітах і селянські комітети на місцях, а потім – безпосередньо через свої структури на районному і сільському рівнях. Вже 20 грудня 1939 р. президія Тернопільського облвиконкому розглядає три аграрні питання: розподіл націоналізованих земель, підготовка до весняної посівної кампанії й стан тваринництва в

області. Фактично охоплено найголовніші аграрні проблеми: доля націоналізованих земель і функціонування двох найважливіших галузей сільськогосподарського виробництва – рільництва й тваринництва. На засіданні президії облвиконкому було висвітлено реальний хід процесу націоналізації земель. Станом на грудень 1939 р. з належних до націоналізації та розподілу 154,8 тис. га поміщицької землі розподілено 144,4 тис. га (93,5 %), із 33,7 тис. га церковно-монастирських земель – 22,6 тис. га (67,1 %), а з 1,9 тис. га земель великих урядовців – 1,2 тис. га (63,2 %) [704, арк. 2].

Найбільше зволікали з націоналізацією та розподілом земель у Борщівському (не розподілено 1,2 тис. га поміщицької та 3,1 тис. га церковно-монастирської землі), Збарзькому (відповідно 1,7 тис. га і 1,2 тис. га) і Тербовлянському (4,5 тис. га і 0,65 тис. га) повітах. Невирішеність цього питання була шкідлива невизначеністю стану власника землі, яку треба було готувати до весняно-польових робіт. Саме ця обставина позначилася на низькій організованості завершальних сільгоспробіт 1939 р. і на підготовці до весняної посівної кампанії 1940 р. [704, арк. 3].

Серед незавершених сільгоспробіт мала місце затримка з вивезенням цукрового буряка: з належних 65,1 тис. т станом на 18 грудня 1939 р. вивезено 59,2 тис. т (90,9 %). Така ж ситуація склалася з обмолотом хліба: із необхідних 686,9 тис. кіп обмолочено 404,7 тис. кіп (58,9 %). Найкритичнішим був стан справ у Заліщицькому повіті (не обмолочено 45 тис. кіп), Борщівському (37 тис. кіп), Чортківському (27 тис. кіп), Підгаєцькому (24 тис. кіп). Найнижчі показники з вивезення цукрового буряка дали Тернопільський (в полі залишалися 2,4 тис. т), Підгаєцький (1,2 тис. т), Заліщицький (5 тис. т), Чортківський (4,8 тис. т) повіти [704, арк. 4].

Облвиконком зробив узагальнюючий висновок, за яким підготовка до весняної посівної кампанії 1940 р., як і завершення сільськогосподарських робіт 1939 р., велися незадовільно: не було визначено необхідної кількості сільгоспреманенту для посівних робіт і не розпочато ремонту наявної сільгосптехніки, невирішені питання із посівним матеріалом, з підготовкою посівних площ. Рішення президії облвиконкому з цього питання мали лише директивний характер без виробничо-економічного підтексту, тобто без визначення матеріально-фінансових джерел: розробити й забезпечити виконання графіку обмолоту хліба до 30 грудня та вивезення цукрових буряків – до 25 грудня; закінчити ремонт всіх сільгоспмашин до 15 лютого 1940 р.; завезти мінеральні добрива та препарати для обробки посівного матеріалу до 1 січня 1940 р.; очистити посівний матеріал до 15 січня 1940 р. [704, арк. 2–4].

Аналіз стану тваринництва в області зводився до характеристики його ветеринарного обслуговування. На грудень 1939 р. в області було організовано 13 повітових ветеринарних лікарень і 29 дільничних ветеринарних амбулаторій, але визнається, що «ветеринарним персоналом область забезпечена дуже слабо: з потрібних 71 лікаря працює лише 44 (62 % за потреби), але й ті недостатньо знають справу ветеринарного обслуговування». Наявні ветлікарні та ветпункти незабезпечені належними приміщеннями та необхідним інструментарієм. Основну проблему обласного тваринництва президія облвиконкому побачила в масовому забої

худоби по селах (не шукаючи в цьому економічних причин!), що набрало форми масового знищення ВРХ. Наприклад, у Зборівському повіті протягом осені й першої половини грудня забито 450, в Тербовлянському – 250 голів ВРХ.

Пояснення причин такого негативного явища обласна влада робила традиційно й класично, як це робилося партійними органами на сході УРСР і як робитиметься в наступному при аналізі своїх невдач і поразок: «Це все сталося тому, що повітові комітети, Облземвідділ і повітові земвідділи не ведуть політико-роз'яснювальної роботи серед населення, а також недостатньо ведеться боротьба з ворожими елементами, які провокують населення на масове знищення худоби». І в рішенні з питань тваринництва також працює система директивних вказівок, які не мають під собою реальної, тобто матеріально-економічної бази для їх виконання та формуються за схемою «зобов'язати – доручити – забезпечити – відзвітуватися». На згаданому засіданні облвиконкому проявляється такий елемент партійно-державного керівництва економічним життям регіону, як дріб'язкова опіка, необґрунтоване втручання у вузькопрофесійні сфери, в конкретні практичні справи, що можуть вирішуватися лише фахівцями та лише з урахуванням конкретних умов і фахової специфіки. Взірцем такої управлінської профанації владних органів є фрагмент рішення президії облвиконкому щодо налагодження племінної справи у тваринництві області: «Зобов'язати обласне земельне управління скласти план парувальної кампанії сільськогосподарських тварин на 1940 рік, причому врахувати всю наявність плідників-виробників з таким розрахунком, щоб при їх недостатці вирішити питання про придбання необхідної кількості для повного забезпечення парувальної кампанії» [705, арк. 3–4].

Без рішення або дозволу облвиконкому чи обкому партії не вирішувалося жодне практичне питання у сфері сільськогосподарського виробництва, як і в усіх інших сферах суспільного життя краю. Так, на своєму засіданні 6 березня 1941 р. бюро обкому КП(б)У затвердило план завезення мінеральних добрив для селянських господарств і колгоспів області. Планом передбачалося завезти у 38 районів області 2,3 тис. т суперфосфату, майже 1,6 тис. т азотних добрив, 1,8 тис. т каїніту, біля 1,2 тис. т калійних солей, більше 1,2 тис. т фосфоритної муки та 50 т томашлаку (відхід металургійного виробництва). Причому розподіл добрив по районах був максимально деталізованим як по видах, так і по кількості й здійснювався з точністю до 1 ц. Важко зрозуміти критерії розподілу міндобрив, бо не в усіх випадках райони, які мали більші площі оброблюваної землі, отримували більшу кількість добрив. Для прикладу, Шумський район на свої 30,6 тис. га землі отримав найбільшу кількість добрив – 309 т, тобто понад 10 кг на кожен гектар оброблюваної землі, тоді як Ланівецький район на площі 37,3 га одержав 260 т мінеральних добрив, тобто 7,1 кг на гектар, Козівський район на оброблюваній площі 38,8 тис. га – 237 т, або 6,1 кг добрив на гектар. Ще гірша ситуація по забезпеченню добривами склалась у Бучацькому районі: на 38,1 тис. га оброблюваної землі він мав змогу внести 173 т міндобрив, тобто лише 4,5 кг на 1 га, що було найнижчим показником по області і «взірцем партійно-державної справедливості». Обробляючи одну з найбільших в області площу орних земель, район отримував найменшу кількість добрив [574, с. 135].

У питаннях дріб'язкової опіки й адміністративного диктату, а також бюрократичних рекомендацій фахівцям обком партії не був оригінальним, а лише наслідував вищий партійний орган – ЦК. У доповіді пленуму обкому партії, що відбувся 24 червня 1940 р. з порядком денним «Про реалізацію рішень Червненого пленуму ЦК КП(б)У «Про підготовку до збирання врожаю і заготівлі сільгосппродуктів в 1940 році» прозвучали такі настанови: «Пленум ЦК КП(б)У зобов'язує провести не менше двох суцільних прополок льону; до 1 липня визначити в кожному колгоспі насінневі ділянки льону й коноплі (врожай насінневих ділянок своєчасно обмолотити й засипати в насінневі фонди колгоспів); обмолот льону завершити до 10 серпня, коноплі – до 1 жовтня; солому льону замочити до 1 вересня, а замочування коноплі здійснити відразу ж після обмолоту... Пленум ЦК КП(б)У зобов'язує збір тютюнового листя здійснювати в міру дозрівання, по ярусах, не допускаючи змішування різних ломок; провести не менше 3–4 міжрядних прополок овочевих культур (капусти, моркви, столового буряка, цибулі, огірків, помідорів), а картоплі – не менше 3 спусувань... Пленум ЦК КП(б)У вважає, що головним у зборі насінників трав є своєчасна косовиця, обмолот і очистка насіння, і пропонує перевірити насінники всіх трав, провести прополку не менше 3 разів від бур'янів і виняткову увагу приділити боротьбі з павутицею». Це були передостанні абзаци в доповіді секретаря обкому партії. А на завершення виступу партійний керівник області заявив: «Товариші! У нас є все необхідне для того, щоб завдання, поставлені перед нами Пленумом ЦК КП(б)У, виконати. Нам на основі цього рішення необхідно підняти маси, взятися за роботу, не втрачаючи часу, максимально використати кожну машину, кожну тяглову одиницю. З цим завданням ми впораємося, безсумнівно» [355, с. 47–49].

Партійно-державний диктат був настільки тотальним і всепроникним, що обком партії та облвиконком затверджували навіть завдання по врожайності сільськогосподарських культур – як в розрізі районів, так і по кожній окремій культурі. На засіданні бюро обкому КП(б)У 4 травня 1941 р. визначили завдання по врожайності картоплі, овочевих, кормових і технічних культур на 1941 рік по області в цілому і по кожному району зокрема. Згідно із цими завданнями область повинна була отримати з 1 га по 135 центнерів картоплі, 130 – ранньої, 150 – середньої й 180 – пізньої капусти, 130 – помідорів, 135 – огірків, 150 – столових буряків, 125 – столової моркви і 110 – цибулі. По кормових культурах: конюшина мала дати по 1,4 ц/га насіння, люцерна – 1,7 ц/га насіння, багаторічні трави – 26 ц/га сіна, однорічні трави – 24 ц/га сіна, природні сіножаті – 23 ц/га сіна, а кормовий буряк – 254 ц/га коренеплодів. По технічних культурах: цукровий буряк планувався на рівні 200 ц/га, волокна льону – 3 ц/га, насіння льону – 4,5 ц/га; волокна коноплі – 3,8 ц/га, насіння – 5,1 ц/га; соняшника і рапсу – по 10,5 ц/га.

Насторожує методика підрахунку середнього показника по області. Як показано вище, середня врожайність цукрового буряка по області визначена в обсязі 254 ц/га, а врожайність по окремих районах запланована такою: у двох районах – 220 ц/га, в 11 районах – 230 ц/га, у 3 районах – 240 ц/га, у 19 районах – 250 ц/га і лише по 3 районах (Великобірківському, Великоглибочківському і Скалатському) – по

260 ц/га. Отже, 35 районів із 38 мають планові показники врожайності нижчі від середнього обласного і лише у 3 районів – вищі від середньообласного на 6 ц. Постає питання: як міг вийти середній плановий показник по області в 254 ц/га при такій розкладці планової врожайності по районах (у 2 районах – менший від обласного на 34 ц/га, в 11 районах – на 24 ц/га, в 19 районах – на 4 ц/га і лише в 3 районах – більший на 6 ц/га)? Навіть при значній різниці в засіяних площах 3 райони не могли суттєво вплинути на середньостатистичний показник, який формувався на основі даних по 38 районах [573, с. 185–187].

З цього випливає, що керівництво області практично не турбувалося про економічне обґрунтування і фахову компетентність (а звідси й про результативність) своїх постанов, рішень, директив і вказівок виробничо-господарського характеру, а лише дбало про формування бази свого беззастережного адміністративного впливу на всі сфери життя регіону. Для керівництва та контролю над виробничим сектором необхідно знати його параметри: структуру, обсяг, техніко-виробничі можливості, проблеми, потенціал, перспективи тощо. Саме з метою вивчення й своєрідної часткової інвентаризації сільськогосподарських можливостей західноукраїнського регіону в грудні 1939 р. в області розпочалася підготовка до вибіркового обстеження 10 % селянських господарств. Кампанія мала завершитися до 15 січня 1940 р. Офіційна мета заходу – «одержання матеріалів про стан селянських господарств у період підготовки до весняної сівби» [698, арк. 1]. Це фактично було вивченням передумов майбутньої колективізації села.

Ще до розгортання масової, але, визнаємо, на першому етапі виваженої й обмеженої кампанії по створенню колгоспів обком партії та облвиконком приймають спільну постанову про організацію радянських господарських структур в аграрному секторі області. Такими структурами були насамперед радгоспи і кінні заводи, а згодом МТС. За їх спільною постановою від 29 січня 1940 р. розпочинається формування двох кінних заводів (у с. Ягільниця Чортківського району та с. Тетильківці Катербурзького району), трьох радгоспів (тваринницький в с. Білокриниця Кременецького району з філією в с. Лідихів Почаївського району, по виробництву цукрового буряка в с. Лашківці Буданівського району, зернорадгосп в колишній німецькій колонії Бекердорф Підгаєцького району) і 38 МТС (у два етапи, по одній в кожному районі області).

Рішення обласного керівництва набувало сили тільки після його затвердження Раднаркомом УРСР і ЦК КП(б)У. Владний центр лише легітимізував постанову обкому партії та облвиконкому, а організаційне й матеріально-технічне забезпечення її виконання було обов'язком місцевої влади. Саме тому в постанові наголошувалося, що новостворюваним структурам передаються житлові та господарські будівлі, сільгоспмашини та сільгоспреманент, земля, продуктивна і робоча худоба. Зокрема, для забезпечення радгоспів робочою силою їм передавали: Білокриницькому радгоспу – 30 коней і 50 волів, Лашківецькому – 50 коней і 50 волів, Бекердорфському – 120 коней [386, с. 83].

Відповідно до того, як ЦК КП(б)У та РНК УРСР «опускалися» до вирішення таких детальних і навіть дріб'язкових у масштабах країни питань (як, в якому селі

і який радгосп організувати), обком партії та облвиконком вирішують, скільки свиней чи плугів, кому і звідки передати. Свідченням такої дріб'язкової опіки, яка не є справжнім піклуванням, а лише елементом партійно-державного диктату у господарській сфері, виступає спільна постанова обкому партії та облвиконкому від 4 березня 1940 р. про передачу майна новоствореному Лашківцевському бурякорадгоспу. Ця постанова центральною садибою радгоспу визначає с. Мшанець, в якому до садиби радгоспу переходили всі будинки колишнього фільварку, 4 господарських приміщення, 5 житлових будинків, 20 свиней, 1 молотарка, 3 кінних сівалки, 3 жатки-самоскиди, 1 снопов'язка. Додатково радгосп отримувал садибу і господарські будівлі с. Вербоваць Буданівського району. Для забезпечення матеріальної бази радгоспу йому додатково передавалися з колишніх осадницьких господарств 1035 га землі, 150 коней (за постановою від 29 січня було тільки 50) за чіткою рознарядкою: з Микулинець – 60 коней, з Великих Бірок – 10, зі Скалата – 20, з Бучача – 30, з Білобожниць – 21, з Тлустого – 9 коней. Окрім цього, з Підгаєцького району мали передати 100 свиней і 100 корів, з Микулинецького – 50 свиней, в тому числі 10 свиноматок, з Бучацького – 50 возів і 30 плугів, з Бережанського – 30 плугів і 40 борін, з Монастириського – 15 культиваторів. До радгоспу переходили 40 житлових і 40 господарських будинків колишніх осадників. Забезпеченням радгоспу посівним матеріалом мав потурбуватися обласний земельний відділ [409, с. 250].

Такою ж деталізованою була постанова бюро обкому й облвиконкому щодо забезпечення матеріальної бази Ягольницького конерадгоспу Чортківського району: йому передавалися конфісковані землі осадників і монастирів площею 1030 га, фільварки з будівлями в селах Нагірнянка, Мар'янівка, Шульганівці, а також продуктивна й робоча худоба. Чітко визначалося, що радгосп отримувал 135 коней, 11 жеребців, 95 кобил, 129 лоша́т; 86 голів ВРХ (4 бугаї, 19 корів, 27 телят, 36 волів) і 487 овець. Рішення про кількість сільгоспреманенту, деталі про робочу і продуктивну худобу скріплювалися підписами перших керівників області та відповідними печатками й свідчили про повну господарську залежність керівників господарських структур від партійно-державних органів [417, с. 23].

Питання створення колгоспів вирішували також партійні організації. На початковому етапі цим займалися райкоми партії. Так, 31 березня 1940 р. бюро Монастириського райкому КП(б)У затверджує факт заснування сільгоспартілі у с. Швейків: «Враховуючи ініціативу 130 селянських господарств с. Швейків, які подали заяви про вступ до колгоспу і 28 березня 1940 року на загальних зборах прийняли Статут сільськогосподарської артлі, обрали голову та правління колгоспу, ревізійну комісію і просять дати колгоспу ім'я товариша Сталіна, затвердити колгосп у с. Швейків, надавши йому ім'я товариша Сталіна» [616, арк. 22].

Цим же рішенням колгоспу передавалися 428 га нерозподіленої поміщицької та церковної землі в селах Швейків і Черемхів, житлові та господарські будівлі, весь сільськогосподарський інвентар колишнього фільварку с. Швейків. Райвиконком і райземвідділ отримали доручення передати колгоспу з господарств колишніх осадників і колоністів 40 корів, 50 телят, 30 коней, 20 овець і кіз, 100 бджо-

линих вуликів. Один із пунктів постанови бюро райкому партії проливав світло на наявність «селянської ініціативи» щодо створення колгоспу та демократизму у формуванні управління новоствореним колективним господарством: «Враховуючи те, що член ВКП(б) тов. Кабаченко довгий час працював у с. Швейків по організації колгоспу і враховуючи прохання колгоспників, відпустити тов. Кабаченка на посаду голови колгоспу імені товариша Сталіна Швейківської сільради» [616, арк. 22].

З цього випливає, що ініціатива селян була «зініційована» діяльністю повноважного представника райкому партії й колгосп він організовував за дорученням партійного керівництва району, хоча не належав до сільської громади, а на посаду голови колгоспу бюро райкому партії його не просто відпускає, а призначає, відповідно звільнивши з попередньої посади. Місцевим членам колгоспу посади голови колгоспу райком партії довірити не міг. Додамо, що рішення Монастириського бюро райкому КП(б)У ще підлягало затвердженню бюро обкому партії за класичною формулою партійної бюрократії: «Рішення про затвердження має бути затвердженим».

Партійні органи вирішували і такі практичні господарські питання, як створення допоміжних підсобних господарств. На цьому ж засіданні бюро Монастириський райком партії утворив допоміжне господарство при Монастириській тютюнової фабрики. Потреба в такому господарстві вмотивована відсутністю належного «забезпечення з боку кооперації робітників фабрики відповідними продуктами харчування». Рішенням бюро райкому партії допоміжному господарству передавали 100 га землі з вільних фондів, будівлі колишнього осадницького фільварку в с. Товстобаби, 35 корів, 15 ялівків, 10 коней, 6 свиноматок, 10 підсвинків, 300 курей, а також весь наявний на згаданому фільварку обмолочений і соковитий фураж для переданої худоби [617, арк. 23].

Отже, будь-яке рішення партійного органу в господарській сфері мало вищу силу відносно рішень самих господарств, навіть якщо останнє відповідає економічним інтересам господарства, а перше суперечило чи навіть було шкідливим для них. Розподіл землі, майна, сільгоспмашин і сільгоспреманенту, продуктивної й робочої худоби партійні органи здійснювали лише в інтересах новостворюваних радгоспів і колгоспів, які в абсолютній більшості передані їм засоби використовували вкрай неефективно. Свідченням політичного, а не господарсько-економічного підходу до розподілу вивільнених засобів сільськогосподарського виробництва виступає спільна постанова облвиконкому й обкому партії «Про використання в Заліщицькому та Мельницькому районах земель, які залишилися після переселення селян цих районів з прикордонної смуги» (йшлося про 800-метрову прикордонну смугу). Таких земель у Мельницькому районі залишилося 6,3 тис. га, в Заліщицькому – 4,7 тис. га. Обласне керівництво вирішує розподілити ці землі в такий спосіб: в Мельницькому районі 400 га віддати базі облзаготскот, а на площі 4,1 тис. га організувати зерновий і садово-городній радгоспи. Зернорадгосп отримуватиме 3,6 тис. га землі, садибу колишнього фільварку с. Волковець із філіями на хуторі Зелена і в с. Дзвінград, 6 тракторів, 275 коней, 100 корів, 30 свиней, 65 во-

лів, 55 плугів і 100 борін. Садово-городній радгосп організовувався в с. Горошова, де йому виділялися 562 га землі, в тому числі 37 га виноградників і 63 га садів, а також передавалися 15 житлових і господарських будинків, 60 коней, 30 корів, 15 возів, 20 плугів, 35 борін. І тільки менше третини земель прикордонної смуги розподілялися між селянами-переселенцями [434, с.119].

Значну, не лише політичну, а й економічну проблему для області склало переселення на її територію 1166 сімей з-за кордону, 940 сімей зі східних областей, а також 2918 сімей внутрішнього переселення. Загальна кількість переселених селянських господарств становила 5124 двори, що потребували економічної допомоги в налагодженні домашнього господарства, насамперед у насіннєвій позиції для завершення посівної кампанії 1940 р. Переселенцям виділено 5 тис. центнерів зернобобових культур як насіннєву позику. З урахуванням того, що резерв виділеної позики складав 180 центнерів, кожна сім'я переселенців отримала в середньому по 94 кг посівного зерна [402, с. 176–178].

Окрім вирішення питань розподілу та використання наявної матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва в області, партійно-державна влада займалася і проблемами матеріально-технічного постачання колгоспів, радгоспів, МТС і окремих селянських господарств. З цією метою рішенням облвиконкому та обкому партії від 3 квітня 1940 р. організовано 6 міжрайонних баз сільськогосподарського постачання з покладеними на них обов'язками забезпечення аграрних господарств усіх типів і МТС сільгосптехнікою, мінеральними добривами, хімікатами, вугіллям і запасними частинами до сільгоспмашин. Містами розміщення баз визначили Кременець, Зборів, Тереховлю, Бучач, Чортків і Борщів. Обласна база розташовувалась у Тернополі. Кожна із баз обслуговувала райони, що межували з місцем її дислокації. Крім цього, в Збаразькому, Скалатському, Копичинецькому, Підгаєцькому й Бережанському районах організовувалися склади мінеральних добрив [416, с. 21].

Наскільки продуктивно створені бази сільгоспостачання виконували свої функції, можна судити з даних забезпечення області мінеральними добривами (за потреби в 14 тис. т на квітень 1940 р. було завезено лише 583 тонни), або таким вирішально необхідним для села (при абсолютному переважанні гужового транспорту) виробом, як підкови для коней, ця проблема не була вирішена і в травні 1941 р. Тому облвиконком змушений був приймати рішення про додаткове виробництво підков на місцевих підприємствах і в промартілях у кількості 200 тис. штук. Причому колгоспи повинні були виготовити 125 тис. штук, а підприємства облмісцевпрому, облпромради та інші – 75 тис. штук. Для цього в РНК УРСР відправили заявку на 100 т заліза та 200 т ковальського вугілля, необхідних для виготовлення такої кількості підков [856, арк. 6].

Отже, незважаючи на наявність баз сільгоспостачання, обласна влада постійно поверталася до вирішення проблем забезпечення сільськогосподарського виробництва, рівень якого залишався низьким упродовж всього передвоєнного періоду й стосувався усіх секторів аграрного господарства. Як впливає з постанови бюро обкому партії від 26 червня 1940 року, область виявилася непередготовленою

до прийому зерна врожаю 1940 р., насамперед у зв'язку із незадовільним станом відповідної матеріально-технічної бази. Так, із наявних складських ємностей для прийому зерна підготовлено тільки 55 % (на 15,5 тис. т при можливих 28, 2 тис. т), а з 20 запланованих нових зерносховищ розпочате будівництво лише одного. Для інших навіть не заготовлено будівельного матеріалу або й не відведені площі під забудови. Вину за провал цієї ділянки роботи обком партії перекладає на облзаготзерно та облуповнаркомзаг, а на райкоми партії та райвиконкоми – за відсутність належного контролю, що загрожувало їх керівникам суворою партійною відповідальністю.

Така ж відповідальність лягала на районне партійне й державне керівництво за забезпечення здачі державі колгоспами, колгоспниками та селянами-одноосібниками зерна та інших сільгосппродуктів. У вищезгаданій постанові бюро обкому партії зазначено: «Облуповнаркомзаг не організував належним чином вручення зобов'язань колгоспам, колгоспникам і одноосібним господарствам щодо поставки зерна й інших сільськогосподарських продуктів, не встановив повсякденного контролю за ходом цієї роботи в районах області й не надав необхідної допомоги районам, які зволікають із врученням зобов'язань, внаслідок чого рішення ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 29 травня 1940 року не виконане, а встановлені терміни зірвані» [448, с. 138–139].

Суворі попередження та категоричні вимоги, висловлені обкомом партії, належного ефекту не дали, бо вже на одному із наступних засідань 13 серпня 1940 р. бюро обкому було змушене визнати: «Виконання плану обов'язкових поставок зерна, натуроплати та повернення позики по області проходить незадовільно». І тут же вказує на причину: «Райкоми КП(б)У, райвиконкоми та райуповнаркомзаги недостатньо розгорнули масово-політичну роботу серед населення щодо виконання першої заповіді перед державою, внаслідок чого на 10 серпня 1940 року з плану 62,4 тис. т обов'язкової поставки надійшло лише 409 т, а з нарахованих 421 т натуроплати – лише 2 тонни. Такі райони, як Заліщицький, Буданівський, Великоборківський, Золотопотікський, Козлівський, Підгаєцький, Почаївський і Пробижнянський, а також Мшанецький, Зозулинецький і Волковецький радгоспи зовсім не приступили до хлібоздачі» [585, арк. 98].

Причини такого масового невиконання плану хлібоздачі були не в недоліках масово-політичної роботи, як вважало партійне керівництво, а в організаційно-технічній сфері: в низьких темпах обмолоту хліба (в колгоспах хліб було обмолочено лише із 6,3 зібраних площ, по одноосібних господарствах – з 0,5 % площ), в незадовільному технічному стані сільгоспмашин, що використовувалися в обмолоті зерна (в Гусятинському районі, наприклад, працювало лише 2 молотарки, а 7 молотарок в МТС і 158 в одноосібних селянських господарствах простоювали), в надмірних надіях на ручний обмолот. Пункти облзаготзерна для прийому навіть незначної кількості зерна не були підготовлені (зафіксовані випадки повернення зерна через непідготовленість пунктів прийому) [585, арк. 95].

Навесні 1940 р. обласна влада розпочинає практику вивчення загального рівня сільського господарства області та стану колгоспів в окремих районах. 25 травня

1940 р. бюро обкому партії аналізує хід сільськогосподарських робіт і стан колгоспів Шумського, Козівського та Кременецького районів. У постанові бюро зафіксована типова картина господарського життя тогочасних колгоспів. Станом на 20 травня весняна сівба в цих районах не завершена. В окремих колгоспах районів відсутній виробничо-фінансовий план, не налагоджена система обліку вироблених трудоднів, не розроблені правила внутрішнього розпорядку. Спостерігався безвідповідальний підхід до формування правлінь колгоспів, внаслідок чого, як вважає обком партії, до керівництва колгоспами проникли куркульські елементи чи просто неперевірені люди (до 1939 р. використовували найману працю, мали значне майно, володіли десятками гектарів землі, крамницями). Невчасно уклалися угоди з МТС щодо виконання тракторних робіт. Не було належної організації в ремонті сільгоспінвентаря. Постійною проблемою залишався рівень трудової дисципліни, дотримання правил внутрішнього розпорядку. До актуальних невіршених проблем бюро обкому партії відносило стан масово-політичної роботи у сільській місцевості, рівень організації соціально-культурного життя селян, що вважалося неможливим без формування колгоспного активу, який на ту пору був практично відсутнім [449, с. 257].

Тактичний підхід партійного керівництва до оцінки роботи низових структур двовекторний, але за своєю суттю однотипний: або вказується на низький стан масово-політичної роботи, що призвів до низьких виробничих показників, або фіксується незадовільний стан чи низький організаційний рівень господарської діяльності, причиною яких називається недостатня політико-виховна робота з колективом. Останній підхід бюро обкому партії застосувало 3 липня 1940 р., аналізуючи стан організації праці в колгоспах Золотниківського та Гримайлівського районів: «Бюро обкому КП(б)У відмічає, що вказівки обкому щодо систематичного проведення політвиховної роботи серед колгоспників, налагодження та допомоги в організації праці в колгоспах, секретарі Гримайлівського та Золотниківського РК КП(б)У не виконали, внаслідок чого організація праці в колгоспах цих районів поставлена незадовільно». Серед конкретних недоліків – відсутність соціалістичного змагання у бригадах і ланках колгоспів; нерегулярне проведення читання газет і бесід з колгоспниками; несвоєчасний випуск стінгазет; відсутність висвітлення кращих взірців та показників праці передових колгоспників тощо. Бюро обкому партії стверджувало, що саме слабка організація політвиховної роботи є першопричиною низької трудової дисципліни колгоспників, і як наслідок – невиконання виробничих завдань.

Останній висновок бюро обкому ілюструє конкретними фактами: в колгоспі ім. Тимошенка Гримайлівського району зі 101 працюючого 34 особи участі в роботі колгоспу не беруть зовсім, а загальний показник виходу на роботу всіх членів колгоспу складає 66 %. У колгоспі ім. Сталіна Золотниківського району із 365 працівників протягом останніх трьох місяців на роботу не з'являються 58. З порушеннями трудової дисципліни пов'язані виробничі негаразди. У колгоспі ім. Тимошенка скошене лугове сіно на площі 16 га майже 2 тижні пролежало в покосах, а в колгоспі ім. Молотова Золотниківського району сіно з площі 50 га

понад тиждень залишалося не заскритованим, що загрожувало не лише зниженню якості такого цінного кормового продукту, а й повною його втратою [475, с. 18].

Особливим об'єктом уваги партійно-державних органів була підготовка кадрів для сільського господарства області. 27 січня 1940 р. бюро обкому партії та президія облвиконкому звернулися до ЦК КП(б)У та РНК УРСР з проханням затвердити у Тернопільській області 6 сільськогосподарських навчальних закладів: Тернопільський технікум механізації сільського господарства (на базі колишньої механічної гімназії, на 280 учнів), Заліщицький плодоягідний технікум (на базі колишньої садово-городньої школи, на 160 учнів), Білокриницький рільничий технікум Кременецького району з рільничим і лісовим відділами (на базі колишньої рільничої середньої школи, на 300 учнів), Язловецький зооветеринарний технікум (на базі колишньої трирічної дівочої школи, на 300 учнів), Чортківську (на базі колишньої механічної школи, на 200 учнів) і Кременецьку (на базі колишньої ремісничої школи, на 200 учнів) постійно діючі школи підготовки масових кадрів для сільського господарства. Чортківська школа в основному готувала трактористів і бригадирів тракторних бригад, а Кременецька – комбайнерів, механіків і водіїв [383, с. 71–72].

Привертає увагу важлива деталь: всі запропоновані до затвердження навчальні заклади, крім Язловецького зооветтехнікуму, організовувалися на базі однопрофільних або близьких за профілем навчальних закладів минулих часів (хоч і Язловецький технікум отримував матеріальну базу також від попередньої освітньої установи). Тоді ж перед новоствореними сільськогосподарськими технікумами й школами були поставлені конкретні завдання з підготовки сільськогосподарських кадрів масових професій.

Основна увага приділялася підготовці механізаторів (трактористів, мотористів, машиністів, механіків, комбайнерів, бригадирів тракторних бригад). 1500 таких фахівців протягом 1940 р. планувалося підготувати в Тернопільському технікумі механізації сільського господарства та Кременецькій, Чортківській і Язловецькій школах механізації. Крім цього, у структурах Облземуправління готувалися фахівці інших масових сільськогосподарських професій: зоотехніки – 70 чоловік, конюхи – 30, зоотехніки з племінної справи – 15, інструктори з бджільництва – 38, апробатори городньо-садових культур – 15 тощо. Планувалося перепідготовка 88 агрономів, 33 землевпорядників, 325 працівників лісової охорони, 80 ветеринарних лікарів. Всього через систему підготовки кадрів масових професій для аграрного сектора області в 1940 р. мали пройти більше 2200 осіб [383, с. 76–77].

Виконання такої масштабної програми здійснювалося зі значними труднощами. Насамперед це стосувалося підготовки трактористів: при плані 558 осіб на курсах навчалася лише 241 особа (43,2 %). Незадовільно йшла підготовка трактористів при МТС. Склалося недофінансування інших курсів і семінарів: семінари були профінансовані лише на 35 %, заборгованість по зарплаті викладачам досягла 10 тис. крб., а по стипендії курсантам – 24 тис. крб. Кошти, відпущені на фінансування шкіл, курсів і семінарів, часто використовувалися не за призначенням. Для курсантів не було створено належних побутових умов (зокрема, в гуртожитках не вистачало постільної білизни). Курси й школи не мали необхідної

кількості навчальної літератури й приладдя, внаслідок чого не виконувалися навчальні програми, не підбивалися підсумки їх роботи, не вівся облік підготовлених кадрів. Як завжди, з курсантами не проводилася належна політико-виховна робота [476, с. 20].

Не менше проблем склалося в роботі стаціонарних навчальних закладів. Станом на серпень 1940 р. окремі технікуми не виконали плану набору учнів, мала місце недоукомплектованість кадрами викладачів, особливо із загальноосвітніх дисциплін. В окремих закладах не вистачало техніки для практичного навчання; майже всі технікуми й школи мали проблеми із забезпеченням паливом для навчальної техніки й паливом на опалювальний сезон. Низькою була забезпеченість навчальною літературою та приладдям. Практично в усіх гуртожитках не вистачало м'якого інвентаря. Склався критичний стан із забезпеченням гуртожитком учнів Заліщицького плодоягідного технікуму: райвиконком передав приміщення гуртожитків технікуму в розпорядження курортоуправління без будь-якої компенсації іншими приміщеннями [796, арк. 49].

Вже на першому етапі трансформації сільського господарства області виникають правові проблеми. Подібно до того, як такі проблеми в процесі націоналізації партійні органи називали «порушеннями революційної законності», негативні явища під час колективізації села також кваліфікувалися як відхилення від соціалістичних норм, хоча колективізація здійснювалася лише на більшовицьких принципах, названих соціалістичними.

Показовою в цьому плані була постанова Тернопільського обкому КП(б)У від 6 травня 1941 р. «Про порушення принципів добровільності при прийомі окремих селян до колгоспу імені Молотова с. Крутнів Почаївського району». Цинізм постанови полягає в тому, що при формуванні колгоспів принцип добровільності взагалі не практикувався, а був поширений з причини особливостей регіону принцип обережності та прихованого примусу із застосуванням політичних, моральних і економічних засобів впливу. Порушення, на думку бюро обкому, полягало в тому, що голова сільської ради викликав до сільради окремих селян для написання заяви про вступ до колгоспу. До речі, це була повсюдно поширена практика, і такі заяви, як правило, писалися в сільраді під диктовку уповноваженого представника районної влади чи голови сільради.

Тактична обережність із формуванням колгоспів у західноукраїнському селі змушувала партійні органи вживати профілактичні заходи, щоб заспокоїти сільське населення, яке негативно реагувало на подібні випадки, а це могло бути використаним «класово ворожими елементами для послаблення дисципліни в колгоспі» чи для провокування колгоспників «на ворожі дії» (у згаданому колгоспі окремі селяни почали забирати з колгоспу своїх коней). Секретареві Почаївського райкому партії вказано на те, що він не сприяв виправленню допущеної помилки, а уповноважений райкому не зумів провести відповідної роботи у згаданому випадку, з причини чого в селі не було «повністю усунуто посівного матеріалу та кормів для худоби». Керівництво колгоспом з боку райкому партії обмежувалося періодичними «наїздами» секретаря чи інших працівників [580, с. 180–181].

У зв'язку з тотально дріб'язковим диктатом партійних органів створені колгоспи діяли лише за партійними вказівками, чим нівелювалося нормативне значення статуту сільгоспартілі: рішення загальних зборів колгоспників, правління колгоспу повинні були узгоджуватися не з положеннями статуту як основного для господарства нормативного документу, а з постановами вищих партійних і державних органів, у яких думка чи інтереси сільського трудівника не враховувалася. Тому статут сільгоспартілі з моменту його прийняття не мав ніякої юридичної сили: орієнтиром для всіх видів діяльності усупільнених сільських господарств були партійні документи. Проте партійні органи у своїй діяльності ніколи навіть формально не зважали на зафіксовані в статуті сільгоспартілі правові норми. Саме через зневажання статуту колгоспу у селі розпочинався правовий нігілізм, який продовжувався господарським нігілізмом (відсутністю відповідальності за результати роботи), доповнювався фінансовим нігілізмом (байдужим ставленням до використання фінансових ресурсів) і завершувався трудовим нігілізмом (сприйняття порушень трудової дисципліни як норми соціалістичного виробництва).

Парадокс ситуації полягав у тому, що критичну проблему вивчали ті органи, які цю проблему і створювали. До питання про дотримання статуту сільгоспартілі в колгоспах області обком партії звертався двічі: в грудні 1940 та в лютому 1941 року. Бюро обкому партії констатувало, що райкоми партії не лише не контролювали виконання статуту в колгоспах району, а навіть не організовували вивчення цього важливого для колгоспників нормативного документа. Збори колгоспників проводилися із порушенням норм статуту, без належного оформлення протоколів (так легше було прийняти необхідне для влади, але не бажане для колгоспників рішення й оформити протокол потрібною датою). Списки ревізійних комісій не затверджувалися на загальних зборах (їх склад за рекомендацією голови колгоспу «схвалювало» районне керівництво). Ревізії не проводилися, їх результати на зборах не затверджувалися (так правління колгоспу легше було приховувати факти зловживань).

Постійно порушувався порядок оплати праці (зарплата колгоспників окремих артілей нараховувалася не за кількістю трудоднів, а за особистим рішенням голови колгоспу чи бухгалтера і видавалася не по відомостях, а через записки голови колгоспу чи його помічників. У такий спосіб голова колгоспу стимулював лояльне ставлення до режиму і до себе самого, і при такій системі нелояльні до влади чи до керівництва колгоспу залишалися боржниками по зарплаті). Не було налагоджено систематичного та належного обліку трудоднів та організації праці (це вело до розбазарювання сільгосппродукції, до зниження дисципліни праці, а в підсумку – до порушення термінів та якості сільськогосподарських робіт) [537, арк. 181].

Незважаючи на низькі загальні результати господарської діяльності в аграрній галузі, керівництво області знаходить серед колгоспів, радгоспів, МТС і окремих працівників гідних представляти Тернопільщину на Всесоюзній сільськогосподарській виставці 1941 р. 28 жовтня 1940 р. облвиконком затверджує кандидатами на Всесоюзну сільгоспвиставку колгосп ім. Сталіна Підгаєцького району (урожай зернових по 16 ц/га на площі 349 га; цукровий буряк – по 280 ц/га на площі 25 га; ферма ВРХ – 62 голови, 100 % збереження молодняка; вівцеферма – 35 голів; свиноферма

– 22 голови; оплата праці колгоспників – на трудовдень – 6 кг зерна, 6 кг картоплі, 2,6 крб. грошима), колгосп ім. Сталіна Зборівського району (урожай зернових по 15,9 ц/га на площі 732 га; цукровий буряк – по 260 ц/га на площі 15 га; картопля – 160 ц/га на площі 120 га; ферма ВРХ – 82 голови, 92 % збереження молодняка; вівцеферма – 78 голів; свиноферма – 30 голів; оплата праці колгоспників – на трудовдень – 7 кг зерна, 8,3 кг картоплі, 1,5 кг сіна, 4,6 кг соломи, 2,8 крб. грошима), колгосп ім. Леніна Гусятинського району (урожай зернових по 14 ц/га на площі 221 га; цукровий буряк – по 250 ц/га на площі 12 га; картопля – 150 ц/га на площі 25 га; ферма ВРХ – 44 голови, 100 % збереження молодняка; вівцеферма – 38 голів; свиноферма – 12 свиноматок; оплата праці колгоспників – на трудовдень – 5 кг зерна, 3 кг картоплі, 5 кг соломи, 2,5 крб. грошима), колгосп «Вільне життя» Шумського району (урожай зернових по 13,7 ц/га на площі 152 га; ферма ВРХ – 47 голів; вівцеферма – 10 голів; свиноферма – 33 голови; оплата праці колгоспників – на трудовдень – 5 кг зерна, 1 кг картоплі, 3,6 кг соломи, 3,35 крб. грошима) [834, арк. 33].

Зрозуміло, що показники виробничої діяльності згаданих підприємств були орієнтирами для аграрного сектора економіки області. Кандидатом на Всесоюзну сільгоспвиставку визнали Іванівську машинно-тракторну станцію Тербовлянського району, яка з дотриманням усіх агротехнічних правил і термінів виконала план тракторних робіт на 104,5 % і зекономила на цьому 3014 кг пального [800, арк. 35].

З колгоспників-передовиків за рекомендацією облземвідділу на всесоюзну сільськогосподарську виставку потрапляли ланкова колгоспу «Вільне життя» Шумського району А. Чухач (досягнення: 15 ц/га хмелю на площі 2,5 га), ланкова колгоспу ім. Тимошенка Гримайлівського району М. Рівна (276 ц/га картоплі на площі 2 га та 280 ц/га цукрового буряка на площі 1 га), бригадир польової бригади колгоспу ім. Сталіна Гримайлівського району П. Лісовик (26,4 ц/га пшениці на площі 27 га і 25,2 ц/га проса на площі 5 га), бригадир польової бригади колгоспу імені Ворошилова Великоглибочецького району М. Тесля (20 ц/га пшениці на площі 18 га), ланковий колгоспу «Червоний маяк» цього ж району А. Чубатий (19 ц/га ячменю на площі 14 га), колгоспник сільгоспартілі ім. Сталіна Великоглибочківського району В. Ярошевський (виробив 142 трудовні за 8 місяців, середньодобове виконання норм на 200 %) [834, арк. 33].

У березні 1941 р. Тернопільський облвиконком визначив додаткових кандидатів на всесоюзну сільгоспвиставку від колгоспу ім. Сталіна Підгаєцького району: бригадира рілничої бригади С. Дзядікевича (22,6 ц/га ячменю на площі 48 га), ланкову Г. Ганиш (278 ц/га цукрового буряка на площі 2,5 га), доярку В. Вензак (надій по 1763 л молока від 11 корів), голову колгоспу В. Каліберду (середня врожайність зернобобових – 16,4 ц/га на площі 350 га, надій молока на одну корову – 1204 л, оплата 1 трудовдя – 5,5 кг зерна, 3 кг картоплі, 2,41 крб. грошима) [896, арк. 64].

Всесоюзна сільськогосподарська виставка відбувалася під гаслами сталінської політики і носила пропагандистсько-агітаційний характер. Тому керівництво Тернопільської області було зобов'язане брати участь в ній з своїми передовиками, водночас приховуючи низькі загальні результати власної безгосподарності і безвідповідальності в аграрній галузі краю.

3.4. Соціалістична реконструкція рільництва

Основу сільського господарства Тернопільської області традиційно складало вирощування зернових. Під зернові культури відводилася найбільша частина оброблюваних площ (таблиця 19). Навесні 1940 р. оброблювані площі області становили 1 млн 35 тис. га, з них 969,4 тис. га займали зернові культури (317,3 тис. га – озимі, 652,1 тис. га – ярі), тобто під зернові культури на Тернопільщині віддавали 93,6 % орної землі. Найбільші орні площі знаходилися в Козівському (майже 39 тис. га), Бучацькому (38 тис. га), Катербурзькому та Лановецькому (по 37 тис. га), Новосільському, Бережанському, Збаразькому, Зборівському, Підгаєцькому, Почаївському і Кременецькому (більше 30 тис. га) районах, в інших – в середньому по 20 – 25 тис. га [403, арк. 177–178].

В орному земельному масиві області 5034 га ярих зернових належали 5 радгоспам: Лашковецькому бурякорадгоспу (475 га), Ягольницькому конерадгоспу (702 га), Тетильківському конерадгоспу (617 га), Бекердорфському насінневому радгоспу (2087 га) і Білокриницькому тваринницькому радгоспу (1153 га). Озимі культури засівали тільки Лашковецький бурякорадгосп (60 га) і Бекердорфський насінневий радгосп (300 га) [404, арк. 187–188].

Вирішенням організаційних питань весняної посівної кампанії 1940 р. бюро обкому партії та облвиконком займалися на спільному засіданні 27 лютого 1940 р. Тоді ж затверджено план посівних площ обсягом 1,03 млн га, з них 7,2 тис. га припадали на радгоспи, решта – на колгоспи і селянські одноосібні господарства. Ярі зернові засівали на площі 658,6 тис. га, в тому числі 6,5 тис. га в радгоспах, решту площ засівали колгоспи й селянські господарства. Під озимі йшло 404,7 тис. га, з яких 2,4 тис. га припадало на радгоспи, а решта – на колгоспно-селянський сектор.

План підняття чистих парів встановлювався на рівні 12 тис. га. Визначався алгоритм доведення планових завдань до виконавців: облземвідділ протягом 3 днів мав довести планові показники до районів, а райвиконкоми – не пізніше 4 березня 1940 р. – до сільських рад. На 1–5 березня планувалося проведення семінарів агровиконавців при районних земельних відділах, на яких відповідну підготовку до обслуговування польових робіт мали пройти 970 фахівців з усіх районів області.

Планувалася низка організаційно-технічних заходів: проведення очистки і протруєння посівного матеріалу після попереднього ремонту зерноочисних машин та організації робіт у дві зміни; організація майстерень з ремонту сільгоспремонтну для колгоспів і селянських одноосібних господарств; надання допомоги й взаємодопомоги селянам у виконанні весняних польових робіт, в тому числі через організацію супряг. До таких практичних господарських заходів пропонувалися роз'яснювальні бесіди про важливість окремих видів сільгоспробіт, як-от, внесення мінеральних добрив, необхідність дотримання правил агротехніки. Водночас наголошувалося на обов'язковості вивчення положень доповіді Хрущова на Республіканській нараді передовиків сільського господарства, на організації соціалістичного змагання між селами та районами за краще проведення сільськогосподарських робіт в 1940 році [402, арк. 176].

Найсуттєвіша проблема посівної кампанії – забезпечення господарств посівним матеріалом потрібної кількості й належної якості – вирішувалася на спільному засіданні облвиконкому та бюро обкому партії 19 квітня 1940 р. Вирішено надати колгоспам насінневу позику із наявних обласних ресурсів посівного матеріалу обсягом 14265 ц зернобобових культур і бідняцьким селянським господарствам – 63177 ц цих культур [424, арк. 64]. Окремою постановою така ж позика була надана радгоспам області: Лашковецькому – 463 ц, Ягольницькому – 578 ц, Білокриницькому – 918 ц, Тетильківському – 783 ц, Бекердорфському – 1898 ц. Посівний матеріал радгоспи мали отримати упродовж 10 днів (до 14 квітня 1940 р.) [418, арк. 29].

Загальна потреба області в посівному матеріалі навесні 1940 р. складала 77442 ц, з них 63177 ц – для одноосібних бідняцьких селянських господарств і 14265 ц – для усупільненого сектора сільського господарства. Потреба в насінні ярої пшениці для бідняцьких господарств становила 5388 ц, для колгоспів і радгоспів – 1072 ц; ячменю – відповідно 21201 і 4981 ц, вівса – 18016 і 3841 ц, гречки – 5563 і 957 ц, проса – 354 і 59 ц. З цих даних випливає, що зернове господарство області повністю залежало від одноосібних бідняцьких господарств, в яких площа зернових посівів більш ніж в 4,5 раза перевищувала сумарну площу посівів у колгоспах і радгоспах [425, арк. 65].

Хід підготовки до весняної посівної кампанії перебував на контролі обкому партії вже з початку року. 13 січня 1940 р. на бюро обкому слухалося питання «Про хід підготовки до весняної посівної кампанії по Збаразькому повіту». Традиційно стан підготовки до сівби оцінено незадовільно: незавершена підготовка посівного матеріалу за обсягом; посівний матеріал неочищений; посівний реманент не ремонтується; не організовано належного догляду за тягловою силою, що буде використовуватися під час посівної кампанії; не продумані заходи допомоги безкінним господарствам. Причини недоліків також традиційні: повітовий комітет партії незадовільно керував роботою по підготовці до посівної кампанії, не обговорював на засіданнях бюро питання весняної сівби; місцева газета «Червоний Збараж» не приділяла уваги висвітленню цього важливого питання. І головне, на переконання бюро обкому, – з трудівниками села не проводилася політико-роз'яснювальна робота щодо виконання рішень ЦК КП(б)У про підготовку до весняної сівби [367, арк. 17–18].

Паралельно з підготовкою до весняної посівної кампанії в господарствах області велися роботи з переробки минулорічного врожаю зернових. Це питання також стояло на порядку денному обкому партії. Йшлося про хід обмолоту зернових по області. На початок 1940 р. із врожаю минулого року обмолочено 496076 кіп зернових із 757277 кіп, призначених для обмолоту. Отже, обмолот становив 65,5 % планового завдання. У окремих повітах обмолот припинили, хоча значна частина врожаю залишалася необмолоченою: в Заліщицькому повіті – 44 тис. кіп, в Терехівському – 24,8 тис. кіп, в Скалатському – 20,4 тис. кіп. Основна причина такого стану речей, на думку бюро обкому партії, – в неоперативному керівництві та неналежній увазі цьому питанню з боку повітових

комітетів КП(б)У. Працівники земельних управлінь отримали завдання розробити графіки завершення обмолоту зернових по окремих господарствах і довести їх до виконавців під персональну відповідальність і контроль з боку секретарів повіткомів партії і голів повітвиконкомів. Причому на підставі таких графіків мали би бути доведені завдання для кожної молотарки на кожен робочий день [361, арк. 8].

Питання обмолоту врожаю зернових виникало з перших днів жнивної кампанії, бо зберігання зерна в снопах призводило до його значних втрат, в тому числі від нищення гризунами, від ускладнення технічних умов зберігання, зокрема режиму вологості, параметрів температури, можливостей провітрювання. На початку серпня 1940 р. бюро обкому партії аналізує хід збирання та обмолоту зернових культур в районах області. Робота визнана незадовільною, бо станом на 1 серпня зернові були зібрані на площі 162092 га при плані 638031 га, тобто лише на 25,3 %, в тому числі по колгоспах на 27 %, по радгоспах – на 17 %, а до обмолоту хліба приступили тільки окремі райони.

Керівництво районів не врахувало тогорічних особливостей збирання врожаю у зв'язку з перепадами у кліматичній ситуації, внаслідок яких врожай визрівав нерівномірно, що вимагало своєчасного вибіркового збору зернових на окремих площах. Такої продуманої оперативності в переважній більшості районів не було, тому деякі з них допустили значні відставання у зборі врожаю: Золотниківський – зібрано лише 2 % площ, Буцацький і Тлустенський – по 5 %, Золотопотікський – 7 %. Окремі колгоспи не використовували жаток через їх незадовільний технічний стан і збирали хліб вручну, в інших – жатки випускали в поле без зерновловлювачів, чим допускали значні втрати зерна. Майже не проводилося зачищення зібраних площ, а в деяких колгоспах лущення стерні здійснювали на незачищених площах. Серед поширених недоліків – великий розрив між косовицею зернових і в'язанням їх у снопи та складанням у півкопи.

Частина районів невчасно організувала скиртування та обмолот зернових, чим зволікали із виконанням плану здачі зерна державі. облземвідділ неоперативно реагував на стан справ зі збиранням і обмолотом, не організував належного обліку комплексу жнивних робіт в районах області, а облспоживспілка та облнафтозбут не забезпечували безперебійного постачання пального й мастил для сільськогосподарської техніки, що працювала в районах, в МТС і радгоспах [493, арк. 56].

Усі турботи партійних і державних органів у сфері зернового виробництва концентрувалися на проблемі виконання плану державних зернопоставок. 11 вересня 1940 р. Облвиконком і бюро обкому партії розглянули питання «Про річний план надходження зерна урожаю 1940 року по Тернопільській області». Плановий показник був установлений на рівні 67776 т, в тому числі по обов'язкових поставках колгоспів – 1291 т, колгоспників – 105 т, одноосібних селянських господарств – 61374 т, натуроплата за роботи МТС – 4996 т. Отже, одноосібні (неуспільнені) господарства області в 1940 р. давали 90,5 % всього зерна, «зданого в засіки держави».

Розподіл плану здачі зерна по районах області вражає своєю необґрунтованістю і кількісними парадоксами. Так, Козівський район, який володів найбільшим масивом засіяних площ (38,5 тис. га), отримав завдання здати державі 2,6 тис. т зерна, тобто 67 кг з одного гектара. Саме тоді Збаразький район, у якого посівні площі склали 34,1 тис. га, тобто були меншими на 4,4 тис. га, отримав план здачі зерна обсягом 3 тис. т (більше на 400 т), або 88 кг з одного гектара (на 21 кг більше від Козівського району). У підсумку, щоб виконати план хлібоздачі, селяни Збаразького району змушені були віддавати зерна державі на 31 % більше з кожного гектара, ніж селяни Козівського району. Ще більша розбіжність спостерігалася по інших районах: Білобожницький віддавав 90 кг з гектара зернових, Бучацький – 77, а Катербузький – 63, Ланівецький – 60, Бережанський – 41 кг. Об'єктивними причинами такі розбіжності пояснити неможливо, бо кліматичні умови, рельєф площ і родючість земель в цих районах фактично майже не відрізнялися [517, арк. 75].

При такому підході до розподілу завдань із поставок зерна на державні заготівельні пункти важко було очікувати позитивних результатів їх виконання. За даними обкому партії, станом на 1 вересня 1940 р. виконання плану поставок зерна врожаю 1940 р. по окремих районах було практично провалено: завдання не виконувалися Великоборківським (18 %), Гримайлівським (20,8 %), Золотопотікським (20,6 %), Козлівським (21,2 %), Тлустенським (20,9 %), Коропецьким (18,2 %) та іншими районами. З цих даних випливало, що третина районів області план хлібоздачі зерна державі виконувала менше ніж на 25 % [509, арк. 194–195].

Одночасно із проведенням жнивної кампанії, задачею зернопоставок велася підготовка до посівної кампанії наступного 1941 р., першим етапом якої була зяблева оранка. Цим питанням бюро обкому партії займалося на своєму засіданні 19 вересня, де було затверджено потижневий графік підняття зябу у розрізі районів протягом вересня – жовтня 1940 року. Дивує той факт, що до графіка включені перші 3 тижні вересня, що завершилися до дня його затвердження. Вражає деталізація графіка: бюро обкому визначило, в якому районі, якого тижня і скільки гектарів зябу (з точністю до 1 га!) буде піднято. А це – 380 показників в одному документі. Наприклад, вказано, що в Микулинецькому районі з 30 вересня до 5 жовтня має бути зорано 1291 га землі, а в Скалатському цього самого тижня – 1154 га. І так по кожному району, на кожен тиждень і по всій області. Помітні диспропорції між графіком оранки в окремі тижні: з 15 по 20 жовтня в області мало бути виорано 53550 га зябу, а за такий же період за останній тиждень вересня – 80326 га, майже на 27 тис. га більше.

Характерна особливість: перший тиждень підняття зябу (5–10 вересня 1940 р.) дав результат в 26794 га, про що, без сумніву, було відомо до засідання бюро обкому 19 вересня і склало підсумкову цифру першої колонки графіка (завдання першого тижня), а наступні колонки (завдання наступних тижнів) містили цифрові показники, які в 2–2,5 раза перевищували фактичний результат першого тижня. Якщо розподілити по включених до графіка 9 тижнях вересня – жовтня 1940 р., протягом яких в районах мали підняти 535522 га зябу, то на кожен тиждень орієнтовно припадало близько 60 тис. га. Однак результат першого тижня підняв

середньотижневий показник до 64 тис. га. Виконання графіка ускладнилося тим, що на 3 тижні було дане завдання орати по 80,3 тис. га, а на решту 5 тижнів – по 53,5 тис. га. Різниця між тижневими завданнями складає майже весь обсяг зяблевих робіт, виконаних за перший тиждень. Важко зрозуміти, тим більше нелогічно було очікувати, що господарства районів упродовж 5 тижнів піднімуть зябу вдвічі більше, а під час інших 3 тижнів – утричі більше, ніж у перший робочий тиждень [502, арк. 22].

Аналогічна картина, хоч і в менших числових масштабах, склалась у колгоспному секторі сільського господарства області. Колгоспи за весь осінній період мали підняти 15349 га зябу, тобто в 4 рази менше, ніж область за 1 тиждень, або 2,8 % зяблевих площ області. Першого тижня, передбаченого графіком обкому партії, колективні господарства зорали 774 га, а на другий і завершальні тижні їм заплановано по 1532 га, а в 2 останні тижні вересня – по 2305 га. Система планування по колгоспах не відрізнялася від формування загального графіка, а тому складалася загроза щодо його виконання [502, арк. 23].

Перший сигнал про зрив графіка зяблевої оранки прозвучав на засіданні облвиконкому 5 жовтня 1940 р.: з плану 535 522 га було виорано лише 150147 га (28 %). Зокрема, по колгоспах з плану 15349 га виорано 5073 (34 %). А це означало, що за 3 тижні до завершення зяблевої оранки треба було підняти 385375 га, або по 128,5 тис. га зябу щотижня (графіком щотижнева оранка передбачалася на площі 53,5 тис. га).

За випробуваною радянською методологією системні провали в господарській діяльності влада намагалася перекласти на окремих виконавців і пояснити недостатньою активністю політико-роз'яснювальної роботи серед трудящих. У постанові облвиконкому констатується: «В районах, які своєчасно розгорнули роботу по роз'ясненню колгоспникам і одноосібним селянським господарствам постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У про підняття зябу, довели графіки до колгоспів і сільрад, зяблева оранка виконується за графіком. У Ланівецькому та Тлустенському районах по колгоспах план зябу виконано на 100 %». Більше позитивних прикладів не знайшлося, зате перелік негативу практично невичерпний: не виконували плану зяблевої оранки Шумський (55%), Ланівецький (51 %), Козівський (13 %), Мельницький (28 %), Козлівський (26 %) та інші райони; в окремих із них графік зяблевої оранки доведено до господарств із 10-денним запізненням; керівництво МТС договорів із селянськими господарствами не укладало; окремі МТС станом на 1 жовтня до зяблевої оранки ще не приступили, інші МТС на цей час виконали лише 5–10 % планового завдання.

Основний пункт постанови облвиконкому збігається з вихідним і вважається домінантним заходом у забезпеченні виконання графіка зяблевої оранки: «Роз'яснити селянським господарствам постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У про оранку зябу та довести до їх свідомості значення зябу для підвищення врожайності; добитися того, щоб графік підняття зябу по селянських господарствах був виконаний повністю і своєчасно». Знайшлося місце й конкретним вказівкам: забезпечити виконання норм зяблевої оранки (на трактор СТЗ-НАТІ – 160 га, Універсал – 50

га, кінний плуг – 5 га) за сезон; враховуючи згадані норми, розробити конкретні завдання на кожен трактор і на кожну тяглову одиницю та контролювати їх виконання [644, арк. 11–12].

Заслугує уваги планування такого виду сільськогосподарських робіт, як вивезення органічних добрив на поля у період між осінньою збиральною та весняною посівною кампаніями. В 1940 – 1941 господарських роках планувалося вивезти на поля області майже 4,5 млн т гною, в тому числі 2,3 млн т у зимово-весняний період. Планові завдання для кожного району визначалися з точністю до однієї тонни. Так, Золотниківський район мав вивезти 70701 т гною, Борщівський – 71173 т, Шумський – 115099 т і т.д. Механізм обліку та контролю за виконанням цього важливого виду робіт в обласній владі був відсутній, окрім інформації, яку доволіно надавало районне керівництво, а останньому – голови сільрад і колгоспів. Однак така звітність реальної картини не відтворювала і на підвищення врожайності не впливала [573, арк. 134].

Аграрне виробництво більше від усякого іншого не сприймає адміністративно-планового втручання, бо останнє не може врахувати всіх природних і кліматичних умов, особливостей і відхилень від норми, що доступне динамічному господарському прогнозуванню, яке базується на врахуванні загальних закономірностей в їх єдності з конкретними виробничими умовами. Адміністративне планування орієнтується на державний інтерес (під ним розуміються інтереси владних структур), ігнорує всі інші інтереси, в тому числі безпосередніх виробників, й абстрагується від реальних, насамперед природних умов господарської діяльності. Причому в адміністративному плануванні, здійсненні виробничої діяльності, використанні результатів господарювання і підведенні підсумків виробничого процесу акцент переноситься на ідейно-політичні фактори.

У серпневих рішеннях обкому партії та облвиконкому щодо підготовки до посіву озимих культур фундаментальною основою цього виду сільгоспробіт називається постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 14 серпня 1940 р. «Про проведення посіву озимих культур в 1940 році». Партійне керівництво області визнає, що цей вид робіт на Тернопільщині виконується незадовільно: станом на 10 серпня зібрано врожай лише з 25,8 тис. га із наявної площі 204,7 тис. га, тобто 6,3 % плану, з них по колгоспах – 1308 га із 10100 га (13 %), по радгоспах – 368 га із 1682 га (31,3 %). У колгоспах Заліщицького і Струсівського районів зібрали врожай лише з 2 % площ, а в окремих колгоспах ще навіть не визначили площ під озимину. До осінньої сівби однаково не готові колгоспи, радгоспи, МТС і одноосібні господарства. Не усі МТС підготували трактори до осінньої оранки; в багатьох із них техніка не готова до виходу в поле, не вистачає механізаторів. Мають місце значні недоліки в осінньо-польових роботах: допускається мілка оранка, відсутнє боронування. Незавершений обмолот хліба для отримання посівного матеріалу. Неорганізовані зерноочисні пункти, непідготовлені сівалки. Керівництво окремих районів, директори МТС попереджені щодо притягнення до партійної відповідальності у випадку зволікання з усуненням недоліків у здійсненні осінніх польових робіт [495, арк. 102].

20 серпня 1940 р. обком партії й облвиконком приймають постанову «Про план посіву озимих культур в області на 1940–1941 рр.», якою вносять корективи до попередньо затвердженого плану посіву озимих культур у зв'язку зі змінами в площах орної землі. Попереднім планом передбачалося засіяти 402300 га, за зміненим планом площа зростала до 404700 га, в тому числі по колгоспах – до 8415 га, по радгоспах – 2062 га, по одноосібних селянських господарствах – 394223 га. Отже, «одноосібники» області засівали 97,4 % озимих площ, колгоспи – 2,1 %, радгоспи – 0,5 %. Найбільший зимовий клин засівав Бучацький район: площа його озимих зросла більш ніж у 3 рази (з 14680 до 46080 га). В інших районах корективи складали від кількох сотень до 1 тис. га в той чи інший бік: 18 районам площі посіву озимих були зменшені, 20 – збільшені [496, арк. 129]. 8 радгоспів області мали сукупно 8594 га орної землі, з яких 2062 га (23,8 %) віддавали під озимі. Найменшу частину площ під озимі виділяли Ягольницький (12 %), Тетильківський (15 %), Мшанецький (19 %) радгоспи, найбільшу – Зозулинецький (41 %), Білокриницький і Горошковатський (по 30 %), Підгаєцький (25 %), Волковецький (22 %) [497, арк. 130].

Навесні 1941 р. обласне керівництво концентрує свою увагу на усупільненому секторі сільського господарства області, активно вивчає питання роботи колгоспів і радгоспів. 15 березня цього ж року облвиконком слухав звіт дирекції радгоспу «Бекердорф» Підгаєцького району про підготовку господарства до весняної посівної кампанії. Виявляється, радгосп ще всерйоз не займався підготовкою посівного матеріалу і навіть не вивіз його зі складу заготзерна згідно з наданою йому квотою (це на середину березня!). Не готовою була техніка, особливо трактори. Підготовка кадрів, насамперед помічників механізаторів, до весняної посівної навіть не розпочиналася. Нічого не було зроблено у справі забезпечення умов праці та відпочинку учасників посівної кампанії. Для усунення згаданих недоліків керівництву радгоспу було визначено термін до 20 березня [895, арк. 44].

Для забезпечення колгоспів області посівним матеріалом на весняну сівбу 1941 року облвиконком і райком партії звертаються до випробуваного заходу – розподілу насінневої позики, яку вони визначили обсягом 3280 ц, в тому числі ярої пшениці – 300 ц, ячменю – 1520 ц, вівса – 1060 ц, гречки і гороху – по 200 ц. Показово, що 3 райони (Борщівський, Золотниківський, Новосільський) насінневої позики не брали; 7 районів (Білобожницький, Бучацький, Заложцівський, Золотопотікський, Мельницький, Тереховлянський, Шумський) брали позичку лише з 2 видів зерна – ячменю і вівса або ярої пшениці. Умови надання позички в аспекті її повернення були досить прості: повертався обсяг позички плюс 10 %. Зерно, яке отримали колгоспи від Заготзерна, мало бути підготовленим до посіву (очищене, протруєне) [898, арк. 81].

Окрім насінневої позички, використовувався ще один шлях забезпечення колгоспів і радгоспів посівним матеріалом – обмін зернових і бобових культур через облаготзерно. Рішенням бюро обкому та облвиконкому визначалися квоти такого обміну. Обміну підлягало тільки насіння посівних кондицій. План обміну насінневого зерна затверджувався на рівні 3175,3 ц для колгоспів і 1845 ц – для радгоспів.

Колгоспи найбільше міняли вівса (978 ц) і ячменю (800 ц), гречки (500 ц), ярої пшениці (460 ц). Причому потребу обмінювати яру пшеницю мали 10 районів із 38, кукурудзу – 13, горох – 11. Скалатський район обмінював 5 видів насінневого зерна на 561 ц, Зборівський – на 530 ц (по 100 ц ячменю і гречки та 330 ц вівса). 6 районів (Великоглибочецький, Гусятинський, Новосільський, Підволочиський, Монастириський і Почаївський) насінневого зерна не обмінювали; 8 районів обмінювали по 2–3 види обсягом 120–150 ц, решта – по 1–3 види обсягом 30–50 ц [528, арк. 110–111].

Навесні 1940 р. в області засівали 22680 га технічних культур (200 га льону, 7 тис. га коноплі, 3,5 тис. га тютюну, 6 тис. га цукрового буряка) (таблиця 19). Картопля займала 139785 га, кормові культури – 50760 га. Найбільші площі під технічні культури виділяли Великоборківський (980 га), Копичинецький (960 га) і Чортківський (920 га) райони. Найменше цих культур сіяли в Усть-Зеленському (245 га), Золотопотікському (315 га), Новосільському (325 га) і Залозецькому (390 га) районах. Копичинецький район, в основному, спеціалізувався на вирощуванні коноплів, які засівали на площі 800 га (83 % площ, зайнятих технічними культурами). Лідерство у вирощуванні картоплі належало Підгаєцькому району: площі під картоплю наближалися до 8 тис. га (майже стільки, як і зернові, що були посіяні на 8,2 тис. га). Цей район був на перших позиціях і з вирощування кормових культур – 2060 га. За цим показником його випереджали лише Білобожницький (2600 га) і Зборівський (2140 га) райони [403, арк. 177–179].

Окремим пунктом господарської діяльності виступало вирощування кормових трав, насамперед конюшини. Потреба в насінні конюшини навесні 1940 року складала 900 ц по одноосібних селянських господарствах і 128 ц – по колгоспах, або 81,5 % загальної потреби в насінні кормових трав [425, арк. 65]. Загалом по області із 705231 га, засіяних ярами зерновими і кормовими травами, на останні припадало 133600 га (18,9 %), причому клин попередньо засіяних трав складав 53170 га, а підсів 1940 р. досяг майже 80 тис. га [403, арк. 181–182]. Згадана статистика стосується одноосібних селянських господарств і колгоспів. Частка колгоспів у засіяних травами площах не була визначена, а радгоспів – зовсім мізерна (330 га попередніх посівів і 755 га весняного посіву 1940 р.). Щодо частки колгоспів, то її можна орієнтовно визначити з їх потреби в насінні конюшини: 128 ц із 900 ц, тобто близько 15 % [403, арк. 187–188].

Непросто простежувати дійсний хід виконання планів посівної кампанії, бо керівництво області приховує справжній стан справ маніпулюванням статистичними даними. Так, у планових завданнях ніде не сказано про сукупну площу посіву ранніх зернових і цукрового буряка (зернові поєднувалися з технічними культурами, в окремих випадках – з кормовими травами без виокремлення одних від одних), а в рішенні бюро обкому партії від 25 травня 1940 р. «Про попередні підсумки весняного посіву та хід прополки зернових і технічних культур в районах області» сказано: «Виконуючи рішення ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У в справі успішного проведення весняного посіву, і на основі організації політмасової роботи та широкого розгортання соціалістичного змагання серед колгоспників і селянських господарств

в районах області посів ранніх зернових та цукрового буряка на площі 311963 га область закінчила за 6 робочих днів, а такі райони, як Новосільський, Великоборківський, Копичинецький і Золотниківський – за 4 робочих дні» [451, арк. 260–261].

Привертають увагу два аспекти: перший – щодо соціалістичного змагання між одноосібними селянськими господарствами, які залишилися одноосібними з причини неприйняття радянської системи господарювання на землі; другий – відсутність конкретних диференційованих даних по зернових і цукровому буряку в аспекті обсягів планового завдання та результатів його виконання. Про приховані негаразди з посівом згаданих культур свідчать інші рядки постанови бюро обкому партії: «Незважаючи на те, що в області була повна можливість закінчити посів усіх культур до 20 травня, внаслідок недостатньої уваги цій справі з боку облземвідділу, окремих райкомів КП(б)У, райвиконкомів і директорів МТС план посіву по районах області станом на 20 травня 1940 року виконано лише на 87,3 %. Особливо незадовільний стан з посівом кормових культур, багаторічних трав, льону, тютюну та городини». В деяких районах загальний результат виконання плану посіву викликав серйозну тривогу, бо досягнуті показники склали лише три чверті планового завдання, по картоплі – половину, по кормових культурах – одну п'яту, а по окремих культурах (тютюн та ін.) – до 10 %.

Досить складна ситуація склалась із посівом городніх культур (капусти, помідорів, огірків, цибулі тощо) – їх засіяли на 51,5 га, або 25 % від запланованих показників. На бюро обкому оприлюднено факт, характерний для підтвердження фальшивості партійної звітності: секретар Чортківського райкому партії доповів на обласному партактиві про підхід району до фінішу весняної посівної кампанії. За його словами, в районі засіяли 98 % запланованих площ, а за фактичними даними виявилось, що в загальному – на 79 % площ, картоплі – тільки на 40 %, а посів коноплів, льону і тютюну навіть не було розпочато. Рішення бюро обкому і на цей раз оригінальністю не відзначалося: сівбу завершити протягом 5 днів: особливу увагу надати картоплі, городнім і кормовим культурам, льону, тютюну тощо; розпочати прополювання зернових і технічних культур, організувати культурно-виховну роботу на полях (бесіди, читання газет, випуск стінгазет і «польовок» на польових станах) і соціалістичне змагання між колгоспами, бригадами за виконання соціалістичних зобов'язань з якісного прополювання посівів. Зобов'язано провести взаємоперевірку виконання соціалістичних зобов'язань, а в підведенні підсумків врахувати умови соціалістичного змагання з Одеською областю [451, арк. 261].

Знову поставала проблема забезпечення насінневим матеріалом. Для цього розроблено окремих механізм: райкоми партії та райвиконкоми звертались із клопотаннями до обкому партії та облвиконкому щодо видів та обсягів насінневої позики районам. Обласне керівництво давало відповідні доручення облуповноважаркомзагу та облзаготзерну по завезенню необхідного насінневого зерна на пункти видачі, а голови райвиконкомів мали забезпечити вивезення насіння з пунктів видачі до господарств районів. Розрахунок за насінневу позику був попереднім: повернення її обсягу з надбавкою в 10 % [877, арк. 45].

Як уже згадувалось, одним зі шляхів забезпечення села рідкісним насіннєвим фондом, зокрема насінням конюшини, був обмін цього насіння на зернові, які відповідно направлялись у державні фонди. Такий обмін здійснювався облземвідділом за розпорядженням облвиконкому. На весняну посівну кампанію 1941 р. колгоспам області передбачено 600 ц насіння конюшини в обмін на зернові та олійні культури, з них 224 ц – по лінії Держсортфонду і 376 ц – через Заготльон. Визначені пункти видачі обмінного насіння з прикріпленими до них районами та обсяги обміну. Найбільший насіннєвий фонд конюшини виділений Підгасцькому (34 ц), Зборівському, Шумському і Скалатському (по 30 ц) районам [876, арк. 44]. Обмін здійснювався у такому співвідношенні: за 1 ц насіння конюшини колгоспи давали або 4 ц зернових, або 2 ц льону, або ц зерна олійних культур з доплатою грошима різниці в цінах між вартістю 1 ц насіння конюшини та 1 ц обмінника. В область насіння конюшини поступало через системи облдержсортфонду (224 ц) і облзаготльону (376 ц). Ці ж структури забезпечували обмін насіння з колгоспами термін до 15 березня 1941 р. [575, арк. 136–137].

За рішенням обкому КП(б)У та облвиконкому від 5 березня 1941 р. були розподілені короткотермінові кредити для колгоспів на березень 1941 р. Вони мали конкретне цільове призначення: 197 тис. крб. надавалося для підготовки до весняно-польових робіт. З них 40 тис крб. йшли на купівлю сільгоспремнаненту та запчастин для ремонту сільгоспмашин; по 45 тис. крб. – на закупівлю насіння городніх і кормових культур та хімічних засобів догляду за рослинами, а решта 67 тис. крб. – на доплату різниці при обміні насіння конюшини [878, арк. 46].

При аналізі розподілу короткотермінових кредитів на березень 1941 р. в частині покриття витрат на оплату різниці при обміні зернових на насіння конюшини зустрічаються яскраві вияви адміністративного суб'єктивізму та відсутності господарсько-економічного обґрунтування у визначенні квот та обсягів кредиту. Зокрема, Підгасцькому району, який обмінював зернові на 34 ц насіння конюшини, давали кредит в 4 тис крб., а Козівський район, що обмінював на 10 ц менше, отримував кредиту 6 тис. крб. Такий же кредит в 4 тис. крб. отримував Микулинецький район для обміну зернових на 15 ц насіння конюшини, а Скала-Подільський – на 21 ц. По 30 ц насіння конюшини в обмін на зернові брали Зборівський, Шумський і Скалатський райони, але кожному з них на покриття різниці в оплаті давали різні кредити – відповідно 7 тис., 6 тис. і 5 тис. крб. Таку ж картину спостерігаємо і в зіставленні аналогічних даних в інших районах. Залишається нагадати, що кредити надавалися лише на покриття різниці витрат при обміні зернових на насіння конюшини при однакових цінах для всіх районів, що передбачало еквівалентне кредитування [878, арк. 47].

До однієї з найважливіших сільськогосподарських культур, вирощування якої було традиційним для Тернопільщини, належала картопля. В 1940 р. її планувалося висадити на площі 139785 га, що складало 13,5 % усієї оброблюваної землі (1 млн 35 тис. 071 га). Для порівняння: зерновими область засівала 418066 га (40,3 %), цукровими буряками – 4400 га (0,4 %), технічними культурами – 22680 га (2,2 %), кормовими культурами – 50670 га (4,9 %). Отже, аграрії краю після

зернових абсолютну перевагу надавали картоплі. Найбільші площі під картоплю виділяли Підгаєцький (7980 га), Козівський (6300 га), Бережанський і Буцацький – по 5100 га, Гримайлівський, Залозецький, Копичинецький – більше ніж по 4 тис. га, інші райони – в середньому по 3,0 – 3,5 тис. га [403, арк. 179–180].

Особливої уваги потребує аналіз стану вирощування картоплі в колгоспах і одноосібних господарствах області, насамперед в аспекті забезпечення посівним матеріалом. Навесні 1940 р. потреба області в насінні картоплі досягала 73 тис. ц, з яких майже 18,5 тис. ц потребували колгоспи та 54,8 тис. ц – одноосібні селянські господарства. Статистичні дані свідчать: у 21 із 38 районів колгоспного сектора у вирощуванні картоплі не було. По 400 т насіння картоплі отримували колгоспи Шумського і Тербовлянського, 220 т – Козівського, 140 т – Гримайлівського, 130 т – Струсівського і 120 т – Тлустенського районів. Найменшою виявилася потреба в насінні картоплі колгоспів Катербурзького (8 т), Кременецького, Підволочиського і Заліщицького районів – по 10 т. Потреби колгоспів інших районів вкладались у межі 40–60 т. Найвищу потребу в позиці насіння картоплі виявили одноосібні селянські господарства Шумського (870 т), Струсівського (540 т), Скалатського (500 т), Заліщицького (472 т), Гусятинського (450 т) районів. Сукупна потреба колгоспного й одноосібного селянського секторів Шумського району склала 1270 т, Струсівського – 670 т, Скалатського і Заліщицького – по 550 т, Гусятинського – 508 т. А 14 районів області не потребували насінневої позики з картоплі ні по колгоспному, ні по одноосібному секторах господарства [424, арк. 64]. За матеріалами бюро обкому партії, в області на початку жовтня 1940 р. викопано 26123 га картоплі із 131249 га за планом, тобто більше ніж за місяць роботи (а на Тернопільщині копання картоплі розпочинається вже з кінця серпня) з поля зібрано врожай тільки з 12,3 % площ. Причому із засіяних картоплею площ 129319 га належали одноосібним господарствам (98,5 %) і лише 1930 га – колгоспам (1,5 %). Колгоспи за згаданий місяць викопали картоплю з площі 97 га (5 %), а колгоспи 19 районів із 38 до копання картоплі на початок жовтня ще не приступили. Затверджений обкомом партії графік виявився нереальним в аспекті виконання: якщо за 4 тижні вересня колгоспи викопали картоплю із 5% площ, то за перші 3 тижні жовтня вони мали зібрати врожай з решти 95 % площ. За графіком обкому партії: з 5 до 10 жовтня – 874 га, з 10 до 15 жовтня – 723 га, з 15 до 20 жовтня – 236 га. Дещо кращий стан справ склався в секторі одноосібних селянських господарств, які засіяли картоплю на площі 129319 га. На початок жовтня одноосібники збрали врожай із 16026 га (12,4 %), тобто їх результат був у 2,5 раза вищим від результату колгоспного сектора. Роботи в індивідуальному селянському секторі йшли більш організовано: на початок жовтня не розпочали копання картоплі одноосібні селянські господарства лише 4 районів (Борщівського, Буданівського, Мельницького і Тлустенського) [457, арк. 21].

Плановими завданнями, визначеними обкомом партії 29 лютого 1940 р. по області передбачалося посадити картоплю на площі 139785 га. На початку жовтня картоплю копали вже з площі 131249 га, тобто картопляний «клин» звузився на 8536 га. Притому одним районам план вирощування картоплі знизили (Буданів-

ському – із 3200 до 2414 га, Гримайлівському – з 4500 до 3903 га, Заліщицькому – із 3600 до 2560 га, Кременецькому – із 2340 до 1860 га, Підгаєцькому – із 7980 до 5419 га), а іншим збільшили (Золотниківському – з 2800 – до 4795 га, Теребовлянському – з 2860 до 3498 га, Копичинецькому – із 4200 до 4330 га, Козлівському – із 3080 до 3438 га) [458, арк. 22]. Таке ставлення партійно-державних органів до власноруч затверджених планів спростовує популярну у владних верхах тезу «План – це державний закон» і аж ніяк не стимулює суб'єктів виробничої діяльності промислового чи аграрного сектора до дотримання чи виконання такого державного закону, якого не дотримуються його творці.

Найприбутковішим сектором у вирощуванні технічних культур було культивування тютюну. В 1940 р. в області відвели під тютюн 3,5 тис.га землі. Серед районів найбільші площі під цю культуру віддали Чортківський (290 га), Мельницький (270 га), Великоборківський (220 га), Білобожницький (210 га) райони. Так 15 районів засівали до 100 га тютюну, 8 районів його не вирощували. В серпні 1940 р. обком партії та облвиконком двічі поверталися до питання про збирання, заготівлю і здавання тютюну. На виконання постанови Економради при РНК УРСР вони прийняли рішення про дострокову заготівлю тютюну в рахунок контрактації 1940 р. до 30 вересня в кількості 100 т, з яких 70 т мали поступити на заготівельні пункти Союзтютюнсировини до 15 вересня, а 30 т – в наступні 15 днів. Найвищі завдання по заготівлі тютюну отримали Скала-Подільський (90 ц), Борщівський і Чортківський (по 80 ц), Білобожницький (70 ц), Збараський (67 ц), Гусятинський і Пробіжнянський (по 60 ц) райони. Знову спостерігаємо диспропорцію між обсягом завдань і кількісними можливостями районів. Згаданий Скала-Подільський район при тютюновій плантації в 190 га отримує завдання обсягом 90 ц тютюну, а Чортківський район, маючи тютюнові площі в 290 га (на 100 га більші) – завдання обсягом 80 ц (на 10 ц менше). Тлустенський і Мельницький райони одержали рівні завдання по 50 ц тютюну, але в Тлустенському районі площі під тютюн займали 170, а в Мельницькому – 270 га і т.п.

Безсумнівно, якість формування планових завдань для районів має безпосередній зв'язок і вплив на організаційний рівень догляду, збирання та здавання тютюну господарствами області. Наприкінці серпня 1940 р. бюро обкому партії вивчає хід дострокового здавання тютюну господарствами області. Зазначено, що цей план виконується незадовільно: станом на кінець серпня – всього на 3,6 %. В окремих районах ситуація склалася ще критичніша: Тлустенський район виконував план на 2,6 %, Шумський – на 2,9 %, а в Почаївському до збирання тютюну ще не приступали. Зібраний і зданий тютюн мав дуже низькі якісні показники. Не вистачало сушарок тютюну: із необхідних 13,9 тис. штук діяли лише 12,4 тисячі (89,2 %). Напруженою була ситуація із заготівлею тютюну: із запланованих 100 т здано тільки 2,5 т. Для Кременецької тютюнової фабрики не було заготовлено жодного кілограма тютюну. Причини такого критичного стану обком партії бачив у недостатній організаційній діяльності облсоюзтютюнсировини, яка не виконала відповідних рішень вищих партійних органів, та неефективній політико-роз'яснювальній роботі райкомів КП(б)У та райвиконкомів серед населення

області щодо дострокового здавання тютюну, а також у пасивності сільського активу в такій відповідальній кампанії [499, арк. 131–132].

Особливий розділ в аграрній історії Тернопільщини – вирощування цукрових буряків. Це питання було настільки важливим, що перебувало під контролем не тільки обкому партії та облвиконкому, а й ЦК КП(б)У та РНК УРСР. Республіканська партійна й державна влада постійно вносила корективи в рішення обласних владних структур із господарських питань. Це підтверджує наступний факт: 27 лютого 1940 р. обком КП(б)У та облвиконком прийняли рішення щодо посіву цукрових буряків у 1940 р., але рівно через місяць, 27 березня, змушені були знову повернутися до цього питання з причини, яка впливає з першої фрази прийнятої ними постанови: «Відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 14 березня 1940 року та на зміну постанови облвиконкому та обкому КП(б)У від 27 лютого 1940 року обком партії та облвиконком постановляють: затвердити план посіву цукрових буряків урожаю 1940 року по районах на площі 4400 га і план контрактації в розмірі 889000 ц, в середньому по 202,2 ц з 1 га» [413, арк. 26]. З цього випливає, що конкретика лютневої постанови Тернопільського обкому партії та облвиконкому не влаштувала республіканське керівництво – і обласним очільникам довелося переглянути планові завдання по вирощуванню цукрових буряків на 1940 рік.

За рішенням обкому партії та облвиконкому від 27 лютого 1940 р. планувалося посіяти в області 6 тис. га цукрових буряків. Причому засівали цукровий буряк усі райони, крім Копичинецького: 11 районів – на площі від 10 до 100 га, інші – від 100 до 400 га. Підпорядковуючись рішенням ЦК КП(б)У і РНК УРСР, місцева влада зменшує посівні площі цукрового буряка аж на 1600 га – до 4400 га. Відповідно були зменшені завдання для районів. Крім Копичинецького, без завдань з вирощування цукрового буряка залишилися ще 10 районів. Всі вони за попереднім планом мали площі посіву менше 100 га. З районів, що мали запланованими менше 100 га посіву, отримали завдання за новим рішенням лише Заліщицький (замість 75–55 га), Кременецький (замість 100–50 га), Новосільський (замість 75–55 га), Пробижнянський (замість 80–50 га) і Тлустенський (замість 80–50 га). Дев'ять районів завдання залишені без змін. Найвищу врожайність цукрових буряків мали дати господарства Гримайлівського, Білобожницького і Підволочиського районів – по 215 ц/га. Найнижчою допускалася врожайність у Зборівському, Кременецькому (по 170 ц/га), Бережанському, Монастириському, Ланівецькому (по 180 ц/га), в інших – по 200–210 ц/га. Микулинецький район мав поставити на бурякопункти цукрозаводів майже 8,2 тис. т цукросировини, Збараський – 5,1 тис. т, Підволочиський – 4,9 тис. т, Чортківський – 4,5 тис. т.

Вражає плановий алогізм у розподілі площ під посів цукрових буряків з огляду на їх врожайність: на землі з високою врожайністю, як правило, відводилися посівні площі значно менші, ніж на землі з низькою врожайністю, що вело до збільшення затрат на вирощування врожаю при зменшенні обсягів вирощеного продукту. Наприклад, Підволочиському району, де врожайність цукрових буряків планувалася на рівні 185 ц/га, довели план посіву в 150 га, а Новосільському

чи Глустенському району, де передбачалась урожайність на рівні 210 ц/га, відводили площу лише по 50 га. Різниця по врожайності цукрових буряків у цих районах складала 25 ц/га. Отже, на маловрожайних землях втрати цукрового буряка досягли 375 т тільки з причини нераціонального розподілу площ. Сільському господареві відомо, що маловрожайні землі для однієї культури можуть бути високоврожайними для інших культур. Однак для адміністративного планування господарський підхід до використання земель не був характерним. Скорочення площ посіву цукрових буряків по Тернопільській області навесні 1940 р. відбулось із двох основних причин: слабкі виробничі потужності цукрозаводів краю у переробці сировини та недостатні технічні можливості МТС в обслуговуванні буряківництва від посіву до копання й вивезення врожаю [413, арк. 26].

Заготівельна ціна на цукровий буряк в 1940 р. була визначена в розмірі 3 крб. 66 коп. за один центнер. Причому згідно з постановою Економради при РНК СРСР передбачалися аванси виробникам і здавальникам цукросировини: по 75 коп. за кожен третій центнер, передбачений до здачі за договором під час складання договору, і другий аванс – теж по 75 коп., але за кожен центнер в період з 15 червня до 1 липня 1940 р. Посівники цукрового буряка отримували безкоштовно посівне насіння з розрахунку 30 кг на гектар. Після здачі цукрових буряків посівники (колгоспи, радгоспи, одноосібні господарства) за кожен центнер отримували по 50 кг жому та 0,5 кг патоки. Крім цього, їм продавали по ціні 1 крб. за кілограм 0,3 кг цукру на кожен зданий центнер буряків [424, арк. 64].

Наприкінці квітня 1940 р. сівба цукрових буряків ще не була завершена: із законтрактованої площі в 4564 га (за планом передбачалося 4400 га) засіяно лише 830 га (19 %), а окремі райони (Білобожницький, Заліщицький, Козівський, Монастириський, Кременецький, Ланівецький) до цього виду польових робіт ще не приступали. Не виконувалися передбачені перед посівниками цукросировини зобов'язання: цукрозаводи не забезпечували їх мінеральними добривами (лише Березовицький цукрозавод видав азотних добрив 4 % до планового завдання, фосфорних – 31 %, калійних – 86 %, інші заводи добрив не видавали). Не одержали селяни і належного грошового авансу згідно з договорами про контрактацію цукрового буряка. Той же Березовицький цукрозавод із необхідного авансу в 500,9 тис. крб. видав тільки 186,5 тис. крб. (37 %). У постанові бюро обкому партії від 29 квітня 1940 р. вказано: «Зобов'язати директорів цукрозаводів, секретарів РК КП(б)У, голів райвиконкомів і директорів МТС бурякосіючих районів протягом 2 днів закінчити сівбу цукрового буряка. Посів проводити відповідно до правил агротехніки, суворо керуючись при цьому рішеннями ЦК КП(б)У та РНК УРСР» [433, арк. 114].

З останньої фрази випливало, що дотримання правил агротехніки не дасть ефекту без виконання рішень вищих партійних органів. Без урахування рішень ЦК КП(б)У та РНК УРСР обком партії та облвиконком не вирішували жодного питання, навіть такого, як копання, вивезення та польове кагатування цукрових буряків. Затверджений президією облвиконкому та бюро обкому партії графік передбачав початок копання буряків 20 вересня і завершення – 30 жовтня 1940 р. В ці ж терміни мало бути завершено й вивезення врожаю, крім об'ємів, призначених

для кагатування в полі. Райкомам партії та райвиконкомам доручалося довести графік до колгоспів і сільрад (для одноосібних господарств) і затвердити його на зборах селян як робочі плани копання та вивезення буряків. Не зрозуміло тільки, чому виникала потреба затверджувати документ у селі, якщо він був затверджений у столиці республіки й обласному центрі, тим більше, що ніяких змін до «спущеного зверху» графіка селяни не мали права вносити? Більше того, регламентувалися й інші види робіт на бурякових плантаціях: цукровий буряк зобов'язували вивозити з поля в день очищення і здавати на приймальні пункти цукрозаводів, створити постійні бригади по вивезенню буряків; бригадири рільничих бригад повинні були щоденно приймати зібрані площі від ланок, а правління колгоспів – перевіряти зібрані площі один раз у три дні.

Згадувалось і про умови праці: голови райвиконкомів, завідувачі райземвідділами і голови бурякосіючих колгоспів мали до 10 вересня побудувати в полях курені та заготовити захисні щити для захисту колгоспників під час негоди. Також передбачалася безперебійна робота дитсадків і дит'ясел на весь період збирання цукрових буряків. Не залишився поза увагою і технічний бік: місцеве партійне й державне керівництво, директори МТС і голови колгоспів мали організувати й завершити до початку копання буряків ремонт возів, виготовлення кінних бурякокопалок, необхідного збирального реманенту, а також завершити ремонт шляхів, містків і здійснювати постійний догляд за ними.

На дирекцію Березовицького цукрового заводу покладался обов'язок підготувати приймальні пункти, укомплектувати їх кадрам працівників. Масштабною передбачалась організаційно-політична складова бурякозбиральної кампанії: проведення районних нарад сільгоспуповноважених, бригадирів рільничих бригад і ланкових по вивченню та обговоренню постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про копання, вивезення та польове кагатування цукрових буряків урожаю 1940 року» та плану-графіка збору цукрових буряків, а також скликання загальних сільських зборів з цього ж питання, проведення 3-денних семінарів рахівників, бригадирів, ланкових з питань обліку та розрахунку за бурякозбиральні роботи [513, арк. 206].

У який спосіб політико-масова складова бурякозбиральної кампанії допомагала господарсько-економічній, видно з постанови бюро обкому партії від 3 жовтня 1940 р. «Про хід копання і вивезення цукрового буряка в області». Бюро обкому фіксує, що з початку робіт викопано буряка на 20 % площ. Через незадовільну організацію транспортних робіт допущено великий розрив між копанням і вивезенням цукрових буряків: із накопаних 185 тис. ц вивезено лише 56 тис. ц (30,2 %). Невиконана низка технічних робіт: не побудовані курені для захисту працівників у полі, не виготовлено необхідної кількості спеціальних засобів для збирання і зберігання буряків. До колгоспників недоведені норми виробітку. Дирекція Березовицького цукрозаводу не завершила обладнання приймальних пунктів. Чортківський відділок Львівської залізниці не забезпечував графіку подачі вагонів для перевезення цукрового буряка. На час засідання бюро обкому ще не розроблено графіка вивезення буряків з окремих колгоспів і сіл, що мало бути зроблене до початку бурякозбиральної кампанії [506, арк. 99].

3 жовтня 1940 р. бюро обкому партії затвердило графік копання цукрового буряка в області, хоча за цим же графіком бурякозбиральні роботи розпочалися на 2 тижні раніше і на день затвердження графіка вже мало бути викопано цукрових буряків на площі понад 700 га обсягом 16,8 тис. т. Цукровий буряк вирощували у 28 із 38 районів на площі 4744 га, з яких всього 193 га (4 %) припадало на колгоспи, а 4551 га – на одноосібні господарства. В «обкомівському» графіку чітко визначено, скільки гектарів цукрового буряка в ту чи іншу шестиденку має викопати той чи інший район і якої маси врожай має бути вивезений на бурякопункт чи закагатований у полі. Наприклад, за період з 10 до 15 жовтня 1940 р. Вишнівецький район повинен був викопати буряки на площі 8 га і взяти 1800 ц врожаю, а Микулинецький з 78 га – одержати 16770 ц буряків; в Монастириському районі ці показники склали 20 га і 4400 ц, в Кременецькому – 10 га і 2300 ц. Отже, згідно з графіком обкому врожайність цукрового буряка на Вишнівеччині складала 225 ц/га, в Микулинецькому та Кременецькому районах – по 230 ц/га, у Монастириському – 220 ц/га. Саме тоді, за березневою постановою обкому партії, врожайність «встановлювалася» в інших показниках: Вишнівецький район у плані не був вказаний, а до графіку включений; для Микулинецького району збільшено на 20 ц/га, Монастириському – на 40 ц/га, Кременецькому – на 60 ц/га [513, арк. 206].

Отож, зміни у графіку вересня 1940 р. відносно плану березня, затверджених цим самим обкомом партії, досягали більше третини попередньо встановленого завдання. Економічними чинниками важко або й неможливо обґрунтувати таку різку динаміку, залишаються лише фактори суб'єктивні, що цілком виявляють себе в умовах адміністративно-командної системи господарювання і суб'єктивістського прийняття рішень. Сумніви в об'єктивності запланованих і реальних показників посилюються з огляду на обмежені технічні можливості обліку виконаної роботи в межах районів та області.

Аналогічні запитання викликає графік вивезення цукрових буряків на бурякоприймальні пункти. Непросто зрозуміти, як могли прогнозувати в обласному центрі, скільки возів і скільки пар коней треба задіяти в кожному районі на вивезенні цукрових буряків і яку масу цукросировини буде вивезено з полів кожного району протягом кожної шестиденки. Так, у графіку обкому партії вказано, що в період з 15 до 20 жовтня 1940 р. в Зборівському районі 143 вози вивезуть на бурякопункти 4290 ц коренеплодів; за цей же період у Ланівецькому районі 197 возів доставлять до приймальних пунктів 5900 ц цукросировини, а 163 вози Гусятинського району – 4900 ц і т.д. Отже, за такими даними в кожному районі на один віз в середньому припадає 30 ц цукрових буряків, вивезених з поля за шестиденку. Цей середній показник однаковий практично для всіх районів. Тобто до уваги не взяли ні стану доріг, ні відстані від полів до бурякопунктів, ні рельєфу доріг, ні їх покриття тощо. Це додатково засвідчує формалізм у складанні робочих графіків.*

Помітна розбіжність даного графіка із планом посіву та контрактації цукрово-го буряка, схваленим обласною владою 27 березня 1940 р., за яким райони області

*Примітка автора

повинні були доставити на бурякопункти 889400 ц цукросировини, а графіком від 3 жовтня 1940 р. передбачено вивезти з цих же полів на ці ж бурякопункти вже 1 млн 62 тис. 90 ц цукрових буряків. Знову виникає запитання: для чого було корегувати план посіву цукросировини рішенням від 27 березня 1940 р. в бік зменшення посівних площ (з 6000 га до 4400 га), якщо на початку бурякозбиральної кампанії план контрактації збільшувався на 173501 ц (на 16,3 %)? Крім цього, при запланованому обсязі контрактації в 1 млн 62 тис. 90 ц з площі 4744 га врожайність мала складати 224 ц/га, тобто план по врожайності збільшувався рівно на 22 ц (попереднім плануванням встановлювалася врожайність 202 ц/га) [513, арк. 206].

Вже за перший рік управління аграрним сектором господарства краю радянська влада продемонструвала свої системні недоліки, в тому числі у справі вирощування цукрових буряків. 15 жовтня 1940 р. Тернопільський облвиконком визначив негативним стан вивезення буряків у Збаразькому та Великоборківському районах. Так, у Збаразькому районі з плану 246 га викопано буряків лише зі 134 га (54 %), і тільки з 96,5 га буряків вивезено на приймальні пункти; у Великоборківському – з плану 406 га викопано 271 га (67 %) і вивезено буряки з площі 200 га. В окремих населених пунктах стан справ був катастрофічним. Зокрема, в с. Луб'янка Збаразького району з накопаних 2340 ц буряка вивезено тільки 799 ц (34,1 %) [826, арк. 29].

Економічна неспроможність планово-адміністративної системи господарювання, впроваджуваної радянською владою з перших місяців приходу на західноукраїнські землі, дала про себе знати вже в першу землеробську кампанію збирання осіннього врожаю 1939 р. Бюро обкому партії на своєму засіданні 3 січня 1940 р. розглядає традиційне в майбутньому питання «Про хід вивезення цукрових буряків по області», де вказує, що станом на 31 грудня 1939 р. в полях залишалися понад 6600 центнерів цукрових буряків, з них у Скалатському повіті – 4 тис. ц, в Кременецькому – 1,4 тис. ц, в Збаразькому – понад 1 тис. ц. Причини, як вважав обком партії, полягали в незадовільній організації вивезення буряків з поля до залізниці гужовим транспортом, в безвідповідальній роботі залізничників щодо безперебійної подачі вагонів, і в низькому організаційному рівні виробничих контактів цукрозаводу із постачальниками цукрової сировини [362, арк. 9].

Про належний організаційний рівень роботи Березовицького цукрозаводу не було підстав говорити і восени 1940 р., на початку бурякозбирального сезону. 3 вересня бюро обкому партії вивчало питання про підготовку Березовицького цукрового заводу до переробки цукрового буряка. Зазначено, що дирекція заводу не виконала графіка підготовки підприємства до виробничого сезону. За графіком, всі підготовчі роботи мали завершитися до 25 серпня, однак готовність заводу не була забезпечена і на початок вересня. Так, на 8 бурякопунктах не підготували кагатних полів, не обладнали вагових, не здійснили ремонту під'їзних доріг (на залізничному полотні не замінили залізничних шпал), бурякопункти незабезпечені необхідним інвентарем, палива завезли не на весь сезон, а лише на 45 днів, а вапнякового каменю – на 30 днів. Найважливіші агрегати заводу незабезпечені кваліфікованими робітниками (не вистачало апаратників, пресовиків, ваговиків та

інших). Керівництво сусідніх районів було зобов'язане надати цукровому заводу допомогу в організованому наборі кваліфікованих робітничих кадрів, серед яких партійна організація заводу мала провести посилену масово-політичну роботу по втіленню в життя Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. щодо відповідальності працівників за дотримання виробничої й трудової дисципліни [510, арк. 196].

Важливе значення для продовольчого забезпечення області мало виробництво овочевих і кормових культур. Увага обласного керівництва до цих культур розпочинається із бюрократичної турботи про насіннєвий матеріал. Причому, як впливає із постанов обкому партії та облвиконкому, керівні структури тут, як і в інших галузях аграрного господарства, намагаються проникнути до найдрібніших деталей. Облвиконком своєю постановою від 5 травня 1940 р. визначає план посіву й посадки насіння овочевих культур та кормових коренеплодів у колгоспах області навесні 1941 р. обсягом 244,5 га. Вказано, що обласна філія «Сортнасінінеовоч» мала організувати своєчасне зведення на ці площі високоякісного сортового насіння, а Сільгоспбанк – забезпечити колгоспи кредитом на закупівлю такого насіння. Для кожного району довели план посіву окремих культур із загального плану по області. Передбачалося, що насіння овочевих культур буде готуватися на площі 105 га (30 га огірків, 31 га столових буряків, 20 га пізньої капусти, 11 га столової моркви, 18 га цибулі, інших культур – по 3–5 га), а насіння кормових культур – на площі 244,5 га (103 га кормових буряків, 3 га кормової моркви тощо) [821, арк. 28–31].

Такою ж «насініневою конкретикою» займається обком КП(б)У: 4 жовтня 1940 р. спільно з облвиконкомом він вирішував питання про буртування висадок дворічних овочевих культур і кормових коренеплодів у радгоспах області восени 1940 р. на площі 3 га для посадки й висіву цих культур навесні 1941 р. У постанові було дано чіткі вказівки агрономам радгоспів: «Забезпечити старанний відбір та закладку висадок на насіння для потреб 1941 р. не пізніше 15 жовтня 1940 р. з розрахунку висадки в наступному році на кожен гектар 160 тис. штук цибулі, по 35 тис. штук кормових буряків і моркви». Крім завдань по кількості, в постанові обласної влади надані інструктивні настанови: висадки на зберігання закладати тільки відсортовані, типові для даного сорту, непошкоджені шкідниками та хворобами, насіння зберігати в дезінфікованих овочесховищах; призначити відповідальних осіб за кагатування та зберігання висадок до весняних робіт 1941 р. [526, арк. 156].

Серед насіннєвих проблем обласного керівництва особливо гострою була проблема забезпечення господарств краю насінням кормових трав. Саме про це йшлося у спільній постанові облвиконкому та обкому партії від 16 жовтня 1940 р. «Про хід збирання й обмолоту насіння трав у колгоспах, радгоспах і одноосібних господарствах області». Незадовільний стан справ підтверджувався негативною статистикою: на середину жовтня скошено дещо більше чверті площ з насінням (26,5 %), а до їх обмолоту колгоспи й радгоспи ще не приступали. Особливо критичним був стан збирання конюшини в колгоспах Борщівського, Новосільського, Теробовлянського й Шумського районів.

Пасивно йшла закупівля насіння трав у колгоспів та одноосібних господарств: станом на 10 жовтня 1940 року з плану 8190 ц закуплено тільки 1263 центнери насіння (15 %). Керівництво заготівельних організацій (облдержсортфонд, облзаготльон, облзаготзерно) навіть не провело належної роботи з укладання угод із колгоспами та селянськими господарствами, як основними постачальниками насіння трав. Відповідальність за незадовільний стан справ покладалася не лише на керівників зазначених організацій, а й на секретарів райкомів партії та голів райвиконкомів, що залишили поза контролем таку важливу ділянку роботи. В рішенні визначені конкретні терміни: збирання насіння кормових трав мало закінчитися до 20 жовтня, обмолот люцерни – до 25 жовтня, конюшини – до 1 листопада; план державної закупівлі насіння кормових трав мав бути виконаним до 1 грудня 1940 р. Передбачалися певні заохочення для працівників, зайнятих на роботах, пов'язаних із заготівлею насіння трав: нарахування колгоспникам трудовнів у подвійному розмірі за умови закінчення робіт у 20-денний термін з початку косовиці [471, арк. 57–58].

Одним зі шляхів забезпечення області насінням овочевих культур і кормових коренеплодів була їх заготівля обласною філією «Сортонасіннеовоч» в сільських радах і колгоспах. Планом заготівлі з урожаю 1940 р. для весняного посіву 1941 р. передбачено заготовити в селах Збаразького, Копичинецького, Борщівського, Струсівського і Білобожницького районів 12,6 центнера такого насіння: 8,8 ц цукрового буряка, 2,0 ц кормового буряка, 1,5 ц столового буряка, 0,3 ц цибулі. Визначено 3 приймальних пункти: Тернопільський склад облфілії «Сортонасіннеовоч», Борщівська й Чортківська крамниці «Сортонасіннеовоч» [831, арк. 29].

У березні 1941 р. облвиконком аналізує рівень забезпечення господарств області насінням овочевих культур і визнає, що обласна філія «Сортонасіннеовоч» «не виконала вказівок щодо наближення насіння овочевих культур до господарств, не налагодила контролю за реалізацією насіння через райспоживспілки», також «незадовільно проходила реалізація насіння через крамниці «Сортонасіннеовоч», внаслідок чого план виконано лише на 13,1 %. Господарства до посіву овочевих культур неготові, насінням вони незабезпечені» [883, арк. 25].

Поступово організовувались роботи по вирощуванню розсади та овочів у закритому ґрунті. На початок 1940 р. в колгоспах області було 1500 парникових рам (їх мали 23 райони із 38). Найбільшими були парникові господарства Шумського (365 рам), Білобожницького (220 рам), Копичинецького та Борщівського (по 200 рам) районів. У 6 районах діяли 7 теплиць (у Тербовлянському, Пробіжнянському, Підволочиському, Бережанському, Великоглибочківському по 1, в Білобожницькому – 2) загальною площею 300 кв. м. 4 лютого 1940 р. бюро обкому партії затверджує план будівництва нових парникових рам і теплиць у колгоспах області. Парникові рами передбачено закласти в усіх колгоспах краю в додатковій кількості 3500 штук і цим довести їх загальну кількість до 5 тис. штук. Планувалося будівництво 4 нових теплиць загальною площею 100 кв.м (у Скалатському, Кременецькому, Гусятинському, Зборівському районах). Отже, загальна площа тепличного господарства колгоспів зростала до 400 м² в 11 теплицях [544, арк. 78–79].

У листопаді 1940 р. обком партії та облвиконком затверджують конкретизований по районах і в розрізі окремих овочевих культур план вирощування овочів у закритому ґрунті колгоспами області. На вищезгадані 5 тис. парникових рам і 11 теплиць доведено план вирощування овочів у кількості 15,07 т, з них – 1,4 т помідорів, 10,5 т огірків, 3,11 т інших овочів. Цією ж постановою облвиконком виділяв необхідну кількість деревини, а облспоживспілка була зобов'язана завести 4,2 тис. кв. м скла, 125 кг цвяхів для будівництва й ремонту парникових рам і теплиць у колгоспах. облземвідділ мав до 1 лютого 1941 р. підготувати для районів області 82 кваліфікованих працівники парниково-тепличного господарства [543, арк. 75].

Зроблено перші кроки до оновлення та розширення садового господарства області, бо забезпечення населення області плодоягідною продукцією було явно недостатнім. 24 листопада 1940 р. облвиконком приймає рішення «Про організацію плодородсадників у Тернопільській області», завданням яких стала підготовка для колгоспів і одноосібних селянських господарств посадкового матеріалу плододових дерев. Обласне земельне управління підготувало план мережі 8 міжрайонних плодородсадників загальною площею 250 га. Серед них – Почаївський (50 га, на базі колишнього садового господарства Кременецького ліцею, що знаходилось у розпорядженні Білокриницького радгоспу) для обслуговування Почаївського, Кременецького, Шумського, Залозцівського і Великоглибочківського районів; Вишнівецький (65 га, на базі плодородсадника колишнього Кременецького ліцею, що знаходився у розпорядженні Вишнівецького райземвідділу) для обслуговування Вишнівецького, Катербурзького, Ланівецького, Новосільського, Збаразького, Підволочиського та Великобірківського районів; Микулинецький (25 га, в колгоспі ім. 17 вересня с. Настасів цього ж району) для обслуговування Микулинецького, Козівського, Струсівського і Золотниківського районів; Тербовлянський (25 га, в колгоспі ім. Леніна с.Сороцьке цього ж району) для обслуговування Тербовлянського, Скалатського, Гримайлівського і Буданівського районів; Копичинецький (25 га, в колгоспі ім. Сталіна с. Коцюбинці цього ж району) для обслуговування Копичинецького, Гусятинського, Пробіжнянського, Білобожницького й Чортківського районів; Бучацький (25 га, в колгоспі ім. Сталіна с. Трибухівці цього ж району) для обслуговування Бучацького, Підгаєцького, Коропецького, Монастирського й Золотниківського районів; Тлустенський (25 га, в колгоспі ім. Ворошилова цього ж району) для обслуговування Тлустенського, Борщівського, Мельницького, Скала-Подільського і Заліщицького районів. Причому Почаївський і Вишнівецький плодородсадники були державними, а всі інші – колгоспними. Новоутвореним плодородсадникам передавалося наявне майно колишніх господарств, на базі яких вони формувалися. За ними закріплювалися території цих господарств, а Облземуправління відповідало за їх укомплектування відповідними кадрами [846, арк. 40].

Стурбованість обласної влади викликав стан виноградних насаджень. Проведеним у 1940 р. переписом цього поширеного виду ягідних культур виявлено, що в багатьох господарствах, які мають виноградні насадження, «допущена безгосподарність у справі їх збереження, догляду за ними та належного розширення

площ». Вказано на основний недолік – відсутність своєчасного обробітку та порушення агротехнічних норм догляду за насадженнями, внаслідок чого мала місце загибель виноградників на значних площах. Так, в Зозулинецькому радгоспі загинули 5 га винограду. За даними перепису, державні господарства області мали майже 650 тис. кущів винограду на площі біля 170 га, колгоспи – майже 30 тис. кущів на площі понад 7 га, в індивідуальних господарствах колгоспників, одноосібників, робітників і службовців нараховувалося понад 100 тис. кущів на площі майже 37 га.

З метою збереження насаджень, забезпечення їх належної врожайності, а також дальшого розширення площ рішенням облвиконкому від 5 жовтня 1940 року про «Підсумки перепису виноградних насаджень 1940 р. по Тернопільській області» передбачалася низка заходів. Насамперед керівництво радгоспів, колгоспів, інших господарських організацій, що мали виноградники, було зобов'язане до суворого дотримання агротехнічних норм догляду за насадженнями й до реалізації заходів щодо розширення виноградних площ. Обласне земельне управління отримало розпорядження передати колгоспам і радгоспам виноградні насадження сільрад, інших організацій, якщо такі знаходились у занедбаному стані, а з метою розширення виноградних площ – розробити й довести до колгоспів і радгоспів план організації виноградних розсадників і залучити їх до вирощування винограду. Особлива увага зверталася на можливості розвитку виноградарства в Заліщицькому, Мельницькому, Борщівському, Тлустенському, Скала-Подільському, Чортківському й Золотопотіцькому районах, як найсприятливіших для вирощування винограду за кліматичними умовами. Саме цим районам доводився план закладки виноградників по роках і в сортовому розрізі, а колгоспи згаданих районів були зобов'язані при введенні сівозмін передбачити виділення земельних площ для закладки виноградників на наступні роки [646, арк. 14].

Отже, за перший рік управління аграрним сектором господарства краю, партійне керівництво продемонструвало свої системні недоліки, а планово-адміністративна система господарства, що запроваджувалася радянською владою, виявилася економічно неспроможною виконувати завдання накреслені урядом – забезпечувати населення необхідною сільськогосподарською продукцією.

3.5. Організація МТС – радянський експеримент в аграрному виробництві

Організація машинно-тракторних станцій за своїм значенням для соціалістичної трансформації соціалістичного господарства була одним із вирішальних заходів, що їх здійснювала радянська влада поряд із націоналізацією земель і колективізацією села. Тому стратегічно важливим кроком радянської влади було технічне переоснащення сільського господарства західноукраїнських областей, що мало не лише економічне, а й глибоко політичне значення. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 16 березня 1940 р. прийняли постанову «Про організацію державних машинно-

тракторних станцій в західних областях УРСР і БРСР», яку РНК УРСР і ЦК КП(б) У продублювали 25 березня. Цією постановою Наркомат земельних справ УРСР був зобов'язаний організувати навесні 1940 р. 100 МТС з таким розподілом по областях: Волинська – 18, Дрогобицька – 10, Ровенська – 16, Львівська – 20, Станіславська – 14, Тернопільська – 22. Для організованих МТС передавалися садиби націоналізованих маєтків колишніх крупних землевласників разом із житловими та господарським приміщеннями.

До машинно-тракторних станцій західних областей з існуючих на Сході МТС завозили 600 тракторів «У-2», 100 – «СТЗ-НАТІ» з комплексом запасних частин до них, 150 бурякових сівалок, 100 п'ятикорпусних плугів, 600 тракторних луцильників, 700 залізних бочок. Окрім цього, виділялося 150 нових тракторів «У-2». Для забезпечення новоутворених МТС кваліфікованими кадрами на постійну роботу в західні області УРСР направлялися 100 директорів МТС, 100 заступників директорів по політичній частині, по 100 бухгалтерів, механіків, агрономів, 200 бригадирів тракторних бригад, 700 кваліфікованих трактористів. Практично весь керівний склад організованої на Заході України МТС був зі сходу УРСР.

Для кадрового зміцнення обласних земельних відділів на Західну Україну прибували по 2 кваліфікованих інженери-механіки в кожен облземвідділ. Створювалася відповідна ремонтна база в будівлях націоналізованих підприємств і майстерні поточного ремонту в кожній МТС. Розроблено примірний договір МТС з колгоспами та одноосібними селянськими господарствами на виконання тракторних робіт. В кожній області організовувалися по одній школі механізації сільського господарства, які спільно з курсами при МТС мали підготувати до 1 серпня 1940 р. не менше 2,5 тис. трактористів. Кожна така школа отримувала зі сходу УРСР директора, заступника директора по політчастині та три кваліфікованих лектори [95, с. 26–29].

4 червня 1940 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У приймають додаткову постанову про організацію МТС в західних областях УРСР, за якою в II – III кварталі 1940 р. має бути організовано 74 МТС з таким розподілом по областях: Волинська – 12, Дрогобицька – 7, Ровенська – 14, Львівська – 14, Станіславська – 11, Тернопільська – 16. Підхід до їх кадрового забезпечення залишався таким самим: у нові МТС партійно-державні органи направляли 74 директорів, 74 заступників директорів по політичній частині, по 74 бухгалтери, механіки і агрономи, 148 бригадирів тракторних бригад і 550 трактористів [95, с. 30–31].

Політичний контекст організації МТС в західноукраїнських областях був домінуючим, хоча зовні слідував за економічним. Запроваджувана комуністичною владою колективізація сільського господарства була не тільки реорганізацією аграрного виробництва, а й докорінною перебудовою його економічних і функціональних основ. Важливим елементом такої перебудови стало створення МТС як державних структур, покликаних економічно й виробничо-технічно «прив'язати» до себе колективні сільські господарства й цим самим ще більше узалежнити село від радянської влади. Процес остаточного закріпачення колективізованого села за допомогою МТС здійснювався поступово. Спочатку колгоспи залежали від них

лише у технічному відношенні, а потім – і в організаційно-господарському. МТС поряд із партійними органами й державними установами стали ще однією партійно-державною структурою управління колгоспами та політико-економічного контролю за їх діяльністю. Саме для останнього при МТС були створені політичні відділи, що діяли за вказівкою партійних комітетів (райкомів і обкомів КП(б)У) і тісно співпрацювали з районними відділами НКВС (політвідділи МТС були ліквідовані лише в 1954 році) [72, с. 128].

В оцінках радянських істориків формування МТС в західних областях України мало винятково позитивне значення як в економічному, так і в соціально-політичному аспектах. Економічно МТС потужно впливали на зміцнення продуктивного потенціалу колгоспів і некооперованого селянства, а отже, і на підвищення добробуту селян. Політично їх діяльність демонструвала турботу Комуністичної партії й радянського уряду про сільського трудівника. Ця турбота виявлялася в усьому: від технічного оснащення МТС до їх кадрового забезпечення. Таку турботу підтверджують офіційною статистикою, за якою протягом року новостворені МТС одержали 4815 тракторів, 404 вантажні автомашини, 764 автопересувки. Крім цього, Наркозем СРСР виділив для продажу селянам за низькими цінами 300 жаток-самоскидок, по 3 тис. кінних плугів і культиваторів. На підготовку механізаторських кадрів в 1940 р. направлено майже 40 млн крб.

25 листопада 1940 р. Тернопільський облвиконком у своїй постанові зазначає, що «рішення Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 березня 1940 року про організацію державних машинно-тракторних станцій в області виконано: організовано 38 державних МТС, з них 22 МТС першої черги і 16 – другої» [847, арк. 46]. МТС створювалися за спільним рішенням облвиконкому та обкому партії, яким затверджувався титульний список створюваних машинно-тракторних станцій в розрізі районів і конкретний розподіл сільськогосподарської техніки, сільгоспреманенту, житлових та господарських будівель, що передавались у їх власність. Так, МТС другої черги (16 МТС, створювані за рішенням облвиконкому та обкому партії від 13 червня 1940 р.) отримували 96 тракторів «СТЗ-НАТІ» (по 6 тракторів на кожну МТС), 33 трактори «У-2» (по 2, а Мишковецька МТС Микулинецького району – 3), 96 п'ятикорпусних тракторних плугів (по 6 на кожну МТС), 48 тракторних лущильників (по 3), 80 зернових сівалок (по 5), 96 культиваторів (по 6), 32 автомашини (по 2), 288 залізних бочок (по 18), 32 двокорпусних тракторних плуги (по 2).

Визначався напрямок діяльності кожної МТС: 7 з них спеціалізувалися по зерну, 3 – по зерну і цукровому буряку, 2 – по зерну й городині, по 1 – по зерну й картоплі, зерну й технічних культурах, зерну й тваринництву, зерну й кормових травах. МТС отримували 41 житлову будівлю (в основному по 2–3, а Перепельницька Зборівського району й Скала-Подільська – по 1) та 93 господарські будівлі (в основному по 4–6, а Михайлівська Мельницького району – 10, Вишнівецька, Борсуківська Лановецького району та Задорівська Усть-Зеленського району – по 3).

Створеним 16 МТС необхідно було обслуговувати 133288 господарств, яким у 412 селах належали 425837 га орної землі. Прикріплені до МТС селянські госпо-

дарства мали 67543 коней і 188 волів як основну тяглову силу в проведенні комплексу сільськогосподарських робіт. Багато запитань виникає з огляду на зрівняльний принцип розподілу машин і техніки між МТС. Так, кожна МТС отримала по 2 автомобілі. Але 3 з них (Вишнівецька, Почаївська й Новосільська) знаходилися від ближньої залізничної станції на відстані понад 20 км, 8 – на відстані 3–5 км, інші – в середньому 8–10 км, що ставило перші 3 МТС у невідповідні умови щодо вирішення транспортних проблем (постачання пального, матеріалів, запчастин тощо).

Ще важче обґрунтувати «зрівнялівку» в розподілі землеобробної техніки, насамперед тракторів і плугів (всім по 8 тракторів і по 8 плугів). Цією технікою Дарахівська МТС Струсівського району обслуговувала 6350 господарств 20 сіл з площею орних земель 17,7 тис. га, а Літятинська МТС Бережанського району – 10237 господарств у 48 селах з площею орних земель 31,6 тис. га. У першому випадку навантаження на 1 трактор складало умовно 2,2 тис. га, а в другому – майже 4 тис. га [463, арк. 100–101]. Цим же рішенням бюро обкому партії та облвиконком технічно «підкріпили» створені раніше 22 МТС (так звані «МТС першої черги»): виділили їм по 1 тракторному культиватору та по 6 двокопусних тракторних плугів, застосувавши той же зрівняльний принцип [465, арк. 103].

Зрівнялівка переростає в суб'єктивізм при визначенні планових завдань кожній окремій МТС. При однаковій кількості рівноцінної техніки (по 6 тракторів «СТЗ-НАТІ», по 2 трактори «У-2», по 6 п'ятикорпусних і по 2 двокорпусних тракторних плуги, по 6 культиваторів і по 5 сівалок), 16 МТС другої черги отримали різні планові завдання щодо проведення тракторних робіт в господарствах області. Так, при рівному технічному оснащенні Михайлівська МТС Мельницького району та Васильківська МТС Гусятинського району, як і деякі інші МТС другої черги, зобов'язані згідно з доведеним планом виконати тракторних робіт у перерахунку на м'яку оранку на площі 3916 га кожна. Саме тоді Вишнівецька МТС за цим самим планом мала виорати 4110 га, Вичерківська МТС Монастириського району і Почаївська МТС – по 3433 га. Така ж невідповідність спостерігалась і в розподілі планових завдань з тракторних робіт для 22 МТС першої черги: більшість із них мала планову норму 4082 га, а Темногаєцька МТС Дедеркальського району – 3521 га, Підволочиська МТС – 3471 га, Дзвиняцька МТС Заліщицького району – 3240 га, Бережанська МТС – 3046 га. Різниця у завданнях досягала 1 тис. га, що практично неможливо обґрунтувати з огляду на приблизно рівні кліматичні та ґрунтові умови й рівнозначну технічну оснащеність [572, арк. 134].

Необхідно зауважити, що рівень технічної забезпеченості МТС визначався не лише кількістю наявної сільгосптехніки, насамперед тракторів, а й якістю одержаних технічних одиниць. Саме якість технічного стану сільгоспмашин, що поступали на укомплектування МТС, була низькою до критичного рівня, до непридатності поставленої техніки. Про це говорив секретар Підгаєцького райкому партії у своєму виступі на обласній партконференції у квітні 1940 р.: «Наша МТС одержала 2 трактори 1935 року випуску. Це означає, що вони вже мали бути списані, але їх направили нам, хоча є рішення ЦК партії, щоб на місця прислали тільки

трактори випуску четвертого кварталу 1939 року. Я телефонував з цього приводу, говорив про рішення ЦК щодо постачання тракторів, але нам присилають зовсім непридатні. Треба притягувати до відповідальності тих людей, які не виконують рішення ЦК щодо допомоги МТС». У цьому ж виступі зустрічаємо й інший типовий організаційний недолік в роботі МТС – відсутність належної узгодженості в постачанні пально-мастильних матеріалів з одночасним дефіцитом відповідних ємностей: «Виїхали в поле, але немає мастил. Дещо дістаємо на місці. Кажуть, що наше мастило відправили в Львів, бо в нас не було куди його злити» [353, арк. 92].

25 листопада 1940 р. облвиконком розглядає питання «Про виконання рішень Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 березня 1940 року про організацію державних машинно-тракторних станцій в західних областях УРСР», де зазначалося, що завдання у кількісному відношенні виконане: кожен район області отримав по одній МТС. Але кількісні показники якісними не підкріплялися. Насамперед через те, що житловими й виробничими будівлями МТС області забезпечені не повністю. Проблемними залишалися будівництво й ремонт майстерень: станом на 20 листопада 1940 р. із 38 МТС роботи були завершені тільки в 12. Із запізненням ішло пристосування приміщень під майстерні поточного ремонту: кошти, асигновані на ці роботи, були освоєні тільки на 50 %.

План тракторних робіт МТС області виконали на 83 %. На 18 МТС допущені перевитрати пального на суму 51,2 тис. крб., а на ремонті тракторів і сільгоспмашин перевитрати склали 41,3 тис. крб. Облвиконком вимагав від керівництва облземвідділу, голів райвиконкомів і директорів МТС вжити заходів до завершення тракторних робіт в кількадекільні термін, закінчити пристосування приміщень під майстерні поточного ремонту та будівництво нафтоскладів по МТС до середини грудня. Крім цього, вони мали забезпечити перекриття перевитрат на пальне й ремонт сільгосптехніки. У зв'язку з цим передбачалося проведення ревізій по всіх МТС області. Було дане доручення організувати на місцях реставрацію та виготовлення запчастин для тракторів та інших сільгоспмашин.

Серед запропонованих організаційних заходів – створення в кожній МТС приймальних комісій з прийому техніки після ремонту (прийом здійснювався відповідним актом, який підписували директор МТС, старший механік і завідуючий райземвідділом). Одним із фінансових заходів було запровадження відрядної оплати праці по ремонту згідно з нормами Наркомату земельних справ СРСР, що мають бути доведені до кожної бригади й до кожного робітника. Важливий адміністративний захід – відрядження до МТС, які не виконували плану тракторних робіт, відповідальних працівників облземвідділу [847, арк. 46].

Про низький рівень організації праці та трудової дисципліни в МТС області свідчить постанова облвиконкому від 25 вересня 1940 р. «Про виконання указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 липня 1940 року «Про заборону самовільного залишення роботи трактористами й комбайнерами, які працюють у машинно-тракторних станціях», де зазначалося, що керівники окремих МТС не забезпечили виконання нормативних актів вищих органів державної влади, спрямованих на зміцнення трудової дисципліни серед працівників МТС, на підвищення про-

дуктивності праці та на успішне виконання виробничих планів. В деяких МТС працівники не ознайомлені зі згаданим указом Президії Верховної Ради СРСР, безвідповідально ставляться до виконання трудових обов'язків. Мали місце випадки невиходу трактористів на роботу протягом 2–3 днів. У колгоспах і майстернях МТС не було книг обліку приходу на роботу та виходу з роботи працівників. Обласний і районні земвідділи не контролювали стану трудової дисципліни на місцях. Прогульники та дезорганізатори виробництва не притягалися до судової відповідальності, як цього вимагав згаданий Указ. Окремі керівники МТС приховували факти порушення трудової дисципліни працівниками. У МТС і тракторних бригадах не було внутрішнього розпорядку дня, не велося чергування відповідальних працівників з метою контролю роботи трактористів у нічні години. Керівництво облземвідділу зобов'язали забезпечити усунення згаданих недоліків, а обласній прокуратурі доручено розслідувати факти порушення указу Верховної Ради СРСР від 17 липня 1940 р. і винних притягнути до судової відповідальності [817, арк. 25].

Загальне керівництво діяльністю МТС здійснювали обком партії та облвиконком через обласне земельне управління, райвиконкоми та районні земельні відділи. Облвиконкомом і обкомом партії вирішувалися не лише стратегічні проблеми в роботі МТС як державних структур в аграрному секторі обласного господарства, а й конкретні виробничі питання, як-от затвердження робочих планів, графіків проведення того чи іншого виду технічних робіт. Так, 5 червня 1940 р. облвиконком розглядав план-графік ремонту зернозбиральної техніки в колгоспах, МТС і селянських господарствах області до жнивної кампанії 1940 р. Затверджений облвиконкомом план-графік мав бути доведеним до МТС до 7 червня, а до колгоспів і селянських господарств (через сільські ради) – до 10 червня. облземуправління зобов'язане було забезпечити завершення ремонту техніки до 25 червня. Якість ремонту перевірялася створеними райвиконкомами, райземвідділами й директорами МТС спеціальними технічними комісіями, що оформлялося відповідними актами.

Облвиконком розробив механізм проведення ремонту, яким передбачалося залучення до ремонту зернозбиральних машин робітників, які працювали на цих машинах в полі, для чого необхідно було взяти їх на облік, перевірити, провести з ними короткотермінові курси-семінари, після цього скласти угоди щодо їх участі в ремонтних роботах. Допомога одноосібним селянським господарствам також здійснювалася через відповідні угоди з ними (з використанням можливостей ремонтних майстерень в колгоспах і при МТС). При відсутності можливостей для ремонту складної сільгосптехніки на місці допускалася передача даної техніки в ремонтні майстерні сусідніх районів. Обласне управління сільгосппостачання отримало доручення завезти в МТС області необхідні запасні частини й ремонтні матеріали, а облспоживспілка – необхідний сільгосппреманент. Голови райвиконкомів і завідувачі райземвідділами повинні були максимально сприяти використанню місцевих ресурсів для забезпечення безперебійного ремонту й підготовки збиральної техніки (випалювання деревного вугілля, виготовлення знарядь і окремих запчастин

з місцевих). Водночас до 30 червня мала завершитися підготовка зерносховищ і групових токів для використання складних молотарок [783, арк. 25].

Привертає увагу графік ремонту збиральної техніки. Зокрема, 22 МТС, що діяли з весни 1940 р., повинні були за період з 20 травня до 25 червня відремонтувати 175 жаток, з них 53 – до 30 травня, 65 – до 10 червня, 57 – до 25 червня. Зауважимо, що цей графік затверджено облвиконкомом 5 червня і доведено до виконавців 10 червня 1940 р. Тобто на час доведення графіка ремонту вже мало бути відремонтовано 118 (67,4 %) зі 175 жаток [783, арк. 29].

Такий же безвідповідальний підхід обласного керівництва до розробки завдань (в даному випадку – графіка ремонтних робіт) спостерігаєм і в інших документах такого плану, наприклад, у графіку ремонту молотарок в МТС області. Ремонту підлягали 245 молотарок, з них 61 вимагала капітального ремонту, 138 – поточного і 46 – профілактичного. В термінах вже згадана неузгодженість дати затвердження графіка й доведення його до трудових колективів відповідно 5 і 10 червня 1940 р. За графіком, на 20 травня мав завершитися ремонт 41 молотарки, на 30 травня – 57, на 10 червня – 77 молотарок. Знову ж таки 175 (71,4 %) із 245 молотарок мали бути відремонтовані ще до оприлюднення цього графіка. Отже, графік включав роботи, які повинні були здійснюватися рівно місяць тому. Ці факти підтверджують хронічну проблему соціалістичного адміністрування в управлінні виробничими (і навіть бюджетними) процесами, яка отримала дефініцію «планування заднім числом» [783, арк. 26].

Певні висновки випливають із графіка ремонту нафтодвигунів в МТС області. Ремонту підлягали 24 нафтодвигуни (8 – капітальному, 12 – поточному, 4 профілактичному) і 24 бензинових двигуни (15 – поточному і 9 – профілактичному). 7 МТС ремонтом двигунів не займалися, 7 – здійснювали ремонт нафтодвигунів, 7 – ремонт бензинових і лише одна Шпиколосецька МТС Кременецького району ремонтувала двигуни обох типів. Це свідчить про брак спеціалістів відповідної кваліфікації в більшості МТС області. Другий висновок стосується високого відсотка зношеності нафтових двигунів: 8 (33,3 %) з них потребували капітального ремонту, 12 (50 %) – поточного і лише 4 (16,7 %) – профілактичного. Ці дані підтверджують низький технічний стан основного виду сільгоспмашин, наявних в МТС області [783, арк. 27–28].

Якою мірою МТС та їх ремонтні майстерні впливали на підготовку техніки до збирального сезону, можна судити з аналізу графіків ремонту цієї техніки в МТС і в інших господарствах області. Паровими двигунами, яких в області було 272 одиниці, МТС не займалися зовсім. Згідно зі згаданим графіком всі 22 МТС першої черги в період з 10 травня до 20 червня ремонтували 24 нафтодвигуни, яких в області нараховувалося 337 штук. Звідси випливає, що МТС готували до жнив лише 6,6 % нафтодвигунів. У цей же період у МТС ремонтувалася така ж кількість бензинових двигунів із 340 наявних в різних господарствах області, тобто тільки 6,5 % всіх таких двигунів проходили через ремонтні майстерні МТС.

З цього графіка проглядається картина технічної оснащеності сільського господарства окремих районів. Єдиний з усіх Підволочиський район не мав жодного

двигуна; Золотопотікський, Буданівський, Усть-Зеленський – по 2 парових двигуни. Такі двигуни були ще в 34 районах із 38; 30 районів використовували нафтові двигуни, 24 – бензинові. Найбільше двигунів мали Новосільський район – 78 (14 парових, 27 нафтових, 37 бензинових), Збараський – 59 (8 парових, 11 нафтових, 40 бензинових), Гримайлівський – 58 (12 парових, 46 бензинових), Скалатський – 53 (9 парових, 22 нафтових, 22 бензинових). Нерівномірність технічного забезпечення районів видно із розподіленості нафтових і бензинових двигунів: 5 районів мали більш як по 20 нафтових, 9 районів – більш як по 10; 15 районів – менше 10, а 9 районів їх не мали зовсім; 46 бензинових двигунів працювали в Гримайлівському районі, 40 – в Збараському, 37 – в Новосільському, 4 райони мали більш як по 20 двигунів, 5 районів – більше 10, 12 районів – менше 10, а 14 районів бензинових двигунів не мали зовсім. Технічна оснащеність – один із вирішальних чинників, що визначають можливості не лише сільськогосподарського, а й всього іншого виробництва, і мав би впливати на встановлення виробничих завдань перед господарствами. Але цього, як правило, не враховували в умовах адміністративно-командної системи управління господарським життям [774, арк. 35].

Реальний вплив МТС на хід збиральної кампанії в області можна визначити із наявності збиральної техніки, яка використовувалася поза МТС в інших господарствах і належала в абсолютній більшості одноосібним селянським господарствам. До такої техніки відносилися 69 снопов'язалок, 385 самоскидок, 157 сінокосилок, 286 кінних граблів. Найбільше сільгоспзнарядь цього типу мали Бучацький (52 одиниці), Великобірківський (47), Новосільський (42), Збараський (40) і Катербузький (39) райони [775, арк. 36].

На жнивях 1940 р. в господарствах Тернопільщини планувалося задіяти 2534 молотарки (376 парових, 762 моторних, 1090 кінних, 306 ручних). Якщо врахувати, що МТС займалися ремонтом лише парових і моторних молотарок (1138 одиниць) і взяти до уваги, що згідно з графіком ремонту МТС мали відремонтувати 245 молотарок, то доля цієї державної структури в підготовці такого важливого виду сільгоспмашин складе всього 21, 5 % механізованих і 9,5 % всіх молотарок [773, арк. 34].

На осінньо-зимовий ремонт 1940 – 1941 років за рішенням облвиконкому від 25 вересня 1940 р. було поставлено 254 трактори (105 – марки «У-2», 108 – марки «СТЗ-НАТІ», 21 іномарка). З усього тракторного парку капітального ремонту потребували 34 трактори марки «У-2», 5 – марки «СТЗ-НАТІ» та всі іномарки. На поточний ремонт ставали 54 трактори «У-2», 9 – «СТЗ-НАТІ». Основним видом капітального ремонту був ремонт двигунів. 17 із 22 МТС (крім Дзвинячської, Денисівської, Шпиколосецької, Суразької і Грабовецької) ремонтували 60 тракторних двигунів (5 – «СТЗ-НАТІ», 34 – «У-2», 21 іномарка). 11 двигунів ремонтувала Білобожницька МТС, 6 – Мшанецька, 5 – Язловецька, 4 – Тлустенська, інші – по 2 – 3 двигуни. Щодо двигунів іномарок було прийняте рішення після капітального ремонту поставити їх на стаціонарне використання як таких, що відпрацювали свій ресурс у польових умовах. На підставі цієї постанови облвиконкому Облземвідділ просив у Наркомату земельних справ УРСР додаткові кошти для проведен-

ня осінньо-зимового ремонту тракторів [816, арк. 27–30]. 5 травня 1941 р. облвиконком затвердив план ремонту збиральних машин по МТС і колгоспах області на збиральну кампанію 1941 р. У зв'язку з початком радянсько-німецької війни про виконання цього плану говорити не доводиться, але його показники розкривають рівень технічної оснащеності сільського господарства Тернопільщини на весну – літо 1941 р. Ремонті підлягали 281 паровий, 114 нафтових, 112 бензинових двигунів, 266 жаток, 324 складних і 174 напівскладних, 1025 кінних молотарок, 1950 віялок, 13800 возів, 54 сінокосилки, 137 кінних граблів і 27 снопов'язалок. Ремонт згаданої техніки мав здійснюватися по всіх 38 МТС області (22 – першої і 16 – другої черги). Деякі МТС не виконували тільки окремих видів ремонту, як зазвичай, з причини відсутності необхідних умов (обладнання, кадри) [910, арк. 28–36].

Контроль за роботою МТС здійснювався здебільшого за найважливішим показником – виконанням плану тракторних робіт, що було першочерговим завданням всіх і кожної машинно-тракторної станції. 23 вересня 1940 р. бюро обкому партії слухало питання «Про виконання машинно-тракторними станціями тракторних робіт по області» і змушене визнати хід виконання цього плану незадовільним: станом на 10 вересня з плану 87840 га зорано тільки 32946 га (37,5 %). Низьким був виробіток на 1 трактор: при плані 261 га вироблялося всього 108 га, або 41,4 % передбаченої виробничої норми. Окремі МТС, де була належно організована робота по використанню тракторного парку, дотримуються графіка виконання тракторних робіт: Іванівська МТС виконувала цей графік на 70 %, Трибухівська – на 62 %, Чортківська – на 52 %. Ці та деякі інші МТС мали змогу виконати робоче планове завдання з осінньої оранки в господарствах області.

Проте в більшості МТС тракторний парк використовувався вкрай неефективно, насамперед через низький організаційний рівень керівництва ними. Директори МТС станом на 20 вересня ще не уклали угод із селянськими господарствами та колгоспами на проведення осінньої оранки, тому землеобробна сільгосптехніка залишалася незавантаженою. Значна частина МТС має такі низькі темпи тракторних робіт, що втрачає можливості виконати річний план. Наприклад, Темногаєцька, Язловецька, Плотицька, Пробіжнянська, Суразька, Шпиколосівська та інші МТС виконали план осінньої оранки лише на 25–35 %. Такий низький обсяг виконаних робіт ставив під серйозну загрозу виконання річного планового завдання.

Незадовільно використовувалася техніка на токах при обмолоті зернових: пізно розпочиналися роботи, допускалися простої через поломки або нестачу пального, через відсутність робочої сили (спізнення або неявка на роботу, передчасне залишення роботи). Парадоксальним був той факт, що при невиконанні планового завдання, порушенні графіку робіт, частих простоях техніки мала місце значна перевитрата пального: в Суразькій МТС – 2700 кг, Плотицькій – 895 кг, Пробіжнянській – 829 кг та інших. Принципові помилки в керівництві машинно-тракторними станціями під час осінньо-польових робіт допустив Облземвідділ: ним не організовано належного контролю за використанням тракторного парку, не вживалися заходи щодо своєчасного забезпечення МТС паливом, для завантаження сільгосптехніки відповідним фронтом робіт [506, арк. 99].

У поле зору обласного керівництва потрапила робота окремих машинно-тракторних станцій. 29 квітня 1940 р. на засіданні бюро обкому партії звітували про свою роботу директори Збараської, Грабовецької та Підволочиської МТС, в діяльності яких виявлено низку недоліків, насамперед невиконання плану весняної оранки: по Збараській МТС із плану 240 виорано лише 85 га (35,4 %), по Грабовецькій – 120 із 778 га (15,4 %). Вкрай неефективно використовувався тракторний парк, неякісно проводилась оранка (глибиною 12–15 см при нормі 25–30 см), через що посів зернових та інших культур здійснювався у непідготовлений ґрунт. На польових станах для трактористів не забезпечено нормальних побутових умов, тому лише в одній Збараській МТС залишили роботу 4 трактористи. Слабо проводилась масово-політична робота, в тому числі не пропагувався досвід передовиків. Секретарям райкомів партії вказано «на незадовільне керівництво з їх боку роботою машинно-тракторних станцій», а директори МТС отримали більш конкретне завдання: «Протягом 10 днів укласти угоди з колгоспами й селянськими господарствами на види робіт, що забезпечують виконання виробничого плану МТС, а протягом 5 днів – прийняти молотарки та інші сільгоспмеханізми, які знаходяться в розпорядженні земельних органів району для використання у власній виробничій діяльності, насамперед у збиральній кампанії та осінньо-польових роботах».

З рішення бюро обкому впливав важливий практичний момент: ЦК КП(б)У і РНК УРСР дозволили та зобов'язали директорів МТС віддавати в оренду за помірну плату сільгоспманент, який МТС не використовували. Але в машинно-тракторних станціях така оренда практикою не стала, хоч і була вигідною обом сторонам: селянським господарствам, які отримували необхідні знаряддя праці, та МТС, які за невикористовуваній реманент мали певну орендну плату, що позитивно впливало б на економічно-фінансові показники їх роботи. Однак на перешкоді став бюрократизм адміністративної системи реалізації рішень [432, арк. 111].

Типову картину організаційного рівня виробничої діяльності МТС показав Тернопільський облвиконком 26 травня 1941 р. на засіданні з порядком денним «Про роботу Геленківської МТС Козівського району». Підготовку цієї МТС до весняних польових робіт визнано незадовільною. Не організовано двозмінної роботи трактористів, яких за штатом не вистачало 9 осіб, не було графіка технічного огляду тракторів. Не розроблено системи переходу тракторів з однієї площі на іншу після виконання необхідного комплексу робіт. Нераціонально здійснювалася розстановка тракторів по колгоспах, без урахування їх виробничих потреб. Так, в колгосп ім. Кірова, де на одного робочого коня припадало 15 га землі, не було направлено жодного трактора, а в колгосп ім. Леніна, де на одного коня припадало 7,3 га землі, – аж 2 трактори. План весняних польових робіт на 20 травня 1941 р. виконано лише на 83 %, але перевитрачено пального на 1035 кг.

Незадовільно проходила підготовка до збиральної кампанії. Не було розпочато ремонту парових двигунів, молотарок, іншої техніки. Не проводилися виробничі інструктажі та семінари з ковалями, машиністами, іншими робітниками, які працювали на ремонті сільгоспмашин. Не розпочалася заготівля пального до зби-

ральної кампанії. Роботи по обладнанню приміщення поточного ремонту техніки постійно відкладалися; виділені на це кошти використовувалися вкрай незадовільно: із 70 тис. крб., асигнованих ще в 1940 р., задіяно лише 7 тис. крб. (10 %), а 20 тис. крб., асигнованих в 1941 р., не використовувалися зовсім. Так само не реалізовувались асигнування на будівництво нафтобази, навіть 4 тис. крб., відпущених в 1940 році [858, арк. 8–9].

Серйозні проблеми виникали в розрахунках колгоспів і селянських господарств з МТС за проведені тракторні та інші види сільгоспробіт, що здійснювались у формі натуральної оплати сільгосппродуктами. За даними бюро обкому партії, озвученими на засіданні 3 жовтня 1940 р., станом на 1 жовтня із плану 4996 т натуроплата виконана лише обсягом 1074 т (21,3 %), а по окремих МТС цей показник значно нижчий від середньообласного: по Геленківській МТС Козівського району з плану 65 т виконано 4,4 т (6,7 %), по Грабовецькій МТС Великоборківського району – з плану 200 т виконано 15 т (7,5 %), по Збараській МТС – з плану 195 т виконано 30,4 т (15,6 %). «Такий стан виконання плану натуроплати по МТС області, - вирішило бюро обкому партії, – пояснюється тим, що Облземвідділ, Облуповнаркомзаг і окремі директори МТС не забезпечили оперативного керівництва справою виконання плану натуроплати». Ситуація ускладнювалася ще й тим, що незадовільно проходив обмолот зерна нового врожаю: молотарки на токах працювали з великими перервами, а частина простоювала із технічних причин (в Геленківській МТС із 9 працювали тільки 5, у Збараській із 12 – тільки 9); норми виробітку при обмолоті зерна не виконувалися; частина МТС відповідних угод з колгоспами й одноосібними господарствами не укладали; рахунки за проведені роботи колгоспам і одноосібним господарствам вручались із запізненням, що гальмувало надходження натуроплати. Саме на цьому наголошувалось у постанові бюро обкому партії: «Зобов'язати директорів МТС, райуповнаркомзагів забезпечити вручення рахунків за проведення МТС робіт в колгоспах і одноосібних господарствах і своєчасну здачу натуроплати на пункти Заготзерно» [521, арк. 101].

Ступінь уваги партійно-державних органів області до діяльності машинно-тракторних станцій можна визначити і за формуванням системи телефонного зв'язку на Тернопільщині. 5 квітня 1940 р. президія облвиконкому затвердила Титульний список телефонізації сільських рад і МТС у Тернопільському управлінні зв'язку, за яким телефонізувалося 36 об'єктів (14 сільських рад і 22 МТС), причому на кожному об'єкті встановлювався лише один телефонний апарат [762, арк. 79].

Отже, МТС здебільшого використовувалися вкрай неефективно, насамперед, через низький організаційний рівень керівництва, принципів помилки та бюрократизм рішень. Унаслідок постійно зривалися доведені плани «згори» для колгоспів і радгоспів в процесі колективізації краю.

3.6. Тваринництво області в системі колективного господарювання

24 червня 1940 р. на пленумі обкому КП(б)У оприлюднено статистику: в 63 колгоспах області було 4479 коней, 3582 голів ВРХ (з них 2224 корови), 1513 свиней і 1026 овець. В кожному колгоспі організовано по 2 ферми ВРХ і по 1 свинофермі, в 9 колгоспах – додатково по 1 вівцефермі, а в 14 – по 1 птахофермі. Такими були кількісні показники колгоспного тваринництва Тернопільщини влітку 1940 р. [355, арк. 32]. Наприкінці року в області діяли вже 84 колгоспи, які мали 80 молочнотоварних ферм, 76 свиноферм, 63 вівцеферми, 45 пасік [355; 49]. Про загальну картину стану тваринництва області в його колгоспному форматі можна судити зі статистичних даних по Збаразькому району: 41 тисяча населення, 8139 селянських дворів, 6545 коней, 9319 корів, 2375 овець. 3350 (40 %) селянських дворів не мали коней, 859 (10,6 %) – корів. У районі створено 3 колгоспи, кожен з яких об'єднував у середньому по 50 господарств [354; 6]. Про рівень утримання худоби в колгоспах коротко, але конкретно висловився на згаданому пленумі обкому партії начальник обласного земельного відділу: «Коні дуже худі, вівці ні на що непридатні» [355, арк. 30].

Вже 20 грудня 1939 р. на засіданні президії Тернопільського облвиконкому вивчалось питання «Про стан тваринництва в області та боротьбу з різними захворюваннями тварин». Після позитивної статистичної динаміки, що демонструвала підвищену турботу радянської влади до тваринництва краю, президія облвиконкому висловлює стурбованість щодо його стану, що підкріплює негативною статистичною динамікою: зростання масового забою худоби в повітах і поширення захворювань серед сільгосптварин на ящур, емкар, сибірську виразку (серед ВРХ), на рожу і чуму (серед свиней) і на сап серед коней. Боротьба з цими захворюваннями ускладнювалася відсутністю необхідних медикаментів і препаратів (дезинфікаційних препаратів, каустичної соди, хлорного вапна, формаліну), а також низьким кваліфікаційним рівнем ветеринарних кадрів. Ветеринарні лікарні та ветпункти не мали достатньої кількості медінструментарію, окремі з них не були забезпечені відповідними приміщеннями.

Для усунення згаданих недоліків облземвідділ, повітвиконкоми й повітземвідділи були зобов'язані надати ветеринарним установам належні приміщення та вжити заходів щодо їх укомплектування відповідними фахівцями. З приводу останнього облвиконком просив РНК УРСР в найкоротші терміни надіслати в область спеціалістів для організації обласної ветлабораторії, не менше 5 ветеринарних лікарів, в тому числі для керівництва обласним ветеринарним управлінням, по 20 ветфельдшерів і зоотехніків. Йшлося про створення складу ветеринарного постачання та про забезпечення області необхідною кількістю ветеринарного інструментарію, медикаментів, біопрепаратів і дезинфікаційних засобів.

Для пом'якшення кадрової проблеми за допомогою власних ресурсів Облземуправлінню доручено визначити навчальні заклади та школи, на базі яких могла

б здійснюватися підготовка і перепідготовка фахівців з тваринництва. З метою налагодження племінної справи у повітах області вирішено сформувати мережу зооветеринарних дільниць і організовано провести парувальну кампанію в 1940 р. Одним із засобів боротьби з масовим і хаотичним забоем худоби стала заборона забою тварин без огляду й дозволу ветеринарних працівників [705, арк. 3–4].

З урахуванням аграрного характеру регіону, що обумовлював традиційну увагу сільського населення до тваринництва, місцева влада за необхідністю змушена була розробляти й реалізовувати заходи з розвитку ветеринарної медицини. З асигнувань, спрямованих обласним бюджетом 1940 р. на фінансування потреб сільського господарства, значна частина йшла на забезпечення ветеринарної медичної допомоги. Із 2,5 млн крб., які місцевим бюджетом передбачалися на заходи по розвитку тваринництва, 2,1 млн крб. йшли на утримання структур ветеринарної мережі, з них 1,8 млн крб. – на ветлікарську допомогу, 340 тис. крб. – на утримання зоотехпунктів. Окрім цього, 344 тис. крб. виділялися на заходи по боротьбі з епізоотією. За рахунок цих коштів організовувались і утримувались 38 ветеринарних лікарень, 38 ветеринарних фельдшерських пунктів, 38 зоотехнічних пунктів, тобто в кожному районі області діяли ветамбулаторія (ветлікарня), ветфельдшерський і зоотехнічний пункти. В області було організовано 5 баклабораторій (з них 4 міжрайонні), 5 м'ясоконтрольних станцій, 5 лабораторій «Асколі» (по дослідженню шкірсировини на сибірку) і 5 дезінфекційних загонів. Крім цього, за рахунок 15 % відрахувань від коштів обов'язкового страхування асигновано 600 тис. крб. на нове ветеринарне будівництво [204, с. 12–13].

Фінансове забезпечення мережі ветеринарного обслуговування здійснювалося з різноманітних бюджетних джерел. Зокрема, будівництво ветеринарних лікарень у містах Тернополі та Чорткові фінансувалося з фондів державного страхування. Причому ветеринарні лікарні в обох містах були однотипними й на структурні елементи кожної з них виділялася суворо однакова кількість коштів: на ветеринарну лабораторію – по 130,2 тис. крб., на інфекційний стаціонар – по 68,6 тис. крб., на ізолятор – 30,7 тис. крб., на склад медикаментів – по 26,0 тис. крб., на газову камеру – по 6,4 тис. крб., навіть на зовнішню вбиральню – по 9 тис. крб.

Зауважимо, що із загальної суми асигнувань (близько 270 тис. крб. на кожну з лікарень) на проектно-кошторисні роботи йшов лише 1 % затрат, тобто менше 2,7 тис. крб. Привертають увагу помірковано-економні адміністративно-господарські витрати, чітко визначені у рівних сумах як для обласного, так і для районного центрів, – по 17,3 тис. крб. Лише для Чорткова було виділено на 2 тис. крб. більше для відряджень фахівців у зв'язку з віддаленістю від обласних установ.

Оптимальним був штат адміністративно-технічного персоналу з обслуговування будівництва ветлікарень: по одному виконробу, техніку, бухгалтеру, комірнику, експедитору, техпрацівниці-кур'єру і по 3 сторожі. На утримання цього штату виділялося всього 12,7 тис. крб. Підкреслимо, що нарахування на фонд заробітної плати складала лише 595,6 крб., тобто 4,7 % [797, арк. 40–43].

Охорона й розвиток тваринництва краю були важливими факторами зміцнення аграрного виробництва та однією з передумов колективізації сільського господар-

ства через залучення в колгоспи дрібних селянських господарств. Тому обласна влада й органи влади на місцях, незважаючи на завантаженість вирішенням першочергових політичних і соціально-економічних проблем, із граничною серйозністю поставилися до реалізації заходів по боротьбі з епідеміями ящура та чуми, що вразили тваринництво Тернопільщини наприкінці 1939 – на початку 1940 років.

Своїм рішенням від 5 лютого 1940 р. облвиконком затвердив карантинні заходи проти дії ящура та чуми в населених пунктах Кременецького, Підгаєцького, Чортківського і Копичинецького районів. Карантин було накладено на небезпечні населені пункти згаданих районів. Причому зроблено це з чіткою конкретикою. Якщо на Кременеччині під карантин по ящуру потрапили 4 села, то в Підгаєцькому районі – 2 господарські двори поіменно названих селян.

Складнішою виявилася ситуація в Чортківському районі: там ящуром був уражений 21 селянський двір (знову ж із поіменно названими господарями) у 7 селах. Найбільше постраждала худоба в господарствах Копичинецького району: під карантинні заходи потрапили всі господарства 10 сіл і районного центру. Спалах чуми було зафіксовано лише в Кременецькому районі: під карантин потрапив господарський двір Кременецького ліцею [740, с. 7–8].

Конкретний зміст заходів боротьби з ящуром був схвалений облвиконкомом. Основні обов'язки по боротьбі з цією небезпечною хворобою сільськогосподарських тварин покладалися на повітвиконкоми, земельні відділи та ветеринарний нагляд на місцях. Ці структури були зобов'язані визначити небезпечні двори, перекрити рух тварин на всіх шляхах до повної ліквідації епізоотії, закрити ринки, припинити заготівлю тварин, торгівлю продуктами тваринного походження в районах і з районів, уражених ящуром, припинити ввіз і вивіз фуражу, накласти карантин на вражені господарські двори й населені пункти.

Тернопільський обласний земельний відділ відрядив до охоплених епідемією ящура населених пунктів області відповідну кількість ветеринарних фахівців, оснащених необхідними засобами боротьби з епізоотією. Водночас облвиконком просив Наркомзем УРСР відрядити до області групу ветеринарних фахівців для надання практичної допомоги в ліквідації епідемії ящура та виділити області необхідну кількість деззасобів і біопрепаратів [726, арк. 13–14].

Щоб продемонструвати безсумнівну прихильність радянської влади до сільського трудівника й підтвердити фактами її повсякденну турботу про добробут та інтереси сільського господаря, обласна преса широко пропагує досягнення радянської держави у справі організації та розгортання ветеринарної медицини. Причому робилося це у конкретному порівнянні зі станом ветеринарної справи до 1939 р. Зокрема згадується, що на Тернопільщині за часів Польщі були поширеними такі хвороби сільськогосподарських тварин: серед свиней – рожа, серед курей – холера, серед великої рогатої худоби – ящур.

Селяни не мали змоги запобігти втраті домашніх тварин з причини високої вартості їх лікування. Наприклад, за ветеринарний огляд курки польському лікарю-ветеринару треба було заплатити не менше 2 зл., коли саму курку на ринку оцінювали в 1 зл., а за ветеринарний огляд корови плата була взагалі непомірною – 10

зл. Ситуація з ветеринарною допомогою селу не могла бути іншою, бо на території всього Тернопільського воєводства працювали лише 13 ветеринарних лікарів.

У 1940 р. на ветеринарні заходи в Тернопільській області було виділено 2,8 млн крб., що у 28 разів перевищувало асигнування, які давала польська шляхта на всю ветеринарну медицину в Тернопільському воєводстві. Зусиллями нової влади було організовано 38 ветеринарних лікарень і стільки ж – фельдшерських ветеринарних пунктів. У цих закладах працювали 67 ветеринарних лікарів і 43 ветеринарних фельдшери. У Тернополі створили ветеринарно-дослідну лабораторію, яку обладнали найновішим устаткуванням і приладами. Окрім цього, було організовано 6 м'ясоконтрольних станцій, 6 дослідних лабораторій шкіряної сировини, сформовано 5 дезинфекційних загонів. У Чорткові та Язлові відкрито 2 ветеринарних технікуми, де навчалися 200 студентів. Працювали курси ветеринарних фельдшерів, які охоплювали 75 осіб [923, с. 4].

Не послаблювалась увага до здійснення заходів протидії тяжкій недугі великої рогатої худоби – ящуру. У цьому напрямі рішуче діяв Тернопільський обласний земельний відділ. Була проведена обласна конференція ветеринарних лікарів і ветеринарних оглядачів худоби з питань боротьби з ящуром. У села області відрядили 3 ветеринарних лікарів й 12 ветеринарних оглядачів для надання допомоги селянам у виявленні та лікуванні хворих тварин. В Тернопільському повіті відкрили 2 ветеринарних лікарні (в Микулинцях і Кізлові) та заплановано відкриття таких же лікарень у селах Янківці та Яструбів, а також у Тернополі. Преса закликала громадськість області мобілізувати всі зусилля для боротьби з цією небезпечною хворобою, всіляко сприяти ветеринарним працівникам у такій відповідальній справі [924, с. 4].

Про розгортання ветеринарного обслуговування сільського населення області свідчили наступні факти: у Збаразькому й Новосільському районах, де до 1939 р. на 68 сіл було лише 2 ветеринари (що аж ніяк не задовольняло потреб населення у догляді за тваринами), відкриваються ветеринарні лікарні, зокрема, закінчено ремонт ветлікарні у Збаражі, готується до відкриття ветеринарна амбулаторія у с. Добриводи; с. Сухівці Новосільського району відкривається районна ветеринарна лікарня, а в с. Максимівка організовується ветеринарна амбулаторія. Окрім цього, у Збаразькому й Новосільському районах розпочали роботу курси ветеринарних оглядачів [925, с. 3].

29 жовтня 1940 р. РНК СРСР прийняв рішення про всесоюзний перепис худоби та птиці. Офіційною метою проголошувалось отримання матеріалів, які «повинні озброїти уряд, органи державного планування та обліку, господарські організації та окремі підприємства знанням стану тваринництва, процесів, які відбуваються в розвитку соціалістичного тваринництва, надати надзвичайно велику допомогу в справі керівництва такою важливою галуззю соціалістичного сільськогосподарського виробництва, якою є тваринництво в нашій країні». Підкреслювалося, що перепис дасть конкретний матеріал про стан і недоліки в розвитку усупільненого тваринництва, а також про наявність худоби в особистому користуванні колгоспників, селян-одноосібників, робітників і службовців. Отримані дані мали лягти в основу планування розвитку тваринницької галузі сільського господарства.

Постановою РНК СРСР визначався механізм проведення перепису худоби і птиці. Перепис проводився протягом 8 днів, розпочинаючи з 8 години ранку 1 січня 1941 р. В містах переписом охоплювалися тільки ті господарства, які мали хоча б 1 голову будь-якої худоби, але оглядові підлягало кожне господарство. В сільській місцевості у списки перепису вносились усі господарства, незалежно від кількості в них худоби. Кожен рахівник – учасник перепису – за 8 днів повинен обстежити 320 сільських дворів або 560 господарств у місті. Рахівників підбирали органи місцевої влади із врахуванням фахової придатності та політичної надійності. «Рахівники повинні особисто відвідати всі господарства, опитати господарів і переписати худобу, наявну в господарстві. Результати перепису, який є оглядом тваринництва, повинні обговорюватися на зборах колгоспників, працівників господарств, селян-односібників. Для того, щоб дані перепису найбільш повно і максимально точно відображали чисельність худоби, здійснюються контрольні обходи після завершення перепису. Контрольні обходи будуть проведені не менш як в 10 % загальної кількості господарств» [637, арк. 1–6].

Перепис підтвердив низький рівень забезпеченості селянських господарств робочою і продуктивною худобою: майже через рік після розподілу худоби з колишніх поміщицьких маєтків в області залишалось понад 90 тис. безкінних і майже 30 тис. безкорівних господарств. 10 жовтня 1940 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про ліквідацію безкорівності дворів колгоспників і бідняцьких селянських господарств в західних областях України», яку Тернопільський облвиконком і бюро обкому партії своїм рішенням від 17 жовтня спроектували на площину потреб і реалій Тернопільщини. Цим рішенням затверджено план закупки 4 тис. корів і телиць в 1940 р. для ліквідації безкорівності згаданих категорій сільських господарств, а також виділено кредит в 900 тис. крб. для цих закупок. Кредит надавався колгоспникам і одноосібникам з розрахунку 50 % вартості худоби з терміном повернення кредиту за 3 роки. Райвиконками отримали право встановлювати спільно з Держбанком диференційовані норми кредитування колгоспників і селян-одноосібників. Окрім цього, обласній конторі Заготскот дозволено обмінювати здану їй племінну та продуктивну худобу з колгоспниками і селянами-одноосібниками з доплатою різниці по вгодованості за державними закупівельними цінами. В області найбільшу кількість худоби закупляв Чортківський район (221 голову), на що отримував 49 тис. крб. кредиту. Тербовлянський, Тлустенський, Копичинецький, Заліщицький, Мельницький і Гусятинський райони закупляли по 150–160 голів і сума кредитування кожного з них складала 35 тис. крб.; 9 районів збільшували поголів'я ВРХ на 100–120 голів і відповідно їх кредитували в межах 25 – 30 тис. крб.; інші райони обмежувалися купівлею 10–50 голів ВРХ і кредитуванням по 10–20 тис. крб. У середньому, на одиницю купленої ВРХ селяни отримували 220–230 крб. кредиту [536, арк. 169–170].

Хоча в попередньо згаданих постановках ЦК КП(б)У і РНК УРСР, обкому партії та облвиконкому ставилися завдання ліквідації безкорівності селянських господарств протягом 1940 р., ця проблема залишалась актуальною й гострою ще й

навесні 1941 р. Зауважимо, що проблему ліквідації безкінності селянських господарств радянська влада не ставила, бо це мало інший політичний та економічний підтекст, ніж ліквідація безкорівності. Останнє було необхідним і потрібним радянській державі, тому що допомагало вирішувати проблему забезпечення сільського населення продуктами харчування і постачання тваринницької продукції на міський ринок. Корова виступала лише продуктивною худобою, а кінь був для селян основною робочою худобою, тобто тяговою силою: він не просто давав продукцію, а виступав головним знаряддям і транспортним засобом у виробництві інших сільгосппродуктів. У цьому плані наявність коня в господарстві селянина унезалежнювала сільського господаря від влади, колгоспу та МТС, послуг яких кінні господарства не потребували. Саме з цієї причини проблема ліквідації безкінності на порядку денному не стояла, і це полегшувало залучення безкінного селянина до колективного господарювання.

26 травня 1941 р. виконком обласної ради знову повертається до цього питання. Як і попередня постанова від 17 жовтня 1940 р., рішення від 26 травня 1941 р. прийняте на виконання аналогічної постанови РНК УРСР від 30 квітня 1941 р. щодо ліквідації безкорівності дворів колгоспників і бідняцьких селянських господарств західних областей Української РСР. Цим фактично визнавався провал кампанії по ліквідації безкорівності за рішеннями, прийнятими в жовтні 1940 р. (у постанові облвиконкому немає статистичних даних про його виконання), а тому встановлювалися нові завдання на 1941 рік: закупівля 9 тис. голів ВРХ (5675 для колгоспників і 3325 для одноосібників) з кредитуванням колгоспників та одноосібних сільських господарів на суму 2 млн крб.

Умови кредитування залишалися попередніми. За планом розподілу закупівлі ВРХ і розподілу кредитів по районах, найбільшу кількість худоби (525 голів) і найбільший кредит (118 тис. крб.) одержував Чортківський район. Окремі райони закупляли худоби більш як по 300 голів: Мельницький (377 голів, кредит 82 тис. крб.), Гусятинський (348 голів, 55 тис. крб.), Заліщицький (321 голова, 70 тис. крб.), Золотопотікський (312 голів, 69 тис. крб.); 10 районів – від 250 до 300 голів, сума кредиту – 55–60 тис. крб.; 12 районів – від 200 до 250 голів, сума кредиту – 45–50 тис. крб.; решта районів – від 120 до 200 голів із сумою кредиту 25–45 тис. крб. В середньому на купівлю однієї голови ВРХ ивділялося 220–225 крб. (на рівні попереднього рішення). Розподіл закупівлі худоби для колгоспників і селян-одноосібників у травні 1941 р. (крім Чортківського району) був більш рівномірним (в середньому 200–250 голів на район), ніж у жовтні 1940 р. (тоді окремі райони мали змогу закупити по 40–50 голів ВРХ, інші – по 120–150) [855, арк. 18].

Така увага місцевої влади до неуспільненого сектора тваринництва обумовлена його абсолютною кількісною перевагою, масштабами поширення по області (в кожному найменшому й віддаленому населеному пункті) та обсягами пропонованої на споживчий ринок тваринницької продукції над мізерним за всіма параметрами колгоспним і радгоспним тваринництвом. Проте саме розвиток усупільненого тваринництва був стратегічною метою радянської влади, а тому тваринництво колгоспів постійно перебувало в полі зору партійно-державних органів.

13 червня 1940 р. бюро обкому партії аналізує стан тваринницьких ферм в колгоспах області, а вже 13 серпня цього ж року вивчає рівень виконання своєї постанови. Для політично витриманої форми в партійному документі сказано, що поряд із покращенням роботи на тваринницьких фермах колгоспів є низка недоліків в організації праці, в догляді за худобою, особливо в укомплектуванні ферм відповідно до рішення РНК УРСР і ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1940 р. Найбільшим недоліком і найгострішою проблемою названа неуккомплектованість тваринницьких ферм: на 20 молочних фермах, 42 свинофермах і 21 вівцефермі до цього часу не забезпечено необхідного мінімуму поголів'я худоби. У 31 колгоспі не організовано вівцеферм, а в 46 – птахоферм.

Внаслідок порушення санітарно-ветеринарних норм утримання худоби спостерігався значний падіж, особливо серед молодняка. В одному лише колгоспі ім. Калініна Зборівського району за літо 1940 р. загинуло 7 голів молодняка. Не вирішувалися важливі організаційно-технічні питання: на окремих фермах не здійснювався перехід до прогресивно-відрядної оплати праці; незадовільно здійснювалася підготовка тваринницьких приміщень до зими; частина ферм не була забезпечена сіном і соковитими кормами; в окремих районах зривався план закладки силосу; низькою була зооветеринарна культура догляду за худобою, а зооветеринарне навчання працівників ферм організовувалося незадовільно. Основною причиною таких недоліків обком партії вважав безвідповідальне ставлення секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів і керівників райземвідділів та облземвідділу до керівництва тваринництвом області [586, арк. 107].

З огляду на критичний стан справ у колгоспному тваринництві 23 серпня 1940 р. бюро обкому партії вивчає цю проблему в більш практичній площині «Про комплектування тваринницьких ферм і підготовку до зимівлі худоби в колгоспах і радгоспах області». Сказано про недостатню роботу райкомів партії та райвиконкомів по комплектуванню тваринницьких ферм у колгоспах. Закупівля худоби на базах заготскоту, насамперед овець для комплектування вівцеферм, здійснюється надто повільно. Зокрема, з наявних на згаданих базах 1800 голів овець станом на 1 вересня 1940 р. колгоспи забрали лише 890 голів. Це тоді, коли більшість колгоспів відставали у формуванні вівцеферм. Ще гіршими були справи з комплектуванням колгоспних птахоферм: їх мали лише 26 колгоспів. Критична ситуація з формуванням вівце- і птахоферм склалась у колгоспах Борщівського, Вишнівецького й Підволочиського районів.

Викликав стурбованість технічний стан тваринницьких приміщень. У деяких колгоспах при відсутності таких приміщень до їх будівництва ще не приступили, а в існуючих – ремонт і підготовка до зимівлі худоби проходила вкрай незадовільно. Це найбільшою мірою стосувалося колгоспів Підгаєцького, Бережанського, Почаївського, Мельницького, Козлівського районів. Спостерігалось недбале ставлення керівництва окремих районів, колгоспів і радгоспів до заготівлі кормів, особливо соковитих: на початок вересня 1940 р. в колгоспах Бережанського, Заліщицького, Копичинецького, Кременецького й Монастириського районів не було закладено жодної тонни силосу.

Рішення обкому партії включало політичну й практичну складові. Політична складова мала відповідний партійно-ідеологічний характер: «Райкомам КП(б) У, райвиконкомам, облземвідділу до 1 червня 1940 року перевірити по всіх колгоспах виконання постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 29 травня 1940 року «Про заходи по розвитку колгоспного тваринництва й птахівництва в 1940 році у зв'язку з рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Зміни в політиці заготівель і закупівель сільськогосподарських продуктів» в частині виконання встановлених планів комплектування тваринницьких ферм і розвитку поголів'я худоби на фермах не менше встановленого мінімуму та закінчити укомплектування колгоспних тваринницьких ферм не пізніше 1 листопада 1940 року».

Практична складова постанови включала конкретні рекомендації – аж до технічних деталей: до 1 жовтня 1940 р. провести перевірку ферм на предмет стану та вгодованості тварин, ремонту й будівництва приміщень, наявності водопостачання, якості й стану збереження кормів, системи оплати праці, плинності кадрів і заохочення кращих працівників, підготовки до утримання худоби в зимовий період (ремонт і переобладнання приміщень, очищення та дезінфекція місць утримання худоби). Посилену увагу постанова звертала на здійснення дрібного ремонту: підгонка вікон, дверей і воріт, утеплення приміщень, зашклення вікон, ремонт вентиляції, печей опалювання і водопостачання.

До 30 вересня мало завершитися скиртування соломи і полови методом щільної укладки і вивершення скирт, щоб не допустити затікання та псування корму. Колгоспи мали забезпечити засипку встановленого фонду фуражного зерна, постійно перевіряти стан зберігання та правильність і доцільність витрачання грубих, соковитих і концентрованих кормів. До 15 жовтня, за місяць до зимівлі худоби потрібно було підвезти двомісячний запас грубих кормів на випадок осінньо-зимового бездоріжжя. До цього ж терміну мало закінчитися пізні силосування гички цукрових і кормових буряків, відходів городини, дикоростучої рослинності, спеціальних посівів на силос [519, арк. 109–110].

15 жовтня 1940 р. облвиконком аналізує перші результати виконання рішень партійних і державних органів про укомплектування тваринницьких ферм і підготовку до зимівлі худоби в колгоспах області. Першим об'єктом аналізу стали тваринницькі ферми Кременецького й Вишнівецького районів. Обидва райони отримали незадовільну оцінку за рівень і темпи виконання згаданих робіт, яка підтверджувалася такими фактами: деякі колгоспи Кременецького й Вишнівецького районів станом на 15 жовтня ще не приступили до переобладнання приміщень ферм до зими, не завершили скиртування згідно з доведеними вимогами, недоукомплектували вівцеферми (до мінімуму 175 голів у багатьох колгоспах не вистачає по 40–45 овець). Незадовільним визнано стан ветеринарного обслуговування тваринницьких ферм, мали місце епізоотичні захворювання тварин. На окремих фермах спостерігався антисанітарний стан. Траплялися випадки розкрадання кормів з ферм [825, арк. 27].

На спільному засіданні бюро обкому партії та облвиконкому 13 листопада 1940 р. знову йшлося про підготовку до зимівлі худоби в колгоспах, радгоспах і базах

облзаготскоту. Констатація окремих позитивних моментів (колгоспи заготовили грубі корми, окремі райони підготували до зими тваринницькі приміщення) додавала мало оптимізму до загального стану справ по області: колгоспне тваринництво забезпечене соковитими кормами на 89 %, концентрованими – на 81 %; на базах облзаготскоту заготовили лише 55 % необхідних грубих кормів. Ремонт колгоспних конюшень здійснено на 86 %, свинарників – на 77%, корівників – на 96 %, вівчарників – на 83 %, телятників – на 82 %. Облзаготскот відремонтував 63 % свинарників, 95 % вівчарників, 91 % приміщень для зимівлі птиці.

Безконтрольно використовувалися корми як на колгоспних фермах, так і на базах облзаготскоту. На тваринницьких фермах спостерігалася велика плінність кадрів: як правило, постійно працювала лише третина тваринників, а 2/3 повсякчасно змінювалися. Було прийнято повторне рішення про черговий термін завершення ремонту тваринницьких приміщень – до 20 листопада 1940 р. До цього ж часу треба було забезпечити кормами худобу, яка утримувалася взимку на базах облзаготскоту. Місцеве керівництво отримало чіткі виробничі вказівки: до 20 листопада закінчити монтаж кормозапарників для запарювання січки та полови, завершити ремонт січкарень і коренерізок, заборонялося згодовування кормів у непереробленому вигляді [550, арк. 110–111].

Згідно з адміністративно-бюрократичною традицією зволікання підготовки та затвердження планів Тернопільський облвиконком і обком партії 3 квітня 1941 року (із запізненням на 3 місяці) схвалюють план розвитку громадського тваринництва в колгоспах і план парування сільгосптварин в колгоспах і селянських господарствах області на 1941 рік. За планом, на кінець 1941 р. поголів'я робочої й продуктивної худоби в області мало досягти таких показників: коні – 27850 голів, ВРХ – 8190 голів (2478 корови, 533 бички, 42 воли), вівці – 6300 голів (з них 3506 вівцематок), свиней – 6000 голів (в тому числі 960 свиноматок). Також були визначені цифри по дрібному тваринництву: 8670 курей, 1180 гусей, 700 качок, 250 індиків, 35 кролематок, 6400 бджолородин. Планувалося зариблення 90,9 га ставків. Вказувалися параметри приплоду молодняка: 1368 лошат, 1633 телят, 1710 ягнят. На колгоспних фермах мали бути відгодовані для здачі на заготівельні пункти 411 голів ВРХ і 1094 свині [600, арк. 144].

Найвищі завдання по відгодівлі худоби отримали Шумський (100 голів, з них – 30 ВРХ і 70 свиней), Великоглибочківський (85 голів, з них – 26 ВРХ і 59 свиней), Зборівський (77 голів, з них – 22 ВРХ і 55 свиней), Підгаєцький (66 голів, з них – 16 ВРХ і 50 свиней), Терехівський (64 голови, з них – 18 ВРХ і 46 свиней) райони. Найнижчі планові завдання постали перед Мельницьким (10 голів), Пробіжнянським (13 голів), Коропецьким (14 голів), Козлівським (16 голів), Великоборківським і Бережанським (по 19 голів) районами [600, арк. 150].

Наприкінці квітня 1941 р. таким же рішенням бюро обкому партії та облвиконком визначили завдання по продуктивності тваринництва на 1941 рік. Зокрема, планові завдання по приросту живої ваги ВРХ на відгодівлі для всіх колгоспів області встановлювались у розмірах: для дорослої ВРХ – 15 %, для молодняка – 25 % від початкової ваги при поставленні на відгодівлю. Конкретизовано середньо-

добовий приріст ваги телят і молодняка в розрізі порід і віку: до 6-місячного віку – 460–550 г на добу залежно від породи; від 6 місяців до 1 року – по 370–450 г; від 1 до 2 років – 300–350 г [538, арк. 182]. Продовжувався процес комплектування тваринницьких ферм. Планувалося закупити значну кількість продуктивної й племінної худоби: 34 племінних жеребці, 2151 голову ВРХ, в тому числі 2090 телиць і 61 бичка, а також 49 племінних бугайчиків і 90 племінних телиць; 410 овець; 1150 свиней, з яких 74 племінних кнури й 103 племінних свиноматки; 6300 штук птиці. В області організувалися 7 племінних ферм: 3 – по вирощуванню племінних порід ВРХ, 2 – коней, по 1 – по вирощуванню овець і свиней [600, арк. 145].

В розрізі районів найбільшу кількість племінної й продуктивної худоби закупляли Тербовлянський (80 голів ВРХ, 40 овець, 50 свиней), Підволочиський (відповідно 70, 40 і 50 голів), Збараський (80, 30 і 30 голів) Кременецький (90 голів ВРХ і 60 свиней). Районів, які не закупляли ВРХ, не було. Свиней не закупляв тільки Коропецький район. Овець закупляли 19 районів, з них 8 – племінну породу. 14 районів зробили заявки на купівлю племінних жеребців. Усі райони купляли по 100–250 штук птиці, крім Великоглибочківського (530 штук) і Мельницького (60 штук) [602, арк. 152].

Обласне керівництво вживало заходів щодо покращення якісного складу сільськогосподарських тварин у колгоспах області. З цією метою прийнята програма метизації – схрещування різних порід тварин для поліпшення їх якості. Згідно з програмою, метизації підлягали 3150 голів ВРХ (1620 голів симентальської, 1415 – червоної місцевої, 118 – голландської порід), 83 голови коней (2457 – англійської, 1880 – арабської, 3746 – англоарабської порід), 3227 овець (2699 голів породи меріно-прекос і 528 – каракульської породи) та 1926 свиней великої білої англійської породи [607, арк. 157].

Центрами метизації сільгосптварин мали стати спеціалізовані племінні ферми, що створювались у районах області: в колгоспі ім. Сталіна Бучацького району – по вирощуванню коней арабської породи (17 голів) і в колгоспі ім. Сталіна Скала-Подільського району – коней англо-арабської породи (16 голів); в колгоспі ім. Сталіна Зборівського району – по вирощуванню свиней великої білої англійської породи (130 голів); в колгоспі 1 Травня Чортківського району – по вирощуванню овець породи меріно-прекос (250 голів). ВРХ племінних порід розводили в колгоспі ім. Леніна Гусятинського району (порода симентал – 60 голів), в колгоспі ім. Сталіна Підгаєцького району (порода червона місцева – 149 голів), в колгоспі 1 Травня Чортківського району (порода симентал – 67 голів). Загалом на згаданих 7 племінних фермах при наявних 506 головах худоби різних порід на кінець року мало бути вирощено 689 голів племінної худоби, з яких 12 голів чистої породи та 677 голів метисних порід [603, арк. 153].

Для покращення продуктивних характеристик колгоспного стада планувалося спаровування сільгосптварин тільки племінних порід. До спаровування в 1941 р. призначалися 3153 корови й телиці, 1926 свиноматок, 3227 вівцематок і 8083 кобиломатки. По одноосібних селянських дворах ці показники були незрівнянно вищими: 320250 корів і телиць, 47430 свиноматок, 62560 вівцематок і 67953 кобило-

мати. Вищезгадані цифри вказують на місце, яке займали, і роль, яку відігравали колективні та одноосібні господарства у продовольчому забезпеченні населення області, в даному випадку – м'ясо-молочною продукцією [600, арк. 146].

Виникає питання, якою базою даних користувалися й яку методику розрахунків використовували працівники обласного земельного управління, щоб можна було передбачити й запланувати з точністю до однієї голови кількість спаровувань худоби на колгоспних фермах і в дворах селян-одноосібників при її неконтрольованому забої по селах і постійній купівлі-продажі на ринках? Для прикладу, у Новосільському районі згідно з планом, підписаним керівником облземвідділу й затвердженим бюро обкому партії та облвиконкомом, протягом 1941 р. мали спаруватися 54 голови ВРХ в колгоспах і 8980 – в одноосібних селянських господарствах, 267 колгоспних кобиломаток і 3101 – з одноосібних господарств, 36 колгоспних свиноматок і 1390 – з дворів одноосібників, 73 вівцематки з колгоспів і 5510 – з одноосібних дворів. І так по всіх 38 районах і по 8 показниках по кожному. Подібне планування можливе тільки в умовах адміністративно-командної системи управління, яка ігнорує об'єктивні закономірності, в тому числі особливості невіддільних людині природних інстинктів тварин і визнає лише власні, штучно сформовані норми та принципи, звітуючи тільки перед собою [606, арк. 156].

Для збільшення поголів'я худоби в колгоспах, радгоспах і селянських одноосібних господарствах за рішенням облвиконкому й обкому партії від 15 лютого 1941 р. в кожному населеному пункті області організовувався громадський парувальний пункт великої рогатої худоби. Для забезпечення цих пунктів кормами сільські ради виділяли з громадських фондів по 2–3 га землі на кожен пункт, а облуповнаркомзаг – 132 т фуражного зерна з обласних фондів. Облплемзаготконтора спільно з облзаготскотом проводили операції по закупівлі племінної худоби в селянських господарствах для укомплектування громадських парувальних пунктів. Визначено оплату за проведення парування – 10 крб. за кожну спаровану корову чи телицю. Підкреслимо, що дане рішення підписане головою облвиконкому й секретарем обкому КП(б)У [868, арк. 70].

Крім цього, в області створювалися 7 пунктів штучного запліднення ВРХ з планом по 150 запліднень на рік кожен, або 1050 запліднень по області: в Борщівському, Буданівському, Гусятинському, Тербовлянському й Чортківському районах – по симентальній, а в Зборівському й Микулинецькому – по червоній місцевій породі. Це рішення, підготовлене управлінням тваринництва облземвідділу, було ухвалене на спільному засіданні бюро обкому партії та облвиконкому 3 червня 1941 р. [604, арк. 154].

Свою турботу не лише про кількість, а й про якість поголів'я партійне й державне керівництво області фіксувало в офіційних документах. Так, своїм рішенням від 3 квітня 1941 року обком партії та облвиконком зобов'язали голів райвиконкомів і завідуючих райземвідділами укомплектувати парувальні пункти кращими «виробниками» всіх видів тварин і закріпити за плідниками маткове поголів'я всіх порід з урахуванням перспективи генерації кращих порід сільгосптварин. Наголошувалося на необхідності роз'яснювальної роботи серед господарів-одноосіб-

ників щодо обов'язкового парування кобиломаток для збільшення конепоголів'я в області (додамо, що насамперед тут малася на увазі й перспектива майбутнього включення цього поголів'я у колективні господарства).

Для повного використання високоцінних «виробників» районне керівництво мало забезпечити належні умови на парувальних пунктах і пунктах штучного запліднення: відповідно обладнати приміщення, завести необхідну апаратуру та хімікати, організувати їх укомплектування «виробниками» чистих порід і високої генерації. Райвиконкоми повинні були розробити деталізовані плани парування й штучного запліднення сільгосптварин в розрізі окремих колгоспів і сільських рад і довести їх до відомих виконавців, аж до рівня колгоспних ферм і бригад, до окремих селянських одноосібних господарств [600, арк. 147–148].

Враховуючи, що основним видом транспорту на ту пору був гужовий, керівництво області особливого значення надавало збільшенню кількості та поліпшенню якості конепоголів'я. За планом розвитку громадського тваринництва, на кінець 1941 р. в області мало бути понад 27 тис. коней (із врахуванням конепоголів'я в колгоспах, радгоспах і одноосібних селянських господарствах). Досягти такого результату було проблемно, бо, як впливає із постанови облвиконкому від 24 лютого 1941 р. «Про стан конепоголів'я у колгоспах і одноосібних господарствах Тернопільської області», робота в цьому напрямі велась украй незадовільно. Проблеми розпочинались із того, що в деяких колгоспах (а точніше, якщо глянути на стан справ реально, а не через призму державного документа, – в більшості господарств) не створено відповідних умов утримання й годівлі коней та збереження молодняка. Як наголошує керівництво області, в багатьох господарствах коні худі, виснажені, з причини недбалого утримання та недостатньої годівлі мав місце великий падіж молодняка (колгосп 1 Травня Тербовлянського району, колгосп ім. Сталіна Золотниківського району, колгосп ім. Сталіна Золотопотікського району), а в колгоспах ім. Сталіна Тербовлянського району та ім. Сталіна Козівського району з причини використання жеребних кобиломаток на важких роботах допустили їх абортуювання.

Так само всупереч чинним нормам використовувався на роботах молодняк до 3 років, через що знижувалися його робочі якості. Були випадки загибелі дорослих коней від непомірних робочих навантажень. Гинули коні й від невчасного надання ветеринарної допомоги. У більшості господарств порушувалися зоотехнічно-ветеринарні правила й норми догляду, утримання та годівлі коней. Підковування копит у коней проводилося нерегулярно, а чищення копит не проводилося зовсім. Молодняк не отримував спеціального підгодовування. Не вівся контроль за дотриманням санітарних норм догляду за конепоголів'ям. Сільради не мали обліку коней селян-одноосібників. Важливим кроком в реалізації заходів щодо збільшення кількості та поліпшення якості конепоголів'я в колгоспах, радгоспах і одноосібних господарствах, установах, підприємствах і кооперативних організаціях влада вважала проведення паспортизації коней по області з 25 лютого до 1 квітня 1941 р. [870, арк. 10 – 11].

За планом метизації коней, затвердженим обкомом партії й облвиконкомом 3 червня 1941 р., поліпшенню якості породи підлягали понад 8 тис. коней. Найвище завдання отримав Микулинецький район (тут мали пройти метизацію 650 коней),

в Катербурзькому – 435, у Великоглибочецькому – 433, у Збаразькому – 429. 11 районів метизували до 100 коней, 9 – від 100 до 200, ще 9 – від 200 до 300, а 4 райони – понад 300 коней [608, арк. 158].

Для сприяння збільшенню кількості конепоголів'я та поліпшенню його якості було створено 5 пунктів штучного запліднення: в Гусятинському й Микулинецькому районах – по 100 запліднень на рік коней англійської породи, в Буцацькому й Терехівському районах – по 100 коней арабської породи, в Чортківському районі – 100 запліднень коней англо-арабської породи. Отже, 5 пунктів штучного запліднення коней мали забезпечити приріст конепоголів'я на 500 голів високої породи [604, арк. 154].

Дві фундаментальних основи якісного стану й ефективного розвитку тваринництва – матеріально-технічна та кормова бази. За планом розвитку тваринництва на 1941 р. в області передбачалося будівництво станових тваринницьких об'єктів (47 конюшень, 27 свинарників, 26 загонів для худоби), а також пристосування під тваринницькі приміщення 1620 будівельних споруд (302 загоны для худоби, 401 конюшня, 68 телятників, 304 свинарники, 227 вівчарників, 172 пташники, 7 пунктів штучного запліднення, 139 ізоляторів) [600, арк. 146].

Загалом новозбудовані та пристосовані тваринницькі приміщення були розраховані на розміщення 47397 тварин (13234 коні, 8013 корів, 3810 свиней, 1900 телят, 13070 овець, 32800 штук свійської птиці та 1390 місць для тварин різних видів в ізоляторах). Необхідно зазначити, що в новозбудованих приміщеннях розміщувалися лише 3253 голови (1880 коней, 1040 корів і 333 свині), тобто тільки 6,9 % новостворюваних місць в усіх збудованих і пристосованих приміщеннях. Перед окремими районами завдання ставилися досить складні. Так, Великоглибочківський район повинен був збудувати 3 нових конюшні на 120 місць і переобладнати під тваринницькі приміщення ще 88 будівель, в яких організувати 20 корівників на 500 місць, 15 телятників на 530 місць, 16 свинарників на 245 місць, 22 конюшні на 1035 місць і 10 пташників на 900 місць, а також 5 ветізоляторів на 50 місць. Не менш складними були завдання, що ставилися перед іншими районами. Однак найбільший тягар у виконанні плану будівництва й пристосування тваринницьких приміщень ліг на плечі керівництва й тваринників Шумського району. За 1941 р. тут мали побудувати й переобладнати 144 об'єкти тваринництва, серед яких – 2 нові конюшні на 80 місць, 1 новий корівник на 40 місць і 1 новий свинарник на 12 місць; переобладнати 20 приміщень під корівники на 280 місць, 23 – під телятники на 240 місць, 20 – під свинарники на 200 місць, 25 – під вівчарники на 590 місць, 6 – під пташники на 700 місць, 25 – під конюшні на 1030 місць та 9 – під ветізолятори на 90 місць.

Основна увага приділялася в області розширенню матеріальної бази для утримання поголів'я коней і великої рогатої худоби. Збільшення кількості конюшень передбачалося на 448 одиниць (47 новобудов і 401 пристосоване приміщення), для поголів'я ВРХ – 328 приміщень (26 новобудов і 302 пристосованих). Крім цього, 68 приміщень на 190 місць пристосовували під телятники. Загалом для збільшення конепоголів'я готувалося 13234 місця, а для ВРХ – 9913 місць [605, арк. 155].

Планом розвитку тваринництва області на 1941 рік передбачалося заготовити 150810 т кормів різних видів та 20240 т підстилки. Господарства заготовляли 49,7 тис. т сіна і 49,6 тис. т соковитих кормів, в тому числі 20 тис. т силосу. Шумський район мав заготовити понад 11 тис. т кормів (майже 8 тис. т грубих і понад 3 тис. т соковитих), Катербурзький – більше 9 тис. т (відповідно 6,6 тис. і 2,5 тис. т), Великоглибочківський – 8,8 тис. т (6,1 тис. т і 2,7 тис. т), Козлівський – 7,4 тис. т (6,6 тис. т і 0,8 тис. т). Відразу слід зауважити, що в Козлівському районі співвідношення грубих і соковитих кормів різко відрізняється від середньообласного: в області грубі та соковиті корми заготовлялись у відношенні 2:1 із деякими відхиленнями в той чи інший бік, а в Козлівському районі – 7,5:1, що свідчить про необґрунтований підхід до утримання тварин. Так само вражає низький відсоток сіна серед грубих кормів – 877 т із 6637 т, або лише 13,2 %, коли по області сіно складало майже половину всієї маси грубих кормів. Соковиті корми й сіно – найнеобхідніші складники кормового раціону продуктивної худоби, а тому їх недостатність чи неоптимальне співвідношення з іншими кормами негативно впливає і на фізичний стан, і на продуктивність худоби [609, арк. 160].

На початок 1941 р. 17 районів області мали рибні господарства. Площа колгоспних ставків складала 90,9 га. 27 га належали колгоспам Вишнівецького, 21 га – Терехівського, 7 га – Підгаєцького, 6 га – Микулинецького, 5 га – Струсівського, 4,5 га – Кременецького районів. У інших районах рибне плесо займало площу від 0,5 до 3,5 га. Програмою розвитку тваринництва на 1941 р. передбачалося зариблення колгоспних ставків з розрахунку 900 штук зарибку на 1 га водоймища. Отже, колгоспи мали отримати майже 82 тис. штук зарибку для розширення та підвищення ефективності свого рибного господарства [600, арк. 151].

Отже, розширення й зміцнення матеріально-технічної бази тваринництва здійснювалися переважно за рахунок використання нерухомого майна, що залишилось у спадок від попереднього режиму. А для окремих видів сільгосптварин (телята, вівці, сільська птиця) нові приміщення взагалі не будувалися, а догляд за тваринами був непрофесійним і халатно-безвідповідальним.

Розділ 4. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ПРОМИСЛОВОСТІ

4.1. Націоналізація промислових об'єктів – основа перебудови виробництва

Дослідники одноставно дотримуються оцінки стану економіки Тернопільщини до вересня 1939 р. як незадовільного. Незважаючи на діаметрально протилежні підходи до визначення причин економічної відсталості краю й до прогнозування перспектив його розвитку, вони негативно оцінюють економічну політику польської влади.

Радянські історики стверджують, що за часів буржуазно-поміщицької Польщі промисловість Тернопільщини перебувала в стані глибокої депресії. Промислове виробництво скорочувалося порівняно з його обсягами перед Першою світовою війною. Депресія супроводжувалася зростанням безробіття. Перед 1939 р. в усіх промислових галузях краю було зайнято 7,2 тис. робітників, а кількість безробітних досягала 10 тис. осіб. «Тільки в радянський час промисловість Тернопільщини почала розвиватися, спираючись на індустріальну могутність Радянського Союзу і на зростаюче використання місцевих паливно-енергетичних ресурсів та мінеральних багатств». У структурі промисловості Тернопільщини за даними на 1940 р. (додаток 35) абсолютну перевагу мала харчова промисловість (87,3 %), інші – по декілька процентів: деревообробна (без лісозаготівель) – 3,0 %, легка – 3,1 %, будівельних матеріалів – 1,8 %, енергетична – 1,3 %, металообробна і машинобудівна – всього 0,8 %, інші галузі – 2, 7 %. [36, с. 52–53].

Майже вся промисловість області, за винятком металообробної й машинобудівної, працювала на місцевій сировині. Основу сировинної бази складала продукція сільського господарства, мінеральні, будівельні матеріали й ліс. Проблемним було становлення й розвиток деревообробної промисловості, бо запаси лісів області були досить обмеженими – 10 % її території. Саме тоді, окрім забезпечення власних потреб, область практикувала вивезення лісу, що створювало певні диспропорції в деревообробній галузі місцевої промисловості [36, с. 55, 57].

Незважаючи на вагому мінерально-сировинну базу, виробництво будівельних матеріалів займало зовсім незначне місце серед інших галузей промисловості, хоча можливості та потреби, тобто умови виробництва й збуту будівельних матеріалів були кращими, ніж в інших галузях, за винятком харчової промисловості. У характеристиці останньої наголошується, що в минулому (до 1939 р.) увага приділялася в основному борошномельному, цукровому й тютюновому виробництву, що приносило швидкі максимальні прибутки, а галузі винокурного, пивоварного

й кондитерського напрямів згорталися, щоб знизити конкуренцію аналогічним підприємствам центральної Польщі. Ще однією проблемою розвитку харчової промисловості краю було нераціональне розміщення її об'єктів – в основному вздовж залізничних шляхів для зручності вивезення продукції до різних районів Польщі. На тлі такої соціально гнітучої та економічно злиденної картини оптимістично звучать заяви радянських авторів про те, що лише «після возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській соціалістичній державі, харчова промисловість почала швидко відроджуватись і розвиватися: у Тернопільській області почали створюватися нові її галузі (хлібопекарська, кондитерська, макаронна, овочесушильна, овочеконсервна та інші)» [36, с. 59].

В економічному плані західноукраїнські землі фактично виконували роль сировинного придатка Польщі, про що свідчать статистичні дані: Львівське, Станіславівське, Тернопільське і Волинське воєводства займали 25 % території, де проживали 28 % населення Польщі, однак тут діяли лише 16, 6 % промислових підприємств країни і промислове населення складало лише 9,9 % жителів цих воєводств (у Польщі – 15 %). Тенденція економічного занепаду збереглась і в 30-ті роки: українське населення міст зменшилось із 26,3 % до 19,4 %, а польське населення за цей же період зросло з 32,5 % до 42,5 %. У західному регіоні України здебільшого працювали лише ті галузі, що не потребували значних капіталовкладень (харчова, легка, деревообробна). Продукція машинобудування складала всього 2-3% загального виробництва. Низьким було технічне оснащення підприємств, переважала ручна праця. Заробітна плата українського робітника значно відставала від заробітної плати його польського колеги: якщо місячний заробіток робітника-поляка у Варшаві складав 152 зл., то такий же робітник-українець на Волині отримував лише 56 зл. на місяць. Соціально-економічне пригнічення, бідність, безробіття змушували українців шукати додаткові джерела і засоби існування, в тому числі виїжджати на роботу за кордон. Зокрема, з Галичини та Волині у міжвоєнні 1919–1939 рр. виїхали за кордон 680 тис. осіб [318, с. 105–106].

Регіональна картина підкріплюється даними локального масштабу, що знаходимо у місцевих виданнях різних форм і різних часів. Так, в агітаційному альбомі Кременецького райкому Компартії України, випущеному до 50-річчя Жовтневої революції, зазначено: «У 1938 році на території нинішнього Кременецького району було тільки 5 підприємств: ватна фабрика, маслобойня, лісопилка, пивоварний і тютюновий заводи з низьким рівнем технічного оснащення і невеликими обсягами випуску продукції. До 1939 р. на Кременеччині було лише 6 поштово-телеграфних агентств зв'язку, які доставляли поштові відправлення в сільську місцевість один раз на тиждень. Селяни одержували 1–2 примірники газет і журналів на село, зовсім не було радіотрансляційної мережі. Із засобів електрозв'язку було 4 міжміських лінії та кілька прямих зв'язків між великими населеними пунктами (Бережці, Білокриниця, Горинка, Почаїв). Було лише 59 км шляхів із твердим покриттям. Діяли тільки 4 приватних автобуси» [944, арк. 3, 5].

Для радянських аналітиків єдиним шляхом подолання економічної відсталості на західноукраїнських землях, в тому числі на Тернопільщині, було приєд-

нання до радянської України (зрозуміло, у формі «возз'єднання») та після виходу з-під польського ярма. Возз'єднання, вважали вони, відкривало шлях до соціально-економічного процвітання, до гарантії економічних свобод і до матеріального добробуту трудящих. Радянська пропаганда твердила, що для Західної України возз'єднання з УРСР було великим кроком уперед у розвитку економіки, культури, у піднесенні матеріально-культурного рівня життя трудящих, визначною революційною подією, яка звільнила населення регіону від національно-колоніальної залежності, від безправ'я і відсталості. Польська буржуазія і поміщики затримували розвиток продуктивних сил Західної України, вважаючи їх лише доповненням до польської економіки. Тут нараховувалося 4028 промислових підприємств, де працював 71271 робітник. Це були дрібні, ремісничого типу підприємства з незначною кількістю працюючих. Зі всіх підприємств Західної України лише 50 відносилися до машинобудівних, а 38 з них нараховували менше 50 робітників.

Гальмуючи продуктивні сили західноукраїнських земель, польська влада зосереджувала об'єкти індустрії в Центральній Польщі, а в Західній Україні, незважаючи на наявність на її території значних природних багатств (запаси нафти, вугілля, озокериту, природного газу, цинкових руд, калійних солей та ін.), діяли невеликі підприємства, що виробляли продукцію групи споживання. Причому виробництво постійно скорочувалося, зростало безробіття. На середину 1939 р. у Західній Україні було 137 тис. безробітних [133, с. 4–5]. Заробітна плата робітників Західної України була на 50–60 % нижчою від заробітної плати робітників Центральних районів Польщі. Робочий день на західноукраїнських підприємствах тривав у середньому 10 – 12 годин, а на окремих виробництвах – 16–18 годин [133, с. 99].

Возз'єднання західноукраїнських земель з радянською Україною, як стверджують радянські історики, відкрило широкі можливості для розгортання соціалістичного виробництва в усіх сферах суспільного життя. Вже за перший рік після встановлення радянської влади в західноукраїнських областях було відбудовано 978 підприємств, до березня 1940 р. ліквідоване безробіття. Всі колишні безробітні отримали роботу: у Львівській області – 50 тис. осіб, у Дрогобицькій – 24 тис., у Станіславській – 20 тис., у Тернопільській – 11 тис., у Ровенській – 19 тис., у Волинській – 15 тис. осіб. Зросла заробітна плата й поліпшились умови праці та побуту трудящих. Тисячі робітників були переселені з підвальних і напівпідвальних приміщень у будинки, конфісковані в буржуазії [133, с. 102–103].

Враховуючи складну соціально-економічну та напружену політичну ситуацію в регіоні, нова окупаційна влада застосовувала випробувані на східних територіях СРСР форми, прийоми та засоби партійно-політичного керівництва суспільними процесами, зовнішнім виявом яких було і залишилося фальшиве, ілюзорне залучення представників трудящих мас до управління державними справами, а дійсною суттю – партійна диктатура над народними масами зусиллями «повноправних народних представників».

Першим кроком революційно-демократичних перетворень у промисловості було встановлення робітничого контролю над виробництвом з боку спеціально створених робітничих комітетів. Використовуючи високу суспільно-політичну та трудову

активність робітників, зазначається у радянських дослідженнях, і спираючись на тимчасові органи народної влади, робітничі комітети організували збереження майна підприємств, встановлювали 8-годинний робочий день, забезпечували нормальну роботу трудових колективів, здійснювали контроль за виробництвом і рівнем заробітної плати, повертали на робочі місця робітників, звільнених раніше за політичну неблагонадійність. Власник і адміністрація підприємства не могли вирішувати жодного питання без участі представників робітничого комітету.

У ході експропріації промислових підприємств комітети розробляли порядок і пропозиції щодо конфіскації й націоналізації виробничих об'єктів, здійснювали облік і контроль над усім експропрійованим майном. Вони відіграли важливу роль у знешкодженні актів саботажу, диверсій та інших ворожих дій, які намагалися чинити колишні приватні власники та їх агентура. Для вирішення різноманітних, в тому числі соціально-побутових питань, при робітничих комітетах створювалися робітничі комісії. Згідно з Декларацією Народних Зборів Західної України до весни 1940 р. тимчасові управління, а потім і місцеві ради експропріювали й націоналізували понад 2200 великих і середніх промислових об'єктів, 414 банків, 1500 дрібних кредитних установ [32, с. 310].

Заходи, що нібито здійснювалися з участю представників трудящих, були задумані, оформлені та спрямовувалися партійно-державним центром і мали за мету підпорядкувати населення країни й окремих її регіонів партійному й державному контролю із застосуванням економічних засобів примусу у формі націоналізації. З грудня 1939 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про націоналізацію промислових підприємств і установ на території Західної України й Західної Білорусії». Шляхом скликання зборів робітників, що робилося під контролем відповідних партійних організацій і структур, у власників відібрали понад 2,5 тисяч промислових підприємств. Новими керівниками цих господарських об'єктів призначали робітників. Класовий підхід при підборі керівних кадрів призвів до того, що більшість націоналізованих підприємств із рентабельних перетворилися на дотаційні. Для промислової галузі Західної України завжди гострою була проблема безробіття. Щоб її вирішити, радянська влада розгорнула широку агітаційну кампанію щодо переїзду місцевих робітників у східні регіони УРСР і СРСР, зокрема на Донбас. Однак добровольців виявилось небагато – і робітників на схід почали вивозити примусово, особливо це стосувалося робітників-поляків. До середини червня 1941 р. із західних областей УРСР тільки на Донбас вивезено 20 тис. робітників [82, с. 42].

Більшовицька тактика націоналізації промислових об'єктів із залученням представників трудового елементу до робітничих комітетів дала на перших порах прогнозований позитивний результат. Цьому сприяв також і той факт, що у зв'язку із занедбаним станом промисловості до 1939 р. перші кроки радянської влади у цій галузі населенням краю сприймалося без супротиву, навіть із певним позитивом. Більше того, проголошена 28 жовтня 1939 р. Українськими Народними Зборами націоналізація банків і великої промисловості, визнання всіх цінностей банків, фабрик, заводів, копалень, залізниць всенародним добром у формі державної власності основною масою населення оцінювались оптимістично у контексті

економічної перспективи. В усіх західних областях націоналізовані підприємства включались у структуру союзної й республіканської промисловості: великі заводи й фабрики передавались у підпорядкування відповідних наркоматів, а дрібні – промисловій кооперації.

Контроль за процесом націоналізації здійснювали партійні комітети, які намагалися вживати превентивних заходів з метою уникнення конфліктів на підприємствах. Так, у Тернополі обласна партійно-державна влада, націоналізовуючи підприємства місцевої промисловості, завчасно на 12 з них призначила керівників із місцевих працівників. Після завершення націоналізації наприкінці 1940 р. державний сектор в економіці західних областей УРСР складав 62 %. У приєднаних областях націоналізовано понад 2,5 тисяч підприємств різних галузей. У 1940–1941 рр. проведено кооперування дрібної промисловості через організацію промислових артілей, що розпочалося ще в листопаді 1939 р. Лише за січень 1940 р. на Тернопільщині створено 28 артілей. На березень цього року в західних областях діяли 475 артілей з кількістю працюючих 19,7 тис. осіб, а на жовтень такі показники подвоїлися. Паралельно йшло укрупнення промислових підприємств, 80 % яких за часів Польщі складали дрібні напівкустарні майстерні. На Тернопільщині до 1939 р. діяли 1020 дрібних підприємств, де працювали 8,8 тис. робітників.

Разом з націоналізацією в економіку регіону прийшли радянські методи господарювання, однією з характерних рис якого було розростання адміністративного апарату: на 4–5 працюючих припадав один управлінець, що вело до здорожчання продукції через зростання її собівартості. Зазнала реформи банківська система: 414 націоналізованих банків і 1500 кредитних установ були об'єднані в 6 обласних контор і 50 районних відділень Держбанку СРСР. Керівництво фінансовими потоками здійснювалося лише з Москви [318, с. 107–108].

Партійно-державні органи краю практично одночасно з прийняттям відповідної постанови ЦК ВКП(б) щодо націоналізації промислових об'єктів розпочали активну кампанію з ліквідації приватної власності у виробничій сфері як головної перешкоди на шляху соціалістичної трансформації всієї системи соціально-економічних відносин і формування всіх структурних елементів соціалістичної економіки в радянському (на ту пору сталінському) варіанті. На початку грудня 1939 р. націоналізація промисловості й банків проводилася в усіх західних областях. Для радянської влади це дало можливість здійснити перехід від робітничого контролю за виробництвом і збутом продукції до державного управління промисловістю, банками, залізничним транспортом, комунальним господарством.

Державні органи своїми постановами визначали конкретні списки фабрик, заводів, банків, підприємств транспорту й зв'язку, комунального господарства, побутових установ, а також великих будинково-лодінь, які підлягали націоналізації, створили для цього спеціальні комісії, які розпочали процес деприватизації. Націоналізація, що спочатку проводилася на підставі постанов тимчасових управлінь, перейшла у повне відання виконкомів областей і повітів (районів). У зв'язку із цими постановами на підприємствах, в установах і закладах проводилися збори робітників і службовців, де представники органів влади оголошували рішення про

націоналізацію об'єкта й про призначення нового керівника. Загалом по Західній Україні націоналізовано 1998 підприємств, з них 251 – в Тернопільській області [3, с. 127–129].

Націоналізація промисловості й банків створила економічні основи для соціалістичної трансформації народного господарства західних областей, а також, як вважають аналітики радянських часів, для ліквідації їх господарської й культурної відсталості та піднесення до рівня передових областей Радянської України. Підкреслюється, що цьому сприяла й допомога з боку російського та інших народів СРСР, які надсилали на Західну Україну промислове обладнання, механізми й техніку, матеріали, необхідні для розвитку всіх галузей промисловості краю. РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановою від 16 лютого 1940 р. затвердили план індустріалізації західних областей Української РСР на 1940 р.. Для асигнування такого стратегічного плану РНК СРСР виділив на промисловість краю 2,7 млрд крб. [3, с. 130].

Керівництво області виходило з того, що націоналізація промислових об'єктів створює необхідні передумови для перебудови і розвитку різних галузей промисловості. Вже у квітні 1940 р. в області працювали кілька сотень промислових підприємств, де було зайнято понад 10 тисяч робітників. Тільки в Тернополі діяло 36 підприємств, на яких працювали 1480 робітників, та 23 промислові артілі, що об'єднували 1516 колишніх кустарів. Разом із відбудовою старих підприємств проводилась їх технічна реконструкція, а в управлінні – структурна реорганізація для більш ефективного застосування нової техніки й нових технологій, для укрупнення дрібних підприємств. За рішенням бюро обкому партії та облвиконкому на базі дрібних промартілей організувався Тернопільський міський і 10 районних промкомбінатів. Протягом 1940 р. в області було споруджено 10, реставровано 31 і запущено в дію 12 раніше законсервованих підприємств. На базі дрібних кустарних виробничих об'єктів створено 11 райпромкомбінатів, 4 райхарчкомбінати й 4 торфопідприємства. Після укрупнення дрібних промислових одиниць наприкінці 1940 р. в області діяли 14 підприємств союзного, 111 – республіканського, 108 – обласного й 15 промислових комбінатів районного підпорядкування, де працювали більше 10 тисяч робітників. Загальна кількість працюючих у державній і кооперативній промисловості перевищила 16 тис. осіб [207, с. 22–23].

Радянські історичні джерела вказують, що високими темпами розвивалася промисловість області в першій половині 1941 р.: достроково створено майже 20 промкомбінатів, 26 промартілей, декілька комунально-побутових закладів. Підприємства освоїли 41 новий вид виробів з місцевої сировини. Загалом за 1939 – 41 роки в області збудовано й реконструйовано 169 промислових підприємств. Випуск промислової продукції в першій половині 1941 р. порівняно з 1939 р. зріс у 2,5 рази, а кількість робітників і службовців – більш ніж у 2 рази. У цих джерелах підкреслювалося: першоумовою успішного розвитку промисловості став той факт, що партійні організації підвищували рівень партійного керівництва виробництвом, якість політико-виховної роботи серед робітників і службовців. Підтвердженням ефективності їх діяльності виступає розгортання соціалістичного змагання на підприємствах і між підприємствами. Наводяться дані, що вже на початку 1940 р. на заводах

і фабриках Тернопілля працювало 200 стаханівців, а в першому кварталі 1941 р. стаханівський рух охопив 1800 робітників [207, с. 32–34].

Радянські історики переконують, що перетворення та зміни в регіоні відбуваються на фоні кардинальної соціально-економічної й конкретної виробничо-промислової реконструкції всіх галузей місцевого господарства. З лютого 1940 р. здійснені конкретні заходи щодо підготовки й розгортання соціалістичних перетворень в економіці краю. Внаслідок націоналізації великих і середніх промислових підприємств, банків, засобів транспорту й зв'язку питома вага соціалістичного сектора в економіці західних областей УРСР досягла 62 %. Дрібні підприємства кустарного й напівкустарного характеру об'єднувалися в артілі промислової кооперації. У руках дрібних власників залишалася тільки частина роздрібною торгівлі. Нова влада намітила програму соціалістичної індустріалізації краю: реконструкцію старих підприємств, створення осередків промисловості й нових галузей, формування загонів робітничого класу в умовах нових виробничих і суспільних відносин. Важливим елементом таких відносин, як вважалося, стала матеріально-технічна допомога західним областям України від підприємств сходу УРСР та інших союзних республік. До кінця 1940 р. в регіоні вже працювали 410 великих і середніх, 2133 дрібних підприємств із числом робітників відповідно 52,7 тисяч і 9,3 тис. осіб [32, с. 323–324]. Крім цього, в області продовжувалася активна робота по об'єднанню кустарів-ремісників у промислові артілі, кількість яких у 1941 р. зросла до 164 з контингентом працюючих 6878 осіб [104, с. 47].

При проєкції процесу й проблем націоналізації на конкретні місцеві об'єкти чіткіше розкривається її сутність та державно-бюрократична форма. Наприклад, алгоритм радянської націоналізації рельєфно проглядається у матеріалі «Народне добро», поміщеному в кременецькій газеті «Сталінським шляхом» 8 жовтня 1939 р: «Під селом Куликовом, у 15 км від Кременця, на недалекій горі Соколії за польських часів була школа планеристів. З вступом Червоної Армії пани повтікали, залишивши будинки школи і льотнисько (аеродром) з великим майном. Є один добрий літак і кілька десятків планерів, не враховуючи різних майстерень і верстатів. Голова сільського комітету в Куликові Іван Загоруйко заявив, що все в будинках колишньої школи ними не порушене. Майно береже сільська гвардія. «Ми, – заявив тов. Загоруйко, – будемо берегти це майно, бо воно наше, народне. Його пани набули за наші податки і нашими мозолями. Будемо пильнувати своє майно в користь цілого народу» [939, с.3]. Згадана замітка відредагована за сценарієм підготовки до націоналізації «залишеного» польською владою майна без будь-якої його реальної передачі громадянам: прийняти, доглянути й зберегти, щоб стало «всенародним», тобто державним і перейшло під управління чиновників партійно-державного апарату.

Справжні плоди радянської націоналізації в сталінському варіанті дали про себе знати ще в довоєнний період соціалістичної реконструкції виробничої сфери західноукраїнського регіону як частини господарського комплексу УРСР. Партійно-державне керівництво СРСР декларувало соціалістичні принципи розміщення виробничих потужностей по всій країні: все більш рівномірне розміщення про-

мислових об'єктів на території республік, наближення промисловості до джерел сировини та палива, до районів споживання її продукції; прискорена індустріалізація національних окраїн і відсталих у минулому районів; комплексний розвиток економічних районів країни.

Довоєнні п'ятирічки підтвердили розбіжність між теорією й практикою партійного керівництва економічним розвитком. Зокрема, ідея комплексного розвитку національних економік поступилася місцем обов'язковості спеціалізації виробництва в національних республіках, що фактично перекривало шлях і можливості пропорційного розвитку. Замість наближення виробництва до сировинних ресурсів здійснювалося посилене промислове оснащення сировинних галузей національних республік в інтересах дальшої розбудови московського й ленінградського центрів радянської імперії. За рахунок жорсткої експлуатації національних теренів забезпечувався промисловий розвиток економічних просторів самої Росії. Переконливим доказом економічного домінування Росії над національними республіками, насамперед над Україною, свідчить розподіл коштів на фінансування народного господарства. Усього за довоєнні п'ятирічки Росія привласнила собі 70 % усіх фінансових ресурсів, відпущених на розвиток республіки, залишивши для України лише 16,2 %, тобто в 4,3 раза менше. Саме тоді співвідношення населення складало 56,2 % до 21,4 %, тобто населення Росії лише у 2,6 раза перевищувало чисельність населення України. Якщо в перерахунку на душу населення в економіку України вкладали 1 крб., то в російську – 1,65 крб. [143, с. 428–429].

Великодержавна політика Москви щодо української промисловості полягала не лише в тому, що імперський більшовицький центр перетворив Україну в сировинний придаток союзної, точніше російської, економіки, а й у здійсненні конкретних економічних заходів організаційно-управлінського характеру. Один із таких заходів: у зв'язку з розширенням посівних площ льону й конопель було побудовано 2 льонозаводи і 22 коноплезаводи, але тільки для первинної обробки льону та конопель, тобто для виготовлення прядива, з якого лише частина конопляного залишалася в Україні, а лляне повністю вивозилося в Росію. У легкій промисловості приріст продукції в довоєнні роки практично припинився. А фальшиві дані радянської статистики легко спростовуються об'єктивним і неупередженим аналізом, який показував, що продукція багатьох галузей легкої промисловості не лише не зростала, а зменшувалася. Наприклад, продукція взуттєвої промисловості 1912 р. на 38 млн крб. аж ніяк не є меншою від продукції цієї ж галузі в 1940 р. на 332 млн крб., бо в 1912 р. пара черевиків коштувала 3 крб., а в 1940 – 45 крб. Отже, в 1912 р. виготовлено майже 13 млн пар взуття, а в 1940 – лише 7,4 млн пар. Доводиться визнати, що в легкій промисловості, де найповніше відчувався колоніальний тиск на Україну, ніяких позитивних змін за довоєнні п'ятирічки не сталося. Україна, як і в попередній період, була позбавлена найважливіших галузей цієї промисловості, залишаючись ринком для продукції російського легпрому, а в тих галузях, що існували на території України, виробництво не зростало й не відповідає ані промисловим можливостям України, ані потребам і чисельності населення [143, с. 413–414].

Радянсько-сталінський варіант націоналізації наніс нищівний удар по важливій та ефективній структурі українського господарського життя, як промислова кооперація, що мала вікові традиції. До вересня 1939 р. особливо важливу роль в господарському житті західноукраїнського населення відігравали саме кооперативи. Розгалужена система кооперативів діяла у Тернопільському воєводстві: «Центросоюз» виготовляв мило і нитки, «Суспільний промисел» – цикорій і каву, «Будучність» – цигаркові папірці та гільзи, «Калина» і «Продукція» – мармелад і овочеві консерви, «Пласт» – печиво, кооперативи в Тереховлі й Рогатині – м'ясні вироби, «Фортуна» – цукерки, «Еlegant» – пасту до взуття тощо. Працювали кредитні й молочні кооперативи. Зокрема, у Збаражі було 5 кредитних кооперативів. Під кінець 1938 р. молочний кооператив «Маслосоюз» об'єднав 138 районних молочарень, що мали по селах понад 2000 молокозбірень. У «Молокосоюзі» було скооперовано 41 % сільських господарств, що давали більше 200 тисяч поставальників молока, які упродовж 1938 р. поставили до молочарень 115 млн літрів молока й виготовили 3,25 млн кг масла. В українських молочарних кооперативах працювали понад 3 тисячі висококваліфікованих організаторів, адміністраторів, фахівців-практиків молочарного виробництва. Кооперація була «пристановищем українським інтелігентам і численним сільським працівникам, забезпечувала ріст інтелігенції в майбутньому, що було для неї гарантованою умовою існування та росту національної свідомості нашого народу. Перша більшовицька окупація Західної України у вересні 1939 р. не припинила розвитку української кооперації – вона її просто ліквідувала» [91, с. 460–461].

Отож, націоналізація західноукраїнської економічної сфери руйнувала налагоджені у попередні часи зв'язки й знищувала традиційні форми українського господарського життя. Загалом процес перебудови економічного життя західноукраїнських земель здійснювався на випробуваних в СРСР принципах, але був максимально стиснутим у термінах виконання завдань кожного з її етапів. Тому насамперед здійснювалося формування основи більшовицької системи господарства – державної власності через націоналізацію промисловості, торгівлі, банків та землі й сільськогосподарських об'єктів, а загалом – через ліквідацію приватної власності. Приватного власника, як капіталіста-експлуататора, як джерело контрреволюційної пропаганди, влада знищувала економічно або навіть фізично. Цього, вважали більшовики, заслуговував і купець-спекулянт, який не лише жив за рахунок комерційного обману трудящих, а й деморалізував суспільство. Третьою ворожою категорією, проти якої спрямовувалися заходи приватизації, були заможні сільські господарі, в радянській термінології «куркулі», діяльність яких вимагала посиленої уваги органів НКВС. Саме тому до керівництва господарськими структурами різних рівнів і профілів залучалися не досвідчені господарники, не кваліфіковані працівники, а ті, хто не мав приватної власності, об'єктів господарювання, а отже, і не мав досвіду господарської діяльності, зате не був скомпрометованим буржуазновласницьким минулим [88, с. 258–259].

Водночас із руйнуванням традиційних і підтверджених часом ефективних форм і принципів економічної діяльності господарських структур Західної Укра-

їни партійно-державний центр нав'язував штучні антидемократичні та неприйнятні для регіону форми й методи організації господарського життя. Армія апаратників, що сиділа в наркоматах Москви й Києва, засипала господарські установи Західної України тисячами безглузких директив, інструкцій і вказівок, яких фахівці на місцях не встигали навіть прочитати. Зміст планів, резолюцій і звітів, що продукувала бюрократична більшовицька машина, свідчив про ігнорування дійсних економічних умов, потреб реальних споживачів, запитів та особливостей місцевого господарства. Виробництво, розподіл і постачання на місця виготовленої продукції за документами виглядали продумано й узгоджено, але на практиці панувало повне безладдя: товари, необхідні влітку, поставляли взимку; для ближчих до центру місцевостей була характерна затовареність, а у віддалених населених пунктах панував гострий дефіцит цих же товарів; багато підприємств отримували планові завдання понад свої виробничі можливості; постачання необхідних для виробництва матеріальних і сировинних ресурсів здійснювалося хаотично, з порушенням термінів, обсягів і категорій предметів постачання [88, с. 262–264].

Відповідно до вкрай громіздкої дилетантської та вищою мірою неефективної системи управління виробничою сферою була запроваджена система фальшивого соціалістичного обліку у формі так званої радянської статистики, для якої об'єктивність даних не була обов'язковою умовою звітності. Фальшивий характер радянської статистики виявлявся не лише у свідомому спотворенні фактичних показників, а й у цілеспрямованому застосуванні методології заполітизованого аналізу реальних статистичних даних з ідеологічною метою: продемонструвати переваги соціалістичної економіки над капіталістичною, радянського способу життя – над буржуазним. Насамперед це впливало з упередженого трактування процентного співвідношення темпів зростання виробництва. Більшовицька статистика віддавала перевагу зіставленню відсотків, а не порівнянню фактичних економічних показників. Завуальована ідеологічна мета була гранично простою: приховати низький рівень власного виробництва та водночас показати високі темпи його розвитку і водночас підкреслити слабкі темпи приросту виробництва в капіталістичних країнах, приховавши його дійсні масштаби в абсолютних показниках випуску продукції.

Для ілюстрації: невелика соціалістична взуттєва фабрика, що випускала на рік 2 тис. пар взуття, після розширення виробничих площ і збільшення кількості працюючих стала випускати по 4 тис. пар взуття, тобто ріст виробництва склав 200 % при фактичному збільшенні продукції на 2 тис. одиниць; велика капіталістична взуттєва фабрика, яка виробляла щорічно по 20 тис. пар взуття, збільшила виробництво на 4 тис. пар, що дало приріст випуску продукції на 20 %. В результаті, за більшовицькою статистичною методикою, соціалістичне підприємство працює в 10 раз ефективніше від капіталістичного (зростання на 200 % проти 20 %), хоча реально приріст капіталістичного виробництва в натуральних вимірах був удвічі більшим (4 тис. пар проти 2 тис. пар). «Хитрість» більшовицької статистичної методики полягала у свідомому ігноруванні або замовчуванні вихідної бази статистичних підрахунків [72, с. 67–68].

Подібний тенденційний підхід і маніпулювання цифрами застосовується і при спробах показати ріст матеріального рівня життя трудящих соціалістичної Батьківщини, зокрема колгоспного селянства, порівняно з дорадянським періодом. Більшовицька пропаганда постійно стверджувала, що доходи колгоспників західних областей України зросли у кілька разів порівняно з доходами селянських господарств за часів панської Польщі чи в царські дореволюційні часи (до 1913 р.). Реальна статистика свідчила, що в 1913 р. середньорічний прибуток селянської сім'ї складав 400 крб., або в зерновому еквіваленті – понад 7 т зерна (за тодішньою ціною 93 коп за пуд, тобто за 16 кг). Сім'я колгоспника, працю якої вимірювали в трудовнях, могла за рік виробити в середньому 600 трудовнів, за які отримувала максимально по 2 крб. грошима, 2 кг городини і 2 кг зерна на кожен трудовдень, що за цінами 40-х рр. ХХ ст. давало дохід, еквівалентний 2,3 т зерна. Отже, дійсні доходи селянської сім'ї в умовах колгоспної системи господарювання зменшились у 3 рази порівняно з періодом приватного господарювання. Так, більшовицька методика маніпулювання статистичними даними дозволяла видавати чорне за біле і навпаки та виступати одним з основних засобів комуністичної пропаганди [72, с. 137].

Націоналізовані виробничі об'єкти потрапляли у сферу планування та бюджетного розподілу коштів як елементи єдиного господарського комплексу Союзу, республіки, області, району. Бюджетні показники узгоджувались із плановими цифрами й залежали від останніх. При відхиленні від плану, як правило, в бік його недовиконання, бюджет потерпав за статтями надходжень. Внесення коректив до бюджету було непродуктивним з причини низької або від'ємної рентабельності роботи джерел поповнення бюджету. Прозорість прийняття й виконання бюджету на порядку денному радянської влади не стояли. Головною залишалась ідеологічна функція цього основного фінансового документа: за своїм змістом і формою підтвердити прогресивний і демократичний характер соціалістичного способу господарювання, а за кількісними показниками засвідчити постійну турботу Комуністичної партії й Радянського уряду про добробут народу. Місцеві бюджети узгоджувалися з вищим керівництвом республіки, формально затверджувалися місцевими органами влади, як правило, зі значним запізненням на кілька місяців, вже під час бюджетного року.

Постановою президії Тернопільського облвиконкому від 22 червня 1940 р. затверджені місцеві бюджети Тернопільської області на 1940 р. за прибутками в сумі 150,4 млн крб. і за видатками в сумі 148,9 млн крб., тобто перевищення прибутків над видатками на 1 січня 1941 р. складало 1,5 млн крб. Бюджет обласних потреб встановлювався по прибутках в сумі 48,5 млн крб. і за видатками – майже 47 млн крб. Визначалися відрахування від загальносоюзних доходів до бюджетів міст і районів: з держаної позики, розміщеної серед міського населення, – 25 %, серед сільського – 90 %; надходження збору на потреби житлового й культурно-побутового будівництва в містах, сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення й прибуткового податку з підприємств усупільненого господарства місцевого значення [204, с. 25] (таблиця 1).

Місцеві бюджети міських рад і райвиконкомів затверджено за прибутками в сумі 101,9 млн крб. і за видатками – в сумі 104,9 млн крб. Для збалансування районних бюджетів 8 районам з обласного бюджету передавалися дотації в сумі близько 3 млн крб. Найвищі бюджети встановлено у Тернополі (9,1 млн крб.), Кременці разом з районом (6,9 млн крб.), Бережанському (5,4 млн крб.), Чортківському (4,7 млн крб.), Бучацькому (4,5 млн крб.), а іншим районам – в основному по 2–3 млн крб. [204, с. 38] (таблиця 2).

Міськради й райвиконкоми були зобов'язані до 1 липня 1940 р. затвердити бюджети міст і районів. У постанові облвиконкому наголошувалося: «Облвиконком вимагає від міськрад і райвиконкомів планомірного й безперебійного фінансування підприємств, установ і заходів, передбачених бюджетом, забезпечуючи цим самим повне виконання встановлених виробничих і оперативних планів і планів культурного будівництва» [204, с. 4]. Зауважимо, що така вимога не узгоджувалась із термінами затвердження бюджету, практично після півроку з початку його реального виконання.

У зв'язку з тим, що власні доходи міст і районів у структурі доходів місцевих бюджетів займали високу питому вагу, голів міськрад і райвиконкомів зобов'язували приділити належну увагу повному виконанню дохідної частини бюджету та економному використанню бюджетних коштів і на них покладалася персональна відповідальність за правильне й ефективне використання відпущених за бюджетом коштів. У постанові окремо звертається увага на впорядкування фінансування шкіл, дитбудинків, медичних та інших установ. Визначено бюджетні заходи щодо розвитку місцевої промисловості. По-перше, передбачено переглянути нормативи оборотних коштів на існуючих підприємствах облмісцевпрому, облхарчпрому, облбудматеріалів, облмісцевпаливпрому в бік їх скорочення з тим, щоб шляхом перерозподілу профінансувати новоутворені та розширити вже організовані підприємства й забезпечити виконання ними промислово-фінансового плану на 1940 р. По-друге, враховуючи той факт, що за бюджетом області не передбачено асигнувань на розвиток районної промисловості і «приймаючи до уваги необхідність і наявні можливості розвитку промисловості районного значення», облвиконком просив РНК УРСР за рахунок республіканських резервів додатково асигнувати на утворення обігових коштів районної промисловості 558 тис. крб., з них 393 тис. крб. – на харчову й 165 тис. крб. – на місцеву промисловість [204, с. 3–5].

Ресурси першого за роки радянської влади бюджету Тернопільської області (150,4 млн крб.) розподілялися в такий спосіб: фінансування народного господарства – 21,5 млн крб. (14,3 %), соціально-культурні витрати – 97,3 млн крб. (64,7 %), утримання органів державного управління – 26,7 млн крб. (17,8 %), інші видатки – 3,2 млн крб. (2,1 %) , а також резерв у сумі 1,6 млн крб. (1,1 %). Бюджет формувався за рахунок прибутків від організованих державних промислових, торговельних і комунальних підприємств (985,3 тис. крб.), споживчої й кустарно-промислової кооперації (4,6 млн крб.), податку з обороту кінотеатрів (959 тис. крб.) і нетоварних операцій підприємств побутового обслуговування (1,4 млн крб.), а також відрахувань від податку з обороту усупільненого господарства (35,1 тис.

крб.). Загалом, прибутки від державного й кооперативного господарства склали в місцевих бюджетах області 47,5 млн крб. (30,4 %). Найбільшим джерелом наповнення бюджету були податки й збори з населення – 73 млн крб. (48,5 %). За ними йшли місцеві податки і збори в сумі 7,6 млн крб. (5,1 %), державні позики в 10,4 млн крб. (6,9 %). Інші джерела давали 13,6 млн крб. (9,1 %) [204, с. 24].

Отже, прибутки від соціалістичного сектора обласного господарства склали у місцевому бюджеті менше третини його загального обсягу. Основними джерелами наповнення першого місцевого бюджету Тернопільщини були надходження від населення, що загалом склали 69,6 % прибуткової частини бюджету, бо державна позика та «інші видатки» забезпечувалися також за рахунок громадян. Зауважимо, що майже всі районні та міські бюджети збалансовувалися власними прибутками. Так, із 40 районів лише 8 отримували дотації з обласного бюджету (загальною сумою менше 3 млн крб.), а частина прибутків інших районів і міст в сумі 17,1 млн крб. закріплювалися за обласним бюджетом (серед таких «закріплених» коштів 10,9 млн крб. складав прибутковий податок з населення, 3,4 млн крб. – сільськогосподарський податок). Зіставлення двох останніх показників розкриває соціально-політичну сутність місцевих бюджетів в умовах соціалістичної економіки: на фінансово-економічну допомогу, тобто дотації низовим структурам, виділяється з обласного бюджету близько 3 млн крб., а закріплюється за цим бюджетом понад 17 млн крб., взятих із тих же низових структур, тобто додаткові надходження до бюджету області були у 5,6 раза більшими від передбачених ним дотацій [204, с. 10–11].

Місцева промисловість області отримала від Польщі 6 дрібних підприємств: 2 ливарно-механічних заводи, 2 меблеві фабрики, лако-фарбовий завод і завод церковних дзвонів. Протягом I півріччя 1940 р. в районах організовано 5 райпромкомбінатів, до яких увійшли 29 підприємств з виробництва мила, валянок, свічок, оцту, столярні та слюсарно-механічні майстерні, реконструйований завод церковних дзвонів та інші. 70 колишніх приватних механізованих млинів об'єднано в облмлинтрест. Відновлено фабрику макаронних виробів у Підволочиському районі, почали працювати цегельно-керамічні та вапнярні заводи й буровугільна шахта в Кременецькому районі.

Передбачалося, що місцева промисловість області в 1940 р. випустить продукції на 7,5 млн крб., з яких 3,6 млн крб. – на підприємствах облмісцевпрому, 1,9 млн крб. – облхарчпрому, 1,3 млн крб. – облбудматеріалів і 0,7 млн крб. – облмісцевпаливпрому. Причому нагромадження матимуть лише підприємства облмісцевпрому (0,7 млн крб.) і облхарчпрому (близько 1 млн крб.), а за іншими галузями були запроєктовані збитки: 1,1 млн крб. по облбудматеріалах і 160 тис. крб. – по місцевпаливпрому [204, арк. 11] (таблиця 24).

Планувалося значне зміцнення обласної промисловості фінансовими ресурсами. Насамперед підприємства повинні були забезпечуватися власними оборотними коштами. Якщо оборотні кошти підприємств області на час націоналізації склали 1,6 млн крб., то на кінець 1940 р. вони мали зрости до 3,5 млн крб.: облмісцевпром – до 1,1 млн крб., облхарчпром – до 0,9 млн крб., облбудматері-

али– до 1,0 млн крб., облмісцевпаливпром – до 0,4 млн крб. Взаєморозрахунки місцевої промисловості з обласним бюджетом визначались у таких співвідношеннях: підприємства області з обласного бюджету отримували 3,8 млн крб. (з них на капітальні роботи – 2,3 млн крб.), а платежі до бюджету здійснювали в сумі 1,1 млн крб. Причому облбудматеріали й облмісцевпаливпом від платежів до бюджету звільнялися, а на їх розвиток спрямовувалося 2,1 млн крб. з 2,3 млн крб., передбачених бюджетом на капітальні роботи (91,3 %). Ці кошти йшли на будівництво буровугільних шахт, торфопідприємств, цегельних заводів. Сальдо між сумою фінансування з бюджету й платежів до бюджету складало 2,7 млн крб. на користь промисловості. Річним бюджетом враховано, що районна промисловість складалася з 5 райпромкомбінатів, що діяли з початку бюджетного року, та 5 новоутворених в першій половині бюджетного року в Почаївському, Кременецькому, Бережанському, Микулинецькому і Гримайлівському районах [204, с. 11–12].

Конкретно, за фінансовим планом, по підприємствах облмісцевпаливпрому на 1940 р. виділялося 3,6 млн крб., з яких 2,9 млн крб. йшли на видобуток вугілля, а 0,7 млн крб. – на видобуток торфу. Облмісцевпром мав бюджет в 1,2 млн крб., з яких 400 тис. крб. йшли на Тернопільський промкомбінат, 205 тис. крб. – на Бучацький промкомбінат і більш як по 160 тис. крб. – Тернопільському обозному заводу, Чортківському й Кременецькому промкомбінатам. Чортківський ливарно-механічний завод отримував усього 54,5 тис. крб., що свідчить про слабкість цієї галузі в області. Бюджет облхарчопрому складав 1,3 млн крб., з яких найбільшу частину коштів (550,4 тис. крб.) отримувала Тернопільська кондитерська фабрика, а також Микулинецький (207,2 тис. крб.) і Тернопільський (157,8 тис. крб.) пивзаводи. Іншим шести підприємствам системи виділялося по 60–90 тис. крб. Облбудматеріали отримували у своє розпорядження на 1940 р. 2,6 млн крб. Основна частина цих коштів йшла на фінансування цегельно-черепичного виробництва, 6 заводоуправлінь якого отримували 1,5 млн крб. На допоміжні будівельні матеріали, які виробляли 3 заводоуправління, виділялося 943 тис. крб., а на розробку Теремовлянського й Кременецького кар'єрів – 222 тис. крб. [204, с. 60–67].

На фінансове забезпечення комунального господарства в 1940 р. виділялося майже 7,6 млн крб. З цих коштів 2,6 млн крб. йшли на утримання протипожежної охорони, понад 2,4 млн крб. – на будівництво господарських об'єктів, близько 1,7 млн крб. – на благоустрій райцентрів. Житлове господарство отримувало 3 млн 980 тис. крб., з яких на експлуатацію житлових об'єктів виділялося більше 1 млн крб., готелів – 0,5 млн крб. Основними джерелами фінансування виступали експлуатаційні прибутки будинкоуправлінь, орендна плата за приміщення, прибутки від готелів. Позалімітні асигнування благоустрою міст і райцентрів області склали 1,7 млн крб., з яких 0,8 млн крб. забирали сільські райцентри, 0,6 млн крб. йшли на експлуатацію гідротехнічних споруд і мостів, більше 300 тис. крб. – на обладнання лазень та інші заходи [204, с. 70–72] (таблиця 4).

Проблеми у виконанні бюджету області були пов'язані не лише з постійним зривом планових завдань виробничими структурами як важливими джерелами наповнення бюджетного кошика, а й системними прорахунками у здійсненні та

незавершеністю процесу націоналізації. Хід націоналізації в області був далеко не таким оптимістичним, як про це свідчать офіційні відкриті джерела. Виконання завдань першого етапу націоналізації, що припадав на кінець 1939 – початок 1940 рр., обком Компартії України оцінив як незадовільне. Визнавалося, що постанова РНК УРСР від 9 грудня 1939 р. щодо націоналізації комітетами партії й райвиконкомами в її основі невиконана. Зокрема, по Тернополю із 60 підприємств місцевої й харчової промисловості, що підлягали націоналізації, націоналізовано лише 38 (63,3 %). Серед типових упущень і недоліків – формалізм в інвентаризації та прийомі націоналізованих об'єктів; націоналізація дрібних об'єктів, які під націоналізацію не підпадали, і навпаки, залишення поза увагою крупних об'єктів, зокрема великих будинковолодінь; відсутність опису націоналізованого майна крупних власників (купців, домовласників, підприємців) і здійснення опису особистого майна фахівців і працівників державних установ; низька організація збереження націоналізованого майна, насамперед догляду за націоналізованими будинками.

Бюро обкому КП(б)У вважало націоналізацію «глибоко політичною справою», вирішення якої не зуміли забезпечити голови міськрад і райвиконкомів та секретарі повітових і міських комітетів партії. Персонально вказано заступнику голови облвиконкому та завідувачу облкомунгоспом «на відсутність з їх боку належного керівництва ходом націоналізації в області». Цим визнано, що націоналізація здійснювалася державними структурами краю під керівництвом партійних органів.

Механізм процесу націоналізації розкриває наступна настанова бюро обкому партії: «Роз'яснити секретарям повітових і міських комітетів КП(б)У, повітвиконкомам і місцевим радам, що націоналізації підлягають лише великі будинки, та зобов'язати їх в подальшому запитувати обком КП(б)У та облвиконком дозволу на націоналізацію кожного будинку зокрема».

Бюро обкому вирішило здійснити перевірку рівня організації роботи націоналізованих підприємств, створити інститут керуючих будинками (кербудів) і провести з ними відповідну нараду, а також на одному з наступних засідань заслухати звіт облвиконкому та облкомунгоспу про підсумки націоналізації підприємств в області. На бюро було оприлюднено факти зловживання службовим положенням при націоналізації майна: начальник облвідділу зв'язку незаконно провів націоналізацію приміщень для потреб працівників апарату цього відділу [359, арк. 6].

Згаданий факт не був поодиноким, бо порушення встановлених норм і правил стали невід'ємною ознакою бюрократичної системи управління, що підпорядковувалася лише партійним вказівкам і зневажала нормативні приписи й вимоги, перекладаючи їх на плечі підлеглих. В умовах такої системи справа націоналізації загрожувала вийти з-під контролю, бо у процесі її здійснення відкривалися широкі можливості управлінському, в тому числі й партійно-бюрократичному, апарату для зловживань в особистих інтересах. Про наявність згаданої проблеми свідчить засідання бюро обкому партії 27 січня 1940 р., де розглядалося питання «Про випадки порушення соціалістичної законності при проведенні націоналізації». Зазначено, що продовжується незаконна націоналізація дрібних об'єктів і навіть особистого майна громадян (предмети побуту, білизна, елементи одягу, взуття, ве-

лосипеди тощо). Під націоналізацію незаконно потрапляли лікарі, вчителі, інженери, навіть робітники й квартиронаймачі, водночас приватні власники, зокрема власники великих будинковолодінь, залишалися поза націоналізацією. Під приводом націоналізації приміщення однієї установи передавались у власність іншій, здійснювалося самовільне виселення мешканців з квартир і вселення інших громадян шляхом видачі незаконних ордерів. Такі порушення здійснювалися навіть проти «рядових радянських спеціалістів».

Після фіксації низки відхилень від «соціалістичної законності» у постанові робиться загальнополітичний висновок: «Всі ці та подібні порушення при проведенні націоналізації допущені в результаті недооцінки політичного значення дотримання радянських законів і відсутності належної уваги з боку деяких керівників місцевих партійних і радянських організацій питанням боротьби за дотримання соціалістичної законності». Наголошується на необхідності забезпечення прав та інтересів радянських спеціалістів, на необхідності використання націоналізації для підтримки кооперативної торгівлі у протистоянні з приватною: «Обком КП(б) У вважає ненормальним, коли при витісненні приватної торгівлі сповільнюється організація кооперативної торгівлі», тому «справа витіснення приватної торгівлі має супроводжуватися всебічним розширенням і зміцненням торгівлі кооперативної». Тут же визначається основна форма ліквідації приватної торгівлі – боротьба зі спекуляцією, яка має здійснюватись із залученням правоохоронних структур [385, арк. 78–79].

Однак порушення та зловживання при проведенні націоналізації продовжувалися, про що свідчать багаточисельні заяви мешканців Тернополя до президії міської ради зі скаргами на несправедливу націоналізацію їх майна. Зокрема, на засіданні президії Тернопільської міськради 19 березня 1940 р. таких заяв розглядалося більше двадцяти. Рішення приймалися практично однотипні: після аргументації «у зв'язку з тим, що...» йшов конкретний висновок, за яким слідувало: «націоналізацію вважати правильною і в проханні відмовити» [674, арк. 86–87].

Практичний аспект націоналізації майна в області неодноразово вивчався Тернопільським облвиконкомом. Так, на засіданні президії облвиконкому 25 січня 1940 р. слухали питання «Про націоналізацію, облік і збереження державних фондів у Борщівському повіті». У постанові зафіксовано низку грубих порушень. Насамперед, у повіті націоналізували 20 дво- три-кімнатних будинків, що явно не підлягають націоналізації, а їх власники не належать до категорії заможних громадян (приватних власників). Причому одночасно у власників повітвиконком «відібрав особисте майно, навіть не залишивши необхідної кількості харчових продуктів і предметів першої необхідності». Мешканців незаконно націоналізованих будинків виселяли на вулицю, не пропонуючи взамін інших житлових приміщень. Націоналізоване майно свідомо обліковувалося недбало, що створювало умови для його розкрадання. Водночас мали місце випадки повернення націоналізованих будинків і майна крупним власникам без будь-яких на це законних підстав [734, арк. 6–7].

Окремі негативні прояви процесу націоналізації були настільки тривожними й резонансними, що з метою уникнення радикальної реакції місцевого населення партійні

органи вдавалися до жорстких персональних рішень. Так, за спробу націоналізації та опису майна ченців монастиря с. Михайлівка Борщівського району завідувача відділу Борщівського повіткому КП(б)У звільнено з посади, розпочато слідчі дії, а питання про його партійність вирішувалося після завершення слідства [371, арк. 24].

З метою запобігання помилкам і порушенням у процесі націоналізації в міськрадах і повітвиконкомках затверджували списки об'єктів, що підлягають націоналізації з детальною їх характеристикою. Один із таких списків затвердила президія Тернопільської міської ради 13 січня 1940 р. Рішення по кожному об'єкту зі списку формулювалося стандартно: «Будинок гр. Енгля, вул. Коперніка, 9, що складається із 10 квартир, 31 кімнати, має житлову площу 582 кв. м., та його майно – націоналізувати, а мешканців із квартир переселити» [663, арк. 155]. З часом такі рішення уточнюються – і в характеристиці власників майна вказується їх соціальний статус (колишній урядовець, поліцейський, офіцер, купець, підприємець, домовласник тощо) [663, арк. 155–156].

Отже, процес націоналізації в області проходив настільки складно і суперечливо, що у звітній доповіді на І-й звітній обласній партійній конференції у квітні 1940 р. повідомлено лише про певні успіхи в націоналізації поміщицьких і монастирських земель, а щодо націоналізації у сфері промислового виробництва та будинково-лодіння делегатів конференції поінформовано про «численні порушення соціалістичної законності». Оприлюднено також факти супротиву місцевих жителів. Наприклад, жителі села Михайлівка Борщівського району побили членів волосного комітету за спробу націоналізувати майно місцевого монастиря. Обурення населення викликали факти привласнення чиновниками, в основному працівниками місцевих виконкомів, націоналізованого майна. Такому привласненню у формі розкрадання сприяла недосконала процедура націоналізації: здебільшого без опису майна, без належного оформлення актів та іншої документації. У підсумку, визнається у звітній доповіді конференції, обком партії більше займався виправленням системних порушень в ході націоналізації, аніж питаннями її організації, здійснення та ефективного використання націоналізованого майна [353, арк. 58–59].

Отже, політика соціалістичної реконструкції західноукраїнського села не лише не сприймалася селянством краю, а викликала обурення й природний супротив у нього, оскільки руйнувала споконвічні українські національні традиції господарювання.

4.2. Стан і проблеми націоналізованої промислової сфери

За часів польської окупації на Тернопільщині було 1020 дрібних приватних підприємств, де працювали 8798 робітників упродовж 4 – 5 днів на тиждень з 12-годинним (і більше) робочим днем. У 1939 р. лише в Тернополі нараховувалося понад 7 тис. безробітних, а це означало, що кожен 4 – 5-й житель міста не мав постійної роботи, а, отже, і надійного джерела матеріального забезпечення. Станом на початок квітня 1940 р. промисловість Тернопільщини зросла більш

як у 1,6 раза – до 1673 підприємств, а кількість працюючих збільшилася в 1,4 раза – до 12476 робітників. Промислову мозаїку Тернопільської області склали 19 ливарно-механічних майстерень, 7 лісозаводів, 5 пивзаводів, 5 ферментаційно-тютюнових заводів, 122 пекарні, 113 цегелень, 789 млинів, 36 типографій та більше трьох сотень інших підприємств (цукрозавод, 2 фабрики вати, склозавод, 2 меблеві фабрики, лакофарбовий завод, макаронна фабрика, кондитерська фабрика, дріжджовий завод, шахта бурого вугілля, 10 електростанцій, спиртзаводи і т. п.). Окрім цього, на базі дрібних кустарних промислів і поодиноких кустарів організовано 102 артлі, де були залучені до виробничої діяльності 2718 робітників. 59 із цих артлей (1564 працюючих) входили до системи облпромради, 28 (1013 робітників) – до обллісопромсоюзу, 15 (14 робітників) – до облкоопінсоюзу [353, арк. 79] (таблиця 24).

Перша обласна партійна конференція (квітень 1940 р.) вже мала змогу підвести деякі підсумки роботи націоналізованих, структурно-організаційно й значною мірою технологічно перебудованих підприємств. За перший квартал 1940 р. (до початку роботи партійної конференції) об'єкти облпромради випустили продукції на 1,7 млн крб., що складало 87 % планового завдання. Гірші показники дали підприємства облкоопінсоюзу: при завданні 677,8 тис. крб. вони виготовили продукції лише на 261,9 тис. крб., тобто тільки 38,5 % запланованого. Порівняно кращі результати показали підрозділи облхарчпрому (макаронне, кондитерське, дріжджове та інше виробництво): вони виконали свої завдання на 94,4 %, направивши в торгівлю харчової продукції на суму 215,5 тис. крб. при 228,2 тис. крб. за планом. Всього на 26,6 % виконав кварталне завдання облмісцевпром (металообробне, меблеве, хімічне виробництво): дав продукції на 132,6 тис. крб. при плані 501,0 тис. крб. Зовсім не було налагодженим виробництво в системі облбудматеріалів: на квітень 1940 р. до виробничої діяльності її об'єкти ще не приступили [353, арк. 75].

На партійній конференції зазначалося, що «в одних і тих же умовах одні підприємства виконують план, а інші його просто «провалили». Причиною невиконання виробничих планів насамперед є погане керівництво цими підприємствами, що не вжило відповідних заходів щодо повного забезпечення виконання планових завдань. Умови для виконання планів у нас були і є. Треба лише всім краще працювати і використовувати наявні можливості для розвитку промисловості та промислової кооперації» [353, арк. 73–76]. Значну увагу було приділено питанням розвитку місцевої промисловості на базі локальних сировинних ресурсів. Названо 18 районів області, які мають достатні запаси багатьох видів сировини для розвитку різних галузей місцевого господарства: мідна руда, нафта, кварцовий пісок, ліс, буре вугілля, торф, будівельна сировина (будівельний камінь і камінь-вапняк, глина різних видів, в тому числі гончарна, гіпс, алебастр). Першочерговим завданням було вивчення й використання цих ресурсів [353, с. 77–78].

Питання розвитку промисловості виносилося на розгляд пленуму обкому КП(б) У 28–29 грудня 1940 р., де йшлося про керівництво промисловістю партійними організаціями міст Чорткова й Тернополя. Акцентувалося на конкретних проблемах і практичних питаннях розгортання промислового виробництва не лише у згада-

них містах, а й у районах області. Так, секретар Збараського райкому партії після позитивної оцінки діяльності окремих підприємств району наголошує на організаційних недоліках в роботі: обласні управлінські структури не вникають у справи своїх районних підрозділів, як це спостерігається на прикладі Збараського райпромкомбінату; такий важливий процес, як реконструкція виробництва, випадає з поля зору обласних фахівців (на Збараському ливарно-механічному заводі за 4 місяці реконструкції жоден представник облмісцевпрому не відвідав підприємства, і обласне керівництво галузі навіть не знає, як йде реконструкція заводу), тому говорити про допомогу з їх боку не доводиться. Згаданий завод міг би виготовляти потрібну продукцію різного профілю (віялки, січкарні, помпи тощо), але необхідна допомога спеціалістів у підготовці фінансових розрахунків і технічної документації. Так само керівництво облхарчопрому не надає ніякої допомоги в реконструкції Збараського пивзаводу. Не на повну потужність працює Збараський цегляний завод (замість 2 млн штук цегли на рік дає лише 600 тис.) лише з організаційних причин, які можна вирішити в системі облбудматеріалів спільно з їх керівництвом [372, арк. 7–8].

Акцент аналізу роботи державних і кооперативних підприємств області зміщено в бік продуктивності праці. На промислових об'єктах Тернополя (36 державних підприємств із числом працюючих 1480 осіб і 23 промислових кооперативних артілей з 1516 працівниками) головною проблемою залишається низька продуктивність праці, що впливає на рівень виконання виробничих планів. Загалом план виробництва на державних підприємствах міста виконано на 99,7 %. Однак на окремих об'єктах показники значно нижчі: промкомбінат – 81 %, завод безалкогольних напоїв – 69 %, ливарно-механічний завод – 44 %, цегельний завод – 33,2 %. Спільна причина невиконання ними планового завдання – низький рівень продуктивності праці. Зокрема на ливарно-механічному заводі вона досягла лише 45,2 % планового показника, або в конкретному грошовому виразі: за планом кожен робітник повинен був дати продукції на 5300 крб., а дав лише на 2400 крб. Лакофарбовий завод не додав до плану 66,4 тис. крб., бо на одного робітника належало випустити продукції на 5800 крб., а випустили на 3500 крб. (продуктивність праці склала 63,3 % запланованої) [372, арк. 83–84]. Основні причини виробничих упущень (невиконання планових завдань, в тому числі з підвищення рівня продуктивності праці) партійне керівництво області бачило в недостатній ефективності організаційної й політико-масової роботи партійних комітетів у трудових колективах, у відсутності належної роботи по мобілізації працівників державних і кооперативних промислових підприємств на виконання вимог указів Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня та 10 липня 1940 р. щодо дотримання трудової й виробничої дисципліни та відповідальності за їх виконання.

Зауважимо, що для стратегічних потреб держави та внутрішньогосподарських і соціально-культурних потреб регіону надзвичайно важливим було вирішення проблеми шляхового сполучення й наявності та стану автомобільного і залізничного транспорту області. Особлива заінтересованість влади в розвитку транспортної галузі господарства підтверджується публікаціями місцевої преси, що з'явилися у перші тижні приходу Червоної армії на західні землі. З повідомлень випливало,

що нова влада в господарсько-економічних питаннях першочергову увагу приділяла налагодженню транспортного сполучення. Вже через тиждень після приходу Червоної армії в область місцева преса писала про відновлення роботи залізничного транспорту. 25 вересня 1939 р. кременецька повітова газета «Сталінським шляхом» інформувала: «Залізнична станція м. Кременець доводить до відома всіх біженців з інших міст, які під час бойових дій польської і німецької армій прибули до Кременця, що зараз встановлено нормальний рух потягів по всіх напрямках. Всі біженці можуть направлятися до свого місця мешкання. Каса працює щоденно. Ціна квитка попередня. Потяг відправляється щоденно. Всі біженці повинні брати пропуск у Тимчасовому управлінні м. Кременець. Для військовополонених проїзд безкоштовний. Студенти користуються скидкою 33 %» [937, с. 4].

Більше того, преса повідомляє про відновлення роботи залізничного транспорту всієї Західної України. Газети акцентують увагу на тому, що для здійснення цих складних в економічному і технічному відношеннях робіт управління Південно-Західної залізниці направило на залізниці Західної України «кращих своїх людей, які власним прикладом показують, як треба добиватись зразкової роботи транспорту». Успішно ведуться роботи з організації пропуску поїздів у львівському напрямі, для чого розширюються залізничні колії, які на 7 см вужчі, ніж в СРСР; приводиться в порядок рухомий склад, залізничні майстерні, допоміжні споруди. Офіційні повідомлення носили необхідний ідеологічний акцент: «Штати залізниць майже повністю укомплектовані місцевими залізничниками-українцями. Велике було здивування станційних працівників, яким доводилося (при Польщі) працювати без відпочинку, за мізерну платню, коли вони дізналися, що тепер працюватимуть по 12 годин на зміну з 48-годинним відпочинком». Одне з конкретних повідомлень стосувалося відновлення регулярного залізничного руху на дільниці Тернопіль – Волочиськ [938, с. 3].

Вагомим підтвердженням уваги радянських партійно-державних органів до транспортної сфери краю, особливо до її залізничного сектора, служать матеріали Першої партійної звітно-виборної конференції. У доповіді секретаря обкому питанням залізничного транспорту присвячено окремий розділ. Насамперед змальовано близький до аварійного стан залізниці до приходу Червоної армії: вузькоколіїні рейки легкого типу, ненадійне покриття залізничного полотна, малопотужні паровози, абсолютне переважання ручної праці, недосконалий графік руху, недостатня кількість рухомого складу (пасажирських і товарних вагонів, паровозів). На сьогодні на одному Тернопільському відділі залізниці прокладено 150 км колії: в напрямі Тернопіль – Ланівці – 63 км, Тернопіль – Підволочиськ – 54 км, Великі Бірки – Крижмалів – 33 км. 12 км залізничних шляхів «перешили» з вузької колії на широку. Почали застосовуватися потужні радянські паровози з можливостями перевезення до 1400 т (проти 300 т, що були нормою за панської Польщі) і технічною швидкістю більше 26 км/год (проти 22 км/год до 1939 р.). Почав практикуватися кільцевий рух поїздів. Вживалися заходи щодо покращення утримання та використання паровозів і вагонів (механізовані крани, зварювальні цехи, будівництво електростанцій, ремонт мостів, будівництво і ремонт депо).

Відремонтовано лінії телеграфу і зв'язку, що обслуговують залізницю, обладнано селекторний зв'язок на залізничних станціях. Проводився ремонт залізничних шляхів. Наприклад, на Чортківському відділку замінено понад 35 тис. шпал, 1,4 тис. погонних метрів рейок, укладено майже 890 м³ щебеню, оновлено 120 м² настилу на залізничних мостах, прорито 1500 м нових кюветів, виготовлено 4,5 тис. захисних щитів, збудовано 8 стрілочних будок.

Стратегічне значення залізничного сполучення на території Західної України впливало і з постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1939 р., за якою на Тернопільщині почало здійснюватись спеціальне залізничне будівництво: 2 шляхи протяжністю 195 км (капіталовкладення - 80 млн крб., кількість робітників-будівельників – майже 10 тис. осіб), які збільшували пропускну здатність Львівської залізниці (біля західних кордонів СРСР) до 72 пар поїздів на добу проти 13 пар до початку будівництва. Однак успіх запланованого залізничного будівництва значною мірою залежав від якості роботи колективів залізничного транспорту, де спостерігалися серйозні недоліки. Вчасному і якісному будівництву залізниць, залізничним перевезенням перешкоджали порушення трудової дисципліни, що проявлялися навіть у відмові паровозних бригад від виходу на зміну (5–6 випадків на місяць), у неявці на роботу окремих працівників (до 20 випадків на місяць). Порушувалися технічні та технологічні норми й правила роботи залізничного транспорту, зокрема в експлуатації котлового господарства. Не дотримувався швидкісний режим руху: при завданні 30,5 км/год досягалися лише 24,5 км/год. Замість середньодобового пробігу паровоза 290 км виконувалося лише 123,6 км (42,6 % норми). Через організаційно-технічні порушення (відсоток «хворих» паровозів складає майже 32 % при допустимій нормі 12 %) частішають залізничні аварії. Партійне керівництво області вважало, що негативні фактори в роботі залізничного транспорту носять в основному політичний характер: «Очистка транспорту від людей, що не викликають політичного і ділового довір'я, проходить мляво. На керівні та найбільш важливі ділянки роботи на транспорті потрапили ворожі нам люди, що складають загрозу для успішної роботи транспорту» [353, арк. 79–80].

Тривога партійних органів за хід і результати залізничного будівництва отримала своє підтвердження, але не з причини діяльності «ворожих людей», а внаслідок низького рівня організаційної роботи керівних кадрів, підібраних самими партійними органами, та низки системних соціально-економічних причин. Проблеми анонсованого на обласній партконференції спеціального залізничного будівництва розглядалися на бюро обкому партії 3 вересня 1940 р. Йшлося про роботу перших трьох дільниць залізничного будівництва № 56, яке, крім Тернополя, охоплювало Підволочиський, Скалатський, Микулинецький, Великоборківський, Збарзький, Зборівський і Великоглибочківський райони області й було якраз тим стратегічним будівництвом, що належало до загальносоюзних інтересів. Незважаючи на його державницьку важливість, що кардинально підвищувало партійну та державну персональну відповідальність керівників області, бюро обкому змушене було визнати, що «керівники першої, другої і третьої дільниць залізничного будівництва № 56 та їх заступники по політичній частині не забезпечили виконання виробничих за-

вдань, не мобілізували трудівників на реалізацію урядових рішень». Навіть більше, райкоми партії згаданих районів не виконали постанови бюро обкому від 13 липня 1940 р. щодо усунення конкретних недоліків і кардинального поліпшення роботи цих трьох дільниць. Виконання річного виробничого завдання на першій дільниці склало 47 %, на другій – 34,2 %, на третій – 35,6 %. В такій ситуації перспективи виконання річного плану будівельних робіт були критично ускладнені: як за 4 місяці, що залишилися до кінця року виконати 55–65 % робіт, якщо за 8 попередніх місяців їх виконано лише на 45–35 %? До всіх проблем організаційно-кадрового характеру додавалися проблеми техніко-економічного плану, що сукупно впливало на зниження ефективності будівельних робіт [353, арк. 80].

Украй низькою була продуктивність роботи будівельної техніки. На окремих ділянках екскаватори – головний будівельний механізм на спорудженні залізничного полотна – виконують денне завдання на 33–36 %, скрепер – на 40–50 % зі щоденним простоем у 3–4 години. Основна організаційна проблема – безвідповідальність керівників дільниць та окремих підрозділів за невиконані завдання. Відсутність нормальних умов праці та побуту робітників обумовлювала високу плинність кадрів. Через низький рівень партійно-масової роботи на будівельних дільницях, особливо по роз'ясненню Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. щодо відповідальності за порушення трудової дисципліни. Часто траплялися самовільні залишення роботи. Так, на першій дільниці 25 серпня одночасно роботу залишили 52 робітники. Шляхи усунення недоліків і покращення будівництва залізничного полотна обком КП(б)У бачив в активізації роботи політичних відділів дільниць по організації та розгортанню соціалістичного змагання за завершення будівельних робіт до річниці Жовтневої революції, в чому мали бути використані стахановські методи виконання планових завдань.

У рішенні обкому партії зафіксована партійна директивна конкретика, яка підсилювала політичний характер постанови безпосереднім економічним заходом: «Під особисту відповідальність зобов'язати перших секретарів РК КП(б)У і голів райвиконкомів Підволочиського, Скалатського, Микулинецького, Великоборківського, Збаразького, Зборівського і Великоглибочківського районів виділяти щоденно для залізничного будівництва наступну кількість возів і робочої сили: на першу дільницю – з Підволочиського району направити 150 возів і 200 робітників, із Скалатського – 150 і 120; на другу дільницю – з Микулинецького, Великоборківського і Збаразького районів по 200 возів і 100, 200 та 150 робітників відповідно; на третю дільницю – зі Зборівського району 150 возів і 300 робітників, з Великоглибочківського – 170 возів і 300 робітників». Завершувалася постанова наступною вказівкою: «Доручити транспортному прокурору Тернопільської дільниці перевірити причини масового самовільного залишення робітниками будівельних дільниць, причини невиконання дільницями урядового завдання і винних притягнути до кримінальної відповідальності» [512, арк. 203–205].

Загальний стан залізничного господарства області і через рік після приєднання до УРСР залишався незадовільним, незважаючи на окремі оптимістичні публікації у місцевій пресі та позитивно-пропагандистські заяви партійних і радянських

керівників області. Реальна картина залізничного транспорту висвітлена в партійних документах закритого типу, як-от в протоколах засідання бюро обкому партії, а ще конкретніше – у додатках до таких протоколів, де розміщувався матеріал для службового користування. Одним із таких додатків стала постанова бюро обкому від 3 жовтня 1940 р. «Про підготовку Тернопільського і Чортківського відділень служби руху і паровозного господарства до осінньо-зимових перевезень», яка розпочинається твердженням: «Тернопільське і Чортківське відділення служби руху і паровозного господарства до роботи в осінньо-зимових умовах не підготовлені». Підтвердженню такому висновку надано більш ніж достатньо: Тернопільським відділенням невикористані кошти для капітального ремонту службових і робочих приміщень, будок стрілочників і т.п., внаслідок чого не готові до зими близько 10 станцій відділення; станційні колії й рампи засипані землею і щебенем, закладені зайвим майном; будки і пости стрілочників не підготовлені, стрілки не відремонтовані; відсутнє належне освітлення; агенти, що забезпечують рух поїздів, не мають сигнальних приладів, зокрема, не вистачає ручних ліхтарів, їм невиданий спецодяг, їх службові приміщення паливом незабезпечені. На багатьох станціях пости стрілочників не укомплектовані інструментами й освітлювальними приладами, відсутній телефонний зв'язок із черговим по станції, не працює значна частина семафорів, станції паливом незабезпечені.

Низький рівень підготовки паровозного господарства до зими і по Чортківському відділенню залізниці: паспорт готовності до зими отримано лише на один паровоз; запас палива і мастил відділення має тільки на 1 день при нормі на 3 місяці; не відремонтовані депо в Чорткові і Заліщиках; на окремих станціях несправні водяні помпи, відсутні стаціонарні нафтосховища, на жоден паровоз не видано паспорта про готовність до зими [524, арк. 143–144]. Неготовність згаданих залізничних відділень до зими була лише елементом загального стану залізничного господарства області.

Кадрові проблеми на залізничному транспорті стосувалися не лише рівня управління залізничним господарством і стану трудової дисципліни на всіх його ділянках, а й нестача робочої сили, особливо у сфері залізничного будівництва, стан справ із кадровим забезпеченням якого був настільки критичним, що Тернопільський облвиконком і обком партії 24 лютого 1941 р. прийняли спільне рішення «Про забезпечення робочою силою оборонного залізничного будівництва». Термін «оборонне» підкреслює стратегічне значення будівництва залізниць на Тернопільщині. Цим рішенням райкоми партії й райвиконкоми були зобов'язані організувати набір робочої сили в області чисельністю в 6 тис. осіб, з яких направити на будівельні роботи на залізницю 3 тис. осіб до 15 березня і 3 тис. осіб до 1 квітня 1941 р. Згідно з визначеним розподілом, кожен район повинен був підібрати й направити на залізничне будівництво від 200 до 325 осіб з рівномірним розподілом по обох термінах. Кожному працюючому, який укладав угоду на 12 місяців роботи, виплачувалась одноразова допомога в розмірі 150 крб. З такого доповнення випливало, що праця тих, хто не укладав угоди, не оплачувалась і фактично була примусовою. Останнє підтверджується одним із пунктів постано-

ви: «Відправку відібраної робочої сили здійснювати організованим порядком». Привертає увагу той факт, що в документі вживається лише деперсоніфікований термін «робоча сила» як означення примусового характеру цієї акції обласної влади [786, арк. 108–109].

Актуальні кадрові проблеми не зменшувались, а навпаки, загострювалися питанням забезпечення залізничного будівництва робітниками масових професій відповідного профілю, бо «робоча сила», що прибувала з районів області, була, як правило, некваліфікованою. 20 березня 1941 р. облвиконком і обком партії вирішують питання «Про підготовку в 1941 році в школах фабрично-заводського навчання робітників масових професій для залізничного будівництва НКШС», якою фактично продубльовано однойменну постанову РНК СРСР від 10 березня 1941 р. з проекцією на проблеми області.

Згідно з документом обласне управління трудових резервів при облвиконкомі спільно з керівництвом залізничного будівництва № 56 мали організувати на базі будівельних ділянок і виконробських пунктів 2 школи фабрично-заводського навчання (в Тернополі – на 500 і Підволочиську – на 300 учнів) з тримісячним терміном навчання. Ці школи повинні були працювати в три черги (з 15 квітня, 1 серпня і 15 листопада) по 800 учнів у кожній, і в такий спосіб підготувати для залізничного будівництва до кінця року 2400 робітників відповідних робітничих професій.

Ця постанова затверджувала кількість і графік направлення кожним районом учнів у Тернопільську і Підволочиську школи ФЗН. Завдання щодо направлення учнів отримали всі 38 районів області: Бережанський – 132 особи, Бучацький – 108, всі інші – по 50–70 осіб в середньому. Формулювання «зобов'язати виконкоми районних рад депутатів трудящих призвати для навчання в школи ФЗН залізничного будівництва» свідчить про примусовий характер цього заходу, який стосувався «колгоспної та іншої сільської молоді чоловічої статі віком до 17 років». Передбачено виділення приміщень для навчання та проживання учнів, підготовку інструменту для виробничого навчання, підбір майстрів виробничого навчання з розрахунку 1 майстер на 50 учнів, безкоштовне харчування учнів, підбір і затвердження директорів шкіл ФЗН і їх помічників по політичній частині покласти персонально на секретарів обкомів партії й голів райвиконкомів [785, арк. 106–107].

У сфері автомобільного транспорту питання ставились у площині його формування та розгортання автотранспортного господарства області. 20 січня 1940 р. президія облвиконкому приймає рішення «Про організацію Облавтотресту Наркомату автомобільного транспорту», за яким весь автомобільний парк, що знаходився у Тернополі й повітах області, в тому числі автобуси, вантажні автомобілі, бензоколонки, передавалися цьому новоутвореному комунальному підприємству [719, арк. 5].

Роботу новоутвореної структури транспортного господарства області партійне керівництво вивчало в серпні 1940 р. За наявною інформацією, діяльність Тернопільського облавтотресту визнана незадовільною, що підтверджувалося багатьма негативними факторами. Насамперед йшлося про низький коефіцієнт використання автомобільного парку (простої автомобілів, невихід на лінію, запізнення

з виходом чи з поверненням з рейсу тощо), про невиконання плану державних перевезень як по пасажирях, так і по вантажах. Наприклад, при плані 100, 9 тис. пасажирів було перевезено лише 68,7 тис. (68 %); по кілометражу план виконано на 86,8 % (при необхідних 3,6 млн зроблено лише 3,2 млн пасажиро-кілометрів). Трест за планом мав перевезти 5,7 тис. т вантажів, а перевіз лише 660 т, тобто виконання плану склало 12 %. При плані 57,9 тис. тонно-кілометрів зроблено тільки 33, 9 тис., або 57,6 % плану [473, арк. 147].

Незадовільна організація перевезень пасажирів проявлялась не тільки в низьких кількісних показниках, а й у самій системі обслуговування пасажирів. Так, в Тернополі, Кременці, Бережанах не було обладнаних автобусних станцій і пасажири змушені купляти квитки й чекати відправки автобусів під відкритим небом. Вантажоперевезення здійснювалися без оформлення необхідної документації, без укладення угод з клієнтурою. Не було належного обліку витрат пального і мастил. Неналагодженим залишався облік і контроль за оплатою вантажних перевезень, внаслідок чого частина вантажів перевозилась практично безкоштовно. Залишався низьким рівень трудової дисципліни, що виражалось у традиційних спізненнях на роботу, передчасних залишеннях робочого місця і навіть у прямій відмові від виконання певного виду виробничих завдань. Огляд автомашин, їх профілактичний і поточний ремонт здійснювалися нерегулярно і неякісно. Були відсутні графіки капітального ремонту, а графіки профілактичного ремонту не виконувалися. У тресті 6 автомобілів потребували капітального ремонту, однак графіка їх відновлення не було розроблено. Все ж таки головним недоліком, на думку партійного органу, був традиційний: «Масово-політична робота серед робітників і службовців відсутня. Соціалістичне змагання неорганізоване» [473, арк. 147].

Проте автотранспортне господарство області розширювалось, зростала кількість автомобілів як в обласному центрі, так і в районах області, тому в жовтні 1940 р. облвиконком створює першу структуру з регулювання вуличного і дорожнього руху: 10 жовтня він приймає постанову «Про організацію команди РУД», де просить РНК УРСР дозволити організувати для впорядкування вуличного руху команду РУД в кількості 25 осіб (1 командир, 1 політкерівник, 2 командири рою, 3 інспектори РУД, 18 вартових-регулювальників). Прохання було аргументоване зростанням автомобільного парку і відповідно інтенсивності руху та непристосованістю вулиць Тернополя і районних центрів області до руху автомобільного транспорту [823, арк. 11].

«Больовою» точкою господарського організму області залишалася будівельна галузь, особливо такий її визначальний сектор, як виробництво будівельних матеріалів. Рівень організації праці й управління виробничими процесами тут був настільки низьким, що у постанові від 6 травня 1940 р. «Про готовність підприємств облбудматеріалів до випуску продукції в сезон 1940–1941 року» бюро обкому партії в діяльності цієї структури не змогло знайти жодного позитивного моменту, а недоліки були не окремими, не випадковими, а загальними і принциповими: капіталовкладення у виробництво не використовувалися; кадрові питання не вирішувалися, внаслідок чого не вистачало робітників на всіх підприємствах управ-

ління будматеріалів; підприємства залишались незабезпеченими знаряддями виробництва, робочим інструментом і паливом; до окремих видів робіт, зокрема до виробництва цегли, випалювання вапна, на травень 1940 р. навіть не приступили; критично не вистачало транспорту, в тому числі гужового. І, звичайно, серед недоліків називається відсутність масово-політичної роботи. Бюро обкому дає вказівку орієнтуватися на місцеві ресурси, максимально використовувати їх у виробництві будівельних матеріалів, у виготовленні знарядь праці та інструментів і щонайголовніше – у забезпеченні паливом (торфом, дровами, бурим вугіллям), місцевим гужовим транспортом, лісоматеріалами з місцевих лісів. Рішення адресувалось і до вищих республіканських органів, насамперед до Наркомату будівельних матеріалів УРСР з проханням відрядити до Тернопільського управління будматеріалів такого важливого фахівця-адміністратора, як головний інженер [438, арк. 149].

Від ефективності роботи підприємств з виробництва будівельних матеріалів значною мірою залежав успіх капітального будівництва в регіоні. Із постанови облвиконкому від 28 жовтня 1940 р. випливало, що план капітальних робіт за 9 місяців 1940 р. виконано лише на 2,7 млн крб. із запланованих 4,2 млн, тобто на 65,3 %. Впоралися з плановими завданнями по капітальних роботах лише облхарчопром і облнаросвіта. Інші виконали планові завдання частково: облспоживспілка – на 88,9 %, облкінофікація – на 82,7 %, облбудматеріали – на 62,6 %, облміцевпром – на 57,4 %, облкомунгосп – на 40,9 %, облторг – на 36, 6 %, облміцевпаливпром – на 30,3 % [827, арк. 24].

Причини невиконання планових завдань були комплексними, але основні з них – у низькій ефективності керівництва виробничими структурами. Керівництвом не враховано особливостей капітального будівництва в західних областях УРСР. Була відсутня організаційно-технічна допомога виробничим низам з боку управлінських верхів. Недостатньо і несвоєчасно фінансувались об'єкти виробництва, із запізненням готувалася прехтно-кошторисна документація. Не було належного контролю за ходом будівельних робіт. Із цих причин в області не розпочато будівництва багатьох важливих об'єктів. Облторг не освоїв відпущених коштів на реконструкцію пекарень, облміцевпром – на реконструкцію Чортківського, Збаразького і Бучацького ливарно-механічного заводів. Облміцевпаливпром план закладки нових шахт по видобутку бурого вугілля виконав тільки на 25,1 %, а план видобутку торфу – на 23, 7 % [827, арк. 25]. Такий стан справ засвідчував відому економічну істину: у взаємопов'язаному господарському комплексі не можуть успішно працювати окремі структури, якщо неефективно функціонують інші.

Для пом'якшення кадрової проблеми у будівельній галузі облвиконком і бюро обкому партії в лютому 1941 р. приймають рішення «Про організацію школи фабрично-заводського навчання будівельних матеріалів в Бережанах». Райвиконкоми отримали завдання провести набір для навчання в школі ФЗН виробництва будматеріалів 200 осіб із колгоспної та іншої сільської молоді чоловічої статі віком від 17 років. Набір планувалося провести у дві черги – з 20 березня та з 5 липня 1941 р. по 100 осіб у кожній. Кожен район направляв на навчання по 4–6 осіб. Учнів забезпечували гуртожитком і безкоштовним харчуванням. Відділ буд-

матеріалів облвиконкому відповідав за підготовку навчального приміщення, його обладнання необхідним устаткуванням, за підготовку гуртожитку, в тому числі за його забезпечення м'яким інвентарем. На себе обком партії «взяв» підбір директора школи й керівника військово-фізкультурної роботи [785, арк. 106–107]. Як і інші радянські школи, ФЗН мала навчити юнаків працювати за 1–2 робітничими професіями та підготувати їх до військової служби, у зв'язку з чим вводилася посада керівника військово-патріотичного й фізичного виховання.

У господарському комплексі області особливе місце належало підприємствам місцевої промисловості, бо саме в цій системі працювала значна частина націоналізованих підприємств і саме ці промислові об'єкти були покликані в майбутньому стати витоком та основою промислового розвитку краю.

Націоналізовані місцеві підприємства потрапили під повний контроль обласної влади – обкому партії та відповідних відділів облвиконкому, насамперед планового. Важливість впливу останнього на діяльність виробничих структур господарства області була беззаперечною, оскільки в методології організації виробництва провідна роль належала плануванню економічної діяльності за кількісними (обсяг виробництва) та якісними (продуктивність праці, собівартість продукції) показниками. Аналіз планових документів, представлених плановим відділом облвиконкому 9 березня 1940 р., призводить до висновку про критично низький рівень якості планування, навіть про непрофесійний підхід до вирішення планово-економічних питань, необхідних для організації ефективного виробничого процесу.

Насамперед насторожують терміни підготовки планових документів. Так, план капітальних робіт по облмісцевпрому на перший квартал 1940 р., що має гриф «Не підлягає оголошенню», затверджений на спільному засіданні обкому партії та облвиконкому в останньому місяці кварталу (9 березня 1940 р.), коли вже треба було зосереджуватися на вивченні кінцевих результатів. Немає сумніву, що квартальний план, за висловом економістів-практиків, готувався «заднім числом» і з огляду на досягнуті результати перших двох місяців роботи. З причини надзвичайно низьких показників роботи облмісцевпрому з початку року плановики штучно занижують планові завдання на I квартал, простіше кажучи, рівняють їх на «провальні» наявні показники, внаслідок чого складається критична диспропорція між плановими завданнями на другий, третій, четвертий квартали та можливостями їх виконання.

Наприклад, план капітальних робіт по облмісцевпрому на 1940 р. передбачав освоєння 290 тис. крб., що означало навантаження на кожний квартал дещо більше 70 тис. крб. Однак, побачивши реальний стан справ, плановики вирішили «розвантажити» перший квартал і перекинули його завдання на три наступні квартали. Тому зі згаданої суми капітальних вкладень на перший квартал виділили всього 20 тис. крб. (6,9 % плану), а це означало, що в наступних кварталах облмісцевпром повинен освоювати по 90 тис. крб. в кожному, або на 20 тис. більше від об'єктивного, оптимального обсягу (в 4,5 раза більше, ніж це було зроблено в першому кварталі). Такий плановий «анархізм» стосувався трьох підприємств облмісцевпрому: Тернопільського та Бучацького ливарно-механічних і Тернопільського

обозного заводів. Важко пояснити, як зможе Тернопільський ливарно-механічний завод виконати план капітальних робіт в 40 тис. крб. за рік, якщо за перший квартал він зумів освоїти лише 2 тис. крб., або 4,4 % [766, арк. 27].

Через місяць, 5 квітня 1940 р., облплан розгортає план капітальних робіт облмісцевпрому на другий квартал. Згідно з цим планом, весь обсяг капітальних робіт має бути виконаним упродовж другого кварталу, тобто за квітень-червень 1940 р. заплановано освоїти 270 тис. крб., що залишилися від планового завдання після освоєних у першому кварталі 20 тис. крб. Абсурдність такого підходу полягає в тому, що перед структурами облмісцевпрому ставилися нереальні завдання: Тернопільський ливарно-механічний завод мав збільшити освоєння коштів на капітальні роботи з 2 тис. крб. у першому кварталі до 43 тис. крб. у другому, тобто у 21,5 раза; Бучацький ливарно-механічний завод – з 8 тис. до 62 тис. крб., тобто у 7,8 раза; Тернопільський обозний завод – з 10 тис. до 140 тис. крб., тобто в 14 разів [767, арк. 43].

Зрозуміло, що такі завдання з огляду на матеріально-фінансові та організаційно-кадрові ресурси згаданих підприємств (як показав перший квартал, вони далеко не є достатніми) не просто нереальні, а й руйнівні для забезпечення ритмічної роботи підприємств. Навіть більше, керівництво області було належним чином поінформоване про стан справ у системі облмісцевпрому. 17 лютого 1940 р. бюро обкому партії слухало питання «Про роботу підприємств облмісцевпрому», де було чітко зафіксовано: «Більшість націоналізованих підприємств системи облмісцевпрому працюють незадовільно». Насамперед, підприємства незабезпечені сировиною; окремі з них через відсутність сировини не працюють, інші мають запас сировини на 20–25 днів роботи, що загрожує зупинкою виробництва. Практично для всіх підприємств облмісцевпрому занижено планові показники, але, незважаючи на це, плани не виконуються. Так, Тернопільський ливарно-механічний завод план за січень 1940 р. виконав на 62 %. Неефективно організовано збут готової продукції: на складі миловарного заводу лежать нереалізованими 600 кг мила, на лакофарбовому заводі – 20 т ріпакової олії. Про низький рівень організації роботи на підприємствах системи свідчить нарахування заробітку з поденного розрахунку, а не від виробітку, в результаті чого гальмується ріст продуктивності праці; відсутність заінтересованості у покращенні виробничих показників, насамперед у збільшенні обсягів випуску продукції; не вирішується питання використання відходів виробництва [400, арк. 158].

Питанням особливої ваги стало використання відходів кольорових металів, бо воно набувало не лише господарського, а й оборонного значення. 29 травня 1940 р. Економічна рада при РНК СРСР прийняла постанову «Про заходи поліпшення збору, збереження та переробки другорядних кольорових металів», яку Тернопільський облвиконком продублював 16 вересня 1940 р. Важливість питання визначила тон постанови: «З боку керівників трестів, об'єднань та промислових підприємств щодо збору, збереження та переробки кольорових металів виявлено цілком неприпустиму, а в ряді випадків антидержавну практику». На окремих підприємствах облмісцевпрому (Тернопільський ливарно-механічний завод), облхар-

чопрому (цукровий завод у Великій Березовиці) та інших відходи кольорових металів змішуються, засмічуються, що призводить до їх знецінення, утруднює або навіть унеможливує їх використання. Часто кольорові метали використовують на виготовлення виробів, де це заборонено (примуси, дверні та віконні ручки, елементи посуду, оздоблення предметів побуту тощо). Категоричний тон постанови посилюється в частині вказівок: «Заборонити всім підприємствам і установам витрачати брухт і відходи кольорових металів поза відповідними фондами держплану. В інших випадках весь наявний брухт і відходи кольорових металів необхідно здавати вторчермету». І тут же попереджено «керівників облмісцевпрому, облкомунвідділу, облметалхімпромсоюзу та керівників промислових підприємств, що вони несуть персональну відповідальність за виконання згаданих постанов, а їх невиконання розцінюється як ігнорування рішень Уряду» [812, арк. 52].

Загальні проблеми розвитку місцевої промисловості регіону концентрувалися на районному рівні та в роботі окремих підприємств. У Монастириському районі на травень 1940 р. діяли 10 млинів з добовою потужністю 17 т борошна, цегельні заводи потужністю 1,4 млн штук цегли на рік, вапнярні потужністю 7 т вапна на добу. Однак ці підприємства працювали не на повну потужність: млини – через проблеми з робочою силою, вапнярні – через недостатнє забезпечення сировиною, цегельні заводи – через недопоставки вугілля. Не було системи в організації збуту продукції. Так, на цегельному заводі в Монастириську залишалися нереалізованими 400 тис. штук цегли. Неефективно використовувалася місцева сировинна база, насамперед камінь-вапняк і глина, якої потребували вапнярні й цегельні заводи області. Партійне керівництво районів скаржилося, що обласні промислові організації не турбувалися питаннями розвитку підприємств районів, не надавали допомоги в їх технічному і кадровому забезпеченні [622, арк. 43].

Складною була ситуація і на інших промислових об'єктах, розміщених в районах області. З березня 1940 р. бюро обкому партії аналізує роботу Кременецької шахти бурого вугілля, яка систематично не виконувала планових завдань. З дня пуску в експлуатацію до березня 1940 р. шахта повинна була видобути 8870 т вугілля, а фактичний видобуток досяг лише 7201 т, що складає 81 % плану. Внаслідок такої неефективної роботи колективу шахти собівартість вугілля перевищила планову норму – досягла 74 крб. 46 коп. при плані 70 крб. за 1 т, а тому середньомісячна зарплата робітників знизилася до 248 крб. при планових 300 крб. Мали місце простої бригад шахтарів тривалістю 2–3 години, в основному, через несвоєчасну подачу кріпильного матеріалу або затримку у забезпеченні вагонетками для вивезення вугілля із шахти. Неефективно використовувалися наявні 32 електровідбійні молотки, механізована відкатка, інше обладнання, що негативно впливало на рівень продуктивності праці та обсяги видобутку вугілля. До цього додавалися проблеми зі станом трудової дисципліни, що виявлялось у частих запізненнях на роботу й прогулах. Слабо був налагоджений збут продукції: на початок березня на складах шахти знаходилися нереалізовані 5 тис. т бурого вугілля. Не було створено необхідних побутових умов для працівників шахти: не працювала лазня, незадовільно функціонувала їдальня, недостатньо працював Кременець-

кий міський торг із забезпечення шахтарів продовольчими і промисловими товарами [558, арк. 48–49].

Особливою увагою партійні й державні органи області наділяли об'єкти харчової промисловості, як найбільш розгалуженої по районах і найбільш активної у виробничій діяльності, що обумовлювалось аграрним характером обласного господарства. Під пильним партійно-державним контролем перебували окремі, насамперед особливо прибуткові, структури облхарчопрому, зокрема тютюнові фабрики. На початку березня 1940 р. бюро обкому партії аналізує роботу Монастириської тютюнової фабрики. Причому було зафіксовано один позитивний момент: виробничий план за перші 2 місяці року фабрика виконала на 100 %, правда, у грошовому виразі. Про валову продукцію в асортименті, собівартість і продуктивність праці та інші економічні показники даних не було. Бо за змістом і переліком упущень у роботі фабрики позитивних показників досягти не могли: рекомендовані на керівну роботу працівники зі своїми управлінськими обов'язками не могли впоратися, не проводились виробничі наради з вирішення поточних економічних питань; оплата праці здійснювалась за старими нормами, в тому числі по денно, що гальмувало ріст продуктивності праці; залишався низьким рівень трудової дисципліни (за її порушення з роботи звільнено 20 робітників); станом на березень 1940 р. виробничий план на рік ще не був розроблений, а тому й не доведений до цехів, змін, бригад; інженерно-технічний персонал практично не займався питаннями вдосконалення виробництва, організації праці, раціоналізації технологічного процесу, контролю за якістю продукції, поширення й використання передового досвіду роботи; залишався низьким рівень забезпечення фабрики необхідними матеріалами (паливом, цигарковим папером), що постійно загрожувало затримкою виробництва [412, арк. 266–268].

Проблеми переслідували й один із найкрупніших промислових об'єктів Тернопільщини – цукровий завод «Поділля». Це стосувалося навіть ремонтних робіт на заводі. У 1940 р. цукровики мали виконати значний комплекс ремонтних заходів: з капітального ремонту – на 400 тис. крб., з поточного – на 525 тис. крб., з житлового будівництва – на 170 тис. крб. За графіком усі ремонтні роботи мали закінчитися до 15 серпня, а житлове будівництво – до 28 серпня 1940 р. Станом на початок червня при плані 30 % технічної готовності ремонту план ремонтних робіт виконувався лише по поточному ремонту; показник капітального ремонту зупинився на 14 % технічної готовності, а житлове будівництво – на 10 %. Але навіть при задовільному стані поточного ремонту машин і обладнання відставали роботи з очистки жомових ям і відстійників, затримувалося розширення парокотлового господарства через відсутність документації та зволікання з доставкою до «Поділля» відповідного устаткування. Незадовільне розгортання житлового будівництва (з 2 запланованих будинків роботи розпочали лише на одному), об'єктивного пояснення не має: відсутність або нестача таких будівельних матеріалів, як цегла, каміння, деревина склалася тільки через низький рівень організації робіт і постачання з боку адміністрації заводу й безпосередніх керівників житлового будівництва, бо згадані матеріали були в наявності на території області. До управ-

лінських прорахунків відносилось і неефективне використання ремонтного періоду для підготовки до сезону переробки цукрового буряка, для організаційно-фінансових заходів по переходу на відрядну оплату праці. До цієї групи недоліків належить і відсутність системної підготовки ремонтно-виробничих кадрів на профільних технічних курсах при заводі, що сприяло б закріпленню працівників на виробництві. Серед гострих організаційно-технічних проблем було зволікання з підготовкою технічних і проектних даних по розширенню виробничих потужностей заводу, в тому числі паро-котлового господарства, а також затримки в посиленні виробничо-технічного потенціалу підприємства за рахунок постачання відповідного обладнання з інших промислових об'єктів республіки [780, арк. 11–13]. Цукрозавод «Поділля» цікавив обласну владу не лише як всеукраїнський виробник цукру, а й як суб'єкт вирішення продовольчих проблем краю. Саме в такому аспекті облвиконком аналізує підготовку підсобного господарства цукрозаводу до весняної сівби 1941 р. і відразу констатує: підготовка заводу до сівби проходить незадовільно, бо незавершено ремонту сільгоспмашин, на середину лютого ще не приступили до закладки парникових рам з причини їх несвоєчасного виготовлення (15 із запланованих 50), не створили необхідного запасу посівного матеріалу, не підготовлена до весняних робіт тяглова сила [867, арк. 30].

За планом на 1941 р. кількість харчпромкомбінатів по області зростала до 13: 4 діючих (Гримайлів, Микулинці, Хоростків, Кременець) поповнювалися 9 новоствореними (Чортків, Мельниця, Заліщики, Борщів, Почаїв, Тлусте, Тернопіль, Бережани, Підволочиськ). У першій групі харчпромкомбінатів працювали 220 осіб, які давали продукції на 526,2 тис. крб. за рік. Найпотужнішим у цій групі був Кременецький комбінат: 63 його працівники давали продукції майже на 190 тис. крб., що означало виробіток на 1 робітника в 4,5 тис. крб. (Хоростків – 140 тис. крб. і майже 3 тис. крб. на 1 робітника; Гримайлів – 120 тис. крб. і 3,8 тис. крб. на 1 робітника). Привертає увагу той факт, що в загальній чисельності працюючих робітники склали 76,8 %, інженерно-технічні працівники – 5 %, службовці – 10 %, обслуговуючий персонал – 8,2 % [908, арк. 24].

Серед новостворених харчпромкомбінатів найпотужнішим за всіма показниками був Чортківський: 50 його працівників виготовляли за рік продукції на 205,6 тис. крб. з виробітком на 1 працівника 5,9 тис. крб. Інші комбінати цієї групи нараховували по 25–40 працівників, давали річної продукції в межах 50–70 тис. крб. (З малочисельних – по 30–40 тис. крб.); середній виробіток на 1 працівника складав 2,0–2,5 тис. крб. Загальна чисельність працюючих у новостворених харчпромкомбунатах становила 325 осіб, валова продукція наближалася до 660 тис. крб. Частка робітників серед працюючих – 78,2 %, інженерно-технічних працівників – 6,7 %, службовців – 9,5 %, обслуговуючого персоналу – 5,6 %. Кадрова структура Чортківського харчпромкомбінату була оптимальнішою, ніж загалом у групі: робітники склали 79,5 % працюючих (в групі новостворених – 78,2%, а в існуючих раніше – 76,8 %), інженерно-технічні працівники – 6,8% (в групі – 6,7 %, в раніше створених – 5 %), службовці – 9,0 % (в групі – 9,5 %, в існуючих раніше – 10 %), обслуговуючий персонал – 4,5 % (в групі – 5,6 %, в раніше існуючих –

8,2 %). Отже, на Чортківському харчопромкомбінаті якість кадрової структури поліпшилася за рахунок підвищення відсотка працівників, безпосередньо зайнятих виробництвом (робітників, інженерно-технічних працівників) та зниження відсотка допоміжних кадрів (службовців, обслуговуючого персоналу). Саме така кадрова політика керівництва Чортківського комбінату обумовила позитивні економічні показники роботи підприємства загалом [909, арк. 25–26].

Формується структура місцевої молочної промисловості. 25 листопада 1940 р. Тернопільський облвиконком приймає рішення про створення Управління підприємств молочної промисловості області, за яким Тернопільська облспоживспілка передавала об'єкти молочної й маслопереробної промисловості, що знаходились на території області, в тому числі молокозаводи, сепараторні та зливні пункти, тресту «Маслопром», а райвиконкоми отримували доручення надати допомогу згаданому тресту в організації районних контор «Маслопрому» [848, арк. 56].

На тому ж засіданні облвиконкому затверджено постанову «Про організацію в районах райmlinпромкомбінатів». Райвиконкоми області були зобов'язані організувати згадані структури борошномельної галузі, включивши до їх складу всі млини, що належали райвиконкомам і сільрадам. Млини, що знаходились у селах, де вже діяли колгоспи, передавались у власність колгоспам. Інші млини підпорядковувалися райвиконкомам. Райвиконкомам дозволялося комплексне конструювання райmlinпромкомбінатів: підприємства районного підпорядкування (цегельні заводи, вапнярки та інше), на базі яких через їх невеликі обсяги та малу кількість неможливо створити райпромкомбінат чи харчпромкомбінат, у погодженні з облмісцевпромом і облхарчпромом передавались або включались у райmlinпрокомбінати [843, арк. 47].

Водночас схвалено типовий статут районного млинарського промислового комбінату, що був у безпосередньому віданні райвиконкому. Серед функцій і завдань комбінату – організація профільного виробництва й управління всіма його складовими та допоміжними структурами; постачання сировиною, паливом, матеріалами й устаткуванням; виробництво і збут продукції. Виконання функцій могло здійснюватись згідно з чинним законодавством і нормативними принципами. Дозволялося включення до комбінату млинів, дрібних підприємств і майстерень. Визначена система управління комбінатом: на принципах «єдиноначальства» його здійснює директор, призначений райвиконкомом у погодженні з облmlinтрестом [841, арк. 48–50].

Увага партійних і державних органів краю до стану справ у харчовій галузі місцевої промисловості була постійною і, необхідно визнати, критично гострою. Так, в лютому 1941 р. бюро обкому партії та облвиконком прийняли конкретну постанову про розвиток харчової промисловості області, а 15 березня вже аналізували хід реалізації цієї постанови. На цей час обласні підприємства харчопрому виконали квартальний план на 68 %, а районні – на 42 %. Низькі показники обумовлені, крім інших причин, ще й тим, що виконкоми Тернопільської міськради і Підволочиської райради в останній місяць кварталу не завершили створення своїх харчокомбінатів, на які було доведено план по виробництву продукції з початку року. Однак і діючі харчокомбінати працювали незадовільно, хоча повністю були забезпечені сирови-

ною та матеріалами для виконання планового завдання, але не змогли належним чином організувати виробничого процесу і мобілізувати трудовий колектив.

Не виконувався квартальний план в розрізі асортименту. Зокрема, Чортківська фабрика план виготовлення цукерок виконала на 52 %, дріжджів – на 61 %. Загострилися проблеми постачання харчокомбінатів сировиною і допоміжними матеріалами немісцевого походження. Так, Львівський кондитерський трест постійно затримував постачання необхідних виробничих ресурсів Чортківській мармеладній фабриці: необхідні для роботи в першому кварталі 1941 р. сировину і матеріали Львів поставив до Чорткова наприкінці лютого, тобто із запізненням майже у два місяці. Трест «Укрголовпиво», який забезпечував паливом Колиндянський дріжджовий завод, замість необхідних на місяць 60 т вугілля поставляв в окремі місяці лише по 20 т [893, арк. 40].

Повільно йшло розширення виробничих потужностей харчокомбінатів, затримувалося введення в дію нових цехів. Хоч окремі підприємства районного підпорядкування освоїли виробництво нових видів продукції (макарони, ковбаси, вино, бісквіт, оцет, гірчиця), однак неефективно здійснювалася робота по розширенню виробництва харчової продукції з місцевої сировини. У скрутному становищі перебували новостворені харчокомбінати: не була налагоджена система забезпечення матеріалами й сировиною, надзвичайно низьким був рівень технічного керівництва, доводились із запізненням або навіть залишалися невідомими для їх керівників планові виробничі завдання по випуску і реалізації продукції. Пуск у дію окремих нових харчокомбінатів було перенесено з першого кварталу на другий [893, арк. 40–41].

Загалом, незважаючи на адміністративну заклопотаність партійно-державних органів, робота підприємств харчової промисловості області залишалася недостатньо координованою, майже недоступною ефективному контролю, бо той контроль, який намагалися здійснити і здійснювали обком партії та облвиконком, практичного ефекту не давав.

Відсутність крупного промислового виробництва зобов'язувала керівництво області концентрувати зусилля на розвитку місцевої промисловості та промкооперації краю. Складаючи народногосподарські плани на 1941 рік, облплан, профільні відділи облвиконкому, об'єднання промкооперації діяли саме в такому стратегічному напрямі. У своїй постанові від 17 липня 1940 р. «Про підготовку до складання народногосподарського плану на 1941 рік» облвиконком визначає основні позиції в розробці планових завдань на цей період. Перша позиція: курс на повне покриття власними ресурсами сировинних і паливних потреб господарських об'єктів і населення. Друга позиція: розширення і максимально повне використання виробничих потужностей підприємств промисловості будівельних матеріалів із застосуванням бази підприємств районного підпорядкування з метою розширення комплексного будівництва об'єктів господарського і житлово-побутового призначення. Третя позиція: реалізація заходів щодо підвищення потенціалу місцевої промисловості у збільшенні виробництва товарів широкого вжитку на місцевих ресурсах з метою пом'якшення залежності області від їх ввозу з інших областей і регіонів. Четверта

позиція: розробка й реалізація заходів із поліпшення якості та зниження собівартості продукції на підприємствах усіх галузей місцевої промисловості. П'ята позиція: розширення потужностей діючих і створення нових підприємств галузі лише на базі місцевої сировини та місцевих паливних ресурсів [793, арк. 3–4].

Основу для реалізації окреслених стратегічних завдань облвиконком і бюро обкому бачили в досягнутих здобутках підприємств області в 1940 р. і головне – у зростанні промислового потенціалу краю: за цей рік на базі дрібних промислових підприємств організовано 11 райпромкомбінатів, 4 райхарчопромкомбінати, 4 торфопідприємства обласного підпорядкування, а в системі промислової кооперації на базі дрібних кустарних промислів створено 164 промислових артілі; сформовано місцеву паливну промисловість (за 1940 р. видобуто 123 тис. т сухого торфу); розпочато випуск нової продукції на місцевій сировині.

Основним резервом у досягненні стратегічних цілей розвитку господарського комплексу області партійно-державне керівництво вважало усунення недоліків, що мали місце при здійсненні планових завдань 1940 р.

Перший недолік, ліквідація якого мала би сприяти виконанню виробничих планів, – аритмія в реалізації квартальних планів (за I квартал дали 5 % річного випуску продукції, за II – 19,2 %, за III – 36,8 %, за IV – 39 %). Згадані показники, що ілюструють виконання підприємствами місцевої промисловості плану 1940 р. на рівні 100 % (сумарно по вказаних чотирьох кварталах), не узгоджуються з окремим пунктом постанови облвиконкому й обкому партії від 6 березня 1941 р. щодо плану розвитку господарства області на 1941 рік: «Місцева промисловість в цілому виконала державний план 1940 року по випуску продукції на 124,7 %». Тим більше дивно, що таку значну розбіжність (у 24,7 %!) зустрічаємо в одній і тій же постанові [559, арк. 72].

Черговий недолік у роботі місцевої промисловості, як резерв підвищення якості й ефективності його виробничих показників, – виконання планових завдань усіма підприємствами галузі, бо плани 1940 р. загалом виконані завдяки їх перевиконанню окремими підприємствами при недовиконанні іншими. Так, при показниках облхарчопрому (193,2 %!) облмісцевпаливпром виконав річний план на 56,4 %, облбудматеріали – на 66,3 %, облмісцевпромсоюз – на 85 % [559, арк. 73].

Третій недолік – хронічне невиконання планових завдань в асортиментному розрізі всіма підрозділами місцевої промисловості. Знову ж таки, загальний показник забезпечувався перевиконанням плану випуску одних видів продукції при критичному недовиконанні завдань по інших видах.

Четвертий недолік – невиправдано висока собівартість продукції практично на всіх підприємствах місцевої промисловості, де давав про себе знати комплекс причин (надмірні виробничі втрати, перенасиченість кадрами, низька трудова і виробнича дисципліна на підприємствах тощо).

І насамкінець п'ятий недолік, усунення якого стало би потужним резервом розвитку місцевої промисловості, – поліпшення якості та прискорення темпів капітального будівництва, бо в 1940 р. план капітальних робіт в галузі виконано на 72,7 %, облкомунгоспу – на 45,4 %, облмісцевпаливпрому – на 39,7 % [559, арк. 72–73].

Планові директиви на 1941 р. виходили зі стратегічних цілей обласного господарства і були спрямовані, як зазначалося вище, на усунення наявних недоліків. Зокрема, облбудматеріали мали розширити випуск і покращити якість будівельної цегли, організувати в Гусятинському районі виробництво цементу. Облпромраду зобов'язували створити 26 нових артілей, 94 ремонтних пункти, 16 пунктів по заготівлі вторинної сировини, відкрити 3 майстерні хімічної чистки одягу, 9 грабарень, 18 салотопок, крохмало-патоковий завод, а також освоїти більше 30 найменувань нових видів продукції, в основному на місцевій сировині. Аналогічні завдання отримали обллісопромсоюз (організувати 3 нових промартілі, 36 ремонтних пунктів різних профілів, освоїти випуск майже 30 видів продукції), облкоопінспілка (організація крохмало-патокового заводу потужністю 200 т продукції на рік, освоєння понад 20 видів нової продукції) [559, арк. 76].

Заплановано значний обсяг капітальних робіт загальною кошторисною вартістю 1,4 млн крб., з них на I квартал 1941 р. – 364 тис. крб. Окрім цього, передбачалося позалімітне капітальне будівництво сільських шкіл на 1,3 млн крб. (на перший квартал – 350 тис. крб.). Прийнято рішення про кредитування капітального ремонту й індивідуального житлового будівництва, а також надання кредитів структурам місцевої промисловості й об'єднанням промислової кооперації для організації нових підприємств і розширення діючого виробництва. Водночас заборонялося розпочинати будь-яке будівництво, що не було включене до плану 1941 р. Незважаючи на те, що план на 1941 р. і на перший квартал 1941 р. облвиконком і обком партії затвердили лише 6 березня 1941 р. (із запізненням більш як на 2 місяці), у постанові вимагається довести цей план до об'єктів виробництва у триденний термін. Бюро обкому партії й облвиконком залишили собі традиційне завдання: «Надавати всебічну допомогу, організувати контроль і перевірку виконання державних планів і заходів по розвитку місцевої промисловості та промислової кооперації» [559, арк. 74–80].

Заслугує окремого аналізу характер і система планування розвитку місцевої промисловості та промислової кооперації області на 1941 р. Незважаючи на сумнівні показники виконання планових завдань 1940 р. (позитивний загальний результат не узгоджувався із постійними незадовільними оцінками роботи окремих структур галузі), планові показники на 1941 р. виглядають більш ніж оптимістично. В цілому, гуртову продукцію підприємств місцевої промисловості планувалося збільшити на 60,9 % (у грошовому виразі з 6,7 млн крб. – до 10,7 млн крб.). Облхарчпром мав додати до минулорічного виробництва 0,7 млн крб. (майже 32 %), тобто збільшити випуск продукції на третину; облмісцевпром – на 49 %, або в грошовому виразі – збільшити випуск продукції на 1,7 млн крб. (майже на половину); облмісцевпаливпром – на 90,3 % (в грошовому виразі – на 0,2 млн крб., майже вдвічі); облбудматеріали – на 103 % (у грошовому виразі – на 0,9 млн крб., більш ніж удвічі) [559, арк. 74].

Абсурдними з економічної й технічної точок зору виглядають планові завдання для обллегпрому, гуртова продукція якого в 1940 р. складала у грошовому виразі 14,2 тис. крб., а на 1941 р. планувався обсяг виробництва підприємств легкої

промисловості області в сумі 565,5 тис. крб., або в 40 разів більше. Постає питання: які сировинні, кадрові, матеріально-технічні, фінансові ресурси й організаційно-управлінські зусилля могли забезпечити таке астрономічне зростання? Не менш напружені були поставлені завдання перед промисловою кооперацією області. Найвищу планову планку підняли перед облпромрадою: при обсягу виробництва в 1940 р. в 14,8 млн крб. план на 1941 р. виростав до 26,2 млн крб., або на 77,2 %, тобто приріст випуску продукції мав скласти 12,2 млн крб. (всього на 2,6 млн менше гуртового випуску за весь минулий рік!). Помірковані завдання поставили перед облкоопінспілкою – 26,4 % річного приросту, або 2,2 % приросту на місяць, що було доступним для виконання при збереженні позицій минулого року та оптимальній організації праці на всіх підрозділах спілки. Показники, що були доведені обллісопромсоюзом, випадали із загальної картини обласних планових завдань: всього 6,1 % приросту, а в грошовому виразі – на 400 тис. крб. Так само, тільки в іншому розумінні, у цю загальну картину обласного плану не вписувався обллегпром з його 40-кратним зростанням [559, арк. 81].

Аналізуючи випуск головних видів продукції у натуральному виразі, варто знову звернутися до підсумків роботи підприємств легкої промисловості. В системі обллегпрому працювали підприємства двох профілів: швейного і взуттєвого (відкривати нові профілі в 1941 р. не планувалося). У 1940 р. ці підприємства пошили 99 штук демісезонних і зимових пальт (на 1941 р. заплановано 1750 штук), 48 костюмів (заплановано 980 штук), 39 пар взуття (заплановано 11 тис. пар), і на підприємствах районного підпорядкування передбачалося пошити 10 тис. пар валянок (в 1940 р. такого виробництва не було). Так фінансовий абстракціонізм у сфері обллегпрому підтверджувався предметно-практичним прожектерством, що не піддається ніякому обґрунтованому аналізу [836, арк. 82].

Такими ж утопічними, хоч і в менших цифрових показниках, виглядають планові завдання для підприємств системи облхарчопрому. По райхарчопромкомбінатах ріст виробництва вимірювався не в процентах, а в разях: по Гримайлівському – майже у 5 разів, Микулинецькому – 2,7 рази, Хоростківському – 4,6 рази, Кременецькому – 6,3 рази. Загалом райхарчопромкомбінати випуск продукції в 1941 році мали довести до 307,5 тис. крб., з урахуванням того, що в 1940 році цей показник рівнявся 62,2 тис. крб. Знову риторичне запитання: які ресурси використати та які резерви для цього задіяти, щоб забезпечити досягнення таких результатів? Ні обком партії, ні облвиконком, ні облплан відповіді на ці питання не дали.

Абсурдність і нереальність таких планових завдань підтверджувалися конкретними плановими показниками з виробництва окремих видів продукції: випуск безалкогольних напоїв мав зрости на підприємствах обласного підпорядкування в 2,7 рази, а на підприємствах районного підпорядкування – у 26,2 рази. Кондитерське виробництво обласного підпорядкування скорочувалося на 5,5 %, а районного підпорядкування – зростало в 3,6 рази. Виробництво оцту мало збільшитись у 6,7 рази, чаю – в 4,3 рази на районних підприємствах і в 1,5 рази – на обласних. Така сама картина складалася по виробництву макаронів: на обласних підприємствах – приріст на 19,6 %, а на районних – в 3,4 рази. Це вказувало на поступове

перекладання господарського, економічного тягаря з обласних структур на районні, хоча виробничі ресурси нагромаджувалися, розподілялись і освоювались більше на обласному рівні, ніж в районах [837, арк. 83–84].

Зауважимо, що через одну сторінку в цьому плановому документі зустрічаємо серйозну невідповідність у показниках: якщо у фінансовому виразі виробництво кондитерських виробів за планом скорочувалося на 5,5%, то в натуральних показниках за цим же планом залишалося незмінним: 400 т кондвиробів у 1940 р. і стільки ж – у 1941 р. Спроба пояснити розбіжність різницею в цінах не має підстав, бо аналогічні показники виробництва макаронів підприємствами районного підпорядкування залишаються незмінними як у фінансовому, так і в натуральному вимірі [837, арк. 85].

Система облмісцевпрому, де нараховувалося 11 промкомбінатів, Чортківський ливарно-механічний завод, Тернопільський обозний завод, в 1940 р. дала продукції майже на 3,4 млн крб. На 1941 р. планувався ріст виробництва на 49,2 %. Однак окремим із підприємств структури завдання ставились удвічі вищі, ніж в середньому по облмісцевпрому (Бережанський райпромкомбінат – в 3,3 рази, Шумський – в 3,1 рази), іншим – навпаки, нижчими від середніх (Чортківський міськпромкомбінат – на 1,7 %, Збараський райпромкомбінат – на 19,8 %, Буцацький – на 27 %), а Кременецькому міськпромкомбінату завдання на 1941 р. зменшились на 6,6 % [838, арк. 86].

Особливої уваги заслуговує виробництво будівельних матеріалів, як важливий чинник розширення й стабілізації промислового виробництва та діяльності житлово-побутового сектора області. У 1940 р. підприємства системи облбудматеріалів виробили продукції на 858,4 тис. крб. На 1941 р. готувалося подвійне зростання виробництва в галузі до 1 млн 743 тис. крб., або більш ніж удвічі. Виготовлення цегли мало зрости в 2,4 рази (від 8,5 млн штук у 1940 р. до 20 млн штук в 1941 р.), черепиці – в 2,3 рази (від 437 тис. штук до 1 млн штук), меленої крейди – в 2,5 рази (від 1,6 тис. т до 4 тис. т), а випалювання вапна – майже в 36 разів (від 958 т до 34,4 тис. т). Останнє підкреслює байдужість планових органів до перспектив виконання розроблених ними планових завдань [839, арк. 90].

Показники виробничої діяльності облпромради важливі тим, що вони стосуються практично всіх сфер виробництва й життя населення краю. У 1940 р. підприємства облпромради дали продукції на 14,8 млн крб. (планові завдання 1941 р. піднімали показники до 26,2 млн крб., тобто на 77,2 %). Якщо по галузях паливної, металообробної, деревообробної, паперово-поліграфічної і промисловості будівельних матеріалів передбачалося зростання в середньому на 20–30 % (що належить до об'єктивних показників і реальних завдань), то по частині галузей передбачався ріст в 2–2,5 рази (силікатно-керамічна, шкіряно-взуттєва, харчова, культурно-побутова галузі), а по окремих – в 4–6 разів (хімічна, харчова, текстильно-ткацька, трикотажна галузі) і, нарешті, по галантерейній – у 9 разів [840, арк. 91–92].

У одній лише системі облпромради планувалось освоїти випуск нової продукції близько 50 найменувань, серед яких – будівельні матеріали (алебастр), гончарний посуд, господарське мило, сургуч, колісна мазь, клей столярний і малярний,

шкіряні вироби, текстильні вироби з льону та бавовни, господарський інвентар, трикотажні та галантерейні вироби, засолені овочі та сушені фрукти. Проте й тут спостерігалася гіпертрофія показників росту: оцту – в 4,2 рази, светрів для дорослих – в 5,2 рази, головних хутряних уборів – в 5,4 рази, хутряних комірив – в 6,4 рази, крему для підлоги – в 5,9 рази, пічного кахелю – в 3,5 рази, наждачного паперу – в 3,2 рази. Значна частина показників формувалася параметрами зростання у 2–2,5 рази [840, арк. 92 – 94].

14 лютого 1941 р. облвиконком і бюро обкому КП(б)У затверджують план виробництва по місцевій промисловості та промисловій кооперації на перший квартал 1941 р. Планом визначалися конкретні завдання кожній виробничій структурі: облмісцевпрому – організувати на всіх райпромкомбінатах кузні й освоїти випуск 8 видів господарської продукції та дитячих іграшок; облхарчопрому – створити 5 райхарчокомбінатів (Тлустенський, Чортківський, Почаївський, Тернопільський, Підволочиський); обллегпрому – розпочати індпошив одягу та взуття в Чорткові та Кременці, індпошиву одягу в Бережанах, Бучачі, Монастирську й відкрити завод по переробці шкіри в Бережанах; облбудматеріалам – відкрити комбінати по виробництву місцевих будівельних матеріалів у Великоглибочецькому, Заложцівському, Зборівському, Катербурзькому і Мельницькому районах; облмісцевпаливпрому – ввести в дію 8 торфопідприємств районного підпорядкування (Заложцівський, Зборівський, Козівський, Козлівський, Буданівський, Лановецький, Пробіжнянський, Великобірківський райони); облпромраді – організувати 13 нових артілей і 50 районних пунктів ремонту одягу та взуття, 16 пунктів по скупці старого одягу, 4 гарбарні, 8 салотопок та освоїти випуск понад 20 нових видів господарських і культурно-побутових товарів; обллісопромсоюзу – створити 3 промислових артілі, 15 ремонтних пунктів та освоїти випуск близько 20 видів господарської та побутової продукції; облкоопінспілці – відкрити 6 нових промартілей, 14 ремонтних пунктів, освоїти випуск 10 видів нової продукції господарського призначення [865, арк. 45–48].

Тернопільський облвиконком і бюро обкому партії 13 березня 1941р. розглядають питання «Про додатковий план випуску продукції в 1941 році». Стимулом до прийняття такого рішення стала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 9 січня 1941 р. «Про заходи по збільшенню виробництва товарів широкого вжитку і продовольства з місцевої сировини», що черговий раз підтвердило наявність управлінського диктату московського центру над національними регіонами. Постанова місцевих органів продублювала і спроектувала на умови області вказівки вищої партійно-державної влади. На виконання директив центру скоректовано плани області на 1941 р. по випуску гуртової продукції місцевою промисловістю та промисловою кооперацією, по виробництву основних виробів в натурі із розподілом по структурах місцевпрому та об'єднаннях промкооперації.

Корективи до планових завдань 1941 р. свідчили про наявність аритмії та низьку ефективність роботи господарського механізму області. Так, у системі облхарчопрому випуск половини продукції здійснювався в умовах такої планової анархії та виробничої аритмії: виробництво кондитерських виробів, кави, дріжджів на

останній місяць кварталу планувалось удвічі більшим порівняно з їх сукупним випуском за січень–лютий, як перші 2 місяці кварталу. З цього випливало: якщо в січні–лютому підприємства облхарчопрому виробляли в місяць по 20 т дріжджів, то в березні вони повинні були дати 60 т, тобто втричі більше; кондитерських виробів за перші 2 місяці давали щомісячно по 16 т, а в березні виробництво цього продукту повинно було досягти 53 т, знову ж таки більш ніж у 3 рази. Крім цього, планове завдання по кондитерських výroбах було знижене на 5,2 т. Цим визнавалася нереальність встановленого раніше показника в 90 т за перший квартал: випуск за січень–лютий 31,8 т кондитерських виробів сукупно із запланованими на березень 53 т складала 84,8 т. Отже, додаток до плану закладав «планове невиконання плану» першого кварталу на згадані 5,2 т. Хоча додаткові заходи згідно зі згаданою постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) закликали до «збільшення виробництва товарів широкого вжитку» [886, арк. 71].

Подібну картину спостерігаємо й у виробництві дріжджів: уточненим планом передбачалося квартальне виробництво 100,8 т цього продукту, а в основному варіанті квартального плану значились 122,5 т, тобто додаток до плану, який мав сприяти розширенню виробництва дріжджів, скорочував його на 21,7 т, або на 12,2 % [886, арк. 71].

Ще складніша ситуація склалась у виробництві безалкогольних напоїв на підприємствах облхарчопрому районного підпорядкування, де відбулося скорочення планових завдань на 39 %: із 532 гектолітрів, запланованих попередньо, до 325 гектолітрів за доповненим планом. Виробництво бісквіту скорочувалося з 9 до 3 т, вина – із 40 до 13 гектолітрів [886, арк. 71]. Таке зниження планових завдань здійснювалось із причини неефективної роботи підприємств з початку кварталу та з метою уникнення масштабного за кількісними показниками невиконання планів.

Важко пояснити перерозподіл планових завдань із пошиву взуття на підприємствах обллегпрому: якщо за січень–лютий 1941 р. підприємствами виготовлено 375 пар взуття (черевики, туфлі, чоботи), то на березень було заплановано 3160 пар (у 8,5 рази більше). Крім цього, в березні, останньому місяці кварталу та першому місяці весни, передбачалося пошити 1280 пар чоловічих, жіночих і дитячих валянок, з урахуванням того, що за січень–лютий не було пошито жодної пари [885, арк. 70 а]. У планових завданнях облмісцевпрому в розрізі виготовлення окремих видів продукції привертає увагу відсутність належної турботи щодо потреб сільського господаря, безвідносно, чи колгоспника, чи одноосібного сільського господаря. У випуску продукції, безпосередньо необхідної для аграрного сектора, спостерігається економічна необґрунтованість: виробництво конструктивних елементів для сільськогосподарської кінної підводи активізується лише в останній квартал місяця – у березні, коли на цей час підвода сільського господаря вже має бути готовою до виходу в поле. Для прикладу, виробництво возових втулок лише розпочинається, а виготовлення інших необхідних елементів (спиці, ободи, ступиці, колісна мазь) практично не здійснювалось, тому основне виробниче навантаження лягало на березень, протягом якого згаданих виробів треба було виготовити удвічі-втричі більше, ніж за 2 попередні місяці сукупно. Це саме стосувалося со-

ломорізок і віялок, які потрібні були сільським господарям ще на початку зими, а в план вони потрапили тільки на березень.

Не кращим був стан справ у меблевій галузі: випуск значної частини меблевої продукції знову ж таки планувався на останній місяць кварталу з перевищенням планових завдань березня над досягнутими показниками січня – лютого у 1,5–2 рази. Те саме бачимо й у виробництві окремих побутово-господарських товарів, навіть у забезпеченні таким важливим на ту пору продуктом, як господарське мило: при плані 20 т на квартал у січні–лютому виготовили тільки 3,4 т, а 16,6 т перенесли на березень [887, арк. 73].

Торкнулася планова аритмія й виробництва товарів культурного призначення: випуск окремих музичних інструментів (гітари, балалайки) сконцентрувався у березні у співвідношенні обсягу січня–лютого до обсягу березня як 0,28:0,72 (гітари) та 0,12:0,88 (балалайки). У натуральних показниках це означало: у січні – лютому було випущено 125 гітар із планових 450, внаслідок чого на березень заклали завдання в 325 інструментів, та 55 балалайок із такого ж плану 400 шт., що залишило для березневого випуску 395 одиниць [887, арк. 72–73].

Планові показники та фактичні результати роботи підприємств облпромради, як і інших структур місцевої промисловості, призводять до висновку, що в господарстві області не тільки не йшлося про розширення виробництва товарів широкого вжитку з місцевої сировини згідно із постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 9 січня 1941 р., а й намітились тенденції до його скорочення, особливо в окремих секторах і з окремих видів продукції. Так, у грудні 1940 р. підприємства облбудматеріалів виробили 104 млн штук цегли, майже 30 тис. штук черепиці, випалили більше 170 т вапна, а в січні – лютому 1941 р. (також у зимовий період) ці показники впали до 20 млн штук цегли, 11 тис. штук черепиці та 80 т вапна. Як бачимо, фактичний показник одного грудня 1940 р. перевищує сумарний показник 2 перших місяців 1941 р. А в перерахунку на середньомісячне виробництво продукції абсолютна більшість показників початку 1941 р. є нижчою порівняно з показниками кінця 1940 р. Наприклад, у грудні 1940 р. видобуто більше 300 м³ каменю, а упродовж січня–лютого 1941 р. – по 200 м³ на місяць; виготовлено металевих виробів у грудні на 12,2 тис. крб., у січні – лютому – по 7,5 тис. крб.; пошиття нового взуття – 2,7 тис. пар до 2,3 тис. пар щомісячно; індивідуальний пошив одягу – на 163 тис. крб. до 104 тис. крб. кожного місяця; хлібобулочних виробів – 55 т до 50 т у кожному з наступних 2 місяців; ковбасних виробів – 11,5 т до 8,3 т. Для планування діяльності обласних господарських структур залишається характерним перенесення основного виробничого навантаження на останній місяць кварталу [886, арк. 75].

24 лютого 1941 р. облвиконком приймає постанову «Про проведення перепису соціалістичної і приватної промисловості», яка свідчить про підготовку органів державної й партійної влади до кампанії з ліквідації залишків приватної власності на західноукраїнських землях. Зміст постанови викривав цю істинну мету документа: ліквідувати незалежного господаря, який умів організувати компактне й ефективне виробництво та мав до цього відповідні засоби. У постанові зазна-

чалось, що перепису підлягають підприємства всіх галузей промисловості, державних, кооперативних і громадських організацій за такими вимогами: всі, що використовують у виробництві хоча б один двигун або хоча б один місяць за рік використовували працю трьох найманих робітників. Підприємства, підпорядковані райвиконкомам і райрадам, радгоспи, колгоспи і кооперативи підлягали перепису незалежно від наявності двигуна чи кількості робітників. Чітко і жорстко були визначені умови обов'язковості перепису приватних підприємств: «Приватні промислові підприємства підлягають перепису всі, що мали в одному із місяців 1940 р. хоча б одного найманого робітника, а також ті, що найманих робітників не мали, але використовували двигун (механічний, електричний, водяний, вітряний чи з кінним приводом), а також ті, що не мали найманих робітників і двигунів, а мали трьох і більше зайнятих на підприємстві осіб, включаючи власника і членів його родини» [871, арк. 12–13]. Такий підхід не залишав поза переписом жодного приватного підприємства: якщо такі не мали технічно оснащеного виробництва, то обов'язково використовували працю дорослих і працездатних членів родини. Це означало, що приватні підприємства чекає реприватизація з конфіскацією виробничих засобів, що за умов сталінського режиму супроводжувалося політичними акціями у репресивних формах.

Незважаючи на численні провали і постійні кризові явища у виробництві, радянська пропаганда намагалася демонструвати неіснуючі переваги та блага, що їх принесла трудящим соціалістична економічна система. Одним із аргументів такої пропаганди була заробітна плата робітників, яка в 1940 р. в середньому складала 340 крб. на місяць, але з вирахуванням місячних відрахувань (понад 50 крб.) реально обчислювалася сумою менше 290 крб. На ту пору кілограмовий батон житнього хліба коштував 1 крб., пшеничного – 2,9 крб., 1 кг гречаної крупи – 4,5 крб., картоплі – 0,6 крб., цукру – 5,7 крб., оселедців – 8,0 крб., м'яса (яловичина) – 14,0 крб., вершкового масла – 28,0 крб., 1 л олії – 15,6 крб., 1 л молока – 2,1 крб., 1 десяток яєць – 6,5 крб. Ціни на промислові товари: 1 м ситцю коштував 4,5 крб., 1 м сукна – 180 крб., пара звичайних чобіт – 90 крб. тощо. Отже, робітник у воєнний рік міг купити за свою місячну зарплату в середньому або 1 центнер пшеничного хліба, або 64 кг гречаної крупи, або 20 кг яловичини, або 10 кг вершкового масла, або 64 м ситцю, або 1,6 м сукна, або 3 пари чобіт [181, с. 10–11].

Отже, незважаючи на системні засідання пленумів Тернопільського обкому, постійний контроль над виконанням планових завдань керівниками підприємств, численний штат контролюючих радянських органів, продуктивність праці на підприємствах області залишалася низькою. Аналогічною за своїм рівнем була організаційна робота керівних кадрів підібраними самими партійними організаціями. Також відсутньою була організаційно-технічна допомога районам з боку управлінського центру. Недостатньо і невчасно фінансувалися об'єкти виробництва. Весь цей некомпетентний процес мав просте пояснення – низька або відсутня масово-політична робота з населенням.

Розділ 5. СОЦІАЛІСТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ НЕВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ

5.1. Перебудова системи охорони здоров'я

Якість та ефективність функціонування системи охорони здоров'я мають важливе і вирішальне значення для всякого політичного режиму, бо виконують функцію практичного підтвердження життєздатності та гуманістичного характеру діючих владних структур, доказом декларованої владою турботи про громадян держави. Враховуючи рівень і якість медичного обслуговування населення західноукраїнських земель до 1939 р., радянська влада отримала чудову нагоду продемонструвати місцевому населенню «переваги» радянської соціалістичної медицини.

Спадщина, що залишилася від Польщі у забезпеченні населення медичними послугами, була надзвичайно мізерною: недостатня кількість медичних закладів і медичних працівників, висока плата за медичне обслуговування, відсутність систематичної профілактичної роботи і низькі статистичні показники в системі охорони здоров'я. Зокрема, у Тернополі до 1939 р. працювала одна лікарня на 200 ліжок, яку обслуговували 7 лікарів і 10 медсестер, та медичний осередок для бідних, де працювали 3 лікарі. Лікування було платним: за перебування в лікарні протягом доби хворий повинен платити 5–8 зл., а за хірургічну операцію – до 300 зл. [247, с. 53].

До приєднання західноукраїнських земель до УРСР у краї фактично не існувало налагодженої системи охорони здоров'я. Критично недостатньою була кількість медичних установ і лікувально-профілактичних закладів, профілактична і санітарно-освітня робота серед населення майже не проводилася. Забезпеченість лікарськими кадрами не відповідала ніяким вимогам. Абсолютна більшість лікарів працювала у містах, де на одного лікаря припадало 832 жителі, тоді, як у сільській місцевості один лікар обслуговував близько 20 тисяч населення. На одного лікаря-стоматолога припадало 37, 5 тис. жителів. Вкрай низьким було забезпечення населення медикаментами: одна аптека обслуговувала в середньому 200 тисяч осіб. Видимість піклування про медичне обслуговування населення краю проявилася в організації так званих «кас хворих». Медична допомога надавалася за рахунок самих хворих: кожен член «каси» вносив до неї 2 % місячної зарплати і з цих коштів оплачувалося лікування та видавався хворому його середньомісячний заробіток. Членами «кас хворих» були менше 4 % населення. Основною фігурою в наданні медичної допомоги залишався приватний лікар [248, с. 320].

Як і в інших регіонах Західної України, що входили до панської Польщі, рівень медичного обслуговування населення Тернопільщини був у край низьким. Коштів,

які виділяла польська влада на охорону здоров'я, не вистачало ні на лікування, ні на профілактичні заходи. Найпоширенішими формами захворювань був туберкульоз, на який населення краю хворіло постійно і від якого помирало більше половини хворих, серцево-судинні захворювання, інфекційні хвороби (скарлатина, дифтерія, кір, коклюш), а також епідемічні недуги (тиф, дизентерія, трахома). Статистика захворювань населення Тернопілля на туберкульоз за період 1928–1938 років, тобто в останнє десятиріччя перед приєднанням до УРСР, вказує на різке поширення цієї небезпечної хвороби. Якщо в 1928 р. на туберкульоз хворіли 829 осіб, то через 10 років їх кількість становила 915, тобто зросла на 10,4 %. Водночас збільшилася смертність від туберкульозу: 584 особи в 1938 р. проти 410 осіб у 1938 р., що вказує на зростання цього показника на 42,4 %. Порівняння приросту негативних показників (10,4 % зростання захворювань до 42,4 % смертності) свідчить про зниження ефективності фтізіатричної медичної допомоги: ріст показника летальності вчетверо перевищував ріст показника захворювань [97, с. 23].

Однією із причин низької ефективності лікування був недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення медичного обслуговування: на все Тернопільське воєводство працював лише один рентгенапарат; на кожних 1000 осіб припадало лише 0,61 ліжка в лікарнях. Із 17 повітів Тернопільського воєводства, де проживало 1,5 млн населення, лише в 9 повітах були лікарні, де працювало лише 30 лікарів. Висока плата за лікування не давала змоги більшості хворих отримати належну медичну допомогу. Внаслідок цього лише в 1936 р. було зареєстровано 5336 захворювань, в результаті яких померло 928 осіб, або 17,4 %, що є критичним показником. У самому Тернополі, де функціонувала лише одна лікарня на 170 осіб і періодично працювали 5–7 лікарів, щороку від одного туберкульозу помирало до 120 осіб [98, с. 13].

Наукові проблеми, що стосуються вивчення перебудовних процесів у період становлення та посилення радянського тоталітарного режиму на території західних областей України, привертають увагу багатьох дослідників. Зокрема, це зробили Б. Вол у роботі «Комуністична партія – організатор індустріального розвитку західних областей УРСР в 1939–1979 рр.» (Львів, 1981 р.), Л. Кисельова – «Історіографія боротьби комуністичної партії за культурні перетворення в західних областях УРСР в 1939–58 рр.» (К., 1976), Н. Петруня – «Комсомол – активний помічник партії в будівництві соціалізму в західних областях УРСР в 1939–1958 рр.: історіографія проблеми», В. Ульянич – «Історіографія діяльності комуністичної партії по здійсненню соціалістичних перетворень на селі в західних областях Української РСР в 1939–58 рр.» та інші. У згаданих дослідженнях опрацьовані окремі аспекти структурування партійно-державного управління в західному регіоні України у контексті керівництва процесами індустріалізації, колективізації та соціально-культурних перетворень, в тому числі реорганізацією сфери медичного обслуговування.

Відомі історики медицини О. Голяченко та Я. Ганіткевич на основі аналізу доступного статистичного матеріалу стверджують, що в довоєнні роки в СРСР було формально виконано другу (1933–1937 рр.) і майже виконано третю (1938–1942 рр.) п'ятирічки охорони здоров'я. У 1940 році в УРСР нараховувалося 2498 лікарень

зі 160993 ліжками, 3512 амбулаторно-поліклінічних установ, 8628 фельдшерсько-акушерських пунктів, працювало 33649 лікарів (8,3 на 10 тис. осіб), 102 тисячі середніх медичних працівників (23,9 на 10 тис. осіб), 4428 фармацевтів. Діяли 492 міські та 317 районних санепідемстанцій. Виникли колгоспні пологові будинки [47, с. 201–202]. Це стало матеріальною базою кадрової й матеріально-технічної допомоги в організації системи медичного обслуговування на новоприєднаних територіях Західної України. Особливість і складність перебудови закладів охорони здоров'я полягала в тому, що медичне обслуговування у панській Польщі мало специфічні структури і характер.

Медична справа в Західній Україні до 1939 р. формувалася на основі адміністративного устрою Польщі, основною територіальною одиницею якої було воєводство. При воєводському управлінні існував уряд здоров'я, який у 30-і роки поєднали з відділом праці та громадської опіки. Уряд здоров'я виконував контролюючі функції, складав звіти про охорону здоров'я на підставі донесень повітових лікарів і перекваліфіковував медичних працівників. Амбулаторно-поліклінічна допомога населенню регіону надавалася осередками здоров'я, до складу яких входили медичні групи, що здійснювали спеціалізовані прийоми; «каса хворих» (страхова медицина) і приватні лікарі. Функціонували також станції «опіки над матір'ю і дитиною» та молочні кухні. Утримання згаданих осередків здоров'я здійснювалося за рахунок незначних сум із загальнодержавних коштів, коштів місцевого самоврядування, що складали основну частину витрат, і пожертвувань.

У школах існували посади шкільних лікарів, до обов'язків яких входили нагляд за санітарним станом шкільних приміщень та проведення періодичних медичних оглядів учнів. Кошти на утримання шкільних лікарів надходили з фондів кураторії (управління освітою). Стаціонарна медична допомога надавалася «простолюдними» єврейськими та фундаційними лікарнями. Останні утримувалися за рахунок пожертвувань. Про рівень забезпеченості населення краю медичними послугами можна судити з такої статистики: на 1938 р. у Тернопільському воєводстві працювали 374 лікарі, або 1 лікар на 3,5 тис. населення [314, с. 286]. Аптечних установ, які перебували в руках приватних власників, у західноукраїнському регіоні нараховувалося 376 одиниць, у тому числі 175 – у сільській місцевості [250, с. 411].

Така система охорони здоров'я не вкладалась у рамки соціалістичного господарювання і радянської системи управління, бо послаблювала, а подекуди й унеможлиблювала фінансово-економічний контроль за цим важливим елементом соціальної інфраструктури і не дозволяла здійснювати партійне керівництво медичним обслуговуванням населення, як ефективним засобом впливу на населення регіону. Тому процес радянзації поширився і на медичну сферу.

У контексті радянзації усіх сфер суспільного життя населення новоприєднаних земель за командою з Москви і Києва розпочалася реорганізація медичної галузі: система охорони здоров'я перебудовувалася за радянськими взірцями. В обласних центрах створювались обласні відділи охорони здоров'я. На посаду завідуючого новостворюваного підрозділу управління медичним обслуговуванням краю призначався присланий зі сходу України фахівець (зазвичай, член партії).

Навіть якщо спочатку призначали відомих у громадських і медичних колах спеціалістів, як це було у Львові стосовно професора М. Панчишина, невдовзі його заміняли на партійного висуванця. Паралельно з цим ліквідовували медичні або близькі до системи охорони здоров'я громадські організації, як-от Українське лікарське товариство (УЛТ), а окремі, добре оснащені та забезпечені досвідченими медичними кадрами лікарські установи (львівську «Народну лічницю» і шпиталь ім. митрополита А. Шептицького), перетворювали на лікарні для партійних і державних працівників [230, с. 59 – 61].

Радянізація системи охорони здоров'я виявлялася ще у тому, що медичне обслуговування й надання лікарської допомоги різним категоріям населення дедалі більше приносились у жертву мілітаризації суспільного життя. Особливо помітно це позначилося на функціонуванні фармацевтичної галузі: для створення на випадок воєнних дій необхідного запасу лікарських засобів з аптек вилучалися величезна кількість медикаментів, перев'язувальних матеріалів, хірургічного інструментарію [250, с. 410].

Перебудова системи охорони здоров'я на західноукраїнських землях розпочинається вже з вересня 1939 р. Насамперед була ліквідована плата за надання медичної допомоги: стаціонарне й амбулаторне лікування в усій мережі лікувально-профілактичних заходів стало безплатним. До кінця 1939 р. в області формується мережа безкоштовних медичних установ: відкрилися 24 лікарні на 1325 ліжок, з них 5 лікарень на 120 ліжок – у сільській місцевості. З'явилися нові спеціалізовані медичні заклади: 13 поліклінік, 50 амбулаторій, 2 диспансери. На кінець 1940 р. в області діяли 19 міських лікарень на 1360 ліжок і 19 лікарень на 441 ліжок – у сільській місцевості. Порівняно з дорадянським періодом кількість лікарень зростає на 23 одиниці, а ліжок у них – на 1073. Було створено дві протитуберкульозні лікарні на 50 ліжок і 2 пологові будинки на 55 ліжок. У підсумку, за неповних півтора року після приєднання фонд лікарняних ліжок на Тернопільщині досяг 1906 штук; організована низка закладів позалікарняної допомоги (18 поліклінік, 7 протитуберкульозних і 7 дерматовенерологічних диспансерів, 2 станції швидкої допомоги, 73 лікарські амбулаторії, 172 фельдшерсько-акушерських пункти у сільській місцевості, 4 лікарських і 8 фельдшерських пунктів на промислових підприємствах) [248, с. 321] (таблиця 21).

Місцева влада приділяла належну увагу організації закладів охорони материнства і дитинства. Створено 16 жіночо-дитячих консультацій у містах і 12 – у селах області, а в обласному центрі – окремо жіноча і дитяча консультації. У містах організували 10 дитячих ясел на 222 місця, в селах – 5 дит'ясел на 61 місце. На час збирання врожаю у сільській місцевості працювало 23 дитячих ясел на 453 місця. При жіночо-дитячих консультаціях відкрили 12 молочних кухонь. Для дітей-сиріт і дітей матерів-одиночок відкрили будинок дитини на 80 місць і один дитячий загальнооздоровчий санаторій. При пологових будинках і пологових відділеннях лікарень для стаціонарної медичної допомоги встановили 352 ліжка. З метою проведення планових заходів по боротьбі з інфекційними захворюваннями та їх профілактиці організували 18 санітарно-епідеміологічних станцій [248, с. 321].

Отже, з перших місяців приєднання західноукраїнських земель до УРСР партійно-державні органи почали запроваджувати в практику основні принципи радянської системи охорони здоров'я, серед яких найпривабливішими для населення були безоплатність медичної допомоги, відкриття великої кількості медичних закладів, особливо у віддалених населених пунктах, організація нових типів лікувально-профілактичних закладів у містах і сільській місцевості. Важливо, що для розміщення створюваних медичних установ нова влада широко використовувала залишені будівлі поміщиків, урядовців, підприємців. Такий підхід позитивно сприймався населенням краю.

Організація медичного обслуговування та формування нової системи охорони здоров'я прискорювалися завдяки використанню досвіду радянських установ охорони здоров'я, які активно допомагали й оперативно впливали на створення мережі лікувально-профілактичних закладів та укомплектування їх медичними кадрами. Процес інтенсифікувався практичною допомогою органів охорони здоров'я східних областей УРСР: на територію Західної України прибули лікарі та середній медичний персонал зі сходу України, з Російської Федерації, а також із Грузії, Вірменії та інших республік. На початок 1941 р. число лікарів у західних областях УРСР збільшилося настільки, що вони практично забезпечували лікувально-профілактичну роботу в закладах, що були відкриті на ту пору в містах і сільській місцевості. Кількість лікарів на 1000 осіб населення досягло 4-х. Одночасно збільшилася кількість середніх медичних працівників і досягла в середньому 2 на 1 лікаря [247, с. 53–54].

Радянські історики медицини фіксують значні успіхи в розбудові соціалістичної системи охорони здоров'я на західноукраїнських землях. Через рік після приєднання сільське населення цих територій мало змогу користуватися безоплатною стаціонарною медичною допомогою у 87 сільських лікарнях, окрім того, зросли можливості стаціонарного лікування сільського населення у лікарнях найближчих міст. Лікувальні заклади були організовані в кожному місті і склали близько 68 % від загальної кількості лікарень регіону. В обласних центрах створювалися відповідні лікувально-профілактичні установи, на які покладалася функція надання лікувальної та висококваліфікованої медичної допомоги населенню всієї області. В областях швидко зростала мережа лікарень, а разом з ними й ліжковий фонд у лікувальних закладах. Вже протягом першого року з часу приєднання забезпеченість лікарняними ліжками досягла 1,7 ліжка на 1000 осіб міського і сільського населення разом узятих. Більше 11 % загального числа лікарняних ліжок було розміщено в сільських лікарнях.

Особлива увага приділялася забезпеченню належною медичною допомогою дітей, жінок і матерів. У потрібних сумах відпускалися кошти для створення та підтримки мережі закладів материнства і дитинства, зокрема жіночих і дитячих консультацій. Причому ці заклади були лише державними, «а тому розвивали свою лікувально-профілактичну діяльність без будь-якої благодійності з боку окремих організацій та фальшивої доброчинності окремих осіб, як це було за часів польського панування». Лише за один рік кількість жіночих і дитячих консульта-

цій зросла майже утричі порівняно з тими, що існували раніше на цій території (станціями охорони матері і дитини).

До того ж різко змінилися принципи й методи діяльності всіх медичних закладів лікувального, профілактичного і консультативного напрямів [247, с. 55]. Радянські дослідники процесу становлення охорони здоров'я на західноукраїнських землях після їх приєднання до УРСР наголошували, що всі конкретні успіхи в поліпшенні медичного обслуговування населення були наслідком піклування Комуністичної партії й радянського уряду про здоров'я трудящих на основі принципу наближення медичної допомоги до населення, особливо до жителів віддалених населених пунктів, що підтверджували відповідними архівними документами, такими як рішення Тернопільського облвиконкому, яким у березні 1940 р. затверджена мережа лікувальних установ, розміщених у сільській місцевості. Згідно із цим рішенням для медичного обслуговування сільського населення організувалося 96 сільських лікарських дільниць, з яких 14 – приписних, 19 – лікарсько-амбулаторних і 63 амбулаторних.

Радянські історики медицини стверджують, що розбудова лікувально-профілактичних закладів у сільській місцевості здійснювалась аж ніяк не за рахунок скорочення чи обмеження будівництва лікарень у містах. Як аргумент подаються фактичні та статистичні дані щодо кардинального поліпшення медичного обслуговування міського населення. Зокрема повідомляється, що в Тернополі, як обласному центрі, розгортають роботу радянські заклади охорони здоров'я: у вересні 1940 р. діють 2 лікарні на 355 ліжок, де працюють 24 лікарі та 74 фахівці із середньою медичною освітою; крім цього, функціонують 3 поліклініки, жіноча і дитяча консультації, кілька спеціалізованих диспансерів; відкрився пологовий будинок на 35 ліжок, який планували у 1941 р. розширити до 60 ліжок [104, с. 86].

Вже на перший фінансовий рік обласна влада розробляє детальні розділи бюджету у контексті витрат на фінансування медичного обслуговування населення (див. дод. Л; таблиця 15). Бюджетом області на 1940 р. на охорону здоров'я виділялося 19,1 млн крб., з яких 70,6 % йшли на фінансування лікувально-профілактичної мережі; 10,3 % – на лікувально-профілактичну допомогу дітям; 9,4 % – на санітарно-протиепідемічні заходи; 4,7 % – на заходи по боротьбі з туберкульозом; 3,1 % – на пологову допомогу; решта – на інші лікувально-профілактичні заходи та організаційно-технічне обслуговування закладів медицини. Передбачались асигнування на капітальний ремонт установ лікувально-профілактичної мережі обсягом 1,9 млн крб., з яких 0,4 млн крб. відпускалися на новостворювані заклади. Такі асигнування давали змогу до кінця 1940 р. організувати 444 медичних заклади, в тому числі закладів стаціонарної мережі – на 2972 ліжка [204, арк. 20].

Стартова база бюджетного 1940 р. складала 108 медичних установ на 1396 ліжок, де працювали 420 лікарів і 1098 осіб середнього медичного персоналу. На кінець бюджетного року кількість медичних установ мала зрости до 251, а кількість ліжок в них – до 1962. З бюджету забезпечувалися 16 лікарень в містах (на 1301 ліжка) і 22 лікарні в селах (на 511 ліжок). Лише 5 районів залишалися без

лікарень, а 22 райони й усі міста забезпечувалися лікарнями упродовж бюджетного року [204, арк. 20].

У всіх містах і районних центрах створювались амбулаторії, а в усіх районах – фельдшерсько-акушерські курси. На кінець року кількість амбулаторій зростала до 93, фельдшерських і фельдшерсько-акушерських пунктів – до 103. Бюджет області фінансував 2 протитуберкульозні лікарні на 50 ліжок і 2 протитуберкульозні санаторії для дорослих і для дітей по 50 ліжок у кожному [204, арк. 20].

Зростала мережа санітарно-протиепідемічних закладів: із 7 установ на початку року до 22 наприкінці. В цих установах кількість лікарських ставок збільшувалася з 25 до 67 одиниць. Організовувалися 14 санітарно-епідемічних станцій в містах і 4 міжрайонних санепідемстанції, 3 молочно-контрольні станції та 1 протималарійна [204, арк. 20].

Асигнувалися кошти на розширення мережі закладів охорони материнства і дитинства. Якщо на початок бюджетного року кількість таких установ складала 21 одиницю, то до його завершення мала зрости до 169. У тому числі організовувалися 3 пологові будинки на 45 ліжок, 82 акушерські пункти на 120 ліжок, 15 дитячих ясел в містах на 465 ліжок і 19 дитячих ясел в селах на 300 ліжок, будинок дитини на 80 ліжок, а також 32 консультації й 12 молочних кухонь. Як наслідок, в кожному районі області формувалися по 2-3 акушерські пункти, жіночі консультації в кожному місті і в 16 сільських районах, дитячі ясла в 11 містах в 19 сільських районних центрах. Бюджетні асигнування дозволяли утримувати по 2-3 шкільних лікарі і медсестри у кожному районі [204, с. 20].

Бюджет виходив з таких річних норм утримання в основних медичних установах: на утримання 1 ліжка в міській лікарні – 5080 крб., з них 1649 крб. – на харчування хворого; 1 ліжка в сільській лікарні – відповідно 4266 крб. і 1074 крб.; 1 ліжка в пологовому будинку – 8025 крб. і 1625 крб.; 1 місце в міських яслах – 1820 крб. і 750 крб.; 1 ліжка в протитуберкульозній лікарні – 6411 крб. і 2427 крб. [204, арк. 20].

Із загальної суми асигнувань на охорону здоров'я 12,3 млн крб. припадало на бюджети районів, в середньому понад 300 тис крб. на кожен район. Бюджетні асигнування 1940 р. на медичне обслуговування населення забезпечувало ріст мережі лікувально-профілактичних закладів і зростання чисельності медичних працівників. Якщо до 1939 р. на Тернопільщині на 1000 осіб населення припадало 0,46 лікарняних ліжка, в тому числі в містах по 3,6 ліжка, то в 1940 р. ці показники суттєво зростали: до 1,32 лікарняного ліжка по області, в тому числі в містах по 7,3 ліжка і в селах – по 0,46 ліжка (до 1939 р. в регіоні сільських лікарень не було). На цю ж кількість населення до 1939 р. припадало 0,06 лікаря, а в 1940 р. чисельність лікарів зросла вчетверо і складала 0,25 лікаря на 1000 осіб населення [204, с. 21].

Невід'ємними від асигнувань на охорону здоров'я виступають затрати на соціальне забезпечення незахищених верств населення. На заходи соціального захисту бюджетом 1940 р. передбачались асигнування обсягом 2,04 млн крб., що розподілялися в такий спосіб: на пенсії й допомогу інвалідам й їх родинам – 0,56 млн крб.; на утримання будинків інвалідів для дорослих – 1,2 млн крб.; на утримання будинків

інвалідів для дітей – 0,2 млн крб.; на трудове влаштування й протезування інвалідів – 67 тис. крб. За рахунок бюджетних асигнувань передбачалося надання пенсій 950 інвалідам війни й 905 родинам інвалідів. З цих же асигнувань утримувалися 8 будинків інвалідів для дорослих на 486 осіб (таблиця 16) [204, с. 19–21].

У грудні 1939 р. у повітах області організуються повітові відділи охорони здоров'я (повітздороввідділи) і санітарні комісії, що підпорядковувались Охматдиту. Організовано 20 госпіталів з 939 ліжками, 19 поліклінік, у сільській місцевості відкрито 50 амбулаторій. Запроваджено медичне обслуговування хворих через виклик лікаря додому. Увага охороні здоров'я дітей виявилась у відкритті 9 дитячих консультацій і 14 дитячих амбулаторій. У 5 повітах краю організовано санепідемстанції. У кожному місті почали працювати аптеки.

Про значні зрушення у справі медичного обслуговування населення постійно інформує обласна преса. З її повідомлень дізнаємося, що з ініціативи Тимчасового управління у місті Тернополі розпочала роботу поліклініка, де з 8-ої до 16-ої години здійснюють прийом хворих 10 кваліфікованих лікарів всіх основних медичних спеціальностей. Працює рентгенівський кабінет. Лікарі поліклініки виїжджають у сільську місцевість для надання медичної допомоги жителям. Для потреб поліклініки виділено 2 автомашини. Щоденно медичний персонал надає лікарську допомогу 100–150 пацієнтам. Із 400 громадян, які приходять до тимчасового управління протягом робочого дня, значна частина звертається з проханням про відкриття лікарні. Вживаються заходи щодо задоволення цього звернення трудящих: вже підібрано медичний персонал, готується приміщення, і лікарня буде відкрита найближчим часом [918, с. 4]. Обласний фінансовий відділ виділив Тернопільському міськздороввідділу кошти на придбання матеріалів для ремонту і розширення поліклініки. Буде реорганізовано другу міську лікарню, яку повністю забезпечать медичним персоналом відповідної кваліфікації. Готуються до відкриття пологові будинки і двоє дитячих ясел. Загалом в обласному центрі на потреби медицини асигновано більше 4 млн крб., що будуть використані для забезпечення роботи діючих і новостворюваних медичних закладів. На ту пору в області працюють 388 лікарів і 549 працівників середнього медичного персоналу. Із врахуванням побажань трудящих робота Тернопільської обласної поліклініки здійснюватиметься з 10-ої до 18-ої години [921, с. 4].

За рік, що минув з часу приходу радянської влади, медичні заклади міста Тернополя перебудували свою діяльність за радянськими принципами та змістом медичного обслуговування. Відкрито лікарню, де працюють 24 лікарі та 74 особи середнього медичного персоналу, тублікарню (7 лікарів і 10 осіб середнього медперсоналу), 3 поліклініки, дерматовенерологічний, протитуберкульозний і трахоматозний диспансери, 3 рентгенкабінети і 2 медпункти на підприємствах (тютюнова фабрика й друкарня). Створені профілактичні установи: міська санітарна станція, молочно-контрольний пункт, санітарно-бактеріологічна лабораторія.

Для медичного обслуговування дітей в школах і дитячих садках встановлено спеціальний штат лікарів і медсестер. Організовано спеціальні медичні заклади для допомоги матері і дитині: жіночу та дитячу консультації, молочну кух-

ню, дитячі ясла. За рік жіночу консультацію відвідала 4771 пацієнтка, а дитячу консультацію – 6034 дитини; молочна кухня обслужила 6075 дітей. У місті діє 5 державних аптек і одна аптека при Тернопільській міській лікарні. На кінець 1940 р. у місті Тернополі працюватимуть 25 медичних установ зі штатом 97 лікарів, 153 особи середнього медичного персоналу, 125 санітарок і 142 особи адміністративного персоналу. Лікарі здійснюють значну профілактично-виховну роботу медичного спрямування. Зокрема за рік вони прочитали 12 тисячам тернополян 375 лекцій. Медустанови розгорнули соціалістичне змагання за кращу постановку лікувальної і профілактичної роботи [922, с. 3].

Наприкінці 1939 р., незважаючи на окремі здобутки (організовано повітові відділи охорони здоров'я та санітарні комісії; в окремих містах відкриті поліклініки, а в селах – амбулаторії; розпочалось обслуговування хворих за викликом лікаря додому; відкрито дитячі консультації та амбулаторії; в деяких повітах створені санепідемстанції; в містах працюють аптеки), обласна система охорони здоров'я перебувала в незадовільному стані: повітові здоровідділи та санітарні комісії у переважній більшості повітів неорганізовані; не створена обласна санепідемстанція; не функціонують дерматовенерологічний диспансер, станції швидкої допомоги, пологові будинки; критично не вистачає місць у лікарнях; не ведеться перепідготовка медичних кадрів; немає можливостей і засобів для розгортання належної санітарно-профілактичної й протиепідемічної роботи.

20 грудня 1939 р. президія Тернопільського облвиконкому приймає рішення про створення в місті Тернополі обласної, а в усіх повітах – повітових санепідстанцій до 1 лютого 1940 р. У містах області вирішено організувати станції швидкої медичної допомоги, в кожному повітовому місті – дитячі медичні установи й жіночі консультації. У ці ж терміни в Тернополі передбачається відкриття венерологічного диспансеру. Для поліпшення охорони здоров'я матері і дитини облздороввідділ зобов'язано протягом січня – лютого 1940 р. відкрити в містах і селах області пологові будинки з відповідним штатом медпрацівників. Голови повітвиконкомів і міськрад отримали доручення надати відповідні приміщення для медичних установ, забезпечити належне ставлення до життєвих потреб медичного персоналу (своєчасна виплата зарплати, сприяння у поліпшенні житлово-побутових умов, матеріально-технічна допомога у виконанні професійних обов'язків). Облздороввідділу вказано на необхідність організації курсів працівників медичних установ, особливо медсестер і акушерок [715, с. 10–11].

Відділ охорони здоров'я Тернопільського облвиконкому, що складався з 45 штатних одиниць, зустрічав системні труднощі в реалізації заходів медичного обслуговування населення краю. Насамперед надання своєчасної і кваліфікованої медичної допомоги залежало від шляхового сполучення між населеними пунктами, особливо у віддалених районах, значною віддаленістю повітових центрів від обласного і один від одного, наявністю фактично одного лише гужового транспорту.

Крім цього, не було ні технічної, ні фінансової змоги оснастити достатньою мірою необхідним медичним устаткуванням міські, районні й сільські лікувальні

заклади. А з цієї причини неможливо було привести до відповідних медико-санітарних норм не лише матеріальний стан лікувальних закладів, а й сам процес надання лікарської допомоги. Переважна більшість лікарень, поліклінік, фельдшерсько-акушерських пунктів потребували ремонту та постійної матеріально-технічної та фінансової підтримки. Найбільше це стосувалося існуючих поліклінік, зубопротезної лабораторії, фізіотерапевтичного кабінету, дерматовенерологічного диспансеру. Майже всі лікарні мали пічне опалення, тому гостро стояла проблема забезпечення лікувальних закладів твердим паливом. Несвоєчасне підвезення палива з причини недостатньої кількості транспорту вело до погіршення температурного режиму в лікарнях і пов'язаних з ним негараздів.

Проблеми з надання медичних послуг населенню мали не лише об'єктивні, а й суб'єктивні причини, ґрунт для яких створювала система тотального партійно-адміністративного втручання в усі сфери суспільного життя краю, в тому числі в діяльність закладів охорони здоров'я. Місцеві керівники різних управлінських структур, які обов'язково були членами більшовицької партії та входили до складу партійних комітетів чи бюро, вважали за необхідне втручатись у діяльність всіх без винятку місцевих організацій та установ, не зважаючи на форми та методи такого втручання і не відчуваючи відповідальності за його наслідки.

Про одне з подібних втручань говорить в постанові Тернопільського обкому партії від 23 грудня 1939 р. «Про грубе порушення революційної законності зі сторони окремих працівників Бережанського повіту Тернопільської області». Згадане порушення законності було здійснене заступником начальника Бережанського повітового відділу НКВС, начальником повітового відділу міліції та завідуючим повітовим відділом охорони здоров'я і виявилось у примусовому огульному медичному огляді 84 жінок, серед яких були учениці Бережанської середньої школи, у приміщенні повітового відділу міліції під приводом боротьби із захворюваннями.

Обком партії вказав Бережанському повітовому комітету КП(б)У на несвоєчасне реагування щодо згаданого порушення революційної законності відповідальними працівниками і на відсутність всякої масово-роз'яснювальної роботи профілактично-медичного змісту серед населення, а також запропонував розглянути питання про притягнення до суворої партійної відповідальності порушників законності. Повітовому комітету партії доручено розробити практичні заходи з масової роз'яснювальної роботи серед населення міста з участю медичних працівників. Бюро обкому взяло до уваги, що згаданим питанням у правовій площині займається війська прокуратура [349, арк. 19].

У рішенні партійного органу нічого не згадується про принципову недопустимість втручання некомпетентних органів (НКВС, міліції) у фахову діяльність професійних структур, якими є медичні заклади. Система тотального партійно-державного контролю за діяльністю всіх складових і елементів радянського суспільства критиці не підлягала.

Загалом проблеми становлення радянської системи охорони здоров'я в новоприєднаних областях обумовлювалися комплексними причинами – як недостатнім рівнем матеріально-технічного забезпечення лікувально-профілактичних за-

кладів, так і низьким рівнем фахової дисципліни та відповідальності працівників медичних установ.

З наказу Тернопільського облздороввідділу від 19 січня 1940 р. «Про інспектування лікарні у місті Скалаті» впливає ціла низка об'єктивно і суб'єктивно обумовлених упущень в роботі згаданого медичного закладу, що було характерним і для інших лікувальних установ міського й районного рівнів. У документі зазначено: в лікарні холодно, в коридорі від мінусової температури потріскали водопровідні труби, санітарна обробка хворих при поступленні до лікарні не проводиться з причини холоду в лазні, температура в палатах хворих не вимірюється. Причина холоду в лікарні – господарська недбалість, бо до лікарні завезено палива на 4 місяці. Неорганізованість і безвідповідальність керівництва лікарні стосується і забезпечення санітарного стану лікарняних приміщень: у палатах, на складі харчових продуктів, на кухні брудно. Грубо порушуються правила лікарської допомоги хворим. Завідувач лікарні, хірург за фахом, приймає хірургічних хворих у лікарні, хоча в поліклініці міста є для цього обладнаний хірургічний кабінет. Не ведуться історії хвороб: у них заповнена лише паспортна сторінка, а щодо анамнезу, статусу, локалізації хвороби, діагнозу записи відсутні. Нема книги запису призначень лікаря під час обходу хворих, а тому медсестри дають ліки на власний розсуд, без чіткої системи і контролю. Лікарі до палат не закріплені, а тому лікування хворих не персоніфіковане.

Мають місце порушення норм лікарської етики. Так, санітарний лікар, здійснюючи огляд учнів місцевої школи на предмет педикульозу, зробив ножицями «доріжки» на головах «завошивлених» учнів. Вчинок лікаря в наказі названо таким, що «компрометує радянського лікаря і ганьбить радянську систему охорони здоров'я». У завершальній частині наказу директора лікарні зобов'язано усунути згадані недоліки, про що повідомити облздороввідділ до 28 січня 1940 р. Санітарного лікаря попереджено, що при нових виявах насильства під час виконання професійних обов'язків він буде притягнений до судової відповідальності. Райздоровінспектору вказано на необхідність систематичного контролю за лікувальними закладами району, а райздоровінспекторам інших районів області доручено обговорити цей наказ на виробничій нараді з медичними працівниками районів.

Восени 1940 р. Тернопільська обласна рада підводить проміжні підсумки формування мережі лікувально-профілактичних закладів і рівня медичного обслуговування населення області, що відображено у постанові облвиконкому від 15 жовтня 1940 р. «Про розгортання мережі охорони здоров'я в 1940 році». Документом зазначено, що формування мережі лікувальних закладів здійснюється незадовільно і значно відстає від запланованих показників [825, арк. 25].

Відкриття підготовлених медустанов відбувається з відставанням від графіка, а їх готовність не відповідає встановленим нормам: не вистачає належного обладнання, недоукомплектовані кадри медичного персоналу (наявні випадки, коли в амбулаторіях замість лікарів працюють фельдшери або медсестри). Із запланованих 439 лікувальних закладів різного типу відкрито лише 369, що складає 85 % плану. З причини незадовільного освоєння коштів із бюджетних асигнувань не

виконується план відкриття лікувальних закладів охорони материнства і дитинства, зокрема, в містах план відкриття дитячих ясел виконується на 27 %, а в селах – лише на 9 % [825, арк. 26].

У 17 районах області не виділені приміщення для організації дитячих ясел. Зривається план відкриття лікувально-профілактичних закладів не лише в селах, а й в обласному і районних центрах: з передбачених графіком у Тернополі не відкрито 3 медичні установи, у Чорткові – 4, в Заліщиках – 2. У окремих районах виділені для медичних цілей приміщення «не відповідають вимогам, що ставляться перед радянськими лікувальними закладами», в деяких районах у лікувальних установ відібрали приміщення для інших організацій. Навіть в обласному центрі «систематично зривається фінансування лікувальних закладів. Обласна лікарня не фінансується ні згідно з касовим планом, ні з кошторисом, внаслідок чого бувають випадки, коли лікарня має перебої в постачанні медикаментів і харчових продуктів». Облздороввідділ, облторгвідділ, райвиконкоми і міськради отримали відповідні доручення з усунення вказаних недоліків і були спрямовані на прискорення формування мережі закладів охорони здоров'я в області [828, арк. 25–26].

У зв'язку з тим, що в деяких районах області недостатньо використані кошти, відпущені на обладнання та пристосування приміщень під лікувальні заклади, облвиконком приймає рішення про перерозподіл асигнувань обсягом 183, 2 тис. крб., з яких 35 тис. крб. спрямовувалися на закінчення ремонту приміщення протитуберкульозного санаторію для дорослих в с. Сороцьке, 15 тис. крб. – на встановлення водопроводу в Тербовлянській лікарні, 65 тис.крб. – на закінчення ремонту в лікарні Лановецького району, 2,5 тис. крб. – на закінчення ремонту будинку під амбулаторію в Козлівському районі, стільки ж – на ремонт приміщення лікарні в Катербурзькому районі. Решту коштів у розмірі 63,2 тис. крб. спрямували на так звані «підйомні» для медичних працівників [914, арк. 23].

Такий перерозподіл невикористаних коштів на потреби мережі охорони здоров'я області був позитивним, але негатив полягав у тому, що ці кошти як невикористані були зняті з позалімітних асигнувань на тубсанаторій для дітей (40 тис. крб.), будинок дитини (35 тис. крб.) та інші медичні установи і лікувально-профілактичні заходи в області. Це засвідчує недостатній рівень організаційно-управлінської роботи та фінансово-планової й виконавської дисципліни в системі охорони здоров'я краю.

Однак необхідно зазначити, що для потреб медичних закладів виділялися додаткові кошти з невикористаних асигнувань і в інших сферах господарства області. Зокрема, для будівництва лазні у м. Борщів була додатково спрямована 51 тис. крб., вивільнена з міського господарства Тернополя з причини недовиконання шляхово-бруківкових робіт у місті на згадану суму. Подібний підхід здійснювався і щодо фінансування інших об'єктів медичної сфери.

До питань фінансування новостворюваної мережі закладів охорони здоров'я облвиконком звертається і в останній передвоєнний тиждень – 16 червня 1941 р., приймаючи постанову «Про стан фінансування соціально-культурних заходів та розгортання мережі установ, підпорядкованих обласним відділам народної освіти

та охорони здоров'я». Продовжується констатація факту невиконання плану розширення мережі лікувально-оздоровчих закладів: «Цілий ряд соціально-культурних установ, запланованих до відкриття у першому півріччі, досі не відкрито. Зокрема, не відкриті 8 жіночих і дитячих консультацій, дитячі ясла в Почаївському і Чортківському районах, піонерський клуб у місті Чорткові, дитячі майданчики в Гримайлівському, Заложцівському та інших районах, молочна кухня в м.Зборів, інші установи. Незадовільно проходить підготовка до відкриття нових медичних закладів, що заплановані на друге півріччя 1941 р. Окремі бюджетні установи області нераціонально використовують бюджетні кошти, не дотримуються встановлених правил фінансової дисципліни. Через це частина закладів охорони здоров'я працює не на повну свою спроможність».

Серед доручень, даних облвиконкомом підлеглим структурам, були вимоги до керівників різних рівнів забезпечити дотримання бюджетно-фінансової дисципліни, насамперед в частині повного і своєчасного використання асигнувань, контролювати виконання бюджету у справі розгортання мережі медичних закладів. Одне з конкретних адресних рішень облвиконкому: райвиконкоми Великоглибочецького, Золотниківського, Золотопотікського, Катербурзького, Козлівського, Ланівецького і Зборівського районів були зобов'язані виділити відповідні приміщення для облаштування жіночих і дитячих консультацій та інших лікувально-профілактичних закладів [914, арк. 23–24].

Партійне керівництво області та районів не випускало з поля зору діяльності закладів охорони здоров'я, що підтверджується матеріалами обласної партійної конференції й пленумів обкому партії, рішеннями райкомів КП(б)У. Зокрема, в резолюції I Тернопільської обласної партійної конференції (23–25 квітня 1940 р.) зазначено, що зараз в області діють 180 медичних установ, де працюють 388 лікарів і 549 осіб середнього медичного персоналу, замість 11 медичних закладів, що були раніше і в яких працювали лише 23 лікарі [352, арк. 27]. Причому лікування в Польщі було платним. Для прикладу, бюджет Тернопільської лікарні на 1939 р. складав 250 тис. злотих, з яких 125,6 тис., тобто більше половини, повинні були сплатити хворі. З вересня 1939 р. медичне обслуговування стало безплатним, всі послуги фінансуються за рахунок держави, в тому числі утримання розгалуженої мережі лікувально-профілактичних закладів.

На квітень 1940 р. до обласної системи медичного обслуговування населення належали 28 лікарень (1417 ліжок), 15 поліклінік, 15 протитуберкульозних диспансерів, 7 дерматовенерологічних диспансерів, 1 траходиспансер, 1 обласна і 30 районних санепідемстанцій, 16 жіночих і дитячих консультацій, 55 амбулаторій, 12 шкільних санітарних інспекцій [353, арк. 53].

Планом розвитку обласної мережі установ охорони здоров'я, затвердженим Наркоматом охорони здоров'я УРСР, передбачалося збільшити кількість лікарень до 40, поліклінік – до 16, районних жіночих і дитячих консультацій – до 30, амбулаторій – до 77, шкільних санітарних інспекцій – до 26. Кількість дерматовенерологічних диспансерів, траходиспансерів, обласних санстанцій залишалася незмінною, а число протитуберкульозних диспансерів, районних санепідемстанцій

скорочувалося за рахунок удосконалення роботи цих установ, їх укрупнення, реорганізації і матеріально-технічного переоснащення. Планувалося утворити 171 фельдшерсько-акушерський пункт у сільській місцевості, де їх раніше не було [353, арк. 53] (стенограма).

У зв'язку з розширенням мережі закладів охорони здоров'я в області штат лікарів зростає до 592, середнього медичного персоналу – до 942 осіб, кількість ліжок в лікарнях – до 828, стаціонарних дитячих ясел – до 32 (до 760 місць). Загалом кількість установ охорони здоров'я в області з урахуванням дитячих ясел досягала 440 [353, арк. 54].

З державного бюджету фінансувалася розширена у 2,3 раза мережа обласних лікувально-профілактичних закладів. Розгорталася мережа лікувальних установ у сільській місцевості: в сільських лікарнях на початок 1940 р. кількість ліжок складала 278, а до кінця року планувалося її зростання до 511. У кожному районі організовувались амбулаторії, фельдшерські й акушерські пункти. На ці та вищезгадані заходи удосконалення медичного обслуговування населення області в 1940 р. виділялося понад 19 млн крб., з яких на лікувально-профілактичні заклади йшли 13,2 млн крб., на охорону материнства і дитинства та на санітарно-протиепідеміологічні заходи – по 1,7 млн крб., на інші потреби медичних установ – 2,4 млн крб. [353, арк. 50]. Водночас на обласній партійній конференції наголошувалося на необхідності раціонального, ефективного і цілеспрямованого використання бюджетних асигнувань з дотриманням фінансово-бюджетної дисципліни та з орієнтацією на досягнення практичного результату.

На IV пленумі Тернопільського обкому КП(б)У (28–29 грудня 1940 р.), коли слухалось питання «Про роботу Збаразького і Гусятинського райкомів КП(б)У», партійне керівництво Збаразького району звітувало про роботу райкому партії: «Зроблено немало в галузі охорони здоров'я. Обладнані лікарня, поліклініка. Поліклініку за рік відвідали 42 тис. хворих. У лікарні пройшли курс лікування 597 чоловік. Смертність у лікарні зведена до нуля. Але в нас не вистачає білизни, не вистачає асигнувань на лікувальну справу. Інфекційний відділ лікарні непридатний для використання через невідповідність приміщення встановленим вимогам. Потрібні кошти, щоб цей відділ переобладнати. Надіємось, що в наступному році за фінансової підтримки облвиконкому інфекційний відділ нашої лікарні буде не лише переобладнано, а й розширено» [372, арк. 9].

Аналізуючи стан медичного обслуговування та причини недоліків у роботі лікувально-профілактичних закладів, зокрема в частині їх матеріально-технічного забезпечення, вище партійне керівництво області дорікає районним партійним органам за неефективність їх організаційно-управлінської діяльності, за неефективне використання нормативно-правових можливостей і наявних в області матеріальних ресурсів. У завершальному слові на згаданому пленумі секретар обкому констатує: «Деякі товариші говорять про лікарні, дитячі будинки. Що можна сказати відносно лікарень і дитячих будинків області? Є спеціальне рішення ЦК КП(б)У, є рішення обкому партії, які дозволяють вирішити всі важливі питання забезпечення лікарень і дитячих будинків. Чому деякі керівники заявляють, що

немає ковдр, немає білизни і т. д.? Хто вам забороняє забезпечувати? Адже по лінії охорони здоров'я багато коштів не використано, а «беззубі» керівники шукають усякі причини для виправдання, думають, що хтось за них буде працювати. Не можна допускати такого стану, як в Гусятині, коли хворого везуть в лікарню, то йому треба брати з собою подушку й ковдру. Такий факт висвітлює керівників цього району як поганих керівників» [372, арк. 65].

Партійне керівництво Гусятинського району звітувало про свою роботу на пленумі Тернопільського обкому КП(б)У 28 грудня 1940 р. і повідомляло, що до вересня 1939 р. на території району не було жодного медичного закладу, а працював лише один лікар, який приймав хворих двічі на тиждень, причому по всіх хворобах. Зараз в районі діє стаціонарна лікарня на 20 ліжок, 3 амбулаторії, пологовий будинок і 3 ветеринарних пункти.

Однак, незважаючи на такі досягнення, є немало проблем, насамперед у матеріальному забезпеченні лікувальних установ. У згаданій стаціонарній лікарні району на 20 ліжок є лише 10 комплектів постільної білизни, що вказує на забезпеченість лише половини хворих. За допомогою обласних організацій, передусім, за рахунок додаткового фінансування, район зможе вирішити ці проблеми [372, арк. 19]. Порівняння стану медичного обслуговування населення району з дорядянським періодом не дає бажаного ефекту та нівелює кількісні позитиви з огляду на низький рівень якості надання медичних послуг і низького матеріального забезпечення лікарських установ.

Державні та партійні органи практикують вивчення і контроль медичного обслуговування населення на прикладі окремих лікувально-профілактичних закладів, екстраполюючи свої рішення та висновки на всі інші медичні установи. З такою метою вивчалася питання перебудови роботи Тернопільської міської лікарні, де кількість лікарів зросла із 7 до 22, середнього медичного персоналу – з 10 до 45 осіб, число лікарняних ліжок збільшилося з 200 до 285. Міська влада вважала великим досягненням міськлікарні організацію соціалістичного змагання серед медпрацівників за якість лікарської допомоги та догляду за хворими. На ту пору у лікарні залишалися проблеми з опаленням і харчуванням хворих (несвоєчасне забезпечення паливом, продуктами харчування, перебої в підготовці їжі, особливо молочних і м'ясних страв), фахові упущення в догляді за хворими, наприклад, неякісне виконання окремими медсестрами вказівок лікарів, недостатній догляд за немовлятами в пологовому відділенні. Зауважено, що з хворими не ведеться саносвітня робота. Зазначено тривожний організаційний прорахунок у роботі з кадрами: дирекція не вживає заходів до очищення лікарні від класово-ворожих елементів.

Розглядаючи питання «Про роботу міськлікарні» 17 квітня 1940 року, президія Тернопільської міськради вирішує низку практичних питань, спрямованих на своєчасне забезпечення лікарні необхідними матеріалами (паливом, продуктами харчування, медикаментами, медичним інструментарієм), придбання засобів рентген-терапії та фізіотерапії і по три комплекти білизни на кожне лікарняне ліжко, необхідної кількості халатів для медичного персоналу. Заплановане переоснащен-

ня пологового відділення новими меблями та медичним обладнанням, перебудову санпропускника і створення боксів у дитячому інфекційному відділі. Звернули увагу і на кадри: передбачене підвищення кваліфікації середнього та обслуговуючого медичного персоналу, а також кадрове «оздоровлення» міськлікарні через звільнення від масово-ворожих елементів [675, арк. 60].

Періодично вивчався стан медичного обслуговування населення на місцях. 5 березня 1941 р. Тернопільський облвиконком слухає питання «Про стан охорони здоров'я та медичного обслуговування населення в Монастириському районі». З постанови випливає, що недоліки в роботі медичних закладів є типовими і системними: бюджетні асигнування на розгортання мережі лікувальних установ використані лише на 77 %, план ліжкового фонду районної лікарні – на 67 %. Районна лікарня перебуває в незадовільному стані: надмірна вологість палат і коридорів; пральня знаходиться в санпропускнику, що заборонено санітарними вимогами; господарські приміщення, а саме конюшня і свинарник, розміщені на відстані 8 метрів від лікарні, що є небезпечним за санітарно-епідемічними нормами; кухня міститься поряд із пологовим будинком; дитяча і жіноча консультації не мають окремого приміщення, а перебувають в одному з кабінетів раймедамбулаторії, що є порушенням відповідної інструкції Наркомату охорони здоров'я УРСР; медустанови району не мають достатньої кількості твердого і м'якого інвентаря та медичного інструментарію; низький рівень медичної допомоги в сільських фельдшерських і акушерських пунктах. Керівництву району доручено розробити заходи з усунення згаданих недоліків [875, арк. 19].

Обласною владою було вжито заходів щодо соціального забезпечення, матеріально-побутового і медичного обслуговування престарілих людей. Згідно із раніше визначеним підходом здійснювалось укрупнення будинків для літніх людей і переміщення цих установ у сільську місцевість. Так, престарілих, які перебували у будівлях, що належали протитуберкульозному диспансеру, міській поліклініці, обласному дерматовенерологічному диспансеру, пологовому будинку міста Тернополя, перевели до с. Грабовець-Березовиця після повного обладнання будинку для них. Таким заходом вирішувалися кілька проблем: централізовувалася робота з обслуговування і медичного догляду літніх людей, а згадані медичні заклади у зв'язку зі звільненням частини корисних площ змогли активізувати свою роботу, зокрема Тернопільський міський протитуберкульозний диспансер набув статусу обласного, хоча на перших порах продовжував фінансуватися з міського бюджету.

Рівень медичного обслуговування населення залежав від наявності й ефективності функціонування соціальних лікувально-профілактичних закладів, що піклувалися незахищеними або малозахищеними категоріями населення, як-от діти-сироти, матері-одиночки, інваліди. В січні 1940 р. Тернопільська міська рада вирішує питання про організацію будинку немовлят у м.Тернопіль. З часів панської Польщі залишилося 37 дітей, що раніше утримувалися за кошт польської держави, а на ту пору перебували у незадовільних соціально-побутових умовах. До цієї кількості безбатченків додалися немовлята, від яких відмовилися малозабезпечені одиноки матері. Міськкомунгоспу було доручено виділити відповідне приміщен-

ня для облаштування будинку немовлят, утримання якого буде здійснюватися за рахунок міського відділу охорони здоров'я. Окрім цього, виділили будівлю для відкриття «будинку родилки» (пологового будинку). Завідуючого міськздороввідділом зобов'язано в найкоротші терміни обладнати дане приміщення необхідним устаткуванням і організувати своєчасне його відкриття.

17 січня 1940 р. президія Тернопільської міськради комплексно вирішує питання переобліку інвалідів, виплати пенсій інвалідам-пенсіонерам, стану будинків інвалідів (престарілих) і дитячих будинків у місті. Зафіксовано, що в Тернополі проживають близько 4 тис. інвалідів, які не пройшли переобліку. Для усунення цього упущення сформовано робочу комісію, якій доручено протягом 2 місяців здійснити переоблік інвалідів і надати відповідні матеріали експертній комісії для встановлення пенсій. У зв'язку з тим, що згадані заходи кардинально збільшували обсяг роботи міського відділу соціального забезпечення, запропоновано збільшити штат цієї установи з 5 до 9 осіб, чим мало забезпечитися своєчасне нарахування та виплата пенсій інвалідам [665, арк. 141].

Міськвиконком вступив у клопотання перед облвиконкомом з проханням виділити асигнування в сумі 30 тис. крб. для пенсійного обслуговування інвалідів. Вирішення проблеми соціального забезпечення інвалідів поширилося на здійснення заходів щодо поліпшення стану будинку інвалідів (престарілих). У Тернополі було 5 будинків інвалідів, де перебували 155 осіб. Технічний стан, санітарно-побутові умови, матеріальне й кадрове забезпечення цих будинків не відповідали ніяким нормам: не вистачало ліжок, матраців, простирадл, інших необхідних побутових предметів і матеріалів.

Окрім цього, був відсутній кваліфікований обслуговуючий персонал. Ускладнювалися проблеми тим, що обласний відділ соціального забезпечення ще не виділив коштів на утримання будинків інвалідів. Була прийнята до уваги пропозиція влітку 1940 р. переселити будинки інвалідів з обласного центру в райони області, де підібрати колишні поміщицькі маєтки, що за своїми комунально-господарськими і побутово-технічними характеристиками відповідають медичним, санітарно-гігієнічним нормам і соціальним вимогам, до приміщень, які використовуються для утримання інвалідів, хворих людей і осіб похилого віку [665, арк. 142].

Розгорталася робота з медичного обслуговування дітей. Першими в поле зору новоствореної місцевої влади потрапляють дитячі будинки. 17 січня 1940 р. президія Тернопільської міської ради розглядає питання «Про стан дитячих будинків у м.Тернопіль. З часів польського панування у місті залишилися 5 дитячих будинків, де вирішували організаційні питання та проводили виховну роботу представники міської єврейської громади і черниці місцевого жіночого монастиря. Наявні дитячі будинки перебували в незадовільному стані: не мали належного, передбаченого нормами обладнання; не вистачало ліжок, столиків, посуду, предметів особистої гігієни, насамперед рушників; не було зміни натільної й постільної білизни.

Частина дітей не відвідувала школи через відсутність верхнього одягу та відповідного взуття. На обліку в дитбудинках перебували 17 «переростків», яких необхідно було відрухувати з дитбудинків і забезпечити роботою чи навчанням,

а також вирішити питання їх помешкання і харчування. Було розроблено схему реорганізації дитбудинків Тернополя: 5 дитбудинків укрупнювалися до 3; в дитбудинках № 1 і № 2 мали проживати діти шкільного, а в дитбудинку № 3 – дошкільного віку.

Президія міськради зобов'язала міськторг забезпечити дитбудинки необхідними матеріалами, а міськфінвідділ – профінансувати закупку цих матеріалів. До відома облвиконкому доведено інформацію про бюрократичне ставлення керівництва облторгвідділу до потреб дитячих будинків. Комісія з націоналізації отримала доручення відпустити для обладнання дитбудинків необхідні предмети побутового призначення (столи, ліжка, крісла тощо), а для культурно-виховної роботи – музичні інструменти й радіоприймачі [666, арк. 142–143].

Облвиконком розробляв заходи з літнього оздоровлення дітей. Своїм рішенням від 10 лютого 1940 р. він створює міжвідомчу комісію з організації оздоровлення дітей влітку, яку очолив заступник голови облвиконкому й до складу якої входили секретар обкому комсомолу, завідуючий облвно, завідуючий облздороввідділом, представники державних установ, комунальних служб, державної торгівлі, зв'язку, санітарної служби.

Утвореній комісії доручено сформувати план заходів оздоровчої кампанії на літній період, розробити для його реалізації відповідний кошторис і подати на затвердження президії облвиконкому. Райвиконкоми були зобов'язані створити аналогічні комісії в районах під головуванням керівників виконавчих комітетів [746, арк. 4]. Така ж міжвідомча комісія була створена президією Тернопільської міської ради на чолі із заступником голови та в складі представників міськкому партії й міськкому комсомолу, міськвно, міськздороввідділу, міськфінвідділу та міськторгвідділу [631, арк. 59].

Оздоровлення дітей стає предметом контролю з боку Тернопільського обкому КП(б)У: 13 травня 1940 р. бюро обкому слухало питання «Про хід підготовки до оздоровлення піонерів та школярів у 1940 році». Вищезгаданій обласній міжвідомчій комісії вказано на недостатню роботу з підготовки до оздоровлення дітей області в літній період. З усього комплексу передбачених заходів комісією лише підібрані приміщення для обласних літніх таборів, але їх ремонт і оснащення необхідним обладнанням ще не розпочато, а окремі райкоми партії та райвиконкоми до організації літнього відпочинку дітей не приступили.

Постановою бюро обкому схвалено організацію 2 обласних піонерських таборів: у с. Червоний Городок Тлустенського району на 200 дітей і в с. Скоморохи Великоборківського району на 100 дітей. Отримали доручення обласні та районні інституції: обласна міжвідомча комісія – організувати ремонт і оснащення обласних піонерських таборів; обком комсомолу, облвно і облздороввідділ – укомплектувати педагогічними й лікарськими кадрами, здійснивши попереднє навчання цих кадрів; облвиконком спільно з райвиконкомами й торговельними організаціями – забезпечити піонерські табори необхідними будівельними матеріалами, мануфактурою та посудом. Бюро обкому партії не приховує справжньої мети кампанії з літнього оздоровлення дітей: «Обком КП(б)У звертає увагу всіх партійних

і радянських організацій на те, що оздоровлення дітей в умовах західних областей УРСР має велике політичне значення і зобов'язує накреслити практичні заходи з організації районних піонерських таборів» [442, арк. 42–43].

Питання літнього оздоровлення дітей не знімається з порядку денного і в передвоєнні місяці 1941 р. 15 березня Тернопільський облвиконком створює традиційну міжвідомчу комісію з літнього оздоровлення дітей області на чолі із заступником голови облвиконкому. Відповідні обласні та районні структури отримали доручення здійснити фінансове, кадрове і матеріально-технічне забезпечення літніх дитячих таборів, особливу увагу звернувши на підбір і підготовку до роботи з дітьми педагогічних і медичних працівників.

Оздоровчий сезон для учнів 1 – 3 класів розпочинався з 20 травня, а для старшокласників – з 20 червня. Постановою облвиконкому «Про оздоровлення дітей області в 1941 році» схвалено план оздоровчої кампанії дітей, за яким у 3 містах (Тернопіль, Чортків, Кременець) і 38 районах передбачалося оздоровити в літній період 9430 школярів, з них – 6 тис. – в районних таборах, 610 – в обласному, 360 – в санаторіях, 2500 – на дитячих майданчиках. За розподілом місць у таборах кожен район за літо оздоровлював по 160 – 320 дітей залежно від кількості учнів у школах; міста Чортків і Кременець – по 360, а м. Тернопіль – 625 [882, арк. 23–24].

Поступово закладаються основи й формуються установи санітарно-епідеміологічної служби в регіоні. Зокрема, в Тернопільській області була створена державна санітарна інспекція, що контролювала санітарний стан міст і сіл, підприємств, організацій та установ, які діяли в краї. Вже в січні 1940 р. її роботу вивчала комісія НКОЗ УРСР. Про результати перевірки на засіданні президії облвиконкому доповідав уповноважений НКОЗ УРСР. Він зазначив, що в області розпочалася реалізація певних санітарних і протиепідеміологічних заходів, представник Наркомату дав невтішну картину санітарного стану обласного центру, інших міст і сіл Тернопільщини. Насамперед, звернув увагу на антисанітарний стан у ресторанах і приватних їдальнях, на системні порушення санітарно-гігієнічних норм у перукарнях.

Тривожним був той факт, що хворі з шкірними та іншими інфекційними хворобами не були госпіталізовані, чим провокувалося подальше поширення інфекцій. В антисанітарному стані перебував міський ринок, а санітарний нагляд за ним явно недостатній. Особливе занепокоєння викликав антисанітарний стан пекарень, тому що обласна держсанінспекція не приділяла належної уваги санітарному нагляду за ними. У містах не вистачало лазень, а наявні працювали з перебоями. Практично не проводилася санітарно-освітня робота серед населення міст і сіл.

Рекомендації уповноваженого НКОЗ УРСР лягли в основу рішення президії облвиконкому від 5 січня 1940 р. «Про стан санітарного впорядкування населених пунктів області». Держсанінспекцію зобов'язали протягом декади вжити заходів щодо впорядкування ринків в обласному центрі та інших містах краю, взяти під суворий контроль роботу перукарень, пекарень і лазень. Також вирішено організувати міжрайонну санепідемстанцію у м. Бережани, для якої повітвиконком повинен надати відповідне приміщення; завершити створення районних санепідем-

станцій у районах, де їх ще не було; активізувати підготовку кадрів дезінфекторів, дезінструкторів і віспощепіїв; організувати широку санітарно-освітню роботу серед населення, для чого відкрити в Тернополі будинок санітарної освіти як обласний організаційно-методичний центр санітарної освіти населення, а в повітах для цієї роботи використовувати кінотеатри й клуби; активізувати й контролювати роботу всіх відділів обласної санепідемстанції.

Було заплановано створити обласну дезстанцію на базі тернопільської міської лазні, для чого підготувати конкретні організаційно-технічні пропозиції. Президія облвиконкому зобов'язала повітвиконкоми оперативно й безперешкодно надавати приміщення для організації санепідемстанцій і лазень. Облздороввідділ повинен прискорити госпіталізацію всіх інфекційних хворих, а обласний відділ комунального господарства – сприяти очищенню населених пунктів області від бруду та побутових відходів. Досить конкретне доручення отримав обласний відділ міліції: вживати рішучих заходів щодо негайного стягнення штрафів, накладених Держсанінспекцією на порушників санітарних норм і правил [724, арк. 11].

Проблеми санітарної безпеки міського населення протокольоно потрапляють у поле зору Тернопільської міської ради, коли на засіданні її президії слухалося питання «Про громадське харчування в ресторанах, їдальнях і буфетах та їх санітарний стан». У постанові чітко окреслено: ресторани, буфети, їдальні та пекарні Тернополя знаходяться в антисанітарному стані. Вони не мають достатньої кількості належного обладнання. Зокрема, в закладах громадського харчування не вистачає посуду, працівники без спецодягу (халатів, фартухів). Не проводиться медичний огляд обслуговуючого персоналу. Міський відділ охорони здоров'я та санітарна інспекція санітарний стан закладів громадського харчування залишили поза увагою. Водночас мали місце випадки, коли міськсанінспекція без проведення належної роботи і без відома міської ради тимчасово закривала окремі заклади громадського харчування, що є неприпустимим.

З метою вирішення згаданих проблем зобов'язано міськторгвідділ провести поточний ремонт у закладах громадського харчування, придбати для них необхідне обладнання та реманент, передбачені чинними санітарними нормами. Крім цього, місьздороввідділ і міська санстанція отримали вказівку вживати рішучих заходів до порушників санітарного стану на об'єктах громадського харчування й хлібопекарнях, проводити з працівниками цих закладів профілактично-виховну санітарно-освітню роботу, а за потреби накладати адміністративні стягнення [662, арк. 154].

На засіданні президії Тернопільської міської ради 17 лютого 1940 р. у питанні «Про роботу міської санітарної станції» проблеми санітарної безпеки розглядаються у загальноміському контексті. Йдеться про заходи щодо поліпшення санітарного стану та профілактики інфекційних захворювань в обласному центрі. Керівництво санітарно-епідеміологічної служби міста поскаржилося на відсутність належної матеріальної бази й технічних засобів для забезпечення відповідного санітарного стану міста та боротьби з інфекційними захворюваннями. Зокрема наголошено, що для організації ефективної роботи міської санітарно-епідеміологічної станції необхідне типове приміщення та повноцінне фінансування санітарно-профілактичних

заходів. Президія міської ради пішла назустріч санітарній службі й зобов'язала міськкомунгосп протягом двох тижнів виділити приміщення для організації міської санстанції, а міськфінвідділ – профінансувати міську санстанцію коштами в сумі 10 тис. крб. для придбання необхідного лабораторного обладнання.

Запропоновано комплекс організаційних заходів санітарно-технічного характеру, які мали б сприяти санітарній службі міста в роботі з поліпшення санітарно-епідеміологічної ситуації в обласному центрі. Міськкомунгосп повинен був організувати щоденне прибирання вулиць і призначити відповідальних за санітарний стан кожного будинку (із числа його мешканців). На міськкомунгосп також поклали обов'язок виділити на міському ринку приміщення для облаштування молочно-контрольної станції, а також забезпечити дворазову роботу міської лазні протягом тижня. Різні міські структури отримали доручення щодо матеріально-технічного забезпечення міської санстанції: виділити 2 пари коней, забезпечити необхідною кількістю палива, надати будинку санітарної освіти 100 крісел, провести необхідний ремонт приміщень продуктових крамниць, пекарень, закладів громадського харчування, перукарень.

Міська санітарно-епідеміологічна станція спільно з міськкомунгоспом зобов'язана підготувати план-графік очищення міської території, систематично здійснювати санітарно-профілактичні та санітарно-освітні заходи серед працівників міськкомунгоспу і жителів міста; щомісячно проводити збори дворників з питань санітарного стану вулиць і прибудинкових територій; практикувати наради з керівниками закладів громадського харчування, продуктової торгівлі і перукарями для обговорення заходів із забезпечення належного санітарного стану в ресторанах, їдальнях, буфетах, продуктових магазинах, пекарнях і перукарнях; здійснювати активну санітарно-просвітню роботу з громадянами міста за місцем роботи і проживання із використанням кінофільмів, лекцій, бесід, читання газет і журналів на медико-санітарні теми [673, арк. 131].

До проблем санітарного стану в населених пунктах області звертається Тернопільський обком КП(б)У. Постановою бюро від 25 травня 1940 р. «Про санітарний стан у містах і районних центрах» розкриваються причини й факти незадовільного санітарного стану на території області: міськкомунгоспи, міськради та райвиконкоми, міськкоми і райкоми партії не приділяють належної уваги організації та контролю за здійсненням заходів із забезпечення відповідного санітарного стану на об'єктах обласного і районних центрів, інших населених пунктів. Так, навіть у Тернополі не здійснюється прибирання вулиць, не організоване своєчасне вивезення нечистот, не приведені до санітарного стану заїжджий двір і ринкова площа, не приведені до ладу парки і сквери (вимагають ремонту місця відпочинку, не прибираються доріжки, незасіяна трава, не посаджені квіти, знищуються дерева).

Подібний стан характерний і для інших міст області. З огляду на це міські та районні партійно-державні органи зобов'язані до 1 червня 1940 р. мобілізувати відповідні місцеві структури на приведення міст до належного санітарно-культурного стану: прибрати й окультурити вулиці та площі міст, особливу увагу звернути на парки й сквери (розбити клумби, засіяти траву, посадити квіти, дерева і забез-

печити їх охорону); побілити будинки, пофарбувати паркани й огорожі; визначити й підготувати місця для вивезення побутових відходів; впорядкувати колодязі та водостоки. Особлива увага звертається на посилення санітарного нагляду за харчовими об'єктами міст. Наголошено на необхідності притягнення до адміністративної відповідальності осіб, які здійснюють чи спричиняють погіршення санітарного стану населених пунктів.

У постанові бюро обкому партії вказано на політичний бік боротьби за належний санітарний стан населених пунктів краю: «Обком КП(б)У звертає увагу секретарів міськкомів і райкомів партії, голів міськрад і райвиконкомів на те, що справа чистоти і порядку в містах є однією з важливих ділянок соціалістичного будівництва, і зобов'язує взяти під свій щоденний безпосередній контроль всю роботу із впорядкування міст і районних центрів» [447, арк. 115].

Згодом облвиконком поглиблює контроль за санітарним станом до контролю за якістю й ефективністю санітарно-епідеміологічної роботи і на своєму засіданні 16 вересня 1940 р. розглядає питання «Про санітарно-епідеміологічний стан області». У постанові наголошується на незадовільному стані санітарно-епідеміологічної роботи в області, про що насамперед свідчить зростання епідеміологічних захворювань в окремих районах (Почаївський, Бучацький, Кременецький) і в місті Тернополі. З причини антисанітарного стану з'явилася загроза таких захворювань в м. Шумськ і с. Микулинці. Неефективно ведеться робота по забезпеченню чистоти територій міст і сіл, належного санітарного стану торговельних об'єктів. Недостатні зусилля органів міліції у боротьбі за відповідний санітарний порядок на території області.

Обласному відділу охорони здоров'я запропоновано укомплектувати райздороввідділи Пробіжнянського, Золотопотікського, Білобожницького, Великоглибочківського, Кременецького, Катербурзького і Скала-Подільського районів штатними державними санітарними інспекторами та відновити такі посади в тих райздороввідділах, де вони були ліквідовані. Міські та районні комунгоспи повинні були визначити й обладнати місця вивезення відходів, а міста забезпечити достатньою кількістю санітарних об'єктів (вбиральні, сміттєві ящики, ями для рідких відходів тощо) і проводити своєчасне планове очищення; тримати під контролем роботу міських лазень, забезпечивши їх паливом та іншими необхідними матеріалами; посилити контроль за роботою закладів громадського харчування й хлібопекарень, а також провести їх ремонт, забезпечити необхідним обладнанням.

Серед інших визначених заходів – здійснення транспортування харчової продукції лише спеціально обладнаним транспортом, який відповідає санітарним вимогам, для чого доручити облдержсанінспекції провести паспортизацію цього транспорту в усіх містах і районах області до 20 жовтня 1940 р.; доручення облторгвідділу забезпечити продаж харчових продуктів лише з відповідними сертифікатами; організація курсів для працівників харчових підприємств з вивчення санітарно-технічного мінімуму в термін до 10 жовтня 1940 р.; обладнання районних санбаклабораторій; посилення боротьби з порушниками санітарних правил. Обласне керівництво звернулося до Наркомату здоров'я УРСР щодо фахової допомоги у вирішенні санітарно-епідеміологічних проблем області [813, арк. 55–56].

Отже, нова окупаційна влада, отримавши у спадщину від панської Польщі слабозвинуту систему приватної медицини, вживає організаційно-структурних та матеріально-технічних заходів щодо реформування діючих і створення нових лікувально-профілактичних закладів, докорінно змінює тактичні підходи до управління мережею медичних установ, а загалом – здійснює перебудову системи охорони здоров'я за радянським взірцем, апробованим у медичних закладах СРСР.

Ці нововведення були спрямовані на приведення всіх елементів медичного обслуговування населення відповідно до соціалістичної системи господарювання з її планово-адміністративним регулюванням. Здійснювані заходи однаковою мірою стосувались і охорони здоров'я населення, і санітарно-епідеміологічної служби, і ветеринарної медицини. Незважаючи на системні труднощі та невдачі, що супроводжували процес реформування медичної галузі, влада цілеспрямовано й наполегливо продовжувала запроваджувати принципи соціалістичної охорони здоров'я та використовувати методи й засоби радянської медицини.

5.2. Структурна перебудова сфери торгівлі

Система торговельного обслуговування населення цікавила нову владу по-особливому. Насамперед це було джерело «швидких» грошей, необхідних для фінансування інших секторів виробничої й невиробничої сфер. По-друге, торгівля виступала найвигіднішим каналом реалізації продукції, що надходила зі сходу країни. По-третє, на торговельних об'єктах, які залишилися після польського режиму, зосередилася найбагатша верства населення і найбільш деструктивно налаштована проти політики радянської влади категорія колишніх власників. По-четверте, торгові точки стали справжніми «блючими точками» в системі забезпечення населення краю необхідними засобами існування: у разі незабезпечення потреб споживачів ці точки здійснювали негативний вплив на настрої населення та на його ставлення до нової влади; лише при якісних зрушеннях в торговельному обслуговуванні трудівників міста й села влада могла розраховувати на позитивні зміни у сприйнятті її політики та конкретних дій радянських структур виробничого і невиробничого характеру. Тому з перших місяців приходу у Західну Україну партійні та державні органи вживають заходів по перетворенню торговельної мережі в інструмент політико-економічного впливу на всі категорії населення. Подвійним було ставлення радянської влади до торговельної мережі, залишеної Польщею: владні органи намагалися знищити її як систему, але зберегти і максимально використати як матеріальну базу.

Тому політика радянської влади у сфері торгівлі мала специфічний характер. Протягом перших двох місяців (вересень – жовтень 1939 р.) влада дозволила колишнім купцям розпродувати свій наявний товар, але за старими цінами. Дозволено до продажу продукцію купляли, як правило, представники нової влади, не допускаючи до цього місцевих жителів. Були далеко непоодинокі випадки, коли новоявлений радянський чиновник підганяв під крамницю вантажівку і практично

за безцінь скупляв весь товар цієї торговельної точки. Зате всі великі торговельні склади (гуртівні) місцева влада одразу взяла під свій контроль, щоб не допустити вільного доступу товару в торговельну мережу.

До кінця 1939 р. було проведено націоналізацію торгівлі. Колишню «Народну торгівлю» перетворили в харчоторг, який згодом об'єднали з іншими «торгами» у промторг, де провели відповідну інвентаризацію. Торгівля в магазинах промторгу йшла повільно й неефективно, бо товар, що приходив на оптові бази, спочатку продавали на «чорному ринку» і, за радянською термінологією, «з-під поли». Тільки після насичення цього «ринку» товар з'являвся в магазинах, де його скуповували близькі до продавців люди.

Радянська система торгівлі була покликана формувати дефіцит товарів навіть при їх наявності. Дефіцит як вічний супутник радянської торгівлі створював ідеальні умови для збагачення привілейованих верств населення (партійно-державної номенклатури різного типу та рівнів, представників правоохоронних структур, керівників установ невиробничої сфери та виробничого сектора економіки, чиновників різних категорій). Що стосується чиновництва, або, за офіційним визначенням, радянських службовців, то їх чисельність навіть у сфері торгівлі була надміру великою. Для прикладу: в торговельній установі (магазині, бакалії, гастрономі, їдальні тощо), де раніше працював сам господар з дружиною, інколи – ще хтось із членів сім'ї, тобто, в основному 2–3 особи, за радянської влади чисельність такого персоналу зростала як мінімум до 5–6 осіб, над якими стояли вільні від інших обов'язків керівник і касир-бухгалтер. Причому фаховий рівень працівників не мав особливого значення. Головною рисою була відданість керівництву, насамперед у справі забезпечення матеріально-побутового комфорту свого шефа. За такого підходу «віддані» працівники встигали подбати і про себе: ніхто не йшов з роботи додому «з порожніми руками».

Моральний, а точніше аморальний, бік процесу забезпечувався примітивним трактуванням суспільної (колективної, кооперативної, державної) власності: спільне, отже, не має конкретного власника, а тому може бути моїм без проблем і перешкод, тобто кожен крадій вважав, що він із загального бере тільки особисто своє, те, що за правом спільної власності належить йому. В Західній Україні, де споконвіку шанували приватну власність, крадіж майна у господаря-власника був тяжким гріхом і ганьбою. Суспільна власність, яка знищила власника і господаря, разом з ним усунула моральну відповідальність за ганебний матеріальний вчинок [88, с. 287–289].

Українське суспільство, насамперед українські кооператори західних земель, не сподівалися, що більшовики, приєднавши ці землі, разом із суспільною власністю так швидко і бездумно знищать українську кооперацію, яка будувалася великими зусиллями та значними втратами всього народу впродовж 20 років. Багато очільників української кооперації не вірили, що таку прекрасну будівлю, як українська кооперація, можна за один день перетворити в руїну. Вони надіялися, що більшовики використають цю структуру, весь її людський і матеріальний потенціал для економічної розбудови краю.

Першим етапом руйнівної роботи нової влади щодо української кооперації стало злиття всіх кооперативних об'єднань, що існували на території Західної України за Польщі, в єдину радянську кооперацію. Для цього восени 1939 р. вони скликали у Львові кооперативний з'їзд українських, польських і єврейських кооперативних організацій, де змусили делегатів прийняти рішення про об'єднання всіх кооперативних установ. З цього моменту українська національна кооперація припинила свою діяльність, а на її місці утворено псевдокооперацію, що мала стати «зряддям боротьби за комунізм». Було ліквідовано Ревізійний союз українських кооператорів, Маслосоюз, Центросоюз із відповідними структурами та низку інших кооперативів. Замість них прийшли новостворені обласні споживчі спілки (облспоживспілки), з центрами у Львові, Станіславі, Дрогобичі, Тернополі на Галичині та в Луцьку й Рівному – на Волині.

Організація обласних споживчих спілок розпочалась із 20 грудня 1939 р. Формувалася кооперативна структура, що була повністю підпорядкована московському Центросоюзу. За ієрархічною схемою цієї структури облспоживспілкам підпорядковувалися райспоживспілки, а останнім – сільські та міські споживчі товариства (сільСТ, яке російською іменувалося «сільпо», та міськСТ, російською «горпо»). Облспоживспілки об'єднувалися в Українську кооперативну спілку (Укоопспілка), що безпосередньо підпорядковувалася союзному кооперативному центру (Центросоюзу). Кооперативний диктат Москви над регіонами забезпечувався тим, що Центросоюз напряду керував облспоживспілками, а через них і райспоживспілками в обхід Укоопспілки, надсилаючи на місця свої накази, розпорядження і директиви. Диктат виявлявся і в тому, що Укоопспілка не видавала жодного кооперативного часопису чи літератури з проблем кооперації, а такі видання приходили із Москви і, звичайно ж, російською мовою. До речі, в Галичині до 1939 р. виходили 4 українські періодичні кооперативні часописи і сотні інших неперіодичних видань з питань кооперативного руху.

Управління радянською кооперацією повністю відповідало більшовицькій партійно-бюрократичній системі. Обиравалося лише правління сільських і районних споживчих товариств. Однак і ці вибори проходили за компартійним сценарієм: голосували тільки за той список кандидатів, який був затверджений партійним бюро чи партійним комітетом. Правління облспоживспілки призначалося вищими органами; голова правління, як правило, мав бути членом партії. У обласних споживспілках діяли спецвідділи, тобто відділи НКВС. Такий відділ обов'язково знаходився в окремому заґратованому кабінеті із сейфами для збереження таємних документів та з написом на дверях «Вхід суворо заборонений». Виклик до цього відділу для працівника установи означав, що його відносять до категорії «неблагонадійних» і віщував негативні наслідки для перспектив подальшої роботи. Кооперація фактично стала партійно-державною [88, с. 267–269].

Як торгово-економічна інституція, підпорядкована партійно-державній владі, радянська кооперація переслідувала двоєдину мету: задовольняти потреби населення в послугах торгівлі, бо іншої торгівлі, крім державної і кооперативної, в СРСР не існувало, та збирати із села максимум виробленої ним сільськогоспо-

дарської продукції. Саме тому у структурі споживчих товариств головними були торговельний і заготівельний відділи. Кооперативна торгівля і заготівля, як і вся радянська економіка, характеризувалися плановістю. Все повинно здійснюватися планово, а для цього потрібен численний бюрократичний апарат, до якого входили чиновники для складання плану, організації його виконання, контролю за виконанням, підведення поточних і кінцевих підсумків, аналізу досягнутих результатів і упуцень, розробки на цій основі перспективних заходів і нових планів.

Механізм планування працював за авторитарною схемою: Москва планувала для Києва, Київ – для області, область – для районів, район – для ССТ (сільпо), а ця прикінцева ланка – для кожної окремої торговельної й заготівельної точки. Тому такі плани не мали об'єктивного обґрунтування, не враховували реальних потреб місцевого населення, а були зорієнтовані на цифри, «спущені зверху».

Внаслідок цього планування склади торговельних організацій були перевантажені «неходовим» товаром, а необхідної широковживаної продукції (добротного одягу, взуття, предметів побуту тощо) не вистачало. Як правило, виконання торговельних планів «рятували» масовим завезенням алкогольних напоїв, які завжди мали попит, а їх надмірне споживання не перечило канонам соціалістичної культури, бо не підірвало принципів комуністичної ідеології та підвалин радянської влади.

Навіть найвищі органи влади в СРСР – Раднарком і ЦК ВКП(б) – визнають наявність конкретних проблем у діяльності органів споживчої кооперації. У їх спільній постанові «Про роботу споживчої кооперації» звучить серйозна критика на адресу Центросоюзу і підлеглих йому місцевих органів споживчої кооперації в тому, що вони «нехтують селом, не знають його потреб у товарах. У багатьох кооперативних крамницях не вистачає у продажі солі, цукру, мила, сірників, папірос, махорки та інших товарів широкого вжитку. Центросоюз зовсім закинув торгівлю деревом, лісовими матеріалами, цвяхами, фарбою, цеглою та іншими товарами, потрібними для будівництва і ремонту селянських осель». Хоча в торговельній мережі споживчої кооперації товарні запаси на ту пору зросли на 1 млрд крб., значна частина цих товарів не користувалася попитом (25 %), а частина (7 %) була зіпсована [88, с. 269–271].

Спотвореною, навіть злочинною, була система управління радянською споживчою кооперацією, бо формувала ґрунт для різноманітних корупційних зловживань. Її вищі керівні органи призначалися партійними верхами за згодою партійного керівництва. Це були переважно працівники так званої партійної номенклатури, яких переводили з одного керівного місця на інше й зазвичай після чергового «провалу» в керівництві дорученою ділянкою роботи. Ці «мандрівні» керівники не мали стабільного особистого помешкання, сталого домашнього і тим більше господарського майна. Постійно переїжджаючи на нове місце роботи та проживання, весь домашній скарб тримали в клунках і валізах. Прибувши на Західну Україну і побачивши європейський або близький до європейського заможний спосіб життя забезпеченої верстви місцевого населення (фахівців, службовців, представників інтелігенції, підприємців, бізнесменів, успішних аграріїв і навіть кваліфікованих майстрів-ремісників), вони прагнули до такого ж життєвого комфорту, а це вима-

гало відповідної матеріальної основи, а отже, і значних фінансових затрат, на які офіційної заробітної плати не вистачало.

Так формувалася потреба в незаконних і аморальних джерелах збагачення. Першим таким джерелом став прихований крадіж кооперативного майна шляхом спекуляції, фальсифікації цін, обману споживачів, підробки документів, шахрайства. Моральний (а точніше аморальний) бік такого грабунку громадського надбання – деперсоніфікований характер суспільної (кооперативної) власності в її соціалістичному або більшовицькому прочитанні: «наше – значить конкретно нічье», отже, належить всім і конкретно не належить нікому, що дозволяє (морально, але не юридично, бо закон це забороняв) користуватися ним будь-кому. Образно кажучи, сумління крадія суспільного майна було спокійним: він вважав, що не завинив ні перед ким, бо за краденим не було персоніфікованого власника.

Перевірки об'єктів споживчої кооперації показували, що в її керівних органах різних рівнів працюють люди, причетні до постійних розтрат кооперативного майна та до інших матеріально-фінансових зловживань. Контролюючими органами офіційно зафіксовані розтрати в системі споживчої кооперації досягали 300 млн крб. за рік. Так більшовицько-соціалістична кооперація спотворила основні принципи, теорію і практику кооперації, знищила українську національну кооперацію [88, с. 271–272].

Радянські дослідники передвоєнного періоду історії УРСР постійно стверджували про успіхи у сфері кооперативного будівництва: «Велика увага приділялась розгортанню державної і кооперативної торгівлі. Комуністична партія і уряд радянської України надали трудящим Тернополя матеріальну допомогу продовольством і промисловими товарами. Наркомторг УРСР в грудні 1939 року відкрив у Тернополі оптову торговельну базу. Вживалися заходи до повного забезпечення потреб населення в борошні, м'ясі, крупах. На початку січня 1940 року в місті вже було 37 державних і кооперативних магазинів, хлібопекарні, кафе, їдальні і ресторани. У державній і кооперативній торгівлі працювало близько 800 осіб» [104, с. 86].

Насправді реальний стан речей був протилежним: радянізація торгівлі продемонструвала класичний приклад соціалістичного господарювання, а точніше, комуністичної безгосподарності. Коли навіть погодитись із поширеною в радянських економічних посібниках думкою, що засновану на індивідуальних засадах торгівлю треба було замінити державною, централізованою, то ліквідація такої важливої сфери, як кооперативна торгівля, «одним махом пера» ще до створення на цьому місці чогось іншого було насправді божевіллям. Більшовицькі ідеологи й економісти забували, що застосування навіть найкращих взірців організації праці та досвіду, як-от організаційно-економічних методів американських трестів і концернів, не дадуть ніякого корисного ефекту, якщо в торгівлі будуть відсутні комерційні основи та бракуватиме підготовлених кадрів-фахівців [88, с. 263].

Особливої уваги заслуговують торговельні відносини на селі. До приходу радянської влади західноукраїнське село у питаннях торгівлі жило за європейськими принципами приватної власності та вільної торгівлі: кожен сільський житель міг самостійно відкрити крамницю і торгувати як закупленим, так і власноруч

виготовленим товаром. Саме торгівля стимулювала поширення та практичну реалізацію ідеї кооперації: до вересня 1939 р. в Галичині не було села, де б не діяв організований його жителями кооператив. Українська кооперація виступала не лише торговою чи промисловою (виробничою) інституцією, а великою мірою національно-громадською організацією, що вирішувала культурно-освітні завдання, формувала у громадян почуття національної свідомості, громадської відповідальності та трудової дисципліни.

Тому польська влада переслідувала, а радянська ліквідувала український національний кооперативний рух. Значення кооперації для українського селянина переоцінити важко: сільські трудівники збували свою продукцію або на ринку найближчого міста, або в крамницях (магазинах) місцевого кооперативу. В міських і сільських магазинах селяни задовольняли свої потреби у промислових та інших товарах: господарські знаряддя, одяг, взуття, тканини, сіль, гас, мило, сірники, цукор та інші побутові товари і предмети першої необхідності були наявні в достатній кількості за порівняно помірними цінами. Однак слід наголосити на тому, що диспропорція між цінами на промислову і сільськогосподарську продукцію вже з часів панської Польщі була не на користь селян, а з приходом радянської влади ще більше поглибилася.

Основні проблеми розпочалися після вересня 1939 р. Дуже швидко селяни почали відчувати нестачу товарів широкого вжитку, насамперед мила, сірників, цукру, солі, гасу. Поповнення запасу цих життєво необхідних товарів на базарах (гуртівнях) не було, а повітові кооперативи розділяли на села їх залишки з міських магазинів. Приватні крамниці, що завжди оперативно вирішували проблему дефіциту якогось товару, нова влада ліквідувала. Ситуація ускладнювалась і тим, що радянські чиновники попросту грабували з крамниць і магазинів колишньої торговельної мережі дефіцитний товар і вивозили на схід країни.

Радянська перебудова польської торговельної системи мала одну важливу особливість: на селі були залишені кооперативи, в яких колишнє керівництво замінили на нове, лояльне до радянської влади. Сільські кооперативні крамниці торгували тим, що їм поставляли повітові кооперативи. Асортимент товарів був бідним, і товар поступав у мізерних кількостях. Після того, як його розбирали керівники і працівники кооперативу, сільської ради, міліціонери та члени їх родин, для продажу в крамниці практично нічого не залишалось.

Вперше західноукраїнські селяни побачили під магазинами довгі черги людей. Товар, який вдавалося придбати після довготривалого перебування в черзі, був низької якості: сірники в примітивних коробках, груба брудна сіль, мутний низькопробний гас, неприємного запаху і кольору мило. Перелік дефіцитних товарів був досить довгим: тканина для пошиття чоловічого і жіночого одягу, готовий одяг, взуття, шкіра для взуття (шевська справа в Західній Україні була традиційною!), нитки для шиття та вишивання, жіночі панчохи, чоловічі шкарпетки, кухонне приладдя (тарілки, каструлі, ножі, ложки, склянки), паста для взуття, господарський інвентар (коси, сокири, ухналі, цвяхи тощо).

Фактично не було такої категорії товару, яка б не належала до дефіциту. Окрім горілки, яку завозили у великій кількості до всіх крамниць і до кожного села. Ціни

на товари у сільських крамницях як для селян з їх низькими грошовими доходами були аж надто високими. Один метр тканини для жіночої сукні коштував до 10 крб., а для чоловічого костюма – до 25; тонка жіноча хустка – до 12 крб., а тепла – до 60; пару взуття продавали за 60 крб., жіночі панчохи – по 6 крб.; горілка коштувала 15 крб. за 1 літр [88, с. 355].

Проте навіть явні упущення в організації товарного забезпечення населення радянська влада намагалася використати як агітаційно-пропагандистський засіб впливу на свідомість і поведінку людей. Новий і в значній кількості товар завозили до сільської крамниці в період передвиборчої кампанії, при агітації по залученню сільських працівників до колгоспів чи напередодні видатних політичних подій або ювілеїв. Торгівлю використовували і з метою антирелігійної пропаганди. Зокрема, влаштовували розпродаж дефіцитних товарів під час релігійних свят, особливо під час церковних богослужінь, щоб відвернути людей від дотримання релігійних обрядів. Останнє, як правило, ефекту не давало [88, с. 355–357].

Зрозуміло, що головним завданням створюваної новою владою системи обслуговування, насамперед торговельної мережі, було забезпечення населення краю продуктами харчування. Провідними структурами у вирішенні цієї проблеми виступали заготівельні організації, об'єкти харчової промисловості, торговельна мережа, а серед продуктів, що почали відігравати стратегічну роль в усій радянській системі обслуговування, був хліб і предмети першої необхідності.

Заготівля сільськогосподарської сировини, її переробка на підприємствах місцевої харчової промисловості та здійснення раціонального розподілу й ефективної реалізації виготовленої продукції і насамперед хліба, а також задоволення попиту населення у товарах повсякденного вжитку стали предметом особливої уваги радянських і партійних органів. Стратегічна мета такої партійно-державної турботи – використання сфери торгівлі як інструмента впливу на населення – збігалася з другорядною метою – задоволення матеріальних потреб населення краю.

Формуванням заготівельних структур в аграрному секторі господарства західноукраїнських земель нова влада починає займатися з кінця 1939 – початку 1940 р., в чому зустрічає значні організаційні, кадрові й матеріально-технічні труднощі. На засіданні президії Тернопільського облвиконкому 5 лютого 1940 р. вивчалася важливе для системи забезпечення населення краю сільськогосподарськими продуктами питання «Про хід організації обласної контори Укрторгплодоовоч та стан заготівель картоплі по області». Організація облконтори та міжрайонних контор системи Укрторгплодоовоч проходила незадовільно: із 13 запланованих контор організовано лише 10, але й ті майже не розпочали діяльності із заготівель овочів, внаслідок чого із передбачених планом 2 тис.т картоплі заготовлено тільки 318 т, що склало менше 16 % плану. Обласна і міжрайонні контори згаданої заготівельної структури відповідними кадрами незабезпечені.

Президія облвиконкому доручила головам райвиконкомів і районним уповноваженим Наркомату заготівель УРСР систематично контролювати й надавати практичну допомогу (!) заготівельним установам у виконанні плану заготівель картоплі та інших плодощовочів. Обласному уповноваженому Наркомату заготі-

вель запропоновано переглянути заготівельні ціни для того, щоб вони відповідали загальноукраїнським, а також визначити окремі райони для заготівлі картоплі для спиртогорілчаної промисловості. Голова обллісопромсоюзу отримав доручення на виготовлення та постачання тари для заготівельної кампанії 1940 р. На адресу тресту Укрторгплодоовоч була висловлена вимога щодо укомплектування відповідними кадрами Тернопільської обласної та міжрайонних контор цього тресту.

Вирішувалося питання організації приймальних і перевалочних заготівельних пунктів. Облплан зобов'язали виділити необхідну кількість матеріалів для облаштування цих пунктів, а облконтору Укрторгплодоовоч – визначити їх дислокацію на залізничних станціях і в сільській місцевості. До цієї справи долучили управління Львівської залізниці, яке мало виділити ділянки при коліях залізничних станцій для будівництва перевалочних пунктів Укрторгплодоовоч [741, арк. 5]. Отже, обласна влада вживає конкретних заходів до створення організаційної та матеріально-технічної інфраструктури по забезпеченню населення продовольчими товарами місцевого виробництва, що насамперед поширюється на продукцію рослинництва й тваринництва, як провідних галузей сільського господарства області.

Вся система заготівель сільськогосподарської продукції перебувала під суворим контролем партійних органів, а до заготівельної роботи в сільській місцевості залучалися не лише працівники заготівельних організацій, а й органи НКВС, міліція та надіслані з «центру» уповноважені різних профілів. Статистика заготівель свідчить про адміністративно-примусовий і навіть репресивний характер роботи заготівельників у сільській місцевості. План заготівель сільськогосподарських продуктів мав фактично символічне значення і відігравав роль маяка-орієнтира, бо продуктів заготовляли стільки, скільки можна було взяти із сільського господаря.

Це простежується навіть у звітній доповіді Тернопільської обласної партійної конференції. Там наводяться такі дані: за I квартал 1940 р. із плану 60 тис. т зерна заготовлено 41,1 тис. т, що складає 68,4 %, але окремі райони виконання плану заготівель зерна практично провалили. Білобожницький район виконав своє завдання лише на 15 %, Копичинецький – на 19 %, Скалатський – на 20 % і низка інших районів, показники яких всього на кілька процентів вищі. Звідси випливає, що досягнення планки 68,4% відбулося за рахунок жорсткішого пресу заготівельників відносно решти районів, окремі з яких повинні були перевиконати свої планові завдання, щоб перекрити недовиконання відстаючими. Однак і такий «заготівельний прес» не завжди рятував ситуацію. Як бачимо з матеріалів обласної партконференції, завдання по заготівлі зерна було недовиконане на 31,6 %, тобто область здала зерна дещо більше двох третин планового показника.

Привертає увагу статистика заготівель м'яса і птиці. Загалом план I кварталу 1940 р. область виконала на 138,6 % (!): при завданні 2780 т заготовлено 3854 т. Саме тоді Тернопільський м'ясокомбінат виконав план заготівель м'яса лише на 30,9 %. Недовиконав завдання птахопром, а в окремих районах (Буданівський, Білобожницький, Вишнівецький, Підволочиський та ін.) до заготівель м'яса й птиці станом на 1 квітня 1940 р. ще не приступили. Це додатково підтверджує наш висновок про те, що перевиконання планового завдання заготівель м'яса в цілому

по області досягнуто за рахунок силових і навіть репресивних методів в інших районах.

Відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 5 квітня 1940 р. «Про обов'язкові поставки зерна, картоплі, м'яса і вовни для колгоспів, колгоспників і одноосібних господарств» встановлені обов'язкові поставки зерна, картоплі, вовни і м'яса державі. По Тернопільській області у 1940 р. підлягали до нарахування обов'язкових поставок 294 тис. селянських господарств, які повинні були поставити зерна на склади заготзерна обсягом 85 тис.т. На виконання згаданої постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У райкоми партії приступили до проведення відповідних зборів селян.

У протоколах таких зборів зафіксовані фрагменти виступів сільських трудівників з відкритим ідеологічним підтекстом: «Я дякую радянській владі, що мене як старого звільняють від поставок. А при капіталістичній Польщі мене, звичайно, не звільняли б. Я прошу керівників влади вручити мені зобов'язання, бо я теж хочу виконувати обов'язкову поставку і цим брати участь у будівництві радянської держави» (М.Фастик, 65 років, с. Товсте Гримайлівського району); «Нас польські пани обманювали, що радянська влада забере все. Але ми переконалися в тому, що ніхто в нас нічого не бере, а обов'язкову поставку виконати можна дуже легко, і ще залишиться і для себе, і для продажу на базарі» (середняк Лоск, с. Поток Козівського району); «Селянин Стоцький із с. Глусте Глустенського району вніс пропозицію щодо клопотання перед Уповноваженим Наркомату заготівель УРСР про дозвіл здавати зерно авансом в рахунок обов'язкової поставки» [353, арк. 46].

Проте партійні органи не могли приховати масових фактів невдоволення селян системою заготівель. У тій же доповіді на обласній партконференції знаходимо: «Поруч з позитивним реагуванням селян з питань обов'язкових поставок мають місце факти негативного і ворожого реагування. Так, наприклад, в с. Кам'янка Підволочиського району під час проведення зборів селян був зроблений викрик такого змісту: «Зернопоставка дуже велика. Якщо врожай буде добрий, тоді ще нічого. А якщо не вродить, то ви з нас шкуру здерете». Прізвище того, хто кричав, не встановлене. У в с. Мельниця Мельницького району на зборах виступив селянин Мацук з такою заявою: «А чи не можна так, щоб радянська влада звільнила від поставок всіх бідняків?» [353, с. 46–47].

Особливої уваги серед заготівельних організацій заслуговували контори заготзерно. На засіданні президії Тернопільського облвиконкому 5 січня 1940 р. одним із перших стояло питання «Про виконання постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 27 листопада 1939 р. про утворення мережі заготпунктів заготзерно». Стан з утворенням контор заготзерно в області був критичним: на території Тернопільщини не було відкрито жодного пункту заготзерно. Апарат обласної контори заготзерно залишався недоукомплектованим, особливо не вистачало кваліфікованих працівників. Системі заготзерно керівництво Львівської залізниці не передало жодного складу із розташованих на території чи близько залізничних станцій. Прийнято рішення в терміновому порядку відкрити заготпункти від облзаготзерно при залізничних станціях Тернопіль, Збараж, Чортків, Скалат, Зборів, Копичинці, Кременець, Бе-

режани, Борщів, Бучач, Заліщики, Підгайці і Тереховля. Повітові виконкоми були зобов'язані надати конторі облгаготзерно допомогу в забезпеченні приміщеннями контор і реалізаційних баз заготзерно, а також передати конторі облгаготзерно весь конфіскований зерночисний і ваговий інвентар і складські приміщення, що знаходяться на відстані менше 5 км від залізничної станції. Якщо в цій зоні склади зайняті іншими організаціями, надати останнім найкоротші терміни для звільнення, після чого негайно приступити до ремонту і підготовки технічної бази для прийому зерна. У Тернополі та вищезгаданих повітових центрах планувалося підготувати складські приміщення (склепи) місткістю не менше 4 тис. т кожне, а також елеватор на 10 тис. т зерна у місті Тернополі [725, арк. 12–13].

Напруга у питаннях заготівлі хліба не знижувалася і восени 1940 р. Бюро обкому партії 3 вересня 1940 р. у постанові «Про хід хлібопоставок» називає 13 районів (третина районів області!), що виконали план заготівель в середньому лише на 23–25 %. Окремі керівники цих районів отримали партійні стягнення, інші уникли цього, пообіцявши виконати завдання зернопоставок протягом двох тижнів. Але вони були попереджені, якщо «ними не будуть вжиті відповідні заходи по забезпеченню повного виконання до 15 вересня 1940 року плану хлібопоставок, натуроплати і повернення кредитів, вони будуть притягнуті до суворої партійної і державної відповідальності» [509, арк. 194].

Другою за значущістю та проблемністю після забезпечення населення хлібом була справа заготівлі та забезпечення населення міст і сіл м'ясом, м'ясопродуктами. Наявні м'ясопереробні потужності явно не могли впоратися з таким завданням. Президія Тернопільської міської ради 13 січня 1940 р. розглядає питання «Про роботу м'ясокомбінату», де категорично констатує: «М'ясокомбінат працює незадовільно. Потреби населення міста м'ясом не забезпечує. При потребі 12–14 т на добу видає лише 4–5 т». Міськрада вважає, що причини упущень мають в основному організаційний характер: заготівельники м'ясокомбінату і райспоживспілки працюють недбало, пустили справу заготівлі худоби в населення на «самоплив». Підприємства м'ясокомбінату не обладнали місць для тимчасового утримання заготовленої худоби і не забезпечують її необхідною кількістю кормів. Немає озброєної охорони для збереження майна та продукції. На другому поверсі ковбасного цеху Тернопільського м'ясокомбінату проживає його колишній власник, що є порушенням санітарних та інших норм (керівництву м'ясокомбінату доручено вирішити це питання протягом трьох діб) [661, арк. 51].

Одним із головних завдань було визначено закупку худоби власним штатом заготівельників у районах, встановлених обласним Уповноваженим Наркомату заготівель УРСР. Для цього необхідно було скласти графік роботи заготівельників із визначенням щоденних завдань. Закуплену заготівельниками худобу протягом доби передавали конторі заготскот. Міськторгвідділ зобов'язали передати його ковбасний цех Тернопільському м'ясокомбінату. Змінювалися розцінки на закупівлю худоби в бік підвищення, що мало б стимулювати населення до продажу худоби і цим забезпечити виконання планових завдань. Зокрема, по великій рогації худобі за 1 кг жирної категорії замість 1,3 крб. платили 1,7 крб.; за 1 кг вище

середньої категорії замість 1,2 крб. – 1,5 крб.; за 1 кг середньої категорії замість 1,1 крб. – 1,3 крб. По свинині (за 1 кг): жирної категорії – 4,5 крб. замість 3,5; напівжирної – 3,5 крб. замість 2,8; м'ясної – 2,5 крб. замість 2,0 [661, арк. 151].

Так само передбачалося збільшити плани закупівлі худоби, бо чинні були недостатніми для задоволення потреб торгівлі й населення. Для розширення та зміцнення виробничих потужностей м'ясокомбінату виділялась додаткова земельна площа в 0,24 га. Обласну оптову базу зобов'язали забезпечити м'ясокомбінат необхідними матеріалами та інструментами, виділити робочі халати обслуговуючому персоналу. Обласне ветеринарне управління отримало доручення виділити м'ясокомбінату місце на околиці міста для конфіскантів та провести дезінфекцію на його території. Було прийняте рішення про створення озброєної та протипожежної охорони на м'ясокомбінаті [661, арк. 151–152].

Державні закупівлі сільськогосподарської продукції жорстко планувалися за всіма необхідними показниками: за якісними і кількісними параметрами, за суб'єктами, об'єктами і предметами (видами продукції) заготівель. Зокрема, план державних закупівель худоби і птиці на другий квартал 1940 р. визначався у живій вазі, був диференційований по місяцях за часом, по районах – за об'єктами, а до суб'єктів заготівельної діяльності включав заготскот, облспоживспілку, птахопром і м'ясокомбінат. Останній мав право заготовляти худобу лише в 10 із 38 районів області і в середньому не більше 3–4 т в кожному. Саме тоді перші три структури могли заготовляти худобу і птицю в усіх районах області без винятку і в середньому по 40–60 т в кожному. Причина проста: м'ясокомбінат заготовляв для потреб місцевого населення, а худоба, заготовлена іншими структурами, йшла на загальнодержавні потреби. Така статистика не афішувалася, бо суперечила міфу про турботу комуністичної партії й радянської держави щодо поліпшення добробуту західноукраїнського трудівника: за цією статистикою, інтереси окремих громадян приносяться у жертву загальнодержавним інтересам.

Статистика заготівель свідчить про ще один деструктивний хід радянської влади. Йдеться про розподіл заготівельних завдань по кварталах і місяцях, який був типовим для всіх районів області. Проаналізуємо розподіл завдань по Бережанському району, плановий показник якого на другий квартал 1940 р. склав 80,8 т (найвищий по області), і по Пробіжнянському району з плановим квартальним завданням заготівель в 34,1 т (найнижчий показник з усіх районів області). Худобу і птицю ці райони здавали тільки заготскоту, облспоживспілці та птахопрому. До окремих висновків приводить плановий розподіл завдань по місяцях: за перші 2 місяці другого кварталу (квітень – травень) завдання по заготівлі худоби та птиці незначною мірою відрізнялись одне від одного (в межах однієї тонни), а в червні плановий показник знижувався на кілька тонн. Зокрема, за перші 2 місяці кварталу Бережанський район був зобов'язаний здати худоби та птиці у живій вазі 60,6 т, тобто 75 % планового завдання, з якого на червень місяць залишалось лише 25 %. А співвідношення планових показників мало би бути 66:33 (у відсотках). Тобто планові завдання на перші два місяці завищені на 9 %, а на червень – занижені на 8 % [420, арк. 53].

Такий деструктивний підхід до формування планових завдань невідповідний і диспропорція заготівельних навантажень на західноукраїнського селянина сформована свідомо. Справа в тому, що державні закупівлі худоби та птиці здійснювались у живій вазі, а не за кількістю голів. Зміщення основного заготівельного тягаря на квітень – травень було особливо не вигідним для селянина тому, що в ці місяці худоба ще не відновила своєї живої ваги після зимової втрати і для того, щоб виконати планову поставку по вазі, селянин змушений був здавати більшу кількість голів домашньої худоби. Ця схема застосована і до Пробіжнрянського району, де результат був ще критичнішим: 83 % у перші 2 місяці другого кварталу проти 17 % у третьому, тобто деформація планових завдань на початку кварталу складала 17 % у бік завищення, а наприкінці – 16 % у бік заниження.

У підсумку, заготівельна політика радянської влади, яка мала за стратегічну мету забезпечити голодні індустріальні райони країни продуктами харчування, переслідувала ще й політико-економічні цілі: знекровити західноукраїнського селянина, якого без особливих об'єктивних підстав в основній масі відносили до заможних або й куркулів, підступною заготівельною політикою: взяти із села максимум продукції саме тоді, коли воно не може її дати [420, арк. 54].

Обсяги оперативних завдань поставок сільськогосподарської продукції затверджувалися Уповноваженим Наркомату заготівель УРСР по області. Планом оперативного завдання на квітень 1941 р. передбачалася державна закупівля м'яса по лініях заготскот, облспоживкооперація, птахопром в обсязі 415 т, з них по 200 т – заготскоту і облспоживкооперації та 15 т – птахопрому (цей обсяг ішов у загальнодержавний фонд). Всього за квітень область повинна була поставити 687,6 т м'яса, з них 187,6 т як перекриття недовиконання («недоїмка») за попередній період. Ці дані свідчать, що завдання по заготівлі м'яса були непосильними для села, бо компенсація за невиконані обсяги попередніх поставок складала 27,3 %, тобто попередні планові завдання були виконані лише на 72,7 % [511, арк. 198].

Для планового оперативного завдання м'ясопоставок, затвердженого Уповноваженим Наркомату заготівель УРСР, притаманний примусовий і навіть репресивний характер: для районів, що мали надто високий показник недовиконання планів поставок м'яса, встановлювалися підвищені обсяги заготівель, що виступало як покарання за невиконання їх «обов'язку перед державою». Так, Борщівський район, «недоїмка» якого складала 11,9 т (45,1 % загальних м'ясопоставок у квітні 1941 р.), повинен був перекрити цю «недоїмку» в такий спосіб: здати в рахунок планового завдання 14,5 т і додатково продати держзакупівель ним організаціям 10 т м'яса. Не кращим було становище й інших боржників по м'ясопоставках. Один із них, Тлустенський район, допустив недовиконання 46,8 % від планового завдання і змушений був продати держзаготівельникам додатково 10,4 т м'яса, що рівнялося обсягу «недоїмки». Окремі райони потрапляли у ще складніші ситуації. Так, «недоїмка» Микулинецького району складала 5,8 т, або 53,7 % планового завдання, за що район був покараний Уповноваженим Наркомзагу завданням продати держзаготівельникам 9,3 т м'яса, що майже вдвічі перевищувало його планове завдання на квітень 1941 р. [511, арк. 198].

Питання заготівлі м'яса постійно контролювали партійні органи. Обком партії аналізував процес м'ясозаготівель не лише в цілому по області, а й по окремих районах і заготівельних структурах, особливо на тих напрямках, де виникали серйозні проблеми, що гальмували виконання плану м'ясозакупок. З вересня 1940 р. бюро обкому КП(б)У розглянуло питання «Про хід виконання м'ясопоставок в області». Було зазначено, що нині план заготівель м'яса по області виконано на 73,5 %, тобто графік м'ясозаготівель в основному дотримується. Однак в деяких районах його виконання йде вкрай незадовільно, що ставить під загрозу виконання плану заготівель по області. У Почаївському районі показник виконання плану становить лише 39,2 %, Гримайлівському – 52 %, Борщівському – 55,3 %, Заліщицькому – 55,6 %.

За графіком виконання ці показники мали би бути не меншими 75 %, тобто невиконання по Почаївському району становить більше третини планового завдання, по інших – близько 20 %. Бюро обкому переконане, що такий стан м'ясопоставок склався тому, що райкоми згаданих районів не взяли під свій безпосередній контроль роботи районних уповноважених Наркомату заготівель і заготівельних організацій. Несвоєчасно «розшифровується» здане м'ясо. Є факти обважування постачальників м'яса і затримки виплати їм грошей. Обласного та районних уповноважених Наркомату заготівель зобов'язано протягом декади «забезпечити рішучий перелом у здійсненні м'ясопоставок» і головне – «добитись участі у поставці м'яса кожного селянського двору». Водночас уповноваженим доручено встановити систематичний контроль за роботою приймальних пунктів заготскоту, щоб не допустити зниження вгодованості, несвоєчасного оформлення прийнятої худоби та затримки грошей здавальникам м'яса. Заборгованість перед останніми мала бути ліквідована протягом трьох днів. На секретарів райкомів партії покладена персональна відповідальність за забезпечення дострокового виконання плану поставок м'яса державі [511, с. 198].

Вирішуючи проблему забезпечення області продуктами харчування, партійно-державні органи намагалися максимально використати місцеві ресурси й організаційно-структурні можливості, насамперед мережу створених обласних організацій виробничо-торговельного профілю. Одним із прикладів такого підходу є представлений плановим відділом облвиконкому і затверджений 6 березня 1941 р. бюро обкому партії «План розведення домашньої птиці по Тернопольській області на 1941 рік». Документ зобов'язував обласні організації, навіть не пов'язані із птахівництвом, розводити домашню птицю визначеного виду і в установленій кількості. 8 обласних організацій були зобов'язані відгодувати майже 15 тис. штук домашньої птиці (курей, качок, гусей). Наприклад, планом чітко визначалося, що облмлінтрест розводив 1450 курей і 750 гусей, облзаготзерно – 2500 курей, облпромрада – 500 курей, облхарчпром – 600 курей, облкоопінспілка – 250 курей, 100 качок, 90 гусей, облторг – 450 курей, Тернопільторг – 250 курей. Найбільше навантаження припадало на облспоживспілку: 600 курей, 3300 гусей, 4100 качок, тобто всього 8000 штук, або 53,3 % загального планового завдання [571, арк. 132]. На цьому ж засіданні бюро обкому затверджено ще один, також представлений

облпланом анологічний документ «План відгодівлі свиней по організаціях Тернопільської області на 1941 рік» [570, арк. 131]. Партійне керівництво області, затверджуючи згаданий план, передбачало більш ніж в 10 разів збільшити відгодівлю свиней виробничо-торговельними організаціями краю: з наявних 866 голів (з них 566 в облспоживспілці, 138 – в облторзі) до 8830 голів (з них 2600 припадало на облспоживспілку), планом визначалися завдання для 28 організацій, з яких лише 8 вже займалися відгодівлею свиней, а 20 повинні були розпочати цю складну в матеріально-технічному, фінансовому, санітарному та кадровому планах справу. Навіть для тих структур, які ще не мали відповідних умов для здійснення непрофільного виду діяльності, показники доводилися досить високі: спирттресту – 1300, облмлнтресту – 700, облхарчопрому – 660, облпромраді – 500 голів. Навіть облнаросвіта і курорт «Заліщики» мали відгодувати по 100 голів свиней. У документі партійного органу не враховуються і не визначаються матеріально-технічні можливості та умови виконання кожною згаданою організацією доведених специфічних непрофільних завдань і не прогнозувалось, як цей процес вплине на виконання ними своїх безпосередніх виробничих програм [861, арк. 26].

Окрім цього, практикувалася відгодівля свійських тварин, зокрема свиней, при торговельних організаціях області з наступним використанням у закладах громадського харчування. Так, облпланом було передбачено поставити на відгодівлю 625 голів свиней (400 по облторгу, 225 – по Тернопільторгу), а зняти з відгодівлі протягом року мали 475 голів (300 по облторгу, 175 – по Тернопільторгу). Ця система повинна була дати 66,5 т м'яса (42,7 т по облторгу, 23,8 т – по Тернопільторгу), з якого 35,8 т йшло підприємствам громадського харчування області (23 т від облторгу, 12,8 т – від Тернопільторгу). Після виконання цих завдань на кінець року в обласних торговельних організаціях повинно було залишитися на відгодівлі 400 голів свиней (255 в облторзі, 145 – в Тернопільторзі) як фундамент розгортання відгодівельної роботи у наступному році. Відгодівля свиней здійснювалася з участю 6 із 38 районів області: Кременецького і Чортківського (на відгодівлю ставили по 80 свиней), Бережанського і Бучацького (по 70 свиней), Теребовлянського і Скалатського (по 50 свиней) [861, арк. 27]. Відгодівля свиней при торговельних організаціях, як невласлива їм форма виробничої діяльності, була вимушеним заходом, який мав за мету хоча б частково компенсувати дефіцит м'яса в області, що формувався внаслідок гіпертрофованого розподілу заготовленого м'яса до загальнодержавних фондів в обхід обласного.

Справу відгодівлі свиней при місцевих підприємствах, організаціях і установах обласна влада вважала перспективною та ефективною для області в сенсі створення власної продовольчої бази. У постанові виконкому Тернопільської обласної ради від 15 січня 1941 р. «Про виконання плану відгодівлі свиней при підприємствах громадського харчування в 1940 році та план розширення відгодівлі на 1941 рік» зазначається, що план відгодівлі свиней у 1940 р. виконано у кількості 1022 голови, або 146 % плану. Зокрема, по облспоживспілці – 813 голів (203 % плану), по облторгу – 153 голови (76, 5 %), по Тернопільторгу – 56 голів (56 %). Для розширення відгодівлі свиней із використанням відходів гро-

мадського харчування зобов'язано облторгвідділ, облспоживспілку, облсоцзабез, облздороввідділ і облнаросвіту довести відповідні завдання підконтрольним їм організаціям. Виконкоми міських і районних рад отримали доручення контролювати відгодівлю свиней при підприємствах і установах районів і міст. Конкретне виробниче завдання отримали облмісцевпром і обллісопромспілка: виготовити на своїх підприємствах необхідну кількість тари для збирання і транспортування відходів громадського харчування до пунктів відгодівлі свиней. Торговельні організації мали розробити правила внутрішнього розпорядку для відгодівельних пунктів, встановити добовий раціон і графіки годівлі свиней. Районні та міські органи влади відповідали за виділення приміщень для відгодівельних пунктів і за їх ветеринарне обслуговування [861, арк. 25]. Отже, обласна влада намагалася вирішувати проблему продовольчого забезпечення населення за рахунок власних ресурсів, використовуючи можливості та господарські традиції регіону і не маючи особливої надії на централізоване постачання.

Дотичною до справи відгодівлі свиней при структурах торгівлі, підприємствах та установах для потреб громадського харчування стає організація салотопок в окремих районах області. За дорученням обкому КП(б)У та облвиконкому цим питанням безпосередньо займався облплан. За його даними, на початок 1941 р. в області діяли 6 салотопок: в Гримайлові, Борщеві, Заліщиках, Підгайцях, Підволочиську і Скалаті. У першому кварталі 1941 р. планувалося відкрити ще 8 (у Тернополі, Кременці, Бучачі, Вишнівці, Збаражі, Тербовлі, Монастирську і Мельниці). Ці 14 салотопок охоплювали північну, центральну та південну частини області, що мало ознаки їх оптимального розміщення і створювало умови для продуктивного обслуговування відгодівельних пунктів.

Однак таких потужностей по переробці сала явно не вистачало, і вже 6 березня 1941 р. бюро обкому партії затверджує додатковий «План організації салотопок по облпромраді на 1941 рік». Передбачалося відкриття 22 нових салотопок у різних регіонах області, практично по одній салотопці в переважній більшості районів при окремих колгоспах, причому в Білобожницькому, Буданівському, Новосільському і Скала-Подільському районах діючі салотопки закривалися і загальна їх кількість по області на кінець 1941 р. мала складати 24 одиниці [567, арк. 118].

Важливою для системи торговельних і заготівельних організацій, підприємств громадського харчування була проблема збереження харчових продуктів у літній період. Найдоступнішим на ту пору способом вирішення цього питання залишалася заготівля льоду в зимовий період. 31 грудня 1940р. облвиконком приймає рішення «Про план заготівлі льоду для потреб торгівлі та громадського харчування на літній сезон 1941 року». Передбачалося, що 38 районів і 3 міста (Тернопіль, Кременець, Чортків) мають заготовити 19545 т льоду. Заготівля льоду мала завершитися до 25 лютого 1941 р. Райвиконкоми й міськради повинні були надати торговельним організаціям приміщення, які вони змогли б обладнати для зберігання льоду в літній час. Тим торговельним організаціям, які не змогли отримати таких приміщень з об'єктивних причин (через їх відсутність), дозволено здійснювати закладку льоду та його зберігання в примітивних льодниках, обладнаних примітивними способами.

У зв'язку з тим, що план заготівлі льоду було доведено всім районам, а окремі з них не мають водойм відповідних площ, торговельним організаціям доручено проводити заготівлю льоду «шляхом наморожування», щоб цим самим уникнути зайвих витрат на перевезення льоду на великі відстані. Облторгвідділу доручено контролювати хід заготівлі льоду та доповісти президії облвиконкому 10 березня 1941 р. про стан виконання цієї постанови [851, арк. 62–63].

Проблеми з постачанням населенню сільськогосподарських продуктів стосувалися не лише хлібобулочних виробів і м'яса, а й інших видів продукції, що поширювалася через систему державної і кооперативної торгівлі. До проблемних продуктів відносились овочі та картопля, які в умовах Тернопільської області ніколи дефіцитними не були. Однак, як впливає з постанови бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 4 листопада 1940 р. «Про виконання планів заготівлі та закладки на зимове зберігання овочів і картоплі врожаю 1940 року», стан із забезпеченням населення міст області овочами та картоплею (сільські жителі таким видом сільгосппродукції, як правило, самозабезпечувались) був не просто незадовільним, як зазначалось у цьому партійному документі, а навіть катастрофічним, про що свідчить зафіксована на бюро обкому статистика: «Станом на 1 листопада 1940 року план заготівлі овочів виконано на 35 %, план переробки овочів – на 45 %. Завезено у міста області овочів на 32 % до планової потреби, картоплі – на 47 %. Закладено на зимове зберігання 34 % овочів і 50 % картоплі до планових показників» [541, арк. 69].

Бюро обкому констатувало, що «торговельні організації області не використали можливостей по заготівлі та переробці овочів для повного забезпечення потреб населення міст і обмежились виконанням лише мінімальних планів власних заготівель. А такі організації, як трансторгхарч і військторг, навіть не виконали мінімальних планів власних заготівель. Тернопільторг, спецторг допустили псування закладених на зимове зберігання овочів і картоплі через недбалу закладку та неякісний догляд за ними». Катастрофічний стан із заготівлею і зберіганням овочів і картоплі склався в окремих районах області. Зокрема, Козлівський район план заготівель виконав на 5,2 %, Теремовлянський – на 5,8 %, Золотниківський – на 8,7 %. Керівників відповідних партійно-державних структур міст і районів, торговельних і заготівельних організацій попереджено про їх персональну відповідальність за повне виконання плану заготівлі та закладки овочів і картоплі на зимове зберігання [541, арк. 69].

Формування обласної системи заготівлі продуктів харчування, зокрема продукції рослинництва, здійснювалось зі значними труднощами. Це визнає Тернопільський облвиконком у своїй постанові від 26 травня 1941 р. «Про підготовку технічної бази Укрплодоовоч до прийому овочів урожаю 1941 року»: «Система Укрплодоовоч в області до прийому і переробки овочів урожаю 1941 року не підготовлена. Переважні пункти забезпечені приміщеннями лише на 74 %, а 8 пунктів (Тернопіль, Білобожниця, Тлусте, Козова, Корначівка, Гадинківці і Коростятин) зовсім не мають приміщень. Із плану будівництва 18 об'єктів у системі Укрплодоовоч на суму 518 тис. крб. будуються лише 2: в Кременці та Бучачі. Для розширення пристанційних

пунктів і будівництва нових відведення земельних ділянок не оформлено. Вових ваг приймальні пункти не мають. Із наявних 96 ваг відремонтовано лише 66. Гу- жавтотранспортом міжрайконтори незабезпечені, автомашини не відремонтовані. Комплектами плодоовочевої тари міжрайконтори забезпечені на 70 %» [854, арк. 12–13]. Причину такого загрозливого стану облвиконком бачить у «недостатньому керівництві з боку облконтори Укрплодоовоч і виконкомів районних рад», а основний спосіб вирішення проблеми – в забезпеченні новостворених приймальних пунктів «перевіреними та підготовленими кадрами».

Заготівля м'яса і птиці через створення відгодівельних пунктів при торговельних організаціях, підприємствах і установах формувала потребу в достатній кількості кормів для худоби, поставленої на відгодівлю. Окрім відходів громадського харчування, потрібні були так звані «грубі корми», насамперед сіно і солома. Солома використовувалась ще й для технічного утримання свиней. Тому до розряду заготівельних турбот обласного керівництва потрапляє і ця категорія кормів [789, арк. 26].

Виконком Тернопільської обласної ради приймає рішення про відкриття додаткової мережі сінозаготівельних пунктів по районах області. Облвиконком врахував, що обласна структура заготсїно не має достатньої кількості пунктів по обслуговуванню заготівельників сіна та соломи, а тому зобов'язав облконтору заготсїна розширити мережу сінозаготівельних пунктів на 10 об'єктів. До цього область зобов'язував ще й наказ Наркомату заготівель СРСР, яким були затверджені місця дислокації сінозаготівельних пунктів: районні центри Чортків, Скалат, Підволочиськ, Заліщики, Гусятин, Козова, Ланівці, а також села Хоростятин (Коропецький район), Хоростків (Копичинецький район), Іване-Пусте (Мельницький район). Всі згадані населені пункти знаходилися біля залізниці, мали свої залізничні станції, в межах яких за рішенням облвиконкому виконкоми районних рад виділяли для місцевих пунктів заготсїна по 5–6 га землі для підвищення ефективності сінозаготівель [480, арк. 74]. Виділені земельні площі давали змогу пунктам заготсїна самостійно заготовляти сіно в доповнення до закупленого у населення. Дислокація сінозаготівельних пунктів біля залізничних станцій забезпечувала його оперативне транспортування після заготівель, в тому числі й за межі області. Визначені для сінозбиральних пунктів залізничні станції охоплювали всю область, що забезпечувало заготівлю сіна навіть із віддалених сіл.

Такий підхід до організації заготівельної справи в області, в тому числі до визначення обсягів заготівель, дислокації заготівельних пунктів, розподілу і використання заготовленої продукції, свідчив про партійно-державний, адміністративно-командний характер економічної політики радянської влади, основною ознакою якої було ігнорування інтересів західноукраїнського регіону та гіпертрофована турбота про східний регіон соціалістичної «батьківщини». Проблема різко загострювалась низькими заготівельними цінами на всі види закупівельної продукції (зерно, м'ясо, овочі, картопля, сіно, солома). Такі ціни не лише були економічно не вигідними для сільського населення, а й з урахуванням великих обсягів заготівель матеріально і фінансово виснажували село, викликали невдоволення селян, а відтак і певний опір (в окремих випадках і саботаж) заготівельній політиці радянської влади.

Вирішувалися питання забезпечення населення й іншими видами продуктів харчування, зокрема рибою. Великого значення влада надавала використанню місцевих рибних ресурсів, бо Тернопільщина була багатою на річки, озера і ставки, що формувалися біля водяних млинів, збудованих у попередні часи на значній кількості річок краю. Але вже після першої «радянської» зими 1939–1940 р. рибні запаси області опинилися під загрозою загибелі внаслідок недогляду під час зимівлі. Про це говориться у постанові облвиконкому від 15 липня 1940 р. «Про охорону рибних запасів»: «Взимку 1939–1940 р. в багатьох місцях були випадки задухи риби на річках, озерах і ставках, що завдало великої шкоди рибному господарству. Зокрема, загинуло багато плідників риби та рибного молодняка».

З метою відновлення рибних запасів рекомендувалося головам райвиконкомів, міськрад і сільрад взяти під персональний контроль реалізацію відповідних відновлюваних заходів, в чому керуватися постановою облвиконкому від 28 травня 1940 р. «Про правила рибальства», яка забороняє вилов риби відповідних порід, ваги і в період нересту, застосування засобів і способів вилову риби, що шкодять поголів'ю риб. Завідуючих рибгоспами системи рибтресту, голів колгоспів і директорів радгоспів, які мають у своєму користуванні зариблені водойми, зобов'язано перевірити всі озера, ставки і затоки, де під час весняного розливу віднерестились промислові риби, і у випадку виявлення рибного молодняка організувати його перенесення до надійних водоймищ (ставків, озер, річок) шляхом прокопування каналів або перевезення чи перенесення у тарі з водою. Водоймища, які не належать конкретним організаціям, закріпити за школами й іншими установами з метою проведення заходів по врятуванню риби на засадах «громадської самодіяльності». Керівництво облрибтресту було зобов'язане розробити технічні вказівки по збереженню рибних запасів і надавати консультації з рятування рибного молодняка і захисту водойм від хижацького користування їх рибними ресурсами. Обласній і районним структурам міліції доручено вести принципovu боротьбу з порушникам правил риболовлі на території області, а в перспективі передбачалося організувати в Тернопільській області Державну інспекцію рибпромислового нагляду [791, арк. 6]. Як і в інших ситуаціях, коли необхідно було приймати конкретні рішення щодо покращення стану справ, акцент переносився на адміністративно-технічні заходи і, як правило, ігнорувалося застосування об'єктивних господарсько-економічних важелів і стимулів.

Політика планових заготівель поширювалась і на таку далеку від можливостей планового регулювання схему, як мисливство. Насамперед слід зазначити, що 5 березня 1941 р. Тернопільський облвиконком вирішує питання «Про організацію заказників на території Тернопільської області». З метою збереження та розвитку мисливської фауни облвиконком виділив під заказники мисливські угіддя у 12 районах області: в Козлівському районі – 2 заказники загальною площею понад 400 га; в Коропецькому – 6 заказників площею 2800 га; в Підгаєцькому – 3 заказники площею більше 1200 га; по 1 заказнику – в Скалатському, Збаразькому, Борщівському, Вишнівецькому, Катербурзькому загальною площею більше 1700 га; в Пробіжнянському – 2 заказники площею майже 700 га; 13 заказників – у Бу-

данівському районі загальною площею більше 3340 га; 14 заказників – у Білобожницькому загальною площею понад 3700 га; 6 заказників – у Копичинецькому районі загальною площею майже 5600 га. На територіях вказаних заказників заборонялося всяке полювання до відміни даної постанови, а їх охорона покладалась на лісову сторожу, міліцію, сільські ради та заготівельні організації [874, арк. 21].

Взірцем адміністративного за формою, механічного за методикою, необґрунтованого за логікою та беззмістовного за економічною доцільністю був план заготівлі хутра по районах Тернопільської області на зимовий сезон 1940–1941 р. Його затверджено рішенням Тернопільського облвиконкому 25 вересня 1940 р. Планові завдання передбачали, що за згадану зиму мисливці області повинні вполювати і здати споживкооперації 9 тисяч зайців-русаків на суму 21,6 тис. крб. (по 2,4 крб. за 1 вбитого зайця), 100 лисиць на суму 3 тис. крб. (по 30 крб. за лисицю), 400 тхорів на суму 2,8 тис. крб. (по 7 крб. за тхора), 10 горностаїв на суму 750 крб. (по 75 крб. за одного). Трьом північним районам (Вишнівецькому, Кременецькому і Шумському) доручено вполювати по 1 вовку ціною по 35 крб. за кожного [815, арк. 20].

Система заготживсировина отримала завдання заготовити 9 тис. зайців, 500 лисиць, 200 білих і 2500 темних тхорів, 50 горностаїв. Заготівельні ціни були аналогічними. Загалом за зиму 1940–1941 років у лісах Тернопільщини мало залишитися зайців менше на 18 тис. голів, лисиць – на 600, білого тхора – на 200, темного – на 2900, горностаїв – на 60, а вовків – лише на 3 голови. Виконавши це завдання, мисливці могли отримати від заготівельних організацій 83395 крб. [815, арк. 20].

Плани заготівлі хутра визначались і на кожного мисливця, і в розрізі заготівельників, і за видами хутра. Постановою облвиконкому від 25 вересня 1940 р. «Про план заготівлі хутра і дичини на зимовий сезон 1940–1941 року» вказаний механізм виконання такого плану: голови райвиконкомів забезпечували виділення з кожного колгоспу найбільш кваліфікованих мисливців, звільнивши їх від обов'язків за основним місцем роботи на весь зимовий період; суб'єкти заготівлі хутра (облспоживспілка та заготживсировина) мали забезпечити мисливців боєприпасами та іншими знаряддями полювання у кількостях, необхідних для виконання і перевиконання плану; ці ж організації здійснювали інструктаж мисливців щодо якості мисливської продукції і безпечної техніки полювання; вони ж зобов'язувались обладнати місця прийому хутра [815, арк. 19–21].

Важливим елементом економічної структури краю в аспекті вирішення завдань забезпечення його населення продовольчими товарами була місцева харчова промисловість. До 1939 р. на Тернопільщині розвивалися тільки ті галузі харчової промисловості, які забезпечували їх власникам швидкі максимальні прибутки. До таких галузей належали борошномельна, цукрова і тютюнова. Саме тоді в результаті жорсткої конкуренції з боку центральних районів Польщі на Західній Україні скорочувалося виноробне і пивоварне виробництво, а таких галузей, як кондитерська, хлібопекарська і макаронна, зовсім не було. Підприємства (за винятком великих товарних млинів і фабрик ферментації тютюну) були напівкустарними, зі слабкою технічною базою.

Харчова промисловість Тернопільщини характеризувалася вкрай нераціональним розміщенням. Більшість підприємств були сконцентровані вздовж залізниць, якими готову продукцію вивозили до центральних районів Польщі. У північних і частині південних районів області підприємств харчової промисловості, крім дрібних млинів і невеликих винокурних заводів, не було. Харчова промисловість регіону почала розвиватись після 1939 р.: розширюються діючі підприємства, виникають нові галузі, зокрема, хлібопекарська, кондитерська, макаронна, овочесушильна, овочеконсервна та інші [36, с. 59].

Такий підхід до висвітлення стану справ у харчовій промисловості краю був далеким від об'єктивності і спрямовувався не на здійснення наукового аналізу проблеми, а на ідейно-пропагандистське забезпечення економічної політики радянської влади в її проекції на місцеві проблеми і демонстрацію фіктивних досягнень.

Якраз тоді одна з найважливіших проблем – забезпечення населення хлібом – залишалася невирішеною. 25 січня 1940 р. питання виноситься на засідання президії Тернопільського облвиконкому в конкретній практичній площині – «Про стан пекарень та постачання хлібом населення м.Тернопіль». Це означало, що проблема торгівлі хлібом стосувалась усієї області, тобто не лише сіл, а й обласного центру. Президія облвиконкому не фіксувала ніяких позитивів у справі забезпечення тернополян хлібом. Навпаки, зазначено, що останнім часом торгівля хлібом погіршилася. Основна причина цього – незадовільне керівництво з боку Тернопільторгу, насамперед його завідувача. Хліба випікається недостатньо. Працюють не всі пекарні, в тому числі пекарні воєнторгу та спецторгу. Вони обладнані технічно неякісно, знаходяться в антисанітарному стані, практично незабезпечені паливом.

Мають місце значні недоліки організаційного характеру: відсутній графік випікання і постачання хліба до торговельної мережі; всі пункти продажу хліба знаходяться в центрі міста і відсутні на околицях, що створює труднощі для жителів і спричинює великі черги.

Рішення президії облвиконкому було категорично рішучим: директора Тернопільторгу зобов'язали терміново довести випікання хліба до 30 тонн на добу, керівників воєнторгу та спецторгу – відкрити пекарні та розпочати випікання хліба для свого споживача (у випадку невиконання цих рішень згадані керівники будуть притягнуті до суворої відповідальності). Одного з керівників облплану відраджено до м. Бережани для в'яснення причини затримки постачання палива для пекарень і визначення необхідності притягнення винних до відповідальності. Акцентовані вимоги щодо розробки графіків випікання і постачання хліба до торговельних точок, відкриття магазинів (пунктів) продажу хліба на околицях міста, наведення належного санітарного стану в пекарнях [733, арк. 5–6].

Однак проблема забезпечення населення хлібом залишалась невирішеною впродовж тривалого часу. Тому через три місяці, 17 квітня 1940 р., до неї повертається президія Тернопільської міської ради, розглядаючи питання «Про хід торгівлі хлібом і хлібобулочними виробами». Як ілюструють матеріали засідання президії, зокрема прийнята нею постанова, ситуація з випіканням і торгівлею хлі-

бом у місті Тернополі не покращилася. Рівень торгівлі хлібом і хлібобулочними виробами однозначно охарактеризований як незадовільний. Незважаючи на достатні можливості у забезпеченні борошном, асортимент цих виробів залишається обмеженим. Крім того, хліб і булки випікають з борошна нижчого сорту, якість випікання не відповідає ніяким вимогам. Бувають випадки завезення до магазинів напівсирого хліба. У дуже обмеженій кількості виготовляються кондитерські вироби. З причини низької якості реалізація хліба проходить повільно: інколи хліб залежується в магазинах 3–4 доби. Борошно, яке використовують в пекарнях, не має свідоцтв лабораторного аналізу, а поступає безпосередньо з млинів, без дотримання встановлених термінів придатності та зберігання. Не дотримуються норми випуску готової продукції із одиниці маси борошна: із житнього борошна замість 52 % виходу дають 45 %. Внаслідок безвідповідальної роботи служби контролю залишається незадовільним санітарний стан хлібопекарень. Спостерігаються випадки випуску нестандартного і деформованого хліба. Тернопільторг і заготзерно зобов'язані усунути згадані недоліки до середини травня 1940 р., а міськторгвідділу міської ради доручено 17 травня доповісти президії Тернопільської міської ради про виконання цього рішення вищезгаданими структурами [669, с. 116–117].

Окрім хлібної проблеми, в області гостро стояло питання про забезпечення населення, насамперед жителів села, товарами масового споживання. У своїй постанові від 23 серпня 1940 р. «Про стан випуску товарів широкого вжитку» бюро Тернопільського обкому КП(б)У відзначало, що, незважаючи на деяке зростання випуску товарів першої необхідності, у третьому кварталі поточного року порівняно з першим півріччям, план виробництва товарів згаданої категорії облмісцевпромом, облпромрадою та облкоопінспілкою не виконується.

Цими ж організаціями практично провалено виконання рішень обкому партії щодо організації промартілей і промкомбінатів у віддалених районах області, а організовані в деяких районах артїлі та комбінати працюють незадовільно. Не виконують своїх завдань щодо розширення асортименту товарів широкого вжитку обллісопромсоюз і облмісцевпром. Продукція, яку випускають промартілі та підприємства, за своєю якістю не відповідає встановленим стандартам. Найбільшою мірою це стосується меблевих і швейних виробів. Більшість продукції місцевого виробництва надходить у торговельну мережу без фабричного маркування, чим порушуються відповідні вимоги радянського законодавства. На багатьох підприємствах, що випускають товари широкого вжитку, незабезпечено належного рівня трудової дисципліни, не ведеться цілеспрямованої масово-політичної роботи, неорганізоване соціалістичне змагання за успішне виконання виробничих завдань. Рішення бюро обкому партії адресувалося персонально керівникам облмісцевпрому, облпромради, обллісопромсоюзу, облкоопінспілки та облхарчопрому [593, арк. 153].

Формування і керівництво торговельною мережею в сільській місцевості здійснювала облспоживспілка, що діяла за принципами споживчої кооперації і мала у своєму підпорядкуванні райспоживспілки, а через них – і сільські споживчі товариства. 25 січня 1940 р. президія Тернопільського облвиконкому розглядає питання «Про розгортання торгівлі на селі системою споживчої коопера-

ції». Статистичні дані, озвучені на засіданні президії, свідчили, що в селах області працюють 1374 крамниці, 48 пекарень, 15 ресторанів, 2 їдальні, 8 буфетів, 28 хлібних крамниць, 50 крамниць змішаних товарів, 16 лісоскладів і низка інших торговельних одиниць. Однак ні їх кількість, ні якість роботи не говорять про належний рівень організації торгівлі у селі. Особливо тривожним був стан забезпечення села товарами першої необхідності. Незадовільно працювали пекарні, ресторани, їдальні. Ці недоліки найбільшою мірою стосувалися новоутворених районів. Облспоживспілка не забезпечила належної торгівлі у селі під час посівної кампанії, не задовольнила потреб сільського трудівника в металевих виробках, паливі, інструментах та інших товарах, необхідних для повноцінного виконання сільськогосподарських робіт.

Постановою президій облвиконкому голову бюро облспоживспілки персонально зобов'язано вжити заходів щодо створення і відкриття в новоутворених районах області закладів громадського харчування (їдалень, ресторанів, буфетів) та до налагодження безперебійної торгівлі товарами першої необхідності. Облторгвідділу облвиконкому доручено спільно з облспоживспілкою розподіляти заготовлений і закуплений товар між усіма районами лише за коефіцієнтами населення, але першочергову увагу приділяти новоутвореним районам. Наступна категорія пільгових споживачів – дитячі будинки, дитячі садки, сільські школи, потреба яких в одязі та взутті для дітей має бути задоволена повною мірою. Визнано за необхідне припинити практику окремих районів (Кременецький, Скалатський та інші), які здійснюють пріоритетне забезпечення товарами свої торговельні точки за рахунок зменшення поставок в інші райони, в тому числі в новоутворені. Також заборонялося використання торговельних приміщень для інших цілей, не пов'язаних зі збереженням і реалізацією товарів, та продаж товарів місцевого виробництва без нарядів, тобто без офіційного дозволу облторгвідділу облвиконкому.

Всі обласні організації (облспоживспілка, облпромрада, облхарчопром, облкоопспілка) зобов'язувалися працювати на основі укладених угод про постачання товарів у сільську торговельну мережу. Президія облвиконкому зазначила, що частина проблем з організацією торгівлі в селах області залежить від діяльності відповідних установ республіканського рівня. Зокрема, Наркомат торгівлі УРСР зволікає з визначенням цін на товари, а Укоопспілка затримує виділення для облспоживспілки обігових коштів. Підпорядковані Наркомторгу УРСР Цукрозбут, Центроспирт, Тютюнторг та інші республіканські організації відпускають обласній споживчій кооперації товари лише за цінами реалізації, внаслідок чого облспоживкооперація несе значні збитки.

Озвучене перед Раднаркомом УРСР клопотання облвиконкому щодо виділення для Тернопільської області через облспоживспілку 2 тис. тонн ковальського вугілля на ремонт сільськогосподарського знаряддя до посівної кампанії, а також щодо визначення ділянки лісу для лісорозробок господарського призначення. Ще одне клопотання спрямоване Укркоопспілці відносно надання Тернопільській облспоживспілці автотранспорту та додаткових коштів для придбання гужового транспорту райспоживспілкам.

Гостро стояло кадрове питання, тому облвиконком зобов'язав облспоживспілку відкрити навчально-курсний комбінат для підготовки масових кооперативних кадрів і звернутися до Укркоопспілки з проханням надіслати кваліфікованих викладачів для цього комбінату та кваліфікованих бухгалтерів і плановиків для райспоживспілок новоутворених районів. Поряд з такими значними стратегічними проблемами було акцентовано увагу на болючому практичному питанні – своєчасному забезпеченні хлібом сільського населення, для чого вирішили випікати і продавати хліб у кожному районному центрі, в селищах і великих селах. На облторгвідділ облвиконкому покладался контроль за вирішенням «хлібного» питання [731, арк. 3–4].

Ситуація із забезпеченням населення області продуктами харчування була настільки складною, що відповідні статистичні дані, зокрема плани організації пекарень, овочесховищ, продовольчих складів, визнавалися такими, які «не підлягають оголошенню». До них належав «План капітальних робіт по державній торгівлі Тернопільської області», затверджений постановою облвиконкому 5 квітня 1940 р. Тернопільському облторгу цим планом виділялося 70 тис. крб. на організацію пекарень, з них 30 тис. крб. (42, 8 %) мали бути освоєні у другому кварталі. Тернопільський міськторг отримував 365 тис. крб. на будівництво складів, овочесховищ та організацію роботи пекарень, причому 120 тис. крб. (32,9 %) цієї суми повинні бути використаними вже у другому кварталі. Отже, із 435 тис. крб., асигнованих торговельним структурам області для проведення капітальних робіт з метою розширення матеріально-технічної бази торговельних організацій, 150 тис. крб. (34,5 %) реалізовувалися до закінчення першого півріччя і повинні були стимулювати поживлення торгівлі продовольчими товарами [760, арк. 37].

На друге півріччя залишалося 235 тис. крб. (65,5 %) загальної суми асигнувань, які мали б забезпечити завершення комплексу передбачених планом капітальних робіт по облторгу і міськторгу. Партійні та державні органи систематично зверталися до проблеми торговельного обслуговування населення, в тому числі до питання ефективності використання капіталовкладень і насамперед у такому актуальному напрямі, як хлібозабезпечення. Навіть більше, вищезгадані асигнування капітальних робіт у торговельній мережі стосувалися головним чином організації роботи пекарні. Як показує рішення Тернопільського облвиконкому від 15 березня 1941 р. «Про стан хлібопечення і торгівлі хлібом в області», згадані асигнування очікуваного результату не дали: «Виконком обласної ради відмічає, що, незважаючи на організацію в області (на 1 березня 1941 року) 108 пекарень, 185 магазинів для продажу хліба, хлібопечення і торгівля хлібом знаходяться у незадовільному стані. Обмеженим залишається асортимент хліба: в середньому по області випікається 6 сортів, а по окремих районах (Гримайлівський, Копичинецький, Пробижнянський) – лише по 2–3 сорти. Практично відсутні здобні хлібобулочні вироби. Якість всіх хлібо-булочних виробів залишається низькою, причому бракороби не притягаються до передбаченої законом відповідальності. Незадовільний санітарний стан хлібопекарень і магазинів: в самих приміщеннях брудно, працівники і продавці не мають спецодягу, хліб перевозиться непристосованим для цього

транспортом. В окремих містах і райцентрах приміщення хлібопекарень не відповідали санітарним вимогам, не було складських приміщень, душових кімнат. Порушувалися норми випікання хліба. Не ведеться достатньої боротьби з порушниками правил радянської торгівлі. Мають місце випадки розкрадання і несанкціонованого використання продукції, порушуються норми відпуску хліба в одні руки (наприклад, в магазині м. Бережани в одні руки продали 450 кг хліба одноразово). Трапляються випадки обважування покупців, насамперед через випікання хлібобулочних виробів нестандартної, штучно заниженої ваги. Витрати пекарень на випікання хліба надто завищені і складають по облспоживспілці 17,4 %, по облторгу – 16 %, по Тернопільторгу – 25 % відносно товарообороту. Заготзерно продовжує поставляти до хлібопекарень неякісне борошно без проведення належного аналізу» [894, арк. 42].

В комплексі передбачених рішенням облвиконкому заходів – доручення керівництву облспоживспілки збільшити асортимент хлібобулочних виробів до 10, а облторгу і Тернопільторгу – до 18 (елемент дискримінації у підході до забезпечення потреб села й міста); заборона постачання хлібопекарням несертифікованого борошна і продажу нестандартних хлібобулочних виробів; організація відповідних хімічних лабораторій на базах і складах зберігання борошна для хлібопечення; проведення ремонту хлібопекарень і магазинів, що знаходяться в аварійному стані чи у стані, що не відповідає технічним вимогам; щоденний санітарний нагляд за санітарним станом пекарень і магазинів, відповідністю санітарним вимогам транспорту, яким доставляють хлібобулочні вироби до торговельних точок; перегляд дислокації торговельної мережі з метою збільшення торгових точок на околицях міст і райцентрів [894, арк. 42–43].

Зіставлення змісту й характеру рішень партійних і державних органів області з питань забезпечення населення хлібом та іншими продуктами харчування свідчить, що недоліки й упущення в цьому процесі мали своїми причинами не стільки низький організаційний рівень діяльності відповідних виробничо-торговельних структур чи недостатню кваліфікацію й рівень персональної відповідальності їх керівництва, скільки об'єктивну непридатність соціалістичної адміністративно-командної системи господарювання оперативно й ефективно вирішувати конкретні завдання забезпечення населення товарами і послугами, адекватно відповідати на проблемні виклики та реагувати на ризики кожного нового етапу еволюції соціуму й навіть кожного окремого регіону.

Проблеми створювалися насамперед сформованим на базі державної власності централізованим авторитарно-бюрократичним апаратом управління, який не лише ігнорував об'єктивні закони функціонування господарського організму та його кадрово-фінансового обслуговування, а й не враховував конкретних практичних інтересів структурних елементів суспільства (окремих регіонів, трудових колективів, жителів міст і сіл, окремих категорій населення). У всіх партійно-державних документах, що стосуються матеріально-виробничого, торговельного та комунально-побутового обслуговування населення пріоритетними виступають статистичні показники виконання планових завдань, а конкретні життєві інтереси

громадян виконують лише роль фону статистичної динаміки. Такий бюрократично-статистичний підхід з орієнтацією на загальнодержавні інтереси застосовується і при вивченні стану торговельного обслуговування окремих районів і навіть населених пунктів.

У підході до цієї проблеми партійних органів додатково виокремлюється ще й ідеологічний елемент, який аж ніяк не сприяє поліпшенню ситуації. З вересня 1940 р. бюро Тернопільського обкому КП(б)У розглянуло питання «Про стан кооперативної торгівлі в Почаївському районі». Постанова розпочинається категоричним висновком про незадовільний стан кооперативної торгівлі в цьому районі. План товарообігу за перше півріччя виконано лише на 47,8 %, за третій квартал – на 71,6 %, план децентралізованих закупівель – на 77, 2 %. Крамниці сільських споживчих товариств не мають належного культурного вигляду і знаходяться в антисанітарному стані; в них відсутні прейскуранти цін, незабезпечена викладка і збереження товару, занедбана торгівля товарами широкого вжитку, галантерейними і парфумерними товарами, неорганізована торгівля меблями [534, арк. 138].

Внаслідок цих та інших організаційно-виробничих недоліків у роботі Почаївської райспоживспілки і недостатнього контролю з боку райкому партії не виконані плани товарообороту перших двох кварталів; 8 сільських споживчих товариств працюють зі збитками, які на ту пору склали 6,5 тис. крб., а загальні збитки у райспоживспілці досягли 8 тис. крб. Сільські споживчі товариства району мають 696 тис.крб. заборгованості та 12,5 тис. крб. розтрат. Окрім цього, 6,6 тис.крб. рахуються фінансово невизначеними (відсутні документи, що підтверджують їх походження та призначення) [534, арк. 198].

Бюро обкому партії залишається вірним ідеологічній оцінці стану справ у будь-якій сфері, в тому числі і в кооперативній торгівлі, і вважає однією з вагомих причин незадовільного стану кооперативно-торговельного обслуговування сільського населення те, що «масово-політична робота серед працівників кооперації, особливо серед працівників прилавків, проводиться недостатньо; соціалістичне змагання організоване формально, виконання соціалістичних зобов'язань не перевіряється». Організацію усунення згаданих упущень покладено на керівництво Почаївської райспоживспілки, причому конкретизовано, що до кінця вересня 1940 р. має бути проведений необхідний ремонт в окремих крамницях і за цей же період ліквідована заборгованість, перекриті розтратні суми та передані до суду справи щодо притягнення до відповідальності винних у розтратах [534, с. 198].

У контексті оцінки Тернопільським обкомом партії стану кооперативної торгівлі в Почаївському районі необхідно зробити примітку у формі історичної довідки: до 1939 р. Почаївщина була визнаним осередком кооперативного руху на Волині. Тут діяли різнопрофільні кооперативні організації, були міцними кооперативні традиції, працювали відомі організатори кооперативного руху, як-от, Семен Жук та інші, які активно залучали до кооперативної діяльності місцеве населення, забезпечували місцевій кооперації відповідні умови для успішного функціонування, навіть незважаючи на неприязнь польської адміністрації. Радянська влада зруйнувала наявну кооперативну структуру, ліквідувала кооперативні організації, що дія-

ли в краї упродовж десятків років, а як альтернативу запропонувала підконтрольні партійним і державним органам радянські кооперативні структури, насамперед сільські споживчі товариства, які з причини планово-бюрократичного характеру діяльності були нездатні оперативно відповідати на запити місцевого населення.

Аналогічними, як і в постанові бюро обкому партії, були висновки виконкому Тернопільської облради у постанові від 15 лютого 1941 р. «Про стан торгівлі у м. Чортків і Чортківському районі»: торгівля у районному центрі та районі залишається незадовільною, що насамперед підтверджується даними про виконання плану товарообороту, який в цілому по району не виконується. Зокрема, по райспоживспілці виконання склало лише 80,3 %, по міському споживчому товариству – 80,6 %, по Держторгу – 34 %. Конкретні порушення в системі торгівлі виходять за рамки соціалістичної законності. Порушуються норми відпуску товарів в одні руки (норма, якої західноукраїнський громадянин, що звик жити в умовах вільної торгівлі, зрозуміти і сприйняти не міг): в магазинах міського споживчого товариства замість допустимих 10 м тканини в одні руки продають по 15 м, цукру – замість 0, 5 кг продають удвічі більше. Практикується приховування товарів під прилавками (явище соціалістичної торгівлі також незрозуміле західноукраїнському покупцю). Шкільні буфети не тільки працюють незадовільно, а й використовуються для продажу товарів стороннім особам. Товари, що надходять в магазини у стандартній тарі, часто не відповідають маркуванню по вазі або кількості (особливо це стосується товарів продовольчої групи і товарів широкого вжитку). Надзвичайно низькою якістю характеризуються товари, що виробляються артілями місцевої промисловості, внаслідок чого магазини і склади затоварені недоброякісною продукцією виробництва облпромради. Серед працівників торговельних організацій є багато «неперевіраних людей, які засмічують торговельні кадри», і тому мають місце фінансові зловживання, а порушники не притягуються до відповідальності. Постановляюча частина рішення якраз розпочинається із вказівки щодо вирішення останньої проблеми: в десятиденний термін перевірити кадри торговельних організацій і звільнити тих, хто «не заслуговує довір'я і порушує правила радянської торгівлі» та замінити «перевіраними людьми» [866, арк. 24].

Відсутність позитивної динаміки в організації торговельного обслуговування населення підтверджує однотипне з попередніми рішення Тернопільської облради від 26 травня 1941 р. «Про стан торгівлі в Пробіжнянському та Скалатському районах», де фіксуються аналогічні проблеми торговельної мережі в цих районах, а широкий фактаж негативної торговельної конкретики свідчить про те, що ситуація погіршилась, навіть незважаючи на попередні радикальні рішення. Як завжди, констатується, що «торгівля в Пробіжнянському і Скалатському районах проходить незадовільно». А далі йде згадана негативна конкретика, що призводить до висновку про поглиблення товарно-торговельної кризи: недостатній асортимент товарів у роздрібній мережі (відсутній літній трикотаж, головні убори, фасована сіль, туалетне мило, голки для шиття, канцелярське приладдя, дитячі іграшки тощо); неорганізована торгівля будівельними матеріалами; критично не вистачає сільськогосподарського реманенту. У Скалатському районі наявні запаси товарів

на складах і в магазинах перевищують планові нормативи: при необхідності запасів товарів на 350 тис. крб. в наявності – на 511 тис. крб. У Пробіжнянському районі картина протилежна: на базі райспоживспілки при потребі запасу в 248 тис. крб. наявний запас лише на 145 тис. крб., внаслідок чого затримується виконання плану товарообороту [852, арк. 10].

Товари в роздрібній мережі сільського споживчого товариства зберігаються з порушенням правил і норм торгівлі. Зокрема, в крамницях ССТ продовольчі й промислові товари змішані між собою. Громадське харчування організоване незадовільно, обмежений асортимент страв (в основному, по 2–3 страви на добу); кулінарні вироби практично відсутні. Мережа закладів громадського харчування і пекарні знаходяться в антисанітарному стані. Медичний огляд працівників проводиться несвоєчасно. Рішенням облвиконкому на керівників Пробіжнянської і Скалатської райспоживспілок накладені адміністративні стягнення. Керівники обласних торговельних структур отримали відповідні доручення [852, арк. 10–11].

Комплекс прийнятих і невиконаних рішень, розроблених і нереалізованих заходів підтверджував принципову неефективність радянської системи торгівлі, її об'єктивну нездатність здійснити повноцінне, своєчасне і якісне забезпечення населення продовольчими і промисловими товарами. Нежиттєздатність радянської торговельної політики ілюструють «рятівні» рішення вищих партійних і державних органів. Причому ці рішення пропагувалися як вияв особливої турботи комуністичної партії й радянської держави про простих трудівників, а насправді були прямим адміністративно-командним втручанням в об'єктивні процеси комерційної діяльності, що потребували ринкових важелів регулювання, а не партійно-бюрократичних рішень, одним з яких була спільна постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 29 лютого 1940 р. «Про поліпшення державної та кооперативної торгівлі в західних областях УРСР» і на яку Тернопільський обком партії відгукнувся постановою від 13 березня 1940 р. «Про поліпшення державної і кооперативної торгівлі в області».

Доручення, які дало бюро обкому партії керівникам обласних і районних торговельних структур різних профілів, висвітлюють конкретні проблемні місця в мережі торговельного обслуговування населення області. Керівники облторгвідділу та облспоживспілки повинні були розширити 5 діючих їдалень, забезпечити відкриття та нормальну роботу їдалень в кожному районі, а також відкрити ресторани у Кременці, Чорткові, Бучачі та Бережанах; закріпити за кожною пекарнею конкретні магазини для реалізації хліба; довести в обсязі всієї випічки хліба випічку дрібноштучних хлібобулочних виробів до 50 %; посилити санітарний контроль за роботою пекарень і магазинів, закладів громадського харчування, інших торговельних об'єктів; відкрити в Тернополі 10 м'ясних магазинів і забезпечити для них заготівлю худоби і свиней; відкрити на околицях Тернополя не менше 10 продуктових крамниць.

Керівництво облхарчопрому повинно було забезпечити постачання в магазини та пекарні борошна лише після його лабораторного аналізу й сертифікації. Облторгвідділ зобов'язано встановити для кожного району тверді норми забезпе-

чення борошном, крупами, цукром і суворо контролювати їх дотримання. Серед інших заходів – забезпечення торговельних точок товарними і настільними вагами; організація по області не менше 10 роздрібно-оптових баз для постачання горілчаних виробів; перевірка товарних запасів на базах райспоживспілок; реалізація товарів лише через торговельні точки та заборона їх продажу через оптові бази; вимога до всіх торговельних організацій збільшити реалізацію товарів широкого вжитку за рахунок зростання їх виробництва місцевими промисловими структурами. Секретарі райкомів партії мали провести районні наради голів сільських споживчих товариств з питань організації торгівлі в селах [439, арк. 269].

Згадана постанова бюро обкому партії дублювалася райкомами КП(б)У, що аж ніяк не додавало позитивних імпульсів до динаміки розгортання і вдосконалення торговельного обслуговування населення районів. Дійсний стан торгівлі в області приховувався від її громадян. Як уже згадувалося, на документах, що висвітлювали справжню статистику планування та виконання планів товарообороту, постачання до міст і сіл краю промислової та продовольчої продукції, стояв гриф «Не підлягає розголошенню». До відома громадян в основному через пресу доводилася лише та частина інформації, яка свідчила про позитивну динаміку або про окремі позитивні факти у торговельній справі. Якщо незадовільний стан із виконанням планів товарообороту в системі роздрібної торгівлі та громадського харчування свідчив про низьке організаційно-професійне і матеріально-фінансове забезпечення торговельної сфери, то сам процес планування розкриває сутність інтересів партійно-державної влади у торговельному секторі державної політики.

Згідно з планом роздрібного товарообігу на 1940 р. в розрізі районів і окремих торговельних структур, затвердженим спільною постановою Тернопільського облвиконкому та обкому партії 4 березня 1940 р., роздрібний товарооборот мав скласти 523, 2 млн. крб. У системі громадського харчування планувалося реалізувати послуг на 19,05 млн крб., що складало лише 3,6 % від загальної суми товарного обороту по області. Це перша цифра, яку приховували, бо вона вказувала на дійсне ставлення радянської влади до першочергових потреб населення. Основною торговельною структурою області виступала облспоживспілка: її роздрібний товарообіг складав 333 млн крб. (65,9 % обласного товарообігу) і 5 млн крб. в громадському харчуванні (26,2 % в обласній системі громадського харчування) [358, арк. 229].

Облспоживспілка діяла в усіх районах області як в системі роздрібної торгівлі, так і в системі громадського харчування. Торговельні точки облторгу діяли тільки в окремих районах: по системі роздрібної торгівлі – в Кременецькому, Терехівському, Чортківському, Бережанському, Бучацькому і Скалатському (обсяг товарообороту – 80 млн крб., або 15,8 % від товарообігу в області). У цих же районах працювали заклади громадського харчування облторгу (обсяг послуг – 5 млн крб., або 26,2 % від усіх послуг громадського харчування області) [358, арк. 229].

Згадані райони перебували у привілейованому становищі відносно інших не лише в обсягах роздрібного товарообігу (в середньому по 25 млн крб. в рік, в інших – по 8–9 млн крб.), а й по забезпеченню послугами закладів громадсько-

го харчування: якщо по інших районах доля цих послуг складала в середньому 1,5–2,0 % від роздрібного товарообігу, то у згаданих – 3,5–5,1 %. Навіть більше, згадані райони обслуговувались ще й такою торговельною організацією, як Укрнигокультторг, яка діла лише в 10 з 38 районів області. «Обрані» райони привілейовано забезпечувалися продукцією Союздруку – на 120–130 тис. крб. щороку, решта районів – в середньому на 45–50 тис. крб. Привілеї вищевказаних районів пояснювалися дислокацією військових частин, а увага до забезпечення таких населених пунктів була особливою і це забезпечення належало до партійно-державних інтересів. До таких же інтересів, але у фінансовому контексті, належала торгівля алкоголем і тютюновими виробами: товарооборот одного лише тютюнозбуту переважав товарообіг Укркультторгу в 6 разів (!) [358, арк. 228–231].

Штучний характер планування, ігнорування реальних обставин, матеріальних, фінансових і кадрових ресурсів перетворювали плани в нереальні завдання, які влада намагалася вирішувати у режимі «ручного керування». Про це свідчать спроби партійно-державних органів в авральному порядку вносити до затвердження планів низку корективів, які не стільки полегшували ситуацію, скільки доводили необґрунтованість попередніх рішень. Зокрема, вищезгадані плани роздрібного товарообігу та обороту в системі громадського харчування зазнали змін, які важко назвати обґрунтованими через їх суперечливий характер і диспропорції в показниках. Завдання по плану роздрібного товарообороту в четвертому кварталі рівнялись 102,8 млн крб., що складало 19,6 % річного плану (523,2 млн крб.), але квартальний план обороту в системі громадського харчування сягнув 12,9 млн крб., що складало 66,2 % річного плану (19,5 млн крб.). Це говорить про катастрофічне невиконання закладами громадського харчування планових завдань попередніх трьох кварталів. Внаслідок цього окремі райони змушені були виконувати в четвертому кварталі 1940 р. практично непосильне завдання – 70–80 % річних планових показників. Зокрема, Чортківський район повинен був досягти обороту громадського харчування на 1,4 млн крб., або 70,1 % річного планового завдання, Бережанський – 0,7 млн крб., або 74 % річного плану, Тербовлянський – 0,54 млн крб., або 90 % річного завдання, Борщівський – 0,16 млн крб., або 94,1 % річного плану. І зовсім незрозумілим було квартальне завдання з товарообороту в громадському харчуванні деяких інших районів: Скалатський район при річному плані в 375 тис. крб. у четвертому кварталі повинен був досягти товарообороту в 378 тис. крб., тобто за квартал виконати 101 % річного плану; Почаївський район потрапив у ще складнішу ситуацію: його заклади громадського харчування мали дати товарооборот в 195 тис. крб. при річному завданні в 138 тис. крб., тобто за квартал виконати 141,3 % річного плану. А працівники громадського харчування Заліщицького району за квартальним планом мали б протягом трьох останніх місяців року перекрыти річне планове завдання в 1,6 раза – забезпечити 340 тис. крб. обороту в жовтні – грудні проти 210 тис. крб., запланованих на весь 1940 р. [358, арк. 231].

Зрозуміло, ніяких економічних, фінансових, матеріально-технічних і кадрових ресурсів для виконання таких нереальних завдань заклади громадського харчування не мали і вищі партійні органи та фінансово-економічні структури забезпечити їх такими ресурсами не могли. Суб'єктивізм, формалізм і необґрунтованість планових

завдань по товарообороту на 1940 р. призвели до того, що на четвертий квартал року співвідношення обороту закладів громадського харчування до роздрібного товарообороту по області довелося змінювати в 3,8 раза в бік збільшення долі громадського харчування в загальному товарообороті. Абсурдність і приреченість таких планових завдань на невиконання була очевидною. Та й самі владні структури не бачили об'єктивних основ і матеріально-технічного фундаменту їх реалізації.

Це підтверджується постановою Тернопільського облвиконкому від 25 листопада 1940 р «Про план роздрібного товарообороту та обороту громадського харчування на четвертий квартал 1940 року», яка не торкається економічних важелів і ресурсів забезпечення виконання ключових завдань, а, зафіксувавши цифрові показники плану, дає лише адміністративно-командні вказівки: «Зобов'язати облторгвідділ протягом двох днів довести районам області план роздрібного товарообороту та обороту громадського харчування і забезпечити його повне виконання. Зобов'язати Тернопільську, Кременецьку і Чортківську міські ради та райвиконкоми області до 5 грудня заслухати на своїх засіданнях питання про хід виконання плану роздрібного товарообороту та обороту громадського харчування в четвертому кварталі і намітити конкретні заходи щодо покращення торгівлі в містах і районах» [842, с. 41–42].

Динаміка торговельного обслуговування населення краю залишається негативною – і партійно-державні органи області та підпорядкований їм облплан змушені врахувати таку тенденцію при формуванні планових завдань по роздрібному товарообороту і обороту громадського харчування на 1941 р. Цей підхід ліг в основу постанови Тернопільського облвиконкому від 25 березня 1941 р. «Про план роздрібного товарообороту й обороту громадського харчування державно-кооперативної торгівлі Тернопільської області на 1941 рік і на перший квартал 1941 року». Привертає увагу дата проведення засідання облвиконкому: план на перший квартал затверджується за 5 днів до його завершення. У цьому – не лише відсутність об'єктивності та оперативності соціалістичного планування, а й сутність системи формування державних планів: план, як регулятивний механізм організації виробничої чи комерційної діяльності, має структуруватися до початку запланованого процесу, щоб здійснювати свою конструктивну функцію. Якщо ж процес здійснився без плану, то план у його здійсненні не відігравав ніякої продуктивної ролі.

Загальні планові завдання згідно зі згаданою постановою знизилися з 523,2 млн крб. в 1940 р. до 414 млн крб. в 1941 р. (на 20,9 %). У розрізі торговельних організацій: по облспоживспілці – із 333 млн крб. до 280 млн крб. (на 15,9 %); по облторгу – з 80 млн крб. до 31 млн крб. (на 61,3 %); по Укркоопторгу – з 5,9 млн крб. до 2,9 млн крб. (удвічі); по Тернопільторгу – з 73 млн крб. до 47 млн крб. (на 35,6 %). Зростання планових показників спостерігається по торговельних структурах, що мали безпосереднє відношення до ідеологічно-пропагандистської роботи партії: по Союздруку – з 3,1 млн крб. до 3,3 млн крб. (ріст на 7,7 %) та по военторгу – структурі, що відповідала мілітарним інтересам влади, – з 6,8 млн крб. до 14,2 млн крб. (ріст у 21 рази). Военторг розширив свою діяльність за рахунок структурного зростання: на території області розпочали роботу 3 підрозділи цієї

військово-торговельної організації (Тернопільський воєнторг, який обслуговував центральні райони; Чортківський патронував південні райони; Кременецький і сусідні райони були зоною впливу Дубенського воєнторгу із сусідньої Ровенської області). Крім цього, на Тернополі разом зі спецторгом розпочав роботу фізкультуртвійськторг з торговельним оборотом в 0,6 млн крб. Зазнало корекції співвідношення між оборотом громадського харчування та загальним обсягом роздрібного товарообороту: 66,2 млн крб. до 414 млн крб. (15,9 %) проти співвідношення 1940 р. – 19,05 млн крб. до 532,2 млн крб. (3,6 %) [902, арк. 19–32].

Повна неспроможність і навіть антипродуктивність радянської системи планування у сфері торгівлі стає очевидною при зіставленні планових показників з реальними показниками результатів торговельної діяльності наприкінці планового періоду. Ці показники, як уже згадувалось, підпадають під гриф «Не підлягає розголошенню». Головна причина – подвійна невідповідність реальних показників виконання планових завдань і тих же реальних показників з оприлюдненими результатами, які називали «липовими, або дутими цифрами». Для ілюстрації звернемося до підсумків обороту закладів громадського харчування Тернопільського облторгу за 1940 рік. У звіті, направленому Наркомату торгівлі УРСРС, облторг доповідає про успішне виконання плану обороту на 134,6 % (3,5 млн крб. при плані 2,6 млн крб.). Однак деталізація звіту показує, що план перевиконано за рахунок закупівлі і реалізації зовнішньої продукції (з інших торговельних організацій). Тернопільторг мав за планом закупити і реалізувати зовнішньої продукції на 1,2 млн крб., а в дійсності закупив її на 2,6 млн крб. (216,6 %), тобто більше ніж удвічі, як передбачалося. Водночас власної продукції при плані 1,4 млн крб. було вироблено і реалізовано лише на 0,64 млн крб. (виконання плану на 45,7 %) [656 арк. 7].

Це була перша невідповідність: розходження реальних показників із плановими за своєю суттю. Мається на увазі, що виконання плану було провалене за основними (власне виробництво) показниками, а рятували план за рахунок надпланової (більш ніж удвічі) закупівлі продукції в інших організацій. Водночас частка власної продукції в обороті закладів громадського харчування була більш ніж удвічі меншою від запланованої. Друга невідповідність виходила за рамки дисциплінарної й «претендувала» на кримінальну відповідальність: керівництво Тернопільського облторгу пішло на свідому фальсифікацію офіційних документів. Вказане у звіті Наркомату торгівлі УРСР планове завдання обороту закладів громадського харчування на 1940 р. в сумі 2,6 млн крб. було явно сфальсифікованим, бо суперечило показнику основного планового документа, затвердженого спільною постановою Тернопільського облвиконкому і обкому КП(б)У від 4 березня 1940 р. «Про план громадського харчування в районах області», де чітко вказувався плановий показник обороту громадського харчування по облторгу – 5 млн крб., з яких по 0,7 млн крб. припадало на Бережанський і Бучацький райони, по 1,4 млн крб. на Кременецький і Чортківський, 0,5 млн крб. – на Тербовлянський і 0,3 млн крб. – на Скалатський район [389, арк. 112].

Отже, реальний план (за офіційними плановими документами) був сфальсифікованим (за звітними документами) і прихованим від оприлюднення з причини не-

виконання основних показників навіть у фальсифікованому варіанті. Не підлягали оголошенню й інші звітні документи торговельних організацій, в тому числі закладів громадського харчування, бо вони розкривали внутрішній характер радянської торгівлі, її справжні торговельно-фінансові інтереси, що суперечили задекларованій владою політиці турботи партії та уряду про добробут трудящих. Зокрема, із закуплених в 1940 р. закладами громадського харчування облторгу продуктів на 2,6 млн крб. 1,2 млн крб. (46,2 %) припадали на два види продукції – алкогольні напої і тютюнові вироби, а решта коштів, тобто 1,4 млн крб. (53,8 %) – на закупівлю 12 найменувань продовольчих товарів, серед яких – хлібобулочні, ковбасні і кондитерські вироби, продукція кулінарії та гастрономії, молочнокислі та м'ясоконсервні продукти, фрукти, ягоди та овочі. В такому співвідношенні сумарна реалізація хлібобулочних виробів і кондитерської продукції, складаючи 0,7 млн крб., у 2,5 раза уступає продажу алкогольних і тютюнових виробів [656, арк. 7].

Такий курс влади на комерційну «алкоголізацію» населення західноукраїнського регіону підтверджує статистика руху товарів у 1940 р. на складах і в роздрібній торгівлі. Зокрема, за рік на бази і в торгівлю поступило 25 найменувань продовольчих товарів на суму 17,7 млн крб., серед яких на алкогольні напої припадало 5,05 млн крб. (28,8 %). Водночас хлібобулочних виробів, борошна, круп, макаронів і зернофуражу закуплено на 5,7 млн крб. (32,2 %). Однак жоден із зернових продуктів не досягає показника закупки алкоголю: борошно – 2,9 млн крб. (57,9 % від закупівлі алкоголю), хліб – 2,6 млн крб. (51,9 %). Якщо взяти до уваги сукупний продаж алкоголю і тютюнової продукції, то вона складе 6,6 млн крб., тобто на 0,9 млн крб. (13,6 %) більше, ніж закупка продуктів зернового походження. Проте, як показує статистика руху товарів на складах і в торговельній мережі, політика «алкоголізації» населення через заклади торгівлі очікуваного результату не дала: якщо завезення на бази і торгівлі точки алкоголю було найвищим у співвідношенні до інших продовольчих товарів, то його реалізація у цьому ж співвідношенні виявилася найнижчою. Зокрема, реалізація алкоголю складала 84 % від суми його завезення (16 % залишку), а решти продовольчих товарів – 91,2 % (борошна – 93,2 %, хліба – 99,2 %). Відсоток реалізації непродовольчих товарів був ще вищим – 95,3 %: перевищення процента реалізації непродовольчих товарів над продовольчими пояснюється аграрним характером регіону, жителі якого значну частину своїх продовольчих потреб забезпечували з домашнього господарства [790, арк. 72].

Політико-правові основи функціонування закладів соціалістичної торгівлі були закладені в тогочасному радянському законодавстві та підзаконних нормативних актах, як-от положення про діяльність різних структур сфери торговельного обслуговування населення або управління торговельною мережею. Показовим у цьому плані є Положення про міський відділ торгівлі, який за Конституцією є відділом міської ради і керує торгівлею на території міста (відповідно, районний торгвідділ є відділом райради й керує торгівлею на території району). Підпорядкування торгвідділу подвійне – міській раді і облторгвідділу (відділу торгівлі облвиконкому), а через них – вищим органам. На виконання наказів та інструкцій цих вищих органів міськторгвідділ віддає власні накази й інструкції та контролює

їх виконання. Це чітко визначено згаданим Положенням: «Міський відділ торгівлі здійснює загальне керівництво розгортанням радянської торгівлі на території міста відповідно до виданих законів, постанов уряду СРСР та УРСР, наказів та інструкцій Наркоматів торгівлі СРСР та УРСР, облторгвідділу, постанов міської ради та її виконавчого комітету, а також регулює діяльність торговельних організацій всіх систем на території міста». Ні в процитованому, ні в наступних пунктах Положення немає і натяку на застосування ринково-економічних важелів регулювання торгівлі, а все ґрунтується на планово-адміністративних принципах економіки командного типу. Міськторгвідділ «організовує торгівлю промисловими та продовольчими товарами і громадське харчування через свій апарат, а також через апарат районних відділів торгівлі здійснює контроль за безперебійною торгівлею товарами в установленому асортименті, на основі вказівок облторгвідділу, виходячи з потреб обслуговування трудящих міста, складає плани дрібного товарообороту і громадського харчування в розрізі всіх торговельних систем і подає на затвердження облторгвідділу [790, арк. 72].

Так замикається хибне коло соціалістичного планування у сфері торгівлі: вищий орган дає вказівку щодо базових (вихідних) і прикінцевих показників планування, підлегла структура виконує «планотворчу» роботу, (нібито з урахуванням інтересів регіону, але тільки до тієї межі, яка не виходить за рамки визначених органом параметрів) і подає підготовлений план на затвердження вищій керівній інстанції. Коло замкнулося: спрацював механізм соціалістичного планування – вищий орган схвалив або затвердив своє власне рішення, попередньо «пропустивши» його через підлеглу структуру, щоб перекласти на неї відповідальність за його виконання (або невиконання).

Адміністративно-командна система породжує нереальні плани не лише в сенсі нереальності їх виконання, а й у сенсі відсутності зв'язку з реальними обставинами, потребами і можливостями. Прийняті в торгівлі плани, як і в усій соціалістичній економіці, жили власним, як правило, ідеологічно спрямованим життям, а торговельна сфера, як і вся економіка, – життям товарного дефіциту і диспропорціями між попитом і пропозицією. Обов'язки міськторгвідділу у справі регулювання торгівлею підкреслюють, що він є знаряддям Наркомторгів СРСР і УРСР, облторгвідділу в забезпеченні їх командно-адміністративного впливу на торговельну мережу міста, а також інструментом, який дозволяє вищим владним і управлінським інстанціям ігнорувати об'єктивні ринково-економічні реалії торговельного середовища і досягати своїх авторитарних цілей на товарному ринку адміністративними діями торгівдділів. Зіставлення обов'язків і прав торгівдділів показує, що ці дві соціально-правові категорії практично збігаються: торгівдділи зобов'язані контролювати й перевіряти об'єкти торговельної мережі й торгівдділи мають право контролювати й перевіряти об'єкти торговельної мережі. У Положенні ігнорується економічний фактор: в жодному його розділі не згадується про фінансово-економічну чи матеріальну відповідальність апарату трьох відділів за результати його управлінської діяльності. Хоча така діяльність більше ніж в будь-якій іншій сфері має конкретні фінансово-економічні наслідки [790, арк. 67–69].

Однак в усьому проявляється об'єктивна та обов'язкова для суспільної власності, а тому й визначальна ознака радянської торгівлі – застосування адміністративних методів в організації та контролі за процесом і результатами діяльності її структур з ігноруванням реальних потреб і попиту на споживчому ринку та можливостей діючих виробничо-торговельних підрозділів. Сировина, матеріали, виробничо-технічні засоби та інше розподілялися між торговельними організаціями за рішеннями органів влади. Об'єктивні фактори в таких рішеннях відігравали другорядну роль. Визначальний вплив мали інтереси партійних органів, які турбувалися про ефективність політичного та соціально-економічного впливу на населення, використовуючи для цього всі доступні засоби й форми, в тому числі мережу торговельного обслуговування населення краю як дієвий інструмент формування їхньої думки про владу в контексті піклування про добробут трудящих.

Розподіл ресурсів здійснювався місцевою владою не заради задоволення попиту і потреб споживачів, а для матеріального забезпечення ідеологічного впливу на населення регіону. Виділені ресурси виступали чинником заохочення або чинником покарання тієї чи іншої організації, населеного пункту, господарської структури залежно від ставлення до них владних органів: «слухняних» обдаровували, «неслухняних» карали. Однак влада могла вдатися і до підкупу неслухняної категорії споживачів додатковим виділенням ресурсів. Значну роль у розподілі ресурсів відігравали міжособистісні стосунки між керівниками владних органів і місцевих організацій. Такий підхід формував умови для виникнення корупційних схем: щоб отримати більше ресурсів, керівники низових організацій відповідним чином «заохочували» розпорядників фондових матеріалів. Внаслідок цього склалися відчутні диспропорції не тільки в обсягах отриманих ресурсів, а й у масштабах доведених завдань. Це можна помітити в аналізі офіційних документів, що стосуються виділення фондів і заготівельних обсягів. Порівняємо два рішення Тернопільського облвиконкому: «Про розподіл борошна по області на вересень 1940 року» від 5 вересня 1940 р. [805, арк. 15] та «Про заготівлю льоду для потреб торгівлі та громадського харчування на літній сезон 1941 року» від 31 грудня 1940 р. [851, арк. 62–63].

Для порівняння беремо Кременецький район, сусідній з ним Почаївський та один із найбільш віддалених – Чортківський. Згідно з обласною рознарядкою, Кременецький район отримав борошна найменше (22 т), Почаївський – 29 т, а Чортківський – 138 т, тобто Кременець отримав борошна майже на 25 % менше, ніж Почаїв і в 6,3 раза менше, ніж Чортків. Однак завданням по заготівлі льоду для торгівлі Кременець був завантажений найбільше: отримавши борошна на 25 % менше від Почаєва, кременчани заготовляли льоду в 6,4 раза більше від почаївчан. Відносно Чорткова Кременець «програв» у 6,3 раза по борошну, а льоду заготовляв всього на 40 % менше. Подібна адміністративна диспропорція спостерігається у ставленні обласного керівництва й до інших районів. Наприклад, Березанському району виділялося 90 т борошна і встановлювався план заготівлі льоду в 1350 т, а Борщівському – 64 т борошна та 293 т льоду. Тобто Березани, отримавши борошна більше від Борщєва в 1,5 раза, заготовляли льоду більше в 4,6 раза. Це саме спостерігаємо на прикладі двох інших сусідніх районів – Вишнівецького

і Ланівецького: Вишнівець отримує борошна менше (17 т), але заготовляє льоду більше (434 т), а Ланівці, отримавши більше борошна (28 т), заготовляють менше льоду (215 т). Приклад «адміністративної справедливості» з точністю до навпаки. Інші офіційні матеріали (протоколи засідань бюро обкому партії, президії облвиконкому) засвідчують, що керівництво Вишнівецького, Кременецького, Бережанського та деяких інших районів перебувало під вогнем постійної критики з боку обласних органів, що негативно відображалось на характері розподілу ресурсів і визначення завдань в усіх сферах діяльності, насамперед у торговельній, від чого насамперед потерпало населення районів [805, арк. 16].

Здебільшого питання діяльності торговельних організацій вивчалися формально, з відвертим партійно-бюрократичним підходом, заради звіту про вжиття заходів у цій сфері. Аналіз стану справ найчастіше був поверховим, а рішення неефективними, бо не передбачали механізмів їх реалізації. Саме таким було рішення бюро Монастирського райкому КП(б)У від 17 травня 1940 р. «Про стан роботи райспоживспілки Монастирського району». Бюро райкому констатувало, що графік виконання товарообороту не дотримується: на 15 травня, тобто за половину другого кварталу передбачений квартальний план товарообороту в 1,2 млн крб. виконано лише на 467,3 тис. крб., тобто на 39 %, що означає недовиконання на 11 % (за півкварталу план мав би бути виконаним на 50 %, тобто на 600 тис. крб., отже, недовиконання склало 192,7 тис. крб.). Не виконується план роздрібного товарообороту, зривається заготівля зерна і молока (конкретні цифри не вказуються). Керівництво райспоживспілки досі не відкрило розрахункових рахунків у Держбанку, внаслідок чого не має доступу до кредитів. Серйозним недоліком у роботі райспоживспілки названа відсутність соціалістичного змагання між сільськими споживчими товариствами району. Рішення райкому партії було таким же формальним, як і констатація недоліків: повторення сказаного в наказовій формі лише з одним доповненням – скликати нараду завідуючих сільськими споживчими товариствами з питань виконання планів роздрібного товарообороту [623, арк. 44].

Необхідно згадати ще один деструктивний чинник у функціонуванні системи радянської торгівлі в довоєнний період. Чинник, який у сукупності з іншими дестабілізував ситуацію на споживчому ринку, спільно з адміністративними методами і формалізмом ускладнював умови для якісного і своєчасного обслуговування населення, в тому числі через систему торговельних організацій. Йдеться про радянський пріоритет мілітарних інтересів над цивільними, який особливо чітко проявився в сталінській економічній політиці наприкінці 30-х рр. ХХ ст.

Аналіз документів показує, що загальнодержавну тенденцію мілітаризації економічного життя країни місцева влада цілеспрямовано поширювала і на сферу торгівлі. Зокрема, президія Тернопільської міської ради своїм рішенням «Про виділення приміщень для воєнторгу м.Тернопіль» вилучає такі приміщення в інших, цивільних організацій і передає їх військово-торговельній структурі. Так, у промартілі було забране приміщення перукарні і передане для перукарні воєнторгу. В такий спосіб воєнторг для ідальні отримав приміщення ідальні харчопрому. Перша юридична консультація змушена була віддати своє приміщення під пром-

товарний магазин воєнторгу, а контора заготльону стала книжковим магазином, приміщення Союзтилю – промкомбінатом воєнторгу. Міськкомунгосп зобов'язали анулювати через суд угоди оренди на приміщення, що були зайняті згаданими організаціями, і оформити відповідні угоди з воєнторгом [632, арк. 62].

Заслужує уваги аналіз стану державної і кооперативної торгівлі, зроблений секретарем Тернопільського обкому КП(б)У на I обласній партійній конференції 24 квітня 1940 р. Він відразу ж наголосив на тому, що виправдовувати провали в торгівлі відсутністю товарів нема об'єктивних підстав. Причини невиконання торговельних планів лежать глибше. Періодичні недопоставки товарів є лише частковою причиною, а головна причина має організаційний характер. Типове в системі торгівлі явище: на базі Тернопільторгу знаходиться товар на суму 1,8 млн крб., з яких промислового товару гострого попиту – на суму 1 млн крб. Отже, говорити про відсутність товару не доводиться. Річ у тому, що ходовий товар систематично затримується на оптових базах і це негативно впливає на виконання планів товарообороту. Причина затримки кращого асортименту товару – в намаганні надати можливість торговим точкам реалізувати неходовий, залежаний товар, бо при наявності «товарного голоду» покупець змушений купувати і недоброякісний товар.

Така шкідлива і навіть злочинна практика стала невід'ємним елементом управлінської діяльності керівників торговельних організацій. Партійне керівництво вважало, що 90 % причин негативного стану торговельної справи в області обумовлені низьким рівнем організаційної роботи та безвідповідальним керівництвом системою торговельного обслуговування населення області. Перше підтвердження цього висновку: область повністю забезпечена борошном, навіть із запасом, а в торгівлі – постійні перебої у постачанні хліба. То його зовсім немає, то нема необхідного асортименту хлібобулочних виробів. Обмежень у забезпеченні борошном немає, а хлібопекарні не забирають зі складів виділених їм сотні тонн борошна. Отже, основна причина в тому, що керівництво не відчуває відповідальності за стан справ у торгівлі. Тому насамперед треба добитися, щоб в управлінні торгівлею працювали здібні, відповідальні керівники, здатні своєчасно вирішувати актуальні питання і відноситись до державного плану як закону для торговельних організацій [353, арк. 110–111].

Реальний стан торговельної мережі відчувають реальні споживачі та бачать місцеві керівники, насамперед секретарі райкомів партії, які навіть не намагаються приховати дійсний стан справ, щоб мати підстави просити у вищого керівництва області (обкому партії, облвиконкому, обласних фінансових, планових, будівельних та інших установ) додаткових ресурсів для району як для матеріально-фінансового забезпечення, усунення виявлених недоліків і вирішення окреслених проблем.

Звітуючись на пленумі обкому партії 28 грудня 1940 р., секретар Збаразького райкому КП(б)У заявляє, що в Збаражі, колишньому купецькому місті, тепер розгортається радянська торгівля. Перебудову у справі торговельної справи здійснює міське споживче товариство. Його зусиллями відкрито новий універмаг, одну продуктову крамницю, 6 буфетів і 2 ресторани. З того факту, що план товарообігу за квартал виконано на 2 тижні раніше терміну, партійний керівник робить висновок,

що торговельне обслуговування населення перебуває на належному рівні. Навіть більше, в ресторанах і буфетах з'явилися елементи колективного вирішення виробничих питань: те, що раніше вирішувалось адміністративними методами, тепер виноситься на розгляд виробничих нарад. Це організаційний поступ у роботі. Серед недоліків у діяльності торговельних об'єктів – нестача на прилавках магазинів предметів побутово-господарського призначення (відер, гасу, віників, сірників). Працівники торговельних організацій такі предмети називають побутовими дрібницями, хоча в торгівлі дрібниць не буває, тим більше, якщо це стосується предметів господарської необхідності. Партійне керівництво вважає, що в цьому відношенні облспоживспілка і райспоживспілки повинні мати спільну лінію: до магазинів мають потрапляти товари, які користуються попитом населення і позитивно впливають на товарообіг. Роботу райспоживспілок часто дезорганізують непродумані вказівки вищого керівництва. Для прикладу, облторгвідділ облвиконкому зобов'язав Збараську райспоживспілку видати збараській групі спиртзаводів мануфактури на 10 тис. крб. для стимулювання торфорозробок (які торфорозробки у грудні?). Загальні фонди району на мануфактуру не перевищували 8 тис. крб. Питання: як могла райспоживспілка виділити цього товару на 10 тис. крб.? Ні облторгвідділ, ні обком, ні райком партії, ні райвиконком ніяких аргументів слухати не хотіли, а вимагали виконати це непосильне для Збараської райспоживспілки завдання [372, арк. 10].

У цьому ж звіті партійного керівника Збараського району привертає увагу ще одна деталь: з 10 новоутворених торговельних об'єктів лише 2 – загальнотоварного призначення (універмаг і продуктова крамниця), зате 8 об'єктів (2 ресторани і 6 буфетів) пов'язані з торгівлею алкогольними напоями. Інша деталь: план товарообороту виконано за рахунок діяльності ресторанів і буфетів, бо продуктова крамниця з дефіцитом найнеобхідніших товарів цього зробити не могла. Не можна обійти увагою і те, що нові форми управління торговельними установами (виробничі наради) почали практикуватися в закладах ресторанного типу, які досягали виробничого ефекту завдяки торгівлі алкоголем. Спільний висновок для цих особливостей: нову владу не цікавила якість торговельного обслуговування населення, яка насамперед визначається наявністю товарів першої необхідності, зате важливим був торговельний ефект, навіть забезпечений продажем шкідливого товару – алкоголю. Торгівля, як і інші сектори суспільного життя, покликана була служити зміцненню нової влади всіма методами і формами безвідносно до їх моральної спрямованості.

На цьому ж пленумі обкому КП(б)У секретар Гусятинського райкому партії, повідомивши про задовільний стан радянської торгівлі в районі і підтвердивши це виконанням плану товарообороту, відкрито заявляє: «Я повинен зізнатися, за рахунок яких товарів нами виконано план. В магазинах району можна побачити масу дитячих іграшок і всього чого хочете іншого, тільки не товари широкого вжитку. Дуже часто в магазинах не можна знайти гребінців, сит, сірників, солі, що неважко було б завести в наші магазини. Але цьому приділяється надто мало уваги. Треба сказати, що торговельні організації більше ніж будь-які інші засміче-

ні класовими елементами, що негативно впливає на нашу торгівлю, насамперед у справі обслуговування споживача» [372, арк. 17].

Секретар обкому партії в завершальному слові на пленумі підтвердив наявність комплексу проблем у сфері торгівлі, головною з яких є погоня за кількісним виконанням планових показників товарообороту без огляду на якісний склад асортименту товарів, що потрапляють на прилавки міських і сільських магазинів. «Керівники обласних торговельних організацій дивляться на справу так: річний план товарообороту по кількісних показниках виконали, тому проблема якості виконаного плану відпадає. Дитячими іграшками план виконувати не годиться. Іграшками треба торгувати, але більше треба продавати необхідних товарів. А коли їх немає, з цим миритися не можна» [372, арк. 67]. Партійний керівник області мав рацію щодо нераціонального співвідношення кількісних і якісних планових показників торговельної справи області, але пішов проти істини, заявивши, що плани, в основному, виконуються продажем іграшок. Проблеми гіпертрофованої торгівлі алкоголем він не торкнувся, бо це була партійно-державна політика у сфері торговельного обслуговування населення і на ній лежало загальнодержавне і загальнопартійне табу: будь-яка критика усувалася.

Загальну картину стану торговельної мережі області зустрічаємо в резолюції I-ої Тернопільської обласної партійної конференції від 25 квітня 1940 р.: «В роботі торговельних організацій області є ще й ряд недоліків. Невиконаний план товарообороту I кварталу: облторг виконав лише на 58 %, облспоживспілка – на 70,3 %, а окремі райспоживспілки (Білобожницька, Новосільська) план товарообороту I кварталу зірвали. В деяких торгових точках, особливо в місті Тернополі, мають місце факти приховування товарів. Не дотримуються санітарні правила радянської торгівлі. Зустрічається грубе ставлення до покупців. Подекуди у торговельні організації проникли люди, які не заслуговують політичного довір'я. Органи суду, прокуратури, міліції недостатньо ведуть боротьбу зі зловживаннями, що мають місце в торговельній системі, зокрема із дезорганізаторами радянської торгівлі – спекулянтами» [352, арк. 28]. Як бачимо, в цьому партійному документі наголос робиться на організаційних недоліках і політичних перешкодах в діяльності об'єктів торговельної мережі області, але немає навіть ознак системно-економічного аналізу.

Розгорнуту картину державної і кооперативної торгівлі в області за перших півроку радянської влади подає секретар Тернопільського обкому КП(б)У у звітній доповіді на I Тернопільській обласній партійній конференції. Аргументом росту державної й кооперативної торгівлі стала динаміка продажу товарів населенню в останньому кварталі 1939 р. і першому кварталі 1940 р. – відповідно на 2,1 млн крб. і 47,7 млн крб. За I квартал 1940 р. однієї мануфактури було продано на 10 млн крб., що майже вп'ятеро більше, ніж всього товару наприкінці 1939 р. Водночас зросла мережа торговельних точок – з 1457 до 1990. Споживча кооперація в сільській місцевості мала 792 сільських споживчих товариства, до яких входили 148734 пайовики [353, арк. 48].

Проте, враховуючи рівень і якість роботи торговельних організацій області, стан державної і кооперативної торгівлі залишався незадовільним. Не виконува-

лися плани товарообороту як по лінії облторгу, так і по лінії облспоживспілки. Основною причиною незадовільного стану в державній і кооперативній торгівлі вважалося неефективне керівництво торговельними організаціями та недостатня оперативність у діяльності торговельних точок і оптових баз. Зокрема, облторг, який був зобов'язаний організувати активну торгівлю в містах, лише вів демагогічні розмови про діяльність торговельної мережі («що і де купити та як і кому продати») замість конкретної роботи з розгортання торгівлі в діючих точках.

Обласне керівництво вважало, що в краї наявні широкі можливості для належного торговельного обслуговування населення, насамперед задоволення потреб в товарах першої необхідності. Однак у роботі об'єктів державної й кооперативної торгівлі було багато недоліків, передусім наявність постійних черг за такими необхідними товарами, як хліб, сіль, сірники, гас. Товари затримувалися на оптових базах, а керівники торговельних організацій не турбувалися про швидке просування їх до споживача. Для торгових точок навіть у місті Тернополі були характерні типові порушення: приховування товарів для постачання їх окремим категоріям покупців, низький санітарний стан торговельних площ, нетактовна поведінка продавців, перевищення штатного ліміту працівників. Щодо останнього: Тернопільторг мав 137 працівників понад затверджений штат, чим допустив значні перевитрати коштів. Для партійно-державної влади залишалися проблемою політичні, ділові та моральні якості багатьох працівників закладів торгівлі.

На партійній конференції вказувалося, що неефективно вирішувалося питання щодо залучення в місцеву торгівлю додаткового асортименту товарів місцевого виробництва. Крім харчової групи, решта місцевих товарів надходила у торгівлю повільно і в невеликих кількостях. Облпромрада, облкоопінсоюз не виконували планів постачання товарів, що створювало у торговельній мережі дефіцит продукції місцевого виробництва. Незважаючи на кількісне зростання закладів громадського харчування, проблему не можна вважати вирішеною з причини низької якості харчування в їдальнях, буфетах і ресторанах.

Незадовільно була оцінена робота по заготівлі сировини та готової продукції. Цей ресурс забезпечення потреб населення в товарах різного призначення використовувався вкрай неефективно. Основним важелем удосконалення торговельної мережі краю партійне керівництво бачило посилення впливу партійних органів на цей далекий від політики фінансово-економічний процес: «Райкоми, міськкоми КП(б)У повинні систематично, щоденно займатися питаннями державної й кооперативної торгівлі, своєчасно вживати заходів до покращення роботи торговельних організацій» [353, арк. 47–48].

Отже, у сфері торгівлі, як і в усіх інших сферах суспільного життя (освіті, культурі, медицині) весь комплекс проблем нова влада намагалася вирішувати партійно-адміністративними та державно-плановими методами, ігноруючи не лише фундаментальні закони соціально-економічного розвитку, а й життєві інтереси громадян, свою турботу про яких вона постійно декларувала.

5.3. Реорганізація комунально-побутового обслуговування

Матеріальний добробут громадян формується на основі розгортання інфраструктурної тріади: медичного обслуговування, торговельного сектора та комунально-побутової сфери. Щонайменші кількісні зрушення, що мали місце хоча б в одній зі структур згаданої тріади, отримували ідеологічне забарвлення і використовувалися партійно-державними органами краю як пропагандистський фактор в ілюстрації невтомної турботи комуністичної партії й радянської держави про рядових трудівників соціалістичного суспільства. Класичним у цьому плані є приклад села Гримайлів (нині Гусятинського району), тогочасні зміни в якому афішувалися на всіх рівнях і напрямках як взірцевий результат втілення соціалістичних принципів господарського і культурного життя. Дані по Гримайлову оприлюднювалися в пресі, на партійних конференціях, адміністративних нарадах і навіть були включені в текстовий коментар до місцевого бюджету області на 1940 р.

«Асигнування з бюджету вже докорінно змінили вигляд міст і особливо сіл. Село Гримайлів, яке має населення понад 5 тис. осіб, до 17 вересня 1939 року було звичайним для польської дійсності темним селом. У ньому було всього дві початкових школи, жодного медичного і культурного закладу, а натомість діяли 4 трактири, костел, церква, синагога. Тепер уже не такий Гримайлів. У ньому відкрито 2 неповних середніх школи, 1 середня школа, районний клуб, бібліотека, медична амбулаторія, державна санітарна інспекція, лікарня, дитяча консультація, дитячі ясла. Раніш у селі не було кіно, а тепер організовано кінопересувку, яка демонструє кращі радянські фільми. На впорядкування колишнього села Гримайлів, а тепер районного центру, в цьому році витрачається з бюджету 25 тис. крб. На терені теперішнього Гусятинського району до приходу Червоної армії було 18 шкіл, в яких навчалися 618 учнів. Тепер в районі відкрито 1 середню, 9 неповних середніх і 11 початкових шкіл. В них навчається 3758 дітей. На території району не було жодної лікарні; в амбулаторії працював лише 1 лікар, який здійснював прийом хворих 2 рази на тиждень. Тепер в районі є лікарня, 3 амбулаторії, пологовий будинок, консультація. Будуються нові житлові будинки, школи, крамниці, впорядковуються вулиці. Наведений приклад з селом Гримайлів і Гусятинським районом характерний для всіх міст і сіл області і являє наочну ілюстрацію піклування партії й уряду про піднесення побутового і матеріального добробуту та культурного рівня широких трудящих мас, що можливе лише в країні перемігшого соціалізму» [204, арк. 22].

Проблеми формування та функціонування соціальної інфраструктури, всіх складових системи невиробничого обслуговування населення склали окрему сторінку в роботі I Тернопільської обласної партійної конференції (23–25 квітня 1940 р.). Партійні та державні органи виходили з того, що найбільш доступною і оперативною матеріальною основою всіх заходів соціально-побутового і комунально-житлового обслуговування громадян, окрім державних виробничих потужностей, виступає місцеве господарство. Тому поряд із фінансуванням соціально-культурних видатків місцевий бюджет достатньо забезпечує асигнуваннями розвиток місцевого господарства.

Усього з обласного бюджету в 1940 р. на місцеве господарство витрачалося понад 18 млн крб., які розподілялися в такий спосіб: на створення місцевої паливної бази – 3,5 млн крб., на комунальне та житлове господарство – 6,6 млн крб., на заходи по обслуговуванню села – 2,8 млн крб., на шляхове господарство – 0,8 млн крб. На впорядкування районних центрів передбачалося витратити 985 тис. крб., на освітлення міських вулиць – 286 тис. крб., на впорядкування території міст (очищення вулиць і прибудинкових територій) – 329 тис. крб. і на впорядкування паркового господарства – 315 тис. крб. [353, арк. 50].

Станом на квітень 1940 р. (період роботи I партконференції) комунальне господарство області включало 4 водогони потужністю 1990 м³ води на добу, 7 електростанцій (без Тернопільської) на 850 кіловат, 1 газовий завод потужністю 1080 м³ газу на добу і 16 лазень на 921 місце. Передбачалося будівництво нової лазні в Тернополі на 65 місць і прискорення робіт над проектом будівництва Тернопільського водогону (на ці роботи було асигновано 425 тис. крб.). З усіх бюджетних джерел виділено 1,8 млн крб. на благоустрій міст і райцентрів, а також 1,9 млн крб. на утримання і розширення дорожньо-мостового господарства, забезпечення санітарії міст і вдосконалення системи освітлення населених пунктів [355, арк. 54].

Житловий фонд області орієнтовно нараховував близько 22, 5 тис. будинків. На ту пору вже було націоналізовано 767 будинків загальною площею понад 163 тис. м². Наявний житловий фонд ніякою мірою не задовольняв потреб міського населення, що стало однією з найскладніших проблем комунально-житлового обслуговування міських жителів. Партійне керівництво області пропонувало спільно шукати вихід із цієї складної ситуації – окреслити шляхи розширення житлового фонду області [353, арк. 55].

Одним із найнеобхідніших заходів з вирішення житлових проблем було формування джерел фінансового забезпечення житлового і комунально-побутового будівництва. Оригінальний у контексті його репресивного характеру шлях вирішення такої складної фінансової проблеми визначила постанова ЦВК і РНК СРСР від 23 січня 1934 р. «Про збір на потреби житлового і культурно-побутового будівництва в містах і сільських місцевостях», яку Тернопільський облвиконком продублював своєю постановою від 15 березня 1941 р. «Про збір на потреби житлового і культурно-побутового будівництва з селянських господарств Тернопільської області в 1941 році». Облвиконком визначив такі розміри згаданих зборів: з господарств колгоспників – 15 крб. на рік; з одноосібних селянських господарств – 50 % суми сільськогосподарського податку, пред'явленого до оплати в 1940 р. (тобто сумарний податок з селянського одноосібного двора зростав в 1,5 рази); з одноосібних селянських господарств, в яких при оподаткуванні сільськогосподарським податком були враховані ринкові доходи від продажу сільськогосподарських продуктів, – 100 % суми сільськогосподарського податку 1940 р. (тобто ця категорія сільських господарів зазнавала подвійного податкового тиску). Від сплати такого збору звільнялися господарства членів колгоспу, які були звільнені від сільськогосподарського податку в 1940 р. за неоподаткуванням мінімумом, а також ті, які на 1 січня 1941 р. не мали неуспішних джерел доходів. Платники збору

на потреби житлового і культурно-побутового будівництва, як колгоспники, так і одноосібники, сплачували його рівними частинами до 25 березня і до 25 квітня 1941 р. [892, арк. 21].

Виконкоми районних рад відповідно приймали свої аналогічні постанови і зобов'язані були «взяти всю роботу по культзбору під строгий контроль, особливу увагу приділити тим господарствам, які були оподатковані сільгосподатком з урахуванням ринкових доходів; надати господарствам колгоспників і одноосібним господарствам всі пільги по культзбору відповідно до закону; забезпечити проведення широкої роз'яснювальної роботи серед населення і популяризацію встановлених законом пільг». Завершувалася постанова облвиконкому категоричною вказівкою: «Забезпечити надходження не менше 50 % нарахованих сум культзбору до 25 березня та всієї нарахованої суми до 25 квітня 1941 року» [892, арк. 21–22].

Комунально-житлове господарство краю виокремлене в спеціальний розділ обласного бюджету, що включав майже 4,2 млн крб. бюджетних асигнувань. Із цих коштів 2,4 млн крб. складала асигнування на позалімітні роботи і понад 370 тис. крб. – на лімітні капіталовкладення. З державних асигнувань на комунальне господарство спрямовувалися 732 тис. крб. на будівництво лазні в Тернополі, 1,3 млн крб. – на впорядкування шляхів, 396 тис. крб. – на озеленення міст, 300 тис. крб. – на освітлення вулиць і більше 1 млн крб. – на впорядкування і розширення інших складових міського комунального господарства. Крім цього, на утримання протипожежної охорони з бюджету асигновано 2,6 млн крб. і 460 тис. крб. – на протипожежне будівництво за рахунок відрахувань від обов'язкового страхування. На впорядкування райцентрів і міст з бюджету виділялося 3,7 млн крб., з них для 26 сільських районів – 782 тис. крб., а для 11 міських районних центрів – 1,6 млн. крб. (таблиця 4). Упродовж року обласний центр отримував 1,3 млн крб. на впорядкувальні роботи, а Кременець на ці ж роботи – 384 тис. крб. У бюджеті на 1940 р. зафіксовано фінансовий план обласного комунального господарства обсягом 7,6 млн крб., а саме: 3,8 млн крб. – капітальні затрати і видатки на ремонти й впорядкування об'єктів комунального господарства; 1,8 млн крб. – видатки на експлуатацію комунального господарства; 0,5 млн крб. – нагромадження комунальних підприємств; решта коштів – на фінансове обслуговування інших потреб обласних комунальних структур [204, арк. 15].

Ефективне функціонування виробничого і невиробничого секторів суспільного життя неможливе без належного стану шляхового господарства. Обласне шляхове господарство фактично перебувало у зародковому стані, а існуючі шляхи потребували суттєвих затрат і великих обсягів робіт. На заходи по шляховому господарству області з місцевого бюджету 1940 р. виділялося 1,6 млн крб., з яких на позалімітні капітальні роботи йшло 1,3 млн крб. Зведений фінансовий план витрат на шляхове господарство області складав 11,4 млн крб., в тому числі за рахунок трудової участі населення вартістю в 6,5 млн крб. і грошової частини обсягом 4,8 млн крб. [204, арк. 19].

Деталізація грошової частини зведеного фінансового плану вказує на джерела фінансування шляхових робіт: 1,6 млн крб. з місцевого бюджету, 2,1 млн крб. – з

республіканського бюджету, понад 1 млн крб. склали залишки матеріалів на початок року. Всі витрати на шляхове господарство області в сумі 11,4 млн крб. розподілялися в такий спосіб: нове будівництво шляхів і шляхових споруд – 522 тис. крб., капітальні ремонти – 1,9 млн крб., поточні ремонти – 3 млн крб., утримання лінійної експлуатаційної служби – 2,9 млн крб., підготовка матеріалів на наступний рік – 2,1 млн крб., придбання техніки та інвентаря – 262 тис. крб. Відразу ж слід зауважити, що значна частина коштів (майже 5 млн крб.) йшла на поточний і капітальний ремонт, що свідчило про аварійний стан місцевих доріг [204, арк. 14].

Це підтверджується і конкретним планом шляхових робіт на 1940 р. Цим планом було передбачено будівництво нових шляхів місцевого значення протяжністю лише в 6,1 км (Озірка – Богданівка – 3,5 км; Ланівці – Підволочиськ – 1 км; Кременець – Дедекали – 1 км; Ольхівці – Гусятин – 0,6 км) та мостів протяжністю 81,6 погонних метрів (міст у с. Варваринці через річку Серет – 37 погонних метрів, в с. Улашківці – 22 погонних метри та інші). Водночас капітальний і поточний ремонт шляхів області сукупно склали 526 км (капітальний ремонт – 46 км, поточний – 480 км), а мостів – 2878 погонних метрів (капітальний ремонт – 413 погонних метрів, поточний – 2465 погонних метрів) [204, арк. 13–14].

Актуальність проблем шляхового господарства була очевидною, що підтверджує постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 23 липня 1940 р. «Про хід виконання плану ремонту шосейних доріг і мостів по області». Констатовано, що план капітального ремонту доріг по облдорвідділу виконано на 68,7 %, план поточного ремонту – на 46 %, план капітального ремонту мостів – на 59,5 %. Хоча план капітального ремонту доріг по лінії ошосдору НКВС виконано на 158 %, план поточного ремонту доріг – лише на 53 %, поточного ремонту мостів – на 49,9 %, а капітальний ремонт мостів фактично нерозпочатий. Особливе відставання спостерігалося з виконанням плану капітального і поточного ремонту доріг та мостів по лінії облдорвідділу в Буданівському, Гримайлівському і Скала-Подільському районах.

Перша частина рішення партійного органу була конкретною: керівництво ошосдору НКВС зобов'язали в першочерговому порядку провести ремонт доріг в напрямках Тернопіль – Львів, Тернопіль – Підволочиськ, Тернопіль – Тербовля, а керівництво облдорвідділу – таку ж форсовану першочерговість надати будівництву мостів, що з'єднують центральні дороги. Облвиконком отримав доручення вивчити і впорядкувати процес розподілу механізмів для будівництва доріг. Мельницький і Скала-Подільський райкоми і райвиконкоми були зобов'язані забезпечити робочою силою ошосдор НКВС згідно із рознарядкою облвиконкому. На себе бюро обкому партії взяло зобов'язання звернутися до ЦК КП(б)У з проханням щодо прискорення Українським дорожнім управлінням проектування та завезення необхідних матеріалів для капітального ремонту дороги Збараж – Кременець.

Знайшлося в рішенні обкому партії місце і для ідеологічних акцентів: керівництво ошосдору НКВС зобов'язано «поліпшити масово-політичну роботу серед працівників, зайнятих на будівництві доріг і мостів». До цього ж бюро зобов'язало Тербовлянський, Мельницький і Скала-Подільський райкоми партії. Окрім

цього, райкомам партії доручено заслуховувати керівництво райшляхвідділів з участю начальників дільниць ошосдору НКВС про хід ремонту й будівництва доріг і мостів, вживати практичних заходів щодо забезпечення своєчасного виконання планів дорожнього будівництва [488. арк. 27].

З огляду на те, що в затратах на шляхове будівництво у зведеному фінансовому плані (із 11,4 млн крб.) державна грошова частина складала лише 42,1 % (4,8 млн крб.), а решта – 57,9 % (6,5 млн крб.) – припадала на рахунок трудової участі сільського населення, проблеми шляхового сполучення обласна влада в основному вирішувала зусиллями і коштом жителів села. Була організована своєрідна «соціалістична панщина» у сфері будівництва та обслуговування шляхів. Нормативну основу для запровадження такої «панщини» дала постанова ЦВК і РНК УРСР від 2 грудня 1937 р. «Про обов'язкову трудову участь людності, яка працює у сільському господарстві, на будівництві та ремонті шосейних і ґрунтових шляхів».

Цей документ набув чинності на Тернопільщині з 26 серпня 1940 р. з прийняттям Тернопільським облвиконкомом постанови «Про поширення постанови ЦВК і РНК УРСР від 2 грудня 1937 року «Про обов'язкову трудову участь людності, яка працює у сільському господарстві, на будівництві та ремонті шосейних і ґрунтових шляхів» на території Тернопільської області». Облвиконком визначив: господарства та громадяни, які мають нетрудові доходи, притягаються до трудової участі в шляхових роботах з належною їм робочою худобою, транспортними засобами, інвентарем та інструментами протягом 12 днів на рік; колгоспники беруть участь у шляхових роботах безпосередньою особистою безоплатною працею протягом 6 днів на рік; одноосібники беруть участь у шляхових роботах як безоплатною особистою працею протягом 6 днів на рік, так і безоплатним наданням на ту пору в розпорядження шляхових органів живої тяглової сили і гужових транспортних засобів з необхідними для роботи інструментами та інвентарем.

Облвиконком попереджав: «Господарство і громадяни за ухилення від трудової участі в шляхових роботах відповідають грошовими внесками в розмірі подвійної кошторисної вартості невиконаних робіт, а при злісному ухиленні несуть відповідальність у кримінальному порядку за ст. 58 Кримінального кодексу УРСР» [784, арк. 40].

Буквально через кілька днів ця постанова конкретизується спільним рішенням бюро обкому партії та облвиконкому від 30 серпня 1940 р. «Про ремонт і утримання шляхів по Тернопільській області». У цьому партійно-державному документі зазначалося, що більшість шляхів державного і місцевого значення знаходяться у стані, який не відповідає вимогам сучасного автогужового руху. Спільним рішенням обкому і облвиконкому ошосдор НКВС, облшляхвідділ, райвиконкоми і райкоми партії зобов'язані негайно вжити заходів до належного утримання та поточного ремонту всіх шляхів області.

Райшляхвідділам облшляхвідділу та шляхово-експлуатаційним дільницям ошосдору НКВС доведені конкретні завдання з невідкладного поточного ремонту доріг до 15 вересня 1940 р. за рахунок трудової участі сільського населення: ушосдору НКВС – 4 шляхи (Підволочиськ – Львів, Кременець – Заліщики, Чортків – Станіслав, Тернопіль – Бережани), облшляхвідділу – 6 шляхів (Шумськ – Поморяни,

Кременець – Ланівці, Казимирів – Гримайлів, Тернопіль – Гусятин, Галич – Калагарівка, Тербовля – Білобожниця) і 26 шляхів – райшляхвідділам [505, арк. 210].

Райвиконкоми і райкоми партії протягом тижня мали розробити і затвердити календарні графіки робіт і забезпечити вихід необхідної кількості жителів навколишніх сіл на шляхові роботи за рахунок трудової участі. Окремі ділянки шляхів закріплювалися за сільськими радами та колгоспами для здійснення поточного ремонту й утримання за рахунок трудової участі місцевих жителів. Ошосдор НКВС і облшляхвідділ призначали відповідальних працівників, які забезпечували якість і своєчасне виконання робіт. Райвиконкоми мали визначити найважливіші районні та сільські шляхи, щоб завершити їх ремонт до початку осінніх сільськогосподарських перевезень.

Завершувалася спільна постанова облвиконкому і обкому партії ідеологічним акцентом: «Доручити райвиконкомам і райкомам КП(б)У вжити негайних заходів до роз'яснення трудящим масам значення закону про трудову участь населення в шляхових роботах. Організувати роботу шляхових секцій сільських виконавчих комітетів, запровадити інститут сільдоруповноважених в кожній сільській раді та забезпечити завершення повного ремонту всіх шляхів області до 20 жовтня 1940 року» [505, арк. 210–211].

Для забезпечення будівництва й ремонту шосейних доріг і мостів Тернопільський облвиконком рішенням від 5 квітня 1940 р. визначив 263 каменоломні, з яких 184 обслуговували систему облшляхвідділу і 59 – систему Ушосдору НКВС. Найбільше каменоломень (21) знаходилося на території Скалатського району, 19 – в Бучацькому, 19 – в Бережанському, по 13 – в Гримайлівському і Заліщицькому районах [770, арк. 53–58].

Стан шляхів у республіці, в тому числі у Тернопільській області, турбував центральні партійні органи, тому 19 квітня 1941 р. РНК СРСР і ЦК КП(б)У приймають постанову «Про розвиток шляхового господарства Української РСР», для забезпечення виконання якої Тернопільський облвиконком і обком партії рішенням від 4 травня 1941 р. «Про розвиток шляхового господарства Тернопільської області» анулюють власну постанову від 29 січня 1941 р. «Про затвердження плану шляхових робіт на 1941 рік» і встановлюють нові завдання по шляховому будівництву області.

План робіт по Тернопільському облшляхвідділу на 1941 р. встановлюється обсягом 18,9 млн крб. (проти 11,4 млн крб. за попереднім рішенням, що складає ріст витрат на 65,8 %), з них 13,3 млн крб. (70,4 %) йшли за рахунок трудової участі населення. За січневою постановою, трудова участь населення складала 6,5 млн крб., або 57,9 % загальних затрат. Отже, збільшення витрат і розширення масштабів шляхового будівництва лягало на плечі населення ще більшим тягарем, ніж на початку року: у фактичному виразі цей тягар зріс на 6,8 млн крб., або на 12,5 % [550, арк. 150].

Тактичний прийом радянської влади перекладати тягар вирішення проблем на трудящі маси підтверджується цифровими показниками по окремих видах шляхових робіт. Так, будівництво нових шляхів протяжністю 68,5 км і 112 погонних

метрів мостів обходилось у 7,4 млн крб., або 74,3 %, перекривалися трудовою участю населення. Капітальний ремонт 113 км шляхів і 700 погонних метрів мостів вимагав 2,7 млн крб., з них 1,4 млн крб. (51,8 %) припадало на трудову участь жителів прилеглих населених пунктів. Поточного ремонту потребували 919,3 км шляхів і 524 погонних метрів мостів, на що йшло 1,8 млн крб., де трудова участь селян складала 1,1 млн крб., або 61,1 %. Серед найважливіших робіт значилась реконструкція шосе Скалат – Бірки (сума затрат 410,5 тис. крб.), розширення та механізація Великоглибочецького кар'єру (100 тис. крб.), будівництво нових шляхів Ямпіль – Новостав (9,9 км) і Кременець – Ланівці (46,8 км). Окремими статтями йшли витрати на придбання шляхових машин (50 тис. крб.) і підготовку фахівців шляхового будівництва (66,4 тис. крб.) [597, арк. 150].

Особлива увага приділялася так званим «буряковозним» шляхам, на які виділялося 1,2 млн крб. (0,9 млн крб., або 75,0 %, за трудовою участю населення). Будівництво нових «буряковозних» шляхів протяжністю 8,4 км забирало 850 тис. крб., з яких 680 тис. крб. (80 %) давала трудова участь людей. Капітальний ремонт 46 км цих же шляхів коштував 234 тис. крб., в тому числі 134 тис. крб. (57,2 %) – за рахунок трудової участі. Поточного ремонту потребували 33 км таких доріг, що вартувало 146 тис. крб., з яких 93 тис. крб. (63,7 %) перекривали за рахунок трудової участі населення [597, арк. 151–153].

Були визначені обсяги заготівлі та вивезення місцевих будівельних матеріалів для забезпечення шляхових робіт. Обласні кар'єри мали дати понад 157 тис. м³ каменю, більше 18 тис. м³ гравію і більше 53 тис. м³ піску. Зокрема, на «буряковозні» шляхи поставляли 17, 5 тис. м³ каменю і 6,2 тис. м³ піску. Завдання чітко розподілялися по районах і доводилися районному керівництву до неухильного виконання.

Визначалися норми використання на шляхових роботах тракторного парку МТС: на будівництві чи ремонті республіканських або місцевих автогужових шляхів кожен трактор з МТС «бурякосіючого» району мав відпрацювати 4 дні на рік, а з інших районів – по 2 дні [598, арк. 154–177].

Найбільшої деталізації зазнав план використання у шляхових роботах трудової участі населення. Сільське населення області навесні 1941 р. складало 1,3 млн осіб, з яких 269 тисяч (20,7 %) у період між посівною і збиральною кампаніями залучалися до шляхових робіт. Загалом селян області зобов'язували відпрацювати на шляховому будівництві 1,6 млн людиноднів (по 6 днів кожен селянин). Вартість одного людинодня – 5 крб. 30 коп. Конкретно визначалися норми використання робочої худоби. На ту пору у колгоспах і у власності одноосібників перебувало 202 тис. голів робочої худоби, з яких 82 тисячі (40,6 %) підлягали використанню на будівництві та ремонті шляхів. Загальна кількість робочих тяглоднів складала 494 тис. днів вартістю 12 крб. кожен [597, арк. 150–153; 598, арк. 154–177; 599, арк. 178–179].

Заслужує уваги аналіз сумарних затрат на виконання повного об'єму робіт по будівництву, ремонту й експлуатації шляхів по Тернопільському облшляхвідділу в 1941 р. у розрізі районів. Як зазначалося вище, частка трудової участі населення

у шляхових роботах складала 70,4 % загальних витрат на будівництво, ремонт і експлуатацію шляхів області. Однак статистичні дані свідчать, що лише у 9 районах із 38 частка трудової участі складає менше 80 % (71–79 %), але все одно вищезгаданого середнього показника в 70,4 %. У решти 29 районів така частка значно вища: у дев'ятнадцяти з них – 80–86 %, у восьми – наближається до 90 %, а у двох районів (Новосільського і Шумського) – більше 90 %. Річ у тім, що для шляхово-експлуатаційних діляниць Кременця і Тербовлі на шляхові роботи було виділено 2,4 млн крб. бюджетних коштів, які статистика зарахувала до загальних витрат по області, але з яких для районів не виділялося жодного карбованця. З цієї причини реальна частка трудової участі населення у шляхових роботах має обчислюватись без урахування асигнувань шляхово-експлуатаційних діляниць. Отже, зважаючи на те, що в райони для виконання шляхових робіт реально (без врахування коштів ШЕД) направлялося 16,5 млн крб., в яких обсяг трудової участі залишився незмінним (13,3 млн крб.), дійсна частка трудової участі населення у шляхових роботах зростає до 80,6 % (більше на 10,2 % від зафіксованого в офіційній статистиці) [598, арк. 172].

З цього випливає, що з кожного карбованця, передбаченого на витрати по будівництву, ремонту й експлуатації шляхів області, 80,6 коп. належали селянам (жителі міст до такої участі не залучалися) і лише 19,4 коп. надходили з державного бюджету.

Важливо вказати на ще одну особливість рішення обласних партійно-державних органів про розвиток шляхового будівництва – на традиційний суб'єктивний (необґрунтований, нерівномірний) розподіл доручень, завдань і навантажень на суб'єкти виконавської діяльності. У цьому разі, рахуючи відсотками, такий суб'єктивізм можна означити приблизно 20 %, бо саме на одну п'яту відрізняються між собою обсяги завдань, навантажених обласним керівництвом на окремі райони. Зокрема, Великобірківський, Козлівський, Підволочиський і Пробижнянський райони забезпечували трудовою участю сільського населення у середньому по 70 % витрат на шляхові роботи; у Заліщицькому, Золотниківському, Козівському, Гримайлівському, Кременецькому та деяких інших районах цей показник наближався до 90 %, а в згаданих Новосільському та Шумському – більше 90% [598, арк. 170–177]. Економічне обґрунтування такої розбіжності знайти не тільки важко, а й неможливо, бо йдеться не про обсяги затрат району на шляхове господарство, а про співвідношення власних затрат і бюджетними затратами держави, яке за політико-правовою та соціально-економічною справедливістю мало би бути рівним для всіх суб'єктів виробничої діяльності.

За своїм господарським значенням рівнозначною системою шляхових сполучень виступає система зв'язку між населеними пунктами краю. Обласним бюджетом 1940 р. для системи зв'язку асигновано 647 тис. крб., зокрема, на капітальні роботи з телефонізації – 231 тис. крб. і радіофікації – 351 тис. крб., а також 65 тис. крб. – на інші затрати. За рахунок цих коштів передбачалося телефонізувати 22 новоорганізованих машинно-тракторних станції, 15 сільських рад і збудувати 2 радіовузли – в Тернополі й Чорткові [204, с.13].

Уже 15 січня 1940 р. Тернопільський облвиконком розглядає питання «Про фінансування заходів з радіофікації райцентрів». Проблема полягала в тому, що припинилися роботи по радіофікації Зборова, Чорткова, Скалата, Підгайців і вивільнені кошти в сумі 8,3 тис. крб. спрямовувалися на радіофікацію новоутворених райцентрів. Роботи з радіофікації цих райцентрів мали бути завершеними до дня виборів у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР [748, арк. 18].

Серйозні проблеми виникали зі здійсненням робіт по телефонізації населених пунктів області, про що наголошувалось у виступах делегатів І Тернопільської обласної партконференції. Так, секретар Усть-Зеленського райкому партії відверто скаржився: «Хочу звернути вашу увагу на телефонізацію районів, далеких від обласного центру. У нас в районі є одна лінія довжиною 10 км, якою треба з'єднати с.Зубрець з райцентром і цим самим мати гарний телефонний зв'язок і з обласним центром. Але облвідділ зв'язку не цікавиться цим питанням, запланував для району всього 2 телефонних апарати. Ми закупили кабель, для облзв'язку залишилося тільки приступити до роботи. Доводиться просити в компартії допомогти нам у цьому питанні» [353, арк. 72].

Фундамент системи комунально-побутового обслуговування населення в основному закладався в четвертому кварталі 1939 та на початку 1940 рр., а вже 5 лютого 1940 р. першим пунктом порядку денного засідання президії Тернопільського облвиконкому стояло питання «Про стан і впорядкування комунального господарства області». Традиційно ступінь вирішення заявленої в порядку денному проблематики визнано недостатнім, а якість роботи з її розв'язання – незадовільною. Конкретика негативу була більш ніж переконливою: технічний і санітарний стан лазень більшості міст не відповідає елементарним вимогам обслуговування населення; те ж саме стосується готелів – їх антисанітарний стан ускладнюється відсутністю належної кількості білизни, ліжок, необхідного обладнання. Не проводиться організаційна і господарська робота з націоналізованими житловими будинками: донині не оформлені житлові управління та будинкоуправління. Мають місце перебої в роботі комунальних підприємств (електростанцій, готелів, лазень), насамперед з причини несвоєчасного забезпечення паливом. Підприємства системи житлового і комунально-побутового обслуговування мають великі суми дебіторської заборгованості: Тернопільська електростанція – 90 тис. крб., Чортківська електростанція – 30 тис. крб., Бережанська електростанція – 10 тис. крб. тощо [738, арк. 2].

Міськради і райвиконкоми не приділяють достатньої уваги питанням санітарного стану міст і впорядкування комунально-житлового господарства (дороги і вулиці залишаються забрудненими, несвоєчасно вивозяться відходи і сміття, із запізненням звільняються або й зовсім не звільняються від снігу дахи будинків, вулиці та тротуари міст, приміські дороги, через недогляд у період морозів замерзають водогінні та каналізаційні труби в житлових будинках).

Не покладаючись на допомогу республіканських структур, облвиконком вирішує компенсувати недостатність сум амортизаційного фонду, спрямованих на капітальний ремонт комунальних підприємств, додатковими асигнуваннями із

сум, передбачених на здійснення благоустрою міст. Таку фінансову операцію облкомунвідділ мав здійснити спільно з облфінвідділом, а спільно з облпланом – розробити заходи по переведенню обласних електростанцій на місцеве паливо, що повинно було б здешевити затрати на виробництво електроенергії, а отже, і поліпшити фінансовий стан електростанцій. Водночас облкомунвідділ і облплан отримали спільне доручення вступити в клопотання перед Держпланом УРСР щодо включення обласних електростанцій в планове республіканське постачання паливом, що здійснювалося за пільговими цінами.

Окремим пунктом пройшло питання про готельне господарство: вжити термінових і конкретних заходів до покращення загального стану готелів, насамперед забезпечити їх м'яким і твердим інвентарем, необхідним обладнанням за рахунок місцевих ресурсів, а також звільнити всі готелі від сторонніх постійних мешканців. Міськрадам і райвиконкомам вказано на невизначений стан націоналізованих будинків і зобов'язано протягом декади утворити будинкоуправління на кожні 5 тис. кв. м житла, вжити рішучих заходів до поліпшення стану націоналізованого житла, водночас здійснити перевірку рівня експлуатації житлового фонду і при наявності порушень законодавства щодо збереження житлового фонду винних осіб і організації притягати до відповідальності [738, арк. 2].

Зі згаданих проблем (збереження житлового фонду, створення будинкоуправлінь, капітальний ремонт житла, використання націоналізованого житлового фонду) було заплановано обласну нараду завідуючих районними комунальними відділами, начальниками житлоуправлінь та керівниками будинкоуправлінь (дата проведення такої наради погоджувалась з обкомом КП(б)У). Інші конкретні дати виконання власної постанови облвиконком визначив самостійно: до 1 березня 1940 р. облкомунвідділ мав повністю закінчити інвентаризацію комунальних підприємств і житлового фонду, а до 1 квітня – підготувати план капітального ремонту житлового фонду на 1940 р. та розробити умови оренди торговельно-промислових приміщень і житлової площі організаціями й громадянами.

Облвиконком наполягав: міськради і райвиконкоми зобов'язані забезпечити негайну ліквідацію дебіторської заборгованості по комунальному господарству, а щоб така заборгованість не виникала в майбутньому ні за яких умов, «ніхто не може користуватися безкоштовно комунальними послугами та житловою площею, як це мало місце до цього часу». Вирішено, що до затвердження штатів районних комунальних господарств керівництво ними здійснюють заступники голів райвиконкомів. Райвиконкоми зобов'язано виділити приміщення для готелів, лазень з таким підходом і розрахунком, щоби при незначних затратах ці приміщення були переобладнані під такі комунальні заклади. Керівникам міських і районних структур комунально-житлового господарства доручено накреслити конкретні заходи щодо вирішення вказаних завдань [738, арк. 3].

5 червня 1940 р. у постанові «Про виконання рішень облвиконкому з комунального господарства Тернопільською міською радою» Тернопільський облвиконком зробив спробу проаналізувати стан комунального господарства обласного центру через призму виконання міською радою доручень і зобов'язань за змістом попе-

редніх постанов. Зазначивши, що низка рішень облвиконкому Тернопільською міськрадою невиконана, облвиконком конкретизує: незважаючи на доручення прийняти на міській облік безгосподарні будинки та будинки колишніх великих власників (поміщиків, купців, фабрикантів), які підлягають націоналізації, донині по місту є значна кількість не прийнятих і не облікованих будинків; не вирішене питання з орендою приміщень, внаслідок чого недоотримано великі суми квартирної та орендної плати від квартирнаймачів та орендарів. Зокрема, несплачена орендна плата Тернопільським спецторгом за 17 приміщень і Тернопільським спецторгом – за 28 приміщень. Крім цього, неправильно і несвоєчасно нараховується квартплата багатьом квартирнаймачам, через що квартирнаймачі окремих будинків взагалі не сплачують квартплати, а інші не платять протягом 7–8 місяців. Мають місце випадки, коли квартплату замість комунгоспу отримують інші організації й навіть двірники. Ремонт житлового фонду нерозпочато, а утворена ремонтна контора використовується на інших роботах (ремонт ресторанів, приміщень адмінстанов тощо). Частина житлового фонду, що потребує негайного ремонту, починає руйнуватись. Розподіл квартир з міського житлового фонду здійснюється за суб'єктивним підходом, а не за об'єктивними даними [781, арк. 20].

Рішення облвиконкому було лише кадровим за змістом і радикальним за характером: з причини невиконання попередніх вказівок облвиконкому щодо поліпшення роботи міського комунального господарства завідувачому Тернопільським міськкомунгоспом оголошено догану, його звільнено з посади та переведено на «низову роботу в системі комунального господарства»; заступнику голови Тернопільської міськради, який відповідав за роботу міськкомунгоспу, вказано на недостатню увагу керівництву житловим і комунальним господарством міста; рекомендована кандидатура нового завідувачого Міжкомунгоспом і звернено «увагу голів міськрад і райвиконкомів на те, що в багатьох містах області також є випадки недостатнього керівництва комунальним господарством» і запропоновано «на чергових засіданнях президій райвиконкомів і міських рад заслухати питання про виконання рішень облвиконкому та своїх власних рішень щодо покращення стану комунального та житлового господарства» [781, арк. 21].

Згадана постанова Тернопільського облвиконкому витримана в дусі сталінської тези «Кадри вирішують все!», за якою об'єктивний проблемний стан справ вирішується лише суб'єктивними методами персональної спрямованості. Аналогічний підхід до вирішення питань удосконалення роботи комунально-житлового господарства спостерігається в рішеннях районних партійних і владних органів. Зокрема, у постанові Монастирського районного партійного комітету від 5 травня 1940 р. «Про стан комунального господарства в районі» робота Монастирського райкомунгоспу визнається незадовільною і подається негативна комунально-житлова конкретика: окремі вулиці районного центру перебувають в антисанітарному стані; лазня працює з великими перебоями; не впорядковані сади і парки міста; не впорядкований міський ринок; недобудований ряд житлових будинків; взяті на облік будинки колишніх великих домовласників зберігаються неякісно; виділені на благоустрій міста кошти фактично не використовуються. У рішенні домінує той

же персоналістський підхід: штат міської ради недоукомплектований необхідними кадрами, завідуючий міськомунвідділом «не відповідає своєму призначенню». Тому визнано недоцільним його подальше перебування на даній посаді і доручено голові райвиконкому підібрати надійну кандидатуру й подати на затвердження на чергове засідання райкому партії. Секретарю райкому партії по кадрах доручено укомплектувати штати Монастирської міської ради, а голову райвиконкому зобов'язано негайно доукомплектувати кадрами керівництво житловим господарством. Інші доручення стосувалися будівництва пам'ятника в райцентрі, перейменування вулиць, проведення загальноміського суботника і повного використання асигнувань на благоустрій міста [420, арк. 36–37].

Житлове і комунально-побутове обслуговування населення вимагало відповідної матеріально-технічної бази, яка постачала б необхідне обладнання, матеріали, знаряддя праці, господарський реманент, предмети побуту для життєзабезпечення жителів міст і сіл. Одним з елементів такої бази стали артілі та ремонтні пункти, що їх формували такі обласні виробничо-торговельні структури, як облпромрада, облкоопінспілка, обллісопромсоюз. На кінець 1940 р. в області діяли 164 артілі та 212 ремонтних пунктів, створених згаданими організаціями. З них у системі облпрофради діяли 111 артілей і 178 ремонтних пунктів, в облкоопінспілці – відповідно 21 і 22 та в обллісопромсоюзі – 31 і 12. Щодо географії їх розміщення: в Тернополі працювали 24 артілі і 32 ремонтних пункти, в Кременці – відповідно 12 і 13, в Чорткові – 7 і 12, в Бережанах – 7 і 9, у Копичинцях – 6 і 4, у Підволочиську – 6 і 11, в Підгайцях – 6 і 6, в решті районів – по 2 – 3 артілі та по 5 – 7 ремонтних пунктів [863, арк. 65].

Тернопільський облвиконком і бюро обкому КП(б)У спільним рішенням від 14 лютого 1941 р. «Про організацію нових артілей і ремонтних пунктів по Тернопольській області» затвердили план розширення мережі артілей і ремонтних пунктів у системах облпромради, облкоопінспілки та обллісопромсоюзу. Було вирішено протягом I кварталу 1941 р. збільшити кількість артілей до 186 (на 13,4 %) і ремонтних пунктів – до 291 (на 37,3 %). Облпромрада формувала 13 нових артілей, з них 9 багатопрофільні, 2 кравецьких і 2 взуттєвих, а також 50 ремонтних пунктів (35 по ремонту взуття, 8 – одягу, 5 – металевих виробів, 2 – трикотажу) і, крім цього, 16 пунктів по закупці старого одягу та 1 хімчистку в місті Тернополі. Облкоопінспілка збільшувала кількість артілей на 6 (на 28,6 %), ремонтних пунктів – на 14 (на 63,6 %) [863, арк. 67]. Серед нових ремонтних пунктів облкоопінспілки 6 спеціалізувалися по ремонту одягу, 6 – взуття, 2 – предметів побуту, а також відкривалися 2 хімчистки (Бучач і Копичинці) та 3 пункти закупівлі старого одягу (Бучач, Скалат, Чортків). Обллісопромсоюз кількість артілей доводив до 35 (ріст на 9,3 %), а кількість ремонтних пунктів зростала в 2,2 раза й досягала 27. Серед них – 7 по ремонту возів (обозних), 4 – по ремонту меблів, по 2 – з ремонту сільгоспреманенту і бондарних виробів [863; 65 – 69].

Артілі обллісопромсоюзу вже на кінець 1940 р. довели виробництво товарів і предметів побутово-господарського вжитку до 27 видів. Зокрема, для житлового будівництва та обслуговування житла вони випускали щомісячно більше 6,6 тис. м³ ділової деревини і вивозили для наступної обробки ще понад 3 тис. м³;

заготовляли 24 тис. м³ дров і вивозили додатково 40 тис. м³; давали більше 1200 м³ пиломатеріалів і більше 700 м³ паркету. Ці ж артілі для господарських потреб населення виготовляли щомісячно майже 800 бочок, 250 стандартних ободів до вазових коліс. Широким був асортимент продукції для облаштування житла: щомісячно виготовляли понад 240 шаф різних типів, майже 2 тис. столів різноманітного призначення, більше 2 тис. напівм'яких стільців, більше 30 диванів, понад 130 пружинних матраців [879, арк. 78].

Спільним рішенням Тернопільського облвиконкому і бюро обкому партії від 13 березня 1941 р. на початок року був запланований випуск ще 5 видів продукції широкого господарського вжитку: 120 вуликів, 11 тис. господарських кошиків, 2 тис. граблів, 75 дитячих столів і 120 дитячих стільців. Отож, асортимент господарсько-побутової продукції зріс до 32 видів (згідно з плановими завданнями). Однак реальний стан справ з налагодження виробничої діяльності в артілях обллісопромспілки виявився далеким від прогнозованих показників. Лише по 14 видах продукції сумарний випуск січня – лютого 1941 р. перевищив показники грудня 1940 р.; по решті видів виробництво знизилося, а з 5 нових, запланованих на початок року (вулики, граблі, дитячі столи і дитячі стільці), навіть не розпочалося. Успішно були виконані завдання з вивезення ділової деревини, заготівлі пиломатеріалів, виробництва паркету і господарських бочок, окремих видів домашніх меблів, господарських кошиків [879, арк. 78].

Проблеми склалися із заготівлею ділової деревини, заготівлею і вивезенням дров, виготовленням коліс і ободів для возів, домашніх столів та інших предметів побутово-господарського призначення. У зв'язку з тим, постановою облвиконкому і бюро обкому партії на березень 1941 р., як останній місяць I кварталу, в частині невиконаних завдань були визначені підвищені показники. Зокрема, якщо за січень – лютий 1941 р. артілі обллісопромсоюзу заготовили 2,1 тис. м³ ділової деревини, то на березень цього ж року для забезпечення виконання планового завдання вони були зобов'язані заготовити 4,3 тис. м³, тобто за один місяць – удвічі більше, ніж за 2 попередні місяці разом узяті. Це ж саме стосувалося заготівлі дров: 0,6 тис. м³ за перші 2 місяці – проти 2,3 тис. м³ за березень, тобто збільшення планового завдання складало 3,8 раза. Катастрофічною склалася ситуація з м за січень – лютий 1941 року було виготовлено лише 78 м³, а тому план березня вчетверо перевищував обсяг виробленого за перші 2 місяці кварталу; з колотою клепкою статистика була ще більше тривожною: при плані 29 тис. штук за січень – лютий було виготовлено лише 1200 штук, що обумовило березневе планове завдання обсягом 27800 штук, що у 23,2 рази перевищувало попередньо досягнутий результат [879, арк. 78]. Такі статистичні дані з планування діяльності артілей обллісопромсоюзу та фактичних результатів їх роботи черговий раз підтверджують формально-бюрократичний, авторитарний стиль управління господарством за допомогою планових соціалістичних методів, які ігнорують об'єктивні матеріально-технічні й економічні реалії.

Аналогічна картина складається і в діяльності артілей облкоопінспілки, які на кінець 1940 р. виготовляли 17 видів продукції побутово-господарського вжитку і продуктів харчування. Згідно зі згаданою постановою облвиконкому та бюро об-

кому партії асортимент випуску товарів цими організаціями зростав до 30. Серед 13 запланованих нових видів продукції вказувалось господарське мило (8 т), зброя для коней (2,5 тис. комплектів), дзеркала (150 м²), господарські корзини (4 тис. штук), господарські бочки (500 штук), крісла з лози (330 штук), столи з лози (175 штук) і гудзики (10 тис. штук) [879, арк. 78].

Однак для наявних в артілях облкоопінспілки виробничих і кадрових можливостей, рівня організації праці, технічного оснащення такі завдання виявилися непосильними. Зокрема, із 8 тонн мила, запланованих на перший квартал 1941 р., за перші 2 місяці (січень – лютий) було виготовлено лише 2,5 т, отже, на березень залишилося 5,5 т, тобто у 2,2 рази більше за обсяг виконаного попередньо, що було явно нереальним завданням. Зброї для коней підготували 500 комплектів із 2500 запланованих на квартал. Знову ж таки виготовити 2000 комплектів за останній місяць кварталу (вчетверо більше, ніж за 2 попередні місяці) артілі не могли. Така ж статистика склалася із господарськими корзинами: при кварталному плані в 4 тис. штук за перші 2 місяці зробили лише 570 корзин, «залишивши» на березень 3430 штук (вшестеро більше зробленого), що виходило за межі виробничих можливостей артілі [879, арк. 79].

Особливо негативним фактом було те, що склався катастрофічний стан із виробництвом будівельного гіпсу: при кварталному плані 100 т за січень – лютий не було виготовлено жодної тонни (хоча в грудні 1940 р. цей будівельний матеріал артілі облкоопінспілки виготовляли). Не здійснювалась обробка шкіри (за планом – 25 тис. дм²), виготовлення мотузок (2 тис. т), дзеркал (150 м²), харчового оцту (за планом 396 гл), гудзиків (10 тис. т). За методикою планових органів всі показники невиконання переносили в графу «План» на останній місяць кварталу [879, арк. 79].

Така статистика не могла не турбувати партійно-державне керівництво області. 17 лютого 1940 р. бюро Тернопільського обкому КП(б)У вивчає питання «Про роботу облпромради», приділяючи основну увагу виробничій діяльності артілей: «Більшість артілей системи облпромради працюють незадовільно. Керівні кадри артілей засмічені: в керівництві артілей перебувають колишні фабриканти і крупні кустарі. Оплата праці проводиться з поденного розрахунку, що гальмує розвиток соціалістичного змагання та ударництва. В багатьох артілях відсутня калькуляція продукції, внаслідок чого встановлені спекулятивні ціни, що дискредитує промислову кооперацію. Облік виготовленої і реалізованої продукції здійснюється незадовільно. Одержані суми оприбутковуються в касовій книзі примітивної форми і ніде незареєстровані. Неорганізоване постачання сировини, внаслідок чого деякі артілі працюють з перебоями (артіль «Металіст» з причини відсутності сировини працює лише 3 дні на тиждень). В більшості артілей – примітивний ручний процес праці, а тому сама продуктивність праці низька. Політмасова робота серед членів артілі неорганізована». Вказавши керівництву облпромради на необхідність усунення згаданих недоліків, бюро обкому партії вимагає протягом 2 тижнів (до 1 березня 1940 р.) провести остаточний переоблік націоналізованого майна та оснащення артілей, для чого організувати шестиденний семінар бухгалтерів і залучити представників облпромради до контролю над процесом переобліку майна й оснащення в артілях. Наступні вимоги: з урахуванням

великих родовищ торфу в області організувати масове виробництво торфу в новому сезоні; звернути особливу увагу на заготівлю будівельної сировини (насамперед глини) з тим, щоб, здійснивши відповідні ремонти, забезпечити повноцінну роботу черепичних і цегельних заводів; вирішити питання про організацію в кожному районі артільей з побутового обслуговування населення та філій по ремонту одягу, взуття, посуду, домашнього інвентаря тощо [401, арк. 160].

У цій постанові, як і в усіх попередніх, відсутній економічний аналіз виробничих прорахунків: переважно, окрім критичних моментів, що стосуються організації обліку і постачання сировини, партійні органи бачать основну причину недоліків в політичних якостях керівних кадрів, в їх «засміченості», в недостатньому рівні організації соціалістичного змагання та ударництва, у відсутності політико-масової роботи серед членів артільей.

Ще одна постанова бюро Тернопільського обкому партії від 13 травня 1940 р. «Про роботу артільей системи обллісопромсоюзу» є дещо відкоректованою копією попередньої постанови бюро обкому щодо роботи артільей облпромради. Тут констатується «засміченість» кадрів, відсутність політико-масової роботи, соціалістичного змагання та ударництва, говориться про примітивність обліку, неналежну якість калькуляції продукції, що виготовляється. Відмінною була лише фіксація негативного факту: «Виробничу програму I кварталу 1940 року артільей обллісопромсоюзу провалили: програма цього кварталу артільями виконана лише на 42,2 %». Також новим моментом постанови стала вказівка щодо проведення в артільях виробничих нарад з питань удосконалення виробничого процесу та обміну передовим досвідом роботи [444, арк. 185–186].

Отже, відсутність об'єктивного економічного аналізу та гіперболізація ролі політико-суб'єктивного фактора залишаються специфічними характеристиками всіх партійних рішень, що стосуються виробничих, фінансових і господарських проблем.

За прикладом обкому партії роботу місцевих артільей беруть під свій контроль і районні партійні комітети. Зокрема, 22 квітня 1941 р. Монастириський райком КП(б)У слухає стандартне для того часу питання «Про роботу промартільей». У постанові зафіксовано далекий від задовільного рівень виробничої діяльності артільей. Із 4 організованих в районі промислових артільей планових виробничих завдань не виконує жодна. Наприклад, деревообробна виконує план на 92,5 %, харчова – на 90,2 %, швейна – на 85,2 %. Внаслідок випуску неякісної продукції артільей деревообробників зазнала збитків на 15 тис. крб. В артільей «Харчовик» не усунули засоби виробництва газових вод і кондитерських виробів, спекулятивним способом завищені ціни на власну продукцію, здійснюється реалізація товарів, не пов'язаних із профілем артільей. Артільей швейників і взуттєвиків часто простоюють через відсутність сировини. Серед причин неефективної роботи промислових артільей райком партії вважає основною «відсутність належної уваги промисловим артільям з боку планового відділу райвиконкому», недостатнє керівництво з боку виконкому районної ради «промартільями в плані зміцнення керівними кадрами», внаслідок чого в артільей деревообробників часто змінюються перші особи, а в апараті інших артільей працюють колишні торговці і спекулянти [626, арк. 84].

У цьому, як і в попередніх документах, аналіз стану справ і виявлення причин недоліків фокусується на суб'єктивних чинниках; об'єктивним економічним чинникам надається другорядна роль, а подекуди вони ігноруються повністю. Питання механізації робіт, організації діяльності виробничих структур, ефективного використання наявних фінансових ресурсів згадується абстрактно і фрагментарно, без означення конкретних шляхів їх вирішення.

Робота промислових артілей області контролювалася органами прокуратури. Так, 2 жовтня 1940 р. прокурор Зборівського району здійснив перевірку діяльності столярної артілі «Червоний прапор» м.Зборів на предмет виконання нормативних документів Верховних Рад і Рад Народних Комісарів СРСР і УРСР. В акті перевірки зазначено, що артіль організована 26 лютого 1940 р., в ній нараховується 25 працівників, з яких 4 – в управлінському апараті, а 21 – у безпосередньому виробництві. Прокурорською перевіркою виявлено ряд недоліків: в артілі не розроблені правила внутрішнього розпорядку, мали місце факти несвоєчасного виконання замовлень, наприклад, шкільних дощок для сільської школи в Осташівцях, чим було частково дезорганізовано навчальний процес. Названо найзначніший недолік, який граничить з фінансовим порушенням: продукція, яку випускає Зборівська столярна артіль «Червоний прапор» реалізується за завищеними цінами [654, арк. 83].

Наявність систематичних недоліків в комунально-побутовому обслуговуванні населення змушує керівництво області вживати додаткових заходів для вирішення цієї не лише соціально, а й політично важливої проблеми. Одним із таких заходів бюро обкому партії та облвиконком бачили у збільшенні кількості та розширенні функціональності місцевих виробничо-торговельних структур. У листопаді 1940 р. бюро обкому КП(б)У схвалює план організації нових артілей, ремонтних пунктів, пунктів по закупці одягу та хімчистки на 1941 р. Зокрема, по облпромраді кількість артілей мала зрости зі 111 до 137 (на 23,4 %), ремонтних пунктів – зі 178 до 272 (на 52,8 %). У числі нових артілей – 11 багатопрофільних, 8 кравецьких і 7 шкіряно-взуттєвих, а серед новостворюваних ремонтних пунктів – 62 по ремонту взуття, 13 – одягу, 10 – металевих виробів, 8 – трикотажних виробів і 1 – по ремонту культтоварів. Окрім цього, формувалися 16 пунктів по закупівлі старого одягу та 3 хімчистки [556, арк. 196].

У березні 1941 р. бюро обкому партії знову повертається до питання організації промартілей і ремонтних пунктів місцевими виробничо-торговельними організаціями. Так, обллісопромсоюз отримав досить помірне завдання збільшити кількість артілей із 32 до 35, зате кількість ремонтних пунктів у цій системі мала зрости рівно в 4 рази – із 12 до 48 (з них 9 – по ремонту меблів, 17 – возів, 6 – бондарних виробів і 4 – сільгоспмашин і сільгоспреманенту) [568, арк. 119].

Чотирикратно збільшення ремонтних потужностей було практично нереальним. До такого ж розряду нереальних належало завдання по створенню нових гарбарень (майстерні з обробки шкіри) в системі облпромради: збільшити їх кількість з 8 до 17 не дозволяли матеріально-технічні та кадрові можливості, бо в переважній більшості районів області (у 30 із 38) таких майстерень не було [566, арк. 117].

Паралельно з організацією нових підприємств з виробництва продукції для сфери обслуговування передбачалося розширення діючих через надання їм нових

виробничих функцій. Зокрема, у системі облмісцевпрому створювалися 3 нових райпромкомбінати (Копичинецький, Тереховлянський і Коропецький), у структурі яких діяли кузня, цегельня, вапнярня та комплекс майстерень (слюсарно-механічна, обозно-меблева, обозно-ремонтна, гончарна, шорно-мотузкова та інші) і навіть здійснювалися торфорозробки. Однак основний акцент переносився на розширення профільних можливостей діючих промкомбінатів. Такій реконструкції підлягали 11 райпромкомбінатів: замість 4–5 видів виробничо-обслуговуючої діяльності вони повинні були надавати профільні послуги 8–10 видів: виробляти дитячі меблі та іграшки, спортінвентар, селянські вози і деталі до них, домашній реманент, посуд, фарбу і мастила, цеглу і черепицю, крейду для шкіл, бочкову тару, гончарні та шкіряні вироби, а також здійснювати ремонт велосипедів, возів і металопосуду, речей домашнього вжитку, виконувати ковальські та ремонтно-ковальські роботи, заготовляти торф і випалювати вапно [564, арк. 110–111].

Заслужують на увагу відпускі ціни на вироби промкомбінатів системи облмісцевпрому: колесо до селянського воза найпростішого типу коштувало 20, а найскладнішого – 35 крб., залізні граблі – 4 крб., гончарна миска місткістю 1 літр – 70 коп., 2 літри – 90 коп., 5 літрів – 1 крб. 65 коп., гончарна макітра, горщик чи глечик місткістю 1 літр – 75 коп., 2 літри – 1 крб. 10 коп., 5 літрів – 2 крб. 35 коп., 10 літрів – 4 крб. [913, арк. 21–22].

Специфічна ситуація склалася в системі облхарчопрому: тут організовувалися 10 нових харчопромкомбінатів і розширювалась функціональна діяльність 4 діючих (Микулинецького, Гримайлівського, Кременецького і Копичинецького в с.Хоростків). Планувалося створити райхарчопромкомбінати у Вишнівці, Заліщиках, Борщеві, Почаєві, Чорткові, Підволочиську, Бережанах, Мельниці, Тлустому і місьхарчопромкомбінат у Тернополі. Ці структури здійснювали виробництво продуктів харчування в цехах безалкогольних напоїв, фруктових-овочевому, ковбасному, засолочному, виноробному, оцтовому, переробки і вудження м'яса та риби, бісквітному, кондитерському та інших, а в Гримайлівському, Кременецькому і Вишнівецькому райхарчопромкомбінатах навіть у цехах по виробництву кави [565, арк. 113–114].

Для новостворюваних і розширюваних виробничо-торговельних структур встановлювалися відповідні планові завдання. Наприклад, облкоопінспілка за 1941 р. повинна була виготовити різноманітної продукції на 6 млн крб. (порівняно з 4,7 млн крб. 1940 р. ріст склав 26,4 %), обллісопромсоюз – на 7,1 млн крб. (проти 6,7 млн крб. 1940 р., ріст – 6,1%) [560, арк. 95]. Проте поряд із такими поміркованими й обґрунтованими показниками встановлювались і явно нереальні завдання з огляду на матеріально-технічні, фінансові та кадрові ресурси підприємств. Зокрема, по облкоопінспілці гуртова продукція окремих видів зростала в астрономічних вимірах: деревообробна – в 6,8 рази, галантерейна – у 8,3 рази, металообробна і дрібнотоварна продукція – у 2,6 рази [561, арк. 96]. Конкретно планувалося збільшити випуск бочкової тари в 7,6 рази, господарського мила – в 3 рази, кошків різного типу – у 3,5 – 4,5 рази, пошив індивідуального одягу – в 5,5 рази [562, арк. 97]. За цим же планом обллісопромсоюз нарощував випуск гуртової продукції окремих видів також у кілька разів: заготівля лози і рогами – в

6,3, лозоплетіння – у 5,7 разів, виробництво возів – у 3,9, а канцприладдя – в 4,5 рази, кухонних столів – в 7,5, гардеробних шаф – у 4,8, саней – у 9 разів [560, арк. 95; 561, арк. 96; 562, арк. 97; 563, арк. 98]. Із врахуванням того, що згадані планові показники стосувалися новостворюваних промкомбінатів і діючих підприємств, які підлягали реконструкції з метою збільшення виробництва товарів широкого вжитку, нереальність їх виконання стає очевидною.

Партійно-державне керівництво області контролює роботу структур облмісцевпрому в контексті виробництва ними продукції, необхідної для забезпечення потреб комунально-побутового і житлового обслуговування населення. Вихідним пунктом такого контролю виступають планово-статистичні показники, що, як правило, формуються без урахування реальних умов і наявних можливостей суб'єктів виробничої діяльності й аналізуються лише в аспекті цифрових даних щодо обсягів виконання плану з орієнтацією на суб'єктивні фактори у поясненні невдач і на головний об'єктивний фактор – переваги планової системи господарювання – за умови виробничого успіху. Своїм рішенням від 4 березня 1940 р. обком КП(б)У та облвиконком затверджують план випуску продукції по облмісцевпрому в натуральному виразі на 1940 р. і на перший квартал 1940 р. Зауважимо, що план I кварталу затверджується в останній місяць кварталу – свідчення низького рівня роботи планових органів області, насамперед облплану. Згаданий план регламентує випуск 27 найменувань товарів місцевого призначення. Випуск цих товарів не залежить від сезонного видобутку сировини чи кліматичних або погодних умов. Тому планування могло би здійснюватися ритмічно, з рівномірним навантаженням на 4 квартали року, що об'єктивно сприяло б організації виконання планових завдань. Однак лише для 6 видів продукції із 27 передбачене виробництво на I квартал обсягом 24–27 % від річного плану. Випуск 11 видів продукції запланований на I квартал обсягом 10–15 % річного плану, що залишає навантаження на наступні 3 квартали у 85–90 % планового річного завдання, або на кожен наступний квартал – удвічі-тричі більше, ніж на перший [388, арк. 212].

Аналогічна картина складається і по інших галузях місцевого виробництва. Цим же рішенням обкому партії та облвиконкому схвалено зведений план випуску готової продукції на 1940 р. та перший квартал 1940 р. по облмісцевпрому, облхарчопрому, облкоопінспілці, облбудматеріалів і облмісцевпаливпрому, яким передбачено сумарний випуск продукції цих основних місцевих виробничих структур на суму 5,7 млн крб. З них на I квартал припадало лише 655,2 тис. крб. (11,4 %), а на II – IV квартали залишалось 88,6 % планового завдання, або по 29,5 % на кожен квартал, що в 2,6 рази більше, ніж на перший [388, арк. 210].

Такий підхід до планування ставав однією із причин аритмічної діяльності виробничих структур місцевого господарства, а в кінцевому підсумку – невиконання планових завдань, що підтверджується аналізом статистичних даних про хід виконання плану за I квартал і планування на наступний виробничий період. Так, виконання планового завдання I кварталу з випуску гуртової продукції по облбудматеріалах складало 63 тис. крб., а плановим завданням II кварталу цей показник було збільшено до 467,4 тис. крб., або в 7,4 рази [479, арк. 64].

Навіть враховуючи пом'якшення погодніх умов упродовж квітня- червня, важко уявити, де і які ресурси знайдуть місцеві підприємства системи будматеріалів для більш ніж семикратного збільшення продукції. Подібна ситуація складається із планування по облпромраді: при фактичному випуску продукції кравецькою галуззю в першому кварталі на суму 0,7 млн крб. на другий квартал планується випуск в 1,2 млн крб. (збільшення в 1,7 рази), харчовою – при фактичному виконанні плану першого кварталу обсягом 860 тис. крб. на другий квартал встановлюється завдання в 2,5 млн крб. (збільшення у 2,9 рази), шкіряно-взуттєвою – при обсязі виробництва за перший квартал у 320 тис. крб. на другий встановлюється завдання на рівні 1 млн крб. (зростання в 3,1 рази). Загалом по облпромраді за перший квартал 1940 р. було випущено продукції на суму 2,06 млн крб., а план друго кварталу передбачав зростання виробництва до 5,7 млн крб. (у 2,8 рази), що було явно непосильним завданням для підприємств цього підрозділу місцевого господарства. Тому не випадково подібна статистична інформація мала гриф «Не підлягає розголошенню» [479, арк. 64].

Також не підлягала розголошенню інформація про випуск найважливіших виробів підприємствами системи облкоопінспілки, бо за результатами першого кварталу 1940 р. вони виробили 2,7 т мила, а на другий квартал заплановано 9 т (збільшення у 3,3 рази), відремонтовано 695 пар взуття, а на другий квартал планувався ремонт 2,5 тис. пар (ріст у 3,6 рази), випечено хлібобулочних виробів у кількості 89,5 т, а план другого кварталу передбачав обсяг у 165 т (приріст на 84 %) [479, арк. 64].

Отже, адміністративно-планова система управління місцевим господарством (обласними виробничими структурами місцевого призначення) лише вносила елементи дезорганізації в його роботу, виключала можливості об'єктивної гармонізації потреб населення, попиту споживчого ринку, виробничої діяльності різногалузевих підприємств, а в кінцевому підсумку призводила до диспропорцій між виробництвом і ринком, між потребами й споживанням. Проблема полягала ще й у тому, що радянське адміністративне планування не мало характеру об'єктивного економічного прогнозування, зорієнтованого на забезпечення пропорції «виробництво – споживання» у форматі «пропозиція – попит», а лише переслідувало соціально-політичні цілі. Якщо навіть і йшлося про забезпечення різнопрофільних потреб населення (житлових, побутових, комунальних тощо), то лише з огляду на формування його лояльності до радянського політико-економічного режиму. Тому не дивно, що партійно-державному керівництву області постійно доводилося вирішувати проблеми місцевого виробництва з позицій негативної оцінки діяльності його структурних одиниць (підприємств, артілей), насамперед у контексті систематичного невиконання планових завдань.

Тернопільський обком КП(б)У та облвиконком у своїй постанові від 13 липня 1940 р. «Про виконання плану по місцевій промисловості та промкооперації області за I півріччя 1940 року» змушені констатувати, що місцева промисловість у першому півріччі 1940 р. виробила товарів широкого вжитку лише на 1,7 млн крб. при плані 2,5 млн крб. (виконання 68,3 %). Зокрема, по облбудматеріалах – на 28 %,

по обллісопромсоюзу – на 52,4 %, по облмісцевпрому – на 62,5 %, по облкоопінспілці – на 66,4 %, по облмісцевпаливпрому – на 79 % і по облпромраді – на 95,9 %. З усіх підрозділів місцевого господарства піврічний план 1940 року виконав лише облхарчопром (104,4 %) [479, арк. 65].

Деталізація виробничого статистичного негативу вказує на критичний стан з виконанням планів у розрізі асортименту: по облмісцевпрому – із 36 найменувань головних виробів план виконано лише по 9; облхарчопром із 7 запланованих виробів план виконав лише по 3, тобто перекриття невиконаного плану по 4 виробам і загальне перевиконання плану цією структурою було забезпечене випуском надлишкової продукції по 3 інших видах, що вказує на пряме ігнорування потреб споживача і співвідношення «пропозиція – попит» на споживчому ринку. В облбудматеріалів лише з кінця червня приступили до випалювання цегли і зовсім не розпочали виробництва черепиці та випалювання вапна, а це негативно впливало на рівень забезпечення потреб населення та організацій у будматеріалах. Облмісцевпаливпром на початок липня 1940 р. не розпочав будівництва штолень і видобутку вугілля, чим зривав плани підготовки до опалювального сезону. Обллісопромсоюз не виконав плану по жодному показнику, а виробництво окремих товарів навіть не розпочав.

Основну причину критичного стану справ у місцевій промисловості обласне керівництво бачило у суб'єктивному факторі: «відсутність конкретного і оперативного керівництва та допомоги в роботі підприємств і промартілей з боку обласних промислових відділів і об'єднань кооперації», а також «незадовільне виконання обласними промисловими об'єднаннями постанови обкому КП(б)У та президії облвиконкому від 4 березня 1940 року та 3 червня 1940 року про розвиток місцевої промисловості та промислової кооперації». Ще одна, вказана у постанові причина виробничих недоліків також має суб'єктивні витoki: низький рівень організації виробництва на підприємствах і промартілях, що залежить від керівництва цих виробничих структур. Прорахунок керівних кадрів підприємств і промартілей призвів до негативного фінансово-економічного наслідку – «незадовільного засвоєння капітальних вкладів по державній промисловості: з плану капіталовкладень на I півріччя в сумі 1,4 млн крб. станом на 1 липня 1940 року засвоєно всього 306,6 тис. крб., що складає 22,1 % плану» [479, арк. 64–65].

До згаданої проблеми бюро обкому партії повертається 4 листопада 1940 р. при вивченні питання «Про роботу місцевої промисловості та промкооперації області у III кварталі 1940 року». Недоліки залишаються незмінними, бо мають системний характер, але набувають іншого статистичного оформлення. Місцева промисловість області при плані 2,8 млн крб. випустила продукції на 2,6 млн крб., що складає 92,1 % виконання плану. Критична ситуація склалася в системі облмісцевпрому: план третього кварталу було виконано лише на 10 %. Досягнення облмісцевпаливпрому – 51,9 %, облбудматеріалів – 65,9 % планового завдання. Знову лише облхарчопром перевиконав квартальний план з показником 124,5 %, чим «врятував» систему місцевпрому від загального провального показника, але, зрозуміло зовсім не пом'якшив ситуації на ринку товарів і послуг.

Подібне спостерігаємо і в системі промкооперації. На фоні загального виконання квартального плану (при плані 7,8 млн крб. продукції випущено на 8,1 млн крб., або 102,8 % плану) квартальні завдання не виконали обллісопромсоюз (68,7 %) і облкоопінспілка (82,3 %). Їх недовиконання у грошовому та процентному вимірах (але не по асортименту!) перекрыла облпромрада з виконанням планового завдання на 141,2 % [540, арк. 66].

З метою пом'якшення негативних аспектів статистичної інформації щодо невиконання планів першого півріччя (68,3 %) і третього кварталу (92,1 %) бюро обкому вдається до порівняльного аналізу виконання планових завдань у грошовому виразі: за перше півріччя випущено продукції на 1,7 млн крб., а в третьому кварталі – на 2,6 млн крб., що формально вказує на позитивну динаміку у виробничій діяльності підприємств і промартілей місцевого значення. При цьому невиконані планові завдання свідомо ігноруються. Навіть більше, деталізований аналіз роботи окремих виробничих структур області розкриває адміністративно-бюрократичний формалізм такої динаміки і навіть «оголює» застійні явища та негативні тенденції в системах місцевпрому та місцевої промкооперації. Зокрема, облмісцевпаливпром так і не приступив до видобутку бурого вугілля (при плані 2 тис. т не дав жодної тонни!) і добув всього 17,8 тис. т торфу при 32 тис. т за планом (56,6 %). Облбудматеріалів план виготовлення цегли виконав лише на 31 %, черепиці – на 8,4 %, а до випалювання вапна так і не приступив (із 13 тис. т за планом не випалив жодної). Обллісопромсоюз план III кварталу із лісозаготівель виконав на 34,3% , а по лісовивезенню – на 27,4 %. З діяльності двох останніх структур можна судити про рівень забезпечення житлового будівництва у містах і селах області [540, арк. 67].

Система облкоопінспілки «провалила» план випуску культурно-побутової продукції у III кварталі 1940 р.: випуск цих товарів досяг тільки 1,4 % планового завдання. Не краща ситуація склалася з випуском галантерейних товарів (7,1 % плану) і товарів побутової хімії (15,4 %). Навіть у системі облпромради, що перевиконала квартальний план, мав місце серйозний «провал»: зі 100 промартілей 18 не виконали планових завдань (це, в основному, артілі текстильно-ткацького профілю та ремонту одягу, що особливо відчутно впливають на рівень побутового забезпечення населення).

Рішення обкому партії зі згаданих проблем має такий самий суб'єктивістський характер: причиною незадовільної роботи підприємств і промартілей системи місцевпрому та облпромкооперації визнано недостатньо конкретне і неоперативне керівництво їх роботою, відсутність належної уваги і керівництва з боку окремих райкомів і міськкомів партії, насамперед Чортківського і Кременецького міськкомів і Бережанського та Підгаєцького райкомів КП(б)У. Обком партії вказав керівникам облмісцевпаливпрому, обллісопромсоюзу, облкоопспілки та облбудматеріалів на невиконання ними рішень бюро обкому та облвиконкому щодо покращення роботи підприємств і промартілей. Окремий пункт рішень стосується облмісцевпаливпрому: розпочати в четвертому кварталі 1940 р. підготовчі роботи щодо заготівлі торфу в 1941 р., насамперед до 15 листопада розробити графік

підготовчих робіт до наступного сезону по кожному торфопідприємству, а також дослідити 1 тис.га торфових родовищ і провести 20 тис. м³ болотнопідготовчих робіт. Зауважимо, що ці підвищені складні завдання поставлені на несприятливий у погодньому плані осінньо-зимовий період після втрачених сприятливих весняно-літніх умов.

Бюро обкому зобов'язало керівників обласних виробничих структур «недовиконаний план III кварталу повністю виконати в IV кварталі 1940 року та забезпечити повне виконання річної програми». До цього ж зобов'язано секретарів райкомів і міськкомів партії, голів райвиконкомів і міськрад: заслухати питання про виконання підприємствами й артілями виробничої програми і накреслити конкретні заходи з виконання річного плану. Завершується постановою традиційно: «Бюро обкому КП(б)У звертає увагу усіх секретарів райкомів і міськкомів КП(б)У на необхідність здійснення належного контролю за втіленням у життя Указу Президії Верховної Ради УРСР від 26 червня 1940 року та покращення керівництва політико-масовою роботою, соціалістичним змаганням і ударництвом, мобілізувавши робітників підприємств і членів артілей промкооперації на повне виконання виробничих планів 1940 року» [540, арк. 66–68].

Для вирішення паливної проблеми обласна влада вживає конкретних заходів до розширення видобутку торфу. Зокрема, плановий відділ облвиконкому розробляє «План закріплення торфомасивів за торфодобувними організаціями Тернопольської області для проведення дослідних робіт в 1941 році». У 25 районах, біля міст Тернопіль і Чортків 5 обласним організаціям (облмісцевпаливпром, обллісопромсоюз, облм'ясцевпром, облбудматеріалів, спирттрест) доручено провести дослідні роботи на 62 родовищах. Із визначених родовищ 32 досліджував облмісцевпаливпром, 13 – спирттрест, 8 – обллісопромсоюз, 5 – облбудматеріалів, 4 – облмісцевпром. 6 торфородовищ належало дослідити в Лановецькому районі, 5 – Кременецькому, по 4 – Новосільському і Тербовлянському, в інших – по 2–3 родовища [872, арк. 21–22]. Такі масштаби запланованих торфодослідних робіт свідчили про значні невикористані можливості області у забезпеченні населення найдоступнішим видом місцевого палива.

Водночас за торфовидобувними організаціями закріплюються конкретні масиви торфоболіт для безпосереднього добування торфу. Розподілено 703 га торфоболіт, з яких 343 га у 9 районах області надано спирттресту, 285 у 8 селах Микулинецького, Лановецького і Великоглибочецького районів – облмісцевпаливпрому, 40 га в Кременецькому і Підволочиському районах – облпромраді, 35 га в Микулинецькому, Струсівському і Заліщицькому районах – облбудматеріалам. З цього випливає, що партійно-державні органи області вперто дотримувалися принципу нав'язування непрофільних завдань профільним організаціям, внаслідок чого будівельники, лісорозробники чи харчовики, крім виконання основних виробничих функцій, займалися невластивими їм видами діяльності – від відгодівлі свиней до заготівлі торфу – і в підсумку залишалися невиконаними і фахові, і нефахові завдання.

Успіх роботи виробничих структур залежить не лише від рівня організації та керівництва виробничими процесами, а й визначальною мірою від наявності та

стану матеріально-технічної бази виробництва, його оснащення основними виробничими фондами, що створюються у процесі капітального будівництва. Питання «Про хід капітального будівництва 1940 року по облхарчопрому, облмісцевпрому, облбудматеріалів і облмісцевпаливпрому» бюро обкому партії розглядає 3 жовтня 1940 р. і відразу ж констатує, що план капітальних робіт не виконується, а встановлені графіки їх проведення зриваються. Зокрема, по облбудматеріалах такі роботи виконані лише на 19,8 %, по облмісцевпаливпрому – на 22,7 %, по облмісцевпрому – на 30,5 %. Загалом, план капітального будівництва по згаданих структурах виконано на 23,1 %, або освоєно лише 6,3 млн крб. із 27,1 млн крб., асигнованих на цей вид будівництва [522, арк. 103].

У постанові обкому КП(б)У згадується про задовільний стан капітального будівництва не лише на підприємствах місцевого значення, а й на промислових об'єктах республіканського і союзного підпорядкування. Причини зриву виконання планів капітального будівництва партійний орган бачить лише у персональному аспекті: керівниками місцевих виробничих структур невиконане рішення бюро обкому партії щодо освоєння коштів, асигнованих на капітальне будівництво, а тому якщо протягом II півріччя цими керівниками не буде забезпечено повного виконання річного плану капітальних робіт, їх буде притягнуто до суворої партійної відповідальності [522, арк. 103–104].

На цьому ж засіданні бюро обкому партії вирішувало питання, однаковою мірою пов'язане і з діяльністю промислових підприємств, і зі сферою обслуговування населення області, – «Про організацію підсобних господарств городньо-овочевого і тваринницького напрямку на підприємствах цукрового заводу «Поділля», Ягольницькому, Борщівському, Кременецькому, Тернопільському ферментаційних заводах і Монастирській тютюнової фабриці». Згадані підприємства, що працювали на місцевій сировині, були зобов'язані забезпечити своїх працівників овочевою і м'ясо-молочною групою продуктів харчування. У постанові бюро обкому партії зазначено, що відповідно до рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 вересня 1940 р. та з метою розширення місцевої продовольчої бази постачання заводських їдалень, дитсадків і дит'ясел продуктами харчування керівництво згаданих підприємств було зобов'язане створити підсобні господарства овочевого і тваринницького профілю, а певні обласні структури – сприяти у виконанні такого завдання: облземуправління – виділити земельні ділянки для організації підсобних господарств підприємствами; обласна контора сільгоспбанку – надати підприємствам відповідні кредити; райкоми партії та райвиконкоми – надати практичну допомогу підприємствам, зокрема у проведенні загальнозаводських зборів з обговорення звернення робітників глухівських підприємств «Про організацію підсобних господарств на підприємствах» [523, арк. 105].

У систему обслуговування населення області поступово входить мережа телефонізації, радіофікації та поштових послуг. Ці структури відігравали важливу роль у технічному забезпеченні діяльності партійно-державних органів насамперед як засоби інформаційного й ідейно-політичного впливу на населення регіону і вимагали до себе відповідної організаційної уваги та створення належних умов

для профільної діяльності й формування стабільних джерел повноцінного матеріально-фінансового забезпечення. З листопада 1940 р. бюро Тернопільського обкому КП(б)У розглядає питання «Про роботу обласного управління зв'язку» саме в контексті його фінансово-економічної діяльності та рівня організації праці. Традиційно наголошено на незадовільній роботі облуправління зв'язку, що підтверджено далекими від оптимізму статистичними даними: план капітального будівництва по об'єктах телефонізації та радіофікації виконано на 19,4 %; з відпущених на будівництво стаціонарних об'єктів поштового зв'язку області 140 тис. крб. використано лише 13,7 тис. крб., або 9,8 %; з асигнованих на різні роботи та послуги 270 тис. крб. реалізовано 102,6 тис. крб., або 38 %; план обороту і доходів за перше півріччя 1940 р. виконано на 32,4 %. Внаслідок наявних фінансових порушень допущена дебіторська заборгованість на суму 52 тис. крб. Низька продуктивність праці в системі телеграфу. Норми передачі телеграм сповільнені до 46 %, допускаються спотворення їх тексту, заходів до усунення такого браку не вживається. Незадовільно організовані відправлення і зберігання посилок: посилки на відділеннях поштового зв'язку затримуються до 10 днів. Зanedбана робота з кадрами: з виділених на підготовку кадрів 8500 крб. використано лише 650 крб. (7,6 %). Керівництво облуправління зв'язку приділяє мало уваги вирішенню господарських питань структури. Визначивши персональні зобов'язання з усунення згаданих недоліків, бюро обкому дає конкретні вказівки: «забезпечити виконання державного плану обороту і доходів шляхом активації доходів із доставки листів і посилок додому, розвитку мережі продажу марок в магазинах і прийом телеграм з оплаченою відповіддю» [596, арк. 63]. У згаданій постанові, зберігши вірність персональному підходу до оцінки недоліків і визначення шляхів її ліквідації, бюро обкому партії цього разу хоча й опустило моменти ідейно-політичного характеру, однак пішло на необґрунтовану деталізацію «керівних вказівок», доступних і характерних лише для «низового» керівника (майстра, бригадира).

Окремого аналізу потребує тарифна політика радянської влади у сфері комунально-побутових і житлових послуг. Найбільш рівними в розрізі різних міст області та рівнозначними за величинами були визначені тарифи на найменш поширені на ту пору комунальні послуги – проживання в готелях і користування лазнями. В усіх районних центрах проживання в загальних кімнатах готелю коштувало 4,5 крб. на добу (у Тернополі – 5 крб.), а в окремому номері – 6 крб. (у Тернополі – 7 крб.). За користування лазнями жителі районних центрів платили по 70–80 коп. за загальний зал (у Тернополі – по 75 коп.) і 1 крб. 75 коп. – за ванну (у Тернополі – 2 крб. 50 коп.). Диференціація розпочинається в тарифах на життєво необхідні послуги, насамперед на воду й електропостачання. Зокрема, населення Заліщик платило 35 коп. за 1 куб. м води, а в сусідньому Чорткові чи Бережанах – по 65 коп., хоча ці міста знаходяться на річкових артеріях: Заліщики – на Дністрі, Чортків – на Сереті, Бережани – на Золотій Липі, тобто категорія доступу до прісної води у них рівнозначна. Відчутна диференціація в тарифах на водопостачання і в розрізі категорій споживачів. Найнижчі тарифи встановлені для комунальних підприємств і господарств та військових частин. Наприклад, якщо в Бучачі кому-

нальні заклади і військові гарнізони платили по 36 коп. за 1 м³ води, то державні підприємства і бюджетні установи – по 70 коп.; в Заліщиках комунальники і військовики платили удвічі менше, ніж представники державного сектора – 25 коп. за 1 м³ води проти 50 [771, арк. 71].

Мала місце значна розбіжність у тарифах на користування електроенергією: якщо населення Монастирська, Бучача, Скалата платило 50 коп. за 1 кВт/год, то в Борщеві, Збаражі, Заліщиках – по 70, а в Бережанах – по 90 коп., тобто різниця сягала 45 %. У привілейованому становищі перебували комунальні підприємства і військові частини: за 1 кВт/год електроенергії вони в різних містах платили по 50–90 коп., а державні підприємства й установи – по 1,0–1,40 крб., торговельна сфера – ще більше (по 1,5–3,0 крб.). Тарифної дискримінації зазнавали установи релігійного культу: для них було встановлено єдиний тариф по всій області – 4,40 крб. за 1 кВт/год., тобто у 4,8 – 8,8 разів більше, ніж платили військові частини чи комунальні установи [771, арк. 72–75].

Проблема забезпечення населення паливом завжди залишається актуальною. Президія Тернопільського облвиконкому 17 січня 1940 р. прийняла спеціальну постанову «Про порядок забезпечення паливом потреб районів і обласних організацій», якою було вирішено, що відпуск палива організаціям і населенню здійснюється лише за нарядами облплану. Для цього повітвиконкоми мали подати до облплану заявки на забезпечення паливом культосвітніх установ, медичних закладів, районних організацій. За визначеною черговістю першими забезпечувалися паливом лікарні, школи і дитячі садки. Встановлювався п'ятиденний термін подачі заявок – до 22 січня 1940 р. [718, арк. 2]. Привертає увагу термін прийняття рішення – січень, на який припадає пік опалювального сезону. Ці проблеми мали би бути вирішені з урахуванням усіх обставин максимум у листопаді 1939 р.

Із запізненням, цього ж 17 січня 1940 р. президія Тернопільської міської ради вирішує питання «Про забезпечення паливом населення й організацій м.Тернопіль». Рішення міськради відзначається конкретною деталізацією проблеми: для забезпечення паливом міста Тернополя необхідно майже 180 тис. м³ дров; для їх закупки потрібно 540 тис. крб., для доставки дров з лісу до залізниці – 660 тис. крб., на їх транспортування залізницею до міста – 185 тис. крб., що загалом складає майже 1,5 млн крб. Ці кошти надавав облвиконком. Однак існувала інша, навіть складніша від фінансової проблема: від Тернопільської до Львівської області відійшли кілька населених пунктів з багатими лісовими масивами (Броди, Перемишляни, Роздол, Креховичі, Брошнів), де знаходились 27,7 тис. м³ закуплених для Тернополя дров, які залишилися не відвантаженими з вини місцевих організацій. Крім цього, Тернопільська область не мала належних площ лісових масивів для забезпечення своїх потреб у паливі, в тому числі потреб обласного центру. Тому пропонувалося звернутись до РНК УРСР з проханням занарядити паливо для Тернополя із Львівської, Станіславської та Волинської областей, які мали достатню кількість лісів. Третьою проблемою була позиція керівництва залізничного транспорту, яке відмовлялося виділяти відповідну кількість вагонів для перевезення лісу [668, арк. 144–145].

Наступного разу рішення приймаються більш оперативно. Зокрема, питання «Про забезпечення міст паливом на зиму (1941 року)» бюро обкому партії розглядає 3 серпня 1940 р. і відмічає «незадовільний стан забезпечення міст області паливом на зиму 1940 року». Так, із передбачених планом 67,3 тис. складометрів дров завезено лише 14,7 тис. складометрів (22 %), із 73,5 тис. т вугілля завезено всього 100,5 т (0,14 %). Не виконується завдання із заготівлі торфу. Бюро обкому КП(б)У вважає, що «повний зрив забезпечення паливом стався лише тому, що з боку міськкомів КП(б)У, міськрад, райкомів КП(б)У і райвиконкомів не було вжито належних заходів до виконання постанови ЦК КП(б)У від 14 червня 1940 р. та бюро обкому КП(б)У від 3 липня 1940 р. «Про забезпечення міст паливом на зиму» [492, арк. 56]. Тобто, як і раніше, спостерігається ігнорування об'єктивних причин і факторів економічного і матеріально-технічного характеру, знову акцент зміщено в бік адміністративних заходів – на формування персональних доручень секретарям комітетів партії й головам міськрад і райвиконкомів, які не зуміли організувати децентралізовану заготівлю палива через лісорозробки в місцевих лісництвах, торфозаготівлю тощо.

Основні надії у вирішенні паливних проблем обласне керівництво покладає на лісове господарство області. Для цього облвиконкомом приймаються рішення «Про впорядкування лісового господарства Тарнопільської області» [750, арк. 3–4], «Про розподіл лісосічного фонду на 1940 рік по заготівельниках Тарнопільської області» [747, арк. 11], «Про розгортання рубок догляду (санітарних, прохідних та інших) лісгоспами Тарнопільської області для забезпечення паливом та лісоматеріалами місцевих потреб» [751, арк. 5–6]. Всі лісові масиви області, крім міських парків, передавалися системі Головного управління лісоохорони та лісонасаджень при РНК СРСР. 13,7 тис. га малих лісових масивів, що не мали промислового значення, залишалися за сільськими громадами.

Розроблено план розподілу лісосічного фонду області на 1940 р. обсягом 300 тис. м³, з яких по Бережанському району заготовляли 64,4 тис. м³, Чортківському – 62,4, Кременецькому – 54,7, Борщівському – 48,2, Бучацькому – 38,9, Тернопільському – 27,4 тис. м³. Серед лісозаготівельників пріоритет належав Наркомату лісової промисловості: він мав право заготовити 95 тис. куб. м лісоматеріалів, в тому числі дров. Облмісцевпрому була виділена квота в 10 тис м³. Загалом на місцеві потреби йшло 25 тис. м³ безпосередньо, а решта лісосічного фонду розподілялася через інші лісозаготівельні організації [758, арк. 23–25].

Усі лісозаготівельні роботи по фонду для місцевих потреб покладалися на облспоживспілку, яка здійснювала розподіл лісопродукції за нарядами облплану. Райвиконкоми були зобов'язані забезпечити лісозаготівельні організації необхідною кількістю тягової сили, облспоживспілка – продуктами харчування і промисловими товарами для заготівельників, облздороввідділ – їх медичне обслуговування. Заплановані рубки догляду давали області 11 тис. м³ деревини, з яких 8,4 тис. м³ йшли на паливо, причому 2 тис. м³ (24 %) направлялися на потреби військових частин, дислокованих в області [751, арк. 5–6].

Привертає увагу система розподілу дров Тернопільським облпланом: згідно із «Планом розподілу дров на II квартал 1941 року по Тарнопільській області»

з 8 тис. складометрів, виділених на область, Бережанський район отримувал наряд на 700 складометрів, з яких 300 призначалися структурам облкомунгоспу і 40 – облшляхвідділу; м. Тернопіль – на 500 складометрів, по 400 – Заліщицький і Монастириський райони, основна маса районів – по 200 – 300 складометрів, а 11 районів нарядів на дрова не отримали зовсім [912, арк. 14].

Обмеженість лісових масивів загострює стурбованість партійних і державних органів області станом виробництва торфу. 26 червня 1940 р. бюро обкому партії приймає постанову «Про хід видобутку торфу по облпаливу, облпромраді та в Пробіжнрянському районі». Картина складалася катастрофічна: із запланованих 40 тис. т торфу по облплану було заготовлено лише 14,4 % передбаченого обсягу, по облпромраді – 9 %, а в Пробіжнрянському районі – всього 150 т. Торфорозробки велися неякісно, не було єдиних норм виробітку і розцінок, більшість робітників працювали поденно. Основною причиною такого стану на торфорозробках області бюро обкому партії вважало відсутність належного керівництва з боку райкомів КП(б)У та райвиконкомів, низький рівень організаційно-масової роботи серед працівників артілей, які здійснюють торфорозробки. Обком партії вимагав розкладки залишків річного плану видобутку торфу по декадах і по кожному торфопідприємству окремо, повного переведення торфорозробок на оплату праці за виробітком і переходу на двозмінний графік роботи [470, арк. 125–126].

Проблеми із заготівлею торфу загострюються його неоперативною доставкою до споживача, про що свідчить постанова бюро обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 р. «Про вивозку торфу в області». Враховуючи, що найбільш сприятливий для торфорозробок і вивезення торфу весняно-літній період завершився і наступив осінньо-зимовий період складних погодніх умов, справа забезпечення потреб області в найбільш доступному місцевому виді палива викликала серйозну тривогу. Про це свідчила конкретна статистика: із видобутих в області 120 тис. т торфу було вивезено лише 39 тис. т (32,5 %), а до промислових підприємств доставлено тільки 5,5 тис. т; облмісцевпром із заготовлених 27,3 тис. т вивіз лише 6,3 тис. т (23,1 %). Не приділяло належної уваги вивезенню торфу і районне керівництво. Зокрема, Підгаєцький і Збаразький райони із виділених їм по 600 т торфу не вивезли жодної тонни; Тернопільська міськрада із плану вивезення 2 тис. т вивезла всього 700 т (35 %). Незадовільно здійснювався і такий важливий вид робіт, як штабелювання торфу на торфозаготівельних майданчиках. Так, спиртотрестом заштабелювано лише 26,3 % видобутого торфу, а в Микулинецькому районі – жодної тонни. Бюро обкому партії застерігало, що у зв'язку з наближенням осінніх дощів і холодів заготовленому і невивезеному торфу загрожує загибель, а за цим і зрив постачання палива на зимовий період. Перед торфозаготівельними організаціями, райвиконкомами і міськрадами було поставлене завдання вжити всіх заходів до завершення вивезення торфу до 15 жовтня 1940 р. [507, арк. 105–106].

Зоною особливої турботи місцевих органів був такий дефіцитний для регіону вид енергозабезпечення, як електроенергія. Ця турбота виявлялася у жорсткому контролі за її використанням, у визначенні правил та норм споживання електроенергії громадянами й установами краю. Тернопільська міська рада приймає 17

травня 1940 р. спеціальну обов'язкову постанову «Про заходи для економного використання електроенергії». Постановою заборонялося користування електроенергією для електродвигунів, що працюють під напругою 300 В від 20 до 24 години. За самовільне під'єднання до електромережі індивідуальні користувачі або установи позбавлялися права користуватися електроенергією до повного розрахунку за спожиту електроенергію за період з 1 січня до дня виявлення самовільного під'єднання. Всі користувачі, котрі допустили заборгованість в оплаті за електроенергію більш ніж на 3 доби після вручення їм рахунку, оплачують пеню, а після попередження позбавляються права користуватися електроенергією. Електрообладнання, що використовується споживачами і не відповідає встановленим вимогам, негайно вилучається. Винні в порушенні цієї обов'язкової постанови притягаються до адміністративної відповідальності (штраф 100 крб. або примусова праця до 1 місяця) [678, арк. 47].

Практика прийняття «обов'язкових» постанов стала системною і застосовувалась у багатьох сферах суспільного життя краю, хоча інші рішення партійних і державних органів до категорії «необов'язкових» не відносились. Одним із таких «обов'язкових» офіційних документів була постанова Тернопільської міськради від 8 лютого 1940 р. «Про заходи боротьби із сніговими заметами та очистки снігу в місті». Документ зобов'язував домовласників, двірників, працівників будинкоуправління, керівників підприємств і установ щоденно проводити очищення дахів, вулиць, тротуарів на закріплених за ними територіях; міськкомунгосп і керівники підприємств і установ забезпечували вивезення снігу у спеціально відведені місця. За порушення приписів даної постанови винні особи притягалися до адміністративної відповідальності (штраф 100 крб. або примусова праця до 1 місяця). Контроль за виконанням обов'язкової постанови покладался на органи міліції.

Окремою сферою життєзабезпечення населення, підприємств, організацій і установ області було здійснення протипожежних заходів. При обласному управлінні Наркомату внутрішніх справ діяв відділ пожежної охорони. Про увагу владних органів до протипожежної справи свідчить постанова Тернопільського облвиконкому від 25 грудня 1939 р. «Про запобігання пожежам під час проведення новорічних ялинок». У постанові йшлося про протипожежну безпеку під час проведення новорічних заходів у школах, дошкільних установах, житлових будинках, театрах та інших місцях загального користування. Облвиконком зобов'язував обласний і районні відділи народної освіти та охорони здоров'я дати необхідні вказівки всім керівникам згаданих установ щодо вжиття відповідних заходів попередження пожеж при проведенні новорічних святкувань згідно з інструкціями Держкомпожежнагляду. Обласний відділ протипожежної охорони НКВС і його периферійні відділення спільно з представниками міських і районних відділів народної освіти і охорони здоров'я здійснювали протипожежно-технічне обслуговування приміщень, визначених для проведення новорічних урочистостей, і зобов'язані були забезпечити реалізацію профілактичних заходів протипожежної безпеки. Цьому ж відділу доручено підготувати відповідні інструкції та правила протипожежної безпеки при організації новорічних ялинок, які для ознайомлення

населення області публікувалися в обласній газеті «Вільне життя» і в районних газетах [699, арк. 3–4].

У зв'язку зі збільшенням випадків пожеж і загорянь в житлових будинках і установах міст і сільських населених пунктів облвиконком підходить до проблеми протипожежної безпеки більш масштабно і 15 березня 1940 р. приймає постанову «Про запровадження протипожежних заходів по Тернопольській області». Постановою затверджено протипожежні правила по житлових будинках і установах області. Ці правила доводилися до всіх керівників підприємств, установ, навчальних і лікувальних закладів, торговельних організацій, орендарів і власників житлових будинків для неухильного виконання. Згідно із постановою керівники підприємств, установ і організацій формували комісії із 3 осіб з участю інженерно-технічного персоналу або спеціалістів протипожежної справи, яка перевіряла протипожежний стан підвідомчих об'єктів і контролювала виконання профілактичних протипожежних заходів. Міські та районні житлоуправління контролювали будівництво або перебудову житлових і нежитлових приміщень в аспекті їх протипожежної безпеки. Проектні організації та їх працівники як автори нового будівництва і перебудови були зобов'язані неухильно дотримуватись усіх протипожежно-будівельних норм і профілактичних протипожежних правил за принципом персональної відповідальності. Обласним управлінням комунгоспу, місцевої промисловості та іншим доручалося укомплектувати відомчі протипожежні інспекції відповідними кадрами та організувати протипожежно-сторожову охорону об'єктів. Керівники підприємств, організацій та установ відповідали за засвоєння протипожежного мінімуму адміністративно-господарським персоналом (від керівників служб до дворників, прибиральниць і санітарок включно), а також призначали відповідального за протипожежний стан відомчих об'єктів [749, арк. 13–14].

До питань протипожежної безпеки звертається і обласний комітет партії, про що свідчить постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 13 травня 1940 р. «Про стан протипожежних заходів у містах і сільських населених пунктах області». Бюро обкому змушене визнати, що райкоми КП(б)У та райвиконкоми не надали належного значення питанням організації протипожежних заходів у населених пунктах. В містах і селах спостерігається надмірне скупчення різноманітних будівель, проходи між спорудами часто перекриті сторонніми, в тому числі пожежонебезпечними, матеріалами. Опалення і димоходи у багатьох будинках не відповідають протипожежним правилам. Не вистачає протипожежних засобів та інвентаря, а в окремих населених пунктах вони взагалі відсутні. Добровільні та протипожежні команди організовані в незначній кількості сільських рад. Внаслідок таких упущень з початку року до травня 1940 р. в області виникло багато крупних пожеж зі значними матеріальними втратами і людськими жертвами. У зв'язку з цим, міськкоми і райкоми партії повинні заслухати на бюро питання про протипожежний стан населених пунктів і затвердити практичні заходи із посилення протипожежної охорони міст і сіл. Головам міськрад і райвиконкомів доручено до 20 травня 1940 р. організувати в містах, селах і колгоспах добровільні протипожежні команди і вжити заходів щодо поліпшення протипожежного стану населених пунктів, насамперед забезпечення

протипожежним інвентарем. Окремих голів райвиконкомів (Заліщицького, Теробовлянського, Борщівського, Підгаєцького і Скалатського районів) і Тернопільської міськради персонально зобов'язано виділити приміщення для протипожежних команд. Наголошено на необхідності систематичного проведення масової роз'яснювальної роботи серед населення з питань поліпшення протипожежної безпеки населених пунктів. Визнано, що з причини відсутності в області належної кількості відповідних протипожежних засобів треба звернутися до РНК УРСР з проханням виділити для області необхідну кількість вогнегасників, рукавів і пожежних помп. Обласний відділ протипожежної охорони при управлінні НКВС мав посилити вимогливість щодо виконання правил і норм протипожежної безпеки та притягувати порушників до суворої відповідальності. Облвиконком здійснював контроль за виконанням протипожежних заходів у районах області через відповідні звіти голів райвиконкомів [446, арк. 190–191].

Особливою специфікою відзначалися проблеми протипожежної безпеки в сільських населених пунктах, що обумовлювалося протипожежно-технічною недосконалістю сільських приміщень. У постанові Тернопільського облвиконкому від 5 жовтня 1940 р. «Про посилення протипожежних заходів у сільській місцевості» однією із причин зростання кількості пожеж і загорянь в селах називається низька протипожежна безпека сільських будівель (солом'яні покрівлі, дерев'яні комини, хаотичне розміщення будівель, примітивні системи опалення). Облвиконком зобов'язав голів райвиконкомів і сільських рад провести суцільну перевірку протипожежного стану в усіх житлових будинках і приміщеннях організацій та установ сільської місцевості. За результатами такої перевірки організувати ремонт виявлених несправних печей і димарів, очищення горищ і дворів від зайвих предметів і матеріалів, що можуть спричинити пожежу або стати перешкодою при пожежогасінні; сприяти заміні дерев'яних коминів на цегляні, а солом'яних дахів – на глиняно-солом'яні. Сільрадам доручалося посилити протипожежно-сторожову охорону сіл, забезпечити сільські добровільні протипожежні команди засобами пожежогасіння, кінями для перевезення протипожежного обладнання та приміщеннями для вартових і протипожежного інвентаря. У кожному селі упродовж ночі повинні були працювати 2–3 пересувні сторожові варти з таким розрахунком, щоб кожен сторож за 30 хв міг оглянути доручену йому ділянку села. Нагляд за виконанням цієї постанови покладался на райвиконкоми загалом і на органи міліції та протипожежної охорони НКВС конкретно [643, арк. 10].

Отже, адміністративно-планова система управління місцевим господарством дезорганізувала його роботу, не могла реально забезпечити потреби населення, наповнити товарами внутрішній ринок, неспроможною налагодити комунально-побутове обслуговування населення, забезпечити опалювальний сезон паливом, ліквідувати тарифні розбіжності тощо.

Розділ 6. РАДЯНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ

6.1. Передумови, завдання і форми радянзації освіти

Однією з важливих і необхідних передумов утвердження соціально-економічного устрою і політичного режиму виступає формування системи освіти, яка була б адекватною завданням і характеру такого режиму, а також ефективно працювала на ідеологічне і кадрове забезпечення його соціально-економічних і політичних структур.

До нападу фашистської Німеччини у Західній Україні форсованими темпами здійснювалися заходи з якнайшвидшого її перетворення у складову частину СРСР. Серед різних сторін процесу радянзації особливо актуальним був гуманітарний аспект, який значною мірою визначився сутністю офіційної політики у сфері духовного життя суспільства. А вона повністю відповідала вже знайомій по 20–30-х рр. ХХ ст. формулі: партійно-державна монополія на розвиток освіти й культури. Причому цей розвиток розглядався як засіб нав'язування комуністичної ідеології та формування «нової людини», яка б забезпечувала потреби режиму. Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю майже всі освітні, наукові і культурні установи, держава розпочала розбудову духовного життя населення Західної України у потрібному для себе напрямку [126, с. 3].

Тому цілком зрозумілими були намагання радянської влади, яка з приходом на Тернопілля вже 17–18 вересня 1939 р. створила для керівництва всім політичним, економічним і культурним життям краю 17 тимчасових управлінь у повітових центрах і сотні селянських комітетів у селах, сформувати власну освітянську структуру як елемент єдиної системи засобів свого впливу на регіон [104, с. 45].

Реформуванню системи освіти передувала реорганізація місцевого управління. На початок 1940 р. було встановлено новий адміністративно-територіальний поділ Тернопільської області: замість зазначених 17 повітів сформовано 38 районів, в управлінні якими визначальну роль відігравали партійні організації (таблиці 25; 27). Саме вони, а точніше їх авторитарне керівництво забезпечували «найбільш діяльну розстановку комуністів на всіх ділянках виробництва, добивалися злагодженості і чіткості в усіх ланках виробничої й суспільно-політичної діяльності», розгортали «велику політичну, господарсько-організаторську і культурно-освітню роботу серед населення» [104, с. 47].

У цьому контексті освіта краю стала предметом особливої уваги Тернопільського обкому КП(б)У, новостворених 38 райкомів партії, низових партійних організацій в містах і селах області. Стан шкільної освіти і рівень грамотності населення, отримані у спадок як результат культурно-освітньої політики польського уряду в 1921–1939 рр., необхідно визначити як украй низький, а за окремими параметрами

– незадовільний. Політика Польщі в галузі освіти на західноукраїнських землях регламентувалася певними офіційними документами, серед яких одним з основних був «Шкільний статут» від 31 липня 1924 р., або, як його називали, «Кресовий шкільний закон», що суворо окреслював створення і функціонування українських шкіл. Згідно з цим документом українська мова запроваджувалася в школі за умов, коли місцева громада становила не менше 25 % українського населення і якщо не менше 40 батьків дітей шкільного віку бажали викладання предметів українською мовою. Але навіть за такої правової норми польська влада зуміла скоротити кількість шкіл з українською мовою навчання за період 1921 до 1936 років з 51,5 до 5,6 %. Окрім цього, третина дітей незаможних родин Тернопільщини не навчалася у початковій школі, а середня й вища освіта практично залишалися недоступними широким масам, особливо населенню сільських регіонів і малих міст [104, с. 43].

Аналогічним було становище і в інших регіонах Західної України, що обумовлювалося згаданим «Кресовим шкільним законом», за яким польська адміністрація повсюдно утворювала утравістичні (двомовні) школи, де за обіцянку влади навчання мало проводитися на засадах рівноправності української і польської мов. Однак задекларована рівноправність порушувалася однією з норм «кресового» закону: якщо для запровадження у школі навчання українською мовою необхідна була згода 40 батьків, то для польської мови така норма зменшувалася до 20. Навіть більше, місцеві польські урядовці вміло організували фальшиві заяви від батьків щодо їх бажання перетворити школу в утравістичну або навіть у польську.

Зазнавали утисків українські вчителі: з різних приводів їх не допускали до роботи в українських школах, переводили в центральні або західні воєводства Польщі з метою відірвати від місцевого населення, української культури, а на їх місце присилали польських фахівців, часто без педагогічної освіти, але здатних навчати дітей в дусі зневаги до національної історії та культури.

Згідно з «кресовим» законом в усіх народних, державних і приватних школах запроваджувались у статусі обов'язкових навчальних предметів польська мова, історія Польщі та «наука про сучасну Польщу».

Статистика стверджує: за 3 роки дії цього закону в Західній Україні польська влада ліквідувала 1377 українських народних шкіл і на їх місці відкрила 1019 утравістичних і 358 шкіл з польською мовою викладання. Намагання української громади вберегти національну школу відчутних результатів не дали. Спроби відкрити приватні українські школи у багатьох випадках не малим успіху, а в разі створення таких польська адміністрація знаходила різноманітні причини для їх закриття. Зокрема, Міністерство релігійних сповідань і освіти Польщі зобов'язало повітових шкільних інспекторів провести в усіх приватних українських школах суворі іспити з історії та географії Польщі і за неналежних результатів таких іспитів школи закривали. Внаслідок цього тенденційного і цілеспрямованого інспектування 75 % приватних українських шкіл припинили своє існування.

Загалом із 3662 українських шкіл, які були у Західній Україні до встановлення радянської влади, за 4 роки дії «кресового» закону їх залишилося 774. Водночас

стрімко зросла кількість утравістичних шкіл: до прийняття закону їх було 79, за ці чотири роки стало 2114, окрім яких діяли 2273 майже повністю ополячені школи, де українська мова викладалася лише як один із предметів [217, с. 193–195]. Зокрема, на Волині, де українське населення складало 95 %, в 1939 р. діяла лише одна українська школа.

Складною була ситуація з середньою освітою. У трьох західноукраїнських воєводствах (Львівське, Станіславське, Тернопільське) навчання українською мовою велося лише в 14 гімназіях, а в 1937–1938 навчальному році їх залишилося 5. У Тернопільському і Волинському воєводствах в 1939 р. не було жодної державної гімназії з українською мовою викладання. Саме тоді серед 41 тисячі учнів середніх шкіл українців нараховувалося лише 7,5 тисячі. Практично недоступною була для українського населення вища школа. В усій Західній Україні функціонувало лише 5 закладів вищої освіти. Всі вони зосереджувались у Львові, навчання велося польською мовою. Причинами мінімальних шансів українців вступити до вищого навчального закладу були нерівноправні умови вступу та жорстка антинаціональна політика польського уряду у сфері освіти. Внаслідок цього серед студентів вищої школи українці становили мізерний відсоток: у Львівському університеті – менше 14 %, у Політехнічному інституті та Ветеринарній академії – біля 10 % [270, с. 225–226].

Освітня політика Польщі була антиукраїнською не лише за нормативно-правовою формою, а й за соціально-культурним, морально-духовним змістом, що межувало з політичним цинізмом. Такий цинізм насамперед полягав у тому, що, задекларувавши утравістичні школи як двомовні, польська влада практично перевела їх на навчання польською мовою, якою читалися всі основні, а отже, і вирішальні у виховному і навчальному значеннях предмети. Українською мовою викладалися лише такі дисципліни, які не мали важливого впливу на формування свідомості школяра: рукоділля, фізична культура, а також латинь і релігія, де мова викладання особливої ролі не відігравала.

Цинічно зневажливим було ставлення польської адміністрації до української національної культури. У школах учням нав'язували думку, що приналежність до української нації свідчить про низький духовний рівень людини, бо всі українці – «хлопи і бидло», а тому варто скористатися доступними можливостями до ополячення, наприклад, забрати метрику з православної церкви і здати до католицького костелу. Це був найпростіший і найдоступніший юридичний шлях зміни національної приналежності і, за твердженням польських учителів, переходу до статусу інтелігентної людини.

Наступним виявом цинізму польської влади у сфері освіти стала офіційна легенда про шкільні плебісцити, які нібито мали забезпечити право українського населення на навчання рідною мовою і на організацію національних шкіл. Польська адміністрація вживала всіх заходів, аби унеможливити проведення шкільних плебісцитів. Серед таких заходів були відверто підступні. Так, влада неофіційно переконувала селян, що плебісцит щодо мови навчання потрібно проводити тільки в тому селі, де є польська школа, а там, де діє українська школа, в такому плебісциті

потреби немає. А потім факт відсутності плебісциту в селі з українською школою трактувався як небажання жителів села навчати своїх дітей рідною мовою, після чого автоматично приймалося рішення про перетворення української школи в польську. Масово практикувалося застосування бюрократичних перешкод: селянам відмовляли у завіренні підписів на деклараціях; вимагали різноманітних додаткових документів для підтвердження особи школяра; затягували терміни розгляду декларацій до крайньої дати, після якої ці декларації ставали недійсними; не приймали до розгляду скарги або ігнорували їх; застосовували фальсифікацію декларацій на користь польської школи.

Однак і за таких умов шкільні плебісцити стали масовою маніфестацією українського населення за національну школу, за навчання українською мовою. Ще до прийняття «кресового» закону громади 1814 волостей Західної України подали декларації щодо навчання у школах українською мовою, причому згадані декларації стосувалися майже 140 тисяч дітей. Результат цієї маніфестації виявився зворотним: Міністерство релігійних сповідань і освіти Польщі прискорило процес ліквідації українських шкіл. З причини зменшення кількості національних шкіл в Західній Україні зростали відстані між окремими школами, а отже, і відстані, що їх доводилося долати учням сільської місцевості при відвідуванні занять. Такі відстані вимірювалися десятками кілометрів: значна кількість сіл знаходилася за 30 км від початкових і більше 50 км – від середніх шкіл. Територіально одна школа припадала більш ніж на 20 кв. км. Як наслідок, у більшості повітів школу відвідували лише 30 – 40 % дітей шкільного віку. Причому кількість дітей, не охоплених навчанням у школі, постійно зростала і на 1939 р. досягла 400 тисяч осіб [198, с. 199].

Наступ на українську школу здійснювався польською владою за всіма доступними їй напрямками, в тому числі на фінансовому і кадровому. Зокрема, державний бюджет Польщі передбачав витрати на освіту в межах 1 млн злотих, а на утримання поліції – більше 120 млн зл. Репресивною була і кадрова політика польського уряду: 1500 кращих українських учителів переселили із Західної України до центральних і західних районів Польщі; 2500 педагогів українських шкіл звільнили без всяких об'єктивних підстав; серед шкільних фахівців лише кожен шостий був українцем за національністю.

Ліквідація українських шкіл ішла двома шляхами: їх або закривали, або полонізували. Упродовж 1919–1939 рр. кількість українських шкіл скоротилася більш ніж у 25 разів. Однією з форм боротьби проти ополячення українських шкіл стало бойкотування батьками та учнями навчального процесу в польських і ополячених школах. Вже на початку масової ліквідації українських шкіл шляхом їх перетворення у польські чи утраквістичні значна кількість дітей відмовляється відвідувати заняття і навіть залишає навчання. Зокрема, це зробили: 81 учень в с. Сапогів Борщівського повіту; 45 – с. Утішків, 73 – с. Верхобуж, 33 – с. Лука Золочівського повіту; 30 – с. Половці, 33 – с. Колодяни, 52 – в с. Звиняч, 72 – с. Росохач Чортківського повіту; 153 – с. Балка Мостиського повіту; 102 – с. Буцнів Тернопільського повіту і т.д. Таке явище було масовим для всіх регіонів Західної України [217, с. 198–201].

Це свідчить про те, що протягом міжвоєнного 20-річчя польська влада вела безперервний наступ на українські школи, головним чином, шляхом перетворення їх на утраквістичні (двомовні), які, власне, були тільки перехідним ступенем до повної полонізації освіти. У 1936 – 1937 навчальному році 52,8 % учнів української національності трьох галицьких воеводств навчалися у школах лише з польською мовою викладання, 40,9 % – в утраквістичних і лише 6 % – в україномовних [126, с. 5].

Отже, у результаті цілеспрямованої антиукраїнської політики польського уряду в галузі освіти практично була знищена українська національна школа на всіх її рівнях: початковому, середньому і вищому, чим створювалися специфічні передумови для утвердження власної системи освіти новою окупаційною владою – радянською. По-перше, відсутність належної мережі національних освітніх закладів позбавляла радянську владу необхідності затрачати зусилля на деструктивну діяльність – ліквідацію неадекватних режимів навчальних установ (вони були ліквідовані польською владою). По-друге, тотальна неписьменність і малописьменність дітей, молоді і дорослого населення Західної України являли собою своєрідну «освітянську цілину», на якій без особливих зусиль можна було впроваджувати власні навчально-освітні програми із заданими світоглядно-ідеологічними орієнтирами (люди з відповідним рівнем освіти володіють сформованим світоглядом певного ідейного напрямку і, як правило, негативно сприймають насадження інших світоглядних стереотипів). По-третє, нерозвинутість, а точніше відсутність, середньої спеціальної і вищої національної школи призвела до тотального дефіциту національних кадрів середньої і вищої ланок в усіх сферах суспільного життя українського соціуму, що унеможливило фаховий супротив новій кадровій політиці радянської влади (спеціалісти західноєвропейської школи мають відмінні від заідеологізованих радянських не лише світоглядні, а й фахово-виробничі установки) – і цим відкрився простір для кадрової експансії радянського режиму в усі сфери життєдіяльності населення і в усі структури та інституції матеріального і духовного виробництва, в тому числі і насамперед в освіту. По-четверте, катастрофічний стан національної школи в Західній Україні служив вигідним контрастним фоном для ілюстрації позитивних тенденцій і прогресивних досягнень запроваджуваної радянської системи освіти в напрямі підвищення грамотності дітей і молоді, зростання культурно-освітнього рівня громадян, підготовки кваліфікованих кадрів, забезпечення доступу широких верств населення не лише до надбань науки, культури і мистецтва, а й до вирішення суспільних справ, до участі в громадсько-політичному житті тощо.

Яскравим доказом того, що радянській владі був вигідний занедбаний, а за окремими показниками і критичний стан освітніх інституцій Західної України на час її окупації Червоною армією у вересні 1939 р., служить такий факт: одним із перших заходів радянської адміністрації в культурно-освітній сфері стала ліквідація тих українських освітніх і культурних закладів, які розпочали свою діяльність ще в умовах польського режиму. Зокрема, до приходу радянської влади у Західній Україні діяли 2984 відділення «Просвіти», які об'єднували понад 100

тисяч осіб. Працювала організація «Рідна школа», що нараховувала 1075 гуртків з 43088 активістами. Функціонував «Союз українок», куди входило 25 тисяч жінок, а також організація «Сокіл» (38 гуртків), молодіжна організація «Луг» (520 гуртків), просвітницьке товариство «Громада» (1200 активістів), НТШ. Вони здійснювали культурно-освітню роботу патріотичного спрямування і на початок 1940 р. всі були закриті, бо не відповідали радянським стандартам освіти і виховання, комуністичним ідеологічним орієнтирам.

Такий же підхід здійснювався до навчальних закладів, реорганізація яких з огляду на їхню відмінну від радянської традиційну організаційно-методично структуровану систему навчання була складнішою, аніж ліквідація. Так, у жовтні 1939 р. ліквідовано Бережанську українську гімназію, відому своїми національними традиціями і культурно-освітніми здобутками [318, с. 54].

Зміни в галузі освіти торкалися інтересів найширших верств населення. Не перериваючи роботи шкіл і не починаючи ще докорінної перебудови навчання, нова влада вже з жовтня 1939 р. почала вносити корективи до навчально-виховного процесу в навчальних закладах. Насамперед діючому вчительському корпусу дали зрозуміти, що саме вимагається від нього за нових умов. З цією метою в містах скликалися наради педагогів. Так, 6 жовтня 1939 р. у Тернополі під егідою Політуправління Українського фронту відбулися загальноміські збори вчителів з приводу ознайомлення їх із завданнями на поточний навчальний рік. Тоді ж почали діяти курси для педагогів, головним чином, по вивченню основ марксизму-ленінізму [126, с. 3–4].

Радянська система освіти на західноукраїнських землях мала стратегічним завданням перетворення місцевої школи в ідеологічний засіб утвердження комуністичного режиму, русифікації українського населення, виховання громадян, насамперед дітей і молоді, в дусі комуністичної ідеології, відданості комуністичним доктринам СРСР, серед яких провідне місце належало постулату верховенства російського народу як «старшого брата» іншим (передусім українському) народам СРСР та положенню про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії в усіх сферах суспільного життя.

Реалізація такого завдання за необхідністю передбачала ліквідацію української національної системи освіти, особливо тих її елементів, що залишилися після польського панування і могли стати зародком вільного національного шкільництва. Одним із результатів ліквідації української школи стала її централізація і підпорядкування директивному керівництву в Москві, а також уніфікація навчального процесу, організаційної структури і системи управління за взірцем радянської російської школи, що, крім усього, сприяло плановій русифікації українських шкіл. Централізація і русифікація української школи призвела до того, що з часом 75–80 % студентів вищих закладів освіти і 35–40 % студентів середніх спеціальних навчальних закладів навчалися в освітніх установах, які були підпорядковані безпосередньо союзному центру і де викладання здійснювалося російською мовою.

Національна політика радянської держави у сфері освіти здійснювалася через педагогічні кадри за системою «від деполонізації – через українізацію – до руси-

фікації». В усіх школах одразу ж було запроваджене обов'язкове вивчення російської мови. З особливою наполегливістю до цього залучали майбутніх призовників до армії. Поряд з курсами української мови для польськомовних викладачів навчальних закладів організовувались курси російської мови для всього викладацького складу [126, с. 6].

Запровадження в навчальний процес російської мови виступало найголовнішою змістовою складовою системи заходів з радянізації освіти на західноукраїнських землях. Зрозуміло, що на територіях, де українці складають 80–90 % населення, нелогічно і в соціальному плані небезпечно було б утворювати школи лише з російською мовою навчання, хоча з часом в західноукраїнських містах і містечках так звані «російські школи» були засновані. Тому для здійснення русифікації шкільної молоді (учнів початкових, семирічних і середніх шкіл) педагоги шкіл з українською мовою навчання були зобов'язані переконувати своїх вихованців у тому, що російська мова є їх другою рідною мовою. Для цього в навчальних планах українських шкіл вивчення російської мови запроваджували вже з другого класу, а іноземних – лише з п'ятого, причому кількість академічних годин, відведених на російську мову, була в 1,5 раза більшою за кількість годин, визначених для вивчення іноземних мов. Характерно, що в 7–10 класах середньої школи з українською мовою навчання на вивчення російської мови і літератури навчальним планом відводилось більше годин, аніж в тих же класах української школи з російською мовою викладання на вивчення української мови та літератури. Централізовано підготовлені навчальні плани свідчили, що на вивчення російської мови та літератури в школах з українською мовою навчання відводилось на 160 годин більше, ніж для вивчення української мови та літератури в школах з російською мовою навчання. Факт вивчення української мови в російськомовних навчальних закладах свідчив не про демократизм радянської школи і не про повагу радянського режиму до національної культури, а був обумовлений політико-правовою та соціально-культурною необхідністю: для забезпечення ефективності управління поневоленим народом окупант змушений якщо не знати, то хоча б розуміти його мову і культуру.

Особливу увагу і турботу щодо вивчення російської мови в школах України, насамперед в її західних регіонах, виявляли вищі партійні органи. 5 квітня 1940 р. Відділ пропаганди та агітації ЦК КП(б)У направляє секретареві ЦК КП(б)У М. Бурмистренку довідку про викладання мов у середніх і початкових школах України. З довідки випливає, що в полі зору партійних функціонерів перебувають всі школи з українською, російською, єврейською і польською мовами викладання, а також змішані школи, в яких учні окремих класів вивчають навчальні дисципліни однією із названих мов. Партійні організації постійно контролюють діяльність не лише україномовних і російськомовних шкіл, а й 2070 національних, серед яких нараховується 234 єврейських, 156 молдавських, 1093 польських і 587 «змішаних». Відділ пропаганди та агітації ЦК КП(б)У перебирає на себе організаційно-методичні функції і пропонує ввести викладання російської мови в українських початкових школах з четвертого класу (замість другого), а в середніх школах – з п'ятого класу (замість

третього). В національних школах (єврейській, молдавській, польській) російська мова запроваджується з четвертого класу (замість другого і третього). Іноземну мову в цих школах пропонується вивчати з шостого класу (замість п'ятого). Згадана довідка була схвалена постановою ЦК КП(б)У «Про викладання мов в національних школах УРСР» від 8 квітня 1940 р. [270, с. 228].

Уніфікація структури національної освіти на західноукраїнських землях у контексті її включення в систему тогочасної радянської, а точніше російської, школи диктувалася необхідністю приведення всієї освітньої конструкції до вимог нової класової структури населення СРСР, особливо такої її центральної складової, як партійно-державна бюрократія, до потреб прискореної мілітаризації країни, розвитку важкої індустрії, стабілізації усупільненого і удержавленого сільського господарства.

Структура тогочасної радянської школи, крім дитячих садків системи дошкільного виховання, що охоплювала дітей віком від 3 до 7 років, включала три основні типи навчальних закладів: загальноосвітню школу, нижчу і середню професійні школи, вищу школу.

Загальноосвітня школа поділялась на три ступені: початкову, неповну середню і середню школи. Початкова школа включала 1–4 класи загальноосвітньої школи і охоплювала дітей віком 7–10 років. Програма навчання була такою ж, як і в перших чотирьох класах неповної середньої чи середньої школи. Навчання в цій школі було загальнообов'язковим і здійснювало підготовку учнів для переходу до 5 класу неповної середньої чи середньої школи або для вступу до нижчих професійних шкіл. Неповна середня школа (семирічка) утворювала другий ступінь загальноосвітньої школи і призначалась для дітей віком 7–13 років. Навчальний план був ідентичним навчальному плану перших семи класів середньої школи. Після закінчення семирічки учень мав право вступу до 8 класу середньої школи або до нижчих і середніх професійних шкіл і технікумів. Навчання в неповній середній школі мало обов'язковий характер для всіх дітей цього віку. Середня школа з десятирічним терміном навчання належала до найвищого ступеня загальноосвітньої школи. Вона охоплювала школярів віком 7–16 років. Програма навчання в цій школі в перших чотирьох класах відповідала програмі навчання в початковій школі, в 5–7 класах – програмі навчання в нижчій середній школі. Програма навчання 8–10 класів характеризувалася вищим ступенем складності, включала низку нових предметів, мала багатше змістове наповнення, що дозволяло випускникам середньої школи ставати абітурієнтами вищих закладів освіти або дворічних фахових шкіл. За статистикою, в 1940–1941 навчальному році в Україні діяли 29314 загальноосвітніх шкіл з контингентом учнів 6,8 млн осіб [270, с. 228].

Ще одну групу загальноосвітніх шкіл в Україні склали школи, які окремими своїми організаційно-структурними і навчально-методичними характеристиками відрізнялися від типових. Це насамперед школи робітничо-селянської молоді, де молоді люди, зайняті у сфері виробництва, у позаробочий час за спеціальною навчальною програмою могли здобути середню освіту. Функціонували вечірні школи для сільської молоді, де жителі села віком 14–15 років без відриву від виробни-

цтва навчалися за програмою початкової або неповної середньої школи. Особлива роль відводилася загальноосвітнім школам (курсам) для дорослих, що організовувалися для ліквідації неписьменності і малописьменності населення старшого віку і діяли у позавиробничий час. До цієї групи належали спеціальні школи для сліпих і глухонімих дітей, а також для дітей з дефектами розвитку (дітей з особливими потребами).

Нижчі професійні школи готували молодих робітників середньої кваліфікації з певної спеціальності без надання їм середньої освіти. Цю групу навчальних закладів складали ремісничі школи, залізничні школи і школи фабрично-заводського навчання. Фактично укомплектування цих шкіл відбувалося методом мобілізації молоді, яка закінчувала початкову або неповну середню школу. Після завершення навчання значну частину випускників направляли поза межі національних республік, не стільки для розвитку тамтешнього виробництва, скільки для денационалізації молодого людини. Вихідців із Західної України, які навчалися у ремісничих, залізничних чи школах ФЗН, як правило, направляли до різних областей РРФСР і Середньої Азії. Навчання в ремісничій і залізничній школі тривало 2–3 роки, а в школах ФЗН – 6–12 місяців, залежно від складності спеціальності. Для випускників нижчої професійної школи здобуття вищої освіти ставало практично неможливим через відсутність загальної середньої освіти. До нижчої професійної школи відносились і різні короткотермінові курси, де готували для сільськогосподарського виробництва поширених аграрних спеціальностей (трактористів, комбайнерів, землевпорядників, обліковців, бригадирів тощо). Ці курси не були стабільними навчальними закладами і організовувалися лише за виробничою потребою та функціонували протягом того часу, який був необхідний для підготовки відповідної кількості кваліфікованих працівників заданих спеціальностей. Станом на 1941 р. нижча професійна школа України нараховувала 165 ремісничих училищ, 30 залізничних і 318 шкіл ФЗН, де навчалися біля 230 тис. учнів [270, с. 228].

Мережу середньої професійної школи складали різнопрофільні технікуми, промислові та сільськогосподарські школи, педагогічні й медичні училища та інші професійні школи (лісогосподарські, ветеринарні, будівельні тощо), що готували спеціалістів середньої кваліфікації. До згаданих навчальних закладів мала право вступу молодь з освітою не нижче 7 класів загальноосвітньої школи і після успішного складання вступних іспитів. Залежно від типу освітнього закладу термін навчання встановлювався від 2 до 4 років. Керівництво середньою професійною школою було дуальним: навчально-методичне управління здійснював Народний комісаріат (згодом – Міністерство) вищої освіти, а матеріально-організаційне – відповідний профільний Народний комісаріат (згодом профільне – Міністерство). Слід зазначити, що для випускників середньої професійної школи навчання у вищих закладах освіти було важкодоступним. Насамперед вступ до вищої школи їм дозволявся лише після 5 років професійної діяльності на виробництві (згідно з направленням органів управління освітою), а також за умови представлення позитивних характеристик і рекомендацій профкомів, парткомів і відповідних урядових інституцій. Навіть більше, успішне складання вступних іспитів після п'я-

тирічної перерви у навчанні ставало проблемним. Мережа середньої професійної школи на 1940 р. складала 597 технікумів та інших фахових шкіл з контингентом 192,2 тис. осіб [270, с. 229].

У системі радянської освіти вища школа була покликана не лише підготувати необхідну кількість спеціалістів відповідного науково-освітнього рівня та професійної кваліфікації, а й виховати активних і дисциплінованих виконавців програм, директив, планів і настанов, визначених вищим партійно-державним керівництвом. До вищих закладів освіти зараховувались особи з середньою освітою після успішного складання вступних іспитів і суворої політичної селекції, здійснюваної партійними органами, про що в офіційних документах, в тому числі в правилах вступу до вищого навчального закладу, не згадувалося. Термін навчання визначався диференційовано: для педагогічних і сільськогосподарських інститутів – 4 роки, медичних – 6 років, але були і вищі заклади освіти з дворічним терміном навчання, наприклад, учительські інститути. За статистичними даними, до вищої школи України потрапляли лише 20–25 % випускників середньої школи, а більша їх частина (75–80 %) була позбавлена можливості стаціонарно здобути вищу освіту через виробничу зайнятість заради вирішення власних матеріально-побутових проблем, а тому підвищувала свій освітній рівень на вечірній чи заочній формах навчання. У 1940 р. на території України діяли 166 вищих закладів освіти, де навчалися майже 200 тис. студентів, в тому числі на заочному і вечірньому відділеннях – 70 тис. Українці у вищих навчальних закладах республіки склали дещо більше половини загальної кількості студентів, а вихідці з інших республік СРСР – більше 40 % [270, с. 229].

З перших місяців окупації Західної України партійні і радянські органи здійснюють корінну перебудову усієї системи освіти від початкової до вищої. На комуністичних засадах формується нова радянська школа, яка «служить високій меті – вихованню молоді в комуністичному дусі, підготовці свідомих, активних будівників соціалістичного суспільства». Робота проходила під загальним керівництвом ЦК КП(б)У і РНК УРСР, що «зобов'язали партійні і радянські органи на місцях всебічно сприяти органам народної освіти в справі організації загальнообов'язкового навчання дітей».

Директивним документом, що регламентував процес перебудови, тобто радянської, школи в західних областях України, стала «Інструкція про порядок реорганізації шкіл в Західній Україні», видана Наркоматом освіти УРСР. Згідно з Інструкцією існуючі в західному регіоні України «народні школи» I ступеня перетворювались у чотирирічні початкові школи, школи II і III ступенів – у неповні середні, гімназії і ліцеї – в середні школи, а професійні школи – у відповідні технікуми і школи фабрично-заводського навчання. Скасовувався поділ шкіл на державні і приватні – всі навчальні заклади переходили на державне утримання.

Паралельно з перебудовою існуючих шкіл відкривалися нові школи. Менш ніж за півроку (до січня 1940 р.) у Західній Україні було відкрито майже 1000 середніх навчальних закладів: на Волині – 254, на Львівщині – 165, на Ровенщині – 173, на Станіславщині – 95, на Тернопіллі – 167. При школах терміново відкривалися додаткові класи для тих 400 тис. дітей шкільного віку, які з часів польської влади залишалися

поза школою. Динаміка зростання мережі шкільних закладів була очевидною. Зокрема, в 1939 р. у Львівському воєводстві діяло 814 шкіл, де навчалися 153 тис. учнів, а в 1940 – 1941 навчальному році цей показник становив 1056 шкіл з учнівським контингентом 197 тис. осіб. Тоді на Тернопіллі діяли 1186 шкіл з контингентом 206 тис. учнів. Серед них – 1076 шкіл з українською мовою навчання і 110 – з іншими мовами. У Волинській області працювало 1224 школи, з яких 1032 – українські, 145 – польські, 34 – єврейські та інші. Загалом по Західній Україні порівняно з 1939 р. кількість неповних середніх шкіл за один навчальний рік зросла з 1788 до 2283, а середніх – із 157 до 285. Причому якщо в селах Західної України станом на 1939 р. не було жодної середньої школи, то в 1940–1941 навчальному році їх нараховувалося 34 [270, с. 229].

Процес розгортання шкільного будівництва в Західній Україні широко висвітлювала центральна і місцева преса. Так, Тернопільська обласна газета «Вільне життя» постійно публікувала інформацію про позитивні зміни в народній освіті краю: зокрема, 2 жовтня розпочалися заняття в Тернопільській українській гімназії, де працюють 14 учителів (9 жовтня 1939 р.); також в с. Супрунівка Скалатського повіту у колишньому поміщицькому будинку відкрито школу, де навчається 120 дітей з місцевих сільських сімей (читаємо в газеті запис 7 листопада 1939 р.); починаючи з 15 жовтня, в музичній школі міста Тернополя проводиться прийом учнів; приймаються діти всіх національностей; вже поступили заяви від 196 осіб і прийом продовжується; раніше в цій школі навчалися 60–70 учнів, а тепер лише в класі скрипки їх 70, окрім цього, є класи фортепіано, сольного і хорового співу, камерної музики, духових інструментів, віолончелі, ритміки (опубліковано 30 жовтня 1939 р.); у Зборівському повіті за польської влади працювало лише 4 школи, а тепер – 92, де 250 вчителів навчають 14 тисяч дітей; у повіті є 6 сіл, де не було школи, а тепер в цих селах школи будуються; в усіх школах повіту зростає кількість класів; найближчим часом у Зборові буде відкрита гімназія (констатує листи випуск за 28 вересня 1939 р.); в Чорткові діють 4 середніх, 2 неповних середніх і 1 початкова школа, де навчаються 3674 учні і працюють 132 вчителі (підкреслено у випуску за 15 вересня 1940 р.); більше половини населення с.Шимківці Чортківського повіту були неписьменними, а тепер тут відкрито школу, яку відвідує 40 осіб; розпочала роботу шестикласна школа, де навчаються 200 дітей (дізнаємося з газети за 10 грудня 1939 р.); у Збаражі відкривається вечірня середня школа, де робітники і селяни будуть мати змогу здобути середню освіту, при школі організовано підготовчі курси (читаємо в газеті за 17 січня 1940 р.). Серед потоку фактологічної інформації знаходить місце інформація організаційно-методичного характеру: в Тернопільському обласному відділі народної освіти організовано відділ дошкільного виховання, який координуватиме роботу всіх дитячих садків у селах і містах області і в основному зосередиться на справі відкриття нових дитсадків; передусім буде відкрито 33 дитячих садки у повітових містах (проінформувала газета 29 жовтня 1939 р.); в м.Озерна створено шкільний батьківський комітет (за матеріалами випуску обласної газети «Вільне життя» за 23 листопада 1939 р.).*

*Примітка автора

Особливу увагу тогочасна преса приділяла реалізації заходів з ліквідації неписьменності і малописьменності в краї. Статистика свідчила, що в області нараховувалося 80 тисяч неписьменних і 40 тисяч малописьменних дорослих громадян. Для них в усіх повітах були організовані школи і гуртки з ліквідації неписьменності, до навчання в яких місцева влада залучила 75 тисяч осіб. Так, газета «Комуніст» зазначала; «У Тереховлянському районі з 3 тисяч неписьменних навчено грамоті 1271 чол. і продовжують навчання ще 1125 осіб. Цими днями в Тереховлі відбувся районний зліт культармійців, який вирішив до дня відкриття XVIII партконференції охопити навчанням усіх неписьменних і малописьменних» [935, с. 4].

Проблема ліквідації неписьменності і малописьменності перебувала в полі зору вищих державних і партійних органів. Так, Голова Ради народних комісарів України Л. Корнієць повідомляв, що в Західній Україні протягом року її приєднання до Радянської України не тільки було відкрито 969 нових початкових, неповних середніх і середніх шкіл із учнівським контингентом в 1,2 млн осіб, а й організовано велику кількість шкіл з ліквідації неписьменності, в яких 440 тисяч дорослих ліквідовують свою неписьменність і малописьменність [934, с. 3].

Радянська система освіти здійснювалася під безпосереднім керівництвом партійних органів, рішення яких лягали в основу практичної діяльності державних управлінських структур, причетних до забезпечення відповідної комуністичному режиму ідеологічної спрямованості навчального процесу в освітніх закладах усіх рівнів. Саме для забезпечення партійного керівництва процесом перебудови місцевої школи ЦК КП(б)У направив у Західну Україну 240 працівників партапарату, 142 працівники з ЦК комсомолу України, 80 – з політуправління Українського фронту. На початку жовтня 1939 р. зі складу Українського фронту було терміново демобілізовано 1 тис. комуністів і 500 комсомольців, значна частина яких згодом пішла працювати в систему освіти.

ЦК КП(б)У здійснював активну роботу з формування низових партійних організацій на новоприєднаних територіях. Вже у квітні 1940 року в Західній Україні працювала всеохоплююча мережа первинних партійних осередків, які нараховували 16 тис. комуністів. Саме новоствореним парторганізаціям і їх керівникам східного походження, а не місцевим комуністам (їх в 1933 році в рядах КПЗУ було 4600) довіряло вище партійне керівництво [27, с. 49].

Вищі партійні органи для ідейно-пропагандистської роботи серед населення Західної України, в тому числі серед педагогів і вихованців місцевих освітніх закладів, підбирали політично відданий і практично дієздатний актив, за яким слухняно йшла і якого безумовно підтримувала решта членів партії – пасивна партійна маса або, за висловом партійних функціонерів, «партійні низи». У цьому контексті є показовим якісний склад делегатів партійних конференцій чи з'їздів, бо саме на такі форуми прибувають «справжні бійці партії», її «золотий фонд». Так, серед 340 делегатів I Тернопільської обласної конференції, що проходила 23–25 квітня 1940 р., 196 (57,6 %) мали вищу і середню освіту, 252 (74,1 %) були віком від 30 до 50 років, що свідчить про їх відповідні культурно-освітні та життєресурсні

можливості; за показником партійного стажу 189 (55,5 %) делегатів перебували в рядах партії більше 10 років, що вказує на їх відданість ідеям і справі «рідної партії»; за соціальним складом 158 (46,4 %) делегатів представляли радянських службовців – ресурс гарантованого впливу партійних організацій на життя трудових колективів. Тим більше, що серед делегатів було лише 115 (33,8 %) робітників і 55 (16,2 %) селян [353, арк. 33].

Освітній рівень, партійний стаж і соціальне становище дозволяли активним і структурно організованим членам партії не лише брати безпосередню участь в реалізації директив вищих партійно-державних органів і своїх власних рішень, а й організувати і спрямовувати на виконання цих настанов безпартійні маси, об'єднані в трудові колективи та різного рівня сільські і міські громади за місцем проживання. Партійні інструкції та різноманітні директивні документи підлягали безумовному виконанню кожним, кого вони стосувалися, незалежно від його партійного чи безпартійного статусу.

Партійні органи регламентували діяльність органів управління освітою, керівників навчальних закладів усіх рівнів, вникали у навчально-виховну та фахово-методичну роботу педагогів. Наприкінці 1939 р. бюро Тернопільського обкому КП(б)У розглядало питання «Про підсумки роботи шкіл області за перше півріччя 1939 – 1940 навчального року». В ухвалі бюро обкому зазначається, що у школах області в першому півріччі навчався 197 931 учень, що на 11 277 учнів більше, ніж за часів польської влади; працюють 4 102 вчителі (на 851 більше); кількість шкіл з українською мовою навчання досягла 981 проти 52 за польських часів. Позитивом першого півріччя є проведення реорганізації шкіл і підготовка до їх переходу на програми і підручники радянської школи. З приводу останнього питання відбулись обласна і місцеві учительські конференції [373, арк. 20].

Згідно з партійно-бюрократичною методикою після констатації позитивних фактів акцент зміщується в бік негативів: постанова бюро обкому вказує на низку недоліків у роботі освітніх закладів області. За даними 8 повітів, зі 118 тис. учнів не атестований кожен четвертий; відсів учнів склав 1403 особи, або 1,2 %. Партійний орган авторитетно вказує на причини негативних явищ у діяльності шкіл області: «Такий низький процент успішності, велика кількість не атестованих і велика кількість учнів, що відсіялися, пояснюється тим, що облвно, повітові комітети КП(б)У, повітвиконкоми і повітові ВНО не організували належного оперативного керівництва роботою шкіл, не мобілізували вчителів на боротьбу за 100 % охоплення та відвідування дітьми шкіл, за створення нормальних умов роботи школи» [373, арк. 20].

За бюрократичною партійною логікою, недоліки в роботі вимагають аналізу причин, а розкриті причини негативів передбачають визначення конкретних заходів з їх ліквідації. В цьому контексті вищий обласний партійний орган дає фахівцям освітньої сфери області безпосередні організаційно-методичні вказівки: завершити облік не охоплених школою дітей шкільного віку, залучити їх до школи, забезпечити необхідними підручниками і канцелярським приладдям; до II півріччя 1939 – 1940 навчального року укомплектувати кадрами міськвно і райвно

(на період прийняття даної ухвали повіти були реорганізовані в райони), а середні школи – директорами і завідувачами навчальних частин; посилити керівництво школами з боку інспекторів облвно і райвно через інспектування кожної школи не менше одного разу у квартал; повітовим (згодом районним) комітетам КП(б)У вжити заходів до підвищення авторитету і відповідальності керівників шкіл (директора і завідувача навчальною частиною); обкому Спілки працівників початкових і середніх шкіл – розгорнути в школах соціалістичне змагання за кращу успішність, відвідування і дисципліну учнів, а редакціям газет «Вільне життя» і «Комсомолец» – систематично висвітлювати хід змагання і роботу шкіл в цілому; обкому ЛКСМУ спільно з райвно – укомплектувати школи комсоргами і піонервожатими, забезпечити створення піонерських кімнат при школах; облВНО, обкому ЛКСМУ, обкому Спілки працівників початкових і середніх шкіл – організувати в кожній школі батьківські комітети і надати допомогу в розгортанні їх діяльності [373, арк. 21].

Частина вказівок з ухвали Тернопільського бюро КП(б)У безпосередньо стосується організації методичної роботи в школах: проводити кущові, районні, міські методичні семінари, забезпечити їх кваліфікованим керівництвом і необхідною методичною літературою, на заняттях поряд з вивченням теорії і практики радянської школи особливу увагу звертати на засвоєння української й російської мов і літератур, історії СРСР; забезпечити допомогу постійно діючим семінарам з вивчення Сталінської Конституції, а також призначити керівниками семінарів кваліфікованих комуністів; повіткам КП(б)У, облвно і райвно до 1 лютого 1940 року підібрати і затвердити на бюро повіткомів КП(б)У викладачів сталінської Конституції в навчальних закладах області; повіткам КП(б)У, обкому Спілки працівників початкових і середніх шкіл розробити план проведення політико-виховної роботи серед учителів області, в якому передбачити читання лекцій з історії ВКП(б) і міжнародного становища СРСР; забезпечити серед батьків учнів шкіл області проведення заходів з популяризації теорії і практики радянської педагогіки, системи народної освіти СРСР і рішень партії та уряду про школу [373, арк. 21–22].

Згадане рішення бюро Тернопільського обкому КП(б)У конкретизується президією Тернопільського облвиконкому, яка на своєму засіданні розглядає питання завершення першого та організації роботи в другому півріччі 1939 – 1940 навчального року. Акцентовано увагу керівників повітвно і директорів шкіл на ретельному підведенні підсумків, аналізі успішності учнів, обліку виконання програм згідно з надісланими інструкціями. Вирішено провести нараду із завідувачами повітвно з питань реорганізації шкіл, підготовки до січневих конференцій вчителів, впорядкування мережі і бюджету шкіл по кожному повіту. Спрямовано зусилля учительських колективів шкіл на проведення перепису дітей шкільного віку 1923–1933 років народження і навіть озвучено застереження щодо особливої відповідальності кожного педагога за якість перепису. Доручено райметодкабінетам і методоб'єднанням проконтролювати тези доповідей до січневих конференцій вчителів у повітах (районах). Визначені питання, що виносяться на розгляд січневої вчительської конференції області: чергові завдання школи і народного

вчителя Західної України, система народної освіти СРСР і реорганізація шкіл Західної України, особливості організації навчального процесу в радянській школі (на пленарному засіданні); підсумки навчання в школах області за перше півріччя та організація роботи в другому півріччі, аналіз шкільних програм і підручників, методичні аспекти роботи вчителя з учнями по виконанню робочих планів з кожної дисципліни, особливості роботи з двома класами (на секційних засіданнях). Ухвалено план проведення зимових канікул в школах області, де передбачено святкування новорічної ялинки, охоплення всіх дітей «культобслуговуванням», як-от, організація культпоходів до театру, кіно, відвідування виставок і музеїв, виступи дитячої художньої самодіяльності. Обов'язковим елементом Новорічних свят і зимових канікул були зустрічі педагогів і учнів шкіл з працівниками партійних і комсомольських органів, представниками військових частин [707, арк. 5–6].

Тернопільський обласний виконком звертається до шкільних проблем і по завершенні 1939–1940 навчального року. Своєю постановою від 25 липня 1940 р. він зазначає, що «протягом минулого навчального року органами народної освіти проведено значну роботу з організації навчання за радянською освітньою системою. Реорганізовано школи за мовами навчання, проведено реорганізацію всього навчального процесу, розширено мережу шкіл. Проведено велику роботу по забезпеченню шкіл педагогічними кадрами, зокрема залучено до роботи колишніх безробітних учителів». Назвавши імена передових учителів і відзначивши школи, педагогічні колективи яких забезпечили високу успішність учнів, ефективно працювали над виконанням закону про загальне обов'язкове навчання, якісно організували виховну роботу, виконавчий орган місцевої влади вказує на значні недоліки в діяльності освітніх закладів області. Наголошується, що школи й органи народної освіти ще не забезпечили виконання закону про загальне обов'язкове навчання, бо навчанням не охоплено ще 17 463 дитини шкільного віку: в Скала-Подільському районі – 1690, Катербурзькому – 1526, Копичинському – 1439, Вишнівецькому – 1252, Золотопотікському – 1069 тощо. Вказується, що недостатньо велася боротьба з відсівом учнів, бо за навчальний рік школи області залишили 7383 учні, зокрема, в Копичинському районі – 721, Залозецькому – 468, Бучацькому – 818. Частина шкіл недоукомплектована педагогічними кадрами: в Шумському районі не вистачає 102 вчителі, Почаївському – 104, Ланівецькому – 91. Невисока якість методичної роботи серед вчителів: у 20 районах області не створені райметодкабінети, кущові методичні об'єднання вчителів працюють несистематично, Інститут удосконалення вчителів недостатньо допомагає у методичній роботі райметодкабінетів і шкіл. Неefективно ведеться політико-виховна робота, а в напрямі антирелігійного та інтернаціонального виховання відсутня повністю. Незадовільно йде підготовка до нового навчального року [796, арк. 45].

В ухвалі, що впливає з анонованих недоліків, облвиконком дає підлеглим управлінським структурам відповідні вказівки. Знову наголошується на необхідності відповідального обліку дітей, не охоплених школою, і залучення їх до навчальних занять згідно з вимогами Закону про загальну обов'язкову освіту. Обласне керівництво турбує недоукомплектування шкіл, райметодкабінетів і навіть

райвно педагогічними кадрами, для чого місцевим органам управління освітою доручено повернути в освітні заклади всіх учителів, які працюють не за фахом. На обласному та обласному інституті удосконалення вчителів покладені обов'язки по створенню районних педагогічних кабінетів і організації куцшових методичних об'єднань. Вимагається забезпечити методичну допомогу і постійний дієвий контроль за роботою педагогічних колективів шкіл. Визначена тематика серпневих учительських конференцій: мета і суть комуністичного виховання учнів, розгортання в неповних середніх і середніх школах інтернаціональної та антирелігійної роботи. Важливим пунктом ухвали виступає вимога ефективно організації і систематичного контролю за ходом соціалістичного змагання в школах, між школами та райвно, акцентовано на потребі цілеспрямованої перевірки виконання соціалістичних зобов'язань [796, арк. 46].

Вище партійне керівництво області прагне регламентувати навіть фахово вузькі, внутрішні питання організаційно-методичної роботи педагогічних колективів шкіл. На засіданні бюро Тернопільського обкому КП(б)У розглядали питання підготовки до іспитів у початкових і середніх школах області. Бюро обкому робить висновок, що значні пропуски занять учнями загрожують нормальній підготовці до іспитів. Зазначається, що в окремих районах (Бережанський, Чортківський) відвідування учнями сільських шкіл занять у весняні передіспитові місяці становить лише 60–75 %. Вчителі окремих шкіл несистематично проводять облік знань учнів, внаслідок чого залишається не атестованою значна частина школярів. Недостатньо організована допомога учням, які мають незадовільні оцінки. Окрім цього, в деяких школах незабезпечено вчасної і якісної підготовки матеріалів до іспитів (розклади іспитів, картки, тексти, теми письмових робіт) відповідно до інструкції Наркомату освіти УРСР. У підсумку, рішенням бюро Тернопільського обкому КП(б)У райкоми КП(б)У та райвиконкоми зобов'язані вжити заходів щодо нормальної підготовки і проведення іспитів у всіх школах області [440, арк. 192–193].

Згідно з партійним статутом рішення обкому партії є обов'язковими для райкомів партії й низових партійних структур. Згадане рішення бюро обкому щодо шкільних іспитів у різні терміни було продубльоване райкомами партії. Зокрема, Монастириський райком КП(б)У після розгляду питання «Про стан підготовчої роботи до іспитів у школах району» своєю ухвалою спрямовує освітянських працівників району на виконання рішень бюро обкому партії з цього питання: фахівців райвно – підготувати і затвердити тексти письмових робіт до іспитів; вчителів шкіл – організувати всебічну допомогу відсталим учням у підготовці до іспитів. Окрім цього, райком партії проявляє певну ініціативу і розширює перелік заходів, передбачених обласним партійним керівництвом: доручає райвно скликати збори батьків для ознайомлення із завданнями та організаційними особливостями наступних іспитів, зобов'язує райком комсомолу підібрати актив для допомоги школам у підготовці до іспитів, а також вирішує скликати нараду керівників шкіл з питань підготовки й проведення іспитів. У постанові райкому мають місце господарські аспекти: зобов'язано голову райспоживспілки на період іспитів організувати

в школах роботу буфетiв, а голову райвиконкому – забезпечити вiдповiдальних працiвникiв райвно та iнших контролюючих органiв засобами пересування для перевiрки iспитiв у школах, у зв'язку з тим, закрiпити за ними коней прокуратури, райвиконкому та райфiнвiддiлу» [624, арк. 38].

Характерною ознакою впливу партiйних органiв на функцiонування закладiв освiти областi, на дiяльнiсть педагогiчних колективiв було прагнення поєднати навчальний i виховний компоненти навчального процесу з акцентом на виховному. Особливо чiтко це спостерiгається в роботi пiдконтрольних обкому i райкомам КП(б)У обласного i районних комiтетiв комсомолу. Власне навчальний процес цiкавив партiйнi й комсомольськi органи лише тому, що мiг виконувати роль «Троянського коня», на якому можна було безперешкодно увiйти в сферу виховної роботи й здiйснювати iдеологiчний вплив на школярiв i педагогiв. Показовою у цьому планi є доповiдь секретаря Монастириського райкому комсомолу про роботу в 1939 – 1940 звітному році. Сама назва роздiлу доповiдi, що стосується виховної роботи («Виховання дiтей в комунiстичному дусi та робота школи»), розкриває iдеологiчний змiст партiйно-радянського впливу на школу: констатацiя недолiкiв навчальної роботи дає пiдстави акцентувати увагу на необхідностi посилення комунiстичного виховання школярiв як єдиного ефективного засобу дiяльностi шкiльного колективу, шкiл району, всiєї областi. Пiсля кількох позитивних статистичних даних (в районi дiє 7 початкових, 23 неповних середнiх i 21 середня школа, якi на початок 1939 – 1940 навчального року вiдвiдували 5022 учнi) iлюструється фактичний шкiльний негатив: за навчальний рiк «вiдсiялися» 300 учнiв, залишилися на другий рiк навчання 18 старшокласникiв i 150 учнiв молодших класiв, перенесенi iспити на осiнь 20 старшокласникам i 300 учням молодших класiв. Також зазначається, що додатковi труднощi в органiзацiї навчального процесу склали вiдсутнiсть пiдручникiв iз багатьох предметiв, конкретних планiв переходу на нову систему навчання [627, арк. 24].

Усе це вимагає посилення роботи зi школярами в напрямi змiцнення дисциплiни й пiдвищення успiшностi, що можливо здiйснити тiльки в цiлiснiй системi комунiстичного виховання пiдростаючого поколiння. Доповiдь подає позитивну конкретику з дiяльностi районної комсомольської органiзацiї в напрямi вдосконалення навчально-виховного процесу в школах. З цiєї конкретики випливає висновок, що саме iдейно-виховнi заходи є запорукою вирiшення шкiльних проблем. Згадується про X пленум Монастириського райкому комсомолу, який розглядав питання роботи комсомольських органiзацiй у школi. Повiдомляється про постiйне вiдвiдування шкiл комсомольським активом району з метою надання учительським колективам практичної допомоги в органiзацiї навчально-виховного процесу. Комсомольськi активiсти органiзовують пiонерськi загони, провели в районi 28 шкiльних i 1 районну олімпіади, в яких брали участь 1000 учнiв, з них в районнiй – 204 учнi з 14 шкiл. Зi школярами у навчальний i канiкулярний перiоди органiзовуються екскурсії i походи, читання газет, рiзноманiтнi iгри, тематичнi бесiди «Хто такi юнi пiонери» i «Життя дiтей в СРСР i в капiталiстичних краiнах». Однак така робота ще не стала систематичною, нею охоплено недостатню кiлькiсть дi-

тей, мало організовано піонерських загонів, чим пояснюється відвідування окремих школярами церкви, пропуски ними занять у школі і порушення навчальної дисципліни. У підсумку, такий стан вимагає посилення роботи з виховання дітей в комуністичному дусі, відданості соціалістичній Батьківщині [627, арк. 24–25].

Радянська система освіти, що запроваджувалася на Тернопільщині, передбачала постійний ідеологічний контроль за позанавчальною діяльністю дітей. З огляду на це партійні, комсомольські органи та місцеві структури державного управління освітою безпосередньо вирішували питання організації позашкільного життя учнів краю, особливо в канікулярний період. Так, 13 травня 1940 р., напередодні літніх канікул, бюро Тернопільського обкому КП(б)У приймає постанову «Про хід підготовки до оздоровлення піонерів та школярів у 1940 році». Висновки партійного органу мають жорсткий характер: обласна міжвідомча комісія підготовкою до оздоровлення дітей в літній період займається недостатньо. Зокрема, у приміщеннях, підібраних для обласних літніх таборів, не проводиться ремонт, не завезене необхідне обладнання, а деякі райвиконкоми і райкоми КП(б)У, як-от Золотниківський, Усть-Зеленський, Буцацький, Почаївський та інші, взагалі не здійснюють роботи з організації районних таборів для піонерів та школярів.

У постанові бюро обкому поряд з організаційною конкретикою (затвердження двох обласних піонерських таборів у селі Червоний Городок Тлустенського району на 200 дітей і в селі Скоморохи Великобірівського району на 100 дітей, доручення обласним структурам забезпечити табори необхідним обладнанням і матеріалами), що має лише технічне значення, наголошується на основному – організації виховної роботи в піонерських таборах, для чого зобов'язано обком ЛКСМУ та облвикокомплектувати їх керівними та педагогічними кадрами, з якими до 01.06.1940 р. провести відповідний настановчий семінар [442, арк. 42–43].

Партійні та радянські органи краю не випускають із поля зору діяльності спеціальних навчальних закладів, зокрема, дитячих будинків, шкіл освіти дорослих і допоміжних шкіл. У спільній постанові бюро Тернопільського обкому КП(б)У і Тернопільського облвиконкому від 22 листопада 1940 р. наголошується, що облвико безвідповідально поставився до виконання попереднього рішення бюро обкому партії від 03 червня 1940 р. «Про стан роботи дитячих будинків області»: не підбрано і не затверджено керівних кадрів, а в окремі дитбудинки на керівну роботу потрапили випадкові люди; на низькому рівні ведеться виховна робота; в Заліщицькому, Боженківському дитбудинках не підбрані піонервожати, не організовано піонерзагонів, не скликаються педагогічні ради; окремі дитячі будинки знаходяться в антисанітарному стані, незабезпечені необхідним обладнанням і матеріалами. В ухвалі попереджено завідувача облвико щодо притягнення його до партійної відповідальності за самоусунення від керівництва та контролю за роботою дитячих будинків; доручено обкому ЛКСМУ підібрати кращих комсомольців для роботи вихователями в дитбудинках, а обласним торговельним організаціям і структурам матеріально-технічного постачання – забезпечити дитбудинки матеріалами й послугами, необхідними для їх нормального функціонування [553, арк. 164–165]. Ця постанова, як і вищезгадані, відповідає всім канонам і принципам

партійно-радянського керівництва й контролю за системою навчання та виховання дітей і молоді: ядром всіх постанов і рішень залишаються ідейно-виховні елементи, а кадрові та матеріально-технічні питання лише виступають їх кадрово-матеріальним забезпеченням.

Окрім дитячих будинків, в області формується мережа допоміжних шкіл: на початок 1940–1941 навчального року сформовано 7 підготовчих і 17 перших класів (288 учнів) у школах глухонімих Микулинецького району; 4 перших класи (48 учнів) – у Скомороській школі сліпих і 3 класи (45 учнів) – у Скомороській школі розумово відсталих Великобірківського району. У рішеннях, що стосуються такого типу шкіл, виховна робота не акцентується, наголос повністю зміщено в бік матеріально-технічних проблем (всі допоміжні школи знаходяться у пристосованих приміщеннях) і кадрових питань (для цих шкіл не вистачає 41 педагога, з них 22 вчителі для шкіл глухонімих, що вказує на відсутність спеціалістів із сурдопедагогіки) [787, арк. 11].

Якщо в партійних і державних документах, що стосуються закладів освіти, де навчаються діти з особливими потребами (вищезгадані школи глухонімих, сліпих, розумово відсталих), ідеологічний аспект практично не спостерігається, то в рішеннях щодо дитячих будинків, особливо організації виховної роботи серед дітей, найважливішим і найефективнішим засобом ідейно-морального впливу на молоде покоління визнано апробовану в Радянському Союзі систему трудового виховання. Такий підхід знайшов своє чітке вираження у постанові РНК УРСР від 13 травня 1941 р. «Про забезпечення належного трудового виховання і підготовки вихованців дитячих будинків до практичної діяльності в галузі сільського господарства», яку своїм рішенням від 16 червня 1940 р. «Про трудове навчання у галузі сільського господарства вихованців дитячих будинків» конкретизує до умов області Тернопільський облвиконком [787, арк. 12].

Обидві постанови однозначно вказують: основне покликання вихованців дитячих будинків – виробнича діяльність, насамперед у сфері сільського господарства. Цей принцип є безпосереднім виявом радянського (соціалістичного) аграрного кріпосництва, мета якого – закріплення вихідців із села за колгоспним виробництвом, позбавлення їх соціальної мобільності, максимальне звуження можливостей переходу до іншого соціального статусу (працівника неаграрної сфери). Постанова облвиконкому передбачала, що в дитячих будинках, окрім існуючої форми трудового професійно-виробничого навчання у майстернях, вводиться трудове навчання дітей в галузі сільського господарства. Наголошувалося, що виробничим трудовим навчанням у сільському господарстві насамперед охоплюються діти 12–15 років, які не навчаються у професійно-виробничих майстернях. Визначено профілі трудового навчання (рільництво, тваринництво, городництво-садівництво, бджільництво, шовківництво), а також його організаторів і керівників (досвідчені агрономи і зоотехніки, інші фахівці сільського господарства, які працюють в колгоспах, радгоспах, МТС, розташованих біля дитбудинків). Керівництво колгоспів, радгоспів і МТС було зобов'язане надати дитячим будинкам всю необхідну матеріально-технічну допомогу в організації трудового навчання дітей

у сільськогосподарській галузі, а голови виконкомів районних рад, на території яких знаходились дитячі будинки, – виділити для цих позашкільних навчальних закладів з наявних земельних фондів підсобні ділянки площею 8–10 га для охоплення всіх вихованців дитбудинків трудовим навчанням [787, арк. 11–12].

Особливе місце в системі заходів з радянської освіти на західноукраїнських землях займає організаційно-ідеологічна діяльність партійно-державних органів з ліквідації неписьменності і малописьменності серед населення краю. Залучення дорослого населення до навчання у відповідних школах і на спеціально організованих курсах стало одним із засобів впливу на формування свідомості й громадянської позиції жителів новоприєднаних територій. Все підпорядковувалось ідеологічним інтересам: грамотність населення була потрібна для більш продуктивного сприйняття різноманітного радянського пропагандистського матеріалу, а в процесі навчання грамоти вчителі шкіл і курсів транслювали через навчальний матеріал відповідний ідеологічний продукт, витриманий у «компартійному» дусі та придатний для формування соціалістичного (комуністичного) світогляду.

З цією метою затверджено план розгортання шкільної мережі освіти дорослих області на 1940–1941 навчальний рік (додаток 16). За тодішньою статистикою, в попередньому навчальному році в області працювало 11 неповних середніх шкіл для дорослих, де навчалися 962 особи. В 1940–1941 навчальному році число таких шкіл зросло до 24 (22 – у сільській місцевості) з контингентом 2395 учнів. В 1939–1940 навчальному році було набрано 6 підготовчих груп, де навчалися 189 учнів; через рік кількість таких груп зросла до 20, а число учнів – до 726. Позитивна динаміка закладена й у формування 5–7 класів неповної середньої школи для дорослих: у рік приєднання Західної України до УРСР на Тернопіллі таких класів було 27 з контингентом 684 учні, а вже в наступному навчальному році – 49 класів і 1669 учнів [445, арк. 183].

Однак всі школи для дорослих працюють у пристосованих приміщеннях, їх забезпеченість у педагогічних кадрах складала 62 %: при потребі 87 вчителів існує 34 вакансії, причому третина вакансій – вчителі української мови і літератури, що свідчить про невисоку стурбованість партійної та освітянської влади станом вивчення рідної мови, а вся увага зосереджена на забезпеченні викладання російської мови та літератури: вчителів української мови та літератури не вистачає в кожній другій школі для дорослих (у 12 із 24), а російської – лише в чотирьох [445, арк. 183].

Окрім шкіл для дорослих, в області організуються школи, курси та індивідуальні заняття з ліквідації неписьменності та малописьменності серед допризовників. Тернопільський обком КП(б)У і президія облвиконкому тримають на контролі і це питання. Бюро обкому партії на своєму засіданні 13 травня 1940 р. розглядає «Стан роботи з ліквідації неграмотності і малограмотності серед допризовників у Скалатському і Копичинецькому районах». Виявлені партійним органом недоліки підтверджуються фактичними даними: при наявності у Скалатському районі 106 неграмотних і 367 малограмотних призовників необхідна робота з ними не налагоджена, школу з ліквідації неграмотності і малограмотності, організовану

в районному центрі, відвідують 5–8 допризовників із 30 за списком; в Копичинецькому районі із 54 неграмотних допризовників на заняття з'являються 30–32, виховна робота з ними не проводиться, підручниками і навчальним приладдям вони незабезпечені. Згадані недоліки обумовили відповідне рішення, яке конкретизувала президія Тернопільського облвиконкому [445, арк. 184].

Облвиконком зобов'язав обласний відділ народної освіти, райвно та райвиконкоми організувати школи, гуртки та індивідуальне навчання неписьменних і малописьменних допризовників з 1 листопада 1940 р. до 1 травня 1941 р., підібрати для них кваліфікованих і перевічених вчителів. На державні, кооперативні, профспілкові та інші відповідні організації покладено відповідальність за матеріально-технічне і фінансове забезпечення навчального процесу серед призовників. Варті уваги окремі деталі постанови президії облвиконкому: для проведення занять з допризовниками дозволялося використовувати приміщення у державних і громадських організаціях і установах, будинки культури, клуби, читальні, «червоні кутки» на підприємствах, а при відсутності вчителів до проведення занять залучати кращих і перевічених культурмійців на громадських засадах. На райвно покладалася обов'язок забезпечити точний облік присутності допризовників на заняттях, а про факти пропусків інформувати райвиконкоми [445, арк. 184].

Такий підхід до навчання призовників засвідчував неослабну увагу партійних і радянських органів до мілітарних потреб радянського режиму: Червона армія мала отримувати поповнення солдатської маси новобранцями належної грамотності, що дозволяла б їм достатньою мірою засвоїти ази військової служби та постулати комуністичної ідеології. Навіть більше, ліквідація неграмотності і малограмотності допризовників мала за мету не тільки загальну грамотність майбутнього червоноармійця, а насамперед грамотність мовну – знання російської мови на рівні, необхідному солдату російськомовної Червоної армії для виконання своїх військових обов'язків. 17 листопада 1940 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення про вивчення російської мови призовниками до Червоної армії. Це рішення дублюють обласні комітети партії, в тому числі і Тернопільський обком КП(б)У, який зобов'язує облвно організувати вивчення російської мови допризовниками, спільно з райвно забезпечити навчальний процес необхідними кадрами, обладнанням і навчальними матеріалами, а окремо на райвно і райвиконкоми покладено функції контролю за заняттями, забезпечення стовідсоткового охоплення навчанням допризовників і неухильного відвідування ними занять. Безпосередній контроль за вивченням допризовниками російської мови здійснювали райкоми КП(б)У [583, арк. 71].

Радянізація системи освіти на західноукраїнських землях за необхідністю передбачає її структурування за взірцем радянського, тобто російського освітнього простору. Тому партійно-державне керівництво Тернопільської області вже у другому півріччі 1939–1940 навчального року прагне надбудувати над наявною у краї освітньою тріадою «початкова школа – неповна середня школа – середня школа» конструкції середньої спеціальної і вищої школи. У лютому 1940 р. обласна газета «Вільне життя» повідомляє: «За колишньої панської Польщі в Тернопільській

області не було ні одного вищого учбового закладу. Вперше відкривається вищий учбовий заклад в області – учительський інститут. Зараз проводиться перший набір студентів – 450 чоловік» [929, с. 4].

Повідомлення друкованого засобу масової інформації базувалося на постанові Тернопільського облвиконкому «Про утворення вчительського інституту у м.Кременці». У постанові зазначалося, що для забезпечення шкіл області кваліфікованим педагогічним кадрами потрібно 2287 учителів і потреба в педагогічних кадрах щороку зростатиме. Оскільки Народний Комісаріат Освіти УРСР не має можливості забезпечити школи області вчителями відповідних спеціальностей, виникла необхідність кадрового забезпечення шкільної освіти в області власними силами. З цією метою в Кременці відкривається дворічний учительський інститут з контингентом набору 900 осіб (по 450 у березні та серпні 1940 р.) [754, арк. 9].

Визнано за необхідне організувати мовно-літературний з російським та українським відділеннями, фізико-математичний, природничо-географічний та історичний факультети. Новостворюваному інституту передавалися приміщення колишнього Кременецького ліцею, крім навчальних площ, якими користувалася середня школа № 1. За інститутом закріплювався гуртожиток колишнього педагогічного ліцею. Кременецьку міську раду зобов'язали виділити для студентського гуртожитку додаткове приміщення не менш як на 600–700 місць, а також вжити заходи щодо забезпечення викладачів інституту квартирами. На обласний торговельний відділ покладено обов'язок безперебійного постачання студентської їдальні. Все господарство колишнього ліцею передавалося інституту для розширення та зміцнення його матеріально-технічної бази.

До Наркомату освіти УРСР направлено запит щодо відрядження до Кременця фахівця-будівельника з метою визначення контрольної суми і вартості будівельних матеріалів для завершення будівництва навчальних корпусів, і прийняття рішення про виділення необхідних ресурсів із централізованих фондів. Наступне і найважливіше прохання обласної влади до НКО УРСР стосувалося допомоги у забезпеченні Кременецького учительського інституту кваліфікованими кадрами [754, арк. 9–10].

Водночас здійснюється робота з формування мережі спеціальних, професійних навчальних закладів. З огляду на гостру потребу в учительських кадрах у школах області, особливо в сільських регіонах, йдеться насамперед про організацію педагогічних шкіл із прискореним терміном навчання. Рішенням Тернопільського облвиконкому на базі колишнього педагогічного ліцею відкривається педагогічна школа в Тернополі, причому реорганізація польського педагогічного ліцею в радянську педагогічну школу здійснюється за відповідним проектом обласного відділу народної освіти. Оголошено додатковий набір учнів на всі три курси школи з метою довести її контингент до 300 чоловік, а у зв'язку з тим, що в медшколі навчатимуться в основному учні з віддалених від обласного центру сіл і містечок, вирішується питання створення необхідної кількості місць у гуртожитку. Для цього Тернопільській педагогічній школі передається гуртожиток колишнього місцевого педагогічного ліцею та приміщення колишньої учительської бурси.

Одночасно були організовані педагогічні школи в Бережанах з контингентом 255 учнів і в Чорткові (300 учнів). Районні органи влади отримали доручення здійснити матеріально-технічне оснащення новостворених педагогічних шкіл, а обласний відділ освіти – забезпечити їх педагогічними кадрами і надати необхідну організаційно-методичну допомогу. За партійними органами, як завжди, залишається функція загального контролю і спрямування виховної роботи.

Не менша увага приділялася створенню спеціальних навчальних закладів професійно-господарського напрямку. В с. Білокриниця Кременецького району відкрився сільськогосподарський технікум з відділенням лісівників, розпочали роботу Кременецька школа механізації і професійно-технічне училище. В Тернополі створено технікум механізації та електрифікації сільського господарства, для матеріально-технічного забезпечення якого передаються націоналізовані міські будинки і дирекцію електростанції зобов'язано гарантувати йому безперебійне енергопостачання.

Про зрушення в галузі освіти повідомляють місцеві газети. Так, орган тимчасового управління м. Кременець «Сталінським шляхом» 2 грудня 1939 р. подає інформацію про діяльність слюсарсько-столярної школи в м. Вишнівець. У замітці наголошується, що у цій школі раніше навчалися лише діти осадників і куркулів, бо навчання було платним. Радянська влада таку плату відмінила, набуття професії стало безплатним і змогу навчатися в школі отримали діти робітників і селян-бідняків. Слюсарно-технічним відділенням школи керує колишній інженер, який за польської влади змушений був працювати в поміщицькому маєтку як звичайний робітник. Учні школи виявляють ентузіазм у теоретичному і практичному навчанні. Зокрема, вони перевиконують завдання у виробничих майстернях: на виготовлення виробу затрачають на 15–20 % менше часу, ніж передбачено нормою, зберігаючи відмінну якість продукції. «Школа має гарні перспективи, бо країна потребує працівників високої кваліфікації» [940, с. 2].

В обласному центрі діє технікум радянської торгівлі, якому передали матеріальну базу колишньої кравецької гімназії. Так само приміщення і майно колишньої Бережанської купецької гімназії передали на баланс обласної споживспілки для створення навчально-курсівого комбінату з підготовки кооперативних кадрів. Окрім згаданих, в 1940–1941 навчальному році в області починають функціонувати кілька інших спеціальних навчальних закладів: Вишнівецький технікум механізації сільського господарства, Заліщицький плодоягідний, Язловецький ветеринарно-зоотехнічний технікуми. Зазначено, що саме ці навчальні заклади, на відміну від інших, в основному забезпечені педагогічними кадрами [796, арк. 49].

Однак у діяльності всіх навчальних закладів області, за винятком небагатьох, виникли серйозні проблеми з формуванням контингенту студентів. Це стосувалося Кременецького учительського інституту, педагогічних шкіл, абсолютної більшості закладів освіти професійного спрямування. Ситуація склалася настільки критична, що на засідання бюро Тернопільського обкому КП(б)У 23 липня 1940 р. було винесено питання «Про стан набору студентів до Кременецького учительського інституту та педагогічних шкіл області».

Статистика проблеми викликала серйозну стурбованість партійних керівників області: на 492 місця в Кременецький учительський інститут було подано всього 110 заяв (22,4 % плану), до педагогічних шкіл області на 1050 місць – 212 заяв (20,2 %). Не кращим був стан набору до спеціальних навчальних закладів: Язловецький зоо-ветеринарний технікум – 90 заяв на 120 місць, Заліщицький плодоягідний технікум – 25 заяв на 60 місць тощо. Причину такого стану бюро обкому КП(б)У вбачало в незадовільній масово-роз'яснювальній роботі серед населення області, звуженні орієнтації на набір студентів головним чином із числа випускників середньої та неповної середньої шкіл з ігноруванням можливих абітурієнтів із числа дорослого населення. Обласному відділу народної освіти вказано на незадовільне виконання постанов Наркомату Освіти УРСР і бюро обкому КП(б)У щодо відрядження на навчання до інституту трьох-чотирьох учнів 7–10 класів з кожної середньої школи. Райкоми КП(б)У, обком ЛКСМУ, обкоми профспілок і відповідні районні партійні та державні органи отримали вказівки щодо усунення згаданих недоліків і надання необхідної допомоги керівникам навчальних закладів [489, арк. 30].

Проте до рішень вищого обласного партійного органу необхідно зробити суттєве зауваження: незадовільна статистика вступної кампанії до навчальних закладів області влітку 1940 р. обумовлена ще двома важливими причинами, про які на бюро обкому не йшлося. Перша: вступні іспити з історії СРСР і Конституції СРСР були серйозними перешкодами для молоді краю, не ознайомленої з такими новими навчальними дисциплінами, а з інших предметів, що виносилися на вступні іспити, була невідомою їх радянська навчальна програма. Друга причина – ідеологічний «відсів» серед вступників, багато з яких через минуле їх рідних і близьких взагалі втрачали шанси на вищу освіту за фактором ідейно-політичної неблагонадійності.

Необхідно врахувати той факт, що вступні іспити могли успішно скласти лише ті абітурієнти, які отримали відповідну базову освіту за часів польської влади, тобто в таких навчальних закладах, які радянською владою вважалися світоглядно ворожими, тобто антирадянськими, шовіністичними, націоналістичними і релігійно-реакційними. Тому в поле зору радянських каральних органів, насамперед НКВС, потрапляли практично всі випускники – жителі західноукраїнського регіону.

Згодом виявилось, що частина першокурсників Кременецького учительського інституту в минулому були членами політичних організацій і рухів, брали участь в національно-патріотичних, а в розумінні радянської влади – націоналістичних, акціях. Ідеологічна складова радянської освіти швидко далася взнаки: вже у квітні – травні 1940 р. в Кременці розпочалися арешти серед студентів учительського інституту, в основному колишніх учнів Кременецького ліцею, а також серед учнів середніх шкіл. Усім висунуто звинувачення в антидержавній діяльності. Багато заарештованих студентів інституту потрапили до Кременецької в'язниці, де в травні 1941 р. відбувся суд над 35-ма з них: 9 засуджено до смертної кари, 15 – до 10 років табірних робіт, інших – до різних термінів ув'язнення.

Уникнути репресій і водночас здобути освіту молода людина могла через вірно-піддане сприяння режиму, передусім – через активну діяльність в комсомольських

структурах. В учительському інституті створена перша в Кременці комсомольська організація, члени якої працювали із позаспільчанською молоддю, залучаючи її до конкретних акцій, що проводилися владними і каральними органами щодо місцевого населення. В області при райкомах і міськкомах комсомолу створювалися бойові оперативні групи, що залучалися до виконання завдань, визначених органами безпеки. Саме в таких структурах молоді люди могли підтвердити свою лояльність до радянської влади і цим самим значною мірою гарантувати своє майбутнє [272, с. 21–23].

Кожна система, яка опирається на безправ'я і насильство, мусить особливу увагу звертати на шкільництво і виховні проблеми, бо лише шляхом виховання молодого покоління в дусі своєї ідеології диктатура може сформувати уніформізм мислення, що є найнадійнішою запорукою існування режиму. Тому радянська влада оточує молодь дбайливою опікою і надає особливого значення виховним установам. Шкільництво і регламентація молоді в молодіжних організаціях спрямовані на формування молодих характерів і світоглядів на один взірєць – згідно з комуністичною доктриною та в інтересах радянського режиму. Після приходу в Західну Україну для оволодіння розумом і душею місцевої молоді більшовики застосовували власні випробувані методи виховання і навчання. Проте такі методи на західноукраїнському ґрунті швидко викликали негативну реакцію [88, с. 145].

Спочатку населення Західної України до реформованих і створюваних радянських шкіл віднеслося позитивно з огляду на їх зовнішній (україномовний) характер. Далося взнаки те, що версальська Польща фактично знищила українське шкільництво: із 3,5 тисяч українських народних шкіл за 20 років польського панування на українських землях залишилося 130. Українські вчителі були звільнені зі шкіл. До середніх і вищих закладів освіти українців приймали з великим обмеженням. Ситуація змінилася ґрунтовно з приходом Червоної армії: повсюдно почалося відродження української школи. З українських сіл зникли польські вчителі, а до організованих селянськими комітетами українських шкіл повертались українські вчителі. Була українізована шкільна адміністрація. За відновлюваною національною формою школи батьки не побачили її комуністичного змісту. Розуміння прийшло згодом, разом із запровадженням комуністичних порядків у школах, більшовицькою пропагандою, чужорідним керівництвом, тотальним шпигунством, засиллям російської мови, арештами студентської та учнівської молоді (заарештовували навіть 15-річних дітей) [88, с. 158].

До цього слід додати, що запроваджувану систему освіти представники молоді з різних верств населення сприймали як чужорідну і неефективну, яка мало враховує інтереси молоді людини. У такому плані цікавим є дослідження польського автора Штефана Бліхарського «Тернопільяни на старому батьківському шляху»: колишній учень третього класу Тернопільського педагогічного ліцею Адам Сольський скаржиться, що в реорганізованих радянською окупаційною владою педагогічних школах вже в листопаді 1939 року об'єднали I і II класи, чим внесли елементи хаосу та неорганізованості в навчальний процес. На заняттях, як згадує колишній ліцеїст, панувала атмосфера, далека від навчальної, а тому йому дове-

лося відмовитися від спроби здобути вчительську професію і піти працювати на цегельний завод.

Реконструкція навчальних закладів здійснювалася лише з урахуванням загальноносуспільних і регіональних потреб та інтересів. Реформування і передислокація освітніх установ часто ламала долі молодих людей, вносила небажані корективи в їх життєдіяльність. «З приходом більшовиків до Тернополя, – згадує колишній гімназист Тадеуш Ідзькевич, – нашу гімназію перетворили в технікум механізації та електрифікації сільського господарства, який через кілька місяців перевели до Кременця. З цієї причини я та інші мої ровесники змушені були припинити навчання і піти працювати». Зазнала організаційних змін і основна школа.

Вже у другій половині листопада 1939 р. були створені десятирічки з різними мовами навчання, а новостворені школи отримали інші номери. «Наша школа, – згадує колишня школярка Казимира Міхалек, – отримала номер 3. Було введено спільне навчання хлопців і дівчат, ліквідовано 7-денний робочий тиждень, а 6, 12, 18, 24 і 30 числа кожного місяця оголошені вихідними днями» [326, с. 206].

Нова влада змінила керівництво шкіл, реорганізувала педагогічні ради, до викладання залучила нових учителів. Водночас розпочалися спостереження і контроль за учнями старших класів, здійснювалися спроби завербувати серед них інформаторів. Окремих учнів викликали на розмови до НКВС, а вже через кілька місяців (у лютому – березні 1940 р.) розпочалися арешти серед студентської та шкільної молоді [327, арк. 206–207].

Реформуючи систему освіти на західноукраїнських землях, нова окупаційна влада зіткнулася з комплексом складних політичних, соціально-економічних і духовно-культурних проблем, які необхідно було вирішувати заради досягнення основної мети – радянської місцевої школи на всіх її рівнях.

Серед таких проблем пріоритетного підходу вимагали питання зміцнення, а подекуди і створення нової матеріально-технічної бази освітніх закладів і формування корпусу вчительських кадрів. Місцеве партійно-державне керівництво розуміло, що саме ці два чинники виступають запорукою успіху радянської освітньої політики на приєднаних територіях.

6.2. Матеріально-технічне забезпечення радянської освіти

Досліджуючи процеси радянської системи освіти на Тернопільщині у передвоєнний період, тернопільський науковець І. Зуляк зазначає, що становлення радянської системи освіти на західноукраїнських землях загалом і кожного місцевого навчального закладу зокрема вимагало вирішення двоєдиного завдання: зміцнення та розвитку матеріально-технічної бази і формування науково-педагогічних кадрів. Вирішення такого завдання ускладнювалося низьким матеріально-технічним рівнем існуючих навчальних закладів і фактичною відсутністю педагогічних кадрів, здатних запроваджувати у шкільне життя канони радянської школи та здійснювати навчально-виховний процес на нових світоглядних принципах [96, с. 29].

Зауважимо, що офіційна статистика свідчила про позитивну динаміку процесу матеріально-технічного забезпечення радянізації освіти на приєднаних територіях, тобто в шести областях Західної України: Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській. Вже на початку 1940–1941 навчального року тут функціонує 6496 шкіл (в Тернопільській області – 1177), серед яких 4037 початкових (на Тернопільщині – 745), 2174 семирічних (на Тернопільщині – 390) і 285 середніх (на Тернопільщині – 42). Контингент учнів досяг 1 млн 165 тисяч осіб (на Тернопільщині – 217 тисяч). Штат вчителів зріс до 33898 осіб (на Тернопільщині – 6680) [209, арк. 90].

Крім цього, в західних областях республіки створюється мережа дитячих будинків і шкіл-інтернатів. Дитячі притулки й інші подібні заклади, що існували раніше, реорганізовані у державні дитячі установи. На потреби освітньої сфери, яка перебувала у стані трансформації за радянським взірцем, із загального місцевого бюджету спрямовувалося близько двох третин коштів [209, арк. 90–91].

За фінансовою звітністю, в 1940 – 1941 навчальному році на утримання закладів освіти в західних областях УРСР асигновано 405 млн крб., у тому числі на утримання шкіл – близько 248 млн крб. і на шкільне будівництво – 14 млн крб. Слід зазначити, що нова влада не оминула увагою дітей з фізичними вадами. У другому півріччі 1939–1940 навчального року в регіоні працювало 14 спеціальних шкіл-інтернатів для глухонімих, сліпих і розумово відсталих дітей, а з 1940 – 1941 навчального року додатково відкрилися по одній школі-інтернаті в Луцьку, Тернополі, Дрогобичі і Станіславі. Всі спеціальні школи були забезпечені матеріалами й необхідним обладнанням для організації навчально-виховного процесу, зокрема для прищеплення учням трудових навичок [139, с. 45].

Спостерігалася позитивна динаміка шкільного будівництва і в передвоєнному 1941 р., що завершував останній мирний навчальний рік: його закінчували 4393 початкових школи, 2310 семирічних і 313 середніх шкіл; у цей рік контингент учнів досяг 1 млн 284 тис. осіб, а штат педагогів зріс до 37787 осіб; витрати на потреби освіти склали 546,8 млн крб. [296, с. 18].

В загальному бюджеті Тернопільської області, що рівнявся 150,4 млн крб., фінансування соціально-культурних витрат склало 97 млн крб. (64,7 %), з яких 75,9 млн крб., або 78 %, йшли на народну освіту (додаток 30). Однак слід зауважити, що до цього розділу бюджету включались асигнування на пресу (5,1 млн крб.), на мистецтво і кінофікацію (по 1,5 млн крб.), тобто «чисте» фінансування освіти становило 67,8 млн крб., або 89,3 %, загальних витрат бюджету по розділу «Народна освіта» і 69,7 % всіх соціально-культурних асигнувань з обласного бюджету. У підсумку, асигнування на освіту склали 45 % всього бюджету області [204, с. 15].

Розподіл коштів на освіту здійснювався в такий спосіб: на загальну освіту і виховання дітей та підлітків – 52,9 млн крб. (78 %), на підготовку і перепідготовку кадрів – 9,8 млн крб. (14,5 %), на загальну освіту та політосвітню роботу серед дорослих – 4,6 млн крб. (6,8 %), решта коштів йшла на інші потреби освітньої мережі [204, с. 16].

Бюджет дозволяв здійснити будівництво 51 школи та довести кількість українських шкіл в області до 981 (таблиця 13), а загалом утримувати 1186 шкіл з

контингентом учнів 194,6 тис. осіб і збільшити їх кількість на кінець року до 216,2 тисяч (таблиці 6; 22). На утримання загальноосвітніх шкіл з бюджету виділялося 44,2 млн крб. (65,2 % чистих витрат на освіту), з них передбачалося затратити 37,98 млн крб. на поточне обслуговування навчально-виховного процесу, 2,6 млн крб. – на вдосконалення навчально-матеріальної бази шкіл, 1,7 млн крб. – на здійснення капітального ремонту шкільних приміщень (додаток Р). Окрім цього, бюджет забезпечував організацію та утримання 40 дитячих садків на 1982 дітей, на що асигнувалося 1,6 млн крб., а також дитячих майданчиків для 6,5 тис. дітей, на що витрачалося 630 тис. крб. [204, с. 16] (таблиця 5).

Бюджетні асигнування були покликані профінансувати процес втілення в життя закону про обов'язкове навчання: семирічне – в селі, а в містах – у межах середньої школи. Обласний бюджет фінансово обслуговував зростання контингенту учнів 5–7 класів на 17158 осіб і учнів 8–10 класів – на 1880 осіб. Загалом по області учнівський контингент повинен був зрости на 21565 осіб. Це означало, що всі, хто закінчує 4 клас, навчатимуться у 5 класі, а випускники 7 класу продовжать навчання у 8 класі. По області загальний контингент учнів всіх шкіл мав зрости із 194591 до 216156 осіб, або на 11 %. Міські школи мали ріст учнівського контингенту з 41845 до 44829 (на 7,1 %), а сільські – з 152746 до 171327 (на 12,1 %) [204, с. 17] (таблиці 9; 10).

Отже, основний приріст наповненості шкільних класів припадав на сільські школи. Число учнів молодших класів у сільських школах зростало із 140 тис. осіб до 144,9 тис. (на 3,5 %), в 5 – 7 класах – з 12,7 тис. до 26 тисяч осіб (більш ніж удвічі). Особлива динаміка спостерігається в чисельності учнів старших класів загальноосвітньої школи. До 1939 р. у сільській місцевості таких класів не було, а з 1 вересня 1940 р. у 7 – 10 класах сільських шкіл вже навчалися 373 учні. У міських школах чисельність старшокласників зростала з 2,5 до 4 тис. осіб (на 61 %) (таблиці 7; 8).

Зростання контингенту учнів усіх категорій вимагало будівництва нових шкіл, що асигнувалося обласним бюджетом: були виділені кошти на будівництво 4 шкіл в містах і 47 шкіл у сільській місцевості на 8780 місць (24 початкових, 19 неповних середніх, 4 середніх). Для створення належних умов у середніх школах дітям з інших місцевостей бюджетом передбачено утримання 29 гуртожитків для проживання в них 1375 учнів, на що асигновано 483 тис. крб. [204, с. 17].

З бюджету виділялося 286,4 тис. крб. для навчання 6 тис. підлітків, які не мали змоги навчатись у попередні часи. На позашкільну роботу серед дітей виділялося 887 тис. крб., за рахунок яких створювалися нові типи закладів для дітей: Палац піонерів в обласному центрі, 13 піонерських клубів у районних центрах, обласна дитяча технічна станція, обласна екскурсійно-туристична станція, спортивна школа. На видатки по утриманню дитячих будинків асигновано понад 3 млн крб., які йшли на забезпечення 10 дитячих будинків на 1190 дітей і 6 шкіл-інтернатів для глухонімих і сліпих дітей – на 405 осіб. Окрім того, для надання патронажної допомоги 1143 дітям з бюджету виділялися 452 тис. крб.

Передбачалося асигнування цілком нової галузі освітньої сфери – ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослих (близько 1,4 млн крб.). На поча-

ток 1940 р. в області нараховувалося 80 тис. неписьменних і 40 тис. малописьменних. За рахунок бюджету забезпечувалося відкриття в усіх районах області шкіл і гуртків з ліквідації неписьменності, де навчалися 13577 неписьменних і 3105 малописьменних. У середніх школах міст області навчалися 1152, в сільських середніх школах – 1529 дорослих. Крім цього, через систему культосвітньої роботи навчанням було охоплено 29,5 тис. неписьменних і малописьменних [204, с. 18].

Значні кошти йшли на підготовку і перепідготовку кадрів через стаціонарні середні школи та через курсову мережу. Асигнування на підготовку кадрів склали 9,8 млн крб. Ці кошти, зокрема, йшли на організацію роботи сільськогосподарських шкіл (2,9 млн крб.), на курси середньої підготовки вчителів (1,7 млн крб.), на підготовку вчителів молодших класів (1,6 млн крб.), на підготовку спеціалістів масових професій (1,3 млн крб.), на курси вищої підготовки вчителів (1 млн крб.), на курси медичних працівників (384 тис. крб.), на фабрично-заводське навчання (287 тис. крб.). Системою середніх шкіл здійснювалась підготовка 3459 фахівців, з яких 1594 – в сільськогосподарських, 1595 – в педагогічних, 150 – в музичних і 120 – в медичних школах. У курсовій мережі здійснювали перепідготовку 2364 фахівців (2074 вчителі, 190 фахівці сільського господарства, 100 спеціалістів для системи торгівлі) [204, с. 18].

Фінансове забезпечення закладів освіти здійснювалося за рахунок бюджетних джерел, а тому перебувало під постійним контролем органів місцевої влади, які розподіляли кошти між навчальними закладами загалом (обсягом річних бюджетних асигнувань) і в окремих конкретних випадках (одноразові асигнування на непередбачені бюджетом витрати). Так, 20 грудня 1939 р. президія Тернопільського облвиконкому затвердила постанову про надання коштів обласним організаціям та установам бюджетної сфери (додаток Р). Серед 7 організацій, вказаних у постанові, 4 належить до освітньої галузі, і їм виділено більше 60 % розподіленої суми [689, арк. 1].

На цьому ж засіданні президії облвиконкому вирішувалося питання про виплату заробітної плати шкільним вчителям області. Про хід виплати зарплати педагогам доповідали голови повітових комітетів Зборова, Кременця, Копичинець, Тербовлі, а також завідувач облфінвідділу, який водночас був членом президії. Проблема аналізувалась у двох площинах: стан виплати заробітної плати і мобілізація коштів для забезпечення такої виплати. Президія облвиконкому відзначила належну організацію цієї роботи в Чортківському та Буцацькому повітах і вказала головам Зборівського, Кременецького, Копичинецького і Тербовлянського повітів на їх безвідповідальне ставлення до роботи з мобілізації коштів, особливо зі збору податків, чим було створено фінансові труднощі, зокрема у виплаті зарплати працівникам освіти та інших бюджетних галузей (медпрацівникам, культпрацівникам, службовцям різних установ).

Окрім цього, деякі повітвиконкоми допустили порушення у витрачанні бюджетних коштів (видача необґрунтованих позичок, незаконне списання боргів банками), внаслідок чого утворилася заборгованість по зарплаті вчителям і медпрацівникам: у Кременецькому повіті – 140,6 тис. крб., у Тербовлянському – 208,2 тис. крб., у Зборівському – 62,8 тис. крб. і у Копичинецькому – 55,5 тис. крб. Рішенням

президії облвиконкому голів згаданих повітових виконавчих комітетів зобов'язали забезпечити повне виконання касового плану збору податків і не пізніше 25 грудня 1939 р. ліквідувати заборгованість по зарплаті всім категоріям працівників бюджетної сфери, а на 1 січня 1940 р. створити місцевий бюджетний резерв у розмірі півмісячного фонду для забезпечення фінансування всіх заходів бюджетного характеру. Обласній конторі Держбанку доручено забезпечити повернення його повітовими філіями всіх сум, незаконно списаних із бюджетних рахунків.

Привертає увагу окремих пункт згаданого рішення: «Президія облвиконкому попереджає голів повітових виконавчих комітетів і завідуючих фінвідділами, що касове підкріплення з обласного бюджету повітам, які не забезпечують виконання прибуткової частини касового плану, надаватися не буде» та, крім цього, «жодної заборгованості до бюджету 1940 року не буде прийнято». Тут же вирішено оновити мережу організацій та установ бюджетної сфери новоствореними через доповнення списку діючих для врахування їх при складанні бюджету на 1940 р. Ця робота мала бути здійснена на повітовому рівні: голів повітових виконкомів зобов'язали «розглянути та затвердити мережу шкіл, лікарень, медпунктів, ветдільниць та інших установ, які необхідно внести до переліку діючих на 1940 рік по кожному повіту» [689, арк. 5–6].

З цього випливає, що розпорядники бюджету вищого рівня (в цьому разі обласного), який формувався за рахунок бюджетів нижчого рівня (в цьому разі повітових), всю відповідальність за фінансове забезпечення перекладали на розпорядників низового бюджету, котрі були зобов'язані поповнювати цей бюджет з місцевих джерел. Поповненням бюджету і його безпосереднім виконанням займалися низові управлінські структури, а вищі – лише його розподілом і контролем за використанням бюджетних коштів. Вирішення проблемних бюджетних ситуацій залежало від волі вищого (обласного чи республіканського) керівництва і часто мало всі ознаки суб'єктивного підходу з ігноруванням реальних обставин, що створювало передумови для формування корупційних схем у бюджетній сфері.

Особливим джерелом надходжень до місцевого бюджету були різноманітні платежі та податки з «нетрудового елемента». З цього приводу звернемося до постанови № 82 виконкому Тернопільської обласної ради депутатів трудящих від 15 березня 1941 р. «Про сплату грошей за навчання в школах з нетрудового елемента». Виконком зазначає, що облвно, райвно, райфінвідділи та директори шкіл приділили недостатньо уваги виконанню постанови № 860 РНК СРСР від 02.10.1940 р. про плату за навчання учнями середніх шкіл, батьки яких живуть з нетрудових прибутків.

Серед основних недоліків у цій справі називають визначення розмірів плати за навчання на підставі усних заяв учнів про майновий стан і прибутки їх батьків, а також занижене визначення контингенту учнів, які мають вносити плату за навчання. Постановою зобов'язано завідувача облвно та завідувача облфінвідділу забезпечити уточнення списків і ліквідацію заборгованості по оплаті за навчання учнями педагогічних шкіл, бібліотечної школи та середніх шкіл із сімей нетрудового елемента до 1 квітня 1941 р. Учні, батьки яких не внесуть плати за навчання в школах до згаданого терміну, будуть негайно відраховані зі шкіл [881, арк. 59].

Різноманітні виплати та податки з «нетрудового елемента» були складовою системи економічних репресій проти всіх і кожного, хто не був задіяним у сфері одержавленого (усуспільненого) аграрного чи індустріального виробництва або соціалістичної культури. Серцевиною такої системи виступав комплекс податків і плати за державні послуги. Показовими у цьому плані були податки із церкви і духівництва. Розмір податку зі священника інколи в десяток разів перевищував увесь його дохід, а за неоплачений податок загрожувало вивезення або ув'язнення. У містах священник як «нетрудовий елемент» за електроенергію платив у п'ять разів більше, ніж інші громадяни.

Ставлення радянської влади до «нетрудового елемента» ґрунтувалося на задекларованому комуністами принципі «хто не працює, той не їсть», бо праця поза суспільним сектором суспільно-корисною не вважалася, а її носіїв не відносили до продуктивної сили суспільства, і тим вони заслуговували «особливого» ставлення з боку влади. Плата за навчання була ефективним важелем фінансового тиску на «нетрудову» категорію населення [88, с. 139].

Вищезгадана постанова вказувала на два важливих моменти: по-перше, місцева влада для фінансування радянізації системи освіти за соціалістичним взірцем використовувала зовсім не соціалістичні джерела надходження коштів, тобто такі, які не були пов'язані із соціалістичною системою господарювання; по-друге, весь тягар забезпечення додаткових надходжень до місцевого бюджету, насамперед з неусуспільненого сектора виробничої і невиробничої сфери, лягав на плечі низових управлінських структур. Отже, місцеве керівництво на рівні районів, організацій та установ було зобов'язане докласти максимум зусиль до наповнення бюджетного «кошика», з якого вище керівництво (рівень областей і республіки) на свій розгляд виділяло кошти «низам» для фінансування діяльності з виконання поточних і перспективних завдань.

Органи влади систематично вживали заходи щодо фінансування і матеріально-технічного забезпечення організаційно-структурних змін у мережі освітніх закладів області. На засіданні президії Тернопільського облвиконкому 7 січня 1941 р. прийнято рішення про додаткове фінансування на 333,1 тис. крб. Язловецького технікуму у зв'язку зі збільшенням контингенту студентів із 70 до 120 осіб. З цієї ж причини (Тернопільський механічний технікум приєднано до Вишнівецької школи механізації і утворено Вишнівецький технікум механізації та електрифікації сільського господарства, що привело до зростання контингенту студентів) до бюджету Вишнівецького технікуму спрямовано 436,2 тис. крб. для його фінансового забезпечення до кінця навчального року [860, арк. 1].

Конкретні заходи матеріально-технічного забезпечення передбачалися для створення необхідних умов функціонування Тернопільської педагогічної школи, реорганізованої з колишнього педагогічного ліцею: «Передати педагогічній школі в Тернополі як навчальний корпус приміщення колишнього ліцею на вул. Міцкевича, 1. У зв'язку з тим, що в педагогічній школі навчаються і до неї вступають учні із сіл і повітів області й для них немає необхідних гуртожитків, передати медшколі колишній будинок гуртожитку педліцею на вул. Лелевеля, 14 і будинок

колишньої учительської бурси на вул. Сокола». Цим же рішенням новоствореній педагогічній школі у Чорткові (контингент 300 учнів) передавалося приміщення колишньої польської гімназії. Облвно і облфінвідділ були зобов'язані передбачити у бюджеті 1940 р. витрати на фінансування педагогічних шкіл у Тернополі та Чорткові, причому фінансування згаданих установ розпочати негайно, до затвердження їх бюджетів. У першочерговому порядку обидві педшколи мали бути забезпечені необхідною кількістю підручників, посібників і передбаченими для організації навчального процесу приладдями та матеріалами [860, арк. 4].

Питання матеріально-технічного й фінансового забезпечення діяльності навчальних закладів області перебувало у полі зору партійних органів, зокрема, бюро Тернопільського обкому КП(б)У, яке у постанові «Про підсумки роботи шкіл області за I півріччя 1939–1940 навчального року» зобов'язало обласний відділ народної освіти прискорити виконання триєдиного завдання: закінчити облік дітей шкільного віку, не охоплених школою; залучити їх до навчання та забезпечити відповідними підручниками, наочним обладнанням, навчальним приладдям і канцелярськими знаряддями. Для цього доручалося облвно, облкниготоргу та облспоживспілці звернутися до відповідних республіканських органів щодо надсилання в область необхідних матеріалів і предметів технічного забезпечення закладів освіти, а на місці – відкрити філії книготоргу у всіх районних центрах області.

У постанові бюро обкому КП(б)У звертається увага міської ради Тернополя на її безвідповідальне ставлення до забезпечення шкіл міста паливом. А тому Тернопільський міський обком КП(б)У, повітові комітети КП(б)У, Тернопільський міськвиконком і повітвиконкоми області отримали категоричне доручення до завершення навчального року забезпечити заклади освіти області необхідною кількістю палива і на своєрідний «додаток» до такого відповідального доручення – зобов'язання допомогти районним відділам народної освіти і дирекціям шкіл в організації «гарячих сніданків» при кожній школі [373, арк. 20–23].

Питання матеріально-технічного і фінансового забезпечення реорганізації шкільної мережі на місцях вирішується і на рівні райкомів КП(б)У. Монастирський райком КП(б)У у своїй постанові «Про підготовку шкіл району до 1940–1941 навчального року» звертає увагу завідувача райвно, голови міськради та інших відповідальних працівників району на надто «заспокійливе» ставлення до підготовки шкіл до нового навчального року за наявності низки недоліків: незавершене завезення палива, недостатнє забезпечення шкіл зошитами і підручниками, не готовий інтернат для дітей, незавершене будівництво школи у с. Григорівка та капітальний ремонт 10 шкіл (поточний ремонт по 12 школах завершений повністю) [619, арк. 100].

Райком КП(б)У зобов'язує відповідні установи району виконати до 20 серпня 1940 р. такі роботи: закінчити будівництво і капітальний ремонт шкіл, завершити завезення палива у школи (забезпеченість на нині – 84 %); вирішити питання постачання підручників (при необхідності 15 тис. примірників у наявності – 7,5 тисяч) і зошитів (при потребі 100 тис. у наявності – 14 тис. штук), а також допов-

нити наочного приладдя на суму 25 тис. крб. і парт – на суму 17 тис. крб. Окрім цього, просити Тернопільський обком КП(б)У зобов'язати облспоживспілку надати школам району необхідну для ремонту кількість скла і доручити торговельним організаціям організувати культбазар з продажу необхідних для учнів товарів [619, арк. 100–101].

Характерно, що основний зміст ухвал, прийнятих обласним і районними партійними органами та органами виконавчої влади з питань управління освітою, найбільшою мірою стосується матеріально-технічного і фінансового забезпечення діяльності закладів освіти. У постанові Тернопільського облвиконкому від 25 липня 1940 р. «Про підсумки 1939–1940 навчального року і підготовку до нового навчального року» категорично зазначається: «Підготовка до нового навчального року проходить незадовільно. Не закінчено укомплектування шкіл педагогічними і керівними кадрами. Ремонт і перехідне будівництво шкіл, виготовлення шкільних меблів, заготівля палива і придбання навчального шкільного приладдя проходить надто повільно, а в ряді районів (Кременецький, Тлустенський, Усть-Зеленівський, Скала-Подільський) практично не розпочато, що ставить під загрозу зриву початок навчального року.

Книготорговельні організації (облспоживспілка, облкнигокультторг) не організували закупку старих підручників, а облвно не довів торговельним організаціям потребу в підручниках у розрізі районів і шкіл». Із 12 пунктів постанови облвиконкому 7 стосується матеріально-технічного і фінансового забезпечення шкіл. Причому матеріально-технічна частина постанови характеризується чіткою конкретикою в обсягах, термінах і персоналіях виконавців, тоді як організаційно-кадрові, навчально-виховні та методичні заходи формулюються загальними фразами, без чіткого окреслення термінів, як-от, «укомплектувати райметодкабінети і школи області керівними та педагогічними кадрами», «провести повторну перевірку охоплення дітей школою», «виявити і повернути на педагогічну роботу вчителів, які працюють не за фахом», «забезпечити контроль і допомогу в роботі вчителів», «організувати куцтові методоб'єднання» тощо [500, арк. 45].

В економічній частині постанови все конкретизоване, а відповідальність – персоніфікована: «Головам райвиконкомів і міськрад закінчити прийом робіт поточного ремонту до 01 серпня 1940 року, а капітального ремонту і перехідного будівництва – до 15 серпня 1940 року, звернувши особливу увагу на якість виконаних робіт; зобов'язати керівників облплану та облвно, голів райвиконкомів і міських рад забезпечити об'єкти ремонту та перехідного будівництва шкіл будівельними матеріалами; райвиконкомам і міськрадам здійснювати контроль і надавати допомогу у проведенні ремонту і будівництва шкіл, затвердивши графіки прийому ремонтних і будівельних робіт; зобов'язати завідувача облфінвідділу до 15 серпня 1940 року забезпечити повне фінансування шкіл у підготовці до нового навчального року; зобов'язати голів райвиконкомів і міськрад до 15 серпня 1940 року завести паливо до шкіл з розрахунку повного забезпечення на весь паливний сезон в школах і квартирах вчителів, а облплану – забезпечити занарядження палива; зобов'язати обллісопромсоюз, облкоопторгліс та облмісцевпром виготовити пар-

ти відповідно до укладених з облвно угод; зобов'язати облспоживспілку і облкнигокультторг завезти потрібну кількість підручників, зошитів, шкільного письмового приладдя, класних журналів, учнівських щоденників до початку навчального року, а також повністю виконати план закупівлі старих підручників; облвно і райвно простежити за розподілом і використанням фондів зошитів, не допускаючи їх розбазарювання» [500, арк. 45–46].

Таку ж «технічну конкретику» зустрічаємо і в тих рішеннях облвиконкому, які стосуються окремих епізодичних заходів у сфері управління діяльністю освітніх закладів області, зокрема, в ухвалі щодо проведення січневих учительських конференцій у повітових центрах 02 січня 1940 року: «Повітовим відділам народної освіти спільно з повітвиконкомами забезпечити нормальну роботу січневих учительських конференцій, виділити для цього необхідні приміщення (приміщення для ночівлі вчителів, зали для пленарних і секційних засідань), транспорт, харчування, опалення приміщень та здійснити культурне обслуговування учасників конференції. Кошти для проведення січневих конференцій виділити із сум на методичну роботу та підготовку кадрів, склавши відповідний кошторис» [709, арк. 7].

Основним джерелом матеріального забезпечення навчальних закладів та органів управління освітою були обласні фонди будівельних, технічних, паливно-енергетичних, сировинних та інших матеріалів і ресурсів, розподілом яких займався обласний плановий відділ. Показовим у цьому плані виступає «План розподілу паперу із фондів першого кварталу 1941 року по Тернопільській області», підписаний головою облплану. Із однієї тонни паперу, передбаченого на потреби різних організацій та установ області, 600 кг виділено виконкомам районних рад, що можна означити як «першу групу потреб».

До «другої групи потреб» віднесені обласні фінансовий і земельний відділи та облвійськкомат, які отримали в сукупному по 30 кг паперу на квартал. Сюди ж необхідно зарахувати і народну освіту, яку в розподілі фондів представляли облвно, Обласний інститут удосконалення вчителів та освітянська торговельна організація «Укршкілпостач», що отримували по 30–35 кг паперу для потреб шкіл області та для внутрішніх потреб установи. Організації, віднесені до «третьої групи потреб», отримували по 20 кг паперу, а решта – по 5 – 10 [900, арк. 13].

Саме такий фондівий підхід до розподілу матеріалів створив можливості для породження корупційного принципу «вибити із центральних фондів», навколо якого оформилася корупційна схема «установа розпоряднику фондів – «гонорар», розпорядник фондів установі – додаткові фондіві матеріали».

Функціонував ще один офіційний, дозволений нормативами чинного законодавства шлях одержання додаткових засобів матеріально-технічного забезпечення навчального процесу із державних фондів – офіційне звернення керівництва навчального закладу до вищого (згідно з управлінською субординацією) керівного освітянського органу.

Прикладом може служити лист дирекції Кременецького державного учительського інституту від 22 серпня 1940 року до Тернопільського обласного відділу народної освіти з проханням «відпустити матеріали, необхідні для завершення

нового будівництва». Серед 26 найменувань – 50 м³ дощок, 300 м² фанери, 200 м² дубового паркету, 200 листів покрівельної бляхи, 3 тис. штук вогнетривкої цегли, 15 тонн цементу, 200 кг оліфи, карбід, кисневі балони, цвяхи, віконне скло, лінолеум, а також 30 л бензину і 40 л 96 % спирту [695, арк. 4].

Привертають увагу обсяги «заявки» на бензин і спирт. З цього приводу виникають кілька запитань: чому серед будівельних матеріалів виявився спирт? Чому для будівництва нового приміщення потреба у спирті виявилася більшою за потребу у бензині? Чи помітило таку невідповідність обласне керівництво? Яким чином і в яких обсягах облвно задовольнило прохання учительського інституту, невідомо. Однак з цього стає зрозумілим, що керівництво навчальних закладів постійно відчувало гостру потребу в матеріально-технічних засобах, а тому змушене було виявляти «господарську кмітливість і винахідливість», аби будь-яким способом здобути необхідний матеріальний ресурс для забезпечення навчально-виховного процесу.

Зазначимо, що навчальним закладам була надана, хоч і обмежена, можливість самостійно заробляти кошти для розширення, вдосконалення та утримання своєї матеріально-технічної бази. З цього приводу звернемося до одного оригінального документа, що зберігається у фондах Держархіву Тернопільської обл. Йдеться про наказ № 6381 заступника наркома освіти УРСР С. Бухало від 15 грудня 1939 року. Хоча цей наказ стосується Одеського державного педагогічного інституту, його наявність у Тернополі свідчить про те, що він був чинним і для вищих закладів освіти західноукраїнського регіону. В наказі зазначено: «...дозволити існування у складі Одеського державного педагогічного інституту таких підсобних закладів: а) пральня, б) столярна майстерня [690, арк. 1].

Вищезгадані підсобні заклади діють на основах повної самооплатності, без будь-якого фінансування з державного бюджету чи спецкоштів педінституту. Статут, план роботи, кошторис і звітність по цих закладах затверджує директор педінституту. Для перерахунку коштів і проведення розрахункових операцій по допоміжних закладах директору педінституту дозволяється відкрити окремий поточний рахунок в Держбанку згідно з дозволом НКФ УРСР № 5/258 від 16 травня 1938 року» [690, арк. 1].

Додатком до згаданого наказу служить наявне в цих же архівних фондах Положення про столярну майстерню педінституту, затверджене директором тодішнього Одеського державного педагогічного інституту. У положенні зафіксовано, що майстерня організована на підставі цитованого нами наказу № 6381 з метою здешевлення і покращення робіт з культурно-побутового обслуговування студентів і господарського обслуговування інституту. Зазначено, що майстерня входить до складу адміністративно-господарської частини інституту, але існує поза бюджетом інституту на засадах госпрозрахункової одиниці із самостійним балансом, здійснюючи всі свої фінансові операції через поточний рахунок у Держбанку, який відкритий для допоміжних структур інституту. Майстерня має виробничу програму, кошторис і штат, затверджені помічником директора педінституту з адмінгоспчастини, і виконує всі роботи за цінами, затвердженими ним же. Облік і

звітність майстерні перебуває у безпосередньому підпорядкуванні головного бухгалтера інституту. Прийом, звільнення і переведення працівників майстерні здійснюється наказом помічника директора педінституту з адмінгоспчастини за поданням завідувача майстерні. Завідувач майстерні виконує всі функції, необхідні для забезпечення господарських і виробничих потреб майстерні і несе персональну відповідальність за дотримання правил техніки безпеки, протипожежних заходів, санітарних та інших правил, обов'язкових для підприємств усупільненого сектора. Однак баланс і річний звіт майстерні затверджує директор педагогічного інституту [693, арк. 2].

Така детальна регламентація діяльності госпрозрахункової одиниці начального закладу свідчила про можливість цієї господарсько-економічної структури самостійно здійснювати виробничу діяльність, а отже, і виконувати функції додаткового джерела матеріально-технічного забезпечення науково-педагогічного і навчально-виховного процесів. Сама декларація нормативної мети діяльності столярної майстерні («здешевлення обслуговування») – вказує на майстерню як позабюджетне джерело задоволення матеріальних потреб навчального закладу.

Привертає увагу і те, що в положенні про майстерню нічого не говориться про використання її як навчально-практичної бази трудового навчання і виховання студентів чи про участь студентів у виробничому процесі як форму виробничої практики, передбаченої навчальними планами багатьох педагогічних спеціальностей. Згодом досвід одеситів був запозичений тернополянами: виробничі структури у різних їх формах і масштабах почали працювати в різних навчальних закладах області (Кременецькому учительському інституті, технікумах, професійно-технічних училищах).

До формування та розширення навчально-матеріальної бази реформованих і новостворюваних навчальних закладів західноукраїнських областей залучалися вищі заклади освіти Східної України, що здійснювалося різними способами. Показовим у цьому плані був зв'язок Кременецького учительського інституту з Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка – столичним навчальним закладом, заснованим століття перед цим на базі перевезених до Києва матеріально-технічних ресурсів і навчально-методичного обладнання, в тому числі бібліотеки, ліквідованих у Кременці з відомого Волинського ліцею.

Керівництво учительського інституту звернулося до свого історичного освітнього спадкоємця щодо допомоги у справі забезпечення навчального процесу науковою і навчально-методичною літературою. Дирекція університетської бібліотеки у листі-відповіді заявила про готовність допомогти інституту за змістом прохання, насамперед в інформуванні про періодичні видання, необхідні навчальному закладу у підготовці фахівців, що можна повноцінно здійснити лише з урахуванням профілів підготовки та спеціальностей, за навчальними планами яких працює інститут. Окрім цього, бібліотека університету надала інституту інформацію про республіканські та союзні видавництва і книготорговельні організації, що здійснюють розповсюдження академічної літератури для вищих закладів освіти, як-от, відділення «Академкниги» АН СРСР у Києві, книжковий магазин «Київ»

АН УРСР, а також бібліотечні колектори «Укркнигокультторгу», який постачає літературу бібліотекам України, і Московський колектор наукових бібліотек. Саме до них необхідно звертатися керівництву навчальних закладів щодо поповнення книжкового фонду своїх бібліотек [694, арк. 3].

Столичні фахівці пропонують провінційним колегам скористатися послугами системи «Книга – поштою», для чого необхідно попередньо ознайомитися з бібліографічними виданнями Всесоюзної книжкової палати та книжкової палати УРСР. Серед столичних рекомендацій кременчанам акцентована пропозиція передплатити кілька бібліографічних видань, насамперед «Книга і пролетарська революція», «Марксистсько-ленінська література», «На допомогу марксистсько-ленінській освіті» (всі – російською мовою). Дирекція університетської бібліотеки обіцяє: «З отриманням від вас даних про профіль вашого закладу ми, можливо, зуміємо надіслати вам деякі видання нашого університету» і пропонує: «Були б вам вдячними за інформацію щодо можливості отримати від вас у формі обміну чи купівлі видання, що опубліковані західноєвропейськими мовами протягом 1914–1939 рр. з таких дисциплін, як фізика, математика, зоологія, ботаніка, геологія, географія, література, історія, юридичні науки, лінгвістика» [694, арк. 3].

До листа додано список журналів і газет, передплачених бібліотекою університету на 1940 р. і необхідних для інформаційного забезпечення навчально-виховного процесу. Серед 261 періодичного видання лише 40 – україномовні. Причому до обов'язкових для використання у науково-педагогічній роботі віднесені «Антирелігійник», «Безбожник», «Большевик», «Більшовик України», «Большевицкая печать», «Блокнот агитатора», «Ворошиловский стрелок», «За комуністичне виховання дошкільника», «За більшовицьку пропаганду і агітацію», «Коммунистическое строительство», «Комсомольский пропагандист», «Комуністична освіта», «Политпросветработа», «Под знаменем марксизма», «Партийное строительство», «Пропагандист», «Партійний робітник України», «Сталинское племя», «Комсомольская правда», «Молодой колхозник» і т.п. [696, арк. 9].

Про ідеологічний акцент інформаційно-літературного забезпечення навчального процесу свідчать штучно заідеологізовані назви періодичних видань за тематикою різних наукових профілів і сфер суспільного життя: «Вопросы советской торговли», «Красный библиотекарь», «Советская музыка», «Советское студенчество», «Советское фото», «Советская наука», «Советская агрономия», «Советские субтропики». Крім них, «советскими» виявилися ботаніка, Арктика, мистецтво та багато іншого. За назвами періодичних видань все інше потрапляє під категорію «соціалістичне»: «Соціалістична культура», «Соціалістичне сільське господарство», «Социалистическое животноводство», «Соціалістичне тваринництво», «Социалистическое земледелие» [696, арк. 12].

Якщо весь перелік періодичних видань привести до спільного знаменника, то інформаційно-літературне забезпечення науково-педагогічного і навчально-виховного процесів у вищому закладі освіти має бути «комуністичним», «радянським», «соціалістичним» – і ніяким іншим, бо навіть природничо-наукові дисципліни і галузі аграрної науки повинні мати ідеологічне «забарвлення».

Забезпечення навчальних закладів, насамперед загальноосвітніх шкіл, навчальною літературою, наочним і письмовим приладдям здійснювало Українське об'єднання державної торгівлі «Укркниготорг», що мало свої контори в усіх областях України. Підрозділи «Укркниготоргу», бібліотечні колектори здійснювали планове комплектування шкільних бібліотек соціально-економічною, художньою, дитячою, педагогічною та іншою літературою для позашкільного читання учнів і для вчителів. Книги надсилалися школам в оправі та з повною бібліотечною обробкою.

У каталозі «Укркниготоргу» на 1941 р. поміщене звернення Народного комісаріату освіти УРСР і керівництва «Укркниготоргу» до місцевих відділів народної освіти, обласних контор і спеціальних магазинів «Укркниготоргу», до керівників шкіл з пропозицією впорядкувати забезпечення шкіл необхідною літературою, навчальним обладнанням і наочним приладдям через своєчасне укладання відповідних угод навчальних закладів із «Укркниготоргом». Бланки угоди і перелік наявних елементів навчально-матеріальної бази містилися в каталозі, який пропонував наочне приладдя та обладнання для 12 шкільних предметів (з історії та географії наочність була російськомовною). Вказувались адреси обласних контор «Укркниготоргу» та бібліотечних колекторів і наголошувалося: «Вимагайте в магазинах «Укркниготоргу» твори Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна». Найдорожчим наочним обладнанням, запропонованим каталогом, був комплект плівок для аლოსкопа з історії ВКП(б) – 196 крб. Водночас аналогічні плівки з історії країни коштували до 20 крб. [295, с. 3–64].

Слід зауважити, що у формуванні навчально-матеріальної бази школи дирекція навчального закладу орієнтувалася на вказівки та інструкції НКО РРФСР. Таким, наприклад, був посібник для вчителів «Оборудование лаборатории по физике в средней школе» [212, с. 3–63]. Оперативно здійснювався перехід на нові радянські посібники. З україномовними підручниками особливих проблем не виникало: поліграфічні підприємства УРСР надрукували додаткові тиражі. Для польських шкіл посібники з точних наук перекладалися з відповідних російських. У січні 1940 р. до західних областей УРСР надіслали 7 млн нових підручників. Для створення польських посібників з гуманітарних дисциплін терміново організували авторські колективи. Першоелементом матеріальної бази навчального закладу є навчальні приміщення. До квітня 1940 р. під дитячі установи, школи й інші навчальні заклади передано 439 будинків, конфіскованих у «класових ворогів». Також було здійснено прибудови до існуючих шкільних споруд, які потребували розширення [126, с. 4].

Однак у формуванні, збереженні та використанні матеріальної бази місцевих навчальних закладів склалася специфічна проблема – масове захоплення шкільних приміщень організаціями та установами, які до системи освіти не мали жодного стосунку. Підтвердженням того, що згадане явище носило повсюдний характер, виступає спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 11 жовтня 1940 р. «Про використання шкільних приміщень не за призначенням». Дане питання вивчалось і на рівні Тернопільського обкому КП(б)У та Тернопільського облвиконкому. Відповідальним працівникам облвиконкому та облвно було доручено перевірити фактичний стан використання шкільних приміщень в області.

У доповідній записці, де відображені результати перевірки, вказано на цілий ряд фактів захоплення шкільних площ іншими організаціями і навіть службовими особами. На підставі матеріалів перевірки президія Тернопільського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У 13 листопада 1940 р. приймають спільну постанову, в якій зобов'язують голів райвиконкомів і секретарів райкомів КП(б)У забезпечити звільнення і передачу відділам народної освіти шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням: у Бучацькому районі – школу III ступеня м. Бучач (від нарсуду), у Бережанському районі – початкову школу с. Гиновичі (від кооперації), у Катербурзькому районі – неповну середню школу с. Горинка (від райздороввідділу) і початкові школи сіл Дедеркали та Підгайці (від кооперації), у Микулинецькому районі – неповні середні школи сіл Настасів і Серединки (від сільрад), у Підволочиському районі – перший поверх неповної середньої школи м. Підволочиськ (від сільради, комунвідділу та шляхвідділу), у Пробіжнянському районі – неповні середні школи сіл Товстенке і Кривеньке (від медпункту і квартири), у Скалатському районі – неповну середню школу с. Остап'є (від сільради), у Струсівському районі – дві кімнати (класи) неповної середньої школи с. Дарахів (від сільради), у Чортківському районі – початкові школи сіл Заболотівка, Слобідка, Шульганівка, Залісся, Колодзяни (від сільрад, кооперації, молочарні та клубу). Додатково районне керівництво було зобов'язане виявити і негайно звільнити всі шкільні приміщення, що не зазначені в цьому рішенні, але використовуються різними установами та особами. Такі приміщення мають бути негайно передані міськвню та райвно [551, арк. 114].

Відсутність необхідної кількості навчальних площ у функціонуючих закладах освіти та шкільних приміщень у більшості населених пунктів актуалізувала проблему шкільного будівництва, особливо приміщень для середніх шкіл. Вже на перший квартал 1940 р. заплановано будівництво середніх шкіл у Тернополі, Збаражі, Кременці та Підгайцях [756, арк. 29].

Слід зауважити, що питання розширення матеріально-технічної бази освітніх закладів низового рівня шляхом будівництва нових приміщень перебувало на постійному контролі обкому КП(б)У та облвиконкому. У постанові від 25 липня 1940 р. «Про підсумки 1939–1940 навчального року та про підготовку до нового навчального року» Тернопільський облвиконком вказує на незадовільну діяльність керівництва окремих районів із організації робіт по завершенню перехідного будівництва шкіл [500, арк. 45].

Для виправлення ситуації облвиконком зобов'язує облвно, облплан, райвиконкоми і міськради до 15 серпня 1940 р закінчити і прийняти роботи з капітального ремонту та перехідного будівництва шкіл, для чого забезпечити ці об'єкти необхідними будівельними матеріалами, а при їх прийманні особливу увагу звернути на якість виконаних робіт [500, арк. 46].

Не залишилася поза контролем обласної влади і сільська школа: 13 листопада 1940 р. Тернопільський обком КП(б)У і Тернопільський облвиконком спільним рішенням затверджують «План капітальних робіт на четвертий квартал 1940 року по облнаросвіті (об'єкти сільського шкільного будівництва за рахунок по-

залімітних капіталовкладень)». До плану включено 40 сільських шкіл у 20 районах області: Бережанському – Нараївська; Білобожницькому – Криволудська і Черкашівська; Борщівському – Вовківська і Шершенівська; Буцацькому – Білявська; Вишнівецькому – Котюжинська, Кунинецька, Чайчинська, Колодненська; Гусятинському – Суходільська і Городинська; Гримайлівському – Калагарівська і Лубківська; Заложцівському – Олівська; Золотниківському – Гниловодівська і Беневська; Збарзькому – Великолуб'янківська; Копичинецькому – Верховецька і Карашівська; Козівському – Хоробрівська, Великоплавучанська, Теофіпільська, Августівська; Кременецькому – Сапанівська і Дунаївська; Ланівецькому – Ванжулівська; Монастириському – Григорівська, Ізабельська і Вичилчанська; Мельницькому – Іване-Пустенська; Микулинецькому – Буцнівська і Юзефівська; Підгаєцькому – Яблунівська і Угринівська; Пробіжнянському – Соктринська; Підволочиському – Богданівська, Супранівська і Підволочиська; Струсівському – Різвянівська [548, арк. 103].

Конкретний і персональний контроль за виконанням робіт на зазначених об'єктах покладався на керівників райвиконкомів і райвно, а загальний – на облвно. Якщо вищезгадана постанова стосується загального стану справ із шкільним будівництвом в області, то в інших своїх рішеннях облвиконком неодноразово адресується до конкретних об'єктів і приймає ухвали щодо персональної відповідальності керівників окремих управлінських чи господарських структур.

Зокрема, постановою «Про будівництво шкіл в Тербовлянському і Новосільському районах» облвиконком зазначає, що виконками згаданих районних рад не виконали вказівок обласного керівництва щодо початку робіт з будівництва шкіл в районах з березня 1941 р. З асигнованих 153 тис. крб. для будівництва Новосільської школи і 170 тис. крб. для Малівської та Ілавчеської шкіл Тербовлянського району на початок травня 1941 р. не освоєно жодного карбованця, і будівельні роботи фактично не розпочато. Виконком Тербовлянської районної ради обмежився призначенням виконроба для будівництва шкіл в селах Ілавче та Малів, а виконком Новосільської райради навіть не призначив виконроба і не організував виконробського пункту.

Свою постановою від 5 травня 1941 р. облвиконком вказав головам виконкомів Новосільської і Тербовлянської районних рад на неприпустиме «затягування» термінів початку будівельних робіт і зобов'язав їх негайно приступити до заготівлі місцевих будівельних матеріалів і розпочати будівельні роботи з тим, щоб закінчити будівництво шкіл у передбачені облвиконкомом терміни. Завідувача облвно зобов'язано забезпечити організаційно-технічний нагляд за будівництвом шкіл [911, арк. 39].

Широкий фронт робіт у шкільному будівництві намічався на 1941 р. На засіданні бюро обкому партії 6 березня 1941 р. було затверджено «План закінчення будівництва сільських шкіл по Тернопольській області на 1941 рік і на перший квартал 1941 року». Зауважимо, що план на перший квартал 1941р. затверджувався в останній місяць кварталу, що стало управлінсько-організаційною традицією тодішніх планових структур, зокрема планового відділу облвиконкому. Планом передбачалося

протягом 1941 р. завершити будівництво 21 школи у 18 районах. На будівництво виділялося 1,3 млн крб., з яких 350 тис. крб. мали бути освоєні в першому кварталі року. Найбільше коштів спрямовувалось на завершення будівництва неповних середніх шкіл: у Новому Селі (Новосільський район) – 152 тис. крб., в с. Годів Зборівського району – 125 тис. крб. До кінця року до ладу повинні були стати 11 неповних середніх, 1 середня (с. Нижбірок Гусятинського району) і 9 початкових шкіл. На проектно-кошторисні роботи йшло всього 15 тис. крб., з них 10 тисяч – у першому кварталі [569, арк. 129]. Слід зауважити, що із 21 школи, будівництво яких планувалося завершити в 1941 р., фундамент 16-и закладено за часів панської Польщі в 1937–1938 роках. Запланована кількість учнівських місць у цих школах наближалася до 4,5 тисяч, а потужність рівнялася 100 м³ на 1 учня. Складною була ситуація із технічною готовністю шкіл до введення в дію. Станом на березень 1941 р. на 80–85 % були готовими до відкриття неповні середні школи в селах Улашківці Чортківського району, Оліїв Залозецького району і Бенева Золотниківського району, будівництво яких розпочалося в 1937 р. і мало завершитись до 1 червня 1941 р. Стан готовності решти шкіл не перевищував 50 %, а окремих (ПШ с. Заболотівка Чортківського району, НСШ с. Ілавче Тербовлянського району, ПШ с. Михайлівка Катербурзького району, НСШ с. Годів Зборівського району) – був меншим 20 %, хоча їх будівництво розпочалося ще в дорадянський період [579, арк. 210]. Основним терміном введення в дію новозбудованих шкіл визначався початок серпня 1941 р. навіть для тих шкіл, відсоток технічної готовності яких був меншим 20 %. Але війна внесла свої корективи у завершення шкільного будівництва в області.

Одночасно з формуванням матеріально-технічної бази місцевої загальноосвітньої школи йде робота з організації діяльності позашкільних навчально-виховних закладів, насамперед дитячих садків. Президія Тернопільського облвиконкому 5 квітня 1940 р. затверджує мережу стаціонарних дитячих садків по Тернопільській області. У містах області таких садків нараховується 29 на більш як 1600 дітей (3 – у м. Тернопіль, по 2 – в Бережанах і Кременці, по 1 – в решті міст області). На 1 дитячий садок в основному припадало по 50 дітей, лише в Тернополі, Бережанах, Чорткові та Кременці – по 70 – 80. Сільська мережа стаціонарних дитячих садків була дуже обмеженою – всього 5 дитсадків: у с. Увисла Копичинецького району (25 дітей), с. Денисів Козлівського району (30 дітей), с. Великі Гаї Микулинецького району (50 дітей) і в селищах Шумське та Почаїв – по 30 дітей [763, арк. 14–15].

Для пом'якшення проблеми дефіциту дошкільних дитячих закладів місцева влада формувала мережу сезонних дитячих садків на літній період (липень – серпень). На літо 1940 р. по області було заплановано 175 таких садків з контингентом 4375 дітей. Зокрема, в Бережанському районі організовувалося 10 дитсадків (250 дітей), у Чортківському – 8 (200 дітей), в Буцацькому, Копичинецькому, Кременецькому і Тербовлянському – по 7 (по 175 дітей у кожному районі), Борщівському, Збаразькому, Скалатському – по 6 (по 150 дітей в кожному районі), в Гримайлівському та Шумському – по 5 садків (125 дітей у кожному районі). У решті районів – по 3–4 сезонних дитсадки з контингентом дітей по 75–100 дітей в кожному районі [764, арк. 15–16].

Визначалися конкретні заходи із матеріально-технічного забезпечення сезонних дитячих садків. На голів райвиконкомів покладалась персональна відповідальність за відкриття таких дитсадків з виділенням для них відповідних приміщень і забезпеченням оздоровчої кампанії для всіх дітей і працівників сезонних дитсадків. Для обстеження і формування списків дітей, які потребують оздоровлення через профілактично-оздоровчі заклади, створювалися відповідні лікарські комісії. За рахунок коштів, які поступають від батьків як оплата 25 % витрат на утримання дітей, збільшувався контингент дітей в сезонних дитсадках на 875 осіб. Завідувач облторгвідділу був зобов'язаний систематично й безперервно постачати в сезонні дитячі садки продукти харчування, посуд, необхідну постільну білизну тощо. На завідувача облкниготоргу покладено обов'язок до 15 квітня 1940 р. забезпечити дошкільні установи методичною літературою, а облкоопспілку – іграшками та іншим дидактичним матеріалом. Для кадрового забезпечення сезонних дитячих дошкільних структур у Тернополі та Чорткові відкрилися одномісячні курси педагогів-вихователів в кількості по 70 осіб [764, арк. 16].

Така увага партійно-державних структур до роботи з дітьми свідчила, що радянська система навчання та виховання спрямовується на оволодіння душами дітей вже з дошкільних років їх життя, а для цього застосовувалися всі засоби партійного контролю та методи матеріалістичного, комуністичного світогляду. Дитячі садки були покликані виховувати з 3–10-літніх дітей «сталінські кадри», як колись турки з полонених дітей виховували яничарів. Тому радянська влада не шкодувала коштів на дитячі садки, навіть розміщувала їх у найкращих будівлях з парками, відібраних у колишніх вельмож, і намагалася обставляти їх розкішно і вимогливо.

Розрахунок полягав у тому, щоби побут у дитсадках надовго залишався у дитячій пам'яті, а також формував у батьків симпатії до радянської влади, яка дала дітям у дитсадках те, чого вони не мали вдома: в дитячих садках було чимало іграшок, музичних інструментів, у тому числі фортепіано, добротні красиві меблі, килими. Крім цього, вихователі дошкільних закладів мали за обов'язок політично правильно впливати на батьків своїх вихованців [88, с. 164–166].

Ще один напрямок роботи місцевих органів влади у сфері позашкільних установ – впорядкування мережі дитячих будинків і організація виховної роботи серед їх контингенту. Ця робота здійснювалася відповідно до постанови РНК УРСР від 26 лютого 1940 р. «Про організацію дитячих установ, дитбудинків, дитсадків і шкільних інтернатів у західних областях УРСР». На виконання постанови вищого органу виконавчої влади в республіці президія Тернопільського облвиконкому затверджує мережу та контингент дитячих будинків на території області: в Березанах – на 150 дітей, в с.Нирків Тлустенського району – на 120, в Тернополі – на 110, в Бучачі, Підгайцях і Чорткові – на 100 дітей в кожному [769, арк. 17].

Додатково передбачалося підібрати в районах області ще 6 приміщень для організації в них 3 дитячих будинків і 3 шкіл-інтернатів (для глухонімих дітей – на 75 осіб, для сліпих – 75, для розумово відсталих – 30). Діючі на ту пору дитячі будинки включаються в загальну мережу, підпорядковану облвиконкому і облвно,

які зобов'язані укомплектувати штати дитбудинків директорами і кваліфікованими педагогами-вихователями. Для цього пропонується організувати тримісячні курси підготовки і перепідготовки вихователів дитячих будинків. Передбачалося заснування виробничої майстерні навчального характеру при кожному дитячому будинку шкільного типу. З метою ліквідації бездоглядності і безпритульності планувалось охопити дитячими будинками близько 600 безрідних дітей. У дитячих будинках виникла проблема «переростків», які за віком вже не могли належати до контингенту цих спеціальних дитячих закладів [769, арк. 18].

Облвиконком вирішив згадане питання методом «рознарядки», зобов'язавши окремі обласні організації та установи розмістити на своїх підприємствах «переростків» з дитбудинків: обласне земельне управління – 25 осіб, обласне управління харчової промисловості – 20 осіб, обласне управління місцевої промисловості – 20 осіб, обласний торговельний відділ – 15 осіб, обласна промислова рада – 25 осіб. Були передбачені конкретні заходи щодо формування і розширення матеріально-технічної бази дитячих будинків, в тому числі в напрямі їх часткового самозабезпечення. Зокрема, новоствореним дитячим будинкам надавалися ділянки по 5 га орної землі, по 2 пари коней, по 5 корів, по 5–6 свиней, а дитбудинку с. Нирків Тлустенського району – 8 свиней [769, арк. 17–19].

Діяльність позашкільних навчальних закладів області перебуває під постійним контролем обкому КП(б)У. Робота педагогічних колективів і стан матеріально-технічної бази позашкільних виховних установ включаються до порядку денного спільних чи роздільних засідань бюро обкому та президії облвиконкому. Так, 3 червня 1940 р. бюро Тернопільського обкому КП(б)У після детального вивчення питання приймає постанову «Про стан дитячих будинків області». Насамперед вищий обласний партійний орган стверджує, що стан діючих будинків в області є незадовільним, що конкретизується такими фактами: дитячий будинок у Бережанському районі знаходиться у приміщенні, що не відповідає запланованому контингенту дітей; Тлустенський дитячий будинок розташований у непридатному приміщенні; педагогічними кадрами і лікарями дитячі будинки донині незабезпечені; незадовільним залишається забезпечення дітей взуттям, одягом, іншими необхідними речами.

Бюро дає персональні доручення секретарям райкомів КП(б)У і головам райвиконкомів: систематично перевіряти стан дитячих будинків і за результатами перевірок надавати їм необхідну допомогу; керівництву Бережанського і Тлустенського районів забезпечити місцеві дитбудинки відповідними приміщеннями. Адресоване дане рішення й обласному керівництву: завідувачу облвно доручено підібрати і затвердити кадри директорів, завучів дитбудинків, а також перевірити кадри вихователів і організувати для них курси підготовки і перепідготовки; обком ЛКСМУ зобов'язувався підібрати і затвердити піонервожатих для дитячих будинків; керівництву облторгвідділу та облспоживспілки вказано на незадовільну роботу з виконання постанови РНК УРСР від 26 лютого 1940 р. щодо організації роботи дитячих установ і зобов'язано у найкоротший термін забезпечити дитячі будинки області необхідними промисловими товарами, передусім, постільною

білизною, одягом, взуттям, посудом. Окрім цього, завідувач облвно до початку 1940–1941 навчального року повинен був забезпечити необхідним обладнанням навчальні майстерні дитячих будинків і направити до дитбудинків кваліфікованих інструкторів з експлуатації згаданого обладнання [456, арк. 31].

Однак, як засвідчує наступний документ, низькі адміністративна кваліфікація та рівень виконавської дисципліни, занижене або й відсутнє почуття персональної відповідальності за доручену справу і відчуття безкарності чи бюрократичне сприйняття символічних стягнень як невідворотного і необхідного елементу управлінської роботи не сприяли самообілізації місцевих партійно-радянських апаратників на сумлінне виконання настанов вищих керівних органів і власних рішень. Тому не дивно, що через неповних півроку після прийняття вищезгаданого спільного рішення обкому КП(б)У та облвиконкому від 3 червня 1940 р. щодо розвитку мережі дитячих будинків на території області ті ж самі вищі партійний і управлінський обласні органи такою ж самою спільною постановою змушені констатувати, що з причини безвідповідального відношення облвно до виконання своїх функцій з управління позашкільними дитячими закладами «роботу в дитячих будинках поставлено вкрай незадовільно».

Конкретизовані недоліки полягають в наступному: не підібрано і не затверджено керівних кадрів, а в окремі дитячі будинки на керівну роботу потрапили випадкові люди; частина дитбудинків (у Скоморохах, Божичі, Бучачі) знаходяться в антисанітарному стані; облторгвідділ і облспоживспілка не виконали завдань із забезпечення дитбудинків необхідними товарами (одягом, взуттям і посудом); завідуючий облвно самоусунувся від керівництва і контролю за роботою дитячих будинків, не реагував на зловживання, що мали місце в окремих дитбудинках з боку їх працівників. З огляду на останнє, першого освітянина області попереджено, що при невжитті відповідних заходів для усунення згаданих недоліків у роботі дитбудинків його буде притягнуто до суворої партійної відповідальності.

Так само попереджені партійні працівники окремих районів. Тут же дано вказівки матеріально-ресурсного характеру: облвно дозволено затратити 30 тис. крб. на ремонт дитбудинку в с.Скоморохи, а облплану доручено виділити дитбудинкам області 100 т вугілля, 50 складометрів дров, 200 т торфу. Відповідні доручення отримали облфінвідділ і облздороввідділ; повторно (втретє) нагадано облторгвідділу та облспоживспілці про їх обов'язки щодо матеріально-технічного забезпечення дитячих будинків області [553, арк. 164–165].

Аналізуючи матеріально-технічне забезпечення радянзації освіти, можемо виділити наступне: інформаційно-літературне забезпечення науково-педагогічного і навчально-виховного процесів, починаючи від вищих навчальних закладів освіти і до позашкільних мало бути лише комуністичним, радянським і соціалістичним.

В освіту вкладали значні кошти з метою впливу на уми і серця підростаючого покоління, яке мало коритися й підтримувати радянську систему.

6.3. Кадрове забезпечення радянзації освіти в регіоні

Для успішної перебудови шкільної системи в західних областях України, для забезпечення відповідного радянському режиму навчально-виховного процесу, запровадження загальнообов'язкового початкового навчання, ліквідації неписьменності та малописьменності серед старшого покоління потрібні були педагогічні кадри, бо навіть із залученням до педагогічної діяльності раніше безробітних учителів (у Тернопільській області – близько 1 тисячі) школи, що розширювали свою діяльність, страждали від надмірної кількості вчительських вакансій [296, с. 18].

Справа кадрового забезпечення реформованої шкільної системи ускладнювалася застосуванням радянською владою ідеологічним принципом підбору кадрів: світоглядні якості, політичні симпатії педагога мали абсолютний пріоритет над його професійним рівнем, незалежно від того, які навчальні дисципліни він викладав. Партійні функціонери і чиновники від освіти вважали, що «частина вчителів ні за політичними, ні за діловими якостями не відповідали своєму призначенню... На вчительську роботу подекуди пробиралися ворожі елементи, які намагалися зірвати навчальний процес у радянській школі. Класово-ворожі елементи – українські буржуазні націоналісти, духовенство, яке втратило вплив на молодь, колишні польські офіцери чинили всілякий опір розвитку радянської культури. Необхідно було негайно замінити таких «учителів» кадрами, які б повністю забезпечили виховання дітей в комуністичному дусі» [270, с. 30].

Велику допомогу в забезпеченні шкіл західних областей учительськими кадрами надав Наркомат освіти УРСР. У перші місяці після возз'єднання управління кадрами Наркомосвіти УРСР надіслало в західні області 1066 осіб, в основному на посади директорів шкіл. А всього за період з вересня 1939 р. до червня 1941 р. із східних областей УРСР у західні надіслано біля 20 тис. учителів [270, с. 230–231]. Зокрема, у 1940 р. Наркомат освіти УРСР направив на роботу до Тернопільщини 1250 учителів, завдяки чому в 1940 – 1941 навчальному році в області за парти сіли всі діти шкільного віку, а школи були забезпечені педагогічними кадрами [104, с. 49].

Однак рівень загальнокультурної і професійної підготовки надісланих зі Сходу УРСР педагогічних кадрів виявився далеким від тогочасних освітніх вимог. Західноукраїнські вчителі мали достатні наукові і фахові кваліфікації, а вчителям із східних областей не вистачало ні того, ні іншого [88, с.151].

Місцеві освітянські чиновники мали інший погляд на професійний рівень «східних» і «західних» педагогів: «У вас немає добрих вчителів, тільки неграмотні, – заявив один з очільників облвно. – Через місяць прийдуть наші, радянські: тоді побачите!». Одного зі «східняків» (тов. Мурлаку) призначили директором школи. Він закінчив початкову школу, півтора року відвідував педагогічні курси. На запитання учня, чи читав він Цицерона, цей директор відповів: «Я контрреволюційних книжок не читаю. Цицерон, напевно, якийсь фашист або білогвардієць... І навіщо нам знати іноземні мови, якщо всі геніальні твори людства написані російською?!» [88, с. 160–161].

Такі ситуації були непоодинокими, а досить поширеними. Для прикладу, директор Львівської міської школи № 46 (Матвій Григор'єв), відряджений із Запорізької області, закінчив залізничну школу, потім – інститут соціалістичного виховання, після якого, попрацювавши всього одне півріччя учителем історії, був направлений партійними органами на керівну роботу: з 1934 до 1940 р. двічі призначався директором технікумів і тричі – директором школи. Подібна службова біографія характерна для всіх висуванців комуністичної партії: робітничий або селянський статус – отримання партійного квитка – короткотермінове (до 3 років) навчання – керівні посади в різних організаціях і установах (необов'язково за фахом). Головна ділова якість таких працівників – не фаховий рівень, а відданість справі комуністичної партії, що засвідчувало їх тісний зв'язок, за який партія віддячила призначенням на керівну посаду [88, с. 152–153].

Кваліфіковані педагогічні кадри, які працювали в місцевих закладах освіти, перебували у складній службовій ситуації. Річ у тому, що позитивні перетворення в початковій, середній та вищій школах супроводжувалися болісними процесами. Постійно траплялися колізії між старою і новою (радянською) традиціями викладання, поведінки, стосунків між педагогами і школярами. Після організації комсомольських і піонерських осередків у школах деякі молоді «революціонери» відкрили для себе можливість шантажувати своїх учителів звинуваченнями у консерватизмі.

Класова свідомість цінувалася більше за сумлінність у навчанні. Особливо згубним було намагання органів безпеки збирати за допомогою учнів компрометуючі матеріали на вчителів, яких влада вважала однією з неблагонадійних професійних груп [126, с. 6].

Окрім дирекції, в школі порядкували і партійні органи, а поряд з учителем школярів виховував політрук, комсорг і вожатий, які до цього займалися шпигунством за вчителями і залучали до шпигунства учнів. Контроль за роботою педагогів не був контролем заради якості роботи, а заради визначення ідеологічної спрямованості та світоглядного змісту навчання. Учитель мав проводити заняття за конспектом, який було підготовлено згідно з урядовими програмами і затверджено керівництвом школи, та не забувати про те, що комсомольці стенографують його лекцію і рахують, скільки разів він згадав Леніна, а скільки – вождя трудящих світу Й. Сталіна.

Через відшліфовану систему ідеологічного відбору пройшли не тільки вчителі шкіл, а й педагоги дошкільних закладів. Багатьох кваліфікованих вихователів дитячих садків, які не відповідали критеріям відбору, було звільнено з роботи, а на їх місце прийняли невідповідних, але благонадійних робітниць, селянок, колишніх служанок, для котрих організували двомісячні вечірні курси [88, с. 165–168].

Предметом особливої уваги партійно-державних органів області стали колгоспні дитячі ясла, які звільняли молодих працездатних матерів від турбот по догляду за дітьми ясельного віку, чим давали змогу повноцінно залучати їх до колгоспного виробництва. Крім проблем матеріально-технічного забезпечення діяльності колгоспних дитячих ясел, не менш гостро стояла проблема їх кадрового забезпечення. У травні 1941 р. за дорученням облвиконкому обласний відділ на-

родної освіти організував одномісячні курси виховательок сезонних колгоспних дитячих ясел області. На курсах навчалися 300 виховательок з усіх районів. Навчання проходили «кущовим» методом: у восьми містах області навчалися 35–40 виховательок із 3–4 сусідніх районів. Містами проведення курсів були визначені Тернопіль і Бучач (по 40 осіб), Кременець (38 осіб), Бережани, Терехів, Чортків (по 37 осіб), Борщів (36 осіб), Скалат (35 осіб). Райвиконкоми і райвно отримали відповідні доручення з надання організаційно-методичної допомоги курсам, а торговельні та господарські організації – забезпечити курси необхідними матеріалами та послугами [914, арк. 21].

Якісний склад кадрів, відряджених зі східних областей республіки в західні, далеко не відповідав тій ролі, яку вони відігравали в управлінні виробничими і невиробничим процесами в регіоні, і тому значенню, на яке вони претендували у суспільному житті краю. Цей висновок аргументовано підтверджується аналізом якісного складу делегатів I-ої Тернопільської обласної партійної конференції (квітень 1940 р.), зробленим на основі доповіді мандатної комісії. Колективний статистичний портрет делегатів обласної партійної конференції – це зменшена копія колективного статистичного портрета всієї обласної партійної організації як головної, керівної і контролюючої структури області.

Делегати партконференції не лише пропорційно (обиралися за статистично визначеною квотою) представляють основну партійну масу від «трудовак низів» і до керівних «верхів», а й самі належать до партійно-державної управлінської піраміди, яка все вирішує і контролює. З доповіді мандатної комісії обласної партконференції випливає, що 167 (49,2 %) делегатів обираються на партійний форум повторно, тобто другий і більше разів, а 214 (62,9 %) делегатів раніше входили до керівних партійних органів [353, арк. 34].

Такі дані, за логікою, приводять до важливого висновку: абсолютна більшість партійного активу області була не місцевого походження, бо місцеві партійні організації лише сформувалися, керівні партійні органи працюють перший рік і проходять перша обласна партійна конференція, тому ніхто з місцевих членів партії не міг бути обраним делегатом конференції чи членом партійного комітету повторно, а лише вперше. Отже, партійний актив області, в основному, мав «східне» походження, а тому структурував і організовував соціально-економічне, громадсько-політичне і культурне життя краю за відомими йому «східними» радянськими стандартами.

До такого ж висновку приводить аналіз загальних статистичних даних по Тернопільській обласній партійній організації, оприлюднений у звітній доповіді I обласної партконференції, на час проведення якої обласна парторганізація нараховувала 2674 члени і кандидати у члени партії. З них у партійних, радянських, комсомольських і підпорядкованих їм засобах масової інформації працювали 1993 (74,5 %) особи, 430 (16,1 %) – у виробничій сфері, 136 (5,1 %) – у сфері обслуговування, 96 (3,6 %) – в освіті. Вражав розподіл комуністів за родом занять: 2578 (96,4 %) були службовцями, 92 (3,5 %) – робітниками, 4 (0,1 %) – селянами. За освітнім рівнем партійці з нижчою освітою складали 60,3 % (1612), із середньою – 35,1 % (937), з вищою – 4,7 % (125) осіб [353, арк. 55].

Відряджені зі східних областей фахівці поповнили лави службовців сільського, районного та обласного рівнів, насамперед їх партійного ядра, у форматі первинних партійних організацій. Привертає увагу невідповідність числового співвідношення відсотка службовців у парторганізаціях області (96,4 %) і відсотка членів партії із середньою та вищою освітою сукупно (39,8 %), з чого випливає, що 56,6 % службовців-комуністів мали тільки нижчу освіту. Утворилися своєрідні «ножиці», або розрив між якісним складом службово-управлінського сектора обласної партійної організації та масштабами впливу і значення цього сектора в житті області, бо такий низький освітній рівень обумовлював недостатню якість і ефективність фахової діяльності службовців із партійними квитками, що вони намагались компенсувати партійно-бюрократичною активністю, ідеологічним впливом і політичним насиллям.

Здійснювалася така політика під безпосереднім контролем перших секретарів обкому і райкомів партії, котрі всі без винятку (із причини відсутності відповідних партійних кадрів на місцях і недовіри до місцевої партійної номенклатури) були надіслані зі східних областей УРСР. Із постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1940 р. про затвердження перших секретарів райкомів партії Тернопільської області випливає, що всі 37 перших осіб районних партійних організацій були переведені в основному з аналогічних посад в районах східних областей УРСР: по 6 із Харківської і Чернігівської, по 4 – із Одеської, Запорізької і Миколаївської, 3 – із Дніпропетровської, по 2 – із Київської, Полтавської і Молдавії, по 1 – із Кіровоградської, Вінницької, Кам'янець-Подільської і Сталінської областей. З них 26 працювали першими секретарями райкомів партії, 2 очолювали райвиконкоми, 5 були начальниками політвідділів радгоспів і лише 2 мали досвід керівної господарської роботи [261, с. 28–30].

Кадрова політика обласної партійної організації, в тому числі у сфері освіти, базувалася на «сталінських вказівках щодо підбору, підготовки і висування кадрів». У матеріалах I-ої Тернопільської обласної конференції окреслені основні постулати кадрової політики Комуністичної партії: цінувати кадри як золотий фонд партії і держави (!), знати достоїнства і хиби кожного працівника, терпляче вирощувати кадри, вчасно і сміливо висувати молоді кадри з максимальним ефектом для політичної лінії партії [353, арк. 59].

Потреба у кваліфікованих кадрах не могла бути вирішеною за рахунок «східних» фахівців. Тому партійно-радянське керівництво у вирішенні кадрової політики зосереджується на висуванні кадрів із членів партії та місцевого активу. У звітній доповіді обласної партконференції вказана конкретна статистика щодо висування місцевих кадрів на відповідальні посади. На 1 квітня 1940 р. 676 комуністів були направлені на керівну роботу: 330 – в партійні структури, 226 – в радянські органи, 120 – в інші сфери (виробництво, культуру, освіту). «Всього по області на керівну роботу з місцевого населення висунуто 4125 чоловік, з них: на голів сільських рад – 845, в тому числі 5 жінок; заступників голів сільрад – 826 чоловік, в тому числі 30 жінок; секретарів сільрад – 826 чоловік, в тому числі 16 жінок; заступниками голів райвиконкомів – 14 чоловік, в тому числі 1 жінка. В торгівельний апарат направлено

122, в тому числі 9 жінок; ... на різну районну керівну роботу – 385 чоловік, в тому числі 18 жінок; інструкторами райвиконкомів – 42 чоловік, з них 2 – жінки. Крім цього, 43 чоловік висунуто головами колгоспів, 607 – головами сільських споживчих товариств і 118 – в заготівельний апарат» [353, арк. 61].

Модель кадрового забезпечення сфери освіти не могла бути скопійованою з аналогічної моделі управлінської чи виробничої сфери, бо вирішення кадрових проблем педагогічного сектора суспільного життя вимагало професійно зорієнтованого фахового підходу: забезпечувати функціонування основних ділянок навчально-виховного закладу можуть лише спеціалісти відповідного профілю з належною педагогічною освітою. Для цього надісланого зі східних областей УРСР вчительського корпусу не вистачало. Тому в розумінні партійно-державного керівництва західного регіону «в боротьбі за створення радянських учительських кадрів надсилка вчителів зі східних областей була лише однією стороною цієї важливої справи. Основну масу вчительства західних областей склали місцеві кадри. Це були люди, які отримали освіту в буржуазних школах. Частина з них перебувала під впливом буржуазних націоналістів та клерикалів. Потрібно було в найкоротший строк допомогти місцевим учителям оволодіти теорією марксизму-ленінізму та радянською методикою». Для перепідготовки вчителів та надання їм постійної методичної допомоги у березні 1940 р. були відкриті інститути удосконалення кваліфікації вчителів, а в містах і районах – педагогічні кабінети. Навесні та влітку 1940 р. працювали короткотермінові курси для педагогів шкіл. Підготовку молодих учительських кадрів для західного регіону УРСР здійснювали 1 педагогічний, 6 учительських інститутів і 18 педагогічних шкіл [270, с. 231].

У зв'язку з тим, що підготовка кадрів у педагогічних і вчительських інститутах та педагогічних школах здійснювалася протягом 2–4 років, місцева влада знаходить вирішення проблеми в організації короткотермінових учительських курсів. Президія Тернопільського облвиконкому приймає рішення «Про організацію двотижневих курсів учителів», в якому зазначається, що в області станом на 1 лютого 1940 р. є багато шкіл, які не укомплектовані учительськими кадрами, внаслідок чого в цих школах склався «провальний» стан у навчальному процесі. Навіть є школи (с. Курники-Шляхетські Великоборківського району, с. Михайлівка Мельницького району), які через відсутність вчителів зовсім не працюють [581, арк. 65].

З метою виправлення ситуації президія облвиконкому зобов'язала облвно до 10 лютого 1940 р. організувати двотижневі курси для контингенту осіб, які мають освіту 6 – 7 класів колишньої гімназії або закінчену гімназію. Курси працювали у містах: Тернополі (50 осіб), Кременці (100 осіб) і Чорткові (50 осіб). На організацію і проведення курсів затвердили кошторис у сумі 32 тис. 45 крб., з приводу чого спеціальні доручення отримав облфінвідділ, а облвно було зобов'язане забезпечити слухачів курсів відповідними приміщеннями для проведення занять і гуртожитком [581, арк. 65].

Підготовка педагогічних кадрів прискореними темпами не забезпечувала їх належного фахового рівня. Напередодні нового 1940–1941 навчального року бюро Тернопільського обкому КП(б)У реагує на цю гостру проблему постановою від 3

серпня 1940 р. «Про роботу з молодими вчителями». Партийний орган підкреслює, що реорганізація шкіл за радянською системою навчання викликала необхідність значного збільшення кількості педагогічних кадрів. Підтвердження цьому – зростання числа вчителів, вперше направлених на педагогічну роботу в школи: в 1939–1940 навчальному році – понад 1 тис. молодих педагогів, в 1940–1941 навчальному році кількість вчителів без педагогічного досвіду зростає до 2,8 тис. осіб, що складає 44 % загальної кількості педагогів області. Це вимагає від органів народної освіти області максимуму зусиль в організації методичної допомоги молодим вчителям, які не мають досвіду роботи в загальноосвітній школі [581, арк. 66].

Однак облвно та Інститут удосконалення вчителів методичній роботі з молодими педагогами приділяли недостатньо уваги: не забезпечили диференційованого підходу з надання допомоги вчителям різних кваліфікацій, не практикували заходів щодо обміну та поширення педагогічного досвіду, не сформували дієвої системи підвищення кваліфікації вчителів. У зв'язку з цим, керівників згаданих структур зобов'язано забезпечити систематичну роботу з організації методичної допомоги молодим учителям і підвищення їх професійного рівня та ділової кваліфікації.

Постановою бюро обкому визначене завдання охопити всіх учителів, які не мають відповідної педагогічної освіти, навчанням на заочних відділеннях педагогічних шкіл і учительського інституту, для чого з початку 1940–1941 навчального року відкрити при Тернопільській і Чортківській педагогічних школах заочні відділення із загальним контингентом 1000 осіб, а також підняти клопотання перед Наркоматом освіти УРСР про збільшення набору на заочне відділення Кременецького учительського інституту до 900 осіб [581, арк. 66].

Вперше виникає питання про консультаційні пункти для заочників, які навчаються у педагогічних закладах освіти: вирішено відкрити в 13 районних центрах консультаційні пункти для заочників педагогічних шкіл, а також доручити директору Кременецького учительського інституту вирішити в НКО УРСР питання про організацію консультаційних пунктів для заочників учительського інституту при Бережанській, Чортківській і Тернопільській педагогічних школах. Було звернуто увагу облвно та Інституту вдосконалення вчителів на необхідність популяризувати досвід кращих вчителів, практикувати організацію відкритих уроків, проводити педагогічні наради та районні конференції молодих учителів з участю методистів райпедкабінетів і кращих учителів, поширювати досвід майстрів педагогічної справи шляхом публікації методичних розробок і методичних листів, а також усну та письмову інформаційно-методичну консультацію. Додатково завідувача облвно зобов'язано повністю укомплектувати Інститут удосконалення вчителів і райпедкабінети кваліфікованими педагогічними кадрами, а голову Тернопільської міськради – забезпечити необхідним приміщенням. Обкому ЛКСМУ доручено розробити заходи із забезпечення участі райкомів, міськкомів і первинних комсомольських організацій в наданні допомоги молодим учителям.

Обком профспілки працівників початкових і середніх шкіл орієнтували на організацію соціалістичного змагання як за високі показники у навчальній роботі, так і за організацію допомоги молодим кадрам. Міськком і райкоми КП(б)У були зо-

бов'язані надавати систематичну допомогу органам народної освіти в роботі з молодими педагогічними кадрами, систематично заслуховувати на засіданні бюро звіти керівників відділів народної освіти про їх роботу з молодими кадрами, де особливу увагу звернути на організацію вивчення молодими кадрами «Короткого курсу історії ВКП(б), в оволодінні ними марксистсько-ленінською теорією» [581, арк. 65–67].

Керівництво області послідовно дотримується лінії на посилення кадрового потенціалу місцевих освітніх закладів через підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, де основним критерієм виступає відповідність і можливість цих кадрів ефективно працювати в умовах радянської системи освіти. Кадрове питання є одним із центральних у реорганізації місцевої школи за соціалістичними стандартами. У постанові від 25 липня 1940 р. «Про підсумки 1939–1940 навчального року та підготовку до нового навчального року» Тернопільський облвиконком зазначає, що упродовж минулого навчального року органи народної освіти області провели значну роботу з організації навчально-виховного процесу в школах за вимогами та принципами радянської педагогіки і відповідної системи освіти.

До роботи в школах залучено багато колишніх безробітних учителів, використано інші джерела забезпечення шкіл педагогічними кадрами, окремі з яких «вийшли до числа передових» і демонструють соціалістичні взірці навчальної та виховної роботи. Однак у діяльності районних відділів народної освіти і керівництва навчальними закладами є низка недоліків, які перешкоджають повноцінному виконанню закону про загальне обов'язкове навчання, охопленню дітей шкільного віку заняттями у школі, подоланню такого негативного явища, як «відсів» учнів.

Однією з найгостріших проблем освітньої реформи є неуккомплектованість шкіл педагогічними кадрами, що виливається в недостатність кадрового ресурсу для виконання завдань, поставлених перед шкільною системою. Саме кадровва незабезпеченість стала однією з основних причин недоліків, наявних у роботі обласної освітньої мережі. Зокрема, в аспекті виконання закону про загальне обов'язкове навчання в області не охоплено школою 17,5 тис. дітей шкільного віку, з них: 1690 дітей у Скала-Подільському районі, 1526 – у Катербурзькому, 1439 – у Копичинецькому, 1252 – у Вишнівецькому, 1069 – у Золотопотікському районах. Недостатня організаційно-навчальна робота працюючих вчителів і недоуккомплектованість кадрами низки шкіл не дали змоги педагогічним колективам провести належну боротьбу з «відсівом» учнів. Як наслідок, зі шкіл області за минулий навчальний рік «відсіялося» 7383 учні, з них: 818 – зі шкіл Бучацького району, 721 – Копичинецького, 468 – Заложцівського. Загалом в більшості районів області до повного кадрового укомплектування шкіл не вистачає по 50–80 і навіть по 100 вчителів [500, арк. 46].

Проблема ускладнюється недостатньою методичною роботою серед вчителів, яку зобов'язані проводити облвно та обласний інститут удосконалення вчителів через організацію районних педагогічних кабінетів (у 20-и районах вони ще неорганізовані) та проведення засідань куцшових методичних об'єднань вчителів (система їх проведення ще невідпрацьована), а також надання індивідуальної методичної допомоги окремим вчителям і педагогічним колективам в розрізі спе-

ціальностей. Недостатніми залишаються контроль і допомога вчителям з боку райвно і директорів шкіл. Постановою облвиконкому визначені конкретні заходи з усунення згаданих недоліків [500, арк. 45–46].

З метою забезпечення шкіл області педагогічними кадрами на 1940 – 1941 навчальний рік облвиконком доручає організувати при середніх і педагогічних школах п'ятимісячні курси підготовки вчителів 1 – 4 класів на 720 осіб і вчителів 5–7 класів – на 420 осіб. Затверджено мережу і контингент таких курсів: в Бережанах – на 105 осіб для підготовки вчителів природничих дисциплін для 5–7 класів; у Кременці – на 105 осіб для підготовки вчителів української та російської мов і літератури для 5–7 класів; у Тернополі – на 105 осіб для підготовки вчителів історії та географії для 5–7 класів; у Чорткові – на 105 осіб для підготовки вчителів української та російської мов для 5–7 класів. У Борщеві, Бучачі, Заліщиках, Зборові, Збаражі, Копичинцях, Підгайцях, Скалаті та Тереховлі були відкриті курси для підготовки вчителів 1–4 класів по 80 осіб [500, арк. 47].

Організаційні турботи із забезпечення курсів поклалися на обласний і районні відділи народної освіти. Ці структури були зобов'язані сформувані контингент слухачів у всіх групах, забезпечити курси викладачами, навчальною літературою і навчальним приладдям з таким розрахунком, щоб розпочати навчання до 1 квітня 1940 р. Голови райвиконкомів і завідувачі райвно отримали персональні доручення забезпечити курси приміщенням, обладнати гуртожитки для слухачів або інші помешкання для їх проживання. Облфінвідділ відповідав за своєчасне фінансування мережі педагогічних курсів у межах затверджених асигнувань. Для конкретизації контролю за роботою педагогічних курсів президія облвиконкому мала 25 квітня заслухати звіти голів райвиконкомів і міських рад, завідувачих райвно і міськвно про їх роботу із надання допомоги в організації курсів, зокрема з добору слухачів, кадрового і матеріально-технічного забезпечення.

Тоді ж було прийняте рішення про Тернопільський обласний інститут удосконалення вчителів: «З метою покращення методичного керівництва роботою райпедкабінетів і шкіл області та вдосконалення вчителів, підвищення їх ділової кваліфікації, покращення методичного керівництва роботою вчительських семінарів і мережі педагогічних курсів президія облвиконкому постановляє: 1. Організувати з 1 квітня 1940 року в місті Тернополі Інститут удосконалення вчителів. Роботу по організації і здійсненні практичного керівництва діяльністю Інституту покласти на завідуючого облвно, якому доручити скласти кошторис Інституту і подати на затвердження президії облвиконкому. 2. Зобов'язати завідуючого облвно до 1 квітня 1940 року укомплектувати Інститут удосконалення вчителів кваліфікованими кадрами із кращих педагогів і наукових працівників. 3. Зобов'язати Тернопільську міську раду в строк до 25 березня 1940 року виділити приміщення для Інституту удосконалення вчителів і будинок для квартир фахівців, наукових і керівних працівників. 4. Облфінвідділу забезпечити фінансування Інституту удосконалення вчителів у межах затверджених асигнувань. 5. Заслухати 15 квітня 1940 року на президії облвиконкому звіт завідуючого облвно про стан роботи Інституту удосконалення вчителів» [500, арк. 47].

Отже, обласне партійно-державне керівництво демонструє елементи комплексного підходу до вирішення проблеми забезпечення шкіл області кваліфікованими педагогічними кадрами. До цієї роботи активно залучається місцева преса. Зокрема, обласна газета «Вільне життя» навесні і влітку 1940 р. публікує низку матеріалів про роботу педагогічних курсів: «Тернопільський міський відділ народної освіти оголосив набір на п'ятимісячні курси підготовки вчителів історії та географії для 5 – 7 класів. На курси приймаються громадяни СРСР віком від 17 до 40 років, які мають середню освіту. Всі слухачі забезпечуються стипендією в розмірі 100 – 150 крб.» [930, с. 4]. «У Чорткові 280 учителів закінчили курси підвищення кваліфікації. Лекції з історії партії їм читали викладачі педагогічних інститутів із східних областей УРСР. Аналогічні курси працювали і в Зборові» [931, с. 3]. «У 14 районах області організовані та розпочали свою роботу п'ятимісячні курси, де навчаються вчителі 1–4 класів, математики, історії, російської мови і літератури. Під час літніх канікул будуть організовані курси завідуючих педагогічними частинами, директорів неповних середніх і середніх шкіл» [932, с. 4]. «В Гусятинській середній школі відбувся випуск п'ятимісячних курсів перепідготовки вчителів. На курсах навчалися 33 чоловіки. 19 вчителів отримали призначення працювати у Гусятинському районі, частина з них призначена завідуючими початкових шкіл» [933, с. 2].

Враховуючи той факт, що Тернопільська область є аграрним регіоном, обласне керівництво окрему увагу приділяє навчальним закладам сільськогосподарського спрямування. Бюро Тернопільського обкому КП(б)У і президія облвиконкому приймають рішення про створення в області сільськогосподарських шкіл та про підготовку масових сільськогосподарських кадрів. На затвердження ЦК КП(б)У та Раднаркому УРСР був переданий проект мережі обласних сільськогосподарських навчальних закладів: Тернопільський технікум механізації сільського господарства (на базі колишньої механічної гімназії; контингент – 280 учнів), Заліщицький плодогідний технікум (на базі колишньої середньої садово-городньої школи; контингент – 160 учнів), Білокриницький рільничий технікум Кременецького району з рільничим і лісовим відділеннями (на базі колишньої середньої рільничої школи; контингент – 300 учнів), Язловецький зооветеринарний технікум Золотопотіського району (у приміщенні колишньої трирічної жіночої школи; контингент – 300 учнів), Чортківська постійно діюча школа підготовки масових кадрів для сільського господарства (на базі колишньої механічної школи; контингент – 200 учнів). Тут же керівництво області порушило клопотання перед ЦК КП(б)У і Наркомземом УРСР щодо допомоги у фінансовому і кадровому забезпеченні згаданих навчальних закладів [383, арк. 75].

Окрім цього, обласним керівництвом розроблений план підготовки масових сільськогосподарських кадрів (механізаторів, зоотехніків, землевпорядників, агрономів, ветеринарних лікарів) на 1940 р. Згадані курси перепідготовки охоплювали понад 2200 працівників аграрного сектора з усіх районів області і проводилися в діючих навчальних закладах сільськогосподарського профілю. Зокрема, курси перепідготовки трактористів були організовані в Чортківській школі механізації (160 осіб), механіків тракторних бригад – в Тернопільській школі механізації (160

осіб). Перепідготовкою зоотехніків займався Язловецький зооветеринарний технікум (55 осіб), агрономів зерновиробництва – безпосередньо обласне земельне управління (60 осіб). Найчисленнішими були курси підготовки трактористів: в Язловецькій, Кременецькій і Чортківській школах механізації професію тракториста здобували 640 місцевих жителів, а в Кременецькій школі механізації пройшли ще й курси бригадирів тракторних бригад, де навчалися 120 осіб. Тернопільський технікум механізації сільського господарства, Кременецька і Язловецька школи механізації здійснили курсову підготовку 380 мотористів і машиністів, а Тернопільська і Кременецька школи механізації – 160 комбайнерів [383, арк. 76].

При обласному земельному управлінні були проведені курси агрономів з апробації садово-городніх та зернових культур, семінари зоотехніків, землевпорядників, працівників лісової охорони, ветеринарних лікарів – всього 470 осіб. Через курси перепідготовки пройшли навіть такі сільські працівники, як конюхи (25 осіб) і пасічники (40 осіб). У лютому 1940 р. місцева газета «Сталінським шляхом» повідомляла, що у Кременецькій школі механізації йде підготовка 95 трактористів, серед яких 7 дівчат. Тут же навчаються 48 бригадирів тракторних бригад і 49 комбайнерів. Із 1 березня розпочинається навчання у Чортківській школі механізації, де буде підготовлено 100 трактористів [383, арк. 76–77].

Отже, дефіцит кадрів різних рівнів і профілів – від спеціалістів вищої кваліфікації і до представників масових професій виробничої сфери – змусив центральну і місцеву владу розширити рамки радянської освіти за межі загальношкільного і фахового педагогічного сектора на сектори загальнотехнічний, промислово-виробничий і сільськогосподарський. Для всіх згаданих секторів, незважаючи на їх різновекторну професійну спрямованість, поряд із проблемами матеріально-технічного і кадрового обслуговування, спільними були проблеми ідеологічного і методологічного супроводу. Останнє обумовлювалося тим чинником, що всі фахівці та спеціалісти нової радянської формації, крім своїх професійних завдань, покликані виконувати завдання ідеологічного забезпечення всього комплексу соціально-економічних, духовно-культурних і політичних заходів режиму, сприяти формуванню соціалістичної свідомості та радянського патріотизму в усіх і в кожного, хто працював на дорученій фаховій ділянці.

6.4. Радянська освіта: ідеологічний і методологічний аспекти

Реформована радянською окупаційною владою школа дуже швидко стала школою подвійних стандартів: «Різка зміна ідейних цінностей та жорсткий контроль державно-партійних органів за навчальним процесом змушували викладачів і тих, хто навчався, говорити на заняттях речі, яких вони насправді не поділяли» [126, с. 6].

Подвійна стандартизація в системі радянської освіти обумовлювалася зміщенням методологічних акцентів із пріоритету професійної підготовки на пріоритет підготовки світоглядної: теорія і практика освіти були поставлені на службу ідеології. Це означало, що в методології навчання домінували принципи матеріаліс-

тичної науки і комуністичної моралі, внаслідок чого методологія освіти була перетворена в «служницю» комуністичної ідеології. «Структуру школи з її програмою й методами навчання та виховання принесли большевики в Західню Україну готову із-за Збруча. Найрізкіша риса цієї школи – її політико-агітаційний характер на услугах комуністичної партії. В СРСР все, що живе, мусить агітувати. Не минула агітка і школи. Ця агітка має таку рішальну перевагу в школі, що зіпхнула на другий план її дидактичні завдання, рівень освіти, суму знань учнів і дидактичну кваліфікацію вчителя» [88, с. 147].

Такий підхід породжував додаткові проблеми в організації роботи школи. Хоча радянська шкільна влада змушена була використовувати місцеві кадри, котрі знали школу, тримали зв'язки із близькими до шкільного життя людьми, освітянські чиновники з ідеологічних мотивів намагались обійтися без використання фахівців, які мали «буржуазну підготовку», що, на їх думку, несумісна з формою і змістом начальнично-виховного процесу в радянській школі: «Наукові кваліфікації грали у большевиків малу роллю, а більшу – політичні. Правда, і соцпоходження теж, бо приймали людей з низів, не приймали дітей урядовців, а на попівських ніхто не хотів дивитись. Таку методу, скріплену досвідом, большевики принесли з собою звідтіля» [88, с. 178–179].

Внаслідок такого транспортування радянської шкільної методики в шкільну систему західноукраїнських земель принципово іншим став зміст усієї роботи школи – від початкової до вищої. Перед школою західних областей УРСР після її радянізації постали завдання як перед всією радянською школою – «підготовляти всебічно розвинених членів комуністичного суспільства», а тому вона, природно, почала давати дітям значно ширший обсяг знань із громадсько-політичних питань, міцніші знання з основ наук, ніж школи, що існували в період польської окупації» [139, с. 43].

На думку радянських істориків освіти, згадане транспортування методики навчання і виховання зі східних областей в західні здійснювалось у зв'язку з тим, що основну масу вчителів західноукраїнських земель склали місцеві кадри, які отримали освіту в буржуазних школах, частина з них продовжувала перебувати під впливом буржуазних націоналістів і клерикалів, а тому потребувала допомоги в оволодінні теорією марксизму-ленінізму і радянською методикою [270, с. 231].

Партійно-державне керівництво на місцях регламентувало й контролювало діяльність навчальних закладів краю в різноманітних формах і за всіма напрямками їх роботи. Рішення партійних і державних органів стосувалися і навчальної, і виховної роботи з дітьми, і навіть системи організації шкільних іспитів учителями. У постанові від 13 травня 1940 р. «Про хід підготовки початкових і середніх шкіл до іспитів» бюро Тернопільського обкому КП(б)У вказує на недоліки і надає рекомендації вузькопрофесійного методичного характеру щодо якості та структури розкладу іспитів і дидактичних матеріалів (карток, текстів, тем екзаменаційних робіт), що аж ніяк не вкладається в рамки стратегічних завдань і тактичних заходів зі сфери компетенції вищого партійного органу області [440, арк. 192].

Однак, незважаючи на увагу до другорядних питань, у постановах бюро обкому КП(б)У та облвиконкому пріоритетними залишаються проблеми політико-виховно-

го характеру. Навіть якщо до порядку денного спільного чи роздільних засідань цих керівних органів вносяться матеріально-технічні чи кадрові питання, ідеологічний аспект залишається провідним, бо і матеріально-технічне, і кадрове забезпечення діяльності навчальних закладів має першочерговим завданням створення належних умов для комуністичного виховання молоді. Так, у спільній постанові Тернопільського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У «Про роботу дитячих будинків в області» від 22 листопада 1940 р. поряд із фіксацією незадовільного матеріально-технічного стану дитбудинків, антисанітарних умов у багатьох з них, проблем з гігієною та здоров'ям вихованців одним із перших пунктів вказується на необхідність кардинального поліпшення виховної роботи в дитбудинках, для чого пропонується організувати піонерські загони, із числа кращих комсомольців підібрати та направити на роботу в дитбудинки піонервожатих і вихователів [553, арк. 164].

Конкретні заходи партійно-державного керівництва на місцях були спрямовані на запровадження методики радянської школи у педагогічний процес навчальних закладів усіх рівнів. Такі заходи мали характерну рису, що була визначальною: вказівки методичного змісту були не тільки пов'язаними з рішеннями ідеологічного спрямування, а й надавалися для організаційного забезпечення виконання останніх. Показовою у цьому плані є постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У про підсумки роботи шкіл області за перше півріччя 1939–1940 навчального року. Увага до організаційно-методичних питань в роботі шкіл проявлялась у тому, що партійний орган наголошував на необхідності забезпечення шкіл кадрами завідуючих навчальними частинами (завучами) і важливості завдання «підняти їх роль на належну висоту». В одному із пунктів постанови знаходимо чітке підтвердження єдності радянської методики й партійно-ідеологічної роботи в розумінні організаторів педагогічного процесу в радянській школі: організувати кущові, районні і міські методичні семінари, забезпечивши їх кваліфікованими керівниками та методичною літературою.

Поруч із вивченням теорії і практики роботи радянської школи звернути особливу увагу на вивчення української, російської мов і літератур, історії СРСР. До цього, повітками КП(б)У, облвно і райвно зобов'язали до 1 лютого 1940 р. підібрати і затвердити на бюро повіткомів викладачів Сталінської Конституції, забезпечити допомогу постійнодіючим семінарам по вивченню Сталінської Конституції, призначити керівниками семінарів «кваліфікованих товаришів». Не менш відповідальним було доручення організувати по школах батьківські комітети, в яких здійснювати роботу з популяризації серед батьків теорії і практики радянської педагогіки, системи народної освіти в СРСР і рішень партії та уряду про школу.

Цією ж постановою доручено повітовим комітетам КП(б)У та обласному комітету Спілки працівників початкових і середніх шкіл розробити план проведення політико-виховної роботи серед учителів області, в якому передбачити лекції з історії ВКП(б), міжнародних відносин і науково-матеріалістичного тлумачення гуманітарних проблем. Невід'ємним елементом організаційно-методичної роботи в усіх школах вважалося соціалістичне змагання за кращу успішність, чітке відвідування і високу дисципліну [373, арк. 20].

Аналогічне рішення бюро обкому КП(б)У було прийняте щодо особливо важливої і специфічної сфери організаційно-методичної роботи в школах – роботи з молодими вчителями: «організувати діяльність профспілкових організацій у напрямку розгортання соціалістичного змагання між школами, учителями за високі показники навчально-виховної роботи, повсякденно допомагаючи молодим педагогічним кадрам. Зобов'язати райкоми та обкоми КП(б)У надавати систематичну допомогу органам народної освіти в організації роботи середніх і молодших педагогічних кадрів, систематично заслуховувати на засіданнях міськкомів і райкомів КП(б)У доповіді відділів народної освіти про їх роботу, особливу увагу звертаючи на організацію вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)», повсякденно допомагати молодим педагогічним кадрам в оволодінні марксистсько-ленінською теорією» [581, арк. 66].

Практично в кожній постанові керівних органів давалося доручення обласній газеті «Вільне життя», молодіжній газеті «Комсомолец» і районним газетам щодо висвітлення перебудовних процесів у новій соціалістичній школі та хід соціалістичного змагання в окремих школах і між педагогічними колективами різних шкіл. Такі доручення підлягали негайному виконанню, і в одному із січневих номерів 1940 р. газета «Вільне життя» повідомляла, що в тернопільській школі, яка організована в колишній гімназії, розпочав роботу семінар підвищення знань з української мови, готується такий же семінар з удосконалення володіння російською мовою, а вчителі школи приступили до вивчення «Короткого курсу ВКП(б)» [924, с.2].

З початком 1939–1940 навчального року корінних методологічних змін у навчальному процесі не відбулося, проте було додано один предмет, який відразу став найголовнішим, – «Основи марксизму-ленінізму». Викладали цю дисципліну приїжджі фахівці зі Сходу, як правило, комуністи. Причому основи марксизму-ленінізму викладалися не лише у вищих закладах освіти, а й в усіх школах, на фабриках, у селах, навіть на агітаційних вечорах для домашніх господарств. Викладачі чи лектори наголошували, що без знання основ марксизму-ленінізму не може бути кваліфікованого ні лікаря, ні інженера, ні механіка, ні звичайного робітника. У цьому предметі важливим було не розуміння, а знання, отже, треба було вивчати текст напам'ять.

Згодом, а точніше з початком наступного навчального року, в закладах освіти західноукраїнських областей на доповнення до основ марксизму-ленінізму запроваджуються політгодини, на яких лектор, вчитель чи викладач (зазвичай, партійний) говорив про могутність соціалістичної Вітчизни, про успіхи соціалістичного будівництва, про зростання добробуту трудящих в СРСР, про даремні намагання світового імперіалізму перешкодити СРСР у його переможній ході на шляху до комуністичного суспільства. Фактично, політгодини перетворились у ще один засіб виявлення «ворогів народу»: лектор чи викладач намагалися зав'язати дискусію, у процесі якої могли викрити себе незгодні «з лінією ВКП(б) і Великого Сталіна», а ті, хто через необережність висловлювань виявляв сумнів щодо успіхів чи непереможності соціалістичної Батьківщини чи мудрості Великого Сталіна і Комуністичної партії, автоматично потрапляли до розряду «класових ворогів» або «ворогів народу» (це залежало від соціального походження слухача) [88, с.

195]. Зрозуміло, що такий організаційно-методичний підхід, при якому методологія приносилась у жертву ідеології, не міг дати високої ефективності в оволодінні загальноосвітніми чи фаховими знаннями, тим більше, що ситуація ускладнювалась формалізмом соціалістичного змагання.

Догматизм організаційно-методичної роботи в навчальних закладах поглиблювався таким негативним явищем, як недостовірність інформації, що полягала у невідповідності інформаційних даних реальному стану справ. Зарубіжні дослідники радянської системи освіти зазначають: «Ще одна прикмета радянської школи – це забріханість і самообман. Коли все советське життя перейшло брехнею, школа не може бути незабріхана. Ця забріханість втиснулася б вікнами, якби не вносили її вчителі і начальство. Директор школи каже вчителів: ти брешеш, я брешу і моє начальство теж бреше. Тільки треба брехати вдало» [88, с. 147–148]. «Вдало брехати» означало оприлюднювати тільки таку інформацію, яка свідчить лише про позитиви радянської дійсності, про успіхи соціалістичного будівництва, навіть якщо це не буде відповідати дійсності.

Згодом такий підхід до висвітлення успіхів соціалістичного, в тому числі шкільного, будівництва отримує дефініцію «окозамилування». Однак термін «окозамилування» вживатиметься лише в тому випадку, коли «брехали невдало», тобто фальшива інформація (спотворена статистика, надумані факти) виходила за рамки здорового глузду. Запровадження принципів соціалістичної змагальності в освітній сфері повністю відповідало радянській інформаційній політиці з її методикою «окозамилування». Цьому сприяло саме партійно-державне керівництво як у центрі, так і на місцях, яке робило висновки про результати роботи підлеглих структур за їх статистичною звітністю, за цифровими даними перевірок, виражених у процентах.

Зокрема, оцінюючи стан шкільної освіти в області, Перша обласна партійна конференція ґрунтувалася саме на такому цифровому підході. У звітній доповіді конференції зазначено: «Внаслідок проведених заходів по підвищенню ділової кваліфікації вчителів протягом третьої чверті підвищилась успішність учнів і становить пересічно 86,3 % по школах області. Але це нас не задовольняє. Це низька успішність, і треба боротися за її підвищення. Кращу успішність мають школи Гусятинського (92,1 %), Струсівського (91,2 %), а гіршу – школи Козлівського (78,2 %) і Монастириського (78,0 %) районів. Великим недоліком у роботі шкіл є недостатній рівень свідомої дисципліни серед учнів і зовсім незадовільне відвідування. Так, наприклад, відвідування шкіл протягом третьої чверті становило всього 75,8 %, а «відсів» зі шкіл склав 5,8 %» [353, арк. 93].

Зрозуміло, що після такої оцінки роботи шкіл району його керівництво (райком КП(б)У, райвно) прагнуло будь-якою ціною зберегти позитивний показник (але не стан справ!) або такою ж ціною поліпшити негативну статистику (незалежно від стану справ!), що найпростіше вирішувалося тим же самим звичайним способом – поліпшенням цифрового показника у статистиці без огляду на реалії. Радянська статистика вже тоді мала три важливих риси: давати показники, які обов'язково мали б бути вищими за ті, що характеризували стан справ у буржуазній Польщі (і в ка-

талістичному світі взагалі); всі позитивні показники повинні зростати, а негативні – зменшуватися; «поміrkовані» відхилення від норм при великих обсягах обчислень допустимі, бо не впливають на загальну достовірність статистичної інформації. Які відхилення вважалися «поміrkованими», можна судити із ситуації, описаної шкільним інспектором тих часів: група освітянських службовців готувала громіздку цифрову інформацію, але ніяк не могла підійти до необхідного показника; розходження між наявною і необхідною цифрою складало понад 2 тисячі одиниць, на що керівник, вимагаючи завершення роботи, відповів: «Дві-три цифри – дрібниці. Мільйон у цей бік, мільйон у той бік при великих позиціях – дрібниці» [88, с. 180].

Фальшива оцінка стану справ і «статистична демагогія» в намаганні продемонструвати відсутній позитив – найхарактерніші риси радянської методології в усіх сферах суспільного життя, в тому числі і чи не найбільше – у політико-ідеологічній. Така оцінка стосується навіть найважливішого для партійних організацій заходу – вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)». Резолюція Першої Тернопільської обласної партійної конференції оптимістично констатує: «Вихід у світ «Короткого курсу історії ВКП(б)» і постанова ЦК ВКП(б) про перебудову партійної пропаганди поклали початок новому розмаху в ідейно-політичному житті партії, стали могутнім засобом у справі оволодіння марксистсько-ленінською теорією партійними, радянськими, господарськими працівниками і радянською інтелігенцією» [352, арк. 28].

Найчисленніший загін радянської інтелігенції – вчителі, котрі, за свідченнями республіканської, обласної і районної преси, активно долучилися до вивчення короткого курсу історії партії, цієї, за тогочасним визначенням, «енциклопедії марксизму-ленінізму». Масовість вивчення вчителями партійної історії стає дуже сумнівною на фоні аж надто недбалого ставлення до цієї роботи самих партійних функціонерів, навіть окремих секретарів райкомів КП(б)У, про що свідчать матеріали згаданої обласної партконференції.

Поряд із намаганнями дати позитивну інформацію, як це зробив секретар Кременецького райкому КП(б)У, повідомивши, що 89,2 % комуністів району закінчили вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)», а окремі партійці опрацьовують V–X главу, зустрічаємо зізнання у практично повному провалі цієї роботи. Ці комуністи, котрі заявили про завершення вивчення «енциклопедії марксизму-ленінізму», не можуть не лише відтворити її змісту, а й назвати елементи її структури, не мають розуміння елементарних понять марксистсько-ленінської теорії, як-от принципу демократичного централізму [353, арк. 94–95]. Секретарі Козлівського, Усть-Зеленського та Катербурзького райкомів КП(б)У прямо заявили, що у них немає ні часу, ні можливостей працювати над своїм теоретичним рівнем, вивчати історію партії та праці класиків марксизму-ленінізму. На цій же конференції обласне партійне керівництво скаржилось: «Якщо візьмемо місцевих товаришів, яких ми рекомендували на керівну роботу, то тут маємо лише окремі одиниці та окремі факти, коли висунуті товариші працюють над вивченням основ марксизму-ленінізму» [353, арк. 116].

Однак, ігноруючи негативну конкретику стану справ із вивченням «Короткого курсу історії ВКП(б)», делегати партійної конференції залишають незмінним дог-

матизм своїх висновків: «Чи можемо ми в наших умовах завдання ідеологічної підготовки та політичного загартування наших кадрів вирішити успішно? Звичайно, можемо. Для цього у нас є всі можливості. ЦК ВКП(б) нам їх дав у достатній кількості – «Короткий курс історії ВКП(б)», енциклопедію основних знань марксизму-ленінізму. Ця книга стала настільною книгою багатьох трудящих, настільною книгою робітників, інтелігенції, селян, кожного трудівника нашої країни. «Короткий курс історії ВКП(б)» за короткий відрізок часу розповсюджений лише в УРСР в кількості 5 мільйонів екземплярів, і один цей факт вже свідчить про небувалий потяг зі сторони широких мас трудівників, і в першу чергу зі сторони керівних кадрів, до навчання, оволодіння теорією марксизму-ленінізму» [353, арк. 178].

Через призму вивчення історії ВКП(б) вирішувалися світоглядно-ідеологічні та організаційно-методичні аспекти викладання суспільних дисциплін, насамперед історії у навчальних закладах усіх рівнів. Показовою у цьому плані є постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 3 березня 1941 р. «Про стан викладання громадянської історії в школах міст Тернополя і Кременця». Бюро визнає стан викладання історії в цих школах незадовільним, бо вчителі у своїй практичній роботі не керуються, а деяка частина і не знає вказівок т.т. Сталіна, Кірова, Жданова щодо конспектів підручників з історії СРСР і нової історії та відповідної постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р., не беруть до практичного керівництва методичних настанов «Короткого курсу історії ВКП(б)», слабо підвищують свій ідейно-політичний рівень, ділову і методичну кваліфікацію [531, арк. 46].

Органи народної освіти, міськкоми КП(б)У не забезпечили дієвої допомоги вчителям історії, зокрема, не організуються фахові семінари, лекції теоретико-методичного характеру, не контролюється вивчення вчителями історії ВКП(б). З цієї причини окремі вчителі, прихильники колишньої буржуазної історіографії, дають на уроках неправильні та шкідливі тлумачення історичних процесів і фактів і, взагалі, викладання історії ставлять на ідеалістичну основу, навіть більше, рекомендують учням ворожу історичну літературу.

У зв'язку з тим, що Тернопільський і Кременецький міські відділи освіти не контролюють стану викладання історії в школах, частина вчителів до цієї роботи підходять легковажно, методично не вчать, до уроків готуються неналежно, не забезпечують якісного викладання навчальної дисципліни. Більшість учителів не використовують наочних приладів, історичних документів, художньої літератури, тому уроки історії проходять поверхово, сухо і не цікаво. Окремі вчителі зовсім не користуються на уроках творами класиків марксизму-ленінізму, а ті, хто використовує праці Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна, у багатьох випадках тлумачать їх неправильно. У 3–4 класах шкіл Тернополя історія СРСР, за окремим винятком, не читається [531, арк. 46].

Бюро обкому КП(б)У пропонує Тернопільському облвню, Тернопільському і Кременецькому міськкомам КП(б)У вжити заходів до усунення згаданих недоліків, насамперед через здійснення систематичного контролю за станом викладання громадянської історії. До згаданих структур має долучитися обласний інститут

удосконалення вчителів для того, щоб організувати систематичну допомогу вчителям історії у справі підвищення їх ідейно-політичного рівня, методичної і ділової кваліфікації. Серед таких форм допомоги шкільним педагогам-історикам мають бути фахові семінари, цикли методичних лекцій і консультацій, теоретичні конференції з висвітлення основних положень марксизму-ленінізму та засвоєння вчителями історії зауважень т.т. Сталіна, Кірова, Жданова щодо конспектів підручників з історії СРСР і нової історії. Міські та районні парткабінети отримали доручення організувати систематичну допомогу вчителям історії з вивчення та використання у навчальному процесі матеріалів історії ВКП(б) і творів класиків марксизму-ленінізму.

Постанова бюро обкому партії містить конкретні методичні вказівки. Перша: партійні комітети на місцях покликані роз'яснити вчителям історії, що найпершим завданням історичної науки є вивчення і розкриття законів виробництва, законів розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, законів економічного розвитку суспільства, що відображені в «Короткому курсі історії ВКП(б)». Друга: переконати вчителів історії в тому, що вирішальною умовою міцного засвоєння учнями курсу історії є дотримання історико-хронологічної послідовності у викладі історичних подій з обов'язковим закріпленням у пам'яті школярів важливих історичних явищ, імен історичних діячів, хронологічних дат, як цього вимагає постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. [531, арк. 47].

З метою доведення до відома вчителів історії неповних середніх і середніх шкіл області рішення бюро обкому, згаданих методичних вказівок і вивчення ними необхідних партійно-державних документів у період літніх канікул планувалась організація відповідних курсів підготовки і перепідготовки шкільних істориків. Облвно, міськкоми і райкоми КП(б)У отримали вказівку, яка озвученню на згаданих курсах не підлягала: «...забезпечити неповні середні та середні школи області вчителями історії, що відповідають своєму призначенню». Це було конкретне розпорядження звільнити школи від ідейно неблагонадійних вчителів історії [531, арк. 46–47].

Офіційні документи, що стосуються організаційно-методичного аспекту реформування та функціонування закладів освіти західноукраїнських земель в період з вересня 1939 р. до червня 1941 р., засвідчують про наявність чотирьох основних складових діяльності партійно-державних органів з радянізації освіти: допомога у формі доведення до навчальних закладів ідеологічних настанов компартійного змісту, контроль за роботою педагогічних кадрів з виконання партійних вказівок, проведення ідейно-виховної роботи у напрямку формування свідомих будівників комуністичного суспільства, соціалістичне змагання як суперництво шкіл, учителів та учнів у справі вірного служіння комуністичній партії і соціалістичній Вітчизні.

Класичним прикладом такого підходу до організацій оцінки роботи шкільних педагогічних колективів служить постанова Тернопільського облвиконкому від 25 липня 1940 р. «Про підсумки 1939–1940 навчального року та підготовку до нового навчального року», в якій чотири згаданих методологічних складових відтворюються в логічній послідовності, але в дещо змінених формулюваннях: «Методична робота серед вчителів організована недостатньо. У 20 районах області не

створені райпедкабінети. Кущові методоб'єднання вчителів працювали не систематично. Інститут удосконалення вчителів мало допомагав у методичній роботі райвно. Контроль і допомога в роботі вчителів зі сторони директорів шкіл, райвно та облвно були недостатні. Політвиховна робота, зокрема у сфері антирелігійного та інтернаціонального виховання, розгорнута не повністю. Соціалістичне змагання між школами і районами не було організоване. Соціалістичні зобов'язання учнів, вчителів, шкіл, районів не перевірялись» [500, арк. 45].

Важливим інструментом реалізації партійної політики в освітній сфері, насамперед у системі шкільної освіти краю, стали січневі та серпневі вчительські конференції, що проводилися відповідно після завершення першого півріччя поточного навчального року та напередодні нового навчального року. Обласний відділ народної освіти у повній відповідності зі стилем партійно-державного керівництва дає доручення райпедкабінетам і райметодоб'єднанням учителів перевірити тези доповідей на вчительській січневій конференції у районах. Після цього вирішує організаційні питання: вчителі гуманітарних дисциплін в 6–7 класах збираються на конференцію 29 грудня 1939 р. в Тернополі, а вчителі 1–5 класів – 2 січня 1940 р. у своїх повітових центрах [709, арк. 5].

Обласна вчительська січнева конференція має завершитись до 8 січня 1940 р. На її пленарному засіданні розглядаються питання «Чергові завдання школи і народного учителя бувшої Західної України», «Система народної освіти СРСР і реорганізація шкіл бувшої Західної України» (доповідає завідуючий облвно), «Організація виховного процесу в радянській школі» (доповідають працівники облвно, завідуючі райвно, інспектори). Питання більш конкретного характеру виносились на секційні засідання, де працівники облвно, інспектори шкіл, методисти доповідали про підсумки навчання в школах за перше півріччя та організацію роботи у другому півріччі; керівники профільних тематичних секцій здійснювали аналіз програм і підручників, консультували про планування навчально-виховного процесу на наступне півріччя. На конференції передбачалась практична робота з методики вивчення учнями навчальних тем за робочим планом кожного предмета і навіть з такого складного, але дуже актуального на ту пору питання, як організація навчально-виховної роботи з двома різнорівневими класами. З останньою проблематикою виступали методисти обласного методичного кабінету [709, арк. 4–7].

На рівні районів розпочинають роботу профільні методичні об'єднання (методичні комісії), в полі зору яких перебувають організаційно-методичні та навчально-виховні питання. Так, на засіданні методичної комісії вчителів російської мови шкіл Кременця, що проходило у приміщенні райвно 3 жовтня 1940 р. з участю 14 педагогів міських шкіл, схвалено план роботи методкомісії на перше півріччя 1940 – 1941 навчального року, вирішувалося питання методичної допомоги молодим вчителям і було заслухано доповідь вчителя російської мови та літератури СШ № 1 С. Боголюбова «Методичне обґрунтування і план уроку з російської мови «О сравнении» в 5-А класі СШ № 1». Методкомісія вирішила вести роботу у двох напрямках: по-перше, розв'язувати організаційні питання функціонування комісії, і по-друге – розробляти методичні проблеми в їх практичному аспекті. З цією метою щомісячно

проводити не менше одного засідання, на кожному з яких заслуховувати по одній доповіді (реферату) організаційного та практично-методичного характеру. Конкретно на наступні засідання доручено підготувати доповіді «Надання методичної допомоги молодим учителям» (Д. Лерер), «Про позашкільну роботу учнів над книгою» (Н. Волковиський), «Грамматика і грамотність» (М. Вишневський), «Організація в старших класах твору на літературну тему» (Д. Лерер), «Робота учнів молодших класів над літературним матеріалом у школі і вдома» (М. Легензен), «Робота над твором у старших класах» (С. Боголюбов) [943, арк. 1].

Плануючи свою роботу, вчителі російської мови зауважують, що терміни проведення засідань методкомісії необхідно узгоджувати з термінами завершення чвертей і днями державних свят для того, щоб перевантаження вчителів дорученнями у згаданий період не впливало на якість їх роботи у методкомісії. Допомогу молодим учителям їх досвідчені колеги бачать у двох формах: індивідуальній, як персональну допомогу досвідченого вчителя молодому, та в колективній, як співпрацю досвідчених і молодих учителів при взаємовідвідуванні уроків, їх обговоренні та при участі у фахових семінарах. Крім цього, визнано необхідність створення при кожній середній школі методичних кабінетів, які були б обладнані згідно з методичними і дидактичними вимогами.

Оригінальні висновки зробив учитель С. Боголюбов у доповіді про урок російської мови «О сравнении»: «Учитель повинен організовано йти назустріч учням у висвітленні питань історії і літературної творчості, готуючи учнів до наукового підходу до цих питань. Це з однієї сторони. А з іншої – використовуючи ці питання для практичної роботи із мовою твору, впливати на стиль мови самих учнів. Необхідно відкинути старі шаблони і відноситись до них як до прийомів художньої думки, виходити із фактів живої і літературної мови, в чому ґрунтуватись на спостереженні цих фактів самими учнями». Оригінальність цих висновків – у їх методичному абстрагуванні, у відірваності від навчальної практики вивчення російської мови в західноукраїнських школах.

Про практичні проблеми у вивченні російської мови учнями місцевих шкіл йшлося конкретно на наступному засіданні методичного об'єднання вчителів російської мови Кременця 6 лютого 1941 р. Зокрема, у передбаченій планом роботи доповіді вчителя М. Вишневського «Про граматику і грамотність» такі проблеми вказані предметно: педагогічна преса дорікає вчителям-словесникам у недостатній підготовленості до уроків, послаблення уваги до літературного читання вказує на низький рівень розробки методичної літератури, на перевантаження учнів теоретичним матеріалом на шкоду практичному усному і письмовому володінню російською мовою. Йдеться також про конкретні кроки у напрямі поліпшення ситуації з вивченням російської мови: не завантажувати учнів «необов'язковими тонкощами» російської граматики, а концентрувати їх увагу на небагатьох, але особливо важливих правилах, ширше практикувати застосування наочних посібників, робити граматичний аналіз речень не лише на уроках мови, а й літератури, при літературній роботі з текстом здійснювати і граматичний підхід, поширювати таку методику і на позакласне читання, яке потребує особливої уваги [943, арк. 2].

Саме тому методоб'єднання пропонує запровадити обов'язкове прочитання кожним учнем 30 сторінок російського тексту на місяць (таким текстом може бути будь-яке російськомовне видання, в тому числі хрестоматія з російської літератури). На засіданні розгорнулася дискусія щодо доцільності самостійних творчих робіт з російської літератури з причини низьких їх знань з російської граматики. Також прозвучала пропозиція переглянути норми оцінювання знань місцевих учнів з російської мови і літератури в бік «пом'якшення» вимог з огляду на мовні особливості регіону. У справі методичної допомоги молодим учителям було вирішено змістити акцент на підготовку і проведення відкритих уроків з участю вчителів російської мови і літератури шкіл міста [943, арк. 3].

Увага до вивчення російської мови була посиленою, що особливо чітко проявлялось у підготовці нових підручників для україномовних шкіл. У 1940–1941 навчальному році вчителям російської мови і літератури запропонували для ознайомлення проект підручника з російської мови для 6–7 класів шкіл з українською мовою навчання. Проект характеризує чітка методична структура, доцільне тематичне навантаження кожного розділу і параграфу, належне відношення до практичної роботи з конкретним граматичним матеріалом. Водночас проект, на перший погляд далекої від політики та ідеології навчальної дисципліни, наділений елементами заідеологізованості: до шостого параграфу «Поняття про літературну мову і про діалекти російської мови» додається примітка, в якій сказано, що «при вивченні південно-російської говірки необхідно виокремити такі риси південноросійської говірки, що близькі українській мові – протяжна вимова окремих звуків, м'яка вимова закінчень дієслів третьої особи однини і множини, словникова близькість уживаних наявних слів». У цьому – відвертий намір переконати учнів у спорідненості російського і українського народів через елементи схожості у їх мовах, а звідси – висновок про культурно-духовну єдність, про спільність історичних доль тощо [941, арк. 2].

Такий же ідеологічний контекст у сфері методики зустрічаємо ще в одному тогочасному документі методологічного плану філологічної спрямованості – в методичному листі «Організація письмових робіт у середній школі». Документ розпочинається твердженням, що Великий Сталін у своїх геніальних працях із мовознавства дав історико-філософські основи для вітчизняного мовознавства у вищій і середній школі. Метою всіх письмових робіт у середній школі є розвиток у її випускників уміння точно, ясно, логічно, орфографічно правильно та образно висловлювати свої думки. Головна відповідальність за успіхи учнів у цій справі лежить на вчителів російської мови, для якого згадана робота є не побічним, а головним завданням. «Тому, розпочинаючи з початкової школи і закінчуючи десятим класом, всі задані в класі та додому письмові роботи мають вилитись у струнку, організовану систему, зв'язану в усіх її частинах однією думкою і одними принципами». Автори методлиста наголошують, що різниця між письмовими роботами у молодших і старших класах має бути тільки кількісна, а не якісна, відрізнятися лише обсягом, а не творчим змістом. У документі визначають позитиви і негативи (вигоди і недоліки) кожного виду письмової роботи, які покликані розвивати в учнів спостережливість, уміння зафіксувати, осмислити і виробити

своє свідоме відношення до об'єкта спостереження шляхом його всестороннього опису через призму власної творчості.

Саме у площині формування свідомого світовідношення в авторів методичного листа виникає потреба та обов'язок здійснити цілеспрямоване спотворення істинного стану речей заради ілюстрації фальшивої ідеї. Приклад цьому – рекомендації методичного листа щодо тлумачення кольорової палітри природи, описаної в різних літературних творах письменниками-класиками. Червоний, червоно-оранжевий та близькі до них кольорові відтінки оголошуються теплими, такими, що приваблюють і тішать, а зелений, синій, голубий і близькі до них відтінки – холодними, такими, що відштовхують і пригнічують свідомість. Потреба у такому спотворенні зрозуміла: червоний – колір радянського прапора, сутність пролетарської символіки, тому його тлумачення не може мати негативних нюансів і авторам доводиться абстрагуватись від загальновідомого і загальноприйнятого смислу червоного кольору як кольору застереження, небезпеки і навіть заборони, кольору крові та безжалісного вогню; кожному відомо, що червоне лякає, а не приваблює, породжує страх, але аж ніяк не радість. Водночас зелений колір – колір природного спокою, врівноваженості, зняття напруги та відсутності небезпеки, тобто має дозвільний характер, а синій чи голубий – колір небесної чистоти, піднесеності, символ високих поривань («голуба мрія»). Так методологія тлумачень застосовується для цілеспрямованого спотворення духовного смислу [941, арк. 4].

Особливе місце в системі організаційно-методичної роботи в радянській школі належало класному керівникові: він відповідав практично за всі аспекти діяльності учнів класу (успішність, поведінку, навчальне сумління, громадську активність і політичну благонадійність). Класний керівник однієї з львівських шкіл розповідає про свою роботу в передвоєнний період, зокрема, про учнівські щоденники, які заповнюють учні та вчителі. Але якщо шкільний контроль (директор, завпед) виявить, що щоденник заповнений неправильно або учень забув принести його до класу, відповідальним є класний керівник. Він же відповідає і за те, що учень його класу не приніс книжки чи не виконав домашнього завдання і намагається виконати його під час інших уроків. Окрім цього, на класному керівникові лежав обов'язок щосуботи політично просвіщати своїх вихованців, а щосереди – їх батьків і на завершення тижня подати завпеду звіт у числовому вираженні про роботу з класом (виховні заходи, кількість пропусків і спізнень, негативних оцінок) [88, с. 172].

Конкретну роботу класного керівника бачимо у звітній документації, поданій дирекції школи класним керівником 7 класу СШ № 1 м. Кременець С. Боголюбівим про завершення класом 1939–1940 навчального року. Звіт складався із загальної статистичної таблиці засвоєння класом окремих навчальних дисциплін, статистичної таблиці навчальних успіхів кожного учня у розрізі предметів і письмового пояснення класного керівника про виконання вчителями навчального плану та освоєння учнями програмового матеріалу, а також із пропозицій щодо методичного вдосконалення навчально-виховної роботи у наступному навчальному році.

Із загальної статистичної таблиці випливає, що найнижчу якість знань учні класу показали з української мови: із 42 учнів – жодної відмінної оцінки, 29 по-

середніх і 3 незадовільних. Навіть з алгебри, геометрії і фізики показники вищі (17 учнів мають оцінку «відмінно»). Показово, що статистика учнівських успіхів з російської мови набагато краща, ніж з рідної: 7 відмінників, жодного невстигаючого, 14 учнів мають оцінку «добре» (з української – лише 10). Якщо повернутися до протоколу засідання методичної комісії вчителів російської мови Кременця, де головував цей же С. Боголюбов, то побачимо, що рівень засвоєння місцевими школярами російської мови викликає в учителів серйозну тривогу. Однак це не знайшло відображення у статистичному звіті. Далася взнаки методологія радянської звітності: вчитель не мав політичного права показати цифру, що свідчила б про ідеологічний негатив. Російська мова належала до категорії «недоторканих» навчальних дисциплін поряд з основами марксизму-ленінізму, історією ВКП(б) і незадовільна оцінка з неї хоча б в одного учня ставила під сумнів ідеологічну благонадійність учителя, а за цим ішли б відповідні висновки щодо керівництва школи. Три незадовільні оцінки з української мови проблеми не склали, бо в письмовому поясненні до статистичного звіту про них навіть не згадується.

Водночас класний керівник детально пояснює неуспішність двох учнів з математичних дисциплін: один з них змушений працювати після занять у школі, щоб заробити на прожиття, а другий витрачає основну частину свого вільного часу на дорогу додому (проживає у віддаленому селі). У пропозиціях щодо вдосконалення навчального процесу наголошується на необхідності повнішого забезпечення підручниками і наочними посібниками, а також прискореного формування робочого навчального плану, щоб створити ширші можливості вчителям для підготовки до нового навчального року [942, арк. 7].

Заідеологізованість організаційно-методичних засад здійснення навчального процесу у вищих закладах освіти була доведена до практичного ігнорування інших граней підготовки фахівців, окрім вузькопрофільної. Це підтверджує розклад занять Кременецького державного учительського інституту на травень 1940 р. При шестиденному робочому тижні на історичному, фізико-математичному і природничо-географічному факультетах щоденно читаються лекції з основ марксизму-ленінізму і проводяться заняття з військової підготовки, на мовно-літературному – щоденна військова підготовка і чотириденна – з історії СРСР та основ марксизму-ленінізму. Фактично на ці два предмети віддано 50 % академічного часу, решта – на фахову підготовку. Для дисциплін морально-етичного, гуманітарного, культурно-мистецького плану, без яких повноцінна підготовка педагога неможлива, в цей період місця в розкладі не знайшлося [692, арк. 1].

Регламентція організаційно-методичної роботи та її повний взаємозв'язок з ідейно-політичними заходами характерні для діяльності науково-педагогічних колективів вищих закладів освіти, в чому Кременецький державний учительський інститут винятком не був. У плані роботи кафедри літератури на I семестр 1940 – 1941 навчального року навіть розділ «Навчально-організаційна робота» містить елементи жорсткого контролю за навчальною діяльністю викладачів і студентів: звіти про виконання робочих планів викладачами у розрізі навчальних дисциплін, контроль (перевірка і виправлення) конспектів студентів із предметів навчального

плану, підготовка і доведення до відома студентів списків необхідної (тобто дозволеної) художньої і наукової літератури, обговорення конспектів лекцій викладачів, укладання індивідуальних договорів про соціалістичне змагання між членами кафедри на основі договору про соціалістичне змагання із кафедрою мови.

Розділ «Науково-дослідницька робота кафедри» має чіткі статистичні параметри: три наукові статті до інститутського наукового збірника, складання кандидатських екзаменів трьома викладачами, чотири наукові роботи профільного характеру, три наукові відрядження (Москва, Київ, Харків), три наукові сесії за творчістю окремих письменників (В. Маяковський, Максим Горький, І. Франко). Важливою складовою роботи кафедри виступає участь науковців у громадсько-політичних заходах. Розділ плану «Громадська робота кафедри» за обсягом рівняється розділу «Науково-дослідницька робота», а за змістовим наповненням і різноманітністю форм перевершує його: участь у виборчій кампанії по виборах до місцевих рад, по два лекційних виступи у трудових колективах міста і району за узгодженням із відділом пропаганди і агітації міськкому КП(б)У, читання позанавчальних (ідейно-виховних) лекцій студентам інституту, участь у заходах ювілейного характеру із залученням студентства (ювілеї видатних партійно-державних діячів, важливих подій), продовження роботи з поглибленого вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)», оволодіння положеннями марксистсько-ленінської теорії щодо освіти, науки та виховання [691, арк. 1–2].

Якщо з одного боку науково-дослідницька робота профільної кафедри пов'язана з участю її членів у громадсько-політичній діяльності, то з іншого боку нерозривно поєднується з організацією соціалістичного змагання. Типовим у цьому відношенні є Акт перевірки виконання умов соціалістичного змагання між кафедрою марксизму-ленінізму та кафедрою педагогіки Кременецького вчительського інституту в період з 1 вересня 1940 року до 1 березня 1941 року. Порівнянню підлягали показники фахової та ідеологічної діяльності всіх членів обох кафедр. Кафедра марксизму-ленінізму представила свою роботу такими даними: 7 взаємовідвіданих лекцій, з яких 3 обговорені на засіданнях кафедри; 2 викладачі склали кандидатський мінімум з діалектичного та історичного матеріалізму, а ще 2 доповіли про свою готовність до такого іспиту; підготовлена і прочитана одна методична доповідь для викладачів інституту та 15 лекцій і доповідей – для працівників навчального закладу й організацій міста [692, арк. 3].

Кафедра педагогіки ілюструє свої успіхи наступними показниками: 8 взаємовідвіданих і обговорених на засіданнях кафедри лекцій; 3 доповіді для вчителів міст Кременця і Шумська та 8 бесід – на виборчих дільницях; організовано педагогічний кабінет, де представлені матеріали радянської педагогіки, праці класиків марксизму-ленінізму; підготовлена до захисту одна дисертація і матеріали до теми «Антирелігійне виховання у школі». Згаданий Акт додатково підтверджує пріоритет ідейно-політичної складової в роботі викладацьких колективів над її складовою організаційно-методичною [692, арк. 3].

У системі наукової роботи ідеологічні акценти особливо яскраво виявляються у формулюванні тем, визначенні завдань наукової роботи й аргументації її значення. У звіті про науково-дослідницьку роботу викладачів Кременецького дер-

жавного учительського інституту за 1940 р. згадується праця старшого викладача кафедри літератури Є. Вологовського «Нарис історії стародавньої римської літератури», яку він писав протягом 1938–1940 рр. і про яку сказано: «Характеризує процес розвитку римської літератури у світлі вказівок т. Сталіна про падіння античного суспільства у зв'язку з повстанням рабів» [691, арк. 1].

Запровадження радянської педагогічної теорії з її заідеологізованою методологією здійснювалося переважно шляхом забезпечення закладів освіти науковою, навчальною і методичною літературою російських або російськомовних видавництв. Одним із таких видань був посібник «Оборудование лаборатории по физике в средней школе», який розпочинався зверненням до постанови ЦК ВКП(б) «Об учебных программах и режиме в начальной и средней школе», де вказується на урок як основну форму організації навчальної роботи і наголошується, що «треба систематично привчати дітей до самостійної роботи, широко практикуючи різні завдання в міру оволодіння певним курсом знань (розв'язування задач і вправ, виготовлення моделей, робота в лабораторіях, збирання гербаріїв, використання пришкольніх ділянок у навчальних цілях і т.д.)» [691, арк. 1].

У цій же постанові ЦК ВКП(б) пропонує розробити заходи по виробництву і постачанню в школи навчальних посібників, апаратури, обладнання «з метою підвищення ефективності педагогічної роботи». За вказівками ЦК ВКП(б) школи забезпечені програмами і підручниками. На черзі – завдання: на основі опублікованих програм і підручників забезпечити школи навчальними посібниками та обладнанням. Старе обладнання лабораторій по фізиці було лише абстрактним своїми конструкційними особливостями і змістом, не забезпечувало зв'язку фізики з практикою, показувало фізичні явища «в чистому вигляді», в його існуванні «для себе», що характерне для ідеалістичного тлумачення явищ природи, без всесторонніх зв'язків з іншими явищами, з людською практикою, чого вимагає діалектико-матеріалістичне тлумачення природних явищ. У кінцевому підсумку, обладнання лабораторії з фізики «повинно бути пов'язаним у своєму конструктивному і технічному оформленні із застосуванням основ фізики в головних галузях соціалістичного виробництва» [212, с. 5–8].

Масштабно здійснювався переклад російськомовних підручників для середньої школи українською мовою. Серед таких підручників – «Курс фізики» для середньої школи І. Соколова, «Алгебра» А. Кисельова та інші. Їх тиражі вимірювалися сотнями тисяч примірників. Зокрема, «Алгебра» для 6–8 класів середньої школи була видрукувана в 1939 р. видавництвом «Радянська школа» накладом 201 тисяча примірників, «Геометрія» для 6–9 класів – 700 тисяч екземплярів. Масовими тиражами виходила у світ науково-методична література не лише навчального, а й виховного спрямування. В останньому переважали публікації та видання невеликого обсягу і насамперед консультативно-інформативного змісту.*

Широко вживаним способом залучення батьків до цілеспрямованої (в комуністичному дусі) виховної роботи з підростаючим поколінням, що базувався на

*Підраховано автором

принципi єдностi школи та сiм'ї у вихованнi дiтей, була органiзацiя своєрiдного батькiвського «всеобучу» шляхом розробки та розповсюдження рiзноманiтних консультативних розробок, iнструкцiй, рекомендацiй, а також створення батькiвських комiтетiв, батькiвських унiверситетiв i лекторiїв при школах. Показовим у цьому контекстi є короткий показчик лiтератури «Що читати батькам i вчителям з питань виховання», пiдготовлений працівниками Державної наукової бiблiотеки i поширюваний у передвоєнні роки. У роздiлi «Загальнi питання виховання» серед рекомендованих лiтературних джерел вказано 7 праць К. Маркса i Ф. Енгельса, 6 – В. Ленiна, 8 – Й. Сталiна, 6 партiйно-державних документiв, що висвiтлюють вказiвки ВКП(б) i радянського уряду щодо сiм'ї i школи, 2 нормативнi документи (Кодекс законiв про шлюб, сiм'ю та опiку i положення про батькiвський комiтет при початковiй, неповнiй середнiй i середнiй школi).

З педагогiчної класики рекомендуються твори таких вiдомих педагогiв, як Я. Коменського, Й. Песталоццi, К. Ушинського i росiйських революцiонерiв-демократiв. Бiльше 20 рекомендованих лiтературних джерел присвяченi морально-виховним аспектам життєдiяльностi класикiв марксизму-ленiнiзму, сiмейному вихованню у родинi Ульянових, поглядам Н. Крупської, М. Калiнiна, Ф. Дзержинського на комунiстичне виховання i формування молодих ленинцiв-сталiнцiв. Серед пiдручникiв з педагогiки автори показчика називають лише два (обидва росiйськомовнi): «Педагогика» I. Каирова (М., «Учпедгиз», 1939, 541 с.) i «Педагогика» Б. Осипова, Н. Гончарова (М., «Учпедгиз», 1939, 352 с.), в яких висвiтленi питання навчання та виховання як у початковiй, так i в середнiй школi, i окремий роздiл присвячений проблемам спiльної роботи сiм'ї i школи. Привертає увагу збiрник статей i довідкових матерiалiв за редакцiєю Л. Раскiна «Классный руководитель» (Ленинград, 1939, 244 с.).*

Бiльшiсть iнших джерел – видання брошурного типу i газетнi та журналнi публiкацiї. Роздiл «Окремi питання виховання», де передбачається розкриття проблем формування свiдомої дисциплiни, радянського патрiотизму i пролетарського iнтернацiоналiзму, антирелiгiйного, художнього, фiзичного i статевого виховання, питань шкiльної гiгiєни, дружби i товаришування, вiльного часу учня, вибору професiї, роботи пiонерської i комсомольської органiзацiй у школi, рекомендує лише статтi з фахово-iдеологiчних радянських газет i журналiв: «Под знаменем марксизма-ленинизма», «Правда», «Молодая гвардия», «Комсомольская правда», «Спутник агитатора», «Учительская газета», «Радянська педагогiка», «Початкова школа», «Середня школа», «Вожатый». У роздiлi «Питання виховання в художнiй лiтературi» називаються художнi твори, якi розкривають «гуманiстичну сутнiсть» радянської сiм'ї i радянської школи та «антигуманний характер» дореволюцiйної сiм'ї i буржуазної школи. Вказується також низка творiв, де розповiдається про героїчних людей нової соцiалiстичної доби.

У передвоєнний перiод практикувалися також брошури-методички з питань виховної роботи. Одна з них – «Педагогiчна пропаганда в школi» – мала за мету

*Примiтка автора

озброїти педагогів і батьків принципами й методами комуністичного виховання дітей у школі та сім'ї, «правильної організації педагогічної пропаганди». Остання має бути цілеспрямованою і систематичною, що неможливе без чіткого планування, де вказується тематика педагогічної просвіти, наявні пропагандистські сили (суб'єкти та об'єкти пропагандистського впливу), форми заходів педагогічної пропаганди (лекції, бесіди, консультації, екскурсії, тематичні виставки тощо), терміни проведення та виконавці запланованих заходів.

Методичка пропонує кожну третю лекцію присвячувати конкретній тематиці комуністичного спрямування («Завдання комуністичного виховання дітей», «Народна освіта в СРСР і капіталістичних державах», «Сталін і діти», «Сім'я Ульянових», «Дзержинський про дітей», «Виховання радянського патріотизму та інтернаціоналізму в сім'ї», «Роль комсомольських і піонерських організацій у вихованні дітей»). Решта лекцій та інші заходи плану педагогічної пропаганди мають проводитися з орієнтацією на формування матеріалістичного світогляду молодого патріота радянської Батьківщини і будівника комуністичного суспільства. Для цього поряд зі згаданими лекціями педагогічного характеру мають читатися лекції на політичні, загальноосвітні, антирелігійні теми.

У виданні зазначається, що успіх пропагандистської роботи в основному залежить від підготовленості лекторів-агітаторів і рівня організації пропагандистських заходів. Лектор повинен уміти ясно, чітко і невимушено висвітлювати тему лекції, всією поведінкою демонструвати власну переконаність у правдивості та істинності сказаного у виступі. Дається важливе застереження: недосвідченого лектора до слухачів допускати недоцільно, але вчити його треба, насамперед присутністю і прослуховуванням досвідчених і кваліфікованих лекторів. Поширення, вивчення, засвоєння і застосування досвіду пропагандистської роботи – один із найпотужніших засобів підвищення ефективності ідеологічного впливу на аудиторію слухачів.

Розгортання лекційної роботи серед батьків давало змогу перейти від «батьківського лекторію» як читання лекцій для батьків з питань виховання до «батьківського університету» як форми поглибленої пропагандистської роботи з батьками через читання циклів лекцій постійним слухачам постійним складом лекторів. Постійному складу батьків-слухачів пропонувалися стабільні тематичні цикли: політичні («Ленін і Сталін – вожді Жовтневої революції», «Сталінська Конституція і виборча система в СРСР», «Про міжнародне становище», «Економіка Західної України і Західної Білорусії до возз'єднання і тепер»), педагогічні («Як батьки можуть допомогти дитині краще вчитися», «Роль сім'ї у вихованні радянського патріота», «Боротьба з бездоглядністю дітей»), антирелігійні («Класова сутність релігії», «Походження людини», «Походження Різдва»), юридичні («Сталінська Конституція і соціалістична законність», «Закони про встановлення батьківства») та інші.

При «батьківських університетах» для найбільш підготовлених батьків організовувалися педагогічні семінари, які вели фахівці Інституту удосконалення вчителів. Основна тема педагогічного семінару – «Сутність і завдання комуністичного виховання дітей», яка включала обов'язкове вивчення таких питань: класовий ха-

рактер і цілі комуністичного виховання, розумова освіта і політехнічне навчання, моральне, естетичне, фізичне виховання, основні завдання радянської школи. Арсенал пропагандистського впливу на батьків доповнювався вечорами обміну досвідом сімейного виховання, де виступали батьки, котрі досягли «успіхів у комуністичному вихованні своїх дітей», публікаціями пам'яток для батьків, де у стислій формі викладались основні вимоги до сім'ї щодо комуністичного виховання дітей у домашніх умовах, проведенням консультацій для батьків з приводу проблем і труднощів у вихованні дітей, оформленням у школах кутків із сімейного виховання, здійсненням педагогічної пропаганди на сторінках місцевих газет. Наголошувалося, що недоліки чи успіхи батьків у вихованні своїх дітей мають бути відомими широкій громадськості, яка може здійснити зворотний вплив.

У квітні 1940 р. всесоюзний журнал «Красный библиотекарь» опублікував статтю-консультацію «Як організувати і провести голосне читання з наступною бесідою», яка відразу увійшла до переліку практичних методичних посібників з організації пропагандистської роботи. Насамперед стаття акцентує увагу на підготовленості читця – організатора бесіди: він повинен добре володіти змістовим матеріалом твору, щоб бути готовим відповісти на запитання слухачів. У цьому – основний критерій підбору читця. Наступний етап – підбір матеріалу для читання, вивчення підбраного матеріалу читцем, підготовка до бесіди за змістом прочитаного матеріалу, підбір книг читачам для самостійного читання.

Інші вказівки також методично чітко окреслені: підібраний для читання матеріал має бути зрозумілим і цікавим для слухачів; за походженням чи формою це може бути газетна чи журнальна стаття, наукова чи художня книга; форми підбраного матеріалу мають чергуватися (після газети йде читання художньої книги або після журнальної статті – читання книги науково-популярної чи навпаки); матеріал, який чергується, повинен тематично продовжувати один одного; вивчення матеріалу читцем полягає у з'ясуванні його змісту та значення всіх незнайомих слів, що зустрічаються у тексті; забезпечення виразного, яскравого і переконливого прочитання матеріалу на основі розуміння читцем змісту та усвідомлення ним ідеї твору або тексту; врахування характеристик аудиторії слухачів і ситуації (обставин), в якій здійснюється читання; забезпечення зручних умов для слухачів, яких має бути оптимальна кількість; план наступної бесіди визначається змістом прочитаного тексту; структурні та часові параметри бесіди залежать від характеристик слухачів (їх віку, фаху, освітньої підготовки); склад слухачів та учасників бесіди має бути однорідним, що полегшує організацію спілкування між самими слухачами та між слухачами і читцем, має формувати умови організації продуктивної дискусії; книги для самостійного читання слухачам видавати з урахуванням змісту їх запитань; на завершення читання і бесіди за її тематикою необхідно робити загальні висновки і заохочувальні підсумки щодо засвоєння матеріалу (тексту) слухачами.

Така детальна методологічна регламентація голосного читання творів вимагала фахового і відповідального підходу до пропагандистської роботи з боку партійного активу, працівників системи освіти та установ культури, яких залучали до агітаційних заходів як «ідеологічних бійців партії» і які лише за умов застосуван-

ня відшліфованих методичних прийомів могли схилити аудиторію до сприйняття заідеологізованих штампів комуністичної демагогії або текстів антирелігійної спрямованості [936, с. 18].

У масиві інструктивно-методичної літератури для організаторів політико-виховної роботи серед різних категорій і верств населення особливе місце належало коротким довідникам, словникам, інструкціям, порадам, що мали дві характерні ознаки – лаконізм викладу та чітку ідеологічну спрямованість матеріалу. Одне з таких видань, яким користувався партійно-державний актив, пропагандисти і вчителі західноукраїнських областей (за вимогою їх партійних наставників), – «Краткий словарь агитатора», випущений у 1940 р. в Ленінграді. Заідеологізованість та ідейно-теоретичні спотворення видання помітні з перших його сторінок: «автаркія» пояснюється як економічна політика капіталістичних країн, спрямована на підготовку війни на основі власних ресурсів, внаслідок чого страждають народні низи через зростання дорожнечі і дефіциту продуктів; «автономія» подається як особливі права, яким користується певна частина держави, наділена більшим ступенем самостійності, ніж інші частини і якими наділені автономні республіки й області СРСР, але яких не можуть мати національні меншини в капіталістичних країнах. Тут же явище «бездефіцитного бюджету», в якому витрати менші або рівні доходам, оголошується доступним тільки небагатьом країнам, насамперед СРСР, і, зазвичай, ніколи капіталістичним, передусім США.

На думку авторів словника, клерикалізм завжди і скрізь «об'єднував усі чорні та реакційні сили», а за «Сталінською Конституцією трудящі маси СРСР отримали такі права, про які трудящі маси капіталістичних країн можуть тільки мріяти». Звання «лауреата», отримане громадянином СРСР, свідчить про «бурхливий розквіт талантів на благодатному ґрунті соціалізму». «Пацифізм» виявляється громадсько-політичним рухом в капіталістичних країнах, який служить знаряддям в руках реакційної буржуазії для виправдання політики капітуляції перед агресором. Республіканський спосіб правління в його істинному варіанті існує лише в СРСР. Тільки СРСР відноситься з повагою до суверенітету малих і слабких у воєнно-політичному відношенні держав. В СРСР, країні соціалізму, ліквідований всякий ґрунт для виникнення шовінізму; СРСР – країна великої сталінської дружби народів.

Хоча основним завданням агітатора виступає комуністичне виховання, боротьба з буржуазною ідеологією і релігійним світорозумінням, демонстрація переваг соціалізму, та у словнику відсутнє тлумачення понять «ідеологія», «релігія», «соціалізм» і т.п., фактично нічого немає про ідейно-виховну, політико-масову роботу, для якої й опубліковане згадане видання. Однак слід віддати належне видавцям, які для західних областей УРСР включили додатки «Короткі відомості про міста Західної України і Західної Білорусії», що було реакцією на приєднання цих територій до СРСР, а також «Короткі відомості про воюючі країни», що, відповідно, було реакцією на розгортання сценарію Другої світової війни [161, с. 130].

Різноманітний матеріал для практичної пропагандистської, виховної і навчальної роботи давали щорічні календарі-довідники, що, крім змістовно побудованої

календарної помісячної інформації, публікували тематичні хронологічні таблиці, статистичні та фактичні дані з різних галузей науки, культури, спорту. Як показує «Календарь-справочник на 1941 год», структура та зміст цих видань були методологічно зручними для формування планів і організації політико-виховної роботи з усіма категоріями населення, в тому числі з учителями шкіл, а вчителям – з учнями усіх класів [117, с. 83].

Хронологічна частина календаря розділена помісячно, потижнево, а в тижнях – поденно вказані основні події, про найважливіші з яких надається лаконічна, але змістовна інформація необхідної ідеологічної спрямованості. Завдяки такому підходу календар-довідник фактично стає інформативним додатком до історії ВКП(б) і джерелом конкретної інформації для агітаційної та виховної роботи. Основні події календаря – події Жовтневої революції, соціалістичного будівництва в СРСР, історичні етапи діяльності ВКП(б), а основні персоналії – діячі більшовицької партії і керівники соціалістичної держави; окрім них – новатори соціалістичного виробництва, науки, освіти і культури. Інші світові події та відомі зарубіжні діячі займають місце, що залишилися після подій в СРСР і після персоналій комуністичної партії й радянської держави. Серед 105 описаних у календарі історичних фактів і персоналій лише 16 належать всесвітній історії: 15 історичних осіб, в тому числі К. Маркс і Ф.Енгельс, і лише одна історична подія – Паризька комуна 1871 року [117, с. 86].

На прикінцевих сторінках червня календар-довідник містить яскраву антилюстрацію до «Краткого словаря агитатора» з його тлумаченням СРСР як єдиної істинної республіки, що забезпечує права і свободи трудящих, – указ Президії Верховної Ради СРСР про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону залишення робітниками і службовцями підприємств і установ, де зафіксовано: «Встановити, що робітників і службовців, які самовільно залишили державні, кооперативні й громадські підприємства чи установи, передають до суду і за вироком народного суду вони підлягають тюремному ув'язненню терміном від 2-х – до 4-х місяців. Встановити, що за прогул без поважної причини робітники і службовці державних, кооперативних і громадських підприємств чи установ передаються до суду і за вироком народного суду караються виправно-трудовами роботами за місцем роботи на термін до 6 місяців з утриманням із заробітної плати до 25 %. У зв'язку з цим, відмінити обов'язкове звільнення за прогул без поважних причин. Запропонувати народним судам усі справи, вказані у даній статті, розглянути не пізніше як у 5-денний термін і вироки за цими справами виконувати негайно» [117, с. 86].

Отже, процес радянізації освіти, що здійснювався новою окупаційною владою на західноукраїнських землях, у своїх організаційно-методичному та ідеологічному контекстах вийшов за рамки освітянського сектора й охопив усю систему політико-виховної роботи, весь комплекс заходів, спрямованих на перебудову соціально-культурної сфери суспільства з метою утвердження комуністичної ідеології в суспільному житті та індивідуальній свідомості кожного громадянина.

Розділ 7. ТРАНСФОРМАЦІЯ СФЕРИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

7.1. Партійне керівництво сферою духовної культури

Перетворення, здійснювані радянською владою у всіх сферах культурного життя західноукраїнського населення, мали чітку стратегічну мету: відкрити найширші можливості для формування та розвитку нової культури – соціалістичної за змістом і національної за формою. Апробовані в СРСР принципи культурного будівництва трансформувалися на новий соціально-культурний ґрунт, у нові політико-економічні умови. Радянські дослідники історії партії вважали, що «невід’ємною складовою частиною соціальних перетворень у західних областях поряд із перетвореннями в галузі політичного, економічного і суспільного життя було здійснення культурної революції. Завдання культурної революції вимагали величезного піднесення культурного рівня трудящих, перевиховання їх свідомості на основі пролетарської ідеології та перетворення їх у свідомих творців соціалістичної культури. Культурне будівництво в західних областях у вищій мірі полегшувалося тим, що в СРСР на той час вже була здійснена культурна революція і створена висока соціалістична культура, яка є втіленням великих ідей марксизму-ленінізму. Трудящі західних областей, зокрема працівники культурного фронту, могли почерпнути у народів СРСР досвід культурного будівництва».

Зміст, форми і напрями своєї політики у сфері культури партійно-державні органи формували на основі того, що за умов панської Польщі трудящі західноукраїнських земель не мали можливостей для культурного розвитку. Навіть більше, вважалося, що незначна кількість діючих у ті часи польських «домів людських», «українських світлиць», читалень «Просвіти» будувалися на націоналістичних принципах, перебували під впливом українських буржуазних націоналістів і духовенства та «отруювали свідомість трудящих націоналістичним і релігійним дурманом, намагаючись відвернути їх увагу від питань класової боротьби». Тобто радянські історики висвітлюють розвиток соціалістичної культури в західних областях України як процес напруженої боротьби зі звичками і традиціями людей, успадкованими від капіталізму, та з найнебезпечнішим породженням капіталістичного суспільства – буржуазним націоналізмом.

Саме з цієї причини вже з перших днів після приєднання всі існуючі на західноукраїнських землях польські «доми людські», читальні «Просвіти», культурні установи інших національностей, що мали своїм завданням виховання мас у націоналістичному дусі, були закриті, а на їх місце в усіх населених пунктах краю прийшли новостворювані «культурно-освітні установи, багато з яких у найближчому часі перетворилися у справжні вогнища культури і пропаганди ідей комуністичної партії» [270, с. 226–227, 233].

Тактика радянзації духовної сфери була аналогічною тактиці радянзації економічної або політичної сфер суспільного життя: ідеологію, спосіб мислення і культурні традиції змінювали швидко, майже за директивними вказівками, як змінювали приватну власність на державну, а багатопартійність – на однопартійність, навіть із застосуванням бруталного примусу в шокових дозах. Сталінські ідеологи враховували, що така тактика викликати певний супротив, але цей супротив не міг мати зовнішнього соціального вираження, а був лише внутрішнім опором і мав особистісний духовний зміст.

Отже, одним із перших завдань було зламати цей внутрішній особистісний опір, забезпечити своєрідну «радянзацію особистості» через звернення до внутрішньодуховної сфери людини, на яку офіційна пропаганда мала мінімальний, або й не мала ніякого дієвого впливу. У цьому плані партійно-державній владі протистояв могутній відкритий опонент, який здійснював потужний позитивний вплив на внутрішній духовний світ людини, чим стимулював і підтримував духовний опір догматичній комуністичній ідеології, – християнську церкву, непідконтрольну радянському режимові. Церква своєю природою не вписувалась у радянську систему як у соціально-політичному, так і в культурно-духовному аспектах. Саме в релігійній вірі, в церковних богослужіннях знаходили віруючі громадяни (а таких у Західній Україні була абсолютна більшість) порятунк від засилля чужих ідеологічних штампів і від насилля компартійного апарату.

Статистика вказувала на широку базу церковного впливу: 3,5 млн греко-католиків, 2 млн римо-католиків, 1,5 млн православних, 800 тис. іудеїв. З метою впливу на ці майже 8 млн українського населення партійно-державна влада розпочала масштабний наступ на всі релігійні конфесії. Ідеологічну основу такого наступу на церкву бачили в реакційній ролі релігії, церкви і священнослужителів у суспільному житті. Влада стверджувала, що ксьондзи, попи і равини як ворожі елементи активно здійснювали антинародну діяльність, а Церква, костел і синагога спрямовували свої дії проти радянської влади [126, с. 9].

Тому партійні організації західних областей України розгорнули широку антирелігійну пропаганду. За короткий час до Західної України було завезено великі партії атеїстичної літератури, повсюдно організовано читання лекцій на атеїстичну тематику. На кінець 1940 р., за звітом Наркомату освіти УРСР, в шести західноукраїнських областях діяли 335 атеїстичних гуртків, які охопили майже 6 тисяч чоловік. Атеїстична пропаганда стала обов'язковим елементом навчально-виховного процесу в усіх закладах освіти: вчителі та викладачі були зобов'язані включати до робочих конспектів і текстів лекцій положення, висновки, рекомендації та приклади антирелігійного змісту [126, с. 10].

Нова окупаційна влада однозначно відносила церкву і духовенство до ворожого антирадянського табору, до контрреволюційних сил. Одним із найважливіших засобів боротьби з такими силами вважалося посилення агітаційно-пропагандистської роботи, здійснення планових, правильно політично зорієнтованих культурно-масових заходів серед місцевого населення, що повинно було б дати подвійний

ефект: схилити симпатії населення міст і сіл до радянської влади та мінімізувати або навіть унеможливити підтримку ними антирадянських акцій.

Показовим у цьому аспекті є рішення Тернопільського обкому КП(б)У від 23 грудня 1939 р. щодо політичного стану в Збараському повіті Тернопільської області. Ситуація полягала в тому, що у трьох селах Збараського повіту (Кобилля, Іванчани, Курники) у ніч з 17 на 18 грудня відбулися «контрреволюційні» виступи селян. У постанові бюро обкому нічого не говориться про дії радянських каральних органів (це залишилося поза протоколом), але детально визначені контрпропагандистські заходи: розгортання масово-політичної роботи у повіті, відрядження до повіту 10 членів ВКП(б) з числа обласного партійного активу, проведення повітових партійних зборів із проблем посилення масово-політичного виховання населення повіту з використанням ресурсів культосвітніх установ тощо [351, арк. 19–20].

З цієї постанови випливає, що на агітаційно-пропагандистську, культурно-масову роботу в питаннях зміцнення радянської влади на місцях партійно-державні органи покладали не менші надії, ніж на діяльність тодішніх силових структур. Перший висновок, що випливає зі згаданого партійного документа: партійні органи та органи НКВС в радянізації краю діяли в одному напрямі як два фланги одного фронту, але перший пропагандистськими, а другий – силовими засобами. Другий висновок: партійно-державні органи не відокремлювали культурно-масову роботу від агітаційно-пропагандистської й навпаки. Але так само, як силова структура НКВС підпорядковувалася партійним органам, культурно-масова робота повністю служила агітаційно-пропагандистським цілям. Тобто культура підлягала ідеології як частина цілому, як вторинне первинному.

Отже, радянізація культурної сфери суспільного життя набувала форми «комунізації» свідомості громадян через ідеологізацію всіх форм і засобів тогочасного культурного процесу на західноукраїнських землях. Посилений акцент на питаннях агітаційно-масової і пропагандистської роботи серед населення краю простежується у більшості рішень і постанов, прийнятих партійно-державними органами області в 1939–1940 роках. У вищезгаданому партійному рішенні бюро Тернопільського обкому КП(б)У вказало Чортківському повітовому комітету партії на незадовільний стан пропагандистської та агітаційно-масової роботи серед жителів повіту: відсутнє навчання активу (пропагандистів, агітаторів, лекторів), незадовільна організація читання лекцій для працівників міста і села (лише 3 лекції на місяць на весь повіт), потрапляння до складу агітаторів і лекторів ворожих елементів (колишніх чиновників, членів ворожих партій), відсутність гуртків з вивчення Сталінської Конституції та роз'яснення населенню рішень партії й уряду. Повітовому комітетові КП(б)У доручено до 1 січня 1940 р. розробити необхідні заходи з усунення вказаних недоліків [351, арк. 22].

Про організацію масово-політичної роботи в повітах доповідали обкому КП(б)У практично всі повітові (згодом районні) партійні комітети. 13 січня 1940 р. це зробили Тернопільський і Борщівський повіткоми КП(б)У і Тернопільський міськом КП(б)У. Бюро обкому констатувало, що в цих повітах зроблено перші кроки в організації масово-політичної роботи серед трудящих: проведені відповідні

збори, прочитано ряд лекцій, практикуються бесіди з окремими групами працівників, підбираються кадри агітаторів, списки яких подані на затвердження у повітком. Водночас не здійснюється належне керівництво роботою районних газет, не створено гуртків з вивчення Сталінської Конституції та Положення про вибори до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР.

На окремих великих підприємствах, зокрема на Борщівській тютюновій фабриці, де працюють понад 300 робітників, не прочитано жодної лекції, не функціонують ні клуб, ні бібліотека. Повіткомам і міськкому партії доручено підібрати повноцінні кадри агітаторів, сформувати агітколективи, визначити і затвердити їх керівників, проводити навчання агітаторів шляхом організації відповідних семінарів і нарад з обміну досвідом роботи, створити гуртки з вивчення Сталінської Конституції, сформувати при парткоммах лекторські групи, на засіданнях бюро райкомів і міськкому партії заслуховувати звіти керівників агітколективів і лекторських груп про пропагандистську і масово-політичну роботу на підприємствах, в установах, серед сільського населення.

У цій же постанові Тернопільського обкому КП(б)У знаходимо особливий момент: секретареві Тернопільського повіткому партії доручено провести роз'яснювальну роботу серед селян повіту щодо допущення відповідальними керівниками повіту політичної помилки, яка полягала в організації по селах повіту комітетів неможливих селян. А це означало, що будь-яка масово-політична «самодіяльність», зокрема у створенні несанкціонованих партійними органами громадських об'єднань на місцях, заборонялася [364, с. 14–15].

Суперечливою виглядає постанова Тернопільського обкому КП(б)У від 13 серпня 1940 р. «Про стан пропагандистської та агітаційної роботи в Заліщицькому районі», де зазначається, що політико-масова робота в районі покращилася (проводяться лекції, бесіди, співбесіди, наради з обміну досвідом, мітинги тощо), що мобілізує трудящих на виконання політико-господарських завдань, але має місце низка суттєвих недоліків (відсутня допомога низовим колективам з боку райкому, не проводяться необхідні консультації, неорганізована робота агітколективів, а окремі з них припинили свою діяльність, відсутня увага до групової та індивідуальної агітації, культурно-масова робота обмежується лише вечорами художньої самодіяльності у вихідні дні), внаслідок чого в багатьох трудових колективах знижується трудова дисципліна, а в окремих колгоспах колгоспники не виходять на роботу [494, арк. 97].

Такий підхід характерний для багатьох партійних рішень, де позитивний зміст констатуючої частини заперечується критичними зауваженнями і змістом постановляючої частини: спроби видати бажане за дійсне спростовуються конкретними вказівками на усунення недоліків, які своєю серйозністю і масштабами виключають попередньо задекларований позитив.

Невисока ефективність, а часто й безрезультативність політико-масової роботи в низових колективах змушує партійні органи постійно повертатися до розв'язування одних і тих же питань, повторно вирішувати одні і ті ж проблеми, що навіть ускладнюється порівняно з їх попереднім станом. Так, у травні 1940 р. бюро обкому КП(б)У

вивчало стан пропагандистської та агітаційно-масової роботи в Бережанському і Підгаєцькому районах. Постанова фіксує низку позитивів: здійснюються теоретичні акції у формі бесід, консультацій індивідуального і групового характеру, працюють гуртки по вивченню історії ВКП(б) безпартійним активом, застосовуються різноманітні форми агітаційно-масової роботи. Такі заходи дали конкретний результат, зокрема розгорнуто соціалістичне змагання між селами, колгоспами, районами, а Бережанський район закінчив сівбу ранніх культур за 5 днів. До негативу у постанові віднесено фактично один недолік: недостатня робота окремих комуністів над підвищенням свого ідейно-політичного рівня [441, арк. 187–188].

Буквально через три місяці, 23 серпня 1940 р., бюро обкому знову розглядає аналогічне питання – про виконання Бережанським райкомом КП(б)У травневої постанови бюро обкому щодо рівня пропагандистської та агітаційної роботи в районі. Хоча традиційно знаходиться місце для констатації позитивних моментів у роботі райкому партії, та перелік недоліків приводить до висновку, що стан агітаційно-пропагандистської роботи в районі погіршився: відсутній контроль партійного комітету за вивченням комуністами і безпартійним активом історії ВКП(б), з цих питань не проводяться індивідуальні бесіди, немає нарад з обміну досвідом роботи; слабка агітаційно-масова робота серед колгоспників, а в окремих колгоспах під час жнив припинили свою роботу агітатори, неорганізовано соціалістичного змагання; район потребує розширення лекційної пропаганди, особливо зусиллями кваліфікованих лекторів; необхідно поживити роботу агітаторів і агітколективів, забезпечити всебічну допомогу їх керівникам [592, арк. 151].

Увага партійно-державних органів до культурно-масової та пропагандистсько-агітаційної роботи в трудових колективах міст і сіл особливо загострилась у період підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР взимку – навесні 1940 р. Питання підготовки до проведення виборів у вищі органи державної влади СРСР та УРСР бюро обкому розглянуло на своєму засіданні 27 січня 1940 р. і наголосило, що «успіх виборчої кампанії залежатиме від того, як партійні організації забезпечать розгортання агітаційно-масової та політичної роботи серед широких трудящих мас». Для цього райкоми і міськкоми КП(б)У області були зобов'язані підготувати і затвердити на партійно-комсомольських зборах районів конкретні заходи по підготовці до виборів, в яких передбачити створення гуртків, проведення лекцій, бесід, доповідей для всіх виборців з вивчення сталінської Конституції і положення про вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР; підбір і формування агітколективів і груп агітаторів, проведення для них інструктивних нарад і семінарів не менше трьох разів на місяць і скликання нарад з обміну досвідом роботи; проведення три- і п'ятиденних семінарів для агітаторів з питань конституційного і виборчого законодавства; забезпечення агітпунктів на виборчих дільницях лозунгами, плакатами, діаграмами, що ілюструють досягнення радянського Союзу і радянської України; проведення районних нарад культпрацівників (завідуючих клубами, бібліотеками, хатами-читальнями) з питань їх роботи на період підготовки і проведення виборів; активізація роботи гуртків художньої самодіяльності, радіо, районних газет, інших засобів масової агітації; проведення зборів населення за місцем проживання з пи-

тань виборів; висвітлення виборчого процесу у місцевій пресі; проведення зборів молодих виборців [391, арк. 117–118].

На цьому ж бюро як взірць для райкомів і міськкомів партії області були схвалені заходи Тернопільського обкому КП(б)У по розгортанню масово-політичної роботи в період підготовки і проведення виборів депутатів до Верховних Рад СРСР і УРСР по Тернопільській області. Заходи передбачали комплекс нарад з секретарями райкомів партії та райкомів комсомолу, головами райвиконкомів, завідуючими відділами пропаганди і агітації райкомів партії та райкомів комсомолу, завідуючими партійними кабінетами райкомів партії, головами і секретарями окружних виборчих комісій, головами обкомів галузевих профспілок з питань підготовки до виборів і проведення виборчої кампанії. Було заплановано обласний партійний актив «Про завдання обласної партійної організації в підготовці та проведенні виборів» та обласний профспілковий актив з аналогічним порядком денним, обласну нараду редакторів районних газет «Завдання преси в час підготовки і проведення виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР», обласний зліт робітників «Про завдання робітників у підготовці і проведенні виборів депутатів Верховних Рад СРСР і УРСР» (1500 осіб) [394, арк. 123].

Якщо згадані заходи стосувалися забезпечення впливу партійних органів області на виборчий процес у напрямі гарантування необхідного результату виборів, то інші заходи спрямовувалися безпосередньо на місцеве населення з метою максимального його залучення до виборчої кампанії через діяльність культосвітніх структур, через участь у культурно-масовій роботі. Серед таких масових заходів – нарада інтелігенції обласного центру «Про участь інтелігенції в роботі більшовицької преси під час виборчої кампанії» при редакції газети «Вільне життя», організація п'яти концертних бригад силами обласного драматичного театру й обласної філармонії для обслуговування виборців у районах області, нарада завідуючих райвно та голів райкомів профспілки працівників початкових і середніх шкіл з питання участі шкіл і педагогів у виборах, п'ятиденний семінар інспекторів райвно з питання роботи сільських клубів у зв'язку з виборами до Верховних Рад СРСР і УРСР, дводенний семінар керівників агітколлективів, завезення в райони області кінофільмів, кіножурналів і забезпечення безперервної роботи кінопересувок по обслуговуванню сільського населення у період підготовки до виборів, активізація роботи лекторських груп з читання лекцій за тематикою радянської виборчої демократії, забезпечення бібліотек районів необхідною літературою, насамперед Конституцією СРСР і Положенням про вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР [394, арк. 123–124].

Зміст заходів підтверджує, що партійні органи використовували весь потенціал культурно-освітніх установ для розгортання агітаційно-пропагандистської роботи серед населення краю, особливо під час відповідальних ідеологічних кампаній. Це питання залишається під постійним контролем вищого партійного органу області – обкому КП(б)У. Рівно через місяць, 27 лютого 1940 р., бюро обкому розглядає питання «Про стан агітаційно-масової роботи у зв'язку з підготовкою до виборів Верховних Рад СРСР та УРСР у Підволочиському і Заліщицькому ра-

йонах». Позитив у постанові бюро обкому виражений винятково статистикою: у Підволочиському районі затверджено 495 агітаторів, організовано 478 гуртків з вивчення сталінської Конституції і положень про вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР, де навчаються 14550 осіб із 19432 виборців, створено 20 агітколективів; у Заліщицькому районі затверджено 648 агітаторів, організовано 648 гуртків, де вивчають конституційне і виборче право 25112 осіб із 26122 виборців, створено 26 агітколективів [406, арк. 190].

Проте критична частина постанови ставить під сумнів задекларований статистичний позитив: не всі виборці охоплені агітаційною роботою, навчання в гуртках проводиться на низькому рівні, робота з агітаторами недостатня (не проводяться семінари, консультації, наради з обміну досвідом роботи), майже відсутня наочна агітація, неорганізована робота бібліотек. Бюро обкому КП(б)У вимагає охопити агітаційно-масовою роботою всіх виборців шляхом створення тематичних гуртків і здійснення агітації за кандидатів блоку комуністів і безпартійних з використанням усіх форм масової агітації (кіно, радіо, самодіяльні колективи, наочна агітація на місцевому матеріалі, бібліотеки, клуби, хати-читальні); провести термінові інструктивні наради й семінари з агітаторами та керівниками агітколективів, а також куцкові наради довірених осіб кандидатів з питань передвиборчої агітації, на яких ознайомити присутніх з практичною діяльністю кандидата [406, арк. 190]. Вказана постанова – додаткова ілюстрація пропагандистської тактики партійних органів: використання комплексу культурно-масових заходів як знаряддя ідеологічного впливу на маси, відношення до культурно-освітніх установ як до невід’ємного і підпорядкованого партійним структурам елемента універсальної системи ідейно-політичного виховання трудящих усіх категорій.

Щільність контролю за виборчою кампанією вражаюча: вже 4 березня 1940 р. бюро обкому партії приймає постанову «Про хід підготовки до виборів у Верховні Ради СРСР і УРСР по області», де йдеться про висунення і реєстрацію кандидатів у депутати та про їх зустрічі з виборцями області. Цього разу постанова розпочинається фіксацією недоліків: агітація за кандидатів у депутати йде мляво, довірени особи кандидатів роботи ще не розпочали, парторганізації не активізували роботи агітаторів на виборчих дільницях, списки виборців готують технічні працівники без контролю з боку парткомів, унаслідок чого у списках допущені помилки, зокрема, велику кількість виборців до списків не внесено; приміщення дільничних виборчих комісій не обладнані, виготовлення урн для голосування незавершено.

Бюро обкому зобов’язало райкоми й міськкоми партії перевірити та забезпечити правильність списків виборців, а зміни до них оформити відповідними постановами сільських і міських рад; забезпечити щоденне чергування членів дільничних виборчих комісій на виборчих дільницях, провести їх інструктаж, розподілити обов’язки на день проведення виборів; організувати систематичну роботу довірених осіб кандидатів і агітаторів на виборчих дільницях, які мають стати центром агітаційно-масової роботи; розробити систему зв’язку райцентрів з кожною виборчою дільницею для збирання своєчасної інформації про хід голосування у день виборів; провести інструктажі членів виборчої комісії з питань

оформлення документації про результати виборів; забезпечити виборчі дільниці бюлетенями та організувати їх надійну охорону; завершити публікацію листівок з біографічними даними кандидатів у депутати Верховних Рад СРСР і УРСР і 30–40 тисяч листівок з лозунгами, присвяченими виборчій кампанії; забезпечити висвітлення ходу виборчої кампанії й роботи передових виборчих комісій в обласній газеті «Вільне життя» та в районних газетах [408, арк. 244–245].

З урахуванням того факту, що до складу виборчих комісій входили фактично всі культпрацівники, міські та сільські заклади культури з їх тематичними гуртками, творчими самодіяльними колективами, агітбригадами були включені у виборчий процес як контрольоване знаряддя агітаційно-масової роботи на час виборчої кампанії. З огляду на це участь культосвітніх установ у підготовці до виборів була подвійною: персонально їх працівники здійснювали офіційні функції виконавців процедур виборчого процесу, а їх творчі колективи вирішували завдання агітаційно-виховної та роз'яснювальної роботи серед виборців міст і сіл. Це обумовлювалося перебуванням культосвітніх установ краю під всеохопним контролем місцевих партійних органів, а в кінцевому підсумку стало ще одним доказом того незаперечного факту, що для партійно-державної влади культосвітня робота не була окремим видом культурно-духовної діяльності, а лише «виконавчим», найближчим до трудящих мас сектором ідеологічної, агітаційно-пропагандистської роботи.

Вибори до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР активізували агітаційно-пропагандистську діяльність партійних організацій й культурно-освітніх установ області. Проте не такою мірою, як цього хотілося і як це демонстрували своєю партійною статистикою керівні партійні органи. Зокрема, бюро обкому КП(б)У у своїй постанові від 25 травня 1940 р. «Про роботу агітаторів у Бучацькому районі» наголошує на необхідності закріплення позитивних результатів агітаційно-масової роботи, здобутих під час підготовки і проведення виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР. До таких досягнень віднесені систематичні семінари керівників агітколективів, організацію 602 гуртків, якими охоплено 27357 осіб, семінари сільських агітаторів, висунення кращих агітаторів на керівну радянську, господарську і кооперативну роботу.

Водночас у частині сіл району масова роз'яснювальна робота ведеться незадовільно, не організовано допомоги агітаторам з вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)» та основ марксизму-ленінізму, парткабінетом району не проводяться групові та індивідуальні консультації, незадовільно поставлена лекційна робота, майже не практикуються теоретичні бесіди, райком партії не перевіряє роботи агітколективів і не заслуховує звітів про їх виступи. Для підвищення якості агітаційної роботи та ідейно-політичного рівня агітаторів обком партії зобов'язав райкоми КП(б)У, окрім усунення згаданих недоліків, провести у червні 1940 р. 5–10-денні семінари агітаторів, регулярно практикувати проведення районних і сільських нарад з обміну досвідом агітаційно-масової роботи [454, арк. 265]. Ця постанова підтвердила вірність партійних функціонерів бюрократичним ідеологічним штампам щодо форм, методів і засобів організаційної та ідеологічної роботи, а також тотальний формалізм компартійної статистики: цифровий статис-

тичний позитив не тільки не узгоджується, а й заперечується конкретними негативними фактами, наведеними у цьому ж документі.

У кінцевому підсумку, виборча кампанія з підготовки і проведення виборів депутатів Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР в Тернопільській області, зокрема і в Західній Україні в цілому здійснила відчутний вплив на культурно-масову роботу. Насамперед це обумовилося тим, що розгортання в регіоні «культурно-освітньої роботи вимагало відповідних кадрів. Поряд з партійними і радянськими працівниками, які очолили ідейно-виховну й культурно-освітню роботу, в неї активно включилася місцева інтелігенція, зокрема найбільш численний загін – учительство. Для підвищення кваліфікації культосвітніх працівників по всіх західних областях ще в 1940 році було проведено ряд короткотермінових семінарів, на яких культосвітніх працівників ознайомили з методами та формами роботи міських і сільських клубів. Для завідуючих сільськими клубами були організовані місячні курси» [270, с.236].

Радянські історики вважають позитивним чинником у житті населення західноукраїнських земель поєднання компартійним і державним керівництвом завдань ідеологічної роботи із завданнями розвитку й зміцнення виробничої сфери, особливо сільського господарства. Ідейно-виховна і культурно-освітня робота в західних областях постійно перебувала у центрі уваги партійних і радянських керівних органів. Незважаючи на безперечні досягнення в галузі політосвітньої роботи, вона все ще відставала від великих завдань, які стояли перед країною.

Відставання агітаційно-політичної роботи в західних областях, особливо в сільській місцевості, відзначили на Пленумі ЦК ВКП(б), що відбувся в листопаді 1940 р., на якому стояло питання про роботу Львівського і Ровенського обкомів КП(б)У. В його постанові записано: «Пленум вимагає від партійних і радянських організацій рішучого посилення агітаційно-політичної роботи серед трудящого селянства, наполегливої і систематичної агітаційної роботи по переконанню селян у перевагах колективного господарства перед одноосібним господарством, всемірно сприяючи всім бажаючим біднякам і середнякам вступати в колгоспи» [270, с. 237].

Ці ж дослідники подають як позитив застосування нових, хоч і заідеологізованих, форм культосвітньої роботи: «Діяльність культурно-освітніх установ не вичерпувалася роботою гуртків художньої самодіяльності. При культосвітніх закладах було створено багато політосвітніх гуртків – з вивчення історії ВКП(б), Конституції СРСР, біографії В. Леніна, історії СРСР. Поряд з ними працювали багато технічних і агротехнічних гуртків, гуртки крою та шиття, художньої вишивки та інші, які охопили велику кількість населення. Наприкінці 1940 – на початку 1941 р. в західних областях при культосвітніх установах діяли 12583 різні гуртки, в яких брали участь 282134 особи. Ця величезна армія трудящих підвищувала свій культурно-освітній рівень і несла знання у маси» [270, с. 235–236].

Радянізація духовного життя на західноукраїнських землях найбільш інтенсивно здійснювалась у період важливих політичних кампаній, однією з яких і були вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР. Саме тоді, коли були задіяні всі засоби ідеологічного компартійного впливу на всі сфери життя тогочасного суспільства (а конкретно – на всі форми життєдіяльності західноукраїнського населення), очевидними ставали

ближні і віддалені наслідки радянзації краю. У цілому, наслідки радянзації життя в Західній Україні були неоднозначними, суперечливими. З одного боку, здійснювалися певні позитивні зміни. Так, на цей регіон поширилися досягнення СРСР у галузі загальної освіти населення. Завдяки державній політиці українська мова та культура зайняли належне їм місце, потіснивши привілейовані раніше польську мову й культуру. Проте плата за це виявилася надзвичайно високою.

Тотальний контроль з боку держави і диктат однієї офіційної ідеології спричинили неприродну одноманітність у духовній сфері, позбавивши її внутрішніх сил для саморозвитку. Не тільки польська, а згодом і українська та єврейська культури в Західній Україні зазнали значних втрат, оскільки радянська влада, створивши сприятливі умови для розвитку одних елементів культур (інтернаціональних, соціалістичних, матеріалістичних), нещадно знищувала всі інші елементи цих же культур (національні, гуманістичні, духовні) і згодом під гаслом інтернаціоналізації культурного життя обмежувала розвиток національних мов і культур, звільняючи простір для розширення та розквіту державної, тобто російської мови і соціалістичної, інтернаціональної, а фактично – російської культури [126, с. 15].

Під час виборчої кампанії широко застосовувалися випробувані форми агітаційно-пропагандистської роботи, зокрема масові публічні лекції. Саме цій формі ідеологічної роботи у дослідженнях радянських істориків надається багато місця. «Могутньою зброєю партійної пропаганди і комуністичного виховання мас були лекції. На цю ділянку роботи в західних областях обкоми, міськкоми, райкоми КП(б)У та відділи народної освіти звертали велику увагу. При них були створені лекційні бюро та лекторські групи, які розгорнули лекційну пропаганду серед найширших мас трудящих. Лекції читалися на найрізноманітніші теми: політичні, міжнародні, історичні, літературні, побутові.

Значне місце в лекційній пропаганді займала антирелігійна тематика. Розгортання антирелігійної роботи в західних областях набрало особливої ваги. Надзвичайно важке економічне становище трудящих Західної України, високий процент неписьменності серед них створили відповідний ґрунт для глибокого духовного закабалення населення клерикалами різних мастей, зокрема уніатською церквою. Звільнення свідомості трудящих від релігійного дурману було однією з найважливіших умов для дальшого культурного зростання населення західних областей. Одним з дієвих засобів антирелігійної пропаганди були лекції на науково-природничі та антирелігійні теми. Велику роль лекційна пропаганда відіграла у викритті українських буржуазних націоналістів.

Особливого розмаху лекційна робота набирала в період важливих політичних кампаній, проведення яких сприяло піднесенню політико-виховної роботи серед трудящих» [270, с. 236–237]. Звідси випливає, що вістря комуністичної лекційної пропаганди було спрямоване у двох напрямках: перший – виховання трудящих мас у дусі відданості комуністичній партії та радянській державі, другий – непримиренна боротьба з релігійним світоглядом і національними духовними цінностями, які оголошувалися націоналістичними, а отже, ворожими радянській владі й соціалістичному суспільству.

У січні 1940 р. бюро обкому вивчає стан лекційної роботи в області й зазначає, що з початку розгортання лекційної пропаганди (з осені 1939 р.) для населення краю прочитано 220 лекцій різної тематичної спрямованості з охопленням більше 50 тисяч осіб. Кращі результати показали Скалатський і Борщівський райони, де з лекціями виступають навіть секретарі райкомів партії, – тут прочитано відповідно 37 і 24 лекції. В окремих районах лекційна робота поставлена незадовільно: райкомами партії за звітний період організовано лише по 5–6 лекцій. Відділ пропаганди й агітації обкому партії не забезпечив необхідної методичної допомоги лекторському активу, не практикував методичних нарад з підвищення ідейно-політичного й методичного рівня проведення лекцій з урахуванням культурно-освітніх і світоглядно-політичних характеристик слухачів [390, арк. 116].

У зв'язку з тим, перебудову лекційної роботи необхідно розпочати із забезпечення популярного і зрозумілого слухачам текстового матеріалу лекцій. Для цього, по-перше, використовувати тематику, рекомендовану ЦК КП(б)У для населення західних областей України; по-друге, систематично проводити методичні наради з обговоренням конспектів лекцій і вивченням передового досвіду читання лекцій; по-третє, для лекторського активу з комуністів і безпартійних представників місцевої інтелігенції організувати лекції з історії ВКП(б) і основ марксистсько-ленінської теорії; по-четверте, керівникам місцевих організацій і установ приділити особливу увагу організаційно-технічній стороні підготовки і проведення лекцій, не допускаючи їх зриву; по-п'яте, в періодичній пресі систематично публікувати матеріали про лекційну роботу в районах області, а в обласній газеті «Вільне життя» – теоретичні та методичні статті на допомогу лекторам. Бюро обкому просило ЦК КП(б)У надіслати 6 досвідчених лекторів на постійну роботу в Тернопільський обком КП(б)У, а також групу лекторів для надання практичної допомоги в період підготовки до виборів у Верховні Ради СРСР і УРСР. Було вирішено асигнувати на лекційну пропаганду в 1940 р. 80 тис. крб., по 2,5–3,5 тис. крб. кожному райкому партії, залежно від кількості населення в районі [390, арк. 116].

З початку року для населення області прочитано 1265 лекцій, з яких 42 оплачено, а належною підготовкою аудиторій та якістю прочитаних лекцій відзначилися Бережанський, Скалатський, Терехівський райкоми і Кременецький міськком партії. Однак в роботі основної маси лекторського активу залишаються характерними суттєві недоліки: недостатній теоретичний рівень лекцій, що проявляється в допущенні теоретичних помилок у висвітленні матеріалу лекції; поверховість або навіть і відсутність необхідних світоглядних та ідейно-політичних висновків; недостатнє володіння методикою роботи з аудиторією слухачів.

Серед організаційних недоліків, які стосуються роботи партійних комітетів, називаються факти допуску лекторів до виступу перед аудиторією без попереднього ознайомлення й обговорення тез їх лекцій; непідготовленість аудиторії, мала кількість присутніх на лекціях і навіть зрив лекцій з вини їх організаторів.

Партійні працівники попереджені щодо персональної відповідальності за зрив лекцій, а міськкоми і райкоми КП(б)У були зобов'язані не допускати позаштатних лекторів до читання лекцій без попереднього ознайомлення з планами й тезами

лекційних текстів. Запроваджувалися щомісячні обласні методичні семінари для позаштатних лекторів із залученням висококваліфікованих лекторів і фахівців різних галузей народного господарства з обов'язковим читанням лекцій з питань марксизму-ленінізму, історії ВКП(б), сталінської Конституції, політичної економії й конкретних економічних проблем. Для висвітлення останніх запрошувалися провідні спеціалісти планово-економічного й фінансового профілів. Знову йшлося про запрошення за рекомендацією ЦК КП(б)У кваліфікованих лекторів на постійну роботу в області. Редакцію газети «Вільне життя» зобов'язали систематично публікувати відгуки про лекції, прочитані штатними й позаштатними лекторами.

До питання організації лекційної роботи партійні органи звертаються і в контексті вивчення стану пропагандистської роботи взагалі. Так, у постанові пленуму Тернопільського обкому КП(б)У від 26 червня 1940 р. «Про постановку пропаганди марксизму-ленінізму в м.Тернополі та Почаївському районі» зазначено, що одним із принципових недоліків у роботі партійних органів по керівництву ідейно-політичним вихованням трудящих є недостатня увага лекційній пропаганді. Мало читається масово-популярних лекцій, зокрема з міжнародної тематики, а якість прочитаних лекцій залишається низькою. Не сформовані групи позаштатних лекторів і, взагалі, підбір лекторських кадрів і забезпечення якості та рівня їх політико-виховного впливу на аудиторію слухачів залишається поза увагою партійних комітетів. У цьому плані особливо шкідливим і небезпечним недоліком виступає невміння позаштатних лекторів спрямувати слухачів на усвідомлення необхідності повної мобілізації власних сил для виконання ідейно-політичних, господарських і соціально-культурних завдань, які ставить комуністична партія перед народом [356, арк. 17].

Про рівень та ефективність лекційної пропаганди в області йшлося і на Першій обласній партійній конференції у квітні 1940 р. Надана у звітній доповіді статистика лекційної роботи за період з жовтня 1939 до квітня 1940 років, тобто за неповних півроку, вражаюча: «Силами лекторської групи обкому КП(б)У і райпартактивом прочитано 500 лекцій з охопленням 100 тисяч чоловік. Трудящі маси з великим захопленням слухають лекції, завжди бувають переповнені аудиторії, задають багато запитань, висловлюють свої побажання щодо частішого читання лекцій. Про великий інтерес до лекцій свідчить те, що більшість слухачів задають питання про досягнення Радянського Союзу, про Сталінську Конституцію, про життя колгоспів і про міжнародне становище. Організації і проведенню лекцій велику увагу приділяє Борщівський РК КП(б)У. В цьому районі на різні теми прочитано 37 лекцій, якими охоплено 8500 слухачів. У Скалатському районі прочитано 40 лекцій з охопленням 10 тисяч чоловік, в Терехівському – 28 лекцій з охопленням 7 тисяч слухачів. За період підготовки до виборів у Верховні Ради СРСР і УРСР за тематикою Сталінської Конституції та виборчого закону прочитано 2700 лекцій з охопленням 70 тисяч чоловік і проведено 4700 групових та індивідуальних консультацій» [353, арк. 64].

Така статистика просто вимагає аналізу на предмет її об'єктивності за змістом і формалізму за способом компонування. Елементарна математика щодо кількості

прочитаних лекцій і численності охоплених ними слухачів свідчить про примітивну партійно-бюрократичну дезінформацію: дані про 100 тисяч тернополян, які відвідали 500 лекцій, вказують, що в середньому на лекції були присутні 200 слухачів, а це ставить питання про приміщення, додатне прийняти лектора з такою кількістю людей, бо під відкритим небом пізньої осені, взимку і ранньої весни лекції проводити неможливо. За тодішнім станом аудиторій на 200 людей було лише декілька. По Борщівському району, виявляється, на лекціях були присутні в середньому по 240 чоловік, в Скалатському і Терехівлянському – по 250. Такі дані свідчать, що статистика успіхів партійної роботи формувалася не за реальними показниками стану справ, а за необхідністю продемонструвати відсутнє торжество соціалістичних ідей на приєднаних землях.*

Партійні органи не залишали поза сферою свого впливу жодної ділянки життєдіяльності населення краю. Парткоми на своїх засіданнях вирішують всі питання політичного, господарсько-економічного і соціально-культурного характеру. На засіданнях бюро обкому затверджуються заходи до вшанування пам'яті Леніна у зв'язку з 16-ми роковинами від дня його смерті: проведення бесід, доповідей, голосних читань про життя і революційну діяльність вождя партії й народу; організація виставок, які ілюструють величчя і життєдіяльності Леніна; проведення одноденного семінару завідуючих відділами пропаганди і агітації, завідуючих парткабінетами і штатних пропагандистів за темою «16 років без Леніна по Ленінському шляху»; збори трудових колективів усіх повітів за цією ж тематикою; висвітлення в обласних газетах «Вільне життя» і «Комсомолец» ходу підготовки і проведення Ленінських днів [363, арк. 10].

Друкований орган партії сумлінно виконав згадане розпорядження, опублікувавши такі повідомлення: в Інституті Маркса-Енгельса при ЦК ВКП(б) зроблено переклад двотомника вибраних творів В. І. Леніна, де матеріали розміщені відповідно до «Коротким курсом історії ВКП(б)»; Держполітвидав опублікував збірник творів В. І. Леніна, написаних ним у 1923 р. (тираж 100 тис. примірників); вийшла книга Й. Сталіна «Про Леніна» (300 тис. екземплярів); 21 січня 1940 р. в театрі імені Франка відбулися урочисто-траурні збори представників партійних, комсомольських і профспілкових організацій м.Тернополя, на яких почесним головою було обрано т.Сталіна і в залі лунали заклики «Хай живе наш рідний Сталін! Ура Сталіну!» [926, с. 2].

27 січня 1940 р. бюро обкому схвалює заходи з відзначення 22-ї річниці РСЧА і ВМФ. Міськкомам і райкомам КП(б)У доручено створити комісії з підготовки до відзначення річниці Армії і Флоту в містах і районах області; організувати читання лекцій, доповідей і бесід, підготувати виставки про перемоги та історичний шлях Червоної Армії й Військово-Морського Флоту; організувати зустрічі трудових колективів з бійцями і командирами РСЧА, вечори спогадів учасників громадянської війни, боїв з польськими панами за звільнення краю з-під буржуазного гніту; організувати спортивно-масові змагання, лижні переходи, естафети,

*Підраховано автором

пов'язавши їх з підготовкою до виборів у Верховні Ради СРСР і УРСР; демонструвати кінофільми про героїчний шлях Червоної армії й ВМФ; дати концерти художньої самодіяльності, провести літературно-художні вечори для воїнів військових частин і трудящих області; залучити представників військових частин до проведення бесід, лекцій, до виступів із доповідями перед населенням міст і сіл; висвітлювати на сторінках місцевої преси хід підготовки і відзначення 22-ої річниці Робітничо-селянської Червоної армії і ВМФ [392, арк. 119].

Чітку ідеологічну спрямованість мають запропоновані обкомом партії заходи відзначення в області Міжнародного жіночого дня 8 Березня. У відповідній постанові зазначається: «8 Березня – свято трудящих всіх країн, свято міжнародної солідарності трудящих жінок у боротьбі проти капіталістичної експлуатації, проти провокаторів і паліїв війни». З метою своєчасної та якісної підготовки до свята зобов'язано райкоми КП(б)У розробити і забезпечити виконання на місцях відповідних заходів: обладнання на підприємствах, в установах, школах, сільських клубах і бібліотеках виставок з відображенням життя і діяльності жінок в СРСР; проведення бесід, голосних читань газет і журналів, доповідей про щасливе життя жінок в СРСР та про принизливе становище жінки в капіталістичному суспільстві; організація 7 березня в усіх містах, районних центрах і селах урочистих зборів з участю представників партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, трудових колективів, мешканців міст і сіл з прослуховуванням доповіді про Міжнародний комуністичний жіночий день 8 Березня; оформлення фотовітрин про кращих жінок – передовиків виробництва і громадської роботи; преміювання передових жінок за успішне виконання виробничих завдань і громадських доручень». Бюро обкому вимагає: «Всю роботу з відзначення 8 Березня пов'язувати з підготовкою до виборів у Верховні ради СРСР і УРСР, забезпечувати залучення жінок до агітаційної і громадської роботи, розширити практику висування жінок на керівну радянську, господарську і культурно-освітню роботу» [395, арк. 145].

«1 Травня – День Міжнародної пролетарської солідарності трудящих, день огляду бойових, революційних сил пролетаріату. Радянський Союз – країна соціалізму – зустрічає 1 Травня великими історичними перемогами в усіх галузях соціалістичного будівництва. Мудра Сталінська зовнішня політика Радянської держави торжествує, провалились плани англо-французьких імперіалістів на розпалення війни в усьому світі. 183-мільйонний радянський народ зустрічає велике пролетарське свято новою блискучою перемогою блоку комуністів і безпартійних на виборах до Верховних Рад СРСР і УРСР від західних областей України і Білорусії», – такими переможними ідеологічними реляціями розпочинається постанова обкому КП(б)У від 3 квітня 1940 р. «Про підготовку та проведення святкування 1 Травня», а далі йде методична партійно-бюрократична конкретика щодо організації першотравневих урочистостей в області: утворення обласної комісії з вирішення організаційних питань підготовки і проведення свята; підготовка і затвердження святкових заходів; створення аналогічних комісій і розробка аналогічних заходів міськкомами і райкомами партії у містах і районах; проведення одноденних семінарів керівників агітколективів з питань підготовки та участі у першотравневих

святкуваннях; організація на підприємствах, в установах і селах лекцій, бесід, доповідей за першотравневою тематикою з метою мобілізації трудящих на успішне виконання господарських завдань; оздоблення підприємств, організацій, установ, навчальних закладів, вулиць міст і сіл першотравневими лозунгами і плакатами, портретами керівників партії та уряду; організація в парткабінетах, Червоних кутках, клубах і бібліотеках фотовиставки передовиків виробництва, стахановців, громадських активістів; виготовлення діаграм про досягнення Радянського Союзу в усіх сферах соціально-економічного, політичного, культурного життя та в міжнародній діяльності; проведення на всіх підприємствах, в установах і селах урочистих зборів трудящих зі святковою доповіддю «1 Травня – Міжнародне свято трудящих» [419, арк. 32].

На виконання згаданої постанови бюро обкому виконком Тернопільської міської ради приймає рішення «Про художнє оформлення Тернополя до Дня 1 Травня 1940 року», яким зобов'язує всі державні, кооперативні, профспілкові й громадські організації, керівників підприємств і домоуправлінь Тернополя до Міжнародного свята 1 Травня художньо оформити і прикрасити належні їм будинки та інші об'єкти відповідними гаслами, плакатами, панно, портретами керівників партії та уряду; проводити оформлення фасадів будинків та інших об'єктів згідно із вказівками, даними міською радою; призначити осіб, персонально відповідальних за надійне кріплення художнього оформлення і збереження фасадів будинків. Нагляд за виконанням даної постанови покладалася на органи міліції і відділ внутрішнього благоустрою міського комунального господарства [676, арк. 64].

Конкретними організаційними питаннями культурно-освітнього і мистецького характеру опікувався облвиконком і райвиконкоми. Так, 10 жовтня 1940 р. Тернопільський облвиконком приймає постанову «Про проведення обласної олімпіади самодіяльного мистецтва, присвяченої 23-ій річниці Великої Жовтневої Пролетарської Революції». У постанові зазначається, що обласна олімпіада, присвячена річниці Революції, спрямована також на підведення підсумків роботи самодіяльних художніх колективів і розвитку художньої самодіяльності в області за період з жовтня 1939 по жовтень 1940 р. і буде проведена 3 – 5 листопада 1940 р. До журі олімпіади увійшли керівники облвиконкому, секретар обкому КП(б)У, секретар міському партії, секретар обкому комсомолу, представники мистецьких структур, зокрема облвідділу мистецтв, драматичного театру, обласного Будинку народної творчості, обласної філармонії, музичної школи. Голови райвиконкомів були зобов'язані забезпечити своєчасну явку учасників олімпіади. Облвиконком затвердив кошторис на проведення олімпіади в сумі 25 тис. крб. [822, арк. 10].

Отже, радянізуючи духовну сферу, сталінські ідеологи використовували ту ж саму техніку, що застосовувалася в процесі так званих реформ сільського господарства й промисловості. Командно-силовий стиль дозволяв віднести Церкву і духовенство до ворожого антирадянського табору, що підлягав ізоляції з подальшою його ліквідацією, оскільки Церква своєю природою не вписувалася в ідеологію радянської системи й не дозволяла проводити подальшу радянізацію особистості.

7.2. Преса як засіб комунізації та радянзації краю

Органи влади виходили з того, що реалізація управлінської державної політики на підлеглий території неможлива без її інформаційного забезпечення, без функціонування підконтрольної владним структурам періодичної преси. У вересні 1939 р. на Тернопільщині розгорнуло діяльність тимчасове управління, яке насамперед взялося перебудовувати місцеве господарство, відновлювати роботу транспорту, телефонного і поштового зв'язку, торговельних організацій, лікарень, навчальних і культосвітніх закладів і преси. Першою радянською газетою, яку читали тернополяни відразу після приєднання, була армійська «Червона Україна», що виходила в Тернополі з 17 вересня по 2 жовтня 1939 р. В обласному центрі 3 жовтня 1939 року почала видаватись українською мовою щоденна газета «Вільне життя» (орган тимчасового управління). Наприкінці вересня 1939 р. в Тернополі відкрилися кіоски для продажу газет, журналів та іншої радянської літератури. Вже через місяць тернополяни одержали близько 20 тис. примірників періодичної преси 34 назв [104, с. 83–84].

Як бачимо, формування системи засобів масової інформації здійснювалося паралельно із формуванням управлінських структур, мережі виробничих, соціально-побутових і культурно-освітніх закладів. Зауважимо, що радянський дослідник тогочасного періоду історії України Т. Соколовська, розкриваючи роль преси, наголошує: «Комуністична партія на всіх етапах соціалістичного будівництва величезну увагу приділяла пресі. Створена і керована партією преса виросла в могутню силу і стала найбільш гнучким знаряддям керівництва, незламним засобом впливу на маси.

Робота по створенню радянської преси в західних областях розпочалася буквально в перші дні після їх приєднання. Уже у вересні 1939 р. почали виходити обласні газети. Протягом наступного року було створено багато районних газет. У Львівській області у вересні 1940 р. виходило 12 районних газет, тираж яких доходив до 45 тисяч примірників, у Тернопільській області на травень 1940 р. – 12, у Волинській – 5 газет» [104, с. 84].

З перших днів приходу на західноукраїнські землі радянська окупаційна влада використовує пресу як ефективний і оперативний засіб пропагандистського впливу на місцеве населення. Окрім обласної газети «Вільне життя», виходять газети тимчасових управлінь районів. 25 вересня 1939 р. побачив світ перший номер газети тимчасового управління м. Кременець, де опубліковано промову голови РНК СРСР В. Молотова, з якою він виступив на всесоюзному радіо 17 вересня 1939 р., і статтю «Історичне рішення» із газети «Правда» від 19 вересня 1939 р. Обидва матеріали адресувалися місцевим читачам і переконували їх у тому, що з причини розпаду Польської держави радянський уряд не міг залишити українців і білорусів, які проживають у Польщі, беззахисними, а тому виконав свій священний обов'язок – «подав руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам: війська Червоної Армії перейшли кордон і взяли під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії». Тут же містилися два пропаган-

дистських матеріали цільового спрямування: загальнотеоретична історична стаття-довідка російською мовою «Західна Україна – це земля українських робітників і селян» і тематична підбірка «Таке було життя у панському ярмі», що включала замітки «Як колись жили робітники Кременця» і «Село вимирає». Підбірка закінчується висновком: «Трудящі Радянської України, які живуть щасливо і радісно в повному достатку, показали шлях, яким нам треба йти» [937, с. 3].

Загальні пропагандистські матеріали історичного та інформаційно-ідеологічного характеру подаються практично в усіх номерах місцевих газет. Тематика таких публікацій окреслює масштаби й розкриває напрями політико-виховного тиску радянської влади на місцеве населення: «Як жили робітники-шевці за польського панування» [938, с. 2], «Польська шляхта – одвічний ворог українського народу» [938, с. 3], «Польські осадники – люті вороги трудящих селян Західної України», «Село хоче жити інакше» [939, с. 4]. «Підсумок великих перемог (до триріччя доповіді товариша Сталіна «Про проект Конституції Союзу РСР» на надзвичайному VIII всесоюзному з'їзді Рад)». Саме в останній статті розкрита сутність і мета комуністичної пропаганди на новоприєднаних землях: переконати західноукраїнське населення, що радянська влада «не визнає різниці в правах між чоловіками і жінками, «осілими» і «неосілими», заможними і незаможними, освіченими і неосвіченими. Не майновий стан, не національне походження, не службове становище, а особисті здібності і особиста праця кожного громадянина визначають його становище у суспільстві». А тому радянський лад – це «те, про що мріяли і продовжують мріяти мільйони людей у капіталістичних країнах і що здійснилося в СРСР» і, відповідно, стає надбанням громадян західних областей України [940, с. 2].

Трудящі західних областей почали одержувати центральні й багато республіканських газет і журналів, кількість яких зростала кожного місяця. У Львові у квітні 1940 р. було 25 тисяч передплатників, а через місяць їх кількість зросла до 36 тисяч. Якщо у Волинській області в січні 1940 р. трудящі одержували 40685 примірників газет і 19642 примірники журналів, то уже в травні 1940 р. передплачувалося 64051 примірник газет і 22121 примірник журналів. У Підбузькому районі Дрогобицької області кількість виписуваних газет і журналів порівняно з їх кількістю до приєднання збільшилась у 16 разів, а у Зборівському районі Тернопільської області – більше як у 21 раз [270, с. 238].

Преса в західних областях УРСР перетворилася у могутнє знаряддя агітації і пропаганди ідей партії, знаряддя організації й мобілізації трудящих на виконання завдань соціалістичного будівництва. Преса відіграла велику роль у висвітленні досягнень соціалістичного суспільства, у вихованні нового ставлення до праці, почуттів колективізму та патріотизму. Газети західних областей з більшовицькою гостротою викривали українських буржуазних націоналістів, виховуючи у трудящих непримиренне ставлення до ворогів радянської влади [270, с. 238–239].

Місцева преса намагається демонструвати «всенародну» підтримку політики Комуністичної партії і Радянського уряду населенням області. Публікуються матеріали про «багатолюдні» мітинги в різних населених пунктах усіх повітів.

Наприклад, про мітинг молоді в м. Шумськ в приміщенні пожежного депо, на якому 300 молодих шумчан з уст представників політуправління Червоної Армії і тимчасового управління дізнаються про своє майбутнє «щасливе і радісне життя в Радянському Союзі та влаштовує овації і підносить могутні оклики в честь Червоної Армії і вождя народів світу тов.Сталіна» повідомляє газета тимчасового управління м. Кременець [938, с. 3]. На підтримку зовнішньої політики СРСР і в «протест проти провокаційних дій фінляндської вояччини» проводився мітинг у Катербурзі, в резолюції якого місцеві жителі «просять» радянський уряд «відповісти на удар потрібним ударом по знахабнілих фінських самодурах» і запевняють, що «кожної хвилини готові по першому заклику замінити молот, плуг, перо на гвинтівку, кулемет, літак і захищати свої границі до останньої хвилини нашого життя» [940, с. 2].

Необхідно зазначити, що радянська влада активно використовувала місцеву пресу у пропаганді зовнішньої політики СРСР в аспекті широкої публікації зовнішньополітичних матеріалів в обласній і повітових газетах. Повітові газети публікують документи зовнішньополітичного змісту, виступи державних діячів, теоретичні статті, інформаційні повідомлення радянського уряду з відповідним підтекстом. Так, місцева преса звинувачувала уряд Англії у підштовхуванні Польщі до війни з Німеччиною, а Францію – в агресивних діях проти гітлерівської Німеччини, зокрема, в районі міста Саарбрюккен («Французькі війська серйозно загрожують місту. Воно знаходиться під безпосереднім вогнем артилерії»), внаслідок чого німці змушені евакуювати міське населення. Найвищий вияв політичного цинізму і пропагандистської дезінформації зустрічаємо у повідомленнях про переговори між Міністром закордонних справ СРСР Молотовим і Міністром закордонних справ Німеччини Ріббентропом з участю Сталіна, що відбулись у Москві 24–28 вересня 1939 р. Повітові газети не лише тиражують надіслане із Москви повідомлення про обід в честь Ріббентропа, де було присутнє фактично все Політбюро ВКП(б) на чолі зі Сталіним і який пройшов у дружній атмосфері, а й подають підсумкові документи переговорів, у тому числі заяву обох урядів від 28 вересня 1939 р., витриману в дусі неприязні до Англії та Франції і відвертих симпатій до фашистської Німеччини. У заяві зазначається, що радянський і німецький уряди, підписавши Договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною, «створили міцний фундамент для тривалого миру у Східній Європі, у взаємній згоді виражають думку, що припинення теперішньої війни між Німеччиною з одного боку й Англією та Францією з другого боку відповідало б інтересам усіх народів. Тому обидва уряди спрямовують свої спільні зусилля, в разі потреби, в згоді з іншими дружніми державами, щоб якнайшвидше досягти цієї мети. Якщо такі зусилля обох урядів залишаться безуспішними, то таким способом буде встановлений факт, що Англія і Франція несуть відповідальність за продовження війни, причому в разі продовження війни уряди Німеччини і СРСР консультуватимуться один з одним про необхідні заходи» [938, с. 2]. Так за допомогою місцевих засобів інформації радянська влада підпорядковувала населення регіону і впливові не лише внутрішньої, а й зовнішньополітичної пропаганди.

Взаємовідносини нової влади із новостворюваною пресою були вулицею із двостороннім рухом: влада створювала необхідні умови для функціонування друкованого засобу масової інформації, а преса віддячувала владі бажаним для влади інформаційним продуктом, підготовленим і представленим читачеві у доступній для нього формі. В одному із досліджень радянського періоду знаходимо ілюстрацію такого взаємозв'язку в характерних для радянської історіографії тонах: «З кожним днем зростає інтерес трудящих до радянської періодичної преси. Високий авторитет мали газети: «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Комуніст», «Безбожник». Відразу після визволення почали виходити обласні газети «Радянська Волинь» (Луцьк), «Більшовицька правда» (Дрогобич), «Вільна Україна» (Львів), «Червоний прапор» (Рівне), «Радянська Україна» (Станіслав), «Радянська Буковина» (Чернівці), «Вільне життя» (Тернопіль), обласні молодіжні, а в усіх районних центрах – районні газети» [32, с. 333].

Усі згадані центральні й місцеві періодичні видання повною мірою і повсякчас працювали на те, щоб створити ідеальну картину масового схвалення населенням західноукраїнських земель політичних кроків нової влади: «Заходи Комуністичної партії і Радянського уряду щодо революційної перебудови економічного життя, народної освіти, системи вищої школи, науки, культури, народної творчості та мистецтва знаходили відгук у серцях трудящих визволеного краю, сприяли розвитку соціалістичної культури, вихованню почуття радянського патріотизму й інтернаціоналізму, формуванню політичної свідомості й громадянської активності трудящих, згуртуванню їх навколо партійних організацій та органів радянської влади в боротьбі за торжество соціалізму на визволених землях» [32, с. 333].

Однак реальна картина характеризувалась іншими тонами й мала інший контекст: підпорядкована партійно-державній бюрократії преса перестала бути засобом масової інформації, а перетворилася на потужне й підступне знаряддя тотальної дезінформації. Внаслідок підпорядкування всієї культурної сфери, в тому числі преси, безпосередньому контролю державно-партійних органів визначальною рисою духовного життя суспільства стала одноманітність. Суворі уніфікація думки, встановлена радянською владою, справляла на жителів Західної України гнітюче враження.

Грандіозні масштаби такої уніфікації значною мірою забезпечувалися періодичною пресою. На початку 1940 р. в західних областях УРСР видавалося 53 газети. Тираж тільки обласних і районних газет становив загалом понад 280 тисяч примірників, причому більша його частина припадала на щоденні газети. І всі ці видання за змістом, мов близнюки, подібні одна до одної та до своїх київських і московських «сестер». Від різнопланової інформації та полеміки на шпальтах періодичних видань попереднього періоду, нехай і не таких значних за тиражами, не залишилося й сліду [126, с. 9].

Радянська преса фактично перестала бути пресою в класичному розумінні цього слова, а редакції радянських газет перестали бути творчими колективами. «Більшовицька редакція нічим не подібна до редакції «буржуазних» газет. Її члени не мають ні змоги, ні права проявляти якусь ініціативу, виявляти свій талант.

Робота редакції щодня розпочинається засіданням, на якому секретар редакції намічає план випусків наперед. Усе те актуальне і нове, що може принести кожен наступний день, не має для більшовицької газети жодного значення. Преса сама планує, пропагує, підбирає матеріал, тобто «керує життям».

Партійний комуністичний календар вказує редакторам теми: роковини вождів комунізму, дати, пов'язані з визначними подіями більшовицької революції, різні державні свята – день за днем усе заздалегідь передбачене на цілий рік. У кожному числі газети пишеться про те, про що треба писати. Наприклад, журналіст просить виборця дати характеристику кандидата в депутати, за якого голосуватимуть на наступних виборах. Виборець відповідає, що не знає цього депутата. Однак наступного дня в газеті з'являється стаття, в якій згаданий виборець вихваляє заслуги згаданого депутата. Статтю, зрозуміло, підготувала редакція. Редакція фальсифікує і спотворює навіть фахові статті авторів-професіоналів, аргументуючи свої редакційні корективи тим, що їй краще відомо, яким має бути зміст статті, бо публікація в газеті повинна нести в маси не абстрактну науку, що відірвана від життя, а живе слово пропаганди. Через те статті у більшовицькій газеті подібні одна до одної за своїм пропагандистським змістом та ідеологічною спрямованістю» [88, с. 228].

Кадрова політика в інформаційній сфері була винятковою прерогативою партійних органів. Зокрема, штати районних газет в їх кількісному та персональному складі затверджувалися обкомом партії. З вересня 1940 р. постановою «Про штати районних газет» бюро Тернопільського обкому КП(б)У затвердило штати 12 районних газет. Для районних газет з періодичністю виходу 12 разів на місяць («Червоний Скалат» Скалатського району, «Прапор волі» Зборівського, «Ленінським шляхом» Тербовлянського, «Червоний Збараж» Збаразького, «Більшовик» Підгаєцького, «Червоний прапор» Заліщицького, «Сталінським шляхом» Копичинецького, «Червоний Жовтень» Борщівського, «За нове життя» Бучацького) встановлює штат у кількості 7 одиниць: редактор, відповідальний секретар, літературний працівник, коректор, три технічних працівники (машиністка, діловод-рахівник, кур'єр). Ширшим був штатний розпис для газет з періодичністю виходу 24 рази на місяць («Сталінським шляхом» – орган Кременецького райкому і міському партії, «Нове життя» Чортківського, «Червоні Бережани» Бережанського району) – 11 осіб, серед яких редактор, відповідальний секретар, три літературних працівники, коректор, машиністка, діловод-рахівник, кур'єр та інші (відповідно до потреб редакції та в погодженні з партійним органом) [508, с. 188].

Постановою чітко визначається зміст діяльності штату редакції районної газети: «Вважати, що основним завданням районних газет є ідейно-політичне виховання трудящих на основі повсякденної пропаганди, яка спирається на конкретні, близькі та зрозумілі факти з місцевої практики району, колгоспу, підприємства. Газети районів повинні поряд з сільськогосподарськими питаннями висвітлювати питання промисловості, вести повсякденну боротьбу за підвищення більшовицького порядку на підприємствах і установах, за зміцнення трудової дисципліни і підвищення продуктивності праці».

На цьому засіданні бюро обкому партії слухає питання «Про роботу газети «Сталінським шляхом» – органу Кременецького міськкому та райкому КП(б)У». Своїм рішенням з цієї проблематики бюро обкому окреслює параметри вимог до редакції партійного друкованого органу та критерії оцінки роботи журналістського колективу, підзвітному партійному керівництву районного та обласного рівнів. Основну причину недоліків у роботі редакції районної газети бюро обкому бачить у незадовільному керівництві редакцією з боку міськкому та райкому партії й відсутності належної допомоги редакційному колективу від працівників районного партійного апарату. Редакція газети не має редакційного плану підготовки матеріалів, тому газетні публікації поверхові за змістом, недоброякісні за структурою і бувають помилковими за політичною спрямованістю. Недостатньо висвітлюються питання роботи партійних, комсомольських організацій, радянських установ і виробничих структур міста та району. Неорганізована робота з робсількорами, надіслані ними матеріали не публікуються, чим послаблюється інтерес читачів до газети. З одержаних 706 листів робсількорів редакція газети використала лише 292, а решту передала в архів, хоч окремі листи мають досить актуальне значення. Незадовільна робота з робсількорами виражається ще й у тому, що редакція за весь період своєї діяльності провела з ними лише одну нараду, тобто не виховує і не навчає кадрів своїх позаштатних авторів. Редакція на практикує зустрічей із читачами, насамперед у формі нарад передовиків виробництва й невиробничої сфери, особливо нарад з обміну довідом роботи переможців соціалістичного змагання, стахановців промисловості й сільсько-господарського виробництва.

Редакційний колектив не контролює і не вивчає дієвості впливу газетних публікацій. Це, зокрема, стосується матеріалів критичного характеру. Редакція газети, насамперед її редактор, виявляють ліберальний підхід до керівних працівників, які вчиняють протиправні дії та аморальні вчинки, що суперечать нормам закону й моралі соціалістичного суспільства, не публікують з цього приводу належних критичних матеріалів. Як наслідок, газетні публікації не мають дієвого і наступального характеру. Кременецький міськком і райком партії зайняв безпринципну позицію у кадровому питанні: не здійснена перевірка й очищення апарату редакції від політично сумнівних елементів, які дотепер залишаються членами редакційного колективу. Діяльність районного партійного органу по керівництву роботою редакції газети «Сталінським шляхом» визнана незадовільною, і бюро обкому зобов'язало партійних очільників району вжити організаційних заходів до усунення згаданих недоліків [508, арк. 189].

Увага обласного партійного керівництва до місцевої преси настільки висока, що 14 вересня 1940 р. бюро обкому партії включає до порядку денного свого засідання питання «Про стан організації заочного навчання редакторів стінних газет і робсількорів по Тернопільській області». Рішення штампуються за традиційною партійною класикою: «Організація заочного навчання редакторів стінних газет і робсількорів в області проходить незадовільно». Класичний партійний штамп простежується і в наступній констатації: «Окремі райкоми КП(б)У і редактори районних газет не приділили належної уваги заочному навчанню редакторів стінних

газет і робсількорів». Продовжується партійний штамп і конкретизація негативу: «В Бережанському районі райкомом партії не затверджено список курсантів заочного навчання, не проведено з ними відповідних консультацій, не призначені консультанти; райком КП(б)У не слухав на своєму засіданні редактора районної газети про роботу із заочними курсантами».

На підтвердження того, що стан справ у Бережанському районі є не одиничним випадком, називаються Підгаєцький і Копичинецький райони, для яких характерні такі ж недоліки. Райкоми партії були зобов'язані не лише вжити заходів до поліпшення роботи курсів заочного навчання редакторів стіннівок і робсількорів, а й використати ці курси як підготовку кращих робсількорів і редакторів стінгазет для роботи в редакціях районних газет. Райкомам було доручено підібрати групу перевірених курсантів-заочників у складі не менше 30 осіб, які мають нахил до кореспондентської роботи й бажають працювати в газеті. Саме вони мають стати активним ядром редакційних колективів у майбутньому [518, арк. 64].

Усі друковані засоби масової інформації Тернопільщини були затверджені, тобто в розумінні партійно-державної влади узаконені спільною постановою Тернопільського облвиконкому і бюро Тернопільського обкому КП(б)У 20 грудня 1939 р. Серед них – орган Тернопільського обкому партії та облвиконкому газета «Вільне життя» зі щоденним випуском на 4 сторінках тиражем 40 тис. примірників, орган обкому та міськкому ЛКСМУ «Комсомолец» на 2 сторінках випуском 15 разів на місяць тиражем 25 тис. примірників; повітові газети «Нове життя» Чортківського повіту (щоденний випуск на 4 сторінках тиражем 5 тис. примірників), «Червоний Збараж» Збараського повіту (щоденний випуск на 2 сторінках тиражем 6 тис. примірників), «Прапор волі» Зборівського повіту (щоденний випуск на 4 сторінках тиражем 5 тис. примірників), «За нове життя» Бучацького повіту (випуск 15 разів на місяць на 2 сторінках тиражем 5 тис. примірників), «Більшовик» Підгаєцького повіту (15 разів на місяць на 2 сторінках тиражем 5 тис. примірників), «Ленінським шляхом» Тербовлянського повіту (щоденний випуск на 2 сторінках тиражем 4,5 тис. примірників), «Сталінським шляхом» Копичинецького повіту (випуск 15 разів на місяць на 2 сторінках тиражем 4 тис. примірників), «Червоний Жовтень» Борщівського повіту (щоденний випуск на 2 сторінках тиражем 4 тис. примірників), «Червоні Бережани» Бережанського повіту (щоденний випуск на 2 сторінках тиражем 5 тис. примірників), «Сталінським шляхом» Кременецького повіту (щоденний випуск на 2 сторінках тиражем 7 тис. примірників), «Червоний прапор» Заліщицького повіту (випуск 15 разів на місяць на 2 сторінках тиражем 4 тис. примірників).*

З часу затвердження діяльність обласних і районних газет постійно перебуває у полі зору партійних органів. Закономірно, що першим під контроль бюро обкому потрапила газета «Вільне життя» – друкований орган обласного комітету партії й облвиконкому. Віддавши належне редакції за «значну роботу в справі популяризації і роз'яснення серед трудящих мас області рішень партії і уряду», бюро обкому

*Підраховано автором

вказує на суттєві недоліки в її роботі: не сформований робсількорівський актив, недостатньо використовується місцевий матеріал, що відображав би багатогранне життя трудящих області в умовах радянської влади, не пропагуються кращі взірці роботи окремих підприємств, навчальних закладів, сільських трудівників.

Принциповим недоліком у роботі редакції є недостатні зусилля з виконання рішення ЦК КП(б)У «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)»: дотепер на сторінках газети не опубліковані теоретичні статті, консультації, не розкривається робота партійних кабінетів з цього питання і загалом недостатньо висвітлюється хід масово-політичної й пропагандистської роботи в області. У зв'язку з цим, відділу пропаганди та агітації обкому КП(б)У доручено провести нараду працівників редакції щодо усунення згаданих недоліків. Прийняті конкретні організаційно-адміністративні рішення: редактора газети зобов'язано проводити щоденні 5–10-хвилинні наради з працівниками редакції, сформувавши робсількорівський актив і практикувати систематичні наради з ним при редакції газети, в лютому 1940 року провести обласну нараду робсількорів, постійно публікувати статті та консультації з питань вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)» [405, арк. 197].

Відділ пропаганди і агітації обкому КП(б)У провів обласну нараду редакторів повітових газет, на якій обговорюються завдання обласної преси на поточний період, зокрема питання організації стінних газет на підприємствах, в установах і навчальних закладах, а також вперше були заслухані звіти редакторів окремих повітових газет про роботу в минулому році (доповідали редактори підгасцької повітової газети «Більшовик», збараської «Червоний Збараж» і чортківської «Нове життя»). Ця нарада, як і всі наступні, проходила з участю завідуючого сектором преси і секретаря обкому КП(б)У з питань ідеології.

Вже через місяць після згаданої наради з редакторами повітових газет бюро обкому КП(б)У приймає постанову «Про стан роботи преси в області», де зазначається, що «з часу приходу Червоної Армії в області створено 11 районних і 1 обласну газети, які провели велику роботу в справі комуністичного виховання трудящих мас, політичного і організаційного керівництва районами, організації господарського і культурного будівництва та боротьби з ворожими елементами» [405, арк. 197].

Постанова констатує, що за цей період проведено значну роботу з підготовки робсількорівського активу: в області діє 606 робсількорів, які систематично пишуть до районних газет. У районах області створено 213 стінних газет. Проведено наради робсількорів і редакторів стінгазет по питанню підготовки до наступних виборів депутатів Верховних Рад СРСР і УРСР. Деякі газети, зокрема Збараського, Зборівського, Чортківського та інших районів, непогано організували свою роботу з виконання рішень партії та уряду, широко висвітлюють на своїх сторінках підготовку до наступних виборів, діяльність кращих підприємств, підготовку сільських трудівників до весняної сівби. Водночас у роботі редакцій районних газет залишаються відчутні недоліки: і надалі недостатньо використовується місцевий матеріал, неефективно залучається до роботи робсількорівський актив, в публіка-

ціях мають місце граматичні і навіть політичні помилки, трапляється публікація матеріалів, що носять шкідливий характер, зокрема помилкові, неправильні в політичному і правовому плані рішення місцевих органів влади, як це було в газетах Бережанського, Скалатського, Копичинецького, Бучацького та інших районів.

У рішенні бюро обкому акцентовано на персональній відповідальності секретарів обкомів партії за ідеологічну спрямованість теоретичного матеріалу й редакційної політики місцевих газет і на повній політичній та фаховій відповідальності редакторів газет за ідейно-теоретичний і професійний рівень газетних публікацій, за їх практичний зв'язок із боротьбою трудящих області за виконання завдань, визначених комуністичною партією і радянським урядом [405, арк. 197].

Упродовж року-півтора бюро обкому заслухало звіти редакторів усіх районних газет, а окремих – повторно. Так, 25 травня 1940 р. розглянуто питання про виконання власного рішення бюро обкому від 14 лютого цього ж року «Про роботу районної газети Борщівського району». Поряд із позитивом (покращення партійного керівництва газетою, успішна робота з робсількорами, створення 40 стінних газет, висвітлення партійного життя) вказується на низку недоліків: недостатньо висвітлюється внутрішньопартійне життя первинних партійних організацій, мало публікацій про роботу передових комуністів з вивчення історії ВКП(б); штат редакції газети недоукомплектований кваліфікованими кадрами, неорганізована систематична робота з редакторами стінних газет.

Нова постанова по Борщівській районній газеті характерна двома особливими вказівками: перевірити склад редколегій стінгазет, щоб очистити їх від політично ненадійних людей і провести 5-денний семінар редакторів стінгазет; доукомплектувати редакцію районної газети «Червоний Жовтень» працівниками «за рахунок перевірених місцевих товаришів» [455, арк. 265]. Зміст партійного рішення вказує на наявність серйозних кадрових проблем в організації роботи редакцій районних газет.

Саме з кадрових причин, а точніше, з причин недостатньої професійної підготовки працівників редакції обком КП(б)У вбачає низку недоліків у роботі Бучацької районної газети «За нове життя», про що говориться у відповідній постанові від 29 квітня 1940 р.: «Газета працює без плану, не складаються тематичні плани, матеріали в газету подаються недоброякісні, здебільшого самопливом і з допущенням граматичних та стилістичних помилок. Недостатньо висвітлюються питання роботи партійних організацій району, а з 1 січня 1940 року до дня звітно-виборних партійних зборів у газеті на партійні теми не подано жодної публікації. Такі питання, як проведення весняної сівби, роботи шкіл, охорони здоров'я, розгортання торгівлі, боротьба з дезорганізаторами радянської торгівлі й різними контрреволюційними елементами, в газеті фактично відсутні.

Недостатньо організована робота з робсількорами. Дотепер у газеті задіяно лише 15 робсількорів, з якими ніякої роботи не проводиться, листування з ними неорганізоване, редакція несвоєчасно реагує на листи читачів, не дає на них відповідей». У постанові, що вказує на необхідність усунення згаданих недоліків, наголошується на питаннях висвітлення місцевого матеріалу, зокрема про життя первинних партійних організацій, на докорінному поліпшенні роботи з робсіль-

корами, на створенні стінних газет на підприємствах, в установах, навчальних закладах і селах як своєрідних філій районної газети [430, арк. 107].

Постійна увага партійних органів до періодичної преси полягала не лише у здійсненні контролю за її діяльністю, а й у прагненні підкреслити та зміцнити її роль і значення в суспільному житті. У постанові «Про проведення Дня більшовицької преси», прийнятій наприкінці квітня 1940 р., 5 травня як День більшовицької преси назване всенародним святом, пов'язаним із однією з найвидатніших подій в історії більшовицької партії – створенням щоденної газети «Правда». На відзначення Дня більшовицької преси рекомендовано провести 5 травня 1940 р. в усіх підприємствах, установах, колгоспах, радгоспах, МТС і селах збори робітників, селян та інтелігенції, на яких організувати доповіді про призначення більшовицької преси, а в районних центрах – збори представників партійних, радянських, комсомольських і профспілкових організацій з таким же порядком денним. На таких зборах в Тернополі доповідачем призначили головного редактора газети «Вільне життя». Цього ж дня вирішено провести районні наради робітників і редакторів стінних газет щодо практичної роботи низової преси у висвітленні діяльності трудових колективів по виконанню завдань і планів соціально-культурного й економічного розвитку. Відзначення Дня більшовицької преси мало сприяти покращенню роботи місцевих газет по мобілізації трудящих на виконання рішень партії, а також по залученню представників трудових колективів до роботи в обласній, районних і стінних газетах [428, арк. 88].

Питання діяльності друкованих засобів масової інформації не залишилися поза увагою Першої Тернопільської обласної партійної конференції. У звітній доповіді сказано, що на квітень 1940 р. в області організовано та видається 12 районних і 1 обласна газета, утворене видавництво, 1 обласну та 12 районних друкарень з необхідним поліграфічним устаткуванням. Зріс попит трудящих на періодичну пресу. Зокрема, у Зборівському районі до приходу Червоної армії населення міст і сіл отримувало 250 примірників газет. Сьогодні у район надходить 806 примірників центральних газет, 1500 – республіканських, 882 – обласної, 1558 примірників районної газети і, крім них, 1160 екземплярів різних журналів. В цілому по області передплачено 15400 примірників центральних газет, 36550 – республіканських, 12000 – обласної, 32200 – районних газет, а також 14120 примірників центральних і республіканських журналів [353, арк. 70].

Як досягнення місцевої преси зазначено: «Районними газетами під керівництвом партійних організацій проведено велику роботу в справі виховання трудящих мас, організації масово-політичної роботи, особливо під час підготовки і проведення виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР. Непогано організували роботу районні газети «Червоний Збараж» Збаразького району, «Ленінським шляхом» Тербовлянського району, «Нове життя» Чортківського району та ряд інших. Організована робота з робітниками і листами, що надходять до редакцій». Окрім цього, вказується в доповіді, частина газет через недостатнє керівництво з боку райкомів партії мають серйозні недоліки і навіть допускають у своїй роботі грубі політичні помилки. Це стосується газет «Червоний Жовтень» Борщівського району, «Червоні Бережани»

Бережанського району, «Прапор волі» Зборівського району, «Сталінським шляхом» Копичинецького району, які опублікували рішення райвиконкомів без санкції обкому КП(б)У і облвиконкому, чим зробили грубу політико-правову помилку і, крім цього, повідомили про зміну назв вулиць імені Міцкевича та імені Шевченка на інші, що, по суті, виявилось провокаційним актом.

Не позбавлена недоліків і обласна газета «Вільне життя»: недостатньо висвітлюється партійне життя області, окремих райкомів і міськкомів партії, первинних парторганізацій; не повною мірою удосконалила свою роботу редакція відповідно до рішення ЦК ВКП(б) «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)». Зокрема, фактично не надається допомога тим, хто самостійно вивчає історію ВКП(б); тільки епізодично з'являються матеріали (теоретичні, методичні, пропагандистські статті та консультації) на допомогу тим, хто вивчає історію ВКП(б) в гуртках.

Хоча в районах області створено більше 1100 стінних газет (у Підгаєцькому – 42, Збаразькому – 38, Чортківському – 33) і при редакціях районних газет проведено одноденні семінари редакторів стіннівок, та в окремих районах (Буцацький, Копичинецький) організовано лише по 10 – 12 стінгазет, відповідні семінари не проводились. У доповіді стверджується: «Вся робота в справі керівництва більшовицькою пресою буде забезпечена лише тоді, коли міськкоми і райкоми КП(б)У будуть повсякденно керувати районними газетами, щоденно вникати в суть редакційних справ, а не обмежуватися лише заслуховуванням звітів на бюро міськкомів і райкомів партії» [353, арк. 70–71].

Як засвідчують виступи делегатів партконференції, проблеми в роботі місцевої преси породжувалися не лише недостатнім керівництвом редакціями з боку райкомів партії, а й значною мірою бюрократизмом у діяльності апарату вищих партійних органів. Річ у тому, що для повного офіційного дозволу на створення місцевої газети була потрібна не лише згода місцевих партійних і радянських органів, в тому числі й обкому партії, а й санкції ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б).

Якраз останнє й стало перешкодою в організації роботи районної газети Усть-Зеленського району, про що говорив секретар місцевого райкому партії у своєму виступі на партконференції: «Райком партії проявив ініціативу в тому, щоб прискорити організацію районної газети, яка є помічником у роботі парторганізації. За допомогою обкому партії ми одержали 2 типографських машини, організували типографію. Я не знаю, хто цією справою займається в обкомі, чи є відділ преси. Кажуть, сектор преси. Але якось не відчувається, що є такий сектор. Машини у нас є. Навіть редактор є. Доручили завідувачому відділом пропаганди і агітації виконувати обов'язки редактора. Це рішення направили в обком. Треба, щоб обком допоміг у цій справі, бо ЦК партії ще не затвердив нам цієї газети. Прошу, щоб обком поставив питання перед ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) щодо прискорення організації районної газети» [353, арк. 72].

Як впливає з виступу секретаря райкому партії, партійне керівництво партійною пресою було не стільки її силою, скільки слабкістю і навіть безсиллям: сковувало редакційну ініціативу, диктувало журналістську політику, ставило жорсткі

бюрократичні перепони і політичні обмеження в діяльності редакційних колективів. Ще один важливий момент: увага партійних органів до преси мала винятково імперативний (вказівний, керівний) контекст, водночас партійні органи фактично ігнорували контекст сприяння редакціям газет. Цей висновок ілюструє виступ на обласній партконференції редактора обласної газети «Вільне життя»: «Треба сказати, що наш партійний актив ще не ставиться до газети з достатньою повагою. Це можна підтвердити таким прикладом. План роботи газети, зокрема партійного відділу, ми довели до відома секретарів райпарткомів, з тим, щоб товариші дізналися, які питання буде ставити газета. Але не всі секретарі відгукнулися. Відгукнулися лише два секретарі райкомів. Звичайно, творити газету один редактор, одні штатні працівники редакції не можуть. Сила газети – у зв'язку з масами, коли її творять сотні і тисячі партійних і безпартійних. Чим більше активу будемо залучати до неї, тим швидше перетворимо нашу газету на справжній бойовий орган обкому партії» [353, арк. 118].

Сталінський принцип «Кадри вирішують все!» партійні органи повною мірою застосовували і до невиробничої сфери, зокрема до педагогічної преси, що була повністю підпорядкована партійним комітетам – від районних до центрального. Тому редактори періодичних видань перебували під постійним контролем і опікою районних й обласних комітетів партії, залежно від рангу газети, тобто від того, чиїм органом вона є – райкому партії та райвиконкому чи обкому партії й облвиконкому. Однак керівні партійні органи нижчого рівня не могли вирішувати долі своїх друкованих органів без санкції вищих партійних органів.

Так, у постанові Тернопільського обкому КП(б)У про проведення обласних одномісячних курсів працівників районних газет говориться: «Просити ЦК КП(б)У дозволити провести 15 травня 1940 року в м.Тернополі одномісячні курси працівників районних газет в кількості 30 чоловік та асигнувати на проведення курсів 17256 крб.» [429, арк. 91]. До постанови додавався кошторис витрат, програма одномісячних курсів і рознарядка курсантів у районах. Секретарі райкомів партії й редактори районних газет були зобов'язані підібрати й відрядити на курси передусім тих працівників редакції, які ще не мали досвіду журналістської роботи. Відповідальність за проведення курсів покладалася на відділ пропаганди й агітації обкому КП(б)У [429, арк. 91]. Згідно з рознарядкою на курси направлялися по 2 працівники від 12 районних редакцій, від 3 редакцій – по 1, а від редакції «Вільного життя» – 3. Передбачені кошторисом кошти розподілялися на харчування й проживання курсантів, на утримання навчальних приміщень, придбання навчальної літератури й канцелярського приладдя, на оплату праці лекторів і керівника курсів, а також на культурне обслуговування курсантів [435, арк. 123].

Теоретична частина програми одномісячних курсів була розрахована на 208 годин занять, з яких 20 годин йшли на вивчення Звітної доповіді Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б); 15 годин – на доповідь Молотова про III п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на XVIII з'їзді ВКП(б); 12 годин – на матеріали VI сесії Верховної Ради СРСР; 8 годин – на тему «Ленін і Сталін про більшовицьку пресу»; 18 годин – на тему «Мова більшовицької газети»; 15 годин – на тему «Ос-

новні принципи більшовицької преси». Отже, 42 % навчального часу курсів йшло на вивчення й засвоєння ідеологічних аспектів редакційної роботи. Крім цього, поза програмою занять передбачалося прочитати курсантам додаткові лекції за темами «Ленін і Сталін – вожді та організатори більшовицької преси», «Про значення марксистсько-ленінської теорії», «Про міжнародне становище і зовнішню політику СРСР» [435, арк. 122].

Отже, з урахуванням додаткових лекцій ідеологічний компонент курсів наближався до 50 %. Треба віддати належне організаторам курсів за виділення для української мови – мови всіх місцевих газет – 60 годин (29 %) навчального часу. Решта годин розподілялася в таких обсягах: планування газетної роботи – 6 годин, робота з листами – 8 годин, керівництво робітниківським рухом – 12 годин, робота над стінною газетою – 6 годин, підготовка статті в газеті – 8 годин, літературна правка газети – 20 годин. Крім зазначених 208 годин теоретичних занять, передбачалося практика курсантів при обласній газеті «Вільне життя» обсягом 30 годин [435, арк. 123].

З метою розширення доступу громадян до газетної інформації міська рада Тернополя визнала за необхідне організувати вітрини для вивішування газет. Рішення було конкретизоване наступними вказівками: вітрини встановити на фабриці «Калина», біля держбанку і міської ощадкаси, на території лісопромспілки, тютюнової фабрики і пивзаводу, біля Тернопільторгу – по 1, на території міськкомунгоспу – 2 вітрини. Керівництво згаданих установ і організацій було зобов'язане встановити вітрини до 10 травня 1940 р., за власний кошт забезпечити передплату газет для встановлених вітрин, призначити відповідальних осіб за обслуговування вітрин (доставка й оновлення газет). Встановлені вітрини повинні відповідати зразку, наданому міським відділенням «Союздруку» [677, арк. 61].

Обласна влада вживала заходів до фінансової підтримки місцевої преси: з місцевого бюджету 1940 р. на обласну пресу виділялося 5,08 млн крб., які в основному спрямовувалися на придбання обладнання для друкарень районних газет, створення інших елементів матеріальної бази обласних, міських і районних періодичних видань. Із цих коштів 186 тис. крб. отримувала обласна газета «Вільне життя», 678 тис. крб. – районні газети на організацію роботи своїх друкарень. Решта коштів мала покрити редакційні витрати журналістських колективів у виконанні ними інформаційно-пропагандистських завдань [204, с. 19].

Найефективнішим і найстабільнішим засобом поширення періодичної преси є її передплата організаціями, підприємствами, установами, навчальними закладами і окремими громадянами, що здійснювалось як за рахунок власних, так і за рахунок бюджетних коштів. Партійно-державні органи контролювали процес передплати за кількома напрямками: по-перше, всіляко заохочували передплату партійних видань, незалежно від джерел фінансування; по-друге, стимулювали передплату всіх видань за рахунок власних коштів передплатників; по-третє, обмежували передплату непартійних видань за бюджетні кошти; по-четверте, лімітували передплату так званих дефіцитних або офіційно кількісно обмежених видань. Таким способом стимулювалось надходження до читачів широкого потоку

партійних видань і преси ідеологічного навантаження та обмежувалися можливістю доступу до видань загальнокультурного, художнього чи розважального змісту.

Суворою в цьому плані була постанова Тернопільського облвиконкому від 16 червня 1941 р. «Про порушення бюджетними установами області постанов Раднаркому СРСР від 25 грудня 1937 року та Раднаркому УРСР від 27 грудня 1940 року про передплату періодичної літератури». Облвиконком вказує на результати перевірки облфінвідділом, за якими керівники окремих бюджетних установ за рахунок бюджету передплатили на 1941 р. частину періодичної літератури, яка нічого спільного не має з їх безпосередньою діяльністю, і цим самим допустили незаконне витрачання коштів з бюджету. Зокрема, секретаріат виконкому Копичинецької райради виписав за рахунок бюджету журнали «Новый мир», «Огонёк» та інші, Копичинецький райвідділ народної освіти – журнал «Перець». Подібні порушення здійснені в інших організаціях і установах. Керівництво бюджетних установ області було зобов'язане відмінити незаконно здійснену передплату на газети і журнали за рахунок бюджету [915, арк. 39].

Особливого аналізу заслуговує перелік лімітованих видань, насамперед центральних журналів, дозволених до передплати в районах на 1941 р. Насамперед зауважимо, що всі журнали – російськомовні. Серед 27 найменувань лімітованих журналів 16 належать до партійних видань безпосередньо. Стосовно лімітованих обсягів, то за цим показником абсолютну перевагу мають партійні журнали: із 12260 примірників лімітованих видань, рекомендованих до передплати в області, 8585 (70 %) складають примірники партійних журналів [557, арк. 195].

Лідери лімітованих видань: «Спутник агитатора» – 2800 примірників, «Партийное строительство» – 2600 примірників, «Большевик» – 1100 примірників, «В помощь марксистско-ленинскому образованию» – 850 примірників. Популярні журнали «Огонёк» і «Крокодил» виходили по 650 примірників, а лідером серед непартійних видань (хоча термін «непартійне видання» не виключає партійного характеру журналу) виступала «Крестьянка» – 1000 примірників (без сумніву, було враховано аграрний характер регіону). Серед населених пунктів пріоритет надано Тернополю, Кременцю і Чорткову. Обласному центру лімітованих видань виділили у 5 – 10 разів більше, ніж в середньому по області, а Кременецькому і Чортківському районам – у 2 – 3 рази більше, причому для цих двох районів ліміт диференціювався для міст і сіл окремо [557, арк. 195–202].

Система «Союздруку» для партійних органів області була важливим і значною мірою ефективним каналом трансформації комуністичних ідей у громадське середовище. Тому питання «Про роботу обласного відділення Союздруку» виноситься на засідання Тернопільського бюро обкому партії 13 червня 1940 р. У відповідній постанові зазначено, що обласне відділення Союздруку провело значну роботу у справі розповсюдження більшовицької преси серед населення. Передусім виконане завдання з розповсюдження лімітованих видань. Водночас бюро обкому вказує на ряд недоліків, які знижують ефективність роботи мережі Союздруку в області. В окремих районах (Шумський, Пробіжнянський, Козівський та інші) не виконуються завдання по лімітованих газетах і журна-

лах, внаслідок чого фінансовий план з розповсюдження преси виконано лише на 62 % [462, арк. 98].

Недоліком розповсюдження преси в області обком партії вважає те, що більшість газет і журналів залишаються у районних центрах, в установах і на підприємствах, де передплата проведена за рахунок бюджетних асигнувань, а сільське населення залишилося без належної кількості передплатних видань. Не лише в селі, а й у місті мало уваги приділяється індивідуальним передплатникам. Недостатньо організована робота по своєчасній і безперебійній доставці преси читачам. Бюро обкому вимагає об'єднати зусилля Союздруку, облуправління зв'язку, райкомів і міськкомів КП(б)У в розгортанні масово-політичної роботи серед населення через ширше охоплення трудящих міста і села передплатою на газети і журнали, передусім на періодичні видання, передбачені визначеними лімітами [462, арк. 98].

Партійні органи області посилено використовували пресу в політико-масовій роботі та зосереджували свою увагу на контролі за вивченням «Короткого курсу історії ВКП(б)» в партійних організаціях і навіть у колективах навчальних закладів, підприємств і установ, постійно тримали в полі зору поширення і вивчення інших партійних документів і матеріалів ідеологічного характеру (рішення партійних з'їздів, пленумів ЦК, виступів партійних лідерів, особливо творів класиків марксизму-ленінізму). 3 березня 1941 р. бюро обкому партії схвалює «План розміщення тиражу IV видання творів В. Леніна по містах і районах області». До обов'язкового розповсюдження (закупівлі та розміщення в бібліотеках, навчальних закладах, інших установах) підлягали 500 комплектів багатотомного видання. За планом бюро обкому обласний центр реалізовував 100 комплектів творів «вождя світового пролетаріату». Кременець отримував 20 комплектів, Чортків – 15, Бережани – 13, Заліщики – 12, вісім районів – по 11, 27 районів – по 9 [577, арк. 143].

Обласне відділення Союздруку отримало конкретне доручення збільшити кількість і поліпшити якість роботи газетних кіосків у напрямі забезпечення стабільної торгівлі газетами і журналами, художньою і суспільно-політичною літературою, в чому добитися повного й ефективного використання асигнувань на організацію роботи кіосків, роздрібно торгівлі періодичними виданнями.

З метою поліпшення інформаційного обслуговування населення міст і сіл через поширення періодичної преси облвиконком і райвиконкоми були зобов'язані вжити заходів до створення мережі вітрин на центральні та республіканські газети. Обласне керівництво управління зв'язку було попереджене і зобов'язане безперебійно та своєчасно доставляти пресу до передплатників найвіддаленіших населених пунктів. Міськкоми і райкоми партії мали переглянути розміщення лімітованих періодичних видань між передплатниками з метою забезпечення лімітованими газетами і журналами кожного населеного пункту й одночасного збільшення передплати на нелімітовану пресу. Водночас партійні органи на місцях повинні були допомогти районним конторам зв'язку у розповсюдженні преси, в розгортанні масово-політичної та роз'яснювальної роботи серед населення з метою ширшого залучення жителів міст і сіл до передплати на газети і журнали [462, арк. 98].

Партійні органи контролювали роботу поліграфічної бази місцевої преси. У постанові бюро Тернопільського обкому партії від 24 лютого 1941р. «Про роботу Тернопільської типографії «Укрполіграфтрест» вказано на низку принципових недоліків виробничо-економічного і політико-виховного характеру. Порівняно з 1940 р. замість зниження собівартості продукції типографія допустила її збільшення на 1,3 %. Наявні факти випуску неякісного поліграфічного матеріалу та безвідповідальності працівників стосовно допущеного браку.

Типографія свідомо виставляла завищені рахунки за друк обласної газети, внаслідок чого після відповідної перевірки змушена була повернути редакції «Вільного життя» 11 тис. крб. в 1940 р. і 12,6 крб. у січні 1941 р. Не вжито заходів щодо економного використання паперу, що призвело до значних його перевитрат. Занедбаний облік отриманої сировини і випущеної продукції. Слабка постановка агітаційно-масової роботи. Відсутня увага розвитку соціалістичного змагання та організації стаханівського руху серед працівників типографії [529, арк. 16].

Окрім висновків щодо персональної відповідальності керівників Тернопільської типографії, вказано Тернопільському міському КП(б)У на незнання ним дійсного стану справ на поліграфічному виробництві та на відсутність належного партійного керівництва роботою підприємства [529, арк. 16–17].

Увага партійно-державних органів краю до центральних газет і журналів визначалася потребою в цих партійних виданнях як джерелах первинної актуальної та основної інформації про динаміку партійної тактики і стратегії у вирішенні завдань соціалістичного будівництва, а місцеві видання виступали конкретним, дієвим і легко керованим знаряддям залучення мас до активної виробничої й громадської діяльності та засобом впливу на свідомість громадян усіх категорій.

Партійні комітети організовували роботу низових друкованих засобів масової інформації в такий спосіб, що навіть у коротких статтях-повідомленнях місцевих газет звучав пафос «нової соціалістичної доби», оспівувались героїчні трудові будні, як постійні подвиги в ім'я комунізму та як вдячність комуністичній партії і радянському уряду за постійну турботу про радянський народ, про всіх трудящих СРСР. Окремі з таких повідомлень: «У Кременці відбулась районна нарада працівників сільського господарства, на якій були присутні понад 320 працівників, голів сільських рад, агрономів, зоотехніків. Обговорювали виступ тов. М. Хрущова на нараді працівників сільського господарства УРСР. Учасники наради закликали сусідній Шумський район взяти участь у соціалістичному змаганні на краще проведення весняної сівби та підвищення продуктивності тваринництва». «В Бережанах розпочалась робота по впорядкуванню міста і поліпшенню матеріальних умов трудящих. Відремонтовано ряд будинків, установ, житлових приміщень. Перебудовано театр. На весну 1940 року передбачено побудувати житлових будинків житловою площею 5 тис. м². Відремонтовано 2 мости, тротуари міста. Працюють 2 лазні» [927, с. 4], «По селах Бережанського повіту трудящі готуються до Ленінських днів. Повітовий комітет партії надіслав у села 40 осіб активістів, які проводять бесіди про життя і діяльність В. Леніна. 21 січня бесіди будуть проводитись по всіх селах», «Відділ пропаганди і агітації Копичинецького повіткому КП(б)У

провів семінар директорів і завідувачів шкіл, завідувачів будинків культури і червоних кутків. Доповідь про життя і революційну діяльність В.І.Леніна прослухали 82 слухачі. До сіл повіту виїхали 45 кращих доповідачів, які виступлять з доповідями на тему «16 років без Леніна, по Ленінському шляху» [924, с. 2–7]; «У м. Збараж в приміщенні Будинку культури відбулась перша повітова нарада сільських кореспондентів у кількості 118 чоловік. Вони прослухали доповідь про завдання сількорів і редакторів стінних газет у підготовці до весняної сівби» [925, с. 3]; «При Тернопільському обласному відділі народної освіти з 27 січня по 3 лютого проходить семінар працівників культосвітніх установ області, інспекторів політосвітньої роботи райвідділів народної освіти, завідувачих клубів, директорів будинків культури. Будуть прочитані лекції на тему «Життя і діяльність вождя тов. Сталіна» [924, с. 2].

Зміст публікацій фактично повторював зміст постанов і характер вказівок партійних і державних органів, був покликаний переконати читача в незаперечних і повсякденних успіхах політичної лінії комуністичної партії й радянської держави у справі соціалістичної перебудови суспільного життя, а також продемонструвати щоденну турботу партії та уряду про щасливе сьогодення і світле майбутнє радянських людей.

7.3. Культосвітні установи як суб'єкти й об'єкти трансформаційних процесів

Радянська культурно-духовна сфера життя населення західноукраїнських земель вимагала докорінної перебудови діяльності наявних і створення нових культурно-освітніх установ, які б діяли за взірцем і принципами радянських культурно-мистецьких інституцій і були б керованим знаряддям комуністичної партії в ідеологічному впливі на трудові маси.

З перших днів приєднання Західної України до УРСР партійно-державні органи ще не мали необхідних матеріальних і кадрових ресурсів для здійснення культосвітньої роботи на місцях, а тому військові частини Червоної Армії були залучені до виконання невласних їм функцій – до проведення культурно-масової, політико-освітньої роботи з населенням приєднаних територій. «Величезну культосвітню роботу серед населення Західної України провели воїни Червоної Армії. Вони розповідали населенню про історичні перемоги соціалізму в нашій країні, роз'яснювали йому суть політики комуністичної партії. Зустрічі частин Червоної Армії в кожному місті чи селі перетворювались у всенародне свято. Повсюдно відбувалися багатолюдні мітинги і збори робітників, селян та інтелігенції. Під час проведення цих зустрічей політпрацівники військових частин організували вечори художньої самодіяльності, демонстрували радянські фільми, розповсюджували радянську літературу, опираючись на ініціативу місцевого населення, допомагали створювати культосвітні установи: клуби, бібліотеки, хати-читальні. Так, наприклад, в с.Куряни військова частина Червоної Армії показала населенню декілька кінофільмів. До

цього дня ніхто з селян кінофільму не бачив. Приміщення клубу в селі було недобудоване. Радянський фільм викликав захоплення у всіх глядачів. Використавши ентузіазм населення, особливо молоді, органи місцевої влади організували добудову приміщення клубу. За три тижні силами трудящих будівництво клубу було завершено. Завдяки добре налагодженій культурно-масовій роботі у цьому селі було створено один з перших в області колгоспів» [210, с. 39].

Радянські дослідники періоду 1939–1941 рр. часто пов'язують конкретні успіхи культурного будівництва в Західній Україні з безпосередньою участю в цьому процесі військових частин Червоної Армії, зокрема армійського командування і армійських політпрацівників: «При активній допомозі Червоної Армії в Тернополі був створений обласний Будинок народної творчості. Командування військових частин допомогло створити будинки культури в Збаражі, Чорткові, Підволочиську та в багатьох інших містах і селах Тернопільщини.

Завдяки такій допомозі, творчій ініціативі місцевого населення і значній допомозі трудящих всієї країни мережа культосвітніх установ на Тернопільщині невпинно зростала і в червні 1941 року становила: міських і районних будинків культури – 41, культосвітніх установ – 840, з них бібліотек – 434, в яких книг – 272,1 тис. примірників; сільських бібліотек – 396, в них книг – 64,4 тис. примірників; кіноустановок – 51, з них на селі – 34; музеїв – 2, театрів – 3» [210, с. 39–40].

Згадані позитивні зрушення в культосвітній сфері були характерні не лише для Тернопільщини, а й для всього західного регіону. Вже через півроку після приєднання кожна західна область мала значну мережу культосвітніх установ. Так, у Волинській області кількість створених на квітень 1940 р. культурно-освітніх закладів була в 45 разів більша, ніж існуюча у колишньому Волинському воєводстві кількість «домів людських» і читалень «Просвіти». У Львівській області у квітні 1940 р. працювало 13 районних будинків культури, 23 районних клуби, 11 клубів молоді, 18 профспілкових клубів. Разом із сільськими клубами і червоними кутками в області було 1102 культурно-освітні установи, в яких проводилась відповідна робота. У Тернопільській області в грудні 1940 р. працювало 817 клубних установ (таблиця 11).

Про значне збільшення кількості культурно-освітніх установ можна судити з даних по окремих районах західних областей. Так, наприклад, у складі Бережанського повіту Тернопільського воєводства у всіх 96 селах було тільки 13 читалень «Просвіти», які, як вважають радянські дослідники, «здійснювали шкідливу націоналістичну пропаганду». Уже в січні 1940 р. в Бережанському районі працювало 94 клуби і хати-читальні [270, с. 234].

При клубах організовано 26 гуртків по вивченню Конституції СРСР, розгорнулася діяльність 59 драматичних, 47 хорових і 23 музичних гуртків. На організацію культурно-освітніх установ і розгортання в них роботи урядом УРСР в 1940 р. асигновано 10 млн крб., що дало можливість протягом короткого часу розширити мережу культурно-освітніх закладів в західних областях. На кінець 1940 р. тут вже діяло 3614 клубних установ [270, с. 234]. Зрозуміло, така позитивна динаміка статистичних даних була покликана продемонструвати високу ефективність пар-

тійно-державного керівництва соціалістичними перетвореннями в культурно-освітньому секторі суспільного життя новоприєднаних областей.

У радянських дослідженнях тогочасного періоду зафіксовано, що комуністична партія і радянський уряд виявляли всебічну турботу про відкриття й ефективну роботу різного роду виховних, політико-навчальних і культурно-освітніх закладів, палаців піонерів, дитячих технічних і туристичних станцій, спортивних клубів і товариств, палаців і манежів фізичної культури і спорту, будинків культури, клубів, хат-читалень, червоних кутків, бібліотек, кінотеатрів, стаціонарних і пересувних кіноустановок, будинків народної творчості, музеїв.

В обласних центрах почали діяти вечірні університети марксизму-ленінізму, при культурно-освітніх установах у багатьох містах, на великих промислових підприємствах, у селах, при клубах і загальноосвітніх школах – політичні школи і гуртки. До весни 1940 р. були організовані творчі об'єднання і філіали творчих спілок письменників, художників, композиторів, артистів. Були створені драматичні театри і театральні колективи в Дрогобичі, Стрию, Станіславі, Коломиї, Чернівцях, Ровно, Луцьку, Тернополі, Кременці, філармонії в обласних центрах, концертні колективи в багатьох містах регіону [32, с. 332].

Оновлення культурно-освітнього життя на західноукраїнських землях здійснювалося із залученням мистецьких сил і культосвітніх працівників східних областей УРСР, у чому вбачався не лише культурно-мистецький, а й великою мірою ідеологічний контекст. Вважалося, що важливою формою культурної допомоги трудящим Західної України була організація безпосередніх контактів культосвітніх працівників східних і західних областей у формі обміну делегаціями, гастролями творчих колективів тощо. Так, у листопаді 1939 р. з ініціативи партійної організації м. Підволочиськ була організована екскурсія місцевих жителів, в тому числі культпрацівників у Волочиський район Кам'янець-Подільської області. У грудні цього ж року до учнів м.Тернопіль прибула делегація піонерів і школярів Кам'янець-Подільської області [210, с. 18].

На початку 1940 р. культпрацівники Тернопільщини відвідали кращі сільські клуби Київської та Кам'янець-Подільської областей, в травні 1940 р. – клубні установи Вінницької області. У 1939–1941 рр. на Тернопільщині пройшли гастролі Київського державного театру опери та балету, Українського державного драматичного театру ім.Івана Франка, Державної хорової капели «Думка», Вінницького, Житомирського, Кам'янець-Подільського обласних драматичних театрів, Червонопрапорного ансамблю пісні і танцю Червоної Армії, ансамблю донських козаків. «Товариські зустрічі і гастролі відіграли велику роль не лише у справі ознайомлення трудящих Тернопільщини з видатними досягненнями радянської культури, а й сприяли розвитку соціалістичної культури на визволених землях, стали справжньою школою виховання трудящих» [210, с. 38].

Питання трансформації завдань, принципів і напрямів соціалістичної культурної революції, що завершилася в УРСР, на приєднані західноукраїнські землі стояли в одному ряду із проблемами державного і господарського будівництва. Це підтверджують перші рядки звітної доповіді на I-ій Тернопільській обласній

партійній конференції (квітень 1940 р.): 1939 рік ознаменувався дальшим піднесенням продуктивності праці, успішною боротьбою за виконання плану третьої Сталінської п'ятирічки, блискучими успіхами у реалізації Сталінського завдання щорічного виробництва 8 млрд пудів хліба в соціалістичному сільському господарстві; на виборах депутатів місцевих рад здобута нова перемога непорушного сталінського блоку комуністів і безпартійних, чим завершився етап перебудови органів радянської влади на основі Сталінської Конституції; здобуті значні перемоги в розвитку національної за формою і соціалістичної за змістом культури – нові театри, клуби, бібліотеки, школи збагатили всі ділянки культурного будівництва [353, арк. 42].

Матеріали обласної партконференції дають конкретну картину стану культурно-освітньої мережі краю у цей період. За партійною статистикою, в області було створено 13 будинків культури, 25 районних клубів, 903 сільських клуби і 168 червоних кутків. При клубах працювали 947 гуртків з вивчення Конституції СРСР, яким було охоплено 45600 осіб. В самодіяльних художніх гуртках будинків культури і сільських клубів займалися 12920 місцевих аматорів. Книжковий фонд бібліотек області досяг 126 тис. книг, серед них – 12 тис. книг радянських видавництв [353, арк. 93].

У січні 1940 р. стаціонарна кіномережа включала 18 кінотеатрів, а в квітні вона виросла до 23. В області працювали 13 автозвуккінопересувок. У зимовий період 1939 – 1940 рр. кінофільмами було охоплено 313152 глядачі, в тому числі 100084 особи сільського населення. Працював Український драматичний театр ім. Івана Франка, український пересувний театр, філармонія з хоровою капелюю, обласний будинок народної творчості. Зокрема, на концертах філармонії побувало 13900 чоловік. Трудящі області одержали можливість відвідати концерти кращих артистів і музикантів Радянського Союзу. Окрім цього, радіофіковано міста Тернопіль, Чортків і села, що до них прилягають. На радіофікацію затрачено 350 тис. крб. [353, арк. 93].

На тлі згаданих позитивних і навіть динамічних статистичних показників дисонансом виглядає виступ на обласній партконференції секретаря Білобіжницького райкому КП(б)У: «У пресі написано, що у Білобіжницькому районі працює кінопересувка, але у зв'язку з тим, що випав великий сніг, її поставили на стаціонар. Вже місяць, як снігу немає, а кінопересувки не видно. Це було написано в газеті «Вільне життя». Після цього мені казали: «У тебе є кінопересувка». Я сказав: «Немає». А мені кажуть: «Як нема? У пресі ж було написано». Я сказав: «У пресі є, а в районі немає» [353, арк. 175]. Так отримуємо ще одне підтвердження узаконеної розбіжності між даними партійно-державної статистики і реальним станом справ на місцях.

У мережі культосвітніх закладів особливе місце належить бібліотечним установам, які разом із періодичною пресою здійснювали найпотужніший інформаційний вплив на населення. До прискорення організації бібліотечної справи в Західній Україні залучалися кадрові і матеріальні ресурси східних областей. Повідомлялося, що працівники Київської бібліотеки імені ВКП(б) звернулися з

відозвою до всіх бібліотек і бібліотечних працівників щодо збирання книг для західноукраїнських бібліотек. У відповідь на це звернення бібліотечні працівники Вінницької області вирішили взяти шефство над бібліотеками Тернопільщини. На початку 1940 р. бібліотекарі Вінниці зібрали 3714 книг з різних галузей знань і відправили їх у Тернопіль. Значну допомогу бібліотекарям Тернопільщини надали Одеська обласна бібліотека ім. В. Леніна, Київська обласна дитяча бібліотека ім. 15-річчя ВЛКСМ, що взяла шефство над обласною дитячою бібліотекою у Тернополі, та інші бібліотеки [210, с. 37].

Новоутворені бібліотечні установи Тернопільщини одержували не лише книги, а й цінну методичну допомогу від бібліотечних працівників східних областей. Зокрема, у червні 1940 р. група спеціалістів з Одеси провела у Тернопільській області обласний і міжрайонні семінари бібліотечних працівників з питань організації бібліотечної справи, допомогла створити методичний кабінет при обласній бібліотеці, провела консультації для сільських бібліотекарів. Цінні методичні матеріали і методичну літературу надсилали до Тернополя працівники Києва, Вінниці та інших міст УРСР. Шефство над бібліотеками західних областей здійснювалось і на районному рівні. Так, районна бібліотека м. Волочиськ Кам'янець-Подільської області звернулася через газету «Прикордонний комунар» з відозвою до всіх трудящих району з пропозицією зібрати книги для тернопільських бібліотек. Із зібраних у Волочиському районі книг була укомплектована районна бібліотека в м. Підволочиськ на Тернопільщині [210, с. 37–38].

Бібліотечна політика радянської влади переслідувала ідеологічну мету: знищивши низку наявних бібліотек і очистивши ті, що залишилися від «шкідливої і ворожої» літератури, партійно-державні органи взялися будувати свою мережу наукових, обласних, районних, міських і сільських бібліотек, головним завданням яких стало «просування» до західноукраїнського читача партійної та русифікованої книги. Бібліотеки наповнювалися новими радянськими виданнями, серед яких провідне місце належало марксистсько-ленінсько-сталінським творінням, літературі «нової соціалістичної доби».

Водночас в самому процесі формування бібліотечних фондів культивувалася зневага до національних літературних джерел, які не потрапляли до розряду «шкідливих і ворожих», щоб потрапити до Спецфонду, але стосувалися національної історії та культури, національних традицій. До цього розподілу бібліотек практично не здійснювали поповнень: неприязнь до художньої якості національної літератури виливалась у зменшення її кількісної частки у бібліотечному фонді [88, с. 240–241].

Ставлення радянської влади до створення і поповнення бібліотек визначало особливу динаміку бібліотечної справи. «Напередодні встановлення влади Рад у Львівському кураторії (до нього входили Львівщина, Тернопільщина, Станіславщина) функціонувало 1382 бібліотеки з книжковим фондом 659338 одиниць, література їх переважно антинаукова, націоналістична і зараз вилучена. Більшість бібліотек за браком книг закрита», – повідомляв Львівський обласний відділ народної освіти у травні 1940 р. Лише з надходженням літератури з СРСР бібліотеки

відновлювали роботу і включалися до бібліотечної мережі, сформованої згідно з новим адміністративним поділом. Наприкінці 1940 р. у 6 західних областях України працювали 2189 масових бібліотек, що мали 1 млн 472 тис. «ідейно витриманих» книг [126, с. 7].

Бібліотечна політика диктувалася, а динаміка бібліотечної справи визначалась відповідними рішеннями вищих партійно-державних органів і забезпечувалась практичними кроками місцевих органів влади, яким безпосередньо підпорядковувались культосвітні установи, що діяли згідно з відповідними планами і заходами, затвердженими і перевіренними цими ж самими органами. 27 грудня 1940 р. РНК УРСР видала постанову «Про роботу сільських клубів і бібліотек в західних областях України», де відмічено, що органи народної освіти провели значну роботу в справі організації клубів і бібліотек у районних центрах і селах західних областей. У постанові накреслені завдання в галузі ідейно-виховної та культурно-освітньої роботи, яку мають вести клуби і бібліотеки.

Цей документ ліг в основу діяльності культосвітніх установ у справі поліпшення політосвітньої роботи серед трудящих. Вагомим успіхів у піднесенні культурно-освітнього рівня трудящих західних областей досягли бібліотеки великих міст. Але значна кількість бібліотек не відповідала тому призначенню, яке відводилося їм у системі культурно-освітніх установ Радянського Союзу. В містах і містечках Західної України існували масові бібліотеки, що в переважній кількості були невеликі, з незначною кількістю книг, переважно бульварних романів і пригодницької літератури. Українських книжок в цих бібліотеках майже не було.

Після встановлення в західних областях радянської влади всі існуючі тут бібліотеки були націоналізовані, а крупні бібліотеки зі значним фондом наукової літератури передані утвореній у Львові бібліотеці Академії наук УРСР. Весь книжковий фонд масових бібліотек був перевірений, «непридатна» література вилучена, дрібні бібліотеки злиті в крупніші та утворено ряд нових бібліотек. Наявні на кінець 1940 р. майже 2200 масових бібліотек з фондом в 1,5 млн книг вели значну роботу з читацькими колективами, проводили конференції, організовували диспути по кращих творах радянських авторів, систематично влаштовували виставки до революційних свят, політичних та господарських кампаній, відзначення літературних дат [270, с. 237–238].

Особливу деструктивну роль у сфері друкованого слова (преси, літератури) відігравав обліт як специфічне знаряддя партійно-державної цензури. Насамперед обліт перевіряв книги по книгарнях і бібліотеках, які на час перевірки закривали. Перевірку здійснювали «надійні» (здебільшого малограмотні) молоді люди. Особливо жорстко цензурували українські книжки, внаслідок чого була вилучена майже вся українська національна і релігійна література, навіть ноти творів видатних українських композиторів на релігійні теми. Вилучену друковану продукцію спеціальні бригади дерли на шматки, складали в тюки і здавали на фабрики паперу.

Жертвою обліту стала навіть «Грамматика церковно-слов'янської мови» М. Возняка – тільки за те, що в її назві було слово «церковна», хоча з часом Нар-

комат освіти УРСР дозволив їй до використання в університетах. Окремі бригади працівників облліту створювали т.зв. спецфонд або спецвідділ при наукових бібліотеках, в яких за заготованими дверима зберігалася заборонена партійною цензурою література. Без дозволу НКВС цією літературою не мали права користуватися навіть працівники бібліотеки. Бригади облліту і спецфонду переглядали з фонду бібліотеки книгу за книгою і при найменшій підозрі на «ворожість» чи при наявності «сумнівних» місць книга потрапляла «за ґрати» спецфонду.

Внаслідок таких перевірок масові бібліотеки втрачали десятки і сотні примірників цінної літератури, серед якої – майже вся українська книжкова продукція, видання від 1917 аж до приходу Червоної армії у вересні 1939 р. Це – белетристика, публіцистика, мемуарна література, наукові книги, особливо з історії України, навіть календарі, букварі, шкільні читанки, церковно-релігійні видання, українські газети і журнали 1917–1939 рр. [88, с. 238–239].

Партійні комітети й органи державної влади на місцях активно використовували можливості офіційного статусу і функцій облліту для контролю над ідеологічною «якістю» і процесом «споживання» літературної продукції в регіоні. 17 лютого 1940 р. бюро Тернопільського обкому КП(б)У прийняло постанову «Про роботу облліту», де відзначено, що місцевий облліт незадовільно організував свою діяльність по виконанню рішень партії і уряду в справі постановки цензурної роботи в області. Ще по-справжньому неорганізовано вилучення контрреволюційної літератури в бібліотеках Тернопільщини. Облліт обмежився лише тим, що 1 січня 1940 р. надіслав директивне розпорядження в райони, але оперативно цією роботою не керував, внаслідок чого із 800 бібліотек, що є в області, перевірено бібліотеки лише в трьох районах, а цю роботу необхідно було завершити до 25 січня 1940 р. [399, арк. 157].

Внаслідок недостатнього керівництва зі сторони облліту в питаннях перевірки і контролю обласної і районних газет допущено ряд грубих політичних помилок в газетах Борщівського, Скалатського та інших районів, а в Буцацькому районі без дозволу видано брошуру «Радянський учень» (орган молоді ліцею і гімназії), на що до цього часу облліт не зреагував. Не ведеться інструктивна робота з уповноваженими облліту в районах. Для усунення недоліків, зазначає постанова бюро обкому партії, до 1 березня 1940 р. необхідно закінчити вилучення «ворожої» літератури в усіх бібліотеках області; провести одноденний семінар з уповноваженими облліту в районах, на якому детально ознайомити їх із завданнями і специфікою роботи; заслуховувати звіти уповноважених облліту на бюро райкомів партії; доукомплектувати штати уповноважених, затвердивши їх кандидатури на бюро райкомів партії; просити ЦК КП(б)У зобов'язати головліт ефективніше керувати роботою обллітів [399, арк. 157].

Згідно зі спільною постановою бюро Тернопільського обкому КП(б)У і президії облвиконкому «Про організацію музеїв, бібліотек і кіноустановок по Тернопільській області» від 27 січня 1940 року намічається конкретна програма формування обласної мережі основних культосвітніх закладів. Постановою передбачено заснування в області двох музеїв – у Тернополі та Кременці. Облвно повинно було

централізувати експонати колишніх тернопільських, кременецьких, борщівського, бережанського і теребовлянського музеїв з тим, щоб організувати в Тернополі історико-краєзнавчий музей, а в Кременці – історичний.

Окрім цього, планувалося відкрити в Тернополі обласну бібліотеку для дорослих і обласну бібліотеку для дітей, міські бібліотеки в Кременці та Чорткові з дитячими відділами при них, а також 38 районних бібліотек у райцентрах області (обов'язково з дитячими відділами), 19 сільських бібліотек у великих селах області. Передбачалось організувати в Кременці обласну бібліотечну школу. У постанові заплановано сформуванню в області таку мережу культосвітніх закладів: міський Будинок культури в Кременці, 13 будинків культури в колишніх повітових містах, 25 районних клубів у новостворених районах, 962 сільських клуби, 168 червоних кутків (додаток 15). Затверджено мережу кіноустанов: стаціонарні звукові кіноустановки у всіх райцентрах області (або відкриття 22 нових кінотеатрів), 30 кінопересувок для кожного району, 3 літніх кіномайданчики в Тернополі, Кременці і Чорткові, реконструкція 4 кінотеатрів (3 в Тернополі і 1 в Кременці) [384, арк. 73–74].

Наприкінці 1940-го – у перші місяці 1941-го р. обласне керівництво розпочинає вивчати рівень функціонування культосвітніх установ краю. 13 листопада 1940 р. бюро обкому КП(б)У ухвалює рішення «Про стан роботи клубів і бібліотек області», де зафіксовано, що в області організовано 1223 колбуди і червоних кутки, при яких діють 1033 гуртки художньої самодіяльності; працює 55 масових бібліотек, книжковий фонд яких поповнюється літературою радянських видавництв і якими охоплено більше 10 тис. читачів [549, арк. 108].

Однак культосвітні установи області, що перебувають у безпосередньому підпорядкуванні облвно, в окремих районах працюють вкрай незадовільно. Зокрема, у Скала-Подільському районі не розпочали роботи сільські клуби, не функціонують районна та сільські бібліотеки, не обладнаний районний клуб, хоча приміщення для нього виділене, і загалом державні асигнування, призначені для утримання культосвітніх установ, не використовуються. В Золотниківському, Катербурзькому, Коропецькому і Кременецькому районах при багатьох клубах ще не відкриті бібліотеки. У Чорткові, Підгайцях і Борщеві з бібліотек не вилучено «ворожої» літератури. Міськкоми і райкоми партії мало вивчають роботу культосвітніх закладів, внаслідок чого фактично не практикується проведення бесід, доповідей, лекцій для трудящих. В окремих клубах відсутня наочна агітація, зустрічається антисанітарний стан.

Для усунення згаданих недоліків бюро обкому КП(б)У зобов'язало керівництво облвно, секретарів міськкомів і райкомів партії, голів райвиконкомів до 25 листопада 1940 р. вжити конкретних заходів щодо виконання у повному обсязі рішень обкому партії з питань організації роботи клубів і бібліотек області. Цими рішеннями вимагалось насамперед забезпечити матеріальну базу функціонування цих культосвітніх установ (обладнання, освітлення, опалення, естетичний і санітарний стан); культурно-масову роботу в клубах і бібліотеках проводити у напрямі здійснення комуністичного виховання трудящих і у зв'язку з політичними кампаніями, як-от підготовка до виборів до місцевих рад, та відходити від практики організації одних

лише розважальних заходів; ширше залучати інтелігенцію, комсомольський і поза-спілковий актив до конкретної участі в роботі клубів, бібліотек, червоних кутків, гуртків художньої самодіяльності, в тому числі до читання наукових і масово-популярних лекцій, доповідей, проведення бесід, вечорів запитань і відповідей.

Згідно з рішенням обкому міськкоми і райкоми партії, райвиконкоми і райвно мали забезпечити систематичну роботу з надання організаційно-методичної допомоги культосвітнім працівникам села шляхом проведення нарад, семінарів, короткотермінових курсів при будинках культури, індивідуальних бесід і консультацій з метою підвищення їх ідейно-політичного рівня та ділової кваліфікації. Керівництво районів було зобов'язане повністю використати асигнування на забезпечення культосвітніх установ, насамперед на поповнення книжкового фонду бібліотек [549, арк. 109].

Хронологія адміністративно-партійного контролю за діяльністю культосвітніх установ засвідчує певну послідовність у діях партійно-державного керівництва області в напрямі моніторингу виконання власних рішень: 27 січня 1940 р. бюро обкому і президія облвиконкому приймають постанову щодо формування мережі культосвітніх закладів області, а вже 13 листопада цього ж року слухають питання про роботу основних складових такої мережі (клубів, бібліотек) і визначають 25 листопада як крайній термін усунення вказаних недоліків; визначеного 25 листопада 1940 р. Тернопільський облвиконком розглядає питання про стан роботи бібліотек області.

Тут вказується, що із запланованих 39 районних і міських та 30 сільських бібліотек відкриті й працюють 37 районних і міських, обласні для дорослих і дітей і 10 сільських бібліотек, загальний книжковий фонд яких складає понад 200 тис. книг. Однак з причини недостатнього керівництва з боку облвно, райвиконкомів і райвно у роботі бібліотек залишається низка принципівих недоліків: серед наявного книжкового фонду лише 90 тисяч (45 %) примірників радянської літератури; з 94 тис. крб., виділених на придбання нової літератури, використано лише 8 тис. (8,5 %), що є неприпустимою безвідповідальністю; незакінчене вилучення «шкідливої» літератури обллітом і райлітами у бібліотеках Скала-Подільського, Скалатського і Чортківського районів; не відкриті районні бібліотеки у Великоборківському та Катербурзькому районах; не розпочали роботи 20 запланованих сільських бібліотек; не використовуються асигнування на організацію бібліотек у Вишнівецькому, Катербурзькому і Великоглибочецькому районах; не мають відповідних приміщень бібліотеки Мельницького і Підволочиського районів; невирішені кадрові проблеми з бібліотечними працівниками у Скала-Подільському і Золотниківському районах. Облвиконком зобов'язав відповідальних працівників обласних і районних структур вжити заходів щодо нормалізації роботи бібліотечних установ, насамперед запровадити практику заслуховування звітів директорів і завідуючих бібліотек на засіданнях міськ- і райвиконкомів до 15 грудня 1940 р. [844, арк. 33].

Офіційним доказом того, що культосвітні заклади краю, зокрема будинки культури, міські, районні та сільські клуби, вважалися місцевою владою закладами політосвітньої роботи, є постанова Тернопільського облвиконкому від 16 вересня

1940 р. «Про стан політосвітньої роботи в Тернопільській області». За рік, що пройшов з часу приєднання Західноукраїнських земель до УРСР, в області склалася система політосвітніх закладів: діяли 12 районних будинків культури, 22 районних і 965 сільських клубів, а також 221 червоний куток. У 20 районах області пройшли куцові та районні олімпіади, в яких брали участь 4854 самодіяльних митці. Загалом в містах і селах краю утворилися 965 самодіяльних художніх колективів, що залучили до самодіяльного мистецтва 17887 жителів області.

«Політосвітні установи були центрами агітаційно-масової роботи в містах і селах під час підготовки й проведення виборчої кампанії в області. У клубах регулярно працювали 11947 гуртків по вивченню Сталінської Конституції, якими було охоплено 210 тисяч виборців; регулярно випускалися стінні газети; виборчі дільниці обслуговувалися виступами гуртків художньої самодіяльності. Під час збиральної кампанії працювали районні агіткультбригади. Одна лише обласна агіткультбригада, яка обслужила 22 колгоспи в 15 районах, дала 20 концертів з охопленням 6900 осіб. Ці заходи проходили під знаком мобілізації колгоспників і селян на виконання зобов'язань перед державою (здача хліба, сплата сільгосподатку та інше)». Облвиконком називає передовиків політосвітньої роботи: Буцацький районний будинок культури, Заліщицький, Чортківський і Мельницький районні клуби, сільські клуби с. Дзвиняча Заліщицького району та с. Базар Білобожницького району. Приміщення цих клубів відремонтовані, належним чином обладнані і головне – в них відкриті кімнати Леніна – Сталіна, працюють бібліотеки-читальні, регулярно випускаються стінні газети, діють клубні ради, навколо яких згуртувався політосвітній актив, добре працюють гуртки художньої самодіяльності. Зазначено, що в районах «переважна частина клубів укомплектована відповідними кадрами, проведені місячні курси підготовки і перепідготовки працівників політосвітніх установ, якими охоплено 119 осіб» [810, арк. 48].

Вказавши на низку недоліків (неукомплектованість кадрами районних і сільських клубів в окремих районах, відсутність звітів керівників політосвітніх установ перед райвиконкомама, недостатнє матеріальне і фінансове забезпечення окремих клубів тощо), облвиконком зобов'язує керівництво районів спрямувати роботу політосвітніх установ (клубів, бібліотек, червоних кутків) насамперед на широку пропаганду рішень ХVІІІ з'їзду ВКП(б) і ХVІ з'їзду КП(б)У, організувати постійно діючі семінари політосвітніх працівників з питань масово-політичної роботи серед населення, забезпечити безперерйне фінансування політосвітніх установ, зокрема для повноцінного кінообслуговування сільських клубів, систематичного поповнення бібліотек відповідною літературою та радянськими періодичними виданнями [810, арк. 48–49].

Характерним підтвердженням намагань партійних органів перетворити культосвітню діяльність в різновидність ідеологічної, агітаційно-пропагандистської роботи виступає термінологія офіційних партійно-державних документів, де культосвітні заклади (будинки культури, клуби, бібліотеки) називаються політосвітніми закладами, а інспектори облвно і райвно, які патрунували такі заклади, – інспекторами політосвіти.

Цей підхід зберігається і в постанові облвиконкому Тернопільської обласної ради від 5 березня 1941 р. «Про роботу сільських клубів і бібліотек області», що була прийнята на виконання постанови РНК УРСР від 27 грудня 1940 р. «Про роботу сільських клубів і бібліотек в західних областях УРСР». Документ дає чітку дефініцію аспектам і параметрам діяльності сільських культосвітніх установ як політосвітніх структур. В аспекті підпорядкування: виконками районних рад контролюють рівень роботи цих структур. В аспекті цільового призначення сільських закладів культури: перетворення їх у справжні центри політико-агітаційної й культурно-освітньої роботи в сільській місцевості в справі комуністичного виховання трудящих під контролем місцевих партійних організацій. За параметром практичних завдань: проведення систематичної агітаційно-політичної роботи серед трудового селянства з метою виховання свідомого ставлення до суспільної праці та громадської власності. За параметром форм роботи: створення мережі політгуртків з вивчення сталінського статуту сільськогосподарської артілі, принципів організації праці в колгоспах, правових, економічних і агротехнічних вимог щодо забезпечення високих показників колгоспної праці. В аспекті застосування засобів впливу: систематичне проведення лекцій, доповідей, групових та індивідуальних бесід, колективних читань радянської преси і марксистсько-ленінської літератури. За змістовими параметрами: нерозривна єдність щоденної політосвітньої роботи (культосвітніх заходів) із перспективними і поточними завданнями колгоспного життя і сільськогосподарського виробництва (наприклад, культурне обслуговування колгоспників і одноосібників під час польових сільськогосподарських робіт).

Тактичні питання посилення політосвітнього потенціалу культосвітніх установ вирішуються за принципами радянської управлінської науки: укомплектування політосвітніх закладів перевіреними кадрами з місцевого населення, очищення клубної й бібліотечної мережі від ворожих, буржуазно-націоналістичних елементів, залучення до роботи в культосвітній системі представників місцевої інтелігенції (вчителів, лікарів, фахівців сільського господарства) і радянського активу; перепідготовка політосвітніх (культосвітніх) працівників, в тому числі через заочне навчання (зокрема, в бібліотечних школах); створення політосвітніх установ (клубів, бібліотек, червоних кутків) в населених пунктах; санкціонування змін у мережі політосвітніх закладів партійними й державним органами; фінансове й матеріальне забезпечення політосвітніх установ з бюджетних ресурсів.

Цією ж постановою облвиконком затвердив мережу районних клубів, будинків культури й районних бібліотек і мережу сільських клубів, сільських бібліотек по кожному району. Мережа районних клубів і будинків культури охоплює 40 населених пунктів сільської місцевості, де розміщені 15 будинків культури і 25 районних клубів. В районних центрах діяло 5 міських бібліотек: 2 – для дорослих (Кременець, Чортків) і 3 – для дітей (Кременець, Чортків, Бережани). В області на ту пору діяли 37 районних бібліотек (в Кременці, крім міської, працювала районна бібліотека).

Широкою була мережа сільських клубів: в селах 38 районів діяв 591 клуб, і на кінець 1941 р. планувалося довести їх кількість до 780, тобто передбачалося збільшення на 15 %. На початку 1940 р. сільське населення області обслуговували

26 бібліотек і на літо 1941 р. планувалося відкриття нових сільських бібліотек у Бучацькому, Гримайлівському, Золотниківському та Скалатському районах [873, арк. 14–17].

Типову картину стану клубної роботи в сільській місцевості показав керівник Тернопільського облфінвідділу у своєму виступі на пленумі обкому партії 29 грудня 1940 р.: «Кілька слів щодо наших установ культури. Держава виділяє значні кошти на їх розвиток, а в багатьох районах ці ресурси залишаються невикористаними. Якщо подивитись на клуби окремих районів, то побачимо, що там не тільки немає палива, а й не ведеться ніяка робота. Запитуємо, хто туди піде? В чому справа? Немає ресурсів? Неправда. Подивіться бюджет: там кошти є, але вони зберігаються незрозуміло для чого. Є завідуючий клубом, який отримує зарплату 120 крб. на місяць, а роботи не веде. Я був в одному з клубів Золотниківського району. Приміщення є, але вигляд цього клубу жахливий: підлога мокра, стеля мокра, по стінах тече. Запитуємо, що робить завідуючий і за що йому платять зарплату? Інше запитання: чому не використовуються кошти, виділені для клубної роботи? Треба радянські гроші використовувати по-господарськи, не розкидати їх наліво і направо. Не помилюсь, якщо скажу, що культурні заходи на селі проводяться вкрай незадовільно. У цій справі немає належного керівництва зі сторони райкомів партії» [372, арк. 24].

Бюджетом області на 1940 р. було передбачено близько 60 млн крб. на освіту і культуру, разом узятих (додаток 18). Причому майже 9 млн з них відпускалися на так звані «політико-освітні заходи». Отже, 15 % асигнувань на культурно-освітню сферу йшли на фінансування політичної роботи серед населення, яку здійснювали політосвітні заклади радянського типу, тобто будинки культури, районні та сільські клуби. Їх мережу планували розширити на 13 будинків культури і 962 сільських клуби, з тим, щоб кожна сільська рада мала на своїй території щонайменше один клуб [353, арк. 49]. Звідси випливає: місцева влада навіть розподіл бюджетних асигнувань здійснювала з політичним підтекстом, а з урахуванням того, що решта коштів, призначених для освіти й підготовки кадрів, спрямовувалися на формування освітньо-виховного середовища радянської форми й соціалістичного змісту, кожна бюджетна копійка повинна була служити меті комуністичного виховання громадян, насамперед молоді.

Радянська бібліотечна система, підпорядкована партійно-державному апарату, діяла за методологічними принципами, що відповідали засадничим положенням та ідеологічним постулатам марксистсько-ленінської теорії. Ідейно-методологічним органом бібліотечної справи в СРСР був контрольований відділом пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) журнал «Красный библиотекарь», який офіційно рахувався органом Наркомату освіти РРФСР, але розповсюджувався по всіх республіках Союзу, в тому числі на Західну Україну, і був обов'язковим джерелом організаційно-методичної інформації для бібліотек усіх типів і рівнів.

Окремі тематичні випуски журналу стосувалися бібліотечної роботи у сільській місцевості. У редакційній статті одного з таких випусків сказано: «Бібліотеки поряд з усіма політосвітніми установами на селі – будинком культури, клубом, хатою-чи-

тальнею – покликані допомогти усім колгоспникам стати в один ряд із передовиками. Десятки і сотні сільських бібліотек демонструють високі зразки бібліотечного обслуговування колгоспників, допомагають колгоспникам оволодівати основами марксистсько-ленінської теорії, освоювати високу техніку колективного сільського господарства, вчать селян культурно відпочивати за книгою» [936, арк. 3].

В одній із наступних статей конкретизується ідеологічна роль бібліотеки і бібліотечного працівника: «У справі формування нової людини, виховання в неї соціалістичного ставлення до праці, у справі вивчення та освоєння трудящими досвіду кращих передових людей нашої країни велике значення мають бібліотеки. Працюючи з книгою, газетою і журналом, допомагаючи читачам оволодівати нагромадженими людством знаннями, радянський бібліотекар сприяє політичному і культурно-технічному зростанню радянських людей, формуванню в них нових комуністичних рис» [936, арк. 5].

Фаховий бібліотечний журнал визначає основні принципи й напрями роботи масових, в тому числі й передусім сільських, бібліотек: пропаганда й поширення серед читацьких мас творів класиків марксизму-ленінізму, допомога трудящим в оволодінні основами вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна; надання довідково-консультативної допомоги тим, хто самостійно вивчає історію великої партії Леніна–Сталіна, насамперед за коротким курсом історії ВКП(б); організація індивідуального, групового і колективного вивчення окремих творів Леніна й Сталіна і колективних співбесід за тематикою вивчених творів вождів партії й держави; використання у пропагандистській роботі марксистсько-ленінської та іншої радянської літератури, місцевої преси, радіо, наочної агітації (плакатів, лозунгів, таблиць, діаграм); консультування читачів, особливо найбільш активних і підготовлених, з наступним їх залученням до читацьких конференцій, до здійснення пропагандистської роботи; налагодження зв'язків бібліотеки з іншими політосвітніми установами з метою вдосконалення виховної роботи з читачами, залучення нових читачів, ефективної участі в оборонно-масовій роботі, в організації соціалістичного змагання у трудових колективах, в мобілізації трудящих на виконання виробничих завдань і соціалістичних зобов'язань; інформування читачів з питань міжнародного становища і миролюбної зовнішньої політики комуністичної партії й радянського уряду; пропаганда фахової, виробничо-технічної книги з метою формування теоретичних основ і професійного прагнення підвищувати продуктивність праці; систематизація книжкових фондів бібліотеки, формування тематичних каталогів і картотек [936, с. 7–9].

Журнал «Красный библиотекарь» пропонує конкретну методику процесу обробки книг у масових бібліотеках, організації робочого місця бібліотекаря та ефективного використання робочого часу працівника бібліотеки. Публікуються методичні рекомендації з питань проведення роботи з різними категоріями читачів. Зокрема, розкриваються особливості роботи бібліотекаря з молодими читачами, особливо учнями молодших класів масових шкіл. Усі методичні рекомендації переслідують ідеологічну мету; про це свідчить тематика книг, що пропонуються учням 1–2 класів: «Про Леніна», «Як жили наші діти раніше і як живуть тепер»,

«Про наших сміливих льотчиків і мореплавців», «Про захист нашої Батьківщини», «За рубежем». Або 3 класу: «Про Леніна і Сталіна», «Про Червону Армію», «Наша країна і діти» тощо [936, с. 26].

Окрема увага приділяється методиці роботи із суспільно-політичною й науково-популярною книгою, де наголошується, що одним з важливих розділів суспільно-політичної літератури є воєнно-оборонна книга, де змальовується радянський патріотизм і героїзм радянських людей в захисті соціалістичної Батьківщини та ідеалів комуністичної партії. Журнал чітко регламентує параметри кваліфікації бібліотекаря: систематичне підвищення свого політичного й загальноосвітнього рівня; оволодіння мінімумом фахових знань виробничої сфери, працівників якої обслуговує бібліотека; оволодіння методикою бібліотечної роботи.

Непересічне значення мають матеріали, що висвітлюють роботу бібліотечних колекторів і їх роль у комплектуванні книжкових фондів масових бібліотек, а також статті, що розкривають методи обслуговування бібліотек (формування структури бібліотеки, бібліографічна робота з читачами, робота з бібліотечним фондом, вивчення передового досвіду, інформаційно-довідкова служба, форми виховного впливу на читачів) [936, с. 12–53]. Матеріали «Красного библиотекаря» використовувались організаторами семінарів і нарад працівників бібліотек області, були методологічним інструментом в організації й контролі бібліотечної роботи в містах і селах краю.

Особливої ваги влада області надавала технічним засобам ідеологічного впливу на населення регіону з метою ширшого залучення його до участі в громадському житті, активізації його діяльності з виконання виробничих завдань у промисловій і сільськогосподарській сферах, а також для забезпечення підтримки заходів радянської влади по утвердженню принципів соціалістичного управління господарським та соціально-культурним життям. Саме тому питання кінофікації, радіофікації і телефонізації населених пунктів області включалися в систему заходів культурно-освітнього обслуговування підприємств, організацій, установ, навчальних закладів, всього населення.

Такий підхід був характерним для діяльності партійно-державних органів усіх новоприєднаних областей. Радянська влада виділила чималі кошти на розвиток кінофікації в Західній Україні. На початку 1941 р. кількість діючих тут кінодемонстраційних установок порівняно з вереснем 1939 р. зросла більш як утричі. Понад 100 пересувних установок принесли кіно у віддалені села.

Упродовж 1940 р. у селах продемонстрували 10876 кінофільмів, які проглянули майже 3 млн осіб. Репертуар фільмів обмежився лише революційним набором: «Чапаєв», «Щорс», «Ленін у жовтні», «Ленін у 1918 році», «Людина зі зброєю», «Депутат Балтики». Після перегляду фільмів обов'язково проводилась агітбесіда. Так визнані «шедеври» радянського кіно інтенсивно експлуатувалися для ідеологічної обробки мас [126, с. 9].

У цьому процесі активну роль відігравали політуправління військових частин робітничо-селянської Червоної Армії, для яких основним видом культурного обслуговування місцевого населення (окупованих територій) стали демонстрація

кінокартин, виступи концертних бригад артистів, використання грамофонних записів. Значний вплив на населення справляли кінофільми, які демонструвалися у великій кількості.

Місцеві газети активно інформують населення про події культурного життя. Зокрема, публікується інформація про приїзд на Західну Україну групи українських радянських письменників (М. Бажан, А. Малишко, Н. Рибак, А. Шиян), про написання радянським драматургом Л.Юхвідом для гуртків художньої самодіяльності п'єси «На світанні», яка «відображає колишнє злиденне життя селян Західної України і визволення їх славною Червоною Армією від ярма польських панів» [938, с. 3].

Показовою бачиться публікація «Більше фільмів на село», де автор повідомляє про демонстрування у містечку Катербурзі «чудового радянського фільму «Кармелюк» і робить висновок: «Мусимо всі наслідувати приклад Кармелюка. Масово і активно взяти участь у змаганні за зміцнення радянської влади. Мусимо нищити недобитих поміщиків, осадників і всіх, хто осмілиться виступити проти влади робітників і селян» [940, с. 3].

Радянські дослідники передвоєнного періоду історії України, в тому числі процесів радянізації суспільного життя на західноукраїнських землях, акцентували увагу на питаннях технічного оснащення, де особливої ваги надавали розвитку кіномережі, кінофікації населених пунктів. Певні успіхи в 1939–1941 рр. були досягнуті в розгортанні кіномережі на Західній Україні.

Уряд УРСР спрямував на кінофікацію західних областей 8,2 млн крб., що дало можливість протягом короткого часу ввести в експлуатацію 110 звукокінопересувок, кінофікувати 50 райцентрів, відремонтувати ряд старих і відкрити нові кінотеатри. Особливе значення мало створення мережі звукокінопересувок і кіноустановок, призначених для обслуговування села. Так, на території колишнього Тернопільського воєводства напередодні приєднання до УРСР було лише 18 кіноустановок, якими села не обслуговувалися. Через рік і три місяці після приєднання в Тернопільській області вже працювала 51 кіноустановка, з них 34 – у сільській місцевості. Із 226 установок, що діяли в західних областях на час святкування першої річниці возз'єднання, 117 були створені радянською владою. На кінець 1940 р. загальна кількість кіноустановок сягнула 298, в тому числі 164 – у сільській місцевості [270, с. 242].

Розширення мережі кіноустановок і кінопересувок дало можливість систематично ознайомлювати населення західних областей з кращими художніми, науковими та документальними фільмами [270, с. 242].

Іншим важливим напрямом технічного оснащення агітаційно-пропагандистської роботи була радіофікація населених пунктів, включення в мережу офіційного радіомовлення не лише міст і сіл, а й окремих підприємств, навчальних закладів, культосвітніх установ, місць масового скупчення населення і навіть населених пунктів, віддалених від центрів. «Перед Великою Вітчизняною війною здійснювалося поширення радіомовлення в західних областях УРСР. Розпочала роботу Львівська радіостанція, в інших західних областях створювалися трансляційні вузли. На Тернопільщині трансляційні вузли були побудовані в обласному

центрі й у містах: Чортків, Кременець, Бережани. У інших районах збудовано підсилювачі, радіофіковані вулиці, площі, громадські місця. У сільських клубах, хатах-читальнях встановлювалися радіоприймачі. В травні 1940 року розпочалась робота обласного радіомовлення. Цим було покладено початок масової радіофікації» [210, с. 39–40].

Одним із найперших документів, який стосувався проблем технічного забезпечення ідейно-політичної роботи серед населення краю, була постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 17 лютого 1940 р. «Про стан радіомовлення та кінофікації в області у зв'язку з підготовкою до виборів у Верховні Ради СРСР і УРСР». У документі наголошується на винятковій ролі радіомовлення у справі комуністичного виховання трудящих, і в цьому контексті визначаються найвразливіші місця в радіофікації області та значні недоліки в роботі відповідних управлінських структур: Облрадіокомітет до цього часу не розпочав основної своєї роботи – трансляції місцевих радіопередач, а відділ радіофікації управління зв'язку не радіофікував навіть місць колективного слухання у Тернополі.

Бюро обкому прийшло до висновку, що намітився прогрес у справі масового кінообслуговування населення області: демонструються кращі радянські кінофільми; освоєно націоналізовані кінотеатри області; за 2 останні місяці кіносеанси відвідали 313152 глядачі, з них 100084 – жителі села. Водночас бюро обкому застерігає: ефективність використання кіно як могутнього чинника комуністичного виховання мас знижується через недоступність змісту кінофільмів основній масі глядачів, а тому на культпрацівників і працівників кінофікації покладається обов'язок практикувати до початку сеансів виступи перед глядачами з роз'ясненням соціально-історичної обстановки, в якій відбуваються події даного кінофільму [398, арк. 155].

Таким простим способом партійний орган намагався забезпечити бажаний ідейно-виховний вплив кінофільму на глядачів і водночас мінімізувати і навіть запобігти шкідливим, ворожим буржуазно-націоналістичним тлумаченням висвітлених у фільмі подій і явищ. Конкретика партійної постанови в основному стосувалася виборчої кампанії: Облрадіокомітет був зобов'язаний до 20 лютого 1940 р. розпочати місцеве радіомовлення в області, особливу увагу звернувши на висвітлення ходу виборчої кампанії й агітації за кандидатів Сталінського блоку комуністів і безпартійних (для цього у визначений термін необхідно було отримати дозвіл від Уккранрадіокомітету на відкриття місцевого радіомовлення через Львівську радіостанцію). Облуправлінню зв'язку було доручено до кінця лютого 1940 р. радіофікувати виборчі дільниці області; облвиконкому – розробити оперативний план кінообслуговування населення на час виборів, а відділу агітації і пропаганди обкому партії спільно з облрадіокомітетом і облкінотрестом – опрацювати план радіо- і кінообслуговування населення області на час підготовки до виборів у Верховні Ради СРСР і УРСР [398, арк. 156].

До проблем кінофікації бюро обкому повертається 3 серпня 1940 р. при розгляді питання «Про роботу обласного управління кінофікації». Констатує частинна постанова бюро включає лише фіксацію недоліків. Облуправління кінофікації не виконало попередньої постанови обкому КП(б)У від 17 лютого 1940 р. щодо

покращення кінообслуговування трудящих області. Дотепер незабезпечено безперебійної роботи кінотеатрів і кінопересувок: з 21 кінотеатру працюють 19, а з 20 кінопересувок – 10. Неорганізовано масової роз'яснювальної роботи в напрямі популяризації радянських фільмів серед трудящих. Недостатньо організована робота з підвищення кваліфікації працівників кіномережі. Не здійснюється перевірка договорів на соціалістичне змагання.

Через згадані недоліки фінансовий план на I півріччя виконаний лише на 61 %. З метою усунення цих недоліків керівництво обласного управління кінофікації зобов'язане удосконалити роботу кадрів кіномережі, практикувати проведення виробничих нарад, організувати технічне навчання працівників, забезпечити належну масово-політичну роботу з ними, організувати соціалістичне змагання між всіма працівниками кіномережі за зміцнення трудової дисципліни і за успішне виконання програм кінообслуговування населення. Особлива увага має приділятися обслуговуванню тих районів і населених пунктів області, які не мають стаціонарних кіноустановок [491, арк. 62].

Організаційно-технічні питання кінофікації області перебували і в полі зору Тернопільського облвиконкому. Зокрема, 5 вересня 1940 р., слухаючи питання «Про кінофікацію області», президія облвиконкому не знайшла місця для позитиву: незавершено реконструкції тернопільського кінотеатру «Балтик»; в кінотеатрах міст не створено відповідних умов для культурного обслуговування глядачів (кінотеатри опалюються нерегулярно, порушується час демонстрації кіносеансів, слабка реклама кінофільмів тощо); під час шкільних канікул не влаштовуються дитячі кіносеанси. До дезорганізації роботи кінотеатрів причетні керівники міських і районних управлінських структур (директорів кінотеатрів примушують використовувати приміщення для інших заходів, а не для демонстрації фільмів, безпідставно змушують організувати безкоштовні сеанси) [798, арк. 4].

Особливий інтерес партійних і державних органів в аспекті культосвітнього і політико-виховного впливу на сільське населення викликало кінообслуговування сіл області, що підтверджується постановою Тернопільського облвиконкому від 11 жовтня 1940 р. «Про покращення кінообслуговування сільського населення». Виконавчий орган влади навіть не акцентує уваги на недоліках обласної системи кінообслуговування, бо акцентувати недоліки можна лише на фоні певних позитивних результатів, досягнутих у цьому напрямі.

Однак завдання, на які націлює постанова (забезпечення планового і безперебійного кінообслуговування, введення сталого порядку роботи сільської пересувної кіномережі), свідчать, що про здобутки говорити надто рано: стабільне функціонування системи кінообслуговування села тільки започатковується. Для цього необхідно здійснити конкретні практичні заходи: розробити маршрути роботи кінопересувок за семиденним робочим тижнем; визначити постійні дні кінопоказу в кожному сільському населеному пункті; встановити понеділок єдиним вихідним днем роботи сільських кіноустановок; забезпечити кінопересувки кваліфікованими кадрами кіномеханіків і мотористів; підібрати для демонстрації в селах кращі радянські кінофільми (художні, документальні, дитячі, кінохроніку).

Цей комплекс заходів повинно було здійснити обласне управління кінофікації. Не залишилися без доручень райвиконкоми і сільські ради. На них покладалося призначення у кожному селі з місцевого культосвітнього активу кіноорганізатора; виконання постанови РНК УРСР від 15 січня 1940 р. щодо підготовки, обладнання та утримання призначених для демонстрації фільмів, приміщень та дотримання заборони використовувати згадані приміщення у дні демонстрації фільмів для інших цілей чи потреб; надання транспортних засобів для обслуговування кінопересувок. Координація діяльності обласного управління кінофікації з райвиконкомом і сільськими радами здійснювалася за типовими договорами про кінообслуговування, які укладалися безпосередньо між сільськими радами і райвідділом кінофікації [820, арк. 12].

Про складну ситуацію із розгортанням кіномережі в області свідчить ще один документ – затверджений начальником обласного управління кінофікації й погоджений із плановим відділом список кінотеатрів області, озвучення яких передбачалося протягом 1941 р. У списку – 37 кінотеатрів, в 11 з них немає електропостачання. Місць в кожному з кінотеатрів – від 100 до 150. Причому співвідношення наявних місць в кінотеатрах і кількості населення як потенційних кіноглядачів далеке від пропорційного. Наприклад, в с. Нараїв Бережанського району з населенням майже 7 тис. осіб не електрифікований кінотеатр має всього 100 місць; в с. Озерна Зборівського району і в с. Козова Козівського району з населенням понад 6 тисяч осіб у кожному не електрифіковані кінотеатри вміщують лише по 150 глядачів.

Водночас у с. Хоростків Копичинецького району з населенням 2,7 тис. осіб діє електрифікований кінотеатр на 300 місць; у Вишгородку Ланівецького району та Шумську Шумського району з населенням по 2,3 тисячі осіб – кінотеатри на 200 місць кожен [869, арк. 44].

Загалом, серед включених до списку на озвучення кінотеатрів виокремлюється чотири групи цих культосвітніх закладів за забезпеченням кіномісць для жителів населеного пункту: перша група (в середньому по 10 жителів на одне місце в кінотеатрі) – Нове Село, Шумськ, Білобожниця, Дедеркали, Ягольниця Чортківського району, Хоростків; друга група (по 20–30 кіноглядачів на одне місце) – 12 кінотеатрів; третя група (по 40–50 жителів на одне місце в кінотеатрі) – 5 кінотеатрів і четверта група (понад 50 глядачів на одне місце) – 2 кінотеатри [869, арк. 44].

Серед капітальних робіт по облуправлінню кінофікації на 1941 р. значилося будівництво майстерні по ремонту кіноапаратури в Тернополі. За рішенням бюро обкому партії, майстерня мала стати до ладу в II кварталі 1941 р. На її будівництво виділялося 85,2 тис. крб., з них 40,2 тис. крб. були освоєні у 1940 р. Та початок війни перекреслив перспективи такого необхідного для області технічного проекту [869, арк. 44].

Радянську владу турбували два інших показники: наявність кінотеатру в населеному пункті та ідеологічний зміст кінофільмів, що демонструються населенню, а шестикратна розбіжність в кількості місць в кінотеатрах співвідносно до кількості населення залишалася поза полем зору й партійних комітетів, і облуправління кінофікації.

У області впродовж року з часу приєднання до УРСР (вересень 1939 – вересень 1940 рр.) здійснюються роботи з технічного забезпечення управлінської, виробни-

чої та культурно-освітньої діяльності через радіофікацію населених пунктів і телефонізацію підприємств, організацій та установ краю. Однак виконання річного плану радіофікації й телефонізації області серйозно відставало від передбаченого графіка. Зокрема, запланований обсяг робіт з радіофікації Тернополя й Чорткова було виконано лише на третину.

Особливо тривожним був стан радіофікації Чорткова: із запізненням на 9 місяців підготували проект радіофікації, не надіслав необхідної апаратури Наркомат зв'язку УРСР. Склалася негативна ситуація і в справі телефонізації області: із запланованих 32 об'єктів телефонізовано 24; у сільській місцевості телефонний зв'язок отримали лише 5 сільрад і 19 МТС; план будівництва ліній телефонного зв'язку було виконано лише на 51 %. Своєю постановою від 25 вересня 1940 р. «Про стан телефонізації сільрад і МТС, радіофікації м. Тернополя і м. Чорткова» Тернопільський облвиконком назвав основні організаційно-технічні причини незадовільного стану справ з телефонізацією і радіофікацією області: вкрай неефективне використання, а в окремих випадках і невикористання бюджетних коштів, виділених на телефонізацію і радіофікацію області; відсутність належної кількості необхідної для будівництва телефонних станцій і радіовузлів апаратури; низький рівень організації робіт і неефективне керівництво з боку облуправління зв'язку.

На вирішення проблем телефонізації сільських рад і МТС області облвиконком направляє 230,6 тис. крб. До списку такої телефонізації внесено 38 населених пунктів, причому їх телефонізація передбачена в такий спосіб, що в населеному пункті телефонізується або сільрада, або МТС, з тим, щоб у селі був хоча б один телефонний апарат. На всю область лише в с. Шпиколоси Кременецького району було 2 телефонних апарати – і в сільраді, і в МТС [761, арк. 78–79].

Телефонізація і радіофікація населених пунктів області хоч і відігравали надзвичайно важливу роль в радянізації краю та утвердженні радянської влади на приєднаних землях, однак були тільки окремими складовими масивного комплексу проблем, які доводилося вирішувати партійно-державним органам в усіх сферах політичного, економічного й культурно-мистецького життя.

Специфічно складною для реорганізації, тобто переведення на «соціалістичні рейки», була сфера театрального-музичного мистецтва, де для досягнення ефективності партійного впливу адміністративних заходів було недостатньо, а духовно-естетичні принципи «буржуазного» і «соціалістичного» мистецтва відзначалися різкою полярністю. Свій наступ на культурно-мистецькому фронті нова влада вела планомірно і цілеспрямовано, підводячи під свої організаційно-ідеологічні заходи відповідну матеріально-технічну базу і здійснюючи належне кадрове забезпечення.

Як свідчать радянські історичні джерела, для гарантування розквіту театального і музичного мистецтва, для піднесення культурного рівня трудящих РНК УРСР 19 грудня 1939 р. прийняла постанову про організацію в західноукраїнських областях театрів, музичних колективів, філармоній, інших театральномузичних закладів.

На справу розвитку мистецтва в західних областях в 1940 р. було асигновано 26,6 млн крб. (таблиця 14). Вже в січні 1940 р. театри були створені не лише в обласних

центрах, а й в деяких інших більших містах західних областей. Частина новоутворених театрів виникла на базі мандрівних, що існували в Західній Україні до приєднання. Так, наприклад, Львівський драматичний театр імені Лесі Українки був утворений на базі злиття театру імені Івана Котляревського і театру імені Івана Стадніка. З чотирьох драматичних мандрівних театрів був організований Тернопільський державний обласний драматичний театр ім. Івана Франка. Всього в 1940–1941 рр. в західних областях працювали 13 постійних новоутворених театрів [270, с. 41].

Відразу слід зауважити, що реформування мистецької сфери на новоприєднаних землях мало привабливе для місцевого населення ідеологічне прикриття – українізацію діяльності мистецьких інституцій, яку радянська влада здійснювала після їх деполонізації.

Те, що українізація сфери культури не була для радянської влади самоціллю, яскраво виявилось в роботі реорганізованих і новостворених культосвітніх закладів. Кількісні параметри свідчили про значне піднесення цієї сфери. Республіканські та місцеві партійно-радянські органи ухвалили десятки рішень, що стосувалися питань культури і були спрямовані на радянізацію структурно-організаційного напрямку діяльності мистецьких установ та ідеологізацію змістового компонента їх творчого продукту.

Влада вживала заходів щодо посилення свого впливу на мистецькі структури і постійно розширювала базу такого впливу в західних областях УРСР. На травень 1940 р. тут діяли 12 театрів, 6 обласних філармоній, 6 обласних будинків народної творчості, консерваторія, 33 середні мистецькі навчальні заклади. У селах регіону на кінець того ж року працювали 3336 клубів. За планом на 1941 р. їх кількість мала бути доведена до 4100 [126, с. 7].

Поряд із реорганізацією організаційно-матеріальної бази мистецької сфери партійно-державні органи здійснювали випробувану кадрову політику стосовно мистецьких діячів: усували з мистецького життя незгодних і всесторонньо підтримували тих, хто беззастережно приймав ідеологічні принципи соціалістичної культури, насамперед принцип соціалістичного реалізму, який у розумінні партійних функціонерів не мав собі творчої альтернативи і був єдино правильним принципом і способом мистецької творчості в усіх жанрах.

Соціалістичний реалізм трактувався як стиль революційної епохи. Вважалося, що він щойно народжується і спирається на кращі досягнення світового мистецтва і кращі зразки російської культури, яка є передовою культурою у світі. Наголошувалося, що «до опанування цього стилю митець може дійти лише шляхом вивчення творів класиків марксизму (Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна), шляхом засвоєння найгеніальнішого твору світової літератури всіх часів – «Короткого курсу історії ВКП(б)». Соціалістичний реалізм – це виразник прогресу, це творення захоплюючих образів революції і щасливого, радісного життя в нашій країні» [88, с. 221].

Саме для тих діячів культури, які творили на основі та у стилі соціалістичного реалізму, комуністична партія і радянська держава забезпечували не лише відповідні умови для такої регламентованої творчої діяльності, а й належні засоби життєвого комфорту. «Письменники, театральні артисти, різного роду митці

складають в Радянському Союзі привілейований клас. Вони мають змогу багато заробляти і втішаються високою пошаною урядових кіл і загалу громадянства. Влада ними піклується, виділяючи великі гроші на видавництва, театри, палаци культури, музеї. Але за своє привілейоване становище діячі культури платять високу ціну свободи думки і свободи творчої праці. Бо вся культура і мистецька творчість у Радянському Союзі спрямовані на одну ціль: на пропаганду комунізму, на вихваляння режиму і його керманичів.

Абсолютна згідність з партійною елітою, цілковита стандартизація мистецької продукції і водночас відмова від власної індивідуальності є необхідними передумовами, яким мусить підкорятись кожен митець, кожен працівник культури. Ті самі вимоги більшовицька влада поставила перед митцями і культпрацівниками Західної України» [88, с. 203].

Нав'язаний митцям соціалістичний реалізм зобов'язував не лише дотримуватись принципів цілеспрямованого спотворення дійсності, а й висвітлювати у своїй творчості визначені партійними вказівками теми.

Склалася своєрідна творча деструкція: вимагалось спотворювати дійсність і визначалося, які сфери цієї дійсності треба спотворювати. Над всіма авторами стояв всезагальний «суперавтор» – комуністична партія, яка не просто підказувала, а вимагала відповідні сюжети. Автори змушені були братися за загальнообов'язкові теми: звеличення більшовицької революції, Леніна, Сталіна, так званих досягнень соціалістичного будівництва, різних пам'ятних дат. Їх зобов'язували писати про «радісне і щасливе життя трудящих в Радянському Союзі», ідучи за більшовицькою «біблією», якою є філософія марксизму-ленінізму, викладена в історії ВКП(б), в «Ленінізмі» Сталіна та в подібних основних підручниках «найвищої більшовицької мудрості». Твір міг бути написаним найкраще з мистецького погляду, але він буде «засуджений» і його автор «викритий», якщо у творі знайдуть прогріхи проти теорії марксизму. І навпаки – твір може бути зовсім безвартісним з мистецького погляду, однак буде проголошений «кращим твором», якщо автор хитро пов'язав більшовицьку революцію і теорію марксизму-ленінізму з вигаданими фактами і подіями, або, іншими словами, якщо автор зуміє до теорії «притягнути» практику і змалює у своєму творі фіктивне «щасливе життя під сонцем Сталінської Конституції» [88, с. 206].

Жорсткому партійному контролю підлягали не лише професійні мистецькі колективи чи професійні митці, а й аматори народної творчості й колективи художньої самодіяльності, що для Західної України були традиційним масовим явищем у культурному житті, а з приходом радянської влади почали використовуватися як ідеологічно-пропагандистський засіб виховання трудящих і презентувалися як визначне досягнення комуністичної партії і радянської держави у сфері розвитку культури.

У радянських історичних дослідженнях знаходимо твердження, що одним із яскравих показників бурхливого культурного розвитку «визволеного народу» колишньої Західної України було невпинне зростання народної творчості. При культосвітніх установах утворилися сотні найрізноманітніших гуртків художньої самодіяльності. Велику роль у розгортанні самодіяльного мистецтва й народної

творчості відіграли будинки культури й будинки народної творчості, де були сконцентровані кращі сили культосвітніх працівників.

У 1940 р. кожна західноукраїнська область мала розвинену художню самодіяльність з великою кількістю учасників. У Волинській області, наприклад, у квітні 1940 р. працювали 600 різних гуртків художньої самодіяльності, членами яких були 12643 особи. В Тернопільській області у жовтні 1940 р. нараховувалося 950 гуртків художньої самодіяльності, якими було охоплено 12920 осіб. Успіхи, досягнуті в галузі самодіяльного мистецтва, дали можливість вже навесні 1940 р. провести ряд олімпіад, оглядів художньої самодіяльності [270, с. 235].

«Армію» самодіяльних народних митців партійно-державна влада підпорядковувала своєму впливові та спрямовувала їх творчість у необхідному для радянської держави напрямі комуністичного виховання трудящих. Хоч абсолютна більшість різноманітних хорових, драматичних, хореографічних та інших мистецьких народних гуртків пропагували українську національну культуру, органи влади намагалися ідеологізувати і русифікувати їх діяльність. Так, до бібліотек регіону поряд з україномовною активно завозили російськомовну літературу, партійно-політичні видання, репертуарні збірники, збірники пісень відповідної тематики та ідеологічної спрямованості, що було одним із засобів перетворення культосвітніх закладів в осередки ідеологічного впливу на місцеве населення.

У постанові РНК УРСР від 27 грудня 1940 р. «Про роботу сільських клубів і бібліотек в західних областях УРСР» однозначно вказувалось, який напрям у діяльності культосвітніх установ і мистецьких колективів слід вважати головним: «В роботі окремих клубів має місце надмірне захоплення розвагами і недооцінюються провідні завдання в галузі комуністичного виховання трудящих, зокрема, агітаційно-політична, інтернаціональна і військово-оборонна робота», тобто і мистецькі гуртки мали виконувати певні ідеологічні функції як за допомогою свого репертуару, так і фактом залучення широких мас людей до участі у своїй роботі. Бо учасників художньої самодіяльності не важко було змусити одночасно відвідувати і гуртки по вивченню сталінської Конституції чи статуту сільськогосподарської артілі, слухати лекції та доповіді, що їх часто виголошували партійні пропагандисти [126, с. 7].

Практичними кроками нової тернопільської влади у сфері музично-театрального мистецтва стала організація роботи обласного драматичного театру ім. Івана Франка, обласної філармонії, а також ліквідація єврейського пересувного театру. Останній, за офіційним поясненням, ліквідовано у зв'язку з тим, що його не затвердила РНК УРСР і було дане відповідне розпорядження начальника Управління у справах мистецтв від 12 березня 1941 р., яке продублював виконком Тернопільської обласної ради. Майно єврейського пересувного театру передали Тернопільському обласному драматичному театру ім. Івана Франка [899, арк. 18].

Зміст і спрямованість політики партійно-державної влади в галузі музично-театрального мистецтва чітко проглядаються в статуті Тернопільської обласної державної філармонії – «самостійної художньої організації, яка діє на засадах господарського розрахунку і знаходиться у віданні Тернопільського обласного відділу мистецтв». Основними завданнями філармонії визначено підвищення культурно-

го рівня трудящих мас, організація широкої пропаганди кращих зразків української, російської, європейської музичної і літературної класики, музики народів СРСР, народної творчості й творів радянських композиторів і письменників.

Вказано форми й шляхи творчої діяльності мистецького колективу філармонії з пропаганди досягнень соціалістичної музичної культури: організація концертів не лише в концертному залі філармонії, а й у клубах підприємств, організацій, установ і населених пунктів області; формування художніх музичних колективів і ансамблів згідно із затвердженими планами філармонії; здійснення масової музично-просвітньої роботи у трудових колективах через організацію лекцій, концертів, лекцій-концертів, виставок, мистецько-практичних конференцій, через залучення до діяльності філармонії кращих виконавців із колективів художньої самодіяльності області; надання методичної допомоги самодіяльним митцям; проведення творчих зустрічей у «червоних кутках» і клубах підприємств, установ, у сільській місцевості; залучення до роботи у філармонії представників творчих професій (музикантів, композиторів, виконавців, письменників, інших діячів музично-мистецької сфери); здійснення заходів із формування нового концертного репертуару на основі нових музичних творів, збір і використання музичного фольклору, організація конкурсів для професійних виконавців і аматорів музичного мистецтва; підготовка, публікація і розповсюдження довідкового музично-літературного матеріалу (анотації, брошури, програми тощо) про творчу діяльність філармонії для трудящих Тернопільщини й сусідніх областей; розробка й реалізація заходів із підвищення якості музично-концертної діяльності, насамперед через підвищення кваліфікації й рівня виконавської майстерності творчих представників філармонії.

Статутом передбачалося, що при філармонії діють хорова капела та естрадний колектив. Вирішувались і нормативні питання: керівництво філармонії призначалось і звільнялось начальником Тернопільського обласного відділу мистецтв; директор філармонії діяв на принципі «єдиначалля» з правами персонального розпорядження художньо-репертуарним і фінансовим планом, прийому й звільнення художньо-виконавського і адміністративного персоналу, укладання угод з іншими установами тощо. У питаннях звітності філармонія підлягала Комітету мистецтв при РНК УРСР, а її фінансово-виробничу діяльність безпосередньо ревізував і контролював Тернопільський обласний відділ мистецтв та інші уповноважені державні органи [804, арк. 57–58]. Така жорстка регламентація діяльності була характерною для всіх творчих мистецьких заходів.

Партійні органи області не випускали з поля зору діяльності громадських організацій, насамперед таких, як Тосоавіахім (Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву), МОДР (Міжнародна організація допомоги революціонерам), спортивно-масові організації та інші. Зокрема, 13 серпня 1940 р. бюро Тернопільського обкому КП(б)У розглянуло питання «Про роботу обласної ради Тосоавіахіму». Діяльність згаданого товариства здійснювалась як один із напрямів оборонно-масової роботи. Бюро обкому зауважило, що робота товариства залишається незадовільною. Хоча в області створено 331 первинну організацію Тосоавіахіму з охопленням 5811 осіб, лише в 13 районах проведено курси інструк-

торів товариства в кількості 152 особи, що для області явно недостатньо. Товариство підготувало всього 312 значкістів, що складає лише 5 % загальної кількості членів обласної організації Тосоавіахім. У більшості районів не ведеться оборонна політико-масова робота [587, арк. 109].

З огляду на те, що в області утворені обласна і районні ради Тосоавіахіму, такий рівень і стан роботи є неприпустимими. Бюро обкому попередило обласних і районних керівників товариства щодо їх персональної адміністративної відповідальності за стан справ і зобов'язало обласну і районні ради Тосоавіахіму, райкоми КП(б)У вжити заходів до розширення мережі первинних організацій товариства, налагодити систематичну оборонно-масову роботу серед населення шляхом проведення лекцій, бесід, доповідей тощо на військово-оборонні теми. Райкомам партії і райрадам товариства доручено провести районні збори з обговоренням питань оборонно-масової роботи та створення нових первинних організацій в районі, а також організувати курси інструкторів Тосоавіахіму для активізації роботи з підготовки значкістів товариства серед допризовників [587, арк. 109].

Через два місяці бюро обкому партії конкретизувало свою зацікавленість роботою Тосоавіахіму у постанові «Про військове навчання членів Тосоавіахіму», якою зобов'язало секретарів райкомів партії заслухати дане питання на засіданнях бюро і забезпечити 100 % охоплення комуністів і комсомольців навчанням у навчально-стройових групах Тосоавіахіму. Однією зі складових оборонно-масової роботи товариства було розповсюдження лотереї Тосоавіахіму серед населення, в чому актив товариства мав повну підтримку з боку партійних і державних органів, які протокольними рішеннями затверджували обсяги реалізації лотереї у районах області. Зокрема, 14-а лотерея Тосоавіахіму була розподілена в усі 38 районів області по 5 – 8 тисяч в кожен (Шумський – 15 тисяч, Кременецький – 20 тисяч, м.Тернопіль – 40 тисяч), загалом – понад 300 тисяч штук [357, арк. 163].

Військово-оборонний акцент у «піклуванні» партійних органів про громадські організації краю був очевидним. У листопаді 1940 р. бюро обкому партії звертається до питання «Про стан оборонно-масової роботи в Глустенському і Скала-Подільському районах» і звинувачує райкоми обох районів у відсутності належної уваги до оборонно-масової роботи, до військового навчання молоді за новою комплексною програмою, зазначає незадовільну підготовку значкістів ГПО, відсутність військової підготовки партактиву, нагадує, що на ці два райони створено лише одну первинну організацію Товариства Червоного Хреста.

Райкоми партії зобов'язано забезпечити планову діяльність добровільних оборонних товариств, звернути особливу увагу на військове навчання членів Тосоавіахіму за новою комплексною програмою, вжити ефективних заходів для охоплення військовим навчанням призовної молоді й для організацій військового навчання партактиву за спеціальною програмою. Складання норм на оборонні значки ГПО, Тосоавіахіму молоддю району має контролюватися райкомами партії, які також зобов'язані надати конкретну допомогу військкоматам у питаннях обліку неписьменних і малописьменних допризовників району у здійсненні з призовниками політико-виховної роботи [554, арк. 185].

Проблеми оборонно-масової роботи серед населення і зокрема політико-виховної роботи серед призовної молоді постійно включалися до порядку денного засідань бюро КП(б)У: про підготовку до чергового призову в робітничо-селянську Червону армію по області, про підсумки чергового призову до РСЧА і ВМФ у Тернопільській області і завдання підготовки до призову в РСЧА в 1941 р. [552, арк. 162–163].

У цих та інших документах знову наголошується на проблемах ліквідації неписьменності та малописьменності серед допризовної молоді (із 3327 неписьменних призовників, які навчалися, завершили навчання лише половина), а також на питаннях фізичної підготовки призовників, зокрема на складанні ними норм на значки ГПО та інші оборонні значки (на значки ГПО норми склали лише 152 призовники).

Тривогу партійних органів викликав стан масово-політичної роботи серед призовної молоді, як-от статистика прийому призовників до комсомолу – лише 413 осіб з багатьох тисяч призовників області. Також зазначалося, що недостатньо працюють з молоддю призовного віку облспорткомітет, Обласне Товариство Червоного Хреста, обласна рада Тосоавіахіму [594, арк. 162–163].

Цілком закономірно, що в тісному зв'язку з оборонно-масовою організується і контролюється спортивно-масова робота. Вже в березні 1940 р. в Тернопільській області створили 27 районних комітетів фізичної культури й спорту, заснували спортивні товариства «Динамо», «Локомотив», «Харчовик». З початку цього року склали норми на значки ГПО 492 особи та на значки БГПО – 490 осіб [928, с. 4].

Питаннями розвитку фізичної культури й спорту займався Тернопільський облвиконком. Ним було створено Обласний комітет фізичної культури і спорту, роботу якого президія облвиконкому обговорила 5 лютого 1940 р. З доповіді голови облспорткомітету випливало, що на початок лютого в області укомплектовано лише 12 районних комітетів з фізичної культури і спорту. Офіційно фізкультурною роботою в краї охоплено лише 1600 осіб. Обласний і районні комітети недостатньо займаються спортивно-масовою роботою серед шкільної молоді. Не проводиться навчання інструкторів з фізкультурної роботи (з початку року не проведено жодного семінару чи наради). Слабо пропагується серед населення новий комплекс ГПО.

Пожвавлення фізкультурної та спортивно-масової роботи в області президія облвиконкому бачила насамперед у вирішенні кадрових питань: голів райвиконкомів зобов'язано підібрати й організувати роботу уповноважених з фізичної культури і спорту та інструкторів фізичної культури, провести відповідні семінари й наради з метою їх навчання. Облвиконком просив РНК УРСР доручити Українському комітету з питань фізичної культури й спорту допомогти укомплектувати підготовленими кадрами обласний спорткомітет.

Друга група проблем – матеріальна база спортивно-масової роботи. Облспорткомітету доручено провести детальний облік (інвентаризацію) усіх спортивних споруд на території області (стадіони, водні станції, спортивні зали, спортивні майданчики, різне спортивне майно й спортінвентар). Миськвиконкоми і райвиконкоми були зобов'язані надавати відповідні приміщення, будівлі, обладнання, необхідне для проведення змагань чи спортивного навчання.

Третій сектор турбот облвиконкому та облспорткомітету – організація різноманових спортивних змагань. Зокрема, на 1940 р. були заплановані обласні лижні змагання, командний турнір з хокею, першість області з боксу, шахо-шашковий турнір. Найширше коло проблем включала спортивно-агітаційна й фізкультурно-виховна робота. Насамперед йшлося про пропаганду нового комплексу ГПО і БГПО серед шкільної, робітничої й селянської молоді. Інша форма спортивно-виховної роботи – проведення спортивних змагань, агітаційних виступів спортсменів з нагоди видатних дат або важливих подій у житті радянського народу, як-от річниця РСЧА і ВМФ, вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР.

У завершальному пункті своєї постанови президія облвиконкому зробила обов'язковий ідейно-політичний акцент, зобов'язавши «всіх голів райвиконкомів і Облкомітет з фізичної культури і спорту забезпечити повсякденну політико-виховну роботу у фізкультурних і спортивних організаціях і цим дати рішучу відсіч ворожим спробам шкодити справі розвитку радянської фізичної культури серед широких мас трудящих» [739, арк. 4].

Серед громадських організацій на ту пору особливе місце належало Міжнародній організації допомоги революціонерам (МОДР), створенням якої Тернопільський обком КП(б)У займався в перші місяці 1940 р. У постанові бюро обкому «Про створення організації МОДР в районах області» вказується на «велике політичне значення МОДР в інтернаціональному вихованні трудящих мас» і визначаються конкретні заходи по створенню цих організацій в області: підбір з районного активу відповідальних працівників і формування районного організаційного бюро у складі 5–7 осіб, які будуть здійснювати роботу по створенню місцевих первинних організацій МОДР; проведення на всіх підприємствах, в установах і селах зборів трудящих з обговорення завдань МОДР і вирішення організаційних питань створення осередків і виборів їх бюро; спрямування діяльності райкомів партії на керівництво організаціями МОДР у районі, насамперед націлення активу осередків МОДР на здійснення інтернаціонального виховання трудящих. Голові обласного комітету МОДР персонально доручено провести 15 квітня 1940 р. обласну нараду голів райкомів МОДР з питань реалізації завдань цієї організації [427, арк. 34].

Серед усіх складових системи культосвітніх закладів специфічні функції виконували музеї різних типів і напрямів. Тому нова влада приділяла велику увагу музейній справі, що підтверджувалося виділенням значних коштів на реорганізацію та утримання музейних установ.

Однак все це робилося винятково для пропаганди комуністичної ідеології: на музеї, так само, як на літературу і театр, більшовики дивилися лише як на засіб агітаційної роботи з населенням. Це підтверджувало навіть зовнішнє оформлення музеїв. При вході в кожен музей відвідувачів зустрічали величезні гіпсові скульптури Леніна і Сталіна, що мало переконувати в неоціненній ролі вождів партії у житті народу, у процвітанні соціалістичної держави. Лозунги, гасла, плакати, стендові експозиції музейних залів переконували відвідувача в непереможності соціалістичного ладу, мудрості комуністичної партії, перевагах радянської демократії, прогресивності радянської науки й соціалістичної культури.

Основним завданням екскурсовода було не стільки ознайомлювати з експозицією, скільки за допомогою її експонатів агітувати відвідувача, здійснювати на нього визначений пропагандистський вплив. Текст такої «екскурсійної проповіді» затверджувався партійним комітетом чи бюро музею. Відступ від затвердженого тексту категорично заборонявся: екскурсовод не мав права нічого ні додати, ні відняти. Екскурсії, як правило, проводилися російською мовою.

Експозиції історичних музеїв або історичні стенди краєзнавчих музеїв відображали тільки те, що вважалося доцільним з погляду комуністичної доктрини: картини жахливої дійсності до більшовицької революції 1917 р. і картини щасливого заможного життя в умовах соціалістичного суспільства. В цих експозиціях все українське затавровували як націоналістичне, бандитське, а все російське подавалось як прогресивне, братнє, гідне наслідування.

Отже, окрім радянської духовного життя людей, музеї виконували ще й функцію його русифікації. Загалом експозиції музеїв були покликані ілюструвати «правдивість і всеперемагаючу силу доктрин Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна», для чого облаштовувалися з особливою дбайливістю, без економії часу, сил і коштів. Вони у яскравих фарбах пропагували все комуністичне і «затемнювали» все західноєвропейське, як буржуазне.

Природознавчі музеї чи природознавчі експозиції краєзнавчих музеїв будувалися за принципом вульгаризованого дарвінізму і примітивного матеріалізму, а експозиції й екскурсовод мали переконати відвідувача, що матеріалістичний світогляд і передова радянська наука беззаперечно вирішили всі наукові проблеми світу [88, с. 246–248].

Відповідно до прийнятої загальнодержавної й партійної політики в музейній справі Тернопільська обласна рада вживала необхідних заходів для забезпечення належних умов функціонування місцевих музеїв. Одним із підтверджень цього є постанова облвиконкому від 26 травня 1941 р. «Про обласний історико-краєзнавчий музей». Згадана постанова стосується розширення й зміцнення матеріальної бази музею, насамперед його забезпечення відповідними приміщеннями й територіями для господарських потреб. Було затверджено проект пристосування низки будинків під музей і кошторис витрат на таке пристосування в сумі 73,4 тис. крб. З урахуванням того, що в бюджеті області для облаштування музею були резерви в сумі лише на 25 тис. крб., облвиконком просив РНК УРСР дозволу збільшити такі асигнування на 48,5 тис. крб. за рахунок залишку коштів по обласному бюджету на кінець року [857, арк. 7].

Отже, місцева влада використовувала всі можливості й резерви для зміцнення культосвітніх закладів як ефективних важелів ідеологічного впливу на населення, його залучення до соціалістичного господарювання і включення в систему радянських суспільних відносин.

Радянське керівництво широко декларувало свою пошану до пам'яток культури, музеїв та архівів. Однак у дійсності все було навпаки. Вже під час пересування Червоної армії в Західну Україну на її шляху гинули цінні збірки рукописів, раритетні книги, знищувалися приватні книгозбірні, рукописи й книги іноземними

мовами, яких представники нової влади не розуміли. Пропадали архіви й бібліотеки монастирів.

Згодом влада почала облаштовувати власні архіви, проте робила це так неохайно і недбало, що при перевезенні та при розташуванні фондів гинули цінні матеріали та пам'ятки. Архівне управління не довіряло місцевим фахівцям, ігнорувало українців, зверталось до послуг недосвідченої, але ідеологічно надійної молоді [88, с. 237–238].

Свою справжню турботу радянська влада виявляла до тих архівних матеріалів, які складали для неї практичний інтерес і мали певну цінність в інформаційному забезпеченні соціально-економічної політики, ідейно-пропагандистського впливу на маси.

Мав місце й негативний чинник ставлення партійних і державних органів, насамперед НКВС, до архівів, особливо до тих архівних матеріалів, які містили конструктивну інформацію про національну (а в комуністичному розумінні націоналістичну) культуру і релігійний (в комуністичному трактуванні реакційний) світогляд. Обласне архівне господарство офіційно потрапляє в поле зору місцевої влади в лютому 1940 р., коли облвиконком приймає постанову про впорядкування архівів області.

У жовтні 1940 р. президія облвиконкому в постанові «Про стан архівного господарства області» заявляє про системні упущення в організації архівних установ Тернопільщини: в окремих районах архіви незабезпечені приміщеннями (Великоборківський, Великоглибочківський, Буданівський), в інших – архівні приміщення не відповідають стандартам, що необхідні для розміщення архівів (Збаразький, Шумський і м.Тернопіль) або не мають технічних умов, що вимагаються для збереження архівних матеріалів (Теребовлянський, Глустенський, Микулинецький); псуються архівні документи через їх перевезення з причини частой зміни місць зберігання (Бучацький, Збаразький); більшість архівних приміщень області потребують капітального ремонту (це стосується і Тернопільського облдержархіву). Через відсутність належних умов праці наявна висока плинність кадрів архівних працівників, що негативно впливає на якість архівної роботи.

Облвиконком доручив райвиконкомам до 1 грудня 1940 р. забезпечити районні архіви відповідними приміщеннями і належною охороною. Було заборонено переселяти архіви в інші приміщення та скорочувати площі архівних установ. Постанова облвиконкому зобов'язувала всіх керівників підприємств, організацій і установ області передати в районні, міські та обласний архіви всі наявні в їх структурах архівні матеріали колишніх польських установ. Обласний архівний відділ отримав доручення на осіб, які знищують матеріали архівів, передавати справи судово-слідчим органам для притягнення до відповідальності [832, арк. 30–31].

Серед практичних питань соціально-культурної спрямованості, якими займалася місцева влада, був стан колишніх і сучасних кладовищ. 15 січня 1941 р. у постанові «Про впорядкування кладовищ у містах і селах Тернопільської області» зазначалося, що міські, районні й сільські ради не надають належної уваги справі впорядкування й догляду за кладовищами, внаслідок чого частина їх знаходиться у занедбаному стані. Зокрема, на багатьох пошкоджена або відсутня огорожа, хао-

тично, без належного планування здійснюються поховання, необлаштовані місця поховань, під'їзні шляхи й стежки.

Такий стан справ вимагає здійснення комплексних заходів у напрямі впорядкування й правильної експлуатації кладовищ на території області. Насамперед передбачалося призначення в містах і селищах адміністраторів кладовищ, а в селах – відповідальних осіб, в обов'язки яких входили охорона й утримання території поховань в належному технічному і санітарному стані, контроль за дотриманням правил і порядку поховань.

Окремо наголошувалося на необхідності впорядкування, ремонту й постійного догляду за братськими могилами, пам'ятниками на могилах видатних громадських діячів. Виконкомам міських і районних рад було доручено підготувати й затвердити проекти впорядкування існуючих кладовищ і встановити відповідний порядок поховань на їх території. Голів міськрад обласного підпорядкування зобов'язали організувати госпрозрахункові похоронні контори з майстернями при них (виготовлення трун, надгробних плит і пам'ятників) і з наданням комплексу ритуальних послуг. В інших містах, селищах міського типу організовувались аналогічні похоронні бюро. Було встановлено, що відведення ділянок під кладовища в містах і селищах міського типу здійснюється за рішенням виконкомів міських і селищних рад, а в селах – за постановами виконкомів районних рад згідно з чинними «Правилами виділення місць під кладовища, їх утримання і використання» і лише після завершення належного планування та благоустрою відведеної території. До контролю за дотриманням чинних правил утримання та використання кладовищ, за їх технічним і санітарним станом залучалися працівники міліції, НКВС, міськ- і райвідділів охорони здоров'я, санітарної служби [862, арк. 23–24].

У «Пояснювальній записці» до місцевих бюджетів Тернопільської області на 1940 р. виокремлюється ідеологічний аспект формування й розподілу бюджету радянською владою: «Яскравим свідченням піклування комуністичної партії і радянської держави про забезпечення господарських і культурних потреб народних мас є асигнування з бюджету... 79 % всього бюджету – це видатки, безпосередньо спрямовані на піднесення матеріального і культурного рівня трудящих. У районних бюджетах фінансування соціально-культурних витрат дорівнює 67,7 % всього бюджету районів. За рахунок цих асигнувань забезпечується загальне обов'язкове навчання, відкриваються школи, лікарні, амбулаторії, дитячі садки, дитячі ясла, жіночі консультації, родильні будинки та багато інших закладів соціально-культурного обслуговування трудящих. Наново створюється мережа медичних і освітніх закладів у містах і селах, асигнуються великі кошти на розвиток місцевої промисловості, державної торгівлі, на впорядкування міст і районних центрів» [204, с. 109].

На підтвердження вищезгаданого надається відповідна статистика фінансового характеру. В 1940 р. за рахунок місцевого бюджету утримувались 71 бібліотека, 7 будинків культури у великих містах, 14 районних клубів у райцентрах і 600 сільських клубів. На фінансове забезпечення цієї мережі виділялося 3,2 млн крб., з яких найбільша сума (1,09 млн крб.) йшла на утримання сільських клубів, 1,03 млн крб. виділялися для бібліотечної системи, з яких 430 тис. крб. йшли на

придбання нової літератури. 638 тис. крб. асигнувалися на районні клуби і 310 тис. крб. – на будинки культури. На потреби мистецьких закладів на цей же рік місцевим бюджетом виділено майже 1,5 млн крб. Саме з бюджетних джерел забезпечувалась діяльність філармонії (252 тис. крб.), будинку народної творчості (270 тис. крб.), обласного драматичного театру ім. Івана Франка (580 тис. крб.), пересувного українського театру (104 тис. крб.), пересувного єврейського театру (106 тис. крб.). Передбачалося фінансування театральних гастролей обсягом 105 тис. крб. Значні кошти виділялися з бюджету на розвиток кінофікації. 1,5 млн крб. йшли на утримання 16 міських кінотеатрів, 24 сільських і 38 автозвукових кінопересувок. 320 тис. крб. спрямовувались із бюджетних коштів на придбання 15 нових автозвукових кінопересувок, 500 тис. крб. – на встановлення в 10 районах звукових кіноапаратів, а також 200 тис. крб. – на придбання інвентаря та меблів для системи кінофікації. Решта асигнувань виділялися на поповнення оборотних коштів кінотресту (217 тис. крб.) і на будівництво кіноремонтної майстерні (93 тис. крб.) [204, с. 18–19].

Отже, всі елементи соціально-культурної інфраструктури ставали об'єктами щільного й всебічного «підключення» та постійного тотального контролю з боку партійно-державних органів, перетворювались у засоби ідеологічного впливу на маси й підпорядкування всіх категорій населення владним інституціям та його залучення не лише до виробничої діяльності в соціалістичному секторі економіки, а й до участі в масово-політичних заходах, спрямованих на формування соціалістичного ставлення до праці та почуття радянського патріотизму.

ВИСНОВКИ

Об'єктивність і необхідність возз'єднання українського народу є історичною аксіомою. У контексті соціально-історичних закономірностей повернення західноукраїнських земель до складу Великої України мало позитивне значення і було важливим елементом відновлення української державності в повному обсязі. Однак політична основа «золотого вересня» 1939 р. виявилася зовсім іншою: «визвольний» похід Червоної армії, що відбувся після таємного зговору Москви і Берліна за пактом Молотова – Ріббентропа, мав на меті інкорпорацію Західної України до СРСР у складі УРСР з наступним здійсненням форсованої радянізації краю через соціалістичну трансформацію суспільно-політичного, економічного й соціально-культурного життя населення регіону за кремлівським сценарієм і за апробованими в СРСР взірцями. Сталінське керівництво, щоб хоча б «косметично» легітимізувати анексію західноукраїнських територій, прискореними темпами підготувало і провело Народні Збори Західної України, які «затвердили» зміни в соціально-правовому статусі краю і його населення, чим надали змогу Верховній Раді СРСР і Верховній Раді УРСР прийняти відповідні рішення на загальнодержавному рівні: колишні воєводства були реорганізовані в області з поділом на райони.

Однак оптимістичні надії та сподівання місцевого населення, які з перших днів приходу Червоної армії були значною мірою обумовлені фактом ліквідації польського панування, швидко змінилися на песимістичні, навіть депресивні, під впливом наступних кроків радянської адміністрації. Спочатку тимчасові управління, а згодом і партійно-державні органи за підтримки репресивних силових структур, уніфікували життя регіону: із громадсько-політичних організацій залишилися тільки комуністичні або лояльні до комуністичних; націоналізація промислових об'єктів, землі, природних ресурсів, майна призвела до ліквідації приватного сектора економіки, але не тільки не покращила, а навпаки – погіршила рівень матеріального добробуту населення краю; створення соціалістичних форм господарювання (радгоспів, колгоспів, МТС) усунуло зі сфери аграрного виробництва успішного й заможного сільського господаря, який традиційно був економічним гарантом вирішення продовольчих проблем, а тому ці проблеми загострилися вже через кілька місяців після «вересневого визволення»; засилля єдиної, «абсолютно правильної і найпрогресивнішої» комуністичної ідеології служило теоретичним підґрунтям боротьби з «класовим ворогом» у формі репресій і депортацій, а також зумовило директивне втручання партійно-державних органів у сферу духовної культури та перетворення її інституцій в інструмент світоглядної експансії, у засоби та форми духовного поневолення краю.

На думку багатьох дослідників, радянізація західних областей України проходила в три етапи: перший (з вересня до грудня 1939 р.) – формування тимчасових

органів влади під контролем військових частин Червоної армії; другий (з грудня 1939 до лютого 1940 рр.) – перехід функцій тимчасових органів влади в руки створених структур радянської влади на місцях; третій (з лютого 1940 до червня 1941 рр.) – розбудова радянських, партійних, правоохоронних і господарських структур управління. Проте слід зауважити, що цей поділ значною мірою є відносним, бо такий чинник, як вплив партійних органів на трансформаційні процеси в регіоні, проявлявся на всіх етапах радянзації, навіть на першому, коли у процесі створення й функціонування тимчасових управлінь політпрацівники Червоної армії тісно співпрацювали з партійними функціонерами, присланими зі сходу держави вищими партійними органами. За своєю суттю перший етап радянзації розпочався заміною польського окупаційного режиму радянським, що відкрило простір для формування радянських владних структур.

У Тернопільській області сформували 38 районів, утворили 38 райвиконкомів, 12 міських рад районного і 3 міських ради обласного підпорядкування та 941 селищну й сільські ради. На місцевих виборах 15 грудня 1940 р. на безальтернативній основі за радянською виборчою системою до обласної ради обрали 76, до міських і районних рад – 1380, до селищних і сільських рад – 12825 депутатів. Виборами до місцевих рад завершилася перебудова системи державного управління в Західній Україні в цілому й у Тернопільській області зокрема.

Новообрані органи влади не мали належної підтримки місцевого населення й змушені були виконувати свої функції здебільшого за допомогою силових структур. Кадрове забезпечення органів управління та керівного складу НКВС, міліції, правоохоронних інституцій здійснювалося за рахунок відряджених зі сходу працівників, як правило, комуністів і комсомольців. Негативне ставлення влади до місцевих кадрів, проведення політичних, економічних і соціально-культурних заходів, які суперечили традиційному укладу життя регіону, викликали прихований і відкритий опір з боку населення, особливо сільського, на що радянська окупаційна влада відповідала масовими репресіями й депортаціями.

Гострота кадрової проблеми полягала не лише в дефіциті кадрів, а й у низькому освітньому та фаховому рівні наявних працівників, у відсутності в них відповідного досвіду. Нова влада не мала належних матеріально-технічних засобів для здійснення управлінських функцій, насамперед засобів зв'язку для контролю за виконанням власних рішень. Надзвичайно низьким був рівень управлінської культури й службової дисципліни, мали місце систематичні порушення морально-етичних і правових норм, випадки адміністративного насилля, що проявлялись як у процесі націоналізації, так і в організації діяльності виробничих і невиробничих структур, культурно-освітніх установ, особливо у ставленні до сільського населення. Застосований в умовах області адміністративно-командний стиль керівництва не давав очікуваного ефекту в жодній сфері суспільно-політичного, економічного й соціально-культурного життя, що змушене було визнати партійно-державне керівництво краю практично в усіх своїх документах і рішеннях.

Радянська організація регіону, трансформація всіх сфер суспільного життя проходили водночас із утвердженням партійного керівництва діяльністю політичних, соці-

ально-економічних, громадських і культурно-освітніх інституцій. Фактично це був двосторонній процес: з одного боку партійні органи очолювали реалізацію заходів з утвердження радянської влади, а з іншого – встановлювали свій вплив і необмежене керівництво політичним, господарським і позавиробничим секторами життєдіяльності місцевого населення. Тернопільська обласна партійна організація на середину 1940 р. нараховувала 2512 комуністів, об'єднаних в 216 первинних парторганізацій. Враховуючи, що в області було утворено 38 районів, діяли майже 950 місцевих рад (тобто на території 734 (77,3 %) місцевих рад партійних організацій не було), партійне керівництво зустрілося зі складними проблемами організаційно-технічного, кадрового та іншого характеру, що негативно відображалось на ефективності впливу обласного і районних партійних комітетів на місцеві структури та населення. Тому «дефіцит партійного впливу» завжди компенсувався залученням репресивних органів до силового супроводу реалізації партійних рішень.

Програма діяльності щодо утвердження партійного керівництва суспільно-політичним життям краю передусім включала, а її виконання починалося з формування підпорядкованих обкому і райкомам партії відповідних адміністративно-управлінських структур. На відповідальні посади різного рівня партійними органами області висунуто 4125 осіб. Як випливає з партійних документів, абсолютна більшість підібраних за принципом «політичної відданості» кадрів не змогли ефективно виконувати службових обов'язків і належно забезпечувати доручену ділянку роботи з причини відсутності фахової підготовки та практичного досвіду. Крім цього, значна частина «висуванців» зловживала службовим становищем, порушувала «норми соціалістичної моралі та революційної законності», чим «підривала авторитет радянської влади».

Про масштаби й конкретику підпорядкування партійним органам області всіх сфер і структурних складових суспільно-політичного життя Тернопільщини свідчить хронологія та динаміка діяльності обласного комітету партії та підлеглих йому райкомів з грудня 1939 до липня 1941 рр.: в грудні 1939 – січні 1940 рр. обком партії затвердив склади повітвиконкомів, прийняв рішення щодо випуску обласних і повітових газет, утворення 38 районів і селищних та сільських рад у їх складі, затвердив склади бюро райкомів партії та райвиконкомів, схвалив заходи по підготовці спеціалістів і кадрів масових професій для сільського господарства, а також прийняв постанову про організацію радгоспів, МТС, колгоспів; в наступні місяці – вирішує питання посівної кампанії, розвитку місцевої промисловості, товарообороту й капітального будівництва, конкретного створення перших колгоспів, роботи культосвітніх установ, системи торговельного, побутового, комунально-житлового обслуговування, охорони здоров'я; з середини 1940 р. застосовується практика проведення інструктивних нарад з керівниками різних рівнів, фахівцями різних профілів і заслуховування звітів секретарів райкомів партії про керівництво господарськими та невиробничими структурами районів і про забезпечення ідейно-політичного впливу на трудові колективи та місцеве населення. Під повним контролем партійних комітетів області проходили вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР та до місцевих рад депутатів трудящих.

Предметом особливої турботи партійних органів області був рівень політико-виховної роботи на місцях, ідеологічна діяльність низових бюро й комітетів партії. Крім безпосереднього втручання в діяльність підприємств, організацій, установ, партійні органи здійснювали керівництво суспільно-політичним життям регіону ідеологічними засобами, де застосовувалася класична партійна методологія: недоліки політико-виховної роботи в колективі визнавалися головними причинами невиконання планових завдань, порушень соціалістичної законності, трудової й службової дисципліни, низького організаційного рівня діяльності підприємств, організацій, установ, неефективності заходів щодо «забезпечення дооброуту трудящих» тощо.

Адміністративне структурування області та районів, формування органів місцевої влади відбувалося під безпосереднім керівництвом партійних комітетів, які здійснювали партійну опіку та контроль за їх діяльністю постійно й за всіма напрямками. Механізм такої опіки та контролю забезпечувався включенням партійних функціонерів до складу виконавчих органів місцевої влади (сільських, селищних, міських рад, райвиконкомів і облвиконкому). Першою проблемою створених владних структур стало їх кадрове наповнення, у зв'язку з чим була проведена низка заходів з підготовки працівників для радянських установ: курси, семінари, інструктивні наради з головами й секретарями сільських і селищних рад, працівника міських рад і райвиконкомів.

Обсяг, зміст, напрями й характер управлінської роботи, яку повинні були виконувати працівники місцевих органів влади, вимагали від них не тільки відповідної фахової підготовки, а й певного універсалізму, бо стосувалися різноманітних сфер життєзабезпечення населення. Райвиконкоми, міські, сільські й селищні ради практично вирішували актуальні тогочасні проблеми: націоналізація майна колишніх приватних власників, організація роботи націоналізованих виробничих і торговельних об'єктів, розподіл і використання націоналізованих земель, забезпечення населення промисловими й продовольчими товарами, комунально-побутовими послугами, впорядкування діяльності закладів освіти, охорони здоров'я, культурно-мистецьких установ. Особливої уваги вимагали питання, пов'язані з вирішенням практичних аспектів роботи з евакуйованим населенням, яке розміщувалося на території області. Специфічним завданням було формування структур, що здійснювали нормативно-правову підтримку та юридичний супровід діяльності офіційних установ і організацій в напрямі соціалістичної трансформації краю, повного підпорядкування населення партійно-державним органам і в подоланні всіх видів опору радянській владі. Цими структурами стали судові органи та прокуратура, фактично залежні від партійних комітетів, і тому вони діяли за подвійним стандартом: жорстко – до рядових громадян і лояльно – до представників партійно-державної номенклатури. Партійне керівництво області та районів з метою узаконення партійно-політичних рішень проектували їх на виконавський рівень через призму діяльності представницьких органів влади. В результаті цього місцеві владні структури, перевантажени масивом невирішуваних проблем, виявили організаційну неспроможність до ефективного виконання своїх нормативних функцій, внаслідок чого вищі партійно-дер-

жавні органи змушені були вдаватися до послуг силових інституцій для «вирішення завдань соціалістичного будівництва».

Однією з найгостріших проблем у діяльності органів місцевої влади було формування місцевих бюджетів і використання бюджетних коштів, де основні негативи виникали у процесі наповнення прибуткової частини бюджету і у зв'язку з незаконним використанням бюджетних асигнувань. Наповнення прибуткової частини місцевих бюджетів залежало від системи оподаткування, стану бази оподаткування й ефективності діяльності податкової служби. Перший чинник від місцевої влади не залежав; розширення бази оподаткування вимагало значних зусиль, що полягали у створенні відповідних умов платникам податків (виробничим об'єктам, громадянам) для активізації їхньої продуктивної діяльності. Тому найдоступнішим засобом підвищення ефективності податкової політики стало формування розгалуженої системи та посилення практичної діяльності податкової служби. У зв'язку з тим, що обласна база оподаткування в основному знаходилась у сільській місцевості, місцева влада головні податкові зусилля спрямувала на селянські господарства, передусім на їх неусуспільнений сектор. Посилений податковий тягар, накладений на цей сектор, мав ослабити заможне селянське господарство і тим самим прискорити його входження в колективну систему господарювання.

Аграрний характер економічного життя Тернопільщини обумовлював важливість першочергового вирішення соціальних і виробничих проблем аграрного сектора краю. Конфіскація й розподіл поміщицьких і монастирських земель між безземельними й малоземельними селянами були зустрінуті місцевим населенням неоднозначно: названі категорії селян брали землю неохоче, а окремі відмовлялися зовсім, бо підозрювали, що така акція радянської влади – лише тактичний маневр перед майбутньою колективізацією, метою якої було безплатне привласнення державою земель, засобів сільськогосподарського виробництва та практично всієї маси сільськогосподарської продукції. Проте особливості регіону, внутрішні та зовнішні обставини змусили партійно-державне керівництво маневрувати у здійсненні справжніх цілей своєї аграрної політики і «принцип форсування» до колективізації села не був застосований. На його місце прийшов чітко спланований фінансово-економічний тиск на одноосібні селянські господарства, при найменшій спробі супротиву яких застосовувалися силові репресії. Перетворення в сільському господарстві області проходили за радянським взірцем, що насамперед означало застосування відповідних радянських законів і надзаконних, навіть позазаконних актів, якими були рішення партійних органів.

Відповідальні завдання в соціалістичній трансформації сільськогосподарського виробництва покладалися на машинно-тракторні станції, в яких зосередили основні засоби аграрного виробництва, що мало сприяти економічному закабаленню сільського виробника. Створювана колгоспна система демонструвала свою економічну та соціальну неспроможність: селяни-колгоспники ігнорували виробничу діяльність у колгоспах з причини відсутності матеріальних і моральних стимулів; продуктивність сільськогосподарської праці в колективізованих господарствах була значно нижчою, ніж в одноосібних селян-господарів. Об'єднання

одноосібних господарств у колгоспи призвело до різкого зниження їх ефективності, що однаково стосувалося рільництва і тваринництва, справжній стан яких радянське керівництво намагалося приховати за фіктивними статистичними даними. Тотальне втручання партійно-державних органів у всі ділянки сільськогосподарського виробництва лише ускладнювало ситуацію у сільській місцевості.

Промисловість Тернопільщини, що до 1939 р. виконувала роль сировинного придатка панської Польщі, перебувала у стані глибокої депресії. Радянська тактика націоналізації промислових підприємств «із залученням представників трудового елементу» на перших порах дала позитивний результат: факт націоналізації основна маса населення краю зустріла схвально. Однак скоро стало зрозумілим, що націоналізація здійснюється не з метою підвищення матеріального рівня життя громадян, а для ліквідації приватної власності у виробничій сфері, як головної перешкоди для утвердження адміністративно-командної системи управління виробництвом в її сталінському варіанті. Економіка краю так і залишилася сировинним придатком, але цього разу радянської економіки. Радянська статистика маніпулювала цифрами: щоб фіктивно проілюструвати економічний розвиток краю, використовувала не фактичні товарні показники, а співвідношення показників фінансових, які зростали разом зі зростанням цін, навіть при спаді виробництва. Виробничі структури, сформовані на базі націоналізованих підприємств, постійно «зривали» виконання планових завдань, визначених бюрократичною системою управління. Болючими проблемами усупільненого сектора виробництва була низька продуктивність праці, висока собівартість продукції, низький рівень виробничої й трудової дисципліни, відсутність належних зв'язків між структурними елементами господарського механізму області, які не могли бути вирішеними в умовах адміністративно-командної системи та породжувались і поглиблювались нею.

Ця ж система виявилася неспроможною вирішити проблеми комунально-побутового обслуговування населення, забезпечити відповідний стан шляхового господарства, без якого неможливе нормальне функціонування всіх елементів господарського механізму краю. В області так і не створили потрібної бази для постачання обладнання, матеріалів, знарядь праці, господарського реманенту, предметів побуту для потреб населення міст і сіл. Партійно-державне керівництво контролювало діяльність невиробничої сфери й орієнтувалося на планово-економічні показники, що формувалися без урахування реальних потреб і наявних можливостей, а рівень їх виконання не відображав ні стану справ у системі, ні ступеня забезпечення населення матеріалами й послугами.

Специфічним було ставлення радянської влади до сфери торгівлі, насамперед як до джерела «швидких» грошей для фінансування інших галузей економіки і як до каналу реалізації продукції зі сходу держави, а головне – як до засобу реального впливу на місцеве населення. Влада намагалася знищити стару торговельну мережу як систему, але максимально використати її матеріальну базу державної торгівлі. Своєрідна роль належала кооперативній торгівлі: поряд із завданням «гамувати товарний голод» у сільській місцевості вона була покликана забрати звідси

максимум сільськогосподарської продукції. Визначальною ознакою торгівлі стало застосування адміністративних методів управління: товари, матеріали, засоби та інші ресурси розподілялися між торговельними організаціями за рішенням органів влади, що призводило до дефіциту товарів, фактів корупції, порушення принципів торгівлі.

Радянська влада виходила з того, що якість та ефективність функціонування системи охорони здоров'я мають вирішальне значення у контексті впливу на місцеве населення, бо служили конкретним підтвердженням гуманізму й турботи владних структур про конкретного громадянина та населення в цілому. Нова система охорони здоров'я формувалася за радянськими взірцями, насамперед через запровадження безкоштовної медичної допомоги, розширення мережі лікувальних закладів і зміщення акценту на надання лікувальних послуг дітям і жінкам. Проте залишалися невирішеними проблемами недостатнє матеріально-технічне забезпечення лікувальних установ і низький професійний рівень медичних працівників.

Форсованими темпами відбувалась радянська та ідеологізація системи освіти, яка приводилась у відповідність до завдань і характеру радянської політичної системи й мала здійснювати кадрове забезпечення заходів, ініційованих новим політичним режимом. Однак безплатне навчання, українізація навчального процесу, розширення мережі навчальних закладів супроводжувалися запровадженням обов'язкового вивчення російської мови, вилученням із навчально-виховного процесу духовно-релігійних дисциплін, комунізацією змісту навчальної літератури, повним підпорядкуванням закладів освіти партійним органам. З тих же ідеологічних мотивів у сферу впливу та постійного партійного контролю потрапили культосвітні установи, преса, на які покладалися функції ідейно-світоглядного забезпечення суспільно-політичної трансформації краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрухів І. О. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959 рр.): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ; Рівне: Таля, 2001. 336 с.
2. Архивы раскрывают тайны... Международные вопросы: события и люди / сост. Н. В. Попов. Москва: Политиздат, 1991. 383 с.
3. Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 193 с.
4. Бадяк В. Творче життя на Заході України у 1939–1941 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 7. С. 463–470.
5. Бандера С. Перспективи Української революції. Дрогобич: Відродження, 1998. 656 с.
6. Баран В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
7. Бараш Б. Л., Угарова Е. П. Педагогическая пропаганда в школе. Москва, 1940. 60 с.
8. Безыменский Л. Альтернативы 1939 года. Вокруг советско-германского пакта 1939 года // Архивы раскрывают тайны...: Международные вопросы: события и люди / сост. Н. В. Попов. Москва: Политиздат, 1991. С. 76–99.
9. Безыменский Л. После пакта // Архивы раскрывают тайны...: Международные вопросы: события и люди / сост. Н. В. Попов. Москва: Политиздат, 1991. С. 99–111.
10. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник / редкол. Бабій Лев, Беднарський Володимир, Мельник Богдан. Т. 2. Торонто-Нью-Йорк-Лондон-Сідней-Бережани-Козова, 1998. 899 с.
11. Бібик А. П. Від Руси до України. Історія села Великої Тур'ї. Івано-Франківськ: [б. в.], 2004. 153 с.
12. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали: [в 2 кн.] / Кн. 2. Київ: Військо України, 1994. 688 с.
13. Білокін С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2000. 35 с.
14. Білоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Київ: [б. в.], 1951. 166 с.
15. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль: Джура, 2003. 392 с.
16. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939 // Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1979. 556 с.
17. Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.) // Збірник документів і матеріалів. Станіслав: Облвидав, 1957. 319 с.
18. Брыль М. Освобожденная Западная Украина. Москва, 1940. 30 с.
19. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). Чернівці, 1995. 114 с.
20. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30-ті–50-ті роки) // Український історичний журнал. 1999. № 10. С. 32–38.
21. Букавин І. Історія Тернопілля. Наш край з найдавніших часів до наших днів. Тернопіль: Астон, 2004. 103 с.
22. Бурлуцький Д. М. Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію (вересень 1939 р.) // Український історичний журнал. 1979. № 5. С. 17–25.
23. Валувєв В. М. Західні області України в новій Сталінській п'ятирічці. Київ: Укрполітвидав, 1947. 29 с.

24. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 297 с.
25. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939 рр.). Львів: Каменяр, 2006. 333 с.
26. Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. Львів: Вид. Львів. ун-ту, 1971. 220 с.
27. Васюта М. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 316 с.
28. Величківський Микола. Ліквідація селянського присадибного господарства за комуністичної системи // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. Кн.7. Лондон, 1958, липень. С. 723–731.
29. Визначні постаті Тернопілля. Біографічний збірник / уклад.: Ольга Бенч, Віра Троян. Київ: Дніпро, 2003. 231 с.
30. Винар Л. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці // Українське історичне товариство, Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Європі. Нью-Йорк-Париж-Львів: [б. в.], 2005. 476 с.
31. Вісин В. В. Радянський режим у Волинській області (вересень 1939–червень 1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Львів, 1997. 26 с.
32. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / за заг. ред. Ю. Ю. Сливки. Київ: Наукова думка, 1989. 482 с.
33. Волков С. В. До и после секретных протоколов. Москва, 1990. 222 с.
34. Волков Ф. Д. За кулисами второй мировой войны. Москва, 1985. 302 с.
35. Волкогонов Д. А. Драма решений 1939 года // Новая и новейшая история. 1989. № 4. С. 3–28.
36. Волобой П. В. Тернопільська область / Географічний нарис. Київ: Радянська школа, 1959. 112 с.
37. Воссоєдинення українського народу в єдиному Українському Союзі (1939–1949 гг.) // Сборник документов и материалов. Киев: Госполитиздат УССР, 1949. 224 с.
38. Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках / Нарис з історії боротьби за державність // Монографія. Львів: Вид. Львів. Політехн., 2012. 469 с.
39. Гаврилюк О., Крочак І., Петровський О. Тернопіль: сторінки минулого і сьогодення. Тернопіль: Астон, 2010. 120 с.
40. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча: Польський рух Опору на Тернопільщині (1939–1941 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. 109 с.
41. Гайковський М. І. Зустріч і всенародна підтримка Червоної Армії трудящими Західної України у дні визволення (вересень 1939 р.) // Український історичний журнал. 1979. № 6. С. 34–41.
42. Гарін В. Б., Кіпцар І. А., Кондратенко О. В. Возз'єднання українських земель у складі СРСР / за ред. Гаріна В. Б. // Історія України (навч. посібник). Київ: Центр навчальної літератури, 2012. 240 с.
43. Герасименко М. П., Дудикевич Б. К. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.). Київ: Держ. вид. політ. літ-ри УРСР, 1955. 242 с.
44. Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. Київ: Держ. вид. політ. літ-ри УРСР, 1960. 221 с.
45. Гісем О. В., Мартинюк О. О., Трухан О. Ф. Історія України в таблицях. Харків: Кн. клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2006. 480 с.
46. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ: Дніпро, 1993. 447 с.
47. Голяченко О., Ганіткевич Я. Історія медицини. Тернопіль: Лілея, 2004. 248 с.
48. Гордієнко В. Народні Збори Західної України: воля народу чи політичний фарс радянського уряду // Воля і Батьківщина. 1997. № 2. С. 74–75.
49. Гриневич В. А., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Анексія та інкорпорація Західної України Радянським Союзом 1939–1941 рр.: етнополітичний аспект // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2. 531 с.

50. Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки (міжвідомчий збірник наукових праць). Київ: Інститут історії України НАН України. Т. 2. Вип. 19. С. 340–372.
51. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
52. Гуменюк О. В. До питання приєднання західноукраїнських земель до СРСР напередодні Другої світової війни // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Вип. 5. Рівне, 2005. С. 34–39.
53. Гуменюк О. В. Еволюція у взаєминах західноукраїнського населення з новою владою на першому етапі Другої світової війни // Наукове видання. Вісник Національного університету водного господарства та природокористування: збірник наукових праць. Вип. 4 (32) Част. 1. Гуманітарні науки. Рівне, 2005. С. 260–265.
54. Гуменюк О. В. Запровадження нових радянських порядків на новоприєднаних землях Північної Буковини (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Вип. 7. Рівне, 2006. С. 45–49.
55. Гуменюк О. В. Зміни в освіті як обов'язковий крок радянзації західноукраїнських земель 1939–1941 рр. // Питання історії України: збірник наукових праць. Т. 11. Чернівці: Технодрук, 2008. С. 234–238.
56. Гуменюк О. В. Зміни соціально-економічного характеру в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Наукове видання. Сторінки історії: збірник наукових праць. Київ: ІВІ. «Видавництво «Політехніка». Вип. 21. Київ, 2005. С. 21–28.
57. Гуменюк О. В. Історичні передумови і причини еволюції у взаєминах західноукраїнської спільноти зі сталінським тоталітарним режимом на першому етапі Другої світової війни // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського: збірник наукових праць. Серія: Історія. Вип. 10. Вінниця, 2006. С. 148–151.
58. Гуменюк О. В. Приєднання західноукраїнських земель (вересень 1939 – червень 1940 рр.) // Наукове видання: матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Том 1: Історія України. Краєзнавство. Чернівці: Книги-XXI, 2005. С. 222–232.
59. Гуменюк О. В. Радянська західноукраїнських земель 1939–1941 рр.: історіографія проблеми: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Інститут історії України НАНУ, РДГУ. Рівне, 2008. С. 50–55.
60. Гуменюк О. В. Радянська західноукраїнських земель у 1939–1941 рр.: методи і напрями реалізації та прийняття місцевим населенням: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Чернівці, 2009. 20 с.
61. Гуменюк О. В. Радянсько-німецькі договори 1939 року як основні передумови процесу переділу західноукраїнських земель та приєднання їх частини до СРСР // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Вип. 10. Рівне, 2006. С. 37–40.
62. Гуменюк Т. І. Доля української інтелігенції після приєднання Західної України до УРСР у 1939–1941 рр. у сучасній історіографії // Наукові записки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України в XX–XXI століттях» (м. Вінниця, 28–29 жовтня 2004 р.). Вінниця, 2004. С. 42–46.
63. Гуменюк Т. І. Західноукраїнські землі в 1939–1941 рр.: історіографічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Львів, 2007. 20 с.
64. Гуменюк Т. І. Наслідки «радянзації» у суспільно-політичному житті Західної України (1939–1941 рр.) в сучасній українській історіографії // Сторінки історії: збірник наукових праць. Київ, 2004. Вип. 19. С. 35–45.

65. Гуменюк Т. Народні Збори Західної України (1939 р.) в оцінках сучасних українських істориків // *Україна Соборна: збірник наукових статей*. Київ, 2005. Вип. 2. С.407–414.
66. Гуменюк Т. І. Пакт Молотова-Ріббентропа в історичній долі західних українців: історіографія проблеми // *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького*. 2009. № 2. С. 97–105.
67. Гуменюк Т. І. Проблема «возз'єднання» Західної України з Українською РСР у сучасній історіографії // *Історія України*. Маловідомі імена, події, факти: збірник наукових праць. К., 2004. Т. 26. С. 41–53.
68. Гуменюк Т. Сталінські репресії на західноукраїнських землях (1939–1941 рр.) в оцінці новітньої історіографії // *Знаки питання в історії України у європейському контексті: збірник матеріалів II Міжнародної конференції*. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. С.125–127.
69. Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни // *Збірник статей*. Київ: УВС ім. Ю. Липи, 2011. 225 с.
70. Дацюк І. Радянська антирелігійна політика в 1939–1941 рр. на Галичині // *Вісник Черкаського університету*. Черкаси, 2005. Вип. 66. С. 118–124.
71. Дацюк І. Перші дні «радянського життя» у спогадах греко-католицького та римо-католицького духовенства Східної Галичини // *Сторінки воєнної історії України*. К., 2012. Вип. 14. С. 46–56.
72. Двадцятий з'їзд КПРС без маски / Видання закордонних частин ОУН, 1956. 168 с.
73. Двадцять років під ярмом польських панів: збірник документів і матеріалів. К.: Держполітвидав при РНК УРСР, 1940. 64 с.
74. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади [у 3-х т.]. Т.1. 1939–1945 рр. / Ю. Сливка [та ін.]. Львів, 1996. 752 с.
75. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади [у 3 т.]. Т. 3. / Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький [та ін.]. Львів: Ін-т українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2002. 418 с.
76. Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: до 50-річчя операції «Вісла» // *Збірник* [упоряд. Ю. Сливка]. Львів, 1998. 132 с.
77. Дерев'яно С. М. 1939 рік у долі західноукраїнських земель: стереотипи історіографії та пошук нових підходів. Галичина. 2001. № 5–6. С.405–408.
78. Дерев'яно С. Оформлення державно-політичного статусу Західної України в 1939 р. в історіографії. Галичина. Івано-Франківськ, 2008. Ч. 14. С. 503–511.
79. Дмитрук К. Е. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. Львів: Каменярь, 1974. 239 с.
80. Дмитрук В. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939–1941 рр.: суть і наслідки. Україна-Польща: важкі питання. Т.4. Варшава: Карта, 1999. С. 70–90.
81. Добрик В. Ф. Возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі – видатна перемога ленінської політики КПРС // *Український історичний журнал*. 1979. № 9. С. 5–15 с.
82. Друга світова війна в історичній пам'яті України: матеріали Українського інституту національної пам'яті / відп. ред. І. Юхновський. Київ-Ніжин: Видав. ПП Лисенко Н. М., 2010. 247 с.
83. Дубровський В. Найновіша советська концепція історії України // *Український збірник*. Мюнхен, 1956. Кн. 6. 200 с.
84. Дуда І. М. Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина І. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2010. 290 с.
85. Дудка Л. О. Спілка воєвничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті–40-ві рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Київ, 2005. 21 с.

86. Замлинський В. О. Комуністична партія – організатор перемоги соціалізму в західних областях України // Український історичний журнал. 1979. № 10. С. 16–28.
87. Західна Україна / за ред. С. М. Белоусова. Київ, 1940. 205 с.
88. Західна Україна під большевиками. IX.1939 – VI.1941 // Збірник статей [за ред. Мілени Рудницької]. Нью-Йорк, 1958. 494 с.
89. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ, 2002. 752 с.
90. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979 / за ред. М. К. Івасюти. Київ: Наукова думка, 1979. 208 с.
91. Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів / за ред. В. Жили. Т.1. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1980. 740 с.
92. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історико-мемуарний і літературний збірник / редкол.: Б. Гошовський, В. Верига, А. Жуківський. Торонто-Нью-Йорк-Париж-Сідней, 1985. 1056 с.
93. З історії західноукраїнських земель / За ред. Крип'якевича І. П. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. Вип. I. 172 с.
94. З історії західноукраїнських земель / за ред. І. П. Крип'якевича. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. Вип. III. 143 с.
95. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР // Збірник документів і матеріалів / за ред. М. К. Івасюти. Київ: Наукова думка, 1976. 509 с.
96. Зуляк І. Наукова та навчально-виховна діяльність Кременецького учительського інституту в 40-х рр. ХХ століття. Вища педагогічна освіта в Кременці (40-ві–90-ті рр. ХХ ст.): матеріали науково-практичної конференції / за заг. ред. А. М. Ломаковича, О. А. Фурман. Жовква: Місіонер, 2012. С. 28–43.
97. Івасюта М. К. Нариси з історії колгоспного будівництва в західних областях УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 316 с.
98. Івасюта М. К. Нариси з історії колективізації на Тернопільщині. Київ, 1958. 116 с.
99. Івасюта М. К., Сливка Ю. Ю., Стеблій Ф. І. В сім'ї вольній, новій (До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною). Київ: Т-во «Знання», 1979. 46 с.
100. Ільющин І. І. Ставлення польського емігрантського уряду в Парижі та Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939–1941 рр. // Український історичний журнал. 1999. № 6. С. 70–80.
101. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики / редкол.: О. Соневицька, Б. Стефанович, Р. Дращювський. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1974. 923 с.
102. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). Москва: Изд-во ЦК ВКП(б) «Правда», 1938. 351 с.
103. Історія міст і сіл УРСР: Івано-Франківська область. Київ: Вид-во АН УРСР, 1971. 639 с.
104. Історія міст і сіл УРСР [у 26 тт.] Т. XIX: Тернопільська область / гол. редкол. Нечай С.П. Київ: Інститут історії АН УРСР, 1973. 640 с.
105. Історія України від найдавніших часів до сьогодення // Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Герес. Київ-Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. 1100 с.
106. Історія України: навч. посібн. / за заг. ред. В. А. Смолія. Київ: ВД «Альтернативи», 1997. 416 с.
107. Історія України: навч. посібн. / за ред. С. В. Кульчицького. Київ: Вища школа, 2003. 431 с.
108. Історія України: навч. посібн. / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 1998. 488 с.
109. Історія України: нове бачення [у 2 т.] / за ред. В. А. Смолія. Т. 2. Київ: Вид-во «Україна», 1996. 494 с.
110. Історія Української РСР: [у 2 т.] / за ред. К. К. Дубини. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1967. 860 с.
111. Історія Української РСР: [у 8 т.]. Т. 6. Київ: Наукова думка, 1977. 544 с.

112. Історія селянства Української РСР [у 2 т.]. Т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів / гол. редкол. І. Компанієць [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1967. 536 с.
113. Історія народного господарства Української РСР: [у 3 т.], 4-х кн. / гол. редкол. І. І. Лукинов. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1985. Кн. 1. 464 с.
114. Історія українського селянства: нариси [у 2 т.]. Т. 2. / О. Андрощук, В. Баран, О. Веселова [та ін.]. Київ: Наукова думка, 2006. 652 с.
115. Історія Української РСР: [у 8 т.], 10-ти кн. Т.6. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941 рр.) / відп. ред. . П. Гудзенко. Київ: Наукова думка, 1977. 542 с.
116. Йова П. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. Львів: [б. в.], 1954. 113 с.
117. Календарь-справочник на 1941 год. Москва: Политиздат, 1940. 384 с.
118. Капто О. С. Під зорею Радянської влади в єдиній сім'ї братніх народів РСР // Український історичний журнал. 1979. № 12. С. 7–12.
119. Киселева Л. П. Историография борьбы Коммунистической партии за культурные преобразования в западных областях УССР в 1939–1958 гг.: дис. канд. ист. наук. Киев, 1976. 230 с.
120. Киричук Ю. А. Радянський терор 1939–1941 рр. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ століття // Історичні нариси. Київ, 2002. С. 548–595.
121. Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади (1939–1958 рр.). Київ: Наукова думка, 1965. 184 с.
122. Ковальчак Г. І., Сливка Ю. Ю., Чугайов В. П. Подія великого історичного значення. Київ: Політвидав України, 1979. 220 с.
123. Ковалюк В. Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія». Ужгород, 1994. 22 с.
124. Ковалюк В. Р. До питання про скликання Народних Зборів Західної України // Актуальні проблеми суспільно-політичного і духовного розвитку в Україні. Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. 1992. Вип. 30. С. 75–81.
125. Ковалюк В. Р. Західна Україна на початку Другої світової війни // Український історичний журнал. 1991. № 9. С. 32–38.
126. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Український історичний журнал. 1993. № 2–3. 144 с.
127. Коваль В. С. Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини 1939–1941 рр. Київ: Наукова думка, 1979. 272 с.
128. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ, 1995. 313 с.
129. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939– 1945 рр.). Київ: Вид. Дім «Альтернативи», 1999. 335 с.
130. Количев В. Г. ЦК ВКП(б) у 1938 –1941 рр. // Український історичний журнал. 1990, № 5. С. 3–10.
131. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986 гг.). Т. 7. (1938–1945 гг.). Москва: Политиздат, 1985. 574 с.
132. Комуністична партія Західної України // Бібліографічний покажчик матеріалів і публікацій за 1919–1967 рр. Львів: Каменяр, 1969. 439 с.
133. Комуністична партія – натхненник і організатор соціалістичних перетворень в західних областях УРСР // Збірник наукових праць викладачів і аспірантів кафедри історії КПРС / відп. редактор М. Т. Бортнічук. Вип. 4. Київ: Вид. Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка, 1960. 154 с.
134. Кондратюк К., Киричук Ю, Лучаківська І. Етапи та засоби реалізації депортацій українців і поляків / Депортації українців та поляків: кінець 1939–початок 50-х рр.: До 50-річчя операції «Вісла». Збірник [упоряд. Ю. Сливка]. Львів, 1998. С. 74–78.

135. Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти «радянзації» західних областей України у 1939–1941 роках // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Львів, 23–24 вересня 1999 р.). Львів: Вид. ЛНУ, 2001. С. 21–30.
136. Кондратюк К., Лучаківська І. Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Вісник Львівського університету. Львів, 1998. Вип. 33. С. 178–185.
137. Кондратюк К. Становлення і характер радянської влади в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Галичина. 2001. № 5–6. С. 347–353.
138. Кондратюк К., Кондратюк С. Репресії органів НКВС проти населення західних областей України (1939–1941 рр.) // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Львів, 23–24 вересня 1999 р.). Львів: Вид. ЛНУ, 2001. С. 113–114.
139. Кондратюк О. П. Трудящі Тернопільщини в боротьбі за школу для народу. Тернопіль, 1957. 145 с.
140. Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права». Львів, 2003. 18 с.
141. Кондратюк С. Народні Збори Західної України // Право України. Київ, 1999. № 10. С. 8–10.
142. Кондратюк С. Органи влади в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Право України. Київ, 2003. № 5. С. 140–142.
143. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 рр. Мюнхен, 1965. 535 с.
144. Коріненко П. С., Терещенко В. Д., Бармак М. В. Курс лекцій з історії України [у 4 ч.]. Част. IV. Тернопіль: Астон, 2007. 400 с.
145. Корнієць Л.Р. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. Київ: Держполітвидав, 1950. 31 с.
146. Корнійчук Л. Я. Становище трудового селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 71 с.
147. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. 659 с.
148. Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939–1975 рр.). Львів: Держ. ун-т ім. І. Франка, 1980. 165 с.
149. Котовський Р. В. Діяльність органів НКВС у західноукраїнських областях у 1939–1941 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка / за ред. І. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 2. С. 66–72.
150. Котовський Р. В., Коростіль Н. Ж. Здобутки і прорахунки радянської влади в західноукраїнському регіоні в системі освіти, культури та охорони здоров'я у 1939–1941 рр. // Схід. Донецьк, 2011. №7 (114). С. 114–120.
151. Котовський Р. В. Зміни у повсякденному житті галицько-волинського села в 1939–1941 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка / за ред. І. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 136–141.
152. Котовський Р. В., Коростіль Р. В. Соціальні трансформації у західноукраїнському селі в 1939–1941 рр. // Збірник наук. праць Всеукр. конф. «Трансформація суспільно-політичних процесів в Україні воєнного та післявоєнного періоду» (м. Мукачєво, 21–22 жовтня 2011 р.). Мукачєво: Вид-во Мукачівського держ. ун-ту. С. 39–42.
153. Котовський Р. В., Малярчук О. М. Основні засади соціальної політики радянської влади на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. // Збірник матеріалів Всеукр. науково-практичної конф. «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (м. Суми, 20 травня 2011 р.). Суми: Вид-во Сумського держ. ун-ту, 2011. Ч. 1. С. 91–95.

154. Котовський Р. В. Особливості агітаційно-пропагандистської роботи радянської влади у західних областях УРСР (1939–1941 рр.) // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2011. Вип. 19. С. 193–200.
155. Котовський Р. В. Особливості державно-церковних відносин на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. // Матеріали ІХ Міжнар. наук. конф. «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (м. Київ, 25–27 травня 2011 р.). Київ: Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, 2011. С. 161–163.
156. Котовський Р. В. Село західних областей УРСР: соціальні трансформації (1939–1941 рр.) в історіографії // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21. С. 107–122.
157. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958 рр.). Львів: Вища школа, 1975. 239 с.
158. Кошарний І. Я. Ясні плоди дружби / Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади. Львів: Каменяр, 1974. 280 с.
159. Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 233 с.
160. Красный библиотекарь // Ежемесячный журнал. 1940. № 4. 64 с.
161. Краткий словарь агитатора / под общ. ред. Л. Н. Добржинского. Ленизд., 1940. 130 с.
162. Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини і Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / упорядн. М. Іваник. Торонто-Львів, 2014. 389 с.
163. Кудряченко А. І., Калнічева Г. І., Костира А. А. Політична історія України ХХ століття. Київ: Вид. МАУП, 2006. 694 с.
164. Кулик І. Боротьба трудящих Західної України за радянську владу і возз'єднання з Радянською Україною. Київ: Держ. вид. політ. літ-ри УРСР, 1951. 48 с.
165. Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941 рр.) // Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1986. 413 с.
166. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали (1939–1953 рр.): [в 2 т.]. Т. 1 / Ю. Сливка, Т. Галайчак, О. Луцький [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1995. 748 с.
167. Кульчицький В. С., Настюк М. И. Освобождение Западной Украины и воссоединение с УССР // Социально-политическая закономерность и правовые основы воссоединения западноукраинских земель с Украинской ССР. Львов: Высшая школа, 1979. С. 114–128.
168. Кульчицький С. В. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР // Український історичний журнал. 2009. № 5. С. 121–139.
169. Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. 1999. № 6. С. 80–96.
170. Кульчицький С. Возз'єднання західноукраїнських земель: з відстані шести десятиріч // Історія України. 1999. № 34. С. 1–2.
171. Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. 1991. № 11. С. 6–15.
172. Куницький М. Національна політика СРСР на західноукраїнських землях напередодні Великої Вітчизняної війни (1939–1941 рр.): матеріали Всеукр. конф. «Друга світова війна і доля народів України» (м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р.). Київ: Зовнішторгвидав, 2007. С. 297–304.
173. Кучерепа М. Волинь у геополітичних планах СРСР і Німеччини 1939 р.: матеріали Всеукр. конф. «Друга світова війна і доля народів України» (м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р.). Київ: Зовнішторгвидав, 2007. С. 19–34.
174. Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр. Луцьк, 2005. 485 с.
175. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: навч. посіб. Київ: Знання-Прес, 2006. 598 с.
176. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. Київ: Вікар, 1999. 737 с.

177. Левицька О. Методи радянзації Західної України у 1939–1940 рр. (на основі архівних документів Станіславської області) / Схід. Донецьк, 2008. № 7 (91). С. 75–81.
178. Левицька О. Особливості формування кадрового потенціалу на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. / Схід. Донецьк, 2009. № 2 (93). С. 79–84.
179. Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір. Київ: Наш час, 2012. 271 с.
180. Ленінізм торжествує // Збірник статей. Львів: Книжк.-журн. вид-во, 1957. 297 с.
181. Лисенко Л. Сільське господарство України. Видання закордонних частин ОУН, 1960. 205 с.
182. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939: Західні землі України. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 152 с.
183. Лукачівський І. Л. Інтелігенція західних областей України у суспільно-політичному житті (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України. Львів, 1999. 20 с.
184. Луцький О. Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.) // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. Тези доп. міжнар. наук. конф. 18–20 квітня 1996 року. Львів, 1996. С. 206.
185. Луцький О. «Радянська» приєднаних земель // Історія України від давнини до сучасності. Львів, 2002. С. 312–313.
186. Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939–1941 рр.: суть і наслідки // Україна–Польща: важкі питання: матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. Варшава: Тугза. 1999. С. 91–108.
187. Макарчук В. С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права». Київ, 2006. 35 с.
188. Макарчук В. С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.). Київ: Атака, 2004. 348 с.
189. Макарчук В. С. Правове врегулювання кордонів незалежної України // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ: збірник / гол. ред. Регульський В. Л. Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України. 2001. № 2. С. 107–116.
190. Макарчук О. Г. Возз'єднання Західної України з Українською РСР в оцінках англо-американської наукової школи: проблеми історіографії // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Держава та армія». 2005. № 528. С. 133–135.
191. Макарчук С. А. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 321–343.
192. Макарчук С. Західна Україна 1917–1939 рр. в радянській історіографії // Вісник Львівського університету. Питання історіографії. Львів, 1983. Вип. 19. С. 10–15.
193. Макарчук С. Міжнаціональні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 р. // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Львів, 23–24 вересня 1999 р.). Львів, 2001. С. 6–21.
194. Макар Ю. І. Історія України від найдавніших часів до наших днів: навч. посібник. Чернівці, 1998. 336 с.
195. Маланчук В. Ю. Бойовий шлях комсомолу Західної України. Київ: Молодь, 1959. 92 с.
196. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР). Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1963. 696 с.
197. Маланчук В. Молодість, гартована в боях. Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1957. 112 с.
198. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 228 с.

199. Марущенко О. «Золотий вересень» 1939 року: деякі проблеми історіографії // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. III. Івано-Франківськ, 2000. С. 183–186.
200. Марущенко О. В. Новітня українська історіографія історії Другої світової війни // Вісник Київського національного університету. Історія. 2000. Вип. 46. С. 73–79.
201. Марущенко О. В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: бібліогр. покажчик. Київ-Івано-Франківськ, 2003. 123 с.
202. Марчук В. В. Церква в умовах тотальної недовіри (спротив УГКЦ сталінській «радянській» 1939–1941 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Івано-Франківськ, 2000. Вип. III. С. 19–25.
203. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950 гг. Львов: Гос. ун-т им. И. Франко, 1984. 187 с.
204. Місцеві бюджети Тарнопольської області на 1940 рік / відп. ред. Дробиш М. Г. Тарнополь: Видання Тарнопольського облфінвідділу, 1940. 114 с.
205. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2006. 20 с.
206. Надольський Й. Сталінська депортаційна політика і зміни етнічної структури населення західних областей України // Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукр. конф. (м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р.). Київ: Зовнішторгвидав, 2007. С. 322–331.
207. Нариси з історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів: Каменяр, 1980. 288 с.
208. Нариси з історії Івано-Франківської обласної партійної організації. Ужгород: Карпати, 1979. 312 с.
209. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: Монографія / відп. ред. А. Г. Бондар. Київ: Радянська школа, 1967. 481 с.
210. Наукові записки Кременецького державного педагогічного інституту. Випуск 4. Тернопіль, 1959. 160 с.
211. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–1950 рр.): Історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003. 623 с.
212. Оборудование лаборатории по физике в средней школе. Пособие для учителей / под ред. Н. В. Нечаева. Москва: Учпедгиз, 1934. 63 с.
213. Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Львів: Вища школа, 1970. 276 с.
214. Остафійчук В. Ф. Історія України. Сучасне бачення. Київ: Знання-Прес, 2007. 428 с.
215. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр.: збірник документів. Видання закордонних частин ОУН, 1955. 372 с.
216. Очерки истории КПСС. Учеб. пособие для школ основ марксизма-ленинизма. Москва: Политиздат, 1971. 432 с.
217. Павлюк І. С. Боротьба за народну освіту в Західній Україні в 1919–1939 рр. З історії західноукраїнських земель. Київ, 1957. С. 198 – 201.
218. Панченко П. П. Світлий час колгоспного селянства. Київ: Політвидав України, 1980. 111 с.
219. Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. 1989. № 2. С. 30–31.
220. Петровський В. А., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України. Неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі. Київ: Видавн. Дім «Школа», 2008. 601 с.
221. Петровський О., Гаврилюк О., Окоринський В., Крочак І. Тернопіль. Історія міста. Тернопіль: Астон, 2010. 216 с.
222. Петруня Н. Я. Комсомол – активний помічник партії в будівництві соціалізму в західних областях УРСР (1939–1958 гг.). Історіографія проблеми: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.01 «Історія України» Киев, 1986. 22 с.

223. Півоварчук В. М. Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Львів, 2000. 16 с.
224. Під прапором Великого Жовтня. Статті. Нариси. Вірші / Відп. ред. Костенко М. П. Тернопіль: Обл. видав., 1957. 207 с.
225. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1929–1939 рр.): документи і матеріали. Львів: Каменярь, 1966. 490 с.
226. Плющ В. Боротьба за Українську державу під советською владою. Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. 125 с.
227. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова [та ін.]. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.
228. Понедельник Л. Політика радянського режиму на західноукраїнських землях у культурній сфері (вересень 1939–1941 рр.): матеріали Всеукр. конф. «Друга світова війна і доля народів України» (м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р.). Київ: Зовнішторгвидав, 2007. С. 305–312.
229. Прокоп М. Україна і українська політика Москви / Частина 1. 3-тє вид. Київ: 1981. 176 с.
230. Пундій П. Мар'ян Панчишин та Музей галицької медицини його імені. Агапіт. 1996. № 3. С. 59–61.
231. Пурат А. Українці у вересневій кампанії / 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Львів, 23–24 вересня 1999 р.). Львів, 2001. С. 137–140.
232. Радянська Тернопільщина. 1939–1958 рр.: документи і матеріали / відп. ред. С. П. Нечай. Львів: Каменярь, 1971. 429 с.
233. Радянське Прикарпаття (1939–1959 рр.): документи й матеріали. Ужгород: Карпати, 1964. 535 с.
234. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упорядн. В. Даниленко, С. Кокін. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. 1311 с.
235. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга І / гол. редкол. Ф. Н. Шевчук. Тернопіль: Збруч, 2008. 724 с.
236. Революційна боротьба на Тернопільщині. 1917–1939 рр.: документи і матеріали. Тернопіль: Обл. видав., 1959. 265 с.
237. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Київ: Дух і літера, 2002. 325 с.
238. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.): сб. док. за 50 лет [в 5 т.]. Т. 3. Москва: Политиздат, 1968. 787 с.
239. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.). Київ: Рідний край, 1997. 166 с.
240. Розквіт народної освіти в західних областях України / Д. Яремчук, Л. Баїк, В. Санивець [та ін.]. Київ: Радянська школа, 1979. 192 с.
241. Романів О. Західноукраїнська трагедія. 1941 // Третє видання. Львів: НТШ, 2008. 428 с.
242. Романів О., Федущак І. «Перші совети»: Західна Україна під большевиками (1939–1941 рр.) // Західноукраїнська трагедія 1941. Львів, Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Українознавча бібліотека НТШ, 1958. 430 с.
243. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939 рр.). Київ, 2004. 630 с.
244. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-ті–50-ті рр. ХХ ст. // Український історичний журнал. 1991. № 5. С. 17–28.
245. Руккас А. Кременець у вересні 1939 року // Студії і матеріали з історії Волині / гол. ред. В. Собчук. Кременець: Кременецько-Почаївський ДІАЗ, 2015. С. 282–297.
246. Руккас А. О. Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень–жовтень 1939 року): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 1998. 18 с.

247. Рябищенко О. Г. Охорона здоров'я в західних областях України. Київ: Держмедвидав УРСР, 1963. 90 с.
248. Рябищенко О. Г. Охорона здоров'я на Тернопільщині: матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / за ред. К. Ф. ДуPLENKO. Київ: Держмедвидав УРСР, 1957. 382 с.
249. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст.–кінець 30-х років XX ст.). Івано-Франківськ: Плай, 1999. 140 с.
250. Сатиня М. Л. Історія фармації: навч. посібн. для вищих навч. закладів. Львів, 2002. 660 с.
251. Сварник І. І. Маловідомі сторінки з історії «Золотого вересня» // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Вип. 1. Т. 4. С. 401–408.
252. Сельское хозяйство СССР (1913–1970 гг.): статист. сборн. Москва: Статистика, 1971. 71 с.
253. Семенов А. На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження. Міннеаполіс, Міннесота, США, 1996. 167 с.
254. Семиряга М. И. Сговор двух диктаторов // История и сталинизм / сост. А. Н. Мерцалов. Москва: Политиздат, 1991. 445 с.
255. Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941 гг. Москва: Высшая школа, 1992. 302 с.
256. Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40-х–поч. 50-х рр. XX ст. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 292 с.
257. Сергійчук В. Втрати населення під час українсько-польського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Т. 9: матеріали IX і X міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6–10 листопада 2001 р. Луцьк, 2004. С. 45–72.
258. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. 576 с.
259. Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го. Київ: Укр. Видавн. Спілка, 1999. 128 с.
260. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955 рр. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. 839 с.
261. Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. 1939–1955 рр. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. 837 с.
262. Сидоренко В. П. Преса як джерело з історії робітничого класу України в період соціалістичного будівництва (1921–1941 рр.). Київ: Наукова думка, 1975. 105 с.
263. Сиполс В. Я. Дипломатическая борьба накануне Второй мировой войны. Москва, 1989. 335 с.
264. Сироциньський К. Є. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. Київ: Держполітвидав УРСР, 1953. 96 с.
265. Сливка Ю. Ю. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Київ: Наукова думка, 1989. 488 с.
266. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939 рр.). Київ: Наукова думка, 1985. 272 с.
267. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій // Депортації українців та поляків. Кінець 1939-го–початок 50-х рр. Львів, 1998. С. 3–10.
268. Сливка Ю. Ю. Сторінки історії КПЗУ. Львів: Каменярь, 1989. 91 с.
269. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 112 с.
270. Соколовська Т. Г. Культурне будівництво у західних областях УРСР в перші роки радянської влади: вересень 1939 – червень 1941 рр. // 40 років Великого Жовтня. Львів: Видавництво Львівського університету, 1957. 299 с.

271. Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки радянської влади // Статистичний довідник. Київ: Техніка, 1979. 41 с.
272. Соловей О. Становлення та функціонування Кременецького учительського інституту в умовах радянізації краю в 1939–1941 рр. та в післявоєнний період // Вища педагогічна освіта в Кременці (40-ві–90-ті рр. ХХ ст.): матеріали науково-практичної конференції / за заг. ред. А. М. Ломаковича, О. А. Фурман. Жовква: Місіонер, 2012. 280 с. С. 18–28.
273. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979 рр. // Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Д. А. Яремчук. Київ: Наукова думка, 1980. 453 с.
274. Стрішенець М. М. Економічна історія Тернопільщини. Тернопіль: Астон, 2001. 312 с.
275. Сурмач О. Державно-церковні відносини на західноукраїнських землях (1939–1941 рр.) // 1939 рік в історичній долі України та українців. Львів, 2001. С. 171–178.
276. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939–1989 рр. // Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Ю. Ю. Сливка. Київ: Наукова думка, 1989. 453 с.
277. Сухий О. 1939 рік у висвітленні української історіографії // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Львів, 23–24 вересня 1999 р.). Львів, 2001. С. 31–40.
278. Твердохліб В. Ю. Солідарність у боротьбі за визволення. Допомога громадськості Країни Рад західноукраїнським трудящим у боротьбі за возз'єднання в єдиній Українській радянській державі. 1917–1939 рр. Львів: Вища школа, 1978. 195 с.
279. Твердохліб В. Ю. Молодь Західної України у боротьбі за возз'єднання (1919–1939 рр.) . Львів: Вид. при Львівському держ. ун-ті., 1983. 131 с.
280. Тернопіль. Погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. Тернопіль: Ред.-вид. відділ упр. по пресі, 1992. 204 с.
281. Тернопільський альманах / відп. ред. К. Житник. Тернопіль: Облвидав, 1957. 182 с.
282. Тернопільський Енциклопедичний Словник. Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2003–2008. Т. 1–3: 2003. Т. 1. А–К; 2005. Т. 2. К–О; 2008. Т. 3. П–Я.
283. Тисяча років української суспільно-політичної думки [у 9 т.] / гол. редкол. Т. Гунчак. Т. VII. Київ: Дніпро, 2001. 436 с.
284. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі / відп. ред. М. М. Олексюк. Львів, 1968. 803 с.
285. Трайнин И. Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва, 1939. 80 с.
286. Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст. [у 10 т.] / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. Т. 9. 734 с.
287. Україна за п'ятдесят років (1917–1967 рр.) // Статист. довід. Київ: Політвидав України, 1967. 272 с.
288. Україна-Польща: важкі питання: матеріали ІV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. Варшава, 1999. 348 с.
289. Українська суспільно-політична думка у 20 столітті: документи і матеріали [в 3 т.]. Сучасність, 1983. 510 с.; 429 с.; 443 с.
290. Україна у ХХ столітті (1900–2000 рр.) // Збірник документів і матеріалів. Київ: Вища школа, 2000. 350 с.
291. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / керівник В. І. Кучер. Т. 4. К.: Генеза, 2003. 581 с.
292. Ульянич В. И. Историография деятельности Коммунистической партии по осуществлению социалистических преобразований на селе в западных областях Украинской ССР (1939–1958 гг.): дис. канд. ист. наук. Киев, 1981. 262 с.

293. Український визвольний рух. До 75-ліття Організації Українських Націоналістів / відп. ред. В. Мороз. Збірник 3. Львів: Вид. «Коло», 2004. 303 с.
294. Усенко І. Б., Мироненко О. М., Чехович В. А. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941 рр.). Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 220 с.
295. Навчально-наочне приладдя для неповносередніх і середніх шкіл // Каталог на 1941р. Київ, 1941. 64 с.
296. Холєвчук В. М. Від темряви до світла. Київ: Політвидав України, 1979. 124 с.
297. Цибко О. Г. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934–1939 рр.). Львів: Вид. Львівського ун-ту, 1963. 135 с.
298. Цибко А. Революционная борьба трудящихся Западной Украины против фашизма за воссоединение с Советской Украиной (1934–1939 рр.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. Львов, 1953. 20 с.
299. Чередниченко В. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – зняряддя антирадянської політики імперіалізму. Київ: Вид-во політ. літ-ри України, 1978. 336 с.
300. Черниш Й. Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.). Львів: Вид. Львівського ун-ту, 1963. 265 с.
301. Чернявський Ф. Ф. По пути социализма: деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР (1939–1950 гг.). Львов: Высшая школа, 1978. 239 с.
302. Шалдай Д. Експлуатаційна політика Москви в розміщенні виробничих сил // «Визвольний шлях», суспільно-політичний і науково-літературний місячник. Кн. 4. 1958, квітень. Укр. видавн. спілка. Лондон. С. 375–381.
303. Шаповал Ю. «Золотий вересень» 1939-го: як це робилося насправді / Волинь у новітній історії української державності // Збірник наукових праць. Луцьк, 1999. – С. 159–167.
304. Шаповал Ю. Нові документи про депортаційно-переселенські процеси. Депортації українців та поляків: кінець 1939–початок 50-х рр. // До 50-річчя операції «Вісла»: збірник / упоряд. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 41–43.
305. Шаповал Ю. Пакт Ріббентропа-Молотова та Західна Україна: нові документи й факти // Історія в школах України. 2000. № 2. С. 15–21.
306. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. 1992. № 6. С. 3–14.
307. Швагуляк М. М. «Українська карта»: українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. 1990. № 7. С. 91–95.
308. Швидак О. М. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929–1939 рр.). Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. 227 с.
309. Шийчук В. О. Допомога братніх народів СРСР у ліквідації економічної відсталості західних областей УРСР (1939–1941 рр.) // Український історичний журнал, 1979. № 9. С. 109–118.
310. Шлепаков А. М. Неспроможність буржуазно-націоналістичних фальсифікацій возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною // Український історичний журнал, 1979. № 12. С. 25–28.
311. Шляхами Золотого Поділля // Регіональний історико-меморіальний збірник Тернопільщини. Філадельфія: Вид-во Комітету «Тернопільщина», 1983. 285 с.
312. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною // Збірник документів / гол. редкол. В. І. Белоусов. Ужгород: Карпати, 1967. 517 с.
313. Яким С. С. Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Львів, 2002. 19 с.

314. Якубовський В. Проблема державного управління охороною здоров'я на території Західної України в довоєнні роки та під час Другої світової війни // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2005. № 3. 497 с.
315. Як це було. Епізоди героїчного визволення народу Західної України / ред. С. Гутман. Київ: [б.в.], 1939. 48 с.
316. Яровий В., Льюшин І. Польське підпілля на території Західної України в 1939–1941 рр.: матеріали міжнарод. науково-практичної конф. «Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.» (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 265–268.
317. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-ті–50-ті рр. ХХ ст.). Луцьк, 1999. 181 с.
318. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-ті–50-ті рр. ХХ століття (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. 175 с.
319. Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism 1939–1945. Littleton, 1990.
320. Артур Высоцкі. Вынікі саветызацыі беларускіх і ўкраінскіх земляў II Рэчы Паспалітай у 1939–1941 г. з перспектывы культурнага сутыкнення // Беларускі Гістарычны Агляд. Сшыткі 1–2 (34–35) Снежань, 2011. Т. 18. (біл.).
321. Vatowski H. Pierwsze tygodnie wojny: dyplomacja zachodnia do połowy września 1939 r. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1967. 310 s.
322. Bonusiak A. Sowietyzacja kultury Lwowa w latach 1939–1941. Львів. Місто-суспільство-культура. Львів, 1999. С. 599–606.
323. Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. Rzeszów: Wyd. WSP, 1995. 516 s.
324. Bonusiak W. Polityka okupanta radzieckiego wobec wsi na Kresach schodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941. Chłopi-Maród-Kultura. T. 5: Chłopi a państwo. Rzeszów, 1997. S. 71–82.
325. Bonusiak W. Powstanie i działalność władz okupacyjnych we Lwowie w okresie IX 1939–VI 1941. Lwów. Miasto-społeczeństwo-kultura. T.2. Kraków, 1998. 380 s.
326. Bonusiak W. Sowietyzacja gospodarki Lwowa (IX.1939–VI.1941). Львів. Місто-суспільство-культура. Львів, 1999. С. 572–573.
327. Czesław E. Blicharski. Tarnopolanie na starym ojców szlaku. Biskupiec, 1994. 399 s. S. 206–207.
328. Duraczyski E. Wojna i okupacja (1939–1943). Warszawa, 1974. 288 s.
329. Głowacki A. Wypieranie polskości w reorganizowanych muzeach zachodnich obszarów Ukraińskiej SSR // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. Rzeszów, 2000. 232 s.
330. Gogol Bogusław. Czerwony Sztandar: rzecz o sowietyzacji ziem Małopolski Wschodniej, wrzesień 1939–czerwiec 1941. Gdańsk: Wydaw. Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. 348 s.
331. Grzelak C. K. Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku. Warszawa, 1998. 588 s.
332. Eberhardt Piotr. Polska granica wschodnia, 1939–1945. Warszawa, 1999. 223 s.
333. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. 432 s.
334. Ibuzewski J. Kresy. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1998. 256 s.
335. Ijuszyn I., Mazur G. Działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939–1940 rr. // Zeszyty Historyczne. Paryż: Instytut Literacki, 2001. S. 49–74.
336. Knorowski A. Paragrafy niezgody. Agresja sowiecka na Polskę w 1939 r. w świetle ówczesnych norm międzynarodowego prawa wojennego. Warszawa, 2002. 351 s.
337. Kowalski W. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie 1939–1949. Warszawa, 1966. 746 s.
338. Marples D. R. Stalinism in Ukraine in the 1940s. Edmonton, 1992. S. 42–63.
339. Marples D. R. Western Ukraine and Western Belorussian under Soviet Occupation // The Development of Socialist Farming. 1939–1941. Canadian Slavonic Papers. 1985. Vol. XXVII. No. 2. S. 158–177.
340. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. / pod. red. P. Kosiewskiego, G. Motyki. Kraków: Veritas, 2000. S. 166–178.

341. Popiński K., Kokurin A., Gurianow A. Drogi śmierci: ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 r. Warszawa: Karta, 1995. 240 s.
342. Stępień S. Echo 17 września 1939 r. na Ukrainie – współczesne rozumienie pojęcia nacjonalizmu w ukraińskim życiu politycznym. 17 Września 1939. S. 95–204.
343. Wegner B. From Peace to War. Germany, Soviet Russia, and the World, 1939–1941. Oxford, 1997. S. 205–222.
344. Węgiński Jerzy. Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941. Warszawa, 1991. 432 s.
345. Wieliczko M. Status Przemyśla a los ludności nad Sianem w okresie: wrzesień 1939–lipiec 1941 r. // Przemyskie Zapiski Historyczne. R. XII–XIII: 2000–2002. Przemyśl, 2003. S. 77–85.
346. Włodarkiewicz W. Lwów 1939. Warszawa, 2007. S. 190–206.

Ф. - П.1

347. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 10 грудня 1939 року «Про склад бюро повітових комітетів КП(б)У» // Держархів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської області). Тернопільський обласний комітет Компартії України. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2–61.
348. Постанова об'єднаного засідання бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і президії Тарнопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 року «Про утворення районів у складі Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10–24.
349. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 грудня 1939 року «Про грубе порушення революційної законності зі сторони окремих працівників Бережанського повіту Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 19.
350. Завдання по державних закупівлях молока і масла по Тернопільській області на грудень місяць 1939 року і на I квартал 1940 року. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11–14.
351. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 грудня 1939 року «Про політичний стан у Збаразькому районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 19–22.
352. Резолюція першої Тернопільської обласної партійної конференції, 23–25 квітня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П.-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26–32.
353. Стенограма першої обласної партійної конференції 23–25 квітня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П.-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–159.
354. Протокол № 2 пленуму Тарнопольського обкому КП(б)У від 24–25 червня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3–26.
355. Стенограма II пленуму Тарнопольського обкому КП(б)У від 24–25 червня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 27–113.
356. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 26 червня 1940 року «Про постановку пропаганди марксизму-ленінізму в м. Тарнополі і Почаївському районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 17–18.
357. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 жовтня 1940 року «Про військове навчання членів Тосавіахіму» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 163.
358. План роздрібного товарообороту на 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 228–231.
359. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 січня 1940 року «Про хід націоналізації промислових підприємств і житлових будинків по м. Тарнополю» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 6–7.
360. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 січня 1940 року «Про стан кооперативної торгівлі в Чортківському і Буцацькому повітах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 7–8.

361. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 січня 1940 року «Про хід молотьби по області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 8.
362. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 січня 1940 року «Про хід вивозки цукрових буряків по області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9.
363. Заходи до вшанування пам'яті В. І. Леніна у зв'язку із 16-ми роковинами його смерті // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 10.
364. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 січня 1940 року «Про стан роботи Тарнопольського і Борщівського повітових комітетів КП(б)У» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 14–15.
365. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 січня 1940 року «Про стан масово-політичної роботи серед населення м. Тарнополя» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 15.
366. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 січня 1940 року «Про роботу харчової промисловості Облхарчопрому» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 16–17.
367. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 січня 1940 року «Про хід підготовки до весняної посівної кампанії по Збаразькому повіту» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 17–18.
368. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 січня 1940 року «Про роботу спиртової промисловості області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 18–19.
369. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 січня 1940 року «Про новоутворені районні комітети КП(б)У» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 22–23.
370. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 січня 1940 року «Про факти організації незаможних селян в Тарнопольському повіті» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 23.
371. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 січня 1940 року «Про факти описування майна монахів с. Михайлівка Борщівського району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 24.
372. Стенограма IV пленуму Тарнопольського обкому КП(б)У від 28–29 грудня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2–122.
373. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 грудня 1939 року «Про підсумки роботи шкіл області за перше півріччя 1939–1940 навчального року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 20–24.
374. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 січня 1940 року «Про вибори депутатів до Верховних Рад СРСР і УРСР» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 63.
375. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 січня 1940 року «Про виділення майна новоутвореним райкомам КП(б)У» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 63–64.
376. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 січня 1940 року «Про стан партійного господарства в Заліщицькому райкомі КП(б)У» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 67.
377. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 січня 1940 року «Про стан партійної інформації в Збаразькому райкомі і Кременецькому міськкомі КП(б)У» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 67–68.
378. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 січня 1940 року «Про стан роботи клубів, червоних кутків, хат-читалень в Теревовлянському і Збаразькому районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 68–70.

379. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 січня 1940 року «Про виконання Чортківським райкомом КП(б)У рішення бюро обкому КП(б)У від 3 січня 1940 року про стан молотби в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 70.

380. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 січня 1940 року «Про проведення міських і районних комсомольських активів» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 70.

381. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 січня 1940 року «Про проведення з'їзду уповноважених системи Облпромади» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 71.

382. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 січня 1940 року «Про роботу парткабінетів Скалатського і Буцацького райкомів КП(б)У» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 72.

383. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 січня 1940 року «Про сільсько-господарські школи та підготовку масових сільськогосподарських кадрів в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 75–77.

384. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 27 січня 1940 року «Про організацію музеїв, бібліотек і кіноустановок по Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 73–74.

385. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 27 січня 1940 року «Про випадки порушення революційної законності при проведенні націоналізації» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 78–79.

386. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 29 січня 1940 року «Про організацію кінних заводів, радгоспів і МТС» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 83.

387. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 31 січня 1940 року «Про утворення сільських рад у складі районів Тарнопольської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 98–105.

388. Випуск продукції по Облмісцевпрому на 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 210–212.

389. План обороту громадського харчування на 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 112.

390. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 лютого 1940 року «Про стан лекційної роботи в області». // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 116–117.

391. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 лютого 1940 року «Про підготовку до виборів у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 117–118.

392. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 лютого 1940 року «Про проведення 22-ої річниці РСЧА та Військово-Морського Флоту» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 119.

393. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 лютого 1940 року «Про мобілізацію коштів по Чортківському та Зборівському районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 120.

394. Заходи по розгортанню масово-політичної роботи в час підготовки і проведення виборів депутатів до Верховної СРСР і Верховної Ради УРСР по Тарнопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 123–125.

395. Заходи до відзначення Міжнародного жіночого дня 8-го Березня // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 145.

396. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 12 лютого 1940 року «Про розміщення евакуйованого населення» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 162–163.

397. План переміщення прибуваючих господарств до Тернопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр.7. Арк. 164–166.
398. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У від 17 лютого 1940 року «Про стан радіомовлення і кінофікації в області у зв'язку з підготовкою до виборів у Верховні Ради СРСР і УРСР» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 155–156.
399. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У від 17 лютого 1940 року «Про роботу Облліту» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 157.
400. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У від 17 лютого 1940 року «Про роботу місцевої промисловості Облмісцевпрому» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 158–159.
401. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У від 17 лютого 1940 року «Про роботу Облпромради» // Держархів Тернопільської області. Арк. 160–161.
402. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 27 лютого 1940 року «Про план посіву на 1940 рік по Тернопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 175–178.
403. План сільськогосподарських робіт по районах Тернопольської області на 1940 рік // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 177–185.
404. План посіву зернових і технічних культур на 1940–1941 рік по Тернопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 186–189.
405. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У від 27 лютого 1940 року «Про стан роботи преси в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 197.
406. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У від 27 лютого 1940 року «Про стан агітаційно-масової і пропагандистської роботи у зв'язку з підготовкою до виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР у Підволочиському і Заліщицькому районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 190–191.
407. Графік вивезення цукрового буряка по районах Тернопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 209–210.
408. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У від 4 березня 1940 року «Про хід підготовки до виборів у Верховні Ради СРСР і УРСР по області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 244–245.
409. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 4 березня 1940 року «Про прийом та передачу майна Лашковецького бурякорадгоспу Буданівського району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 250.
410. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У від 4 березня 1940 року «Про затвердження районних газет по Тернопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 254.
411. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У від 4 березня 1940 року «Про хід виконання завдань по закупівлі м'яса» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 255.
412. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У від 13 березня 1940 року «Про поліпшення державної та кооперативної торгівлі в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 269–270.
413. План посіву цукрового буряка та план контрактації на 1940 рік по Тернопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр.8. Арк. 26.
414. Дислокація пунктів видачі посібникам міндобрив, бурякового насіння та здачі цукрового буряка // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр.8. Арк. 27.
415. Постанова бюро Тернопольського обкому КП(б)У від 27 лютого 1940 року «Про роботу районної газети Борщівського району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр.8. Арк. 265.

416. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 3 квітня 1940 року «Про організацію міжрайонних баз «Сільгоспостачання» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 21.
417. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 3 квітня 1940 року «Про передачу землі, будівель, продуктивної та робочої худоби Ягольницькому конерадгоспу Чортківського району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 23.
418. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 3 квітня 1940 року «Про забезпечення посівним матеріалом на весняно-посівну кампанію 1940 року радгоспів області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 29.
419. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 квітня 1940 року «Про підготовку та святкування 1-го Травня» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 32.
420. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 5 квітня 1940 року «Про план державної закупівлі худоби та птиці на II квартал 1940 року для районів Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 53–55.
421. Постанова Тарнопольського облвиконкому та бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 квітня 1940 року «Про відселення і переселення жителів 800-метрової погранзони в Заліщицькому і Мельницькому районах і очищення цієї зони від будівель» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 58–61.
422. План розміщення по районах відселених і переселених жителів 800-метрової погранзони по Тернопільській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 60–63.
423. Розрахунок сум у розрізі сіл для переселених і відселених // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 63.
424. Постанова Тарнопольського облвиконкому та бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 19 квітня 1940 року «Про забезпечення колгоспів і батрацько-бідняцьких господарств області посівним матеріалом на весну 1940 року». // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 64.
425. Відомість про потребу насінневої позики на весну 1940 року по Тернопільській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 65.
426. Відомість про потребу посівного матеріалу батрацько-бідняцьких господарств на весну 1940 року по Тернопільській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 66 а.
427. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 29 квітня 1940 року «Про створення організації МОДР в районах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 34.
428. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 29 квітня 1940 року «Про проведення дня більшовицької преси» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 88.
429. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 29 квітня 1940 року «Про проведення одномісячних курсів працівників районних газет» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 91.
430. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 29 квітня 1940 року «Про роботу районної газети Бучацького району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 107.
431. Список закріплених торфоболіт за торфодобувними організаціями по Тернопільській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 110.
432. Постанова Тарнопольського облвиконкому та бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 29 квітня 1940 року «Про роботу Збараської, Грабовецької та Підволочиської МТС» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 111–112.
433. Постанова Тарнопольського облвиконкому та бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 29 квітня 1940 року «Про контракцію та хід посіву цукрового буряка» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 114–115.

434. Постанова Тарнопольського облвиконкому та бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 29 квітня 1940 року «Про використання земель в Заліщицькому і Мельницькому районах, які залишилися після переселення селян цих районів з погранзони» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 119–120.
435. Програма, кошторис і рознарядка одномісячних курсів працівників районних газет // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 122–124.
436. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 6 травня 1940 року «Про підсумки переселення та відселення господарств з 800-метрової погранзони по Заліщицькому та Мельницькому районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 146.
437. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 6 травня 1940 року «Про стан вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б) в Тарнопольській міській та Зборівській районній парторганізаціях» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 147–148.
438. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 6 травня 1940 року «Про готовність підприємств Облбудматеріалів до випуску продукції в сезон 1940–1941 рр.» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 149 – 150.
439. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 грудня 1940 року «Про поліпшення державної і кооперативної торгівлі в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 269.
440. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 травня 1940 року «Про підготовку до іспитів у початкових і середніх школах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 192–193.
441. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 травня 1940 року «Про стан пропагандистської і агітаційно-масової роботи в Бережанському та Підгаєцькому районах». // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 187–188.
442. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 травня 1940 року «Про хід підготовки до оздоровлення піонерів і школярів у 1940 році» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 42–43.
443. План підготовки масових кадрів по Тернопільському ОблЗУ на 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 76–77.
444. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 травня 1940 року «Про роботу артлей системи Обллісопромсоюзу» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 185–186.
445. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 травня 1940 року «Про стан роботи з ліквідації неграмотності та малограмотності серед допризовників у Скалатському і Копичинецькому районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 183–184.
446. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 травня 1940 року «Про стан протипожежних заходів у містах і сільських населених пунктах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 190–191.
447. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 25 травня 1940 року «Про санітарний стан у містах і районних центрах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 115.
448. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 25 травня 1940 року «Про хід підготовки матеріально-технічної бази до приймання хліба врожаю 1940 року та вручення зобов'язань колгоспам, колгоспникам і одноосібним господарствам» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 138–139.
449. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 25 травня 1940 року «Про виконання постанови бюро обкому КП(б)У від 6 травня 1940 року про хід сільськогосподарських робіт і стан колгоспів у Шумському, Козівському і Кременецькому районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 257–258.

450. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 25 травня 1940 року «Про реєстрацію актів громадянського стану по Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 259.
451. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 25 травня 1940 року «Про попередні підсумки весняного сіву та хід прополки зернових і технічних культур в районах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 260–261.
452. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 25 травня 1940 року «Про стан лекційної роботи в Кременецькому МК КП(б)У» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 263.
453. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 25 травня 1940 року «Про виконання рішення бюро обкому КП(б)У від 27 лютого 1940 року «Про роботу районної газети Борщівського району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 264.
454. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 25 травня 1940 року «Про роботу з агітаторами у Бучацькому районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 265.
455. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 25 травня 1940 року «Про роботу районної газети Борщівського району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 265.
456. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 червня 1940 р. «Про стан дитячих будинків в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 31–32.
457. Графік копання картоплі в колгоспах Тарнопольської області на 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21.
458. Графік копання картоплі в одноосібних господарствах Тарнопольської області на 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 22.
459. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 червня 1940 р. «Про затвердження районних газет по Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 89–90.
460. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 червня 1940 р. «Про стан партійно-масової роботи в політвідділі Тарнопольського відділення Львівської залізниці» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 94–95.
461. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 червня 1940 р. «Про стан партійної роботи в Шпиколосівецькій МТС Кременецького району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 97–98.
462. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 червня 1940 р. «Про роботу обласного відділу Союздруку» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 98.
463. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 13 червня 1940 р. «Про організацію 16 державних МТС в Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 100.
464. Титульний список МТС другої черги по Тарнопольській області УРСР на 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 101.
465. Розподіл тракторів, автомашин, с-г машин і нафтотари до МТС другої черги по Тарнопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 102–103.
466. Розподіл с-г машин на 1940 рік для МТС першої черги по Тарнопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 103.
467. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 26 червня 1940 р. «Про виконання Збарзським РК КП(б)У постанови бюро обкому КП(б)У від 27 січня 1940 р. про роботу клубів, червоних кутків» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 129.
468. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 26 червня 1940 р. «Про стан політико-масової роботи в бригадах колгоспів та МТС Зборівського району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 130–131.

469. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 26 червня 1940 р. «Про стан партійно-політичної роботи в партійній організації обласного управління НКВС, робота якої звітно-виборними партзборами була визнана незадовільною» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 134–135.

470. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 р. «Про хід добування торфу по Облпаліві, Облпромраді та Пробіжнянському районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 125–126.

471. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 16 жовтня 1940 р. «Про хід збирання та обмолоту насінників трав у колгоспах, радгоспах і одноосібних господарствах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 57–58.

472. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 16 жовтня 1940 р. «Про порушення Інструкції ЦК ВКП(б) про членські внески і фінансово-бюджетної дисципліни в Тарнопольській обласній парторганізації» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 161–162.

473. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 16 серпня 1940 р. «Про роботу Тернопільського Облавотресту» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 147.

474. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 16 жовтня 1940 р. «Про рішення ЦК КП(б)У від 28 вересня 1940 року про допущені помилки місцевими парторганізаціями Ровенської та Волинської областей» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 164–165.

475. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 липня 1940 р. «Про стан організації праці в колгоспах Золотниківського та Гримайлівського районів» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 18–19.

476. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 липня 1940 р. «Про стан підготовки масових кадрів сільського господарства в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 20.

477. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 3 липня 1940 р. «Про підготовку та проведення сільськогосподарського податку в 1940 році» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 28–29.

478. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 3 липня 1940 р. «Про підготовку та проведення Дня Військово-Морського Флоту Союзу РСР» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 30.

479. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 13 липня 1940 р. «Про виконання плану виробництва за I півріччя 1940 року по місцевій промисловості і промкооперації області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 64–65.

480. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 липня 1940 р. «Про наслідки перевірки готовності технічної бази Заготзерно та Заготсіно до прийомки хліба і сіна врожаю 1940 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 74.

481. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 19 липня 1940 р. «Про план закупівель та використання свіжих і перероблених овочів урожаю 1940 року по Тернопільській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 86–87.

482. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 19 липня 1940 р. «Про заготовку дикоростучих плодоягід, грибів і меду» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 88–89.

483. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 19 липня 1940 р. «План держзакупок овочів врожаю 1940 року по торговельних організаціях Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 90–93.

484. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 19 липня 1940 р. «План завозу овочів у міста Тернопільської області в розрізі торговельних організацій на 1940 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 94–95.

485. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 19 липня 1940 р. «План заводу перероблених овочів та джерел покриття заводу в розрізі торггосорганізацій» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 96.
486. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 19 липня 1940 р. «План заводу овочів торггосорганізаціями Тарнопольської області в розрізі окремих міст на 1940 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 97.
487. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 19 липня 1940 р. «Джерела покриття плану заводу овочів у міста Тарнопольської області на 1940 р. в розрізі торггосорганізацій» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 98.
488. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 липня 1940 року «Про хід виконання плану ремонту шосейних доріг і мостів по області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 27.
489. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 липня 1940 року «Про стан набору студентів до Кременецького державного учительського інституту та педагогічних шкіл області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 30.
490. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 липня 1940 року «Про проведення виборів керівних комсомольських органів» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 31.
491. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 серпня 1940 року «Про роботу обласного управління кінофікації» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 62.
492. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 серпня 1940 року «Про забезпечення міст паливом на зиму» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 56.
493. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 серпня 1940 року «Про хід збирання та обмолоту зернових культур в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 56.
494. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 серпня 1940 року «Про стан пропагандистської та агітаційної роботи в Заліщицькому районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 97.
495. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 серпня 1940 року «Про стан підготовки до осінньої сівби в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 102.
496. План посіву озимих культур по колгоспно-селянському сектору на 1940–1941 рр. по Тарнопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 129.
497. План посіву озимих культур по радгоспах на 1940–1941 рр. по Тарнопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 130.
498. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 березня 1940 року «Про роботу Тербовлянського райкому КП(б)У» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 56–59.
499. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 20 серпня 1940 року «Про дострокову заготовку тютюну і махорки врожаю 1940 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 131–132.
500. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 серпня 1940 року «Про підсумки 1939–1940 н. р. і підготовку до нового навчального року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 45–47.
501. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 серпня 1940 року «Про стан заготівлі сільгосппродуктів у Підволочиському районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 156.
502. Графік підняття зябів у розрізі районів Тарнопольської області в 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 22–23.

503. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 серпня 1940 року «Про хід збирання і здачі тютюну в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 157–158.

504. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 серпня 1940 року «Про роботу судових органів області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 149–150.

505. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 30 серпня 1940 року «Про ремонт і утримання шляхів по Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 210–211.

506. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 року «Про виконання тракторних робіт МТС по області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 99.

507. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 року «Про вивозку торфу в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 105–106.

508. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 року «Про роботу газети «Сталінським шляхом» – органу Кременецького міськкому та райкому КП(б)У» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 189–190.

509. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 року «Про хід хлібопоставок» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 194–195.

510. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 року «Про підготовку цукрового заводу до переробки цукрового буряка» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 196–197.

511. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 року «Про хід виконання м'ясопоставок в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 198.

512. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 року «Про роботу 1, 2, 3 дільниць залізничного будівництва № 56» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 203–205.

513. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 року «Про копання і вивезення цукрового буряка урожаю 1940 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 206.

514. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 року «Про затвердження фінансового звіту парторганізацій Тарнопольської області за I півріччя 1940 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 212.

515. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 року «Про штати районних газет» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 215.

516. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 11 вересня 1940 року «Про річний план надходження зерна з урожаю 1940 року по Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 74.

517. План здачі хліба по Тарнопольській області (в тоннах) з урожаю 1940 року // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 75.

518. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 14 вересня 1940 року «Про стан організації заочного навчання редакторів стінних газет і робсількорів у Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 64–65.

519. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 вересня 1940 року «Про укомплектування тваринницьких ферм і підготовку до зимівлі худоби в колгоспах і радгоспах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 109–110.

520. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 жовтня 1940 року «Про хід копання та вивезення цукрового буряка в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 99, 108.

521. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 жовтня 1940 року «Про виконання плану натуроплати МТС по області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 101.

522. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 жовтня 1940 року «Про хід капітального будівництва по Облхарчопрому, Облмісцевпаливпрому, Облбудматеріалів та Облмісцевпрому» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 103–104.

523. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і президії облвиконкому від 3 жовтня 1940 р. «Про організацію підсобних господарств городно-овочевого і тваринницького напрямку на підприємствах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 105.

524. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 жовтня 1940 р. «Підготовка Тарнопольського і Чортківського відділень служби руху і паровозного господарства до осінньо-зимових перевозок» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 143–145.

525. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 жовтня 1940 р. «Про роботу Буцацького райкому КП(б)У» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 146–147.

526. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 жовтня 1940 року «Про план бортування висадок дворічних овочевих культур і кормових коренеплодів в радгоспах Тернопільської області восени 1940 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 156.

527. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 3 лютого 1941 р. «Про виконання постанови бюро обкому КП(б)У від 3 грудня 1940 року «Про виконання Статуту сільгоспартілі в колгоспах області» в Глустенському та Золотниківському районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 181–182.

528. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 19 лютого 1941 р. «Про відпуск в обмін колгоспам і радгоспам області ярих зернових і бобових культур із «Заготзерно» для весняного сіву 1941 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 110–111.

529. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 24 лютого 1941 року «Про роботу Тарнопольської типографії «Укрполіграфтрест» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 16–17.

530. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 24 лютого 1941 року «Про виконання Козівським і Підволочиським райкомами КП(б)У рішення обкому КП(б)У «Про стан політико-виховної роботи серед молоді і ріст комсомольських організацій в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 20–21.

531. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 березня 1941 року «Про стан викладання громадянської історії в школах міст Тарнополя і Кременця» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 46–47.

532. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 березня 1941 року «Про факти порушення революційної законності окремими працівниками Ланівецького району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 54–55.

533. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 березня 1941 року «Про роботу Тербовлянського райкому КП(б)У» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 56–58.

534. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 березня 1941 року «Про стан кооперативної торгівлі в Почаївському районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 198.

535. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 8 жовтня 1940 року «Про збирання і заготівлю картоплі урожаю 1940 року по колгоспах і односібних селянських господарствах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 129–130.

536. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 17 жовтня 1940 року «Про ліквідацію безкорівності дворів колгоспників і бідняцьких селянських господарств області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 169–170.

537. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 4 травня 1941 року «Про порушення принципів добровільності при прийомі окремих селян до колгоспу ім. Молотова с.Крутнів Почаївського району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр.14. Арк. 180–181.

538. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 4 травня 1941 року «Про встановлення плану урожайності зернових, технічних культур, картоплі, овочевих і кормових культур і завдання по продуктивності тваринництва на 1941 рік для колгоспів у розрізі районів Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр.14. Арк. 182–187.

539. Постанова пленуму Тарнопольського обкому КП(б)У від 25 червня 1940 р. «Про постановку пропаганди марксизму-ленінізму в м. Тарнополі і Почаївському районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 15–22.

540. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 4 листопада 1940 р. «Про роботу місцевої промисловості та промкооперації області у III кварталі 1940 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 66–68.

541. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 4 листопада 1940 р. «Про виконання постанови ЦК КП(б)У від 8 жовтня 1940 р. «Про виконання планів заготовки і закладки на зимове зберігання овочів і картоплі урожаю 1940 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 69–70.

542. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 4 листопада 1940 року «Про поліпшення навантажувально-розвантажувальних робіт на залізничних станціях» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр.15. Арк. 73–74.

543. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 4 листопада 1940 року «Про план вирощування розсади та овочів у закритому ґрунті в колгоспах Тернопільської області на 1941 рік» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр.15. Арк. 75–77.

544. План нового будівництва парникових рам і теплиць в колгоспах Тернопільської області на 1940 рік // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 78–79.

545. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У і облвиконкому від 4 листопада 1940 року «Про хід підготовки до виборів у місцеві Ради із трудящих у Борщівському і Бережанському районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр.15. Арк. 99–101.

546. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 24 лютого 1941 р. «Про забезпечення робочою силою оборонного залізничного будівництва» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 108.

547. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 листопада 1940 р. «Про хід осінньо-зимового ремонту тракторного парку по МТС і радгоспах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 102–103.

548. План капітальних робіт на четвертий квартал 1940 року по Облнаросвіті (об'єкти сільського капітального будівництва за рахунок позалімітних капіталовкладень) // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 103.

549. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 листопада 1940 р. «Про стан роботи клубів, червоних кутків і бібліотек області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 108–110.

550. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 листопада 1940 р. «Про виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б), РНК СРСР і ЦК КП(б)У та рішення президії облвиконкому і бюро обкому КП(б)У «Про підготовку до зимівлі худоби в колгоспах, радгоспах і базах «Заготскот» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 110–111.

551. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 13 листопада 1940 р. «Про використання шкільних приміщень не за призначенням» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 114.
552. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 23 листопада 1940 р. «Про підсумки проведення чергового призову до РСЧА і Військово-Морського Флоту по Тарнопольській області та завдання підготовки до призову в РСЧА в 1941 році» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 162–163.
553. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 23 листопада 1940 р. «Про хід виконання постанови обкому КП(б)У та облвиконкому від 3 червня 1940 року «Про стан роботи дитячих будинків області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 164–165.
554. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 листопада 1940 р. «Про стан оборонно-масової роботи в Тлустенському і Підгасцькому районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 185.
555. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому та обкому КП(б)У від 23 листопада 1940 р. «Про стан політико-виховної роботи серед молоді та ріст комсомольської організації в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 190–191.
556. План організації артільей, ремонтних пунктів, пунктів по закупках одягу і хімчисток по Облпромраді на 1941 рік // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 196.
557. Розподіл лімітованих видань центральних газет і журналів по Тарнопольській області на 1941 рік // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 197–202.
- 557 а. Доповідна записка Тарнопольського обкому КП(б)У від 26 березня 1940 р. у ЦКПП(б) У «Про хід виборчої кампанії у депутати Верховних Рад СРСР і УРСР» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 10–13.
558. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 березня 1941 р. «Про роботу Кременецької шахти бурого вугілля» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 48–49.
559. Постанова Тарнопольського облвиконкому і Тарнопольського обкому КП(б)У від 6 березня 1941 р. «Про народногосподарський план розвитку господарств обласного і районного підпорядкування на 1941 рік і перший квартал 1941 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 72–82.
560. Гуртова продукція промисловості Обллісопромсоюзу на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 95.
561. Головні вироби промисловості Обллісопромсоюзу на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 96.
562. Гуртова продукція промисловості Облкоопінспілки на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 97.
563. Головні вироби промисловості Облкоопінспілки на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 98.
564. План організації нових промкомбінатів і розширення існуючих на 1941 рік по Облмісце-впрому // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 110–111.
565. План організації нових райхарчокомбінатів і розширення існуючих на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 112–114.
566. План організації гарбарень по Облпромраді // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 117.
567. План організації салотопок по Облпромраді // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 118.
568. План організації нових промартільей та ремонтних пунктів по Обллісопромсоюзу на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 119.

569. План закінчення будівництва сільських шкіл по Тернопільській області на 1941 рік і на I квартал 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 129.
570. План відгодівлі свиней по організаціях Тернопільської області на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 131.
571. План розведення домашньої птиці по Тернопільській області на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 132.
572. План тракторних робіт по Тернопільській області на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 134.
573. План основних агротехнічних заходів по селянських господарствах і колгоспах Тернопільської області на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 134 а.
574. План завозу мінеральних добрив для селянських господарств і колгоспів Тернопільської області на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 135.
575. Постанова Тернопільського облвиконкому і Тернопільського обкому КП(б)У від 6 березня 1941 р. «Про розподіл обмінного фонду конюшини колгоспам області на посів весною 1941 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 136.
576. Рознарядка на видачу насіння конюшини в обмін на зернові та олійні культури колгоспам області на посів весною 1941 року // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 137.
577. План розміщення тиражу IV видання творів В. І. Леніна по містах і районах області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 143.
578. Титульний список капітальних робіт по Облуправлінню кінофікації на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 206.
579. Титульний список закінчення будівництва сільських шкіл Тернопільської області на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 210.
580. Постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У і облвиконкому від 6 травня 1940 р. «Про видачу насінневої позики переселенцям, які прибули зі східних областей УРСР» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 176–178.
581. Постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 3 серпня 1940 р. «Про роботу з молодими учителями» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 65–67.
582. Постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 3 серпня 1940 року «Про проведення Дня авіації 18 серпня 1940 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 70.
583. Постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 3 серпня 1940 р. «Про вивчення російської мови призовниками до Червоної Армії» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 71.
584. Постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 13 серпня 1940 р. «Про хід відновлення сільських рад в селах колишньої прикордонної зони в Заліщицькому і Мельницькому районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 91.
585. Постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 13 серпня 1940 р. «Про хід виконання хлібоздачі та натуроплати» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 95–96.
586. Постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 13 серпня 1940 р. «Про виконання рішення бюро обкому КП(б)У від 13 червня 1940 року «Про стан тваринницьких ферм в колгоспах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 107–108.
587. Постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 13 серпня 1940 року «Про роботу обласної ради Тосавіахіму» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 109.
588. Постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 13 серпня 1940 р. «Про стан виявлення окремих (куркульсько-заможних) одноосібних господарств, що підлягають оподаткуванню сільгосподатком з обліком ринкових доходів у Збаразькому, Гусятинському і Терехівлянському районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 111–112.

589. Постанова Тарнопольського облвиконкому і Тарнопольського обкому КП(б)У від 20 серпня 1940 р. «Про план посіву озимих культур на 1940–1941 рр. по області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 128.

590. Постанова Тарнопольського облвиконкому і Тарнопольського обкому КП(б)У від 20 серпня 1940 р. «Про виключення населених пунктів, розташованих на колишньому кордоні з Румунією, з переліку населених пунктів, що входять у 800-метрову погранзону» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 124.

591. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 серпня 1940 р. «Про проведення районних комсомольських зборів за підсумками рішень V пленуму ЦК ЛКСМУ» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 127.

592. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 серпня 1940 р. «Про виконання Березанським райкомом КП(б)У рішень обкому КП(б)У про організацію пропагандистської та агітаційної роботи в районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 151–152.

593. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 серпня 1940 р. «Про стан випуску товарів широкого вжитку» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 153.

594. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 серпня 1940 р. «Про підготовку до чергового призову в РСЧА по області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 162–163.

595. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 серпня 1940 р. «Про хід реалізації Указу Президії Верховної ради СРСР від 26 червня 1940 року «Про перехід на 8-годинний робочий день, 7-денний тиждень і заборону самовільного звільнення робітників і службовців із підприємств і організацій» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 165–166.

596. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 листопада 1940 р. «Про роботу обласного управління зв'язку» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 63.

597. Постанова Тарнопольського облвиконкому і бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 4 травня 1941 р. «Про розвиток шляхового господарства Тарнопольської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 150–153.

598. Зведення витрат на будівництво та експлуатацію шляхів за місцевим бюджетом на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 154–177.

599. План використання в шляхових роботах трудової участі населення по Тарнопольській області в 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 178–179.

600. Постанова Тарнопольського облвиконкому і Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 квітня 1941 р. «Про план розвитку громадського тваринництва в колгоспах і план парування с-г тварин в 1941 році в колгоспах і селянських господарствах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 144–151.

601. План відгодівлі великої рогатої худоби по колгоспах Тарнопольської області за 1941 рік (на 1 січня 1942 року) // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 150.

602. План закупівлі племінної і продуктивної худоби колгоспами Тарнопольської області на 1941 рік // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 152.

603. План організації племінних ферм по колгоспах Тарнопольської області на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 153.

604. План пунктів штучного запліднення по колгоспах Тарнопольської області на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 154.

605. План будівництва і пристосування тваринницьких приміщень по колгоспах Тарнопольської області на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 155.

606. План злучки сільгосптварин в колгоспах і селянських господарствах Тарнопольської області на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 156.

607. План метізації сільгосптварин в колгоспах і одноосібних господарствах Тернопольської області на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 157.

608. План закупки і контрактації продуктивної і племінної худоби «Племзаготконторою» в 1941 році по Тернопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 158–159.

609. План заготівлі кормів для сільгосптварин по колгоспах Тернопольської області в 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 160.

610. Постанова Тернопольського облвиконкому і Тернопольського обкому КП(б)У від 25 лютого 1941 р. «Про заходи боротьби з бактеріальним раком помідорів по Тернопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 23.

Ф. П-72

611. Монастирський районний комітет КП(б)У, Тернопольська область. Протокол Перших районних партійних звітно-виборних зборів Монастирського району від 18 квітня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–9.

612. Доповідь на Перших районних звітно-виборних зборах Монастирського партійного комітету 18 квітня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10–28.

613. Резолюція Перших районних звітно-виборних зборів більшовиків Монастирського району Тернопольської області 18 квітня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 28–34.

614. Лист учасників Перших районних звітно-виборних зборів більшовиків Монастирського району Тернопольської області Першому Секретарю ЦК КП(б)У т. Хрущову М. С. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 33–34.

615. Звіт по роботу Монастирського райкому комсомолу за звітний період // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 32–39.

616. Постанова бюро Монастирського райкому КП(б)У від 31 березня 1940 року «Про затвердження сільськогосподарської артілі в селі Швейкові Монастирського району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22–23.

617. Постанова бюро Монастирського райкому КП(б)У від 31 березня 1940 року «Про затвердження підсобного господарства в селі Товстобаби Монастирського району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 23.

618. Постанова бюро Монастирського райкому КП(б)У від 5 травня 1940 року «Про стан підготовчої роботи до іспитів у школах району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 38.

619. Постанова бюро Монастирського райкому КП(б)У від 5 травня 1940 року «Про підготовку шкіл району до 1940–1941 навчального року» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 100–101.

620. Постанова бюро Монастирського районного партійного комітету від 7 травня 1940 року «Про стан комунального господарства в районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 36–37.

621. Постанова бюро Монастирського районного партійного комітету від 7 травня 1940 року «Про стан посівної кампанії в районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 37–38.

622. Постанова бюро Монастирського райкому КП(б)У від 17 травня 1940 року «Про стан місцевої промисловості» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 43–44.

623. Постанова бюро Монастирського райкому КП(б)У від 17 травня 1940 року «Про стан роботи райспоживспілки Монастирського району» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 44.

624. Протокол засідання Монастирського районного партійного комітету від 7 вересня 1940 року. Кадрові питання (затвердження кандидатур) // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 38–39, 41.

625. Протокол наради партійного, радянського і комсомольського активу при Монастириському райкомі КП(б)У від 27 червня 1940 року «Про підготовку реалізації позики третьої п'ятирічки (випуску третього року)» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4.

626. Постанова бюро Монастириського райкому КП(б)У від 28 квітня 1941 року «Про роботу промартілей» // Держархів Тернопільської області. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 84.

Ф. П-77

627. Шумський районний комітет ЛКСМ України, Тернопільська область. Звіт Монастириського райкому ЛКСМ України про роботу в 1939–1940 звітному році. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-77. Оп.1. Спр. 2. Арк. 24–25.

Ф. Р-1

628. Статистичне управління Тернопільської області. Постанова Тернопільської міської ради від 17 січня 1940 року «Про забезпечення паливом населення та організацій м.Тарнополь» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 145.

629. Постанова Тернопільської міської ради від 17 квітня 1940 року «Про стан контроль-но-ревізійної роботи» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 57–58.

630. Постанова Тернопільської міської ради від 17 квітня 1940 року «Про хід реєстрації шта-тів» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 59.

631. Склад міжвідомчої комісії з оздоровлення піонерів і школярів області влітку 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1 оп. 1. Спр. 105. Арк. 59.

632. Постанова Тернопільської міської ради від 17 квітня 1940 року «Про виділення примі-щень для «Военторгу» м.Тарнополь» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 62.

Ф. Р-8

633. Прокуратура Тернопільської області. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 9 січня 1940 року «Про заробітну плату і державне соціальне страхування робітників і службовців підпри-ємств і установ в західних областях УРСР і БРСР» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр.1. Арк. 17.

634. Наказ прокурора Союзу РСР № 873 «Про виплату заробітної плати вчителям» // Держар-хів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр.1. Арк. 36.

635. Лист Народного комісара юстиції УРСР працівникам системи Наркомату юстиції УРСР «Про розгортання соціалістичного змагання в 1940 році» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 50.

636. Постанова ЦВК СРСР від 15 грудня 1928 року «Загальні основи землекористування і землевпорядкування» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 57–60.

637. Інструкція Управління народногосподарського обліку УРСР «Про всесоюзний перепис худоби і птиці» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1–7.

638. Постанова РНК СРСР від 17 січня 1941 року «Про затвердження типових правил внутріш-нього трудового розпорядку для робітників і службовців державних, кооперативних і громадських підприємств і установ» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1–2.

639. Типові правила внутрішнього трудового розпорядку для робітників і службовців держав-них, кооперативних і громадських підприємств і установ // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2–6.

640. Угода про соціалістичне змагання між колективами прокуратури Тернопільської та Ста-ніславської областей УРСР // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1–4.

641. Акт перевірки виконання і запровадження в життя Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року артiлло «Червоний прапор» Зборівського району (11 жовтня 1940 р.) // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Спр. 105. Арк. 83.

642. Доповідна записка прокурора Тернопільської області голові Тернопільського облвикон-кому, секретарю Тернопільського обкому КП(б)У, прокурору УРСР т. Яченіну про порушення

соціалістичної законності в колгоспах і сільських радах області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 73–74.

643. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 5 жовтня 1940 року «Про посилення протипожежних міроприємств у сільських місцевостях» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 453. Арк. 10.

644. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 5 жовтня 1940 року «Про хід яблевої оранки в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 453. Арк. 11–12.

645. Клопотання райвиконкомів про накладення карантину на населені пункти, в яких розповсюджені інфекційні хвороби ВРХ, свиней та птиці // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 453. Арк. 13.

646. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 5 жовтня 1940 року «Про підсумки перепису виноградних насаджень 1940 року по Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 453. Арк. 14–15.

647. Постанова Мельницького райвиконкому від 11 травня 1940 року «Про порядок запровадження місцевих податків і зборів з підприємств і організацій усупільненого господарства та громадян на території Мельницького району в 1940 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 1–4.

648. Акт обстеження Богутинівської сільської ради Зборівського району на законність протокольних ухвал і розпоряджень сільради від 9 березня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 505. Арк. 2–3.

649. Акт перевірки протоколів засідань управи і Зборівської сільради та законності ухвал, винесених сільрадою, від 6 березня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 505. Арк. 10–11.

650. Акт обстеження на законність протокольних постанов Метенівської сільської ради Зборівського району від 13–14 березня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 505. Арк. 12.

651. Акт перевірки законності протокольних постанов Озерянської сільської ради Зборівського району від 22 квітня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 505. Арк. 25.

652. Акт перевірки законності протокольних постанов загальних зборів і засідань правління колгоспу ім. Леніна Зборівського району від 14 травня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 505. Арк. 34.

653. Акт перевірки законності протокольних постанов загальних зборів і засідань правління колгоспу ім. Сталіна с. Ярчівці Зборівського району від 18 липня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 505. Арк. 43.

654. Акт перевірки виконання та запровадження в життя Указу Президії Верховної Ради СРСР 26 червня 1940 року в столярній артілі «Червоний прапор» Зборівського району від 11 жовтня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 505. Арк. 83.

655. Статистичні дані про число стахановців у торгівлі та громадському харчуванні станом на 1 січня 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 517. Арк. 2.

656. Звіт Тарнопольського Облторгу про підсумки обороту закладів громадського харчування в 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 517. Арк. 7.

657. Протокол засідання Копичинецького райвиконкому від 3 червня 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 519. Арк. 1–2.

Ф. Р-9

658. Тарнопольська міська прокуратура, м. Тернополь. Обвинувальний висновок по справі обвинувачення гр. Бубницької Євгенії Григорівни за ст. 135 КК УРСР // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3.

659. Акт перевірки крамниці № 32 Тарнопольторгу від 10 липня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 5.

660. Постанова ВУЦВК і РНК УРСР «Про затвердження уставу про сільські суди» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1–4.
661. Постанова президії Тернопільської міської ради від 13 січня 1940 року «Про роботу м'ясокомбінату» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 151–152.
662. Постанова президії Тернопільської міської ради від 13 січня 1940 року «Про громадське харчування в ресторанах, їдальнях і буфетах та їх санітарний стан» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 153–154.
663. Постанова президії Тернопільської міської ради від 13 січня 1940 року «Про затвердження списків будинків, які належать до націоналізації» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 154–156.
664. Постанова президії Тернопільської міської ради від 17 січня 1940 року «Про організацію Будинку немовлят і родильного будинку у м. Тарнополі» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 141.
665. Постанова президії Тернопільської міської ради від 17 січня 1940 року «Про стан забезпечення пенсій інвалідів та переоблік інвалідів і стан будинків інвалідів міста» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 142.
666. Постанова президії Тернопільської міської ради від 17 січня 1940 року «Про стан дитбудинків в м. Тарнополі» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 142–143.
667. Постанова президії Тернопільської міської ради від 17 січня 1940 року «Про необхідність організації в м. Тарнополь міського промислового комбінату» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 143–144.
668. Постанова президії Тернопільської міської ради від 17 січня 1940 року «Про забезпечення паливом населення та організацій м. Тарнополь» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 144–145.
669. Постанова президії Тернопільської міської ради від 8 лютого 1940 року «Про торгівлю хлібом і хлібобулочними виробами» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 116–117.
670. Постанова президії Тернопільської міської ради від 8 лютого 1940 року «Про роботу їдалень та ресторанів» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 117–118.
671. Постанова президії Тернопільської міської ради від 8 лютого 1940 року «Про стан освоєння націоналізованих торговельних точок і порушення правил радянської торгівлі» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 119.
672. Постанова президії Тернопільської міської ради від 17 лютого 1940 року «Про оцінку націоналізованих речей» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 6–8.
673. Постанова президії Тернопільської міської ради від 17 лютого 1940 року «Про роботу міської санітарної станції» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 131.
674. Постанова президії Тернопільської міської ради від 19 березня 1940 року «Розгляд заяв про невірну націоналізацію майна» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 86–87.
675. Постанова президії Тернопільської міської ради від 17 квітня 1940 року «Про роботу міської лікарні» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 60.
676. Постанова президії Тернопільської міської ради від 17 квітня 1940 року «Про художнє оформлення Тарнополя до 1 Травня 1940 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 64.
677. План розміщення газетних вітрин по м.Тарнополю // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 61.
678. Обов'язкова постанова президії Тернопільської міської ради від 17 травня 1940 року «Про заходи для економного використання електроенергії» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 47.

679. Постанова президії Тарнопольської міської ради від 17 травня 1940 року «Про стан контрольно-ревізійної роботи в м.Тарнополі» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 47, 48.

680. Постанова президії Тарнопольської міської ради від 8 липня 1940 року «Про стан роботи народних суддів першої і другої дільниці м.Тарнополя» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 87–88.

681. Постанова президії Тарнопольської міської ради від 8 липня 1940 року «Про затвердження бюджету на 1940 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 88–89.

682. Постанова президії Тарнопольської міської ради від 8 липня 1940 року «Про стан розгляду скарг трудящих відділами міської ради» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 88–90.

683. Постанова президії Тарнопольської міської ради від 8 липня 1940 року «Про зменшення управлінських витрат по відділах міської ради» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 90.

684. Постанова президії Тарнопольської міської ради від 8 липня 1940 року «Про протести обласного прокурора на постанови міської ради» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 90–93.

685. Протокол засідання інвентаризаційної комісії при державній фабриці музичних інструментів Тарнопольського міськпромкомбінату від 2 січня 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. оп. 1. Спр. 150. Арк. 30.

686. Акт перевірки бухгалтерських документів Тарнопольської фабрики музичних виробів прокурору м.Тарнополя 17 січня 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. оп. 1. Спр. 150. Арк. 28–29.

687. Список незаконно оформлених документів бухгалтерією Тарнопольської фабрики музичних інструментів за 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. оп. 1. Спр. 150. Арк. 32.

688. Пояснювальна записка головного бухгалтера Тарнопольської фабрики музичних виробів прокурору м.Тарнополя 17 квітня 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-9. оп. 1. Спр. 150. Арк. 42.

Ф. Р-21

689. Тернопільський державний педагогічний інститут ім. Ярослава Галана. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 року «Про надання коштів організаціям та установам бюджетної сфери» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1–6.

690. Наказ № 6381 заступника Наркома освіти УРСР від 15 грудня 1939 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-21. Оп.3. Спр. 1. Арк. 1.

691. План роботи кафедри літератури Кременецького державного учительського інституту на I семестр 1940–1941 навчального р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1–2.

692. Звіт про науково-дослідну роботу викладачів Кременецького державного учительського інституту за 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 1–4.

693. Положення про столярну майстерню педагогічного інституту // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-21. Оп.3. Спр. 1. Арк. 2.

694. Лист дирекції Кременецького державного учительського інституту до дирекції бібліотеки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-21. Оп.3. Спр. 1. Арк. 3.

695. Лист дирекції Кременецького державного учительського інституту від 22 серпня 1940 року до Тарнопольського облвно про виділення будівельних матеріалів // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-21. Оп.3. Спр. 1. Арк. 4.

696. Лист дирекції бібліотеки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка до дирекції Кременецького державного учительського інституту (з додатком) // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 7–12.

Ф – Р. 1833

697. Виконком Тернопольської обласної ради депутатів трудящих. Постанова Тернопольського облвиконкому від 23 грудня 1939 року «Про виділення коштів для проведення святкування 22-ої річниці ВЧК» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 1. Арк. 2.

698. Постанова Тернопольського облвиконкому від 23 грудня 1939 року «Про вибіркве обстеження селянських господарств» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 1. Арк. 1.

699. Постанова Тернопольського облвиконкому від 25 грудня 1939 року (про проведення новорічних ялинок) // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 1. Арк. 3–4.

700. Постанова Тернопольського облвиконкому від 27 грудня 1939 року «Про фінансування вибіркового обстеження селянських господарств» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 1. Арк. 5.

701. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 р. «Про надання грошей для обласних організацій і установ» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 1.

702. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 р. «Про склад членів міської ради м.Тарнополя» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 2.

703. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 р. «Про розгортання радянської та кооперативної торгівлі в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 2–3.

704. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 р. «Про розподіл поміщицьких і монастирських земель і підготовку до весняної посівної кампанії» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 2–3.

705. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 р. «Про стан тваринництва в області і боротьбу з різними захворюваннями» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 3–5.

706. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 р. «Про стан шляхів по Тернопольській області та готовність їх до зими» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 5.

707. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 р. «Про виплату зарплати вчителям та іншим категоріям робітників» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 5–6.

708. Постанова Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 року «Про організацію державного рибного тресту Наркомрибпрому УРСР в м.Тарнополі на базі конфіскованих водоймів» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 6–7.

709. Заходи по підготовці вчительських конференцій у січні 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 4–7.

710. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 року «Про впорядкування мешкання та пересування чужоземців, які перебувають на території Тернопольської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 7–8.

711. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 року «Про завершення першого півріччя та організацію роботи в другому півріччі 1939–1940 навчального року» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 8–9.

712. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 року «Про прописку і виписку громадян м. Тарнополя і повітів Тернопольської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 9–10.

713. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 20 грудня 1939 року «Про початок роботи, тривалість робочого дня та вихідні дні в державних і кооперативних установах

м.Тарнополя і Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 10.

714. Постанова президії Тернопільського облвиконкому від 20 грудня 1939 року «Про складання проекту обласного бюджету на 1940 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 10.

715. Постанова президії Тернопільського облвиконкому від 20 грудня 1939 р. «Про стан охорони здоров'я трудящих області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 10–11.

716. Постанова президії Тернопільського облвиконкому від 20 грудня 1939 р. «Про створення обласної та повітових санепідемстанцій» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 11.

717. Постанова президії Тернопільського облвиконкому від 20 грудня 1939 р. «Про затвердження керівників відділів і управлінь облвиконкому» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 11–12.

718. Постанова президії Тернопільського облвиконкому від 17 січня 1940 року «Про порядок забезпечення паливом потреб районів і обласних організацій» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 3. Арк. 2.

719. Постанова Тернопільського облвиконкому від 20 січня 1940 р. «Про організацію Облвоттресту Наркомату автомобільного транспорту» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 3. Арк. 5.

720. Постанова Тернопільського облвиконкому від 2 січня 1940 року «Про порядок і строки реєстрації народжень і смерті» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 20–21.

721. Постанова Тернопільського облвиконкому від 5 січня 1940 року «Про контрольні цифри обласного бюджету по видатках на 1940 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 3–8.

722. Постанова Тернопільського облвиконкому від 5 січня 1940 року «Про роботу комісії в справах біженців із території Польщі» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 8.

723. Постанова Тернопільського облвиконкому від 5 січня 1940 року «Про розгортання роботи та виконання планів місцевої промисловості» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 8–10.

724. Постанова Тернопільського облвиконкому від 5 січня 1940 року «Про стан санітарного впорядкування населених пунктів області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 10–11.

725. Постанова президії Тернопільського облвиконкому від 5 січня 1940 року «Про виконання постанови ЦК РКП(б) і РНК УРСР від 27 листопада 1939 року про утворення мережі «Заготзерно» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 12–13.

726. Постанова Тернопільського облвиконкому від 5 січня 1940 року «Про заходи по боротьбі з ящуrom» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 13–14.

727. Заходи матеріально-технічного забезпечення Тернопільської педагогічної школи // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 14.

728. Постанова президії Тернопільського облвиконкому від 5 січня 1940 року «Про стан і роботу Облвідділу зв'язку» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 14–15.

729. Постанова Тернопільського облвиконкому від 5 січня 1940 року «Про організацію відділів запису актів громадянського стану» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 21–25.

730. Постанова Тернопільського облвиконкому від 25 січня 1940 року «Про організацію при міських і районних радах промислових комбінатів Облмісцевпрому в Тернопільській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 2.

731. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 25 січня 1940 року «Про розгортання торгівлі на селі системою споживкооперації» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 2–4.
732. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 січня 1940 р. «Про кінофікацію області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 4–5.
733. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 25 січня 1940 року «Про стан пекарень та постачання хліба населенню м.Тарнополь» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 5–6.
734. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 січня 1940 року «Про націоналізацію, облік і збереження державних фондів по Борщівському повіту» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 6–7.
735. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 січня 1940 року «Про ліквідацію неписьменності і малописьменності серед допризовного контингенту районів Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 7.
736. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 січня 1940 року «Про наслідки перевірки правильності витрачання Облшляхвідділом коштів місцевого бюджету за IV квартал 1939 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 8.
737. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 25 липня 1940 р. «Про результати торгівлі на селі системою споживчої кооперації» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 3–4.
738. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 5 лютого 1940 року «Про стан і впорядкування комунального господарства в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 2–3.
739. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 5 лютого 1940 р. «Про роботу обласного комітету фізичної культури» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 4.
740. Заходи протидії епідемії ящуру та умов населених пунктів Кременецького, Підгасцького, Чортківського і Копичинецького районів // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 7–8.
741. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 5 лютого 1940 року «Про хід організації облконтори «Укрторгплодоовоч» та стан заготівель картоплі в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 5.
742. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 5 лютого 1940 року «Про стан обмолоту хліба» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 5–6.
743. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 5 лютого 1940 року «Про організацію обласної контори «Сільгоспстачання» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 7.
744. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 5 лютого 1940 року «Про організацію обласної контори «Сортонасіннеовоч» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 9.
745. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 5 лютого 1940 року «Про організацію Держтрудощадкас по Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 10.
746. Склад міжвідомчої комісії з оздоровлення дітей області в 1940 році. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 4.
747. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 16 лютого 1940 р. «Про відведення лісо-сичного фонду Наркомліспрому УРСР та Облліспромсоюзу» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 11.
748. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 лютого 1940 р. «Про фінансування заходів по радіофікації райцентрів» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 18.

749. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1940 року «Про запровадження протипожежних міроприємств по Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 13–14.
750. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1940 року «Про впорядкування лісового господарства в Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 3–6.
751. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1940 року «Про розгортання рубок догляду лісгоспами в Тарнопольській області для забезпечення паливом та лісоматеріалами місцевих потреб» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 5–6.
752. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1940 року «Про впорядкування архівної справи по Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 7–8.
753. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1940 року «Про оздоровлення дітей в 1940 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 14–15.
754. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1940 року «Про забезпечення шкіл Тарнопольської області педагогічними кадрами на 1940–1941 навчальний рік» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 9–10.
755. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1940 року «Про організацію Інституту удосконалення вчителів» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 10.
756. План будівництва середніх шкіл у містах Тарнопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 29.
757. Розподіл сільгоспмашин на 1940 рік для МТС першої черги по Тарнопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 103.
758. Зведені відомості про ліси місцевого значення Тарнопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 23–25.
759. План капітальних робіт по шкільному будівництву та комунальному господарству на другий квартал 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 29–30.
760. План капітальних робіт по державній торгівлі Тарнопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 37.
761. Список телефонізації сільських рад і МТС в 1940 році по Тарнопольському управлінню зв'язку // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 78–79.
762. Список сільських рад і МТС для телефонізації в 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 79.
763. Мережа стаціонарних дитячих садків по Тарнопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 14–15.
764. Мережа сезонних дитячих садків по області на літній період 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 15–16.
765. План капітальних робіт по державній торгівлі Тарнопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 37.
766. План капітальних робіт по Облмісцевпрому на I квартал 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 27.
767. План капітальних робіт по Облмісцевпрому на II квартал 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 43.
768. Зведений план капітальних робіт по Тарнопольській області на I квартал 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 26.
769. Мережа та контингент дитячих будинків на території Тарнопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 17–19.

770. Список каменоломень по Тернопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 53–58.
771. Тарифи на комунальні платежі по Тернопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 71–75.
772. Гуртова продукція і головні вироби по Облпромраді на II квартал 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 31–44.
773. Графік ремонту молотарок по районах Тернопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 34.
774. Графік ремонту парових локомотивів і двигунів по районах Тернопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 35.
775. Графік ремонту збиральних машин по районах Тернопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 36.
776. Графік ремонту зерноочисних машин по районах Тернопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 37.
777. Постанова Тернопольського облвиконкому від 5 червня 1940 р. «Про підготовку радянських кадрів» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 30–31.
778. Заходи по підготовці радянських кадрів Тернопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 31.
779. Постанова Тернопольського облвиконкому від 5 червня 1940 р. «Про охорону стаціонарного врожаю 1940 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 2.
780. Постанова Тернопольського облвиконкому від 5 червня 1940 р. «Про хід ремонту цукрового заводу «Поділля» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 11–12.
781. Постанова Тернопольського облвиконкому від 5 червня 1940 р. «Про виконання рішень облвиконкому Тернопольською міською радою по комунальному господарству» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 20–22.
782. Постанова Тернопольського облвиконкому від 5 червня 1940 р. «Про стан укомплектування штату податкових агентств по області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 23.
783. Постанова Тернопольського облвиконкому від 5 червня 1940 р. «Про план-графік ремонту збиральних машин по колгоспах, МТС і селянських господарствах» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 25–29.
784. Постанова Тернопольського облвиконкому від 25 серпня 1940 р. «Про поширення постанови ЦВК і РНК УРСР від 2 грудня 1937 року «Про обов'язкову трудову участь людності, яка працює в сільському господарстві, на будівництві та ремонті шосейних і ґрунтових шляхів» на території Тернопольської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 40.
785. Постанова Тернопольського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У від 24 лютого 1941 р. «Про організацію школи ФЗН будматеріалів» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 106–107.
786. Постанова Тернопольського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У від 24 лютого 1941 р. «Про забезпечення робочою силою оборонного залізничного будівництва» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 108–109.
787. Постанова президії Тернопольського облвиконкому від 16 червня 1940 р. «Про трудове навчання в галузі сільського господарства вихованців дитячих будинків» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 15. Арк. 11–12.
788. План апробації зернових і трав'яних культур по Тернопольській області на 1940 рік (колгоспи та селянські господарства) // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. Арк. 18.
789. План держзакупівель сіна і соломи по Тернопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 16. Арк. 26.

790. Положення про міський відділ торгівлі // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 67–72.
791. Постанова Тернопільського облвиконкому від 28 травня 1940 р. «Про правила рибальства» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 6–7.
792. План-графік ремонту збиральних сільгоспмашин в 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 26–27.
793. Постанова президії Тернопільського облвиконкому від 17 липня 1940 р. «Про підготовку до складання народногосподарського плану на 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 3–4.
794. Постанова Тернопільського облвиконкому від 25 липня 1940 р. «Про стан проведення сільськогосподарського податку в Золотопотіському і Тлустенському районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 49–50.
795. Постанова Тернопільського облвиконкому від 27 липня 1940 р. «Про незаконні дії Березанського райвиконкому у справі проведення радіофікації» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 18. Арк. 28.
796. Справка про стан підготовки технікумів і шкіл до навчального 1940/41 року по підготовці сільськогосподарських кадрів станом на 1 серпня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 18. Арк. 45–50.
797. Формування мережі ветеринарного обслуговування // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 19. Арк. 40–43.
798. Постанова Тернопільського облвиконкому від 5 вересня 1940 р. «Про кінофікацію області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 4.
799. Постанова Тернопільського облвиконкому від 5 вересня 1940 р. «Про видачу трудових книжок працівникам в районах і містах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 33–34.
800. Постанова Тернопільського облвиконкому від 20 жовтня 1940 р. «Затвердження учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки Іванівську МТС Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 35.
801. Постанова Тернопільського облвиконкому від 20 жовтня 1940 р. «Затвердження учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки колгоспників-передовиків Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 36.
802. Постанова Тернопільського облвиконкому від 20 жовтня 1940 р. «Затвердження учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки передовиків колгоспних ферм Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 34.
803. Постанова Тернопільського облвиконкому від 20 жовтня 1940 р. «Затвердження учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки передових колгоспів Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 33.
804. Статут Тернопільської державної обласної філармонії // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 57–58.
805. Постанова Тернопільського облвиконкому від 5 вересня 1940 р. «Про розподіл борошна по області на вересень 1940 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 15–16.
806. Постанова Тернопільського облвиконкому від 16 вересня 1940 р. «Про Перехідний Червоний Прапор Тернопільського облфінвідділу» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 17.
807. Положення про Перехідний Червоний Прапор Тернопільського облфінвідділу» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 18.
808. Постанова Тернопільського облвиконкому від 16 вересня 1940 р. «Про утворення Обласного Комунального банку» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 37.

809. Статут Обласного Комунального банку // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 38–42.
810. Постанова Тернопольського облвиконкому від 16 вересня 1940 р. «Про стан політосвітньої роботи в Тернопільській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 48–49.
811. Постанова Тернопольського облвиконкому від 16 вересня 1940 р. «Про хід виконання Почаївським і Збаразьким райвиконкомом Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року «Про перехід на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного уходу робітників і службовців з підприємств і установ» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 50–51.
812. Постанова Тернопольського облвиконкому від 16 вересня 1940 р. «Про виконання підприємствами Тернопільської області постанови Економради при РНК СРСР від 29 травня 1940 року «Про заходи поліпшення збору, збереження та переробки другорядних кольорових металів» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 52.
813. Постанова Тернопольського облвиконкому від 16 вересня 1940 р. «Про санітарно-епідемічний стан області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 55–56.
814. План ремонту тракторів «У-2», «СТЗ- НАП», іномарок і закріплення моторів капітального ремонту до МТ-1 по МТС I порядку Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 28–31.
815. Постанова Тернопольського облвиконкому від 25 вересня 1940 р. «Про план заготівлі пушини і борової дичі на зимовий сезон 1940–1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 19–21.
816. Постанова Тернопольського облвиконкому від 25 вересня 1940 р. «Затвердження плану осінньо-зимового ремонту тракторів у 1940–1941 рр.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 27–30.
817. Постанова Тернопольського облвиконкому від 25 вересня 1940 р. «Про виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 липня 1940 року «Про заборону самовільного залишення роботи трактористами і комбайнерами, які працюють в машинно-тракторних станціях» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 25.
818. Постанова Тернопольського облвиконкому від 25 вересня 1940 р. «Про план закупівлі хутра по районах Тернопільської області під час зимового сезону 1941 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 19–21.
819. Постанова Тернопольського облвиконкому від 25 вересня 1940 р. «Про стан телефонізації сільрад і МТС радіофікації м.Тарнополя і м.Чорткова» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 39.
820. Постанова Тернопольського облвиконкому від 11 травня 1940 р. «Про покращення кінообслуговування сільського населення» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 23. Арк. 12.
821. Постанова Тернопольського облвиконкому від 5 жовтня 1940 р. «План посіву і посадки овочевих культур і кормових коренеплодів на насіння в колгоспах Тернопільської області на весну 1941 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 23. Арк. 28–31.
822. Постанова Тернопольського облвиконкому від 10 жовтня 1940 р. «Про проведення обласної олімпіади самодіяльного мистецтва, присвяченої 23-ій річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 23. Арк. 10.
823. Постанова Тернопольського облвиконкому від 10 жовтня 1940 р. «Про організацію команди «РУД» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 23. Арк. 11.
824. Постанова Тернопольського облвиконкому від 11 жовтня 1940 р. «Про зняття Будинку інвалідів з фінансування міськбюджету Тернопільської міськради на обласний бюджет» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 23. Арк. 24.

825. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 жовтня 1940 р. «Хід виконання Постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 13 вересня 1940 року про комплектування тваринницьких ферм і підготовку до зимівлі худоби в колгоспах Кременецького і Вишневецького районів» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 23. Арк. 27.

826. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 жовтня 1940 р. «Про хід копання та вивезення цукрового буряка у Великоборківському та Збараському районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 23. Арк. 29.

827. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 28 жовтня 1940 р. «Виконання плану капітального будівництва по Тернопольській області за 9 місяців і про заходи по забезпеченню виконання плану в IV кварталі 1940 року» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 23. Арк. 24–25.

828. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 жовтня 1940 р. «Про розгортання мережі охорони здоров'я 1940 році» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 24. Арк. 25–26.

829. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 28 жовтня 1940 р. «Стан підготовки до виборів у місцеві ради по Новосільському і Зборівському районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 24. Арк. 27.

830. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 28 жовтня 1940 р. «Про план заготівель родового насіння дефіцитних городніх культур і кормових коренеплодів облфілією «Сортнасінеовоч» в колгоспах області з урожаю 1940 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 24. Арк. 28.

831. План заготівель Тарнопольською облфілією «Сортнасінеовоч» городніх культур та кормових коренеплодів з урожаю 1940 року в колгоспах і сільрадах Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 24. Арк. 29.

832. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 28 жовтня 1940 р. «Про стан архівного господарства в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 24. Арк. 30–31.

833. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 28 жовтня 1940 р. «Виконання бюджету за 9 місяців по м.Тарнополю» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 24. Арк. 32–36.

834. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 28 жовтня 1940 р. «Про затвердження учасників Всесоюзної сільськогосподарської виставки в 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 24. Арк. 33.

835. Кошторис на проведення обласних курсів радянського будівництва (голів сільрад) // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 53.

836. Гуртова продукція і головніші вироби промисловості Обллегпрому на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 82.

837. Гуртова продукція і головніші вироби промисловості Облхарчопрому на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 83–85.

838. Гуртова продукція і головніші вироби промисловості Облмісцевпрому на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 86–89.

839. Гуртова продукція і головніші вироби промисловості Облпромбудматеріалів на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 90.

840. Гуртова продукція і головніші вироби промисловості Облпромради на 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 91–94.

841. Типовий статут млинарського промислового комбінату (раймлинпромкомбінату), що є в безпосередньому віданні райвиконкому // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 48–50.

842. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 липня 1940 р. «Про план роздрібного товарообороту та обороту громадського харчування на IV квартал 1940 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 41–42.

843. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 20 листопада 1940 р. «Про організацію в районах раймлнпрокомбінатів» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 47.
844. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 листопада 1940 р. «Про стан роботи бібліотек області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 33–34.
845. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 листопада 1940 р. «Про виконання рішення Економради при РНК УРСР від 16 серпня 1940 року про видачу трудових книжок працівникам в західних областях УРСР» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 34.
846. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 листопада 1940 р. «Про організацію плодородсадників у Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 40–41.
847. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 листопада 1940 р. «Про виконання рішення РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 16 березня 1940 року про організацію державних машинно-тракторних станцій в західних областях УРСР» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 46.
848. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 листопада 1940 р. «Про організацію управління підприємств молочної промисловості в Тарнопольській області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 56.
849. Положення про ідальню Тарнопольторгу при Тарнопольському облвиконкомі // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 57–58.
850. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 грудня 1940 р. «Про надання знижок по сільгосподатку селянським господарствам Тарнопольської області по ст. 36 Закону від 1 вересня 1939 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 26. Арк. 30.
851. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 31 грудня 1940 р. «Про заготівлю льоду для потреб торгівлі та громадського харчування на літній сезон 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 26. Арк. 62–63.
852. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 20 травня 1940 р. «Про стан торгівлі в Підволочиському та Скалатському районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 28. Арк. 10–11.
853. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 26 травня 1941 р. «Про ліквідацію безкорівності дворів колгоспників і бідняцьких селянських господарств області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 28. Арк. 5.
854. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 26 травня 1941 р. «Про підготовку технічної бази «Укрплодоовоч» до прийому овочів врожаю 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 28. Арк. 12–13.
855. План закупівлі корів і телиць для ліквідації безкорівності дворів колгоспників і бідняцьких селянських господарств і розподіл кредитів на цей захід по районах Тарнопольської області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 28. Арк. 18.
856. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 26 травня 1941 р. «Про виробництво підков у місцевій промисловості, промкооперації та колгоспах Тарнопольської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 28. Арк. 6–7.
857. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 26 травня 1941 р. «Про обласний історико-краєзнавчий музей» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 28. Арк. 7.
858. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 26 травня 1941 р. «Про роботу Геленківської МТС Козівського району в 1941 році» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 28. Арк. 8–9».
859. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 26 травня 1941 р. «Про зміну касового плану виконання бюджету на II квартал 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 28. Арк. 14.

860. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 7 січня 1941 р. «Про додаткове фінансування навчальних закладів» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 1–4.
861. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 січня 1941 р. «Про виконання плану відгодівлі свиней при підприємствах громадського харчування в 1940 році та план відгодівлі на 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 30. Арк. 25–27.
862. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 січня 1941 р. «Про впорядкування кладовищ в містах і селах Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 30. Арк. 23–24.
863. План організації артилей і ремонтних пунктів по Облпромраді // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 31. Арк. 65–69.
864. Гуртова продукція по Облкоопінспліці на I квартал 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 31. Арк. 63.
865. Постанова Тарнопольського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У від 14 лютого 1941 р. «Про затвердження плану виробництва на I квартал 1941 року по місцевій промисловості і промкооперації» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 31. Арк. 45–48.
866. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 лютого 1941 р. «Про стан торгівлі в м.Чортків і Чортківському районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 31. Арк. 24.
867. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 лютого 1941 р. «Про підготовку підсобного господарства цукрозаводу «Поділля» до весняної сівби 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 31. Арк. 30.
868. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 лютого 1941 р. «Про організацію громадських парувальних пунктів великої рогатої худоби в селах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 31. Арк. 70.
869. Список кінотеатрів області на озвучення в 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 31. Арк. 44.
870. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 24 лютого 1941 р. «Про стан конєпоголів'я у колгоспах і одноосібних господарствах Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 32. Арк. 10–11.
871. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 24 лютого 1941 р. «Про проведення перепису соціалістичної і приватної промисловості» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 32. Арк. 12–13.
872. План закріплення торфомасивів за торфодобувними організаціями Тернопільської області для проведення дослідних робіт в 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 32. Арк. 21–22.
873. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 5 березня 1941 р. «Про роботу сільських клубів і бібліотек в області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 14–17.
874. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 5 березня 1941 р. «Про організацію заказників на території Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 21.
875. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 5 березня 1941 р. «Про стан охорони здоров'я та медичного обслуговування в Монастириському районі» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 19.
876. Рознарядка на видачу конюшини в обмін на зернові та олійні культури колгоспам області на посів весною 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 44.
877. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 5 березня 1941 р. «Про розподіл насінневої позики колгоспам для весняного сіву 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 45.

878. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 5 березня 1941 р. «Про розподіл короткотермінових кредитів для колгоспів на березень 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 46–47.

879. Перелік головних виробів підприємств Облпромради на березень 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 78–79.

880. Постанова Тарнопольського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У від 13 березня 1941 р. «Про додатковий план випуску продукції на 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 80.

881. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1941 р. «Про сплату грошей за навчання в школах з нетрудового елементу» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 59.

882. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1941 р. «Про оздоровлення дітей області в 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 23–24.

883. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1941 р. «Про забезпеченість насінням городніх культур колгоспів, радгоспів і селянських господарств області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 25–26.

884. Головні вироби промисловості Облпромбудматеріалів на березень 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 70.

885. Головні вироби промисловості Обллегпрому на березень 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 70 а.

886. Головні вироби промисловості Облхарчопрому на березень 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 71.

887. Головні вироби промисловості Обллісцевпрому на березень 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 72–73.

888. Головні вироби промисловості Обллісопромсоюзу на березень 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 72 а–73 а.

889. Головні вироби промисловості Облкоопінспілки на березень 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 73 а–74.

890. Головні вироби промисловості Облпромради на березень 1941 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 75–77.

891. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 13 березня 1941 р. «Про план випуску продукції на березень місяць 1941 року в натуральному виразі по місцевій промисловості Тернопільської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 69–70.

892. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1941 р. «Про збір на потреби житлового і культурно-побутового будівництва з селянських господарств Тернопільської області в 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 21–22.

893. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1941 р. «Про виконання рішень виконкому облради та обкому КП(б)У від 14 лютого 1941 року про розвиток харчової промисловості» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 40–41.

894. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1941 р. «Про стан хлібопечення і торгівлі хлібом по області в 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 42–43.

895. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1941 р. «Про підготовку до весняної посівної кампанії радгоспу «Бекердорф» Підгаєцького району» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 44.

896. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1941 р. «Про затвердження кандидатів на Всесоюзну сільськогосподарську виставку в 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 64.

897. Постанова президії Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1941 року «Про не-правильне віднесення Підгаєцьким райвиконкомом господарства громадянина Колодницького М. Р. с.Сільця до куркульських господарств» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 65.

898. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 березня 1941 р. «Про розподіл насінневої позики колгоспам області на потреби весняного сіву 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 81–82.

899. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 березня 1941 р. «Про організацію Обласного драматичного театру і обласної філармонії» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 18.

900. План розподілу паперу з фондів I кварталу 1941 року по Тарнопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 35. Арк. 13.

901. Постанова Тарнопольського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У від 20 березня 1941 р. «Про підготовку в 1941 році в школах ФЗН робітників масових професій для залізничного будівництва Наркомату шляхів сполучення» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 35. Арк. 77–79.

902. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 березня 1941 р. «Про план роздрібного товарообороту та обороту громадського харчування державно-кооперативної торгівлі Тарнопольської області на 1941 р.» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 35. Арк. 19–22.

903. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 березня 1941 р. План роздрібного товарообороту на I квартал 1941 року по районах Тарнопольської області в розрізі торговельних організацій» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 35. Арк. 23–24.

904. План обороту громадського харчування на 1941 рік по районах Тарнопольської області в розрізі торговельних організацій // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 35. Арк. 25–26.

905. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 31 березня 1941 р. «Про відкриття додаткової мережі снігозаготівельних пунктів по районах Тарнопольської області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 35. Арк. 15.

906. Постанова обласної наради секретарів та інструкторів виконкомів районних і сільських рад, голів виконкомів сільських рад і голів постійно діючих комісій рад депутатів трудящих Тарнопольської області від 24 березня 1941 року «Про стан і завдання організаційно-масової роботи рад» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 36. Арк. 8–11.

907. План розподілу кам'яного вугілля на квітень місяць 1941 року по Тарнопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 36. Арк. 87.

908. План по праці на 1941 рік по існуючих рай(міськ)харчопромкомбінатах // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 36. Арк. 24.

909. План по праці на 1941 рік по новоорганізованих рай (міськ) харчо промкомбінатах // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 36. Арк. 25–26.

910. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 5 травня 1941 р. «Про затвердження плану ремонту збиральних машин по МТС і колгоспах області» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 37. Арк. 28–38.

911. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 5 травня 1941 р. «Про будівництво шкіл в Тарнопольському і Новосільському районах» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 37. Арк. 39.

912. Розподіл дров на II квартал 1941 року по Тарнопольській області // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 38. Арк. 14.

913. Відпускні ціни на вироби промисловості Тарнопольського облмісцевпрому // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 39. Арк. 21–22.

914. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 16 червня 1941 р. «Про стан фінансування соціально-культурних заходів і розгортання мережі установ, підпорядкованих обласним відділам народної освіти та охорони здоров'я» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 39. Арк. 21–24.

915. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 16 червня 1941 р. «Про порушення бюджетними установами області постанов Раднаркому СРСР від 25 грудня 1937 року Раднаркому УРСР від 27 грудня 1940 року про передплату періодичної літератури» // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 39. Арк. 39.

916. Список новоутворених районів Тернопільської області, яким передбачаються витрати на організаційні заходи // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 91. Арк. 16.

Ф.П-319

917. Короткий літопис подій діяльності Тернопільської обласної організації КП України (1939–1967 рр.) // Держархів Тернопільської області. Ф. П-319. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 1–7.

ПРЕСА

918. Міська поліклініка // Вільне життя. 1939. 30 жовтня (№ 24). С. 4.

919. Цифри і факти // Вільне життя. 1940. 1 травня (№ 90). С. 3.

920. Сміцький С. Місто міняє своє обличчя // Вільне життя. 1940. 23 квітня (№ 84). С. 3.

921. Из звітної доповіді секретаря Тернопільського обкому КП(б)У тов. Компанця І. Д. // Вільне життя. 1940. 25 квітня (№ 86). С. 3.

922. Розуменко. За рік радянської влади // Вільне життя. 1940. 15 вересня (№ 206). С. 3.

923. Гірський І. Ветеринарна справа в області // Вільне життя. 1940. 15 листопада (№ 256). С. 4.

924. Фалендиш. В оновленій школі // Вільне життя. 1940. 17 січня (№ 14). С. 2.

925. Загоруйко Р. Шириться сітка ветеринарних лікарень // Вільне життя. 1940. 25 січня (№ 19). С. 3.

926. Шляхом вождя // Вільне життя. 1940. 27 січня (№ 21). С. 2.

927. Впорядковане місто // Вільне життя. 1940. 26 січня (№ 20). С. 4.

928. Учительський інститут // Вільне життя. 1940. 18 лютого (№ 31). С. 4.

929. Оголошення // Вільне життя. 1940. 23 березня (№ 59). С. 4.

930. Нова школа // Вільне життя. 1940. 13 березня (№ 50). С. 4.

931. Нові педагоги // Вільне життя. 1940. 14 квітня (№ 77). С. 4.

932. Калібачук Ф. Випуск п'ятимісячних курсів перепідготовки вчителів // Вільне життя. 1940. 25 серпня (№ 188). С. 2.

933. Виступ Голови ради народних комісарів Корнійця Л. Р. // Комуніст. 1940. 17 вересня (№ 216). С. 2.

ОСОБИСТІЙ АРХІВ ЛЕОНІДА КРАВЧУКА

934. Лебедева. Работа с общественно-политической и научно-популярной книгой // Красный библиотекарь. 1940. Июль–август (№ 4). 62 с.

935. Як колись жили робітники Кременця // Сталінським шляхом. 1939. 25 вересня (№ 1). С. 3.

936. Як жили робітники, шевці за польського панування // Сталінським шляхом. 1939. 30 вересня (№ 3). С. 2.

937. Село хоче жити інакше // Сталінським шляхом. 1939. 8 жовтня (№ 7). С. 3.

938. Кременецька школа механізації // Сталінським шляхом. 1939. 25 грудня (№ 32). С. 3.

939. Відомість про успішність учнів 7 класу середньої школи № 1 в м. Кременець за шкільний рік 1939–1940.

940. Организация письменных работ в средней школе. Методические рекомендации.

941. Протоколи засідань методичного об'єднання вчителів російської мови і літератури шкіл м. Кременець за 1940–1941 н. р.

942. Соціалістичні перетворення на Кременеччині: цифри і факти за 1939–1967 рр. Альбом. Кременець, 1967. 47 с.

Додатки

943. Постанова ЦК КП(б)У про затвердження питань, пов'язаних із встановленням радянської влади в Західній Україні // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 513. Арк. 162; 196–197; 232–234.

944. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про затвердження перших секретарів райкомів партії Тернопольської області // ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 597. Арк. 1–4.

945. Лист секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова до секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна щодо затвердження уповноважених з питань організаційно-партійної роботи в західних областях України // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ України у Львові). Ф. 859. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 52.

946. Постанова Військової Ради Українського фронту про затвердження обласних Тимчасових управлінь у воєводствах Західної України // Вільна Україна (Львів). 1939. 4 жовтня.

947. Постанова ЦК КП(б)У 4 жовтня 1939 року // ЦДІАЛ України. Ф. 859. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 29.

948. Постанова Військової Ради українського фронту про затвердження комітету по організації виборів Народних Зборів Західної України // Вільна Україна (Львів). 1939. 6 жовтня.

949. Зведення видатків на охорону здоров'я по Тернопольській області на 1940 рік // Місцеві бюджети Тернопольської області на 1940 рік. Тернопіль: Видання Тернопільського облфінвідділу, 1940. 114 с. С. 100–108.

950. Зведення видатків на народну освіту по Тернопольській області в 1940 році // Місцеві бюджети Тернопольської області на 1940 рік. Тернопіль: Видання Тернопільського облфінвідділу, 1940. 114 с. С. 84 – 87.

951. Посівні площі Тернопольської області на 1940 рік // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 177.

952. Посівні площі Тернопольської області на 1940 рік // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 178.

953. Мережа медичних закладів Тернопільщини (на квітень 1940 року) // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 95.

954. Мережа шкіл Тернопільської області (на квітень 1940 року) // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 92.

955. Підприємства Тернопольської області (на квітень 1940 року) // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 74.

956. Промислова кооперація Тернопільщини (на квітень 1940 року) // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 74.

957. Керівники партійно-державних структур Тернопільської області: за матеріалами I Тернопільської обласної конференції (23–25 квітня 1940 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 156–159.

958. Керівники відділів та управлінь Тернопільського облвиконкому (станом на 20 грудня 1939 року) // Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 11–12.

959. Адміністративні райони Тернопольської області згідно з постановою бюро Тернопільського обкому КП(б)У та президії облвиконкому (від 20 грудня 1939 року // Держархів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 17–23.

Ціна 10 гр. ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН ЄДНАЙТЕСЬ!

СТАЛІНСЬКИМ ШЛЯХОМ

ГАЗЕТА ТИМЧАСОВОГО УПРАВЛІННЯ М. КРЕМ'ЯНЦЯ Виходить через день 25 вересня 1939 р. № 1

Промова по радіо Толови Ради Народн. Комісарів СРСР тов. В. М. Молотова 17 вересня 1939

Товариші! Громадяни і громадянки нашої великої країни!

Події, викликані польсько-німецькою війною, показали внутрішню неспроможність і явну недієздатність польської держави. Польські правлячі кола збанкрутувалися. Це все сталося за найкоротший строк.

Минуло якихнебудь два тижні, а Польща вже втратила всі свої промислові вогнища, втратила більшу частину крупних міст і культурних центрів. Не має більше і Варшави як столиці польської держави. Ніхто не знає про місце перебування польського уряду. Населення Польщі кинуте його незадачливими керівниками на призволяще. Польська держава і її уряд фактично перестали існувати. В силу такого становища, укладені між Радянським Союзом і Польщею договори припинили свою дію.

В Польщі створилось становище, яке вимагає з боку Радянського уряду особливого піклування щодо безпеки своєї держави. Польща стала зручним полем для всяких випадковостей і несподіванок, що можуть створити загрозу для СРСР. Радянський уряд до останнього часу лишався нейтральним. Але він в силу вказаних обставин не може більше нейтрально ставитись до становища, яке створилося.

Від радянського уряду не можна також вимагати байдужого ставлення до долі єдинокровних українців і білорусів, які проживають у Польщі і раніше перебували на становищі безправних націй, а тепер і зовсім кинуті на волю випадку. Радянський уряд вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам — українцям і братам — білорусам, які населяють Польщу.

Зважаючи на все це, уряд СРСР влучив сьогодні вранці ноту польському послу в Москві, в якій заявив, що радянський уряд дав розпорядження Головному командуванню Червоної Армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії.

Радянський уряд заявив також у цій ноті, що одночасно він має намір вжити всіх заходів до того, щоб визволити польський народ від злополучної війни, куди він був ввергнутий його нерозумними керівниками і дати йому можливість зажити мирним життям.

В перших числах вересня, коли провадився частковий призов запасних у Червоної Армії на Україні, в Білорусії і ще в чотирьох Військових округах, становище в Польщі було неясним, що цей призов провадився, як засіб перестороги. Ніхто не міг думати, що польська держава виявить таке безсилля і такий швидкий розвал, який тепер уже має місце в усій Польщі. Оскільки, однак, цей розвал в наявності, а польські діячі повністю збанкрутували і нездатні змінити становище в Польщі, наша Червона Армія, одержавши велике поповнення за останній призов запасних, повинна з честю виконати поставлене перед нею почесне завдання.

Уряд висловлює тверду впевненість, що наша Робітниче-Селянська Червона Армія покаже і на цей раз свою бойову міць, свідомість і дисципліну, що виконання свого великого визвольного завдання вона вкотре новими подвигами, героїзмом і славою.

Разом з тим, радянський уряд надіслав копію своєї ноти на ім'я польського посла всім урядам з якими СРСР має дипломатичні відносини, і при цьому заявив, що Радянський Союз проводить не політику нейтралітету щодо всіх цих країн.

Цим визначаються наші останні заходи по лінії зовнішньої політики.

Уряд звертається також до громадян Радянського Союзу з таким роз'ясненням. В зв'язку з призовом запасних серед наших громадян намітилось прагнення нагромадити побільше продовольства і інших товарів через побоювання, що буде введена карткова система в області постачання. Уряд вважає потрібним заявити, що він не має наміру вводити карткову систему на продукти і промтовари навіть, і якщо викликані зовнішніми подіями державні заходи затягнуться на деякий час. Боюся, що від надмірних закупок продовольства і товарів потерплять лише ті, хто цим займатиметься і нагромаджуватиме непотрібні запаси, піддаючи їх небезпеці псування. Наша країна забезпечена всім необхідним і може обійтись без карткової системи в постачанні.

Наше завдання тепер, завдання кожного робітника і селянина, завдання кожного службовця і інтелігента, полягає в тому, щоб чесно і самовіддано трудитись на своєму посту і тим подати допомогу Червоної Армії.

Що до бійців нашої славної Червоної Армії, то я не сумніваюсь, що вони виконують свій обов'язок перед Батьківщиною — з честю і з славою.

Народи Радянського Союзу, всі громадяни і громадянки нашої країни, бійці Червоної Армії і Військово-Морського Флоту згуртовані, як ніколи, навколо радянського уряду, навколо нашої більшовицької партії, навколо свого великого вождя, навколо мудрого товариша Сталіна, для чого і ще небачених успіхів праці в промисловості і в колгоспах, для нових славних перемог Червоної Армії на бойових фронтах.

ІСТОРИЧНЕ РІШЕННЯ

17 вересня війська доблесної Червоної Армії за розпорядженням радянського уряду перейшли кордон, щоб взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії. Думки і почуття всього радянського народу — з палкою любов'ю, рідною, непереможною Червоною Армією. Славні бійці ізуть на військовій подвиги під героїчним прапором партії Леніна — Сталіна, спираючись на міць і силу всієї радянської країни. Вона посилає їм свій полудняний більшовицький привіт. Вона підбадьлює своїми силами, які виконують високий, священний обов'язок, — захист єдинокровних наших братів українців і білорусів, що мучилися довго в тяжкій неволі у польських панів.

Весь багатоміліонний радянський народ з найглибшою увагою слухав історичну промову про разів голови Ради Народних Комісарів СРСР тов. В. М. Молотова. В цій чудовій промові, ноті уряду СРСР, врученій польському послу в Москві, показані зміни в міжнародній обстановці, в силу яких радянський уряд видав розпорядження Головному командувачеві Червоної Армії дати наказ військам перейти кордон.

Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави. Протягом десяти днів воєнних операцій Польща втратила всі свої промислові райони і культурні центри. Варшава як столиця Польщі, не існує більше. Польський уряд розпався і не проявляє ознак життя. Це значить, що польська держава і її уряд фактично перестали існувати. Тим самим припинили свою дію договори, укладені між СРСР і Польщею — указується в ноті уряду СРСР, врученій польському послу в Москві.

Польська клептеза держава, побудована на пригнобленні, на грабстві національних меншостей, показала всю внутрішню неспроможність, розвалилася, як картковий будиночок. У найкоротший строк польські правлячі кола збанкрутували. Жаюгідний уряд Польщі зтік, кинувши народ напризволяще. Армія не мала ні одного оперативного успіху. Значно її частина навербована насильно з національних меншостей, які ненавидять панську Польщу — тюрну народу. Ясно, що така армія не здатна успішно воювати.

Становище, яке створилося в Польщі, розпад польської держави, анархія і беззаконня, що запанували в Польщі, зробили Польщу зручним полем для всяких випадковостей і несподіваностей, які можуть створити загрозу для СРСР. В силу означених обставин радянський уряд не міг більше нейтрально ставитись до становища, яке створилося. Радянський Уряд не міг також байдуже ставитись до долі єдинокровних українців і білорусів, які проживають у Польщі, не міг залишити їх беззахисними.

Радянський уряд вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам українцям і білорусам, які населяють Польщу. З широкістю блискавки облетів ці хвилюючі слова товарища В. М. Молотова всю нашу країну. Серйозні воєнні викликали величезне піднесення. Всіх заваляли ентузіазмом боротьби і перемоги. Ці слова повторили з тисячох резолюцій мітингів і зборів. Їх виголо-

шують при зустрічах радянські громадяни.

Вчора опубліковано повідомлення про втечу польського уряду в Ручуно. Це ще раз підтверджує факт повного розпаду польської держави. Скірі в Західній Білорусії і Західній Україні радянські війська швидко просуваються вперед, не зустрічаючи ані трохи серйозного опору. Це також говорить ще раз про повний розпад і розклад польської армії.

З захопленням і радістю зустрічають наші брати західні українці і білоруси доблесну Червону Армію, яка звільняє їх від національного гноблення, від гноблення польських панів-поміщиків. З словами радості кидаються трудящі Західної України і Західної Білорусії в обійми до командирів і червоноармійців, проявляють зворушливе піклування про Червоною Армію. Жителі виходять назустріч, одягнуті по-святковому, приносять квіти, частують бійців яблуками, молоком.

Жителі Західної України і Західної Білорусії зустрічають Червоною Армію, як армію визволення, як армію братського народу, який хоче допомогти їм захити щасливим і мирним життям. Хвиля любові до братів з Західної України і Західної Білорусії несеться вслід нашої Червоної Армії. Це любов окрилює наших бійців. Цю дружбу і любов відує кожний українець, кожний білорус в убогих, розорених панами хатинах на території колишньої польської держави.

З спокійною і величавою силою виконує радянська країна своє священне завдання. Як одна людина, відступила вона з величезною міццю на промову голови радянського уряду. Нерозривне єднання всього радянського народу з своїм урядом, з своєю рідною більшовицькою партією, з своїм великим вождем товаришем Сталіним.

Радянський Союз хоче жити в мирі з усіма країнами. Радянський уряд на весь голос заявив, що Радянський Союз проводить політику нейтралітету у відношенні всіх країн, з якими СРСР має дипломатичні відносини. В інтересах миру був укладений пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною. Німецько-радянське конюніке 18 вересня показує, що пакт про ненапад знаходиться в дії. Уряд СРСР і уряд Німеччини заявляють, що дії радянських і німецьких військ «не переслідують якоїнебудь мети, яка їде врозрив з інтересами Німеччини або Радянського Союзу і суперечить дузі і букві пакту про ненапад, укладеного між Німеччиною і СРСР. Завдання цих

військ, — говориться в конюніке, — взагалі, поділяє в тому, щоб відновити в Польщі порядок і спокій, порушені розпадом польської держави, і допомогти населенню Польщі перебувати умови свого державного існування».

Велике патріотичне піднесення охопило нашу країну. Ставлені промови звучать на мітингах. В цих промовах, в резолюціях мітингів — повне схвалення мудрої зовнішньої політики радянського уряду і готовність віддати всі сили для блага нашої батьківщини.

Робітники і службовці Кіровського заводу (Ленінград) в резолюції 18 тисячного мітингу говорять:

«Рішення уряду про зайняття частинами Червоної Армії Західної України і Західної Білорусії є виявом волі всього 170-міліонного радянського народу... Схвалюючи політику нашого уряду, колектив кіровців закликає партію, уряд і вождя народу товариша Сталіна, що ми докладемо всі свої сили і енергію до дальшого підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції для укріплення військової моці нашої любимої батьківщини».

Робітники, службовці, інженерно-технічні працівники заводу «Укрбел» звертаються до єдинокровних народів:

«Ми з вами, дорогі брати Західної України і Західної Білорусії! Ми не залишимося байдужими до вашої долі. Ми готові за першим закликом нашого радянського уряду, нашої партії, рідного Сталіна стати в ряди РСЧА і допомогти вам розгромити польських панів і звільнитися від гноблення і експлуатації».

Наша Червоною Армія з честю виконує свій обов'язок. Вона приймає нові перемоги до славних перемог, вписаних в героїчну історію радянської країни. Хай з честю виконує свій обов'язок кожний громадянин на своєму посту — за верстатом на заводі, за плугом на колгоспних полях, в установі, за прилагодом, на кафедрі, в лабораторії. Кожний робочий пост в нашій країні — це бойовий пост.

Народи Радянського Союзу, всі громадяни і громадянки нашої країни, бійці Червоної Армії і Військово-Морського Флоту згуртовані, як ніколи, навколо радянського уряду, навколо нешої більшовицької партії, навколо свого великого вождя, навколо мудрого тов. Сталіна, для нових і ще небачених успіхів праці в промисловості і в колгоспах, для нових славних перемог Червоної Армії на бойових фронтах». (Молотов).

(„ПРАВДА“, 19 вересня).

24 вересня 1939 року в Кремляні відбувся похорон
тов. командира **БОДАКА**

що згинув від бандитської кулі польського диверсанта. Величавий похорон був проведений кількатисячною юрбою з червоними прапорами на місце спочинку. Тов. Бо ак походить зі сім'ї селянина-коллахника і був лейтенантом Робітничо-Селянської Червоної Армії. Похід в час похорону організований місцевим Комсомолом видав належну ЧЕСТЬ В ПАВШОМУ.

23 вересня 1939 року

СТАЛІНСЬКИМ ШЛЯХОМ

3

ТАКЕ БУЛО ЖИТТЯ В ПАНСЬКОМУ ЯРМІ

ЯК КОЛИСЬ ЖИЛИ РОБІТНИКИ КРЕМ'ЯНЦЯ.

Фашистський уряд колишньої держави ставив не тільки перешкоди в організації робітників, але навіть кожну спробу хоч би найменшого співжиття розбивав у зародках. Організатори звичайно в таких випадках знаходились по в'язницях, та під нагайками поліції. Для прикладу наведемо кілька випадків: неодні страйки пекарів, страйки шевців, кравців та інших робітників були покінчені терором зі сторони влади. Треба взяти під увагу, що страйки в нашому місті—це були лише спроби боротьби за своє краще існування, за більш винагороди своєї праці—поту та м'яса.

Однак не двілячись на гніт, тюрми, Березу, робітництво часто переводило страйки для кращого—вільного життя.

Навіть в ділянці чисто господарчій як кооперативи—і ті були зліквідовані в наслідок напливу польських капіталістів та купців. Робітник не мав права купувати у своїх установах, а мусів піддатись вианскуванню польських паразитів. При тім треба зазначити, що кожний такий паразит мав попертя зі сторони уряду. Кооперативи як єдине джерело в якому робітник міг би уникнути вианску не сподобались панам й їх було також в панський спосіб зачинено.

Діти робітників, передовсім українців, не мали змоги вчитись. З одної сторони бракувало засобів на одягу, книжки, а з другої не було навіть своїх шкіл. По школах, головню в середніх, приймалися діти капіталістів, польських панів та осадників. Дитина робітника кінчала народню школу і маючи 14 літ йшла на зарібки. Та робітники терпіли і затискаючи зуби дивились на панський гніт.

Прийшли ще гірші часи, часи війни. І хоча кинілі підстави польської держави вже за чотирнадцять день повалились, пани на наших землях ще бушували, ще

старались держати свою нагайку. Рештки великого панства з заходу втікали сюди і тут нанесли воєнну заверуху. Німецькі літаки збомбардували місто. І насувається гадка: чому погинули в тій різні самі працюючі люди—робітники і селяни? Ані одного пана—не вбито. Так, бо пани ще в часах спокійних замість того, щоб будувати скоронища для людей—гуляли і пили шампани. Будували гарні салі до забав, але про долю робітника в часі війни—не думали. Тягнули з нього податки, за них гуляли, будували лихенькі гармати, а потім запрягли тих самих робітників і послали під німецькі кулі. Пани ж і генерали польські не йшли на фронт, а втікали.

На таке положення працюючих мас звернули увагу народи Радянського Союзу. Червона Армія на приказ Радянського Уряду прийшла до нас, щоб принести визволення. Населення ще більше як радісно прийняло вступ братньої Армії, що принесла порядок, принесло нове життя.

Вже в перший день робітники переняли владу, зорганізувались міліція, потрібні Комітети для апровізування міста. Прийшло щойно кілька день, а вже життя пішло своїм нормальним та новим руслом.

Робітничі маси на кожному кроці маніфестують свої прихильні почуття до Червоної Армії, до нового, довгоочікуваного ладу. Відбуваються мітинги робітників, де в гарячих словах приноситься щире подяку Урядові Радянського Союзу та вождеві народів світу товаришеві Сталінові за визволення.

Те нове сонце, що засяло над нашими землями, над нашим рідним містом рознесло геть навіть спомини польсько-панського гніту. Воно дало нові надії, нові дороги по яких тепер буде точитись щасливе життя працюючих мас.

М. Данилюк.

ПОСТАНОВА Тимчасового Управління м. Крем'янця від 23 вересня 1939 року.

1. Для створення революційного порядку в місті і по всіх селах які входять у Крем'янський повіт створити озброєні загони Робітничо-Селянської Гвардії.
2. Всі громадяни які бажають вступити в Робітничо-Селянську гвардію подають заяви представникові політ-

управління армії тов. Журавльову.
3. На тимчасове виконання обов'язків начальника робітничо-селянської Гвардії в м. Крем'янці призначити тов. Райса Абрама.

ТИМЧАСОВЕ УПРАВЛІННЯ м. Крем'янця.

На панських ланах.

1.
Ой аза гори високої
Вітер повіває,
Оре бідняк панську ниву
Та й вітра питає:
„Скажи мені, буйний вітре,
Що линеш по полі,
Доки нам в ярмі стогнати
У панській неволі?
Доки хрест тяжкий зносити
І тяжко страждати?
Доки ворог наш проклятий
Буде панувати?“
Обізвався вітер буйний
„Будь, як я, мій брате,
То недовго пан проклятий
Буде панувати.
Візьми розмаху ти мого
І не піддавайся,
Проти ворога йди сміло,
Вгору піднімайся.
Так, як я простори ріжу
Розпускаю крила,—
Ріж темряву, що в неволі
Так тебе сповила“.

II.
Чого ти так, друже, сумуєш?
Навіщо так сльози ронить?
Ти пісню підхоплює за мною,
Хай пісня життя звеселить.
Хай пісня лунає світами
Хай кличе відвагу, любов,
Тоді заясніє над нами
І доля всміхнеться нам знов.
Сумуючи, волі не зловши,
Сидячи, ніде не зайдеш,
Плачем ворогів не положиш,
Нічого плачем не знайдеш.
Лиш треба з відвагою стати,
Розбити страхіття тюрми,
Катів,—ворогів потоптати,—
Вільними тоді будемо ми.

СЕЛО ВИМИРАЄ.

У селі Ч. було в першому кварталі 1939 року 12 похоронів і троє хворих в сусідніх селах таке ж становище. Ми позбавлені можливості шороку мати повну статистику смертей і народжень. Але відірвані цифри з різних повітів вказують, що ми вмираємо темпом, якого не зустрінемо ніде в Європі.

Ми — селянська нація, повна життєвих сил: і от ця нація вмирає, особливо в Східній Галичині.

Причини цього загрози народу, а в тих соціальних умовах, в яких живе галицьке українське село. Мареву голоду висять над тисячами українських сімей, які живуть тут. Соціальні умови — єдина причина вимирання людей. Український селянин не може ні за які гроші дістати шматка землі, дістати роботи, поселитися в місті.

Досить активно вмирає українська інтелігенція. Нужда і голод приводить до вимирання селян і інтелігенції. Який вихід з цього? Трудації Радянської України, які живуть щасливо і радісно в повному достатку, показували шлях, до якого нам треба йти“.

Інформаційний відділ

Утворено Тимчасове Управління м. Кременця.

23 вересня утворено тимчасове управління міста Кременця. У склад Тимчасового Управління увійшли т. Кірюков — представник поліуправління армії, Коваленко — представник наркомату внутрішніх справ, Лерер — представник від інтелігенції м. Кременця, Мокрицький — представник від робітників електростанції.

Тимчасове Управління міста Кременця на своєму засіданні розподілило обов'язки серед членів та намітило ряд міроприємств, що до нормального роботи у місті, як торгові, робота шкіл і інше.

Також утворено комітети в білянків і середняків у селах: Вишневець, Катербури аналогічно такі ж комітети утворюються в інших селах.

Повідомлення.

Залізнична станція Кременець доводить до відома всіх біженців з інших міст, які підчас бойових дій польської і німецької армії прибули до Кременця, що зараз встановлено нормальний рух поїздів по всіх напрямках.

Всі біженці можуть направлятися до свого місця мешкання. Каса працює щоденно. Ціна квитків попередня.

Порямок візиртки потяг відправляється щоденно. Всі біженці повинні брати пропуск у Тимчасового Управління м. Кременця (б староство). Для воєннозваних проїзд безкоштовний. Студенти користуються скидкою 33 пром.

ЗАЛІЗНИЧА СТАНЦІЯ м. Кременця.

ПОСТАНОВА Тимчасового Управління м. Кременця від 23 вересня 1939 року.

1. По всіх бувших Гмінах (волостях) які входять у кременецький повіт, утворюються селянські комітети із білянків і середняків для захау і розподілу поміщицьких, монастирських земель і земель крупних державних чиновників.
2. Всі відібрані землі у поміщиків і монастирів а також великих державних чиновників розподіляються серед батраків, білянків та середняків крім сієлі.
3. Всі відібрані землі до особого

розпорядження не розподіляються, а лише беруться на облік. Все майно, яке належало поміщиком, будинки, скот, реманент, хліб, береться на облік і особистий контроль селянських комітетів, і охорони його від розбазарювання.

4. Особи, які допустять розбазарювання майна бувших поміщицьких маєтків, які взяті на облік будуть притягнуті до відповідальності.

ТИМЧАСОВЕ УПРАВЛІННЯ м. КРЕМЕНЦЯ

МІТИНГ В М. КАТЕРБУРЗІ.

Вчера 24 вересня відбулося в Катербури великий мітинг, на котрому робітники, селяне й трудова інтелігенція міста Катербург й околиці зустрічали представників Червоної Армії і членів ново утвореного селянського комітету міста Катербург. На мітинзі було присутніх понад дві тисячі осіб.

Мітинг відкрив тов. Корнійчук Мефодій, голова волостного селянського комітету. В першу чергу він уділяв голосу представникові Червоної Армії ст. політрукові товаришові Сидячкинову.

Тов. Сидячкин, палко привіталий селянами, в пластижний спосіб зясував міжнародне положіння витопресе імперіалістичною війною й обставини, в котрих ураді Радянського Союзу буз змушений вийти приказ Командуванню Червоної Армії перейти кордон і взяти під захист життя і майно населення західної України і західної Білорусії.

Тов. Сидячкин зясував характер влади і перші чергові завдання, які стоять перед селянськими комітетами, як розброєння панаів і їх прислужни-

ків, конфіскація у поміщиків маєтків і подія їх поміж селянами.

Окли, адресований тов. Сидячкином на честь Червоної Армії і Вождя народів, гаряче любимого тов. Сталіна, був підтриманий селянами мбутигим і довгим «ура».

Сладоуче слово було надане тов. Корнійчукові Анарієві. Тов. Корнійчук описавши страшені і бе вхідне положіння в якому зяходився селянський маси Західної України під панським гнітом, в сердечних словах дякував від імені селян Червину Армію за визволення. Бурхливий одлеский зібраних мас підтримали його виступ.

Далі виступили тов. Журналов. — Тов. Юнга і тов. Богелан закінчили мітинг, котрий пройшов а пізнесесонному й радісному настрої. Актівну участь селяни у мітингу проявили в ряді запитів на котрі були дані відповіді.

Після мітинга була роздана література, котру селяни розпоповдали на випередки, бо усе давно че бачили аркушованого панера, крім нахвалів на податки й поліційних протоколів.

Л. Герціч.

ЗАПАДНАЯ УКРАИНА — ЭТО ЗЕМЛЯ УКРАИНСКИХ РАБОЧИХ И КРЕСТЬЯН

(Историческая справка)

Западная Украина — это наша родина украинская земля Украин и белоруссы, находившиеся до сих пор под тяжелым игом польского панства, являются историч. единич по своему историческому прошлому, с великим украинским и белорусским народами.

Еще в древние времена, в XII—XIV столетиях, когда из славянских племен складывались три восточные народности: русская, украинская и белорусская, Западная Украина, так же как и Галичина, играла важнейшую роль в объединении украинской земли для борьбы против оккупации жювенков с Волости и других замкаватей с Западом. Обединителем украинской земли был Галицкий князьство. Города Холм, Львов, Тернополь, Галицкий князьство, Луца, Львов, Бжест и другие — это историч. украинские города, иривание великую прогрессивную роль в расширении грамотности и культуры среди украинцев и белоруссов в 18-м столетии.

Но вот с конца XIV в. и из протяжении последующих столетий, на эту нашу украинскую территорию нависает тяжелое иго панства. Местные помещики украинские селились на протяжении веков. Особенно жестокая борьба украин-

ского народа против Польши разгорелась под предводительством Богдана Хмельницкого в 1648—1654 гг. В этой борьбе народ Западной Украины принял самое активное участие. Освободительная война закончилась полным разгромом польских панов.

После поражения Польши, ее внутренний, политический строй был такой, что именуемо вел в гибели польское государство. Правящие круги Речи-Посполитой (так тоже называлась Польша), подобно теперешней Польше, Риди-Сингаля, Бжест и др. в своих интересах корыстных целей прядали интересы своего народа и государства.

В конце XVIII столетия Польша перестала существовать как государство. Только благодаря иривной великой Октябрьской революции, освобожденной все народы от ижегости и в том числе и западного гнета.

Польша опять ириворалась со своей иривальной, внутренней слабостью и гниением.

Тяжелая была доля украинского народа Западной Украины. Но эпохой социализма и национальный гнет народа масса в конце XIX и в начале XX столетия мощные национально-освободительное движение

против польских панов, служивших австрийской монархии.

В Западной Украине, во Львове издавались лучшие художественные произведения талантливых украинских народных писателей и поэтов: Тараса Шевченко, Марко Вовчка, Панаса Мирного, Нечуя-Левицкого, Леси Украинки и др. В Западной Украине родились и вел свою творческую революционную деятельность революционер-демократ Иван Франко и другие выдающиеся украинской литературы.

Великая Октябрьская революция, под руководством освобожденной партии Ленина—Сталина, уничтожила власть капиталистов и помещиков в нашей стране. Но наша революция была влисте с тем началом иривной пролетарской революции. Рабочий класс и крестьянство Западной Украины, по примеру своих братьев всей Украины и России, подняли иривную борьбу за победу пролетарской революции, за воссоединение своей земли со старшей Советой.

В 1919 году польские помещики и генералы, при помощи украинской буржуазной националистов—петлюрищев, иривольственно захватили Западную Украину и захватили украинский и белорусский ир.-дн. Же-

стоко сопротивлялись украинцы и белоруссы, но силы были неравны. Польские панам помогали англо-французские империалисты, и народное востание западно-украинских братьев было подавлено в ире крови.

Двадцать лет наши украинские и белорусские братья на Западной Украине и Белоруссии терпели тяжелейший гнет польских помещиков и капиталистов. Польские паны отобрали от украинцев и белоруссов лучшие земли и раздали их своим служилым панам одошванам, которых как беззубых собак, польское правительство пукало на подавление иривного востания революционного крестьянства украинского и белорусского. Польские паны борелись иривные братья украинцы и белоруссы на голод и ишеету. Крестьяне на Западной Украине знали, что выигрывает такой необходимый предмет, как солончи. Они для них были иривными, Огонь дн.Милетиса средне-векшним способом ирив. выжженого крестьян. Солн и сахар—это редкие предметы роскоши для наших миллионов крестьян.

И вот настал час освобождения. Наши мужественные воины Рабочей-Крестьянской Красной Армии, вместе со всеми советскими народами, освобождая Западную Украину от гнета польских панов, выигрывают иривную историческую победу.

Таблиця 1

Місцеві бюджети Тарнопільської	
П Р И Б У Т К И	С у м а
I. Податок з обороту	35.059,0
II. Відрахування від нагромаджень:	
1) Підприємств харчової промисловості	443,0
2) Підприємств місцевої промисловості	64,0
3) Підприємств торгівлі	184,0
4) Підприємств комунального господарства	294,3
Разом відрахувань від нагромаджень	985,3
III. Додаткові надходження від підприємств і організацій	411,2
IV. Прибутковий додаток і податок з нетоварних операцій підприємств і організацій:	
1) Прибутковий податок з підприємств кооперативних і громадських організацій	4.613,0
2) Податок з нетоварних операцій	1.399,6
Разом податків з підприємств і організацій	6.012,6
V. Податки і збори з населення:	
1) Прибутковий податок з населення	26.277,0
2) Сільсько-господарський податок з селянських господарств	29.620,0
3) Збір на потреби житлового і культурно-побутового будівництва в містах	8.145,6
4) Промисловий податок	8.968,0
Разом податків і зборів з населення	73.010,6
VI. Місцеві податки і збори, єдина державна оплата і інші податки:	
1) Податок на будівлі	2.849,1
2) Земельна рента	1.493,1
3) Податок з кінотеатрів	959,0
4) Єдина державна оплата	1.756,8
5) Разовий збір	1.159,4
6) Інші державні і місцеві податки	363,5
Разом місцеві податки і збори	8.580,9
VII. Державні позики реалізовані серед населення по передплаті	10.439,0
VIII. Орендні і інші прибутки від майна місцевих рад:	
1) Прибутки від сільсько-господарського майна	193,5
2) Прибутки від комунального і житлового господарства	88,8
Разом орендних прибутків	282,3
IX. Лісні прибутки	2.010,7
X. Відрахування від страхових платежів по обов'язковому окладному страхуванню	1.060,0
XI. Різні прибутки і надходження	10.601,7
XII. Невикористані кошти місцевих бюджетів на рах. в банках на 1/1 1940 р.	1.924,7
Всього прибутків	150.378,0
XIII. Відрахування до районних фондів регулювання	4.927,9
Разом прибутків	155.305,9

Продовження табл. 1

області на 1940 рік		(в тис. крб.)
В И Д А Т К И		С у м а
А. Народне господарство		
I. Промисловість:		
1) Промисловість будівельних матеріалів		975,0
2) Харчова промисловість		330,0
3) Місцева промисловість		193,0
4) Місцева паливна промисловість		3.464,0
Разом по промисловості		4.962,0
II. Сільське господарство:		
1) Відділи земельних справ		2.788,0
Разом на сільське господарство		2.788,0
III. Транспорт і зв'язок		647
IV. Шляхове господарство		1.649,0
V. Обласний відділ торгівлі		3.099,0
VI. Комунальне і житлове господарство		6.752,0
VII. Інші видатки на народне господарство		598,0
Разом на народне господарство		20.495,0
Б. Соціально-культурні заходи		
VIII. Освіта		74.383,4
IX. Кінофікація		1.544,0
X. Охорона здоров'я		19.146,4
XI. Фізична культура		195,0
XII. Соціальне забезпечення		2.044,0
Разом на соціально-культурні заходи		97.312,8
XIII. Утримання органів державного управління		26.709,0
XIV. Видатки за рах. страх. платежів по обов'язковому окладному страхуванню		1.060,0
XV. Платежі по позиках		2.611,5
XVI. Інші видатки		605,0
Разом видатків		148.793,3
XVII. Лишки бюджетних коштів на 1/1 1941 р.		1.584,7
Всього видатків		150.378,0
XVIII. Відрахування до районних фондів регулювання		4.927,9
Разом видатків		155.305,9

Таблиця 2

План фінансування бюджетів місцевих									
Ч. п.	Назва районів	Обсяг видаткової частини бюджетів	Закріплені прибутки	Сільгосподаток			Прибутковий под. з населення		
				Контингент	% відрах. в бюдж.	Сума	Контингент	% відрах. в бюдж.	Сума
1	м. Тарнопіль	9106,1	6513,3	—	—	—	4311,0	25	1077,8
2	м. Кременець	5316,0	2658,6	—	—	—	857,0	100	857,0
	Разом Міськради	14422,1	9171,9	—	—	—	5168,0		1934,8
1	Бережанський район	5377,3	2668,6	1200,0	50	600,0	1680,0	70	1176,0
2	Білобожницький "	1759,4	427,0	900,0	75	675,0	592,0	60	355,0
3	Борщівський "	2810,5	1414,7	840,0	50	420,0	693,0	50	349,0
4	Будзанівський "	1695,3	320,0	707,0	75	530,0	278,0	100	278,0
5	Бучачський "	4587,6	2064,4	1713,0	75	1285,0	1042,0	50	521,0
6	Вел.-Борківський "	1496,9	366,0	900,0	75	675,0	116,0	100	116,0
7	Вел.-Глубочицький "	1562,9	273,0	900,0	75	675,0	105,0	100	105,0
8	Вишневецький "	2196,5	1178,4	900,0	50	450,0	461,2	50	230,6
9	Грималівський "	1859,9	340,0	973,0	75	730,0	292,0	100	292,0
10	Гусятинський "	1920,3	541,0	1480,0	50	740,0	274,0	100	274,0
11	Заліщицький "	3010,7	1632,0	620,0	75	465,0	553,0	100	553,0
12	Залозцівський "	2068,6	386,0	1113,0	75	835,0	274,0	100	274,0
13	Збаражський "	2945,8	1790,8	1427,0	50	713,5	913,0	20	182,6
14	Зборівський "	2677,7	1120,0	1120,0	60	672,0	577,0	100	577,0
15	Золотниківський "	1905,3	293,0	1327,0	60	796,2	1046,0	50	523,0
16	Золотопотіцький "	1884,6	409,0	793,0	75	595,0	136,0	100	136,0
17	Катербургський "	2223,9	546,0	1240,0	75	930,0	100,0	100	100,0
18	Козлівський "	1781,0	410,0	1920,0	50	960,0	966,0	25	241,5
19	Козівський "	2248,4	962,0	1387,0	50	693,5	847,0	50	423,5
20	Копичинський "	2967,3	1210,3	853,0	75	640,0	470,0	100	470,0
21	Кременецький "	1606,5	313,0	1053,0	75	790,0	116,0	100	116,0
22	Ланівецький "	2509,6	875,0	1327,0	75	995,0	531,0	80	424,8
23	Мельницький "	1928,7	670,0	853,0	75	640,0	684,0	50	342,0
24	Микулинецький "	1865,2	669,0	867,0	50	433,5	415,0	100	415,0
25	Монастирський "	2446,2	696,1	773,0	75	580,0	486,0	100	486,0
26	Новосільський "	1600,4	432,0	787,0	75	590,0	146,0	100	146,0
27	Підволочиський "	1908,9	412,0	700,0	75	525,0	271,0	100	271,0
28	Підгєцький "	3663,9	1466,1	1000,0	75	750,0	737,0	100	737,0
29	Почайвський "	2338,8	598,4	1247,0	75	935,0	451,0	100	451,0
30	Пробіжнянський "	1531,8	493,5	873,0	75	655,0	460,0	50	230,0
31	Скала-Подільський "	1769,0	734,1	773,0	50	386,5	970,8	50	485,4
32	Скалатський "	2983,6	1122,1	853,0	75	640,0	571,0	100	571,0
33	Струсівський "	1591,6	329,0	800,0	75	600,0	85,0	100	85,0
34	Трембовлянський "	2876,0	1152,5	713,0	75	535,0	450,0	100	450,0
35	Тлустенський "	2146,9	508,0	1553,0	75	1165,0	460,0	50	230,0
36	Устзенівський "	1765,5	269,0	700,0	75	525,0	105,0	100	105,0
37	Чортківський "	4749,3	2989,5	893,0	75	670,0	1599,0	20	319,8
38	Шумський "	2212,8	636,0	1413,0	50	706,5	876,0	50	438,0
	Разом по районах	90474,6	32717,5	39491,0	66,3	26201,7	20829,0	64,7	13480,2
	Облбюджет	45481,3	4774,0	—	—	3418,3	280,0	—	10862,0
	Всього по області	150378,0	46663,4	39491,0	75	29620,0	26277,0	100	26277,0

Продовження табл. 2

рад Тарнопільської області на 1940 рік.											
(в тис. крб.)											
Культзбір з населення			Прибутковий податок з кооперації			Податок з обороту			Податок з обор. в твердих сумах	Дотація районам	Всього
Контингент	% відрах. в бюдж.	Сума	Контингент	% відрах. в бюдж.	Сума	Контингент	% відрах. в бюдж.	Сума			
3544,0	25	886,0	700,0	50	350,0	4900,0	5	245,0	34,0	—	9106,1
592,0	50	296,0	200,0	100	200,0	1550,0	84	1302,0	2,4	—	5316,0
4136,0	—	1182,0	900,0	—	550,0	6450,0	23	1547,0	36,4	—	14422,1
860,0	50	430,0	350,0	100	350,0	2580,0	5	129,0	23,7	—	5377,3
374,0	50	187,0	50,0	100	50,0	100,0	65	65,0	0,4	—	1759,4
430,0	50	215,0	245,0	100	245,0	2220,0	7	155,4	11,4	—	2810,5
180,0	50	90,0	20,0	100	20,0	100,0	100	100,0	—	357,3	1695,3
554,0	50	277,0	170,0	100	170,0	3810,0	7	266,7	3,5	—	4587,6
90,0	50	45,0	25,0	100	25,0	100,0	100	100,0	—	169,9	1496,9
76,0	50	38,0	20,0	100	20,0	100,0	100	100,0	—	351,9	1562,9
346,0	50	173,0	40,0	100	40,0	400,0	31	124,0	0,5	—	2196,5
180,0	50	90,0	30,0	100	30,0	1400,0	26	364,0	13,9	—	1859,9
190,0	50	95,0	31,0	100	31,0	400,0	59	236,0	3,3	—	1920,3
304,0	50	152,0	100,0	100	100,0	2820,0	3	84,6	24,1	—	3010,7
222,0	50	111,0	25,0	100	25,0	100,0	100	100,0	—	337,6	2068,6
524,0	25	131,0	250,0	25	62,5	2405,0	2	48,1	17,3	—	2945,8
348,0	50	174,0	70,0	100	70,0	1000,0	6	60,0	4,7	—	2677,7
454,0	50	227,0	30,0	100	30,0	100,0	36	36,0	0,1	—	1905,3
128,0	50	64,0	30,0	100	30,0	100,0	100	100,0	—	550,6	1884,6
90,0	50	45,0	35,0	100	35,0	900,0	63	567,0	0,9	—	2223,9
362,0	25	90,5	55,0	100	55,0	100,0	24	24,0	—	—	1781,0
436,0	25	109,0	30,0	100	30,0	100,0	30	30,0	0,4	—	2248,4
278,0	50	139,0	200,0	100	200,0	3780,0	8	302,4	5,6	—	2967,3
86,0	50	43,0	47,0	100	47,0	4350,0	6	261,0	36,5	—	1606,5
280,0	50	140,0	50,0	100	50,0	100,0	24	24,0	0,8	—	2509,6
406,0	50	203,0	45,0	100	45,0	100,0	28	28,0	0,7	—	1928,7
298,0	50	149,0	60,0	100	60,0	2200,0	6	132,0	6,7	—	1865,2
410,0	50	205,0	55,0	100	55,0	900,0	47	423,0	1,1	—	2446,2
106,0	50	53,0	25,0	100	25,0	100,0	100	100,0	—	254,4	1600,4
202,0	50	101,0	100,0	100	100,0	1900,0	26	494,0	5,9	—	1908,9
428,0	50	214,0	250,0	100	250,0	1000,0	24	240,0	6,8	—	3663,9
237,0	50	118,6	35,0	100	35,0	300,0	66	198,0	2,8	—	2338,8
74,0	50	37,0	28,0	100	28,0	100,0	88	88,0	0,3	—	1531,8
456,0	25	114,0	80,0	25	20,0	100,0	29	29,0	—	—	1769,0
358,0	50	179,0	80,0	100	80,0	2300,0	17	391,0	0,5	—	2983,6
92,0	50	46,0	60,0	100	60,0	200,0	100	200,0	—	271,6	1591,6
280,0	50	140,0	205,0	100	205,0	3635,0	10	363,5	30,0	—	2876,0
232,0	50	116,0	50,0	100	50,0	300,0	25	75,0	2,9	—	2146,0
76,0	50	38,0	25,0	100	25,0	100,0	100	100,0	—	703,5	1765,5
1272,0	25	318,0	400,0	25	100,0	6600,0	5	330,0	22,0	—	4749,3
416,0	50	208,0	25,0	100	25,0	300,0	66	198,0	1,3	—	2212,8
12134,0	43,7	5305,1	3426,0	84,0	2878,5	47200,0	14,1	6666,7	228,1	2996,8	90474,6
—	—	1658,5	287,0	—	1184,5	46350,0	57	26580,8	—	-2996,8	45481,3
16270,0	50	8145,6	4613,0	100	4613,0	100000,0	34,6	34794,5	264,5	—	150378,0

Таблиця 3

План фінансування сільського господарства на 1940 рік									
(в тис. крб.)									
Ч. п.	Назва районів	§ 5. Контрольно-нас. стан.	§ 4, 5. Бор. з шкід. с/г. і інші зах. по с/г.	§ 6. Ветлікар. діль- ниці	§ 7. Ветфельдшер- ські пункти	§ 8. Ветсанітарні установи	§ 10. зоотехн. сітка	§ 11, 12, 18. Інші заходи по с/г.	Разом по фін. с/господарства
1	м. Тарнопіль	—	—	—	—	35,3	—	35,0	70,3
2	м. Кременець	—	—	—	—	—	—	—	—
	Разом М'іськради	—	—	—	—	35,3	—	35,0	70,3
1	Бережанський район	9,9	—	25,3	7,8	77,6	9,2	—	129,8
2	Білобожницький "	—	—	25,3	7,8	—	9,2	—	42,3
4	Борщівський "	9,9	—	25,3	7,8	55,4	9,2	22,2	129,8
4	Будзанівський "	—	—	25,4	8,0	—	8,9	—	42,3
5	Бучачський "	17,9	—	26,8	9,5	65,0	10,6	—	129,8
6	Вел.-Борківський "	—	—	24,3	8,8	—	9,2	—	42,3
7	Вел.-Глубочицький "	—	—	25,3	7,8	—	9,2	—	42,3
8	Вишневецький "	—	—	25,3	7,8	—	9,2	—	42,3
9	Грималівський "	—	—	21,9	11,2	—	9,2	—	42,3
10	Гусятинський "	—	—	25,5	4,9	—	11,9	—	42,3
11	Заліщицький "	—	—	25,0	8,1	—	9,2	—	42,3
12	Залозцівський "	—	—	25,3	7,8	—	9,2	—	42,3
13	Збаражський "	8,1	—	27,5	8,1	6,8	8,5	—	59,0
14	Зборівський "	9,9	—	24,0	9,1	—	9,2	6,8	59,0
15	Золотниківський "	—	—	23,6	9,5	—	9,2	—	42,3
16	Золотопотіцький "	—	—	28,9	6,8	—	6,6	—	42,3
17	Катербурзький "	—	—	23,9	9,2	—	9,2	—	42,3
18	Козлівський "	—	—	23,6	9,5	—	9,2	—	42,3
19	Козівський "	—	—	23,6	9,5	—	9,2	—	42,3
20	Копичинський "	9,9	—	23,7	9,4	—	9,2	—	52,2
21	Кременецький "	9,9	—	25,3	7,8	77,6	9,2	—	129,8
22	Ланівецький "	—	—	23,3	15,6	—	3,4	—	42,3
23	Мельницький "	—	—	25,3	7,8	—	9,2	—	42,3
24	Микулинецький "	—	—	25,3	7,8	—	9,2	—	42,3
25	Монастирський "	—	—	25,3	7,8	—	9,2	—	42,3
26	Новосільський "	—	—	25,3	7,8	—	9,2	—	42,3
27	Підволочиський "	—	—	17,9	15,2	—	9,2	—	42,3
28	Підгаєцький "	—	—	25,1	8,6	6,8	8,6	—	49,1
29	Почаївський "	—	—	25,0	8,1	—	9,2	—	42,3
30	Пробіжнянський "	—	—	25,3	7,8	—	9,2	—	42,3
31	Скала-Подільський "	—	—	24,5	9,4	—	8,4	—	42,3
32	Скалатський "	9,9	—	30,9	4,5	5,1	8,4	—	59,0
33	Струсівський "	—	—	27,5	7,3	—	7,5	—	42,3
34	Трембовлянський "	7,5	—	27,8	9,2	17,9	9,7	—	72,1
35	Тлустенський "	—	—	30,3	7,8	—	9,3	—	47,4
36	Устезелівський "	—	—	25,3	7,8	—	9,3	—	42,4
37	Чортківський "	9,9	—	26,3	9,1	—	7,0	—	52,3
38	Шумський "	—	—	25,3	7,9	—	9,2	—	42,4
	Разом по районах	102,8	—	960,5	325,7	312,2	339,1	29,0	2069,3
	Облбюджет	41,0	45,0	—	—	102,6	—	459,8	648,4
	Всього по області	143,8	45,0	960,5	325,7	450,1	339,1	523,8	2788,0

Таблиця 4

Позалімітні капітальні вкладання по благоустр. міст та райцентрів Тернопільської області на 1940 р. (в тис. крб.)						
Ч. п.	Назва районів	Зелене господарство	Гідротехніка та мости	Благоустр. райсільцентрів і роб. селищ	Обладнання лазень та інші заходи	Всього
1	м. Тернопіль	30,0	250,0	—	40,4	320,4
2	м. Кременець	15,0	105,0	—	29,4	149,4
	Разом міськради . .	45,0	355,0	—	69,8	469,8
1	Бережанський район . .	—	35,0	—	97,6	132,6
2	Білобожницький " . .	—	—	40,0	—	40,0
3	Борщівський " . .	—	20,0	—	6,0	26,0
4	Будзанівський " . .	—	—	24,0	—	24,0
5	Бучачський " . .	—	30,0	—	17,1	47,1
6	Вел.-Борківський " . .	—	—	39,0	—	39,0
7	Вел.-Глубочицький " . .	—	—	38,5	—	38,5
8	Вишневещький " . .	—	—	28,0	—	28,0
9	Грималівський " . .	—	—	25,0	—	25,0
10	Гусятинський " . .	—	—	39,0	—	39,0
11	Заліщицький " . .	—	25,0	—	13,0	38,0
12	Залозцівський " . .	—	—	27,0	—	27,0
13	Збаражський " . .	—	20,0	—	17,6	37,6
14	Зборівський " . .	—	15,0	—	11,0	26,0
15	Золотниківський " . .	—	—	31,5	—	31,5
16	Золотопотіцький " . .	—	—	34,5	—	34,5
17	Катербургський " . .	—	—	26,5	—	26,5
18	Козлівський " . .	—	—	31,5	—	31,5
19	Козівський " . .	—	—	38,0	—	38,0
20	Копичинський " . .	—	15,0	—	22,6	37,6
21	Кременецький " . .	—	—	—	—	—
22	Ланівецький " . .	—	—	39,0	—	39,0
23	Мельницький " . .	—	—	23,5	—	23,5
24	Микулинецький " . .	—	—	27,0	—	27,0
25	Монастирський " . .	—	15,0	—	1,0	16,0
26	Новосільський " . .	—	—	37,0	—	37,0
27	Підволочиський " . .	—	—	32,5	—	32,5
28	Підгаєцький " . .	—	15,0	—	16,0	31,0
29	Почаївський " . .	—	—	26,5	—	26,5
30	Пробіжнянський " . .	—	—	34,0	—	34,0
31	Скала-Подільський " . .	—	—	36,0	—	36,0
32	Скалатський " . .	—	15,0	—	17,6	32,6
33	Струсівський " . .	—	—	25,0	—	25,0
34	Трембвланський " . .	—	10,0	—	17,6	27,6
35	Тлустенський " . .	—	—	29,5	—	29,5
36	Устзенівський " . .	—	—	25,0	—	25,0
37	Чортківський " . .	—	45,0	—	17,6	62,6
38	Шумський " . .	—	—	24,5	—	24,5
	Разом по районах . .	—	260,0	782,0	254,7	1296,7
	Всього по області . .	45,0	615,0	782,0	324,5	1766,5

Таблиця 5

Мережа дитячих садків на 1940 рік									
Ч. п.	Назва районів	Мережа дитсадків				Кількість дітей			
		місто		село		місто		село	
		на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.
1	м Тарнопіль	3	3	—	—	215	250	—	—
2	м. Кременець	2	2	—	—	193	125	—	—
	Разом Міськради	5	5	—	—	408	375	—	—
1	Бережанський район	2	2	—	—	110	125	—	—
2	Білобожницький "	—	—	—	—	—	—	—	—
3	Борщівський "	1	1	—	—	43	50	—	—
4	Будзанівський "	—	—	—	—	—	—	—	—
5	Бучачський "	—	1	—	—	—	50	—	—
6	Вел.-Борківський "	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Вел.-Глубочицький "	—	—	—	—	—	—	—	—
8	Вишневецький "	—	1	—	—	—	50	—	—
9	Грималівський "	—	1	—	—	—	50	—	—
10	Гусятинський "	1	1	—	—	25	50	—	—
11	Залщицький "	1	1	—	—	50	50	—	—
12	Залозцівський "	—	1	—	—	—	50	—	—
13	Збаражський "	1	1	—	—	50	50	—	—
14	Зборівський "	—	1	—	—	—	50	—	—
15	Золотниківський "	—	—	—	—	—	—	—	—
16	Золотопотіцький "	—	1	—	—	—	50	—	—
17	Катербургський "	—	1	—	—	—	50	—	—
18	Козлівський "	—	—	1	1	—	—	30	30
19	Козівський "	—	—	—	—	—	—	—	—
20	Копичинський "	1	1	—	1	50	50	—	25
21	Кременецький "	—	1	—	—	—	50	—	—
22	Ланівецький "	—	—	—	—	—	—	—	—
23	Мельницький "	—	1	—	—	—	30	—	—
24	Микулинецький "	—	—	1	1	—	—	35	50
25	Монастирський "	1	1	—	—	100	50	—	—
26	Новосільський "	—	—	—	—	—	—	—	—
27	Підволочиський "	1	1	—	—	50	50	—	—
28	Підгаєцький "	1	1	—	—	30	76	—	—
29	Почаївський "	—	—	—	1	—	—	—	30
30	Пробіжнянський "	—	—	—	—	—	—	—	—
31	Скала-Подільський "	—	1	—	—	—	50	—	—
32	Скалатський "	1	1	—	—	50	50	—	—
33	Струсівський "	—	—	—	—	—	—	—	—
34	Трембовлянський "	—	1	—	—	—	75	—	—
35	Тлустенський "	—	1	—	—	—	50	—	—
36	Устзelenівський "	—	—	—	—	—	—	—	—
37	Чортківський "	—	1	—	—	—	86	—	—
38	Шумський "	—	—	—	1	—	—	—	30
	Разом по районах	11	24	2	5	558	1292	65	165
	Облбюджет	—	6	—	—	—	150	—	—
	Всього по області	16	35	2	5	966	1817	65	165

Таблиця 6

Мережа початкових, неповносередніх та середніх шкіл на 1940 рік

Ч. п.	Назва районів	Місто			Село			Разом			Всього шкіл	
		Початкові школи	Неповно-середні школи	Середні школи	Початкові школи	Неповно-середні школи	Середні школи	Початкові школи	Неповно-середні школи	Середні школи	На 1/1 1940 р.	На 1/1 1941 р.
1	м. Тернопіль	1	2	5	—	—	—	1	2	5	8	8
2	м. Кременець	1	4	4	—	—	—	1	4	4	8	8
	Разом Міськради	2	6	9	—	—	—	2	6	9	16	17
1	Бережанський район	—	4	1	37	19	—	37	23	1	60	61
2	Білобожницький "	—	—	—	14	13	—	14	13	—	27	27
3	Борщівський "	—	2	1	14	10	—	14	12	1	27	27
4	Будзанівський "	—	2	—	10	8	—	10	10	—	19	20
5	Бучачський "	1	1	2	23	14	2	24	15	4	43	43
6	Вел.-Борківський "	—	—	—	21	8	—	21	8	—	29	29
7	Вел.-Глубочицьк. "	—	—	—	19	9	—	19	9	—	28	28
8	Вишневецький "	—	—	—	23	11	1	23	11	1	28	35
9	Гримелівський "	—	2	1	18	11	—	18	13	1	30	32
10	Гусятинський "	—	—	1	11	9	—	11	9	1	18	21
11	Залщицький "	—	1	2	17	13	—	17	14	2	33	33
12	Залозцівський "	—	1	—	25	10	—	25	11	—	36	36
13	Збаражський "	—	1	1	31	11	—	31	12	1	44	44
14	Зборівський "	—	2	1	36	10	—	36	12	1	49	49
15	Золотниківський "	—	—	1	23	8	—	23	8	1	32	32
16	Золотопотіцький "	—	—	—	22	5	2	22	5	2	29	29
17	Катербургський "	—	1	—	18	13	1	18	14	1	31	33
18	Козлівський "	—	1	—	8	10	—	8	11	—	19	19
19	Козівський "	—	3	—	31	9	—	31	12	—	43	43
20	Копичинський "	—	2	1	10	8	1	10	10	2	22	22
21	Кременецький "	—	—	—	14	8	—	14	8	—	22	22
22	Ланівецький "	—	1	—	24	9	—	24	10	—	34	34
23	Мельницький "	—	—	—	10	11	—	10	11	—	21	21
24	Микулинецький "	—	—	2	13	7	—	13	7	2	22	22
25	Монастирський "	1	—	2	16	8	2	17	8	4	29	29
26	Новосільський "	—	—	—	25	9	—	25	9	—	34	34
27	Підволочиський "	—	1	1	14	6	—	14	7	1	22	22
28	Підгасцький "	—	—	1	24	14	—	24	14	1	39	39
29	Почаївський "	—	2	—	14	12	—	14	14	—	28	28
30	Пробіжнянський "	—	1	—	10	6	—	10	7	—	17	17
31	Скала-Подільськ. "	—	2	—	13	7	—	13	9	—	22	22
32	Скалатський "	—	2	1	11	9	—	11	11	1	23	23
33	Струсівський "	—	1	—	9	9	—	9	10	—	19	19
34	Трембовлянський "	—	1	2	16	7	—	16	8	2	26	26
35	Тлустенський "	—	2	—	16	11	—	16	13	—	29	29
36	Устзеленівський "	—	—	1	32	3	—	32	3	1	32	36
37	Чортківський "	2	2	3	23	9	—	25	11	3	39	39
38	Шумський "	—	2	—	32	10	—	32	12	—	38	44
	Разом по районах	4	40	25	727	364	9	731	404	34	1143	1169
	Всього по області	6	46	34	727	364	9	733	410	43	1159	1186

Таблиця 7

Ч. п		Рух класів-комплектів та учнів по початкових школах на 1940 р.											
		Місто						Село					
		класів		комплект.		учнів		класів		комплект.		учнів	
		на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.
1	м. Тарнопіль	4	4	3	3	78	80	—	—	—	—	—	—
2	м. Кременець	—	3	—	3	—	126	—	—	—	—	—	—
	Разом Міськради	4	7	3	6	78	206	—	—	—	—	—	—
1	Бережанський район	—	—	—	—	—	—	159	147	110	98	3791	2619
2	Білобожницький "	—	—	—	—	—	—	53	54	38	40	1140	1261
3	Борщівський "	—	—	—	—	—	—	73	50	45	45	1620	1575
4	Будзанівський "	—	—	—	—	—	—	36	36	26	26	858	962
5	Бучачський "	2	3	2	3	51	78	73	108	64	102	2304	3988
6	Вел.-Борківський "	—	—	—	—	—	—	89	83	66	63	1967	1827
7	Вел.-Глубочицький "	—	—	—	—	—	—	82	80	53	61	1484	1596
8	Вишневецький "	—	—	—	—	—	—	61	83	58	78	1548	2401
9	Грималівський "	—	—	—	—	—	—	68	72	43	47	1240	1367
10	Гусятинський "	—	—	—	—	—	—	34	44	29	34	928	1078
11	Залщицький "	—	—	—	—	—	—	69	68	45	44	852	1471
12	Залозцівський "	—	—	—	—	—	—	105	100	67	82	2902	2852
13	Збаражський "	—	—	—	—	—	—	101	124	65	80	1507	1830
14	Зборівський "	—	—	—	—	—	—	131	143	85	102	2382	2560
15	Золотниківський "	—	—	—	—	—	—	87	88	67	71	2148	2041
16	Золотопотіцький "	—	—	—	—	—	—	85	86	85	85	3029	2666
17	Катербургський "	—	—	—	—	—	—	65	79	52	75	2321	1888
18	Козлівський "	—	—	—	—	—	—	31	34	23	34	746	839
19	Козівський "	—	—	—	—	—	—	129	132	82	110	2825	3202
20	Копичинський "	—	—	—	—	—	—	43	38	30	26	907	889
21	Кременецький "	—	—	—	—	—	—	53	59	38	49	1214	1514
22	Ланівецький "	—	—	—	—	—	—	104	104	68	90	2312	2616
23	Мельницький "	—	—	—	—	—	—	33	44	29	38	986	1406
24	Микулинський "	—	—	—	—	—	—	51	50	51	50	1376	1374
25	Монастирський "	4	5	4	5	158	171	51	58	41	49	1734	1793
26	Новосільський "	—	—	—	—	—	—	88	101	73	72	2012	2096
27	Підволочиський "	—	—	—	—	—	—	57	54	40	40	1272	1194
28	Підгвецький "	—	—	—	—	—	—	102	102	72	82	2379	2236
29	Почаївський "	—	—	—	—	—	—	47	66	37	58	432	448
30	Пробіжнянський "	—	—	—	—	—	—	44	40	32	32	901	976
31	Скала-Подільський "	—	—	—	—	—	—	52	50	30	30	798	836
32	Скалатський "	—	—	—	—	—	—	47	46	30	32	931	923
33	Струсівський "	—	—	—	—	—	—	37	38	29	28	813	980
34	Трембвланський "	—	—	—	—	—	—	62	61	40	52	1157	1277
35	Тлустенський "	—	—	—	—	—	—	64	64	50	50	1511	1511
36	Устзеленівський "	—	—	—	—	—	—	90	144	87	137	3202	4995
37	Чортківський "	9	8	8	8	217	207	96	98	78	80	2353	2692
38	Шумський "	—	—	—	—	—	—	114	115	100	100	2643	2830
	Разом по районах	15	16	14	16	426	456	2766	2943	2058	2372	64525	70609
	Всього по області	19	23	17	22	504	662	2766	2943	2058	2372	64525	70609

Таблиця 8

**Рух класів та учнів по міських середніх школах
на 1940 р.**

Ч. п.	Назва районів	по I—IV клас.				по V—VII клас.				по VIII—X клас.			
		класів		учнів		класів		учнів		класів		учнів	
		на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.
1	м. Тарнопіль	50	50	1847	1997	55	52	1731	1931	25	25	663	830
2	м. Кременець	29	24	930	848	39	38	1337	1333	11	15	293	488
	Разом Міськради	79	74	2777	2845	94	90	3068	3264	36	40	956	1318
1	Бережанський район	4	4	146	143	19	22	570	702	9	10	290	356
2	Білобожницький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	Борщівський "	5	4	166	180	6	6	267	265	3	3	86	109
4	Будзанівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	Бучачський "	15	13	525	495	19	21	722	779	6	9	211	355
6	Вел-Борківський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Вел-Глубочицький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	Вишневецький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	Грималівський "	5	4	127	107	6	4	231	148	—	3	—	110
10	Гусятинський "	9	8	293	243	7	7	267	298	1	2	13	32
11	Заліщицький "	10	8	371	284	9	9	298	329	5	6	130	180
12	Залозцівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	Збаражський "	6	4	193	158	8	9	302	337	3	3	89	106
14	Зборівський "	9	5	289	178	6	12	211	435	—	1	—	45
15	Золотниківський "	9	8	298	290	6	6	171	185	—	2	—	58
16	Золотопотіцький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	Катербурзький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	Козлівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	Козівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20	Копичинський "	10	9	338	311	8	10	225	283	1	2	16	52
21	Кременецький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
22	Ланівецький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
23	Мельницький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24	Микулинецький "	11	9	342	301	8	7	242	240	—	3	—	93
25	Монастирський "	19	17	722	646	10	14	416	644	—	2	—	68
26	Новосільський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27	Підволочиський "	8	7	254	220	10	13	441	528	2	3	24	55
28	Підгаєцький "	22	22	1058	905	16	17	651	670	1	6	33	225
29	Почаївський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30	Пробіжнянський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
31	Скала-Подільський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
32	Скалатський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
33	Струсівський "	6	5	225	219	13	13	481	480	2	3	55	60
34	Трембовлянський "	11	10	450	390	11	12	462	423	5	7	183	216
35	Тлустенський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
36	Устзенівський "	7	8	346	350	3	4	105	140	—	2	—	50
37	Чортківський "	24	25	854	870	30	28	1129	1149	13	18	420	555
38	Шумський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Разом по районах	190	170	6997	6290	195	214	7191	8035	51	85	1550	2725
	Всього по області	269	244	9774	9135	289	304	10259	11299	87	125	2506	4043

Таблиця 9

		Рух класів-комплектів та учнів							
		М І С Т О							
		по I—IV класах				по V—VII			
ч. п.	Назва районів	класів		комплектів		учнів		класів	
		на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.
		1	м. Тарнопіль	33	36	33	36	1308	1395
2	м. Кременець	29	23	29	23	1129	868	12	19
	Разом Міськради	62	59	62	59	2437	2263	16	29
1	Бережанський район	39	30	39	30	1480	1036	11	19
2	Білобожницький "	—	—	—	—	—	—	—	—
3	Борщівський "	15	12	15	12	489	481	6	6
4	Будзнівський "	15	12	15	12	526	420	3	6
5	Бучачський "	10	10	10	10	370	401	4	6
6	Вел.-Борківський "	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Вел.-Глубочицький "	—	—	—	—	—	—	—	—
8	Вишневецький "	—	—	—	—	—	—	—	—
9	Грималівський "	10	9	10	9	427	350	2	4
10	Гусятинський "	—	—	—	—	—	—	—	—
11	Заліщицький "	9	7	9	7	320	253	3	5
12	Залозцівський "	13	12	13	12	495	393	6	10
13	Збаражський "	17	14	17	14	473	524	5	8
14	Зборівський "	11	9	11	9	357	275	6	8
15	Золотниківський "	—	—	—	—	—	—	—	—
16	Золотопотіцький "	—	—	—	—	—	—	—	—
17	Катербургський "	6	5	6	5	206	166	2	4
18	Козлівський "	11	10	11	10	464	393	3	6
19	Козівський "	25	29	25	29	825	996	5	10
20	Копичинський "	15	12	15	12	546	391	6	8
21	Кременецький "	—	—	—	—	—	—	—	—
22	Ланівецький "	12	13	12	13	401	363	4	7
23	Мельницький "	—	—	—	—	—	—	—	—
24	Микулинський "	—	—	—	—	—	—	—	—
25	Монастирський "	—	—	—	—	—	—	—	—
26	Новосільський "	—	—	—	—	—	—	—	—
27	Підволочиський "	5	4	5	4	156	121	1	2
28	Підгаєцький "	—	—	—	—	—	—	—	—
29	Почаївський "	15	15	15	15	481	426	8	13
30	Пробіжнянський "	8	8	8	8	370	303	3	7
31	Скала-Подільський "	15	13	15	13	454	376	6	8
32	Скалатський "	16	13	16	13	537	415	3	7
33	Струсівський "	6	8	6	8	332	284	4	6
34	Трембовлянський "	7	5	7	5	253	190	3	5
35	Тлустенський "	16	12	16	12	591	392	6	11
36	Устезелівський "	—	—	—	—	—	—	—	—
37	Чортківський "	16	12	16	12	594	594	6	10
38	Шумський "	21	16	21	16	729	564	6	12
	Разом по районах	333	290	333	290	11876	10107	112	188
	Всього по області	395	349	395	349	14313	12370	128	217

Продовження табл. 9

неповних середніх шкіл на 1940 рік													
класах		С Е Л О											
учнів		по I—IV класах				по V—VII класах							
		класів		комплектів		учнів		класів		учнів			
на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.
141	225	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
394	671	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
535	896	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
397	697	97	102	91	102	2408	3173	14	36	368	895	—	—
—	—	71	60	71	60	2860	2455	16	30	448	932	—	—
158	260	33	56	33	56	2076	2132	7	19	225	625	—	—
126	216	53	59	53	59	1877	2045	11	22	320	727	—	—
180	245	80	115	80	115	3100	4975	19	44	594	1739	—	—
—	—	42	36	42	36	1655	1313	5	13	135	414	—	—
—	—	46	45	41	45	1520	1400	6	17	216	491	—	—
—	—	60	63	58	62	1993	2263	9	19	355	462	—	—
45	118	55	48	48	48	1785	1538	6	17	194	494	—	—
—	—	49	42	49	42	1917	1621	10	19	299	675	—	—
116	183	64	53	58	53	2194	2116	11	23	338	802	—	—
194	347	70	70	65	52	2888	1941	8	18	238	589	—	—
180	278	49	60	49	60	1433	1670	6	21	101	584	—	—
164	220	56	49	52	47	1753	1499	6	18	193	526	—	—
—	—	39	35	39	35	1491	1357	9	22	291	655	—	—
—	—	37	29	30	29	1382	1156	10	8	332	243	—	—
52	124	81	66	81	66	1916	2057	12	26	352	839	—	—
92	203	59	57	57	57	2388	1998	13	27	507	811	—	—
178	342	54	54	54	54	2463	2153	10	22	305	685	—	—
153	243	41	51	41	51	1776	1632	4	13	150	405	—	—
—	—	44	49	42	46	1561	1596	6	14	150	365	—	—
157	278	59	61	55	61	2265	1966	16	34	597	1067	—	—
—	—	54	51	54	51	1943	1887	26	35	885	918	—	—
—	—	40	44	40	44	1541	1758	8	19	239	650	—	—
—	—	33	26	33	26	1288	1066	7	15	292	649	—	—
—	—	38	42	35	38	1197	1272	7	17	211	526	—	—
24	59	40	33	40	33	1408	1188	7	16	163	490	—	—
—	—	84	71	84	71	3621	2814	14	42	582	1096	—	—
343	442	80	99	66	85	2178	2550	10	23	320	529	—	—
154	242	45	54	45	34	1320	1175	6	14	252	495	—	—
240	292	49	43	48	42	1802	1674	8	17	273	529	—	—
92	213	47	48	45	48	1863	1610	11	21	329	598	—	—
168	255	51	47	48	45	1905	1694	7	17	243	541	—	—
115	170	37	37	37	37	1467	1320	7	14	185	402	—	—
183	352	54	49	54	49	2025	1693	7	18	140	488	—	—
—	—	13	30	13	30	521	1255	3	7	105	245	—	—
236	236	60	62	60	62	2248	2548	13	24	355	505	—	—
207	409	46	48	46	48	1507	1507	6	16	142	438	—	—
3954	6424	2010	2024	1937	1979	72538	71067	361	797	11424	24124	—	—
4489	7320	2010	2024	1937	1979	72538	71067	361	797	11424	24124	—	—

Таблиця 10

**Рух класів та учнів по сільських середніх школах
на 1940 рік.**

Ч. п.	Назва районів	по I-IV класах				по V-VII класах				по VIII-X класах			
		класів		учнів		класів		учнів		класів		учнів	
		на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.	на 1/1 1940 р.	на 1/1 1941 р.
1	м. Тарнопіль	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	м. Кременець	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Разом Міськради	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	Бережанський район	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	Білобожницький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	Борщівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	Будзанівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	Бучачський "	20	22	730	980	8	13	280	547	—	2	—	69
6	Вел.-Борківський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Вел.-Глубочицьк. "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	Вишневецький "	10	8	400	320	6	8	240	330	—	1	—	22
9	Грималівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	Гусятинський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	Заліщицький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Залозцівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	Збаражський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Зборівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15	Золотниківський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	Золотопотіцький "	20	20	714	714	9	9	329	329	—	2	—	39
17	Катербургський "	5	4	174	139	1	4	32	108	—	1	—	28
18	Козлівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	Козівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20	Копичинський "	15	17	495	551	6	7	208	266	—	3	—	105
21	Кременецький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
22	Ланівецький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
23	Мельницький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24	Микулинецький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
25	Монастириський "	11	16	429	576	6	8	228	324	—	2	—	80
26	Новосільський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27	Підволочиський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
28	Підгаєцький "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
29	Почаївський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30	Пробіжнянський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
31	Скала-Подільськ. "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
32	Скалатський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
33	Струсівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
34	Трембовлянський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
35	Тлустенський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
36	Устзенівський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
37	Чортківський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
38	Шумський "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Разом по районах	81	87	2942	3280	36	49	1317	1904	—	11	—	343
	Всього по області	81	87	2942	3280	36	49	1317	1904	—	11	—	343

Таблиця 11

**Мережа політосвітніх закладів та бібліотек на 1940 рік
(станом на 1/І 1941 року)**

Ч. п.	Назва районів	Політосвітні установи			Бібліотеки	
		Будинки культури	Районні клуби	Сільські клуби	Бібліотеки масові міські та районні	Сільські бібліотеки
1	м. Тарнопіль	—	—	—	—	—
2	м. Кременець	1	—	—	2*)	—
	Разом Міськради	1	—	—	2	—
1	Бережанський район	1	—	23	1	1
2	Білобожницький "	—	1	15	1	2
3	Борщівський "	1	—	15	1	1
4	Будзанівський "	1	—	12	1	1
5	Бучачський "	1	—	13	1	—
6	Вел-Борківський "	—	1	13	1	1
7	Вел-Глубочицький "	—	1	13	1	1
8	Вишневецький "	1	—	18	1	1
9	Грималівський "	—	1	14	1	—
10	Гусятинський "	—	1	12	1	1
11	Заліщицький "	1	—	15	1	—
12	Залозцівський "	1	—	15	1	1
13	Збаражський "	1	—	20	1	1
14	Зборівський "	1	—	15	1	1
15	Золотниківський "	—	1	18	1	1
16	Золотопотіцький "	—	1	15	1	—
17	Катербургський "	—	1	22	1	2
18	Козлівський "	—	1	14	1	1
19	Козівський "	—	1	17	1	1
20	Копичинський "	1	—	17	1	1
21	Кременецький "	—	1	15	1	—
22	Ланівецький "	1	—	21	1	2
23	Мельницький "	1	—	14	1	—
24	Микулинецький "	1	—	18	1	1
25	Монастирський "	1	—	17	1	—
26	Новосільський "	—	1	15	1	1
27	Підволочиський "	1	—	18	1	—
28	Підгаєцький "	1	—	19	1	1
29	Почаївський "	—	1	21	1	—
30	Пробіжнянський "	1	—	10	1	1
31	Скала-Подільськ. "	—	1	10	1	—
32	Скалатський "	1	—	13	1	—
33	Струсівський "	—	1	12	1	1
34	Трембовлянський "	1	—	16	1	1
35	Тлустенський "	—	1	15	1	—
36	Устзенівський "	—	1	11	1	1
37	Чортківський "	1	—	20	2*)	1
38	Шумський "	—	1	18	1	2
	Разом по районах	20	18	599	39	30
	Облбюджет	1	—	—	2*)	—
	Всього по області	22	18	599	43	30

*) З них одна бібліотека для дітей.

Таблиця 12

Титульний список сільського шкільного будів						
Ч. п.	Назва району та місце знаходження об'єкту				Яка школа	Рік початку будівництва
1	Бережанський	р-н	—	Нараївська	ПШ	1938
2	Білобожницький	"	—	Криволуцька	ПШ	1938
3	"	"	—	Чернашенська	ПШ	1939
4	Борщівський	"	—	Шершенівська	НСШ	1938
5	"	"	—	Вовківська	НСШ	1938
6	Бучачський	"	—	Білявинська	НСШ	1936
7	Вишневецький	"	—	Катюжинська	ПШ	1937
8	"	"	—	Кунинець - великий	ПШ	1937
9	"	"	—	Чайчинська	ПШ	1938
10	"	"	—	м. Колодно	СШ	1938
11	Гусятинський	"	—	Суходільська	НСШ	1938
12	"	"	—	Городинська	НСШ	1938
13	Грималівський	"	—	Коліголівська	НСШ	1924
14	"	"	—	Дубківська	ПШ	1938
15	Залозцівський	"	—	Оліївська	НСШ	1938
16	Золотниківський	"	—	Гниловодівська	ПШ	1938
17	"	"	—	Беневезьська	НСШ	1938
18	Збаражський	"	—	Лубянки-Виші	НСШ	1938
19	Копичинецький	"	—	Верховецька	ПШ	1938
20	"	"	—	Карашинська	ПШ	1938
21	Козівський	"	—	Хоробривська	ПШ	1937
22	"	"	—	В. Плавуча	НСШ	1937
23	"	"	—	Теофіпілька	ПШ	1938
24	Кременецький	"	—	Сапанівська	НСШ	1938
25	"	"	—	Дунаївська	СШ	1938
26	Ланівецький	"	—	м. Ванжулів	СШ	1938
27	Монастирський	"	—	Григоровська	ПШ	1939
28	"	"	—	Ізабелівська	ПШ	1938
29	"	"	—	Вічільчанська	ПШ	1938
30	Мельницький	"	—	Іване - Пусте	ПШ	1938
31	Микулинецький	"	—	Буцневівська	НСШ	1938
32	"	"	—	Юзефівська	НСШ	1939
33	Підгаєцький	"	—	Яблонівська	ПШ	1938
34	"	"	—	Угринівська	ПШ	1938
35	Пробіжнянський	"	—	Сокиринська	ПШ	1938
36	Підволочиський	"	—	Богданівська	НСШ	1937
37	"	"	—	Супранівська	ПШ	1939
38	Струсівський	"	—	Різдвянівська	ПШ	1938
39	Скалатський	"	—	Скалатська	СШ	1939
40	"	"	—	Колодіївська	НСШ	1939
41	"	"	—	Хмелісівська	НСШ	1938
42	Теребовельський	"	—	Митницька	ПШ	1937
43	Уст-Зеленський	"	—	Лазарівська	ПШ	1938
44	Шумський	"	—	Жолотківська	НСШ	1938
45	"	"	—	Забарівська	ПШ	1938
46	Скала-Подільський	р-н	—	Ланівці	НСШ	1938
47	"	"	—	Цигани	НСШ	1938
48	Складання кошторисів, планів та технічний нагляд ОблВНО				Разом	

Продовження табл. 12

вництва по Тарнопільській області на 1940 рік				
(в тис. крб.)				
Потужність		% технічної готовності за станом на 1/1 1940 р.	С б'єм робіт в тис. крб. на 1940 р.	Строк ввода в дію
кбм.	учнівських місць			
1940	80	78	28,0	Липень 1940 р.
1380	160	65	30,0	" "
1400	160	55	38,0	" "
1884	120	70	19,0	" "
3100	160	40	60,0	" "
1330	80	80	20,0	" "
900	160	95	4,0	" "
1050	100	85	8,4	" "
885	160	90	14,3	" "
7800	480	60	80,0	" "
2490	160	80	38,0	" "
7800	320	70	110,0	" "
3080	240	70	60,0	" "
680	80	60	24,0	" "
3740	280	45	71,8	" "
1000	120	70	28,0	" "
3700	320	70	60,0	" "
1420	80	70	30,0	" "
2380	200	70	55,0	" "
1860	80	85	17,0	" "
2280	160	87	20,0	" "
4000	240	30	15,0	Встановлюється дах для збереження дерев'яної конструкції
1900	120	60	31,0	Липень 1940 р.
3050	280	90	25,0	" "
5930	400	70	100,0	" "
6200	400	70	50,0	" "
2500	160	45	55,0	" "
1880	120	90	14,2	" "
1200	60	70	26,0	" "
3880	240	40	50,0	" "
2880	280	85	25,0	" "
1920	160	30	81,0	" "
960	80	70	20,0	" "
1007	160	70	18,0	" "
1600	80	70	25,0	" "
3900	200	80	32,0	" "
1960	120	80	27,0	" "
1100	120	60	33,0	" "
5375	480	71	90,0	" "
2800	240	80	30,0	" "
3500	240	90	20,0	" "
1080	80	60	28,0	" "
1620	80	70	31,0	" "
3200	160	75	49,0	" "
2400	80	80	26,3	" "
2400	240	75	30,0	" "
2800	200	70	30,0	" "
			35,0	
			1810,0	

Таблиця 13

Мережа закладів освіти для дорослих (станом на 1/І 1941 року)					
Ч. п.	Назва районів	Неповно-середні школи для дорослих		Ліквідація неписьменності і малописьмен.	
		Кількість класів	Кількість учнів	Кількість неписьмени, що навчаються в школах	Кількість малописьмених, що навчаються в школах
1	м. Тарнопіль	6	210	67	78
2	м. Кременець	6	255	310	100
	Разом Міськради	12	465	377	178
1	Бережанський район	4	140	573	160
2	Білобожницький "	—	—	210	33
3	Борщівський "	2	70	46	230
4	Будзанівський "	1	35	204	33
5	Бучачський "	—	—	430	63
6	Вел.-Борківський "	2	70	102	21
7	Вел.-Глубочицький "	3	105	153	21
8	Вишневецький "	—	—	800	19
9	Грималівський "	1	35	90	34
10	Гусятинський "	—	—	176	56
11	Заліщицький "	—	—	165	74
12	Залозцівський "	2	70	144	49
13	Збаражський "	2	70	303	98
14	Зборівський "	2	70	650	77
15	Золотниківський "	1	35	423	50
16	Золотопотіцький "	2	70	457	38
17	Катербурзький "	—	—	1075	225
18	Козлівський "	—	—	109	21
19	Козівський "	6	210	109	37
20	Копичинський "	2	70	101	89
21	Кременецький "	—	—	750	140
22	Ланівецький "	3	105	1000	480
23	Мельницький "	6	199	218	45
24	Микулинецький "	2	70	91	11
25	Монастирський "	1	35	377	104
26	Новосільський "	1	35	101	27
27	Підволочиський "	—	—	150	30
28	Підгаєцький "	3	105	293	65
29	Почаївський "	4	140	1197	253
30	Пробіжнянський "	2	70	114	40
31	Скала Подільський "	2	70	211	30
32	Скалатський "	3	105	392	29
33	Струсівський "	—	—	158	31
34	Трембовлянський "	1	35	496	27
35	Тлустенський "	1	35	164	51
36	Устзенівський "	—	—	282	45
37	Чортківський "	3	105	264	31
38	Шумський "	3	92	622	60
	Разом по районах	65	2251	13200	2927
	Всього по області	77	2716	13577	3105

Таблиця 14

Зведення витратів на мистецтво		
(в тис. крб.)		
§§	Назва витрат	План на 1940 р.
58	Театри	
	Дотація театрам	
	Міським театрам	
	Обласний драматичний театр ім. Франко .	580,0
	Р а з о м	580,0
59	Пересувні театри	
	1. Український робітничо-селянський театр .	104,0
	2. Єврейський " " " .	105,0
	Р а з о м	209,0
	На гастролі	106,0
	Р а з о м за § 58—59	895,0
60	Музикальні організації і заходи	
	Обласна філармонія	252,0
	Р а з о м за § 60 .	252,0
61	Заходи по мистецтву	
	1. Обласний будинок народної творчості . .	280,0
	2. Централізовані заходи	50,0
	Р а з о м за § 61 .	330,0
	Всього на мистецтво .	1477,0

Таблиця 15

Зведення видатків на охорону здоров'я на 1940 р.

№ 55 класифік. бюджетної	Одиниця виміру	М е р е ж а			Н о р м а (в крб.)		С у м а (в тис. крб.)	
		На 1/1 1940 р.	На 1/1 1941 р.	Середн. річна	Всього	В т. ч. зарплата	Всього	В т. ч. зарпл.
Лікарсько-профілактичні установи і заходи (крім туберкульозних та дитячих)								
1	Лікарні в містах і робітничих селищах	1093	1301	1203	5080	1913	6111,6	2303,9
2	Клінічні лікарні	—	—	—	—	—	—	—
3	Лікарні в сільських місцевостях	273	511	367,5	4266	1889	1565,8	694,4
9	Поліклініки, амбулаторії, диспансери, лікарські пункти в містах і робітн. селищах	136	153	148	12750	8985	1887,0	1329,8
10	Лікарські амбулаторії та поліклініки в сільських місцевостях	84	125,7	111	17005	11467	1887,6	1272,9
11	Шкіряно-венерологічні диспансери і венпункти в містах і робітничих селищах	4	15	9,7	15051	9556	146,0	92,7
13	Установи й заходи по боротьбі з трахомою	1	2	1,5	13066	8400	19,6	12,6
14	Лікарські заорупункти на підприємствах	—	4	2	12500	9650	25,0	19,3
15	Фельдшерські (сестринські) здоровпункти на підприємствах	—	—	—	—	—	—	—
16	Фельдшерські пункти	—	10	4	10220	6714	40,9	28,2
17	Фельдшерсько-акушерські пункти	—	50	20	7313	4180	147,3	84,2
19	Станції швидкої допомоги	4	40	19,7	10963	6556	208,0	129,1
20	Станції переливання крові	—	1/1	1/0,5	60,0/30,0	18,0/6,0	69,8	53,0
21	Інші лікувальні установи і види лікувальної допомоги	—	—	—	—	—	73,0	11,8
	В тому числі: а) Лікувальні бюро	—	—	—	—	—	104,9	7,4
	б) Спецлікування	—	—	—	—	—	29,9	7,4
	в) Протезування	—	—	—	—	—	40,0	—
		—	—	—	—	—	35,0	—
	Р А З О М	—	—	—	—	—	12286,5	6039,3

Таблиця 16

Видатки на соціальне забезпечення на 1940 рік												
(в тис. крб.)												
Ч. п.	Назва районів	Пенсії інвалідів імперіалістичної війни і їх родинам			Інші пенсії		Будинки інвалідів для дорослих		Будинки для дітей		Інші видатки на соціалзабезпечення	Разом на соціалзабезпечення
		Кількість інвал. на кінець року	Кількість родин на кінець року	Сума	Кількість пенсій на кінець року	Сума	Кількість інвал. на кінець року	Сума	Кількість дітей на кінець року	Сума		
1	м. Тарнопіль	100	50	40,9	7	3,6	100	274,0	50	195,0	—	513,5
2	м. Кременець	15	5	5,7	5	1,9	80	190,0	—	—	—	197,6
	Разом Міськради	115	55	46,6	12	5,5	180	464,0	50	195,0	—	711,1
1	Бережанський район	60	60	30,7	5	1,9	—	—	—	—	—	32,6
2	Білобожницький "	15	20	8,7	4	1,4	—	—	—	—	—	10,1
3	Борщівський "	15	20	8,7	5	1,5	—	—	—	—	—	10,2
4	Будзанівський "	12	10	5,7	4	1,3	—	—	—	—	—	7,0
5	Бучачський "	30	53	20,0	5	1,9	—	—	—	—	—	21,9
6	Вел.-Борківський "	20	5	7,9	4	0,7	—	—	—	—	—	8,6
7	Вел.-Глубочицький "	20	5	7,2	4	1,4	—	—	—	—	—	8,6
8	Вишневецький "	25	10	9,7	4	1,3	—	—	—	—	—	11,0
9	Грималівський "	10	15	6,1	4	1,3	—	—	—	—	—	7,4
10	Гусятинський "	15	25	9,6	4	1,3	—	—	—	—	—	10,9
11	Заліщицький "	15	25	9,6	5	1,5	—	—	—	—	—	11,1
12	Залозцівський "	15	35	11,6	4	1,3	—	—	—	—	—	12,9
13	Збаражський "	25	25	12,7	5	1,5	—	—	—	—	—	14,2
14	Зборівський "	25	38	15,3	5	1,5	—	—	—	—	—	16,8
15	Золотниківський "	50	27	20,9	4	1,4	—	—	—	—	—	22,3
16	Золотопотіцький "	25	35	14,7	4	1,3	—	—	—	—	—	16,0
17	Катербургський "	25	10	9,7	4	1,3	—	—	—	—	—	10,0
18	Козлівський "	15	5	5,6	4	1,3	—	—	—	—	—	6,9
19	Козівський "	30	25	14,3	4	1,3	—	—	—	—	—	15,6
20	Копичинський "	32	50	20,0	5	1,5	—	—	—	—	—	21,5
21	Кременецький "	15	5	5,7	4	1,3	—	—	—	—	—	7,0
22	Ланівецький "	25	10	9,7	4	1,3	—	—	—	—	—	11,0
23	Мельницький "	12	25	8,7	4	1,3	—	—	—	—	—	10,0
24	Микулинецький "	15	5	5,6	4	1,4	—	—	—	—	—	7,0
25	Монастирський "	15	15	7,6	4	1,4	—	—	—	—	—	9,0
26	Новосільський "	10	15	6,1	4	1,4	—	—	—	—	—	7,5
27	Підволочиський "	10	25	8,1	4	1,3	—	—	—	—	—	9,4
28	Підгаєцький "	88	80	43,3	5	1,6	—	—	—	—	—	44,9
29	Почаївський "	25	10	9,7	4	1,3	—	—	—	—	—	11,0
30	Пробіжнянський "	12	15	6,7	4	1,3	—	—	—	—	—	8,0
31	Скала-Подільський "	10	15	6,1	4	1,3	—	—	—	—	—	7,4
32	Скалатський "	10	25	8,1	5	1,5	—	—	—	—	—	9,6
33	Струсівський "	12	10	5,7	4	1,3	—	—	—	—	—	7,0
34	Трембовлянський "	15	20	8,6	5	1,6	—	—	—	—	—	10,2
35	Тлустенський "	12	10	5,7	4	1,3	—	—	—	—	—	7,0
36	Устзенівський "	25	35	14,7	4	1,3	—	—	—	—	—	16,0
37	Чортківський "	30	27	14,7	5	1,6	—	—	—	—	—	16,3
38	Шумський "	15	5	5,6	4	1,4	—	—	—	—	—	7,0
	Разом по районах	835	850	429,1	163	52,8	—	—	—	—	—	482,0
	Облбюджет	—	—	—	26	21,0	296	690,0	—	—	140,0	851,0
	Всього по області	950	905	475,7	201	79,3	476	1154,0	50	195,0	140,0	2044,0

Таблиця 17

Зведення видатків на управління по місцевих бюджетах на 1940 рік
(в тис. крб.)

№	Назва установ та заходів	1940 рік		
		Штат	Сума видатків	В тому числі зарплата з нарах.
1	Облвиконком	404	3374,6	1896,2
2	Райвиконкоми	1565	9965,8	5622,6
3	Тарнопільська міськрада	114	674,6	440,5
4	Кременецька міськрада	57	319,5	198,8
5	Інші міськради	133	563,5	397,6
6	Селищні ради	100	277,4	207,2
7	Сільські ради	1837	6408,1	4640,3
8	ЗАГС-и	45	250,0	125,3
9	Господарські видатки	—	3744,0	—
10	Соцпобутові видатки	—	196,0	—
11	Придбання автомашин	—	530,0	—
12	Проведення революційних свят	—	25,0	—
13	Позалімітні капіталовкладання	—	380,5	—
	Разом видатків	4255	26709,0	13528,5

Таблиця 18

Видатки на управління Обласного Виконавчого Комітету по бюджету на 1940 р.

(В тис. крб.)

Ч. п.	Назва установи	Штат	Зарплата	Нерахування на зарплату	Інші видатки	Разом видатків
1	Облмісцевпром	17	80,3	3,7	43,6	127,6
2	Облхарчпром	18	85,3	4,0	43,9	133,2
3	Облземвідділ	76	342,3	16,0	249,2	607,5
4	Облкомунгосп	18	84,3	4,3	53,5	142,1
5	Облжитлоуправління	8	40,0	2,0	28,5	70,5
6	Облторгвідділ	28	124,6	5,8	59,5	189,9
7	Облнаросвіта	33	161,0	9,8	92,4	263,2
8	Облархівуправління	5	24,5	1,2	17,2	42,9
9	Облвідділ мистецтв	7	33,0	1,3	19,0	53,3
10	Облрадіокомітет	6	26,1	1,0	17,8	44,9
11	Відділ кінофікації	—	28,7	1,3	10,5	40,5
12	Облздороввідділ	31	139,9	8,6	86,1	234,6
13	Облкомітетфізкультури	8	36,4	1,7	18,5	56,6
14	Облсоцзабез	12	54,8	2,5	27,5	84,8
15	Облвиконком	61	262,4	12,2	539,7	814,3
16	Облплан	22	108,0	5,6	44,4	158,0
17	Облдержарбітраж	6	29,4	1,4	17,3	48,1
18	Облшляхвідділ	19	91,7	4,7	59,6	156,0
19	Облвідділ промбудматер.	16	77,5	4,8	47,3	129,6
20	Облвідділпаливпрому	13	66,0	3,1	37,9	107,0
21	ОблЗАГС	3	13,1	0,6	9,8	23,5
	Р а з о м	407	1909,3	95,6	1523,2	3528,1
22	Особливі госпвидатки	—	—	—	1598,0	1598,0
23	Спецгоспвидатки	—	—	—	126,0	126,0
24	Соцпобутові видатки	—	—	—	162,8	162,8
25	Придбання автомашин	—	—	—	530,0	530,0
	ВСЬОГО ВИДАТКІВ	407	1909,3	95,6	3940,0	5944,9

Додаток Д

**Постанова ЦК КП(б)У про затвердження питань, пов'язаних
із встановленням радянської влади в Західній Україні**

Протокол № 14

засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 1 грудня 1939 року

Присутні:

Члени ПБ ЦК КП(б)У – тт. Хрущов М.С., Бурмістенко М.О., Коротченко Д.С., Корнієць Л.Р., Тимошенко С.К., Гречуха М.С.

Члени та кандидати ЦК КП(б)У – тт. Горобець І.Г., Мурза І.П., Сердюк З.Т., Старченко В.Ф., Чеканюк А.Г.

Члени ревкомісії ЦК КП(б)У – т. Співак М.С.

Питання, вирішені опитуванням членів Політбюро ЦК КП(б)У. [...]

860-оп. Про склад бюро обкомів КП(б)У і облвиконкомів
областей колишньої Західної України

1. Затвердити бюро обкомів КП(б)У в складі таких товаришів: [...]

д) по Тернопольській області:

1) Компанець І.Д. – перший секретар обкому КП(б)У, увільнивши його від роботи секретаря Чернігівського обкому КП(б)У;

2) Слонь М.В. – другий секретар обкому КП(б)У, увільнивши його від роботи зав. оргінструкторського відділу Харківського обкому КП(б)У;

3) Белишев І.О. – третій секретар обкому КП(б)У, увільнивши його від роботи третього секретаря Миколаївського обкому КП(б)У;

4) Приходько А.Г. – секретар по пропаганді, увільнивши його від роботи секретаря Вінницького обкому КП(б)У по пропаганді;

5) Крамар Н.М. – секретар обкому КП(б)У по кадрах, увільнивши його від роботи третього секретаря Миколаївського обкому КП(б)У по кадрах;

6) Ягленко В.М. – голова облвиконкому, увільнивши його від роботи заст. Голови Ворошиловградського облвиконкому;

7) Кушнір С.Ф. – редактор обласної газети "Вільне життя", увільнивши його від роботи заст. редактора газети "Комсомолец України";

8) Бугайченко І.Ф. – перший секретар обкому ЛКСМУ, увільнивши його від роботи секретаря Кам'янець-Подільського обкому ЛКСМУ;

9) Вадис О.А. – начальник УНКВС, увільнивши його від роботи начальника III-го відділу УНКВС по Кам'янець-Подільській області;

10) Ткаченко Г.А. – секретар Тернопольського міськкому КП(б)У, увільнивши його від роботи першого секретаря Ракитнянського райкому КП(б)У Київської області. [...]

2. Затвердити членами облвиконкомів таких товаришів: [...]

д) по Тернопольській області:

1) Ягленко В.М. – голова облвиконкому;

- 2) Компанець І.Д. – перший секретар обкому КП(б)У;
 - 3) Слонь М.В. – другий секретар обкому КП(б)У;
 - 4) Оран І.Г. – заступник голови облвиконкому, увільнивши його від роботи голови Обухівського райвиконкому Київської області;
 - 5) Герасютенко Д.В. – секретар облвиконкому, увільнивши його від роботи голови Новоархангельського райвиконкому Київської області;
 - 6) Бузигнік М.Х. – нач. облземвідділу, увільнивши його від роботи зав. райземвідділу Генічеського району Запорізької області;
 - 7) Дробиш М.Г. – зав. облфінвідділу, увільнивши його від роботи зав. фінвідділу Сумської області;
 - 8) Мороз Р.І. – зав. облздороввідділу (до призначення в Західну Україну відомостей про місце роботи не вказується);
 - 9) Бохан А.А. – зав. облторгвідділу, увільнивши його від роботи директора міськторгу міста Кременчуга;
 - 10) Вадис О.А. – начальник УНКВС. [...]
3. Просити ЦК ВКП(б) затвердити. [943].

**Постанова Політбюро ЦК КП(б)У
про затвердження перших секретарів райкомів
партії Тарнопольської області**

13 лютого 1940 року

13/П-40

ПБ-18/218-оп

**П.Б.
ПРО СЕКРЕТАРІВ РАЙКОМІВ
КП(б)У ТАРНОПОЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ПОСТАНОВА ЦК КП(б)У**

1. Прийняти пропозицію Тарнопольського обкому КП(б)У про затвердження першими секретарями райкомів КП(б)У тт. :

Зозульова А.Н. – Бережанського, звільнивши його від обов'язків другого секретаря Славутського райкому КП(б)У Кам'янець-Подільської області;

Кучера І.Я. – Білобожницького, звільнивши його від обов'язків першого секретаря Новоодеського райкому КП(б)У Миколаївської області;

Дем'янюка П.В. – Борщівського (до призначення в Західну Україну працював першим секретарем Чугівського райкому КП(б)У Полтавської області);

Блінова М.П. – Буданівського, звільнивши його від обов'язків начальника політвідділу радгоспу ім. Паризької Комуні Кеґичівського району Харківської області;

Удовиченко П.П. – Бучацького (до призначення в Західну Україну працював першим секретарем Великобурлуцького райкому КП(б)У Харківської області);

Пасіченко К.А. – Великоглибочківського, звільнивши його від обов'язків першого секретаря Ольховатського райкому КП(б)У Миколаївської області;

Буланого С.І. – Вишневецького (до призначення в Західну Україну працював другим секретарем Пологівського райкому КП(б)У Запорізької області);

Крутніка І.Г. – Гримайлівського, звільнивши його від обов'язків першого секретаря Ново-Українського райкому КП(б)У Кіровоградської області;

Терещенко М.П. – Гусятинського, звільнивши його від обов'язків першого секретаря Яблунівського райкому КП(б)У Чернігівської області;

Клименко П.І. – Заліщицького (до призначення в Західну Україну працював другим секретарем Біляївського райкому КП(б)У Одеської області);

Кухаря С.І. – Заложцівського, звільнивши його від обов'язків першого секретаря Чернянського райкому КП(б)У МАРСР;

Чернишенко П.Т. – Збаразького, звільнивши його від обов'язків директора Чапаївської МТС Полтавської області;

Бороховіча М.А. – Зборівського (до призначення в Західну Україну працював першим секретарем Борівського райкому КП(б)У Харківської області);

Куценко Ф.Н. – Золотниківського (до призначення в Західну Україну працював головою Дзержинського райвиконкому Сталінської області);

Оникієнко Г.К. – Золотопотікського, звільнивши його від обов'язків другого секретаря Ріпкінського райкому КП(б)У Чернігівської області;

Кисломеда В.М. – Катербурзького, звільнивши його від обов'язків другого секретаря Дарницького райкому КП(б)У м. Києва;

Майсака М.В. – Козлівського, звільнивши його від обов'язків секретаря Н.Басанського райкому КП(б)У Чернігівської області;

Мамченко В.Р. – Козівського, (до призначення в Західну Україну працював другим секретарем Пологівського райкому КП(б)У Запорізької області);

Карасенко М.М. – Копичинського (до призначення в Західну Україну працював першим секретарем Старосалтівського райкому КП(б)У Харківської області);

Лаптева М.І. – Кременецького (до призначення в Західну Україну працював другим секретарем Грушківського райкому КП(б)У Одеської області);

Кузьміна Т.П. – Ланівецького (до призначення в Західну Україну працював інструктором Одеського обкому КП(б)У);

Храпова С.Ф. – Мельницького, звільнивши його від обов'язків першого секретаря Дубосарського райкому КП(б)У МАРСР;

Долбусіна В.К. – Микулинецького (до призначення в Західну Україну працював другим секретарем Приморського райкому КП(б)У Запорізької області);

Ткаченко К.К. – Монастириського (до призначення в Західну Україну працював другим секретарем Вінницького райкому КП(б)У Вінницької області);

Снісаренко Г.С. – Новосільського, звільнивши його від обов'язків начальника політвідділу радгоспу "Акметеські ставки" Доманівського району Миколаївської області;

Костюкова С.Й. – Підволочиського, звільнивши його від обов'язків начальника політвідділу радгоспу "Акермань" Мелітопольського району Запорізької області;

Колесніка В.Д. – Підгаєцького (до призначення в Західну Україну працював першим секретарем Краснокутського райкому КП(б)У Харківської області);

Сичова Л.І. – Почаївського, звільнивши його від обов'язків другого секретаря Менського райкому КП(б)У Чернігівської області;

Тягнирядно С.К. – Пробіжнянського, звільнивши його від обов'язків другого секретаря Комаровського райкому КП(б)У Чернігівської області;

Кравченко Я.В. – Скала-Подільського, звільнивши його від обов'язків другого секретаря Щорського райкому КП(б)У Чернігівської області;

Зінченко К.З. – Скалатського, звільнивши його від обов'язків другого секретаря Червонозаводського райкому КП(б)У м. Харкова;

Циганенко П.Г. – Струсівського (до призначення в Західну Україну працював начальником політвідділу бурякорадгоспу Юр'ївського району Дніпропетровської області);

Пеліпаса М.Ф. – Терехівського (до призначення в Західну Україну працював першим секретарем П'ятихатського райкому КП(б)У Дніпропетровської області);

Воробйова П.С. – Тлустенського, звільнивши його від обов'язків начальника політвідділу радгоспу ім. Куйбишева Чкаловського району Дніпропетровської області;

Антонюка С.І. – Усть-Зеленського (до призначення в Західну Україну працював начальником відділу заводу № 175 в м. Великий Токмак Запорізької області);

Осауленко П.П. – Чортківського (до призначення в Західну Україну працював першим секретарем Кагарлицького райкому КП(б)У Київської області);

Новоселов І.П. – Шумського, звільнивши його від обов'язків першого секретаря Сталінського райкому КП(б)У м. Одеса.

2. Просити ЦК ВКП(б) затвердити. [944]

Додаток Ж

**Лист секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова
до секретаря ЦКВКП(б) Й.Сталіна
щодо затвердження уповноважених з питань організаційно-партійної роботи
в західних областях України**

3 жовтня 1939 року

МОСКВА

ЦК ВКП(б) СТАЛИНУ І.В.

ЦК КП(б)У видвигает уполномоченными по вопросам организационно-партийной работы следующих товарищей: [...]

3. Грищук Л.С. – 1906 г. рождения, украинец, член ВКП(б) с 1930 г., образование – среднее. Работает первым секретарем Киевского сельского райкома КП(б)У – на Тернопольскую область. [...]

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(б)У ХРУЩЕВ
[945].

Додаток З

**Постанова Військової Ради Українського фронту
про затвердження обласних Тимчасових управлінь
у воєводствах Західної України**

3 жовтня 1939 року

ПОСТАНОВА

Військової Ради Українського фронту
про затвердження обласних Тимчасових Управлінь
у воєводствах Західної України в такому складі: [...]

ПО ТАРНОПОЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВУ:

Тт. Грищук Л.С.

Ягленко В.М.

Жук К.П.

Вадис О.А.

[...]

Командуючий Українського фронту

командарм 1-го рангу С.Тимошенко

Члени Військової Ради:

М.Хрущов, Борисов, Кожевніков

Львів, 3.Х.1939 р.

[946].

Додаток Н

ПОСТАНОВА ЦК КП(б)У**4 жовтня 1939 року**

Затвердити оргбюро ЦК КП(б)У по областях (колишніх воєводствах) Західної України в такому складі:

[...].

По Тернопольській області:

Тов. тов. Грищук Л.С.

Ягленко В.М.

Ігнатенко І.М.

Приходько А.Г.

Вадис О.А.

[...].

Просити ЦК ВКП(б) з а т в е р д и т и.

[947].

Додаток К

**Постанова Військової Ради Українського фронту
про затвердження комітету по організації виборів
Народних Зборів Західної України****5 жовтня 1939 року**

Постанова Військової Ради Українського фронту
про затвердження комітету по організації виборів
Народних Зборів Західної України

Затвердити склад Комітету по організації виборів Народних Зборів Західної України з представників таких організацій:

Голова Комітету тов. Мацько М.Г. – представник Львівського воєводства.

Заст. голови Комітету тов. Малюха В.Д. – представник від робітників Львова.

Секретар Комітету тов. Лукін П.М.

Члени Комітету:

[...]

Тов. Грищук Л.С. – представник Тернопольського воєводства

[...]

Командуючий Українським фронтом

командарм 1-го рангу С.Тимошенко

Члени Військової Ради Українського фронту:

М.Хрущов, Борисов, Кожевніков

[948].

**ЗВЕДЕННЯ ВИДАТКІВ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я
ПО ТАРНОПОЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ НА 1940 РІК**

(тис. крб.)

I. ЛІКУВАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНІ УСТАНОВИ І ЗАХОДИ

Лікарні міські (1301 ліжок)	6511,6
Лікарні сільські (511 ліжок)	2009,7
Міські поліклініки, амбулаторії (153)	2002,0
Сільські поліклініки, амбулаторії (126)	2005,5
Вендиспансери (15)	172,9
Трахоматозні пункти (2)	19,6
Лікарські здоровпункти на підприємствах (4)	27,0
Фельдшерські здоровпункти на підприємствах (10)	47,0
Фельдшерські пункти (50)	187,5
Фельдшерсько-акушерські пункти (40)	243,3
Станції швидкої допомоги (2)	87,9
Станції переливання крові (1)	73,0
<u>Інші затрати</u>	<u>194,9</u>
Разом	13491,6

II. УСТАНОВИ І ЗАХОДИ ПО БОРОТЬБІ З ТУБЕРКУЛЬОЗОМ

Туберкульозні лікарні (50 ліжок)	287,6
Тубдиспансери в містах (20 ліжок)	199,4
Тубсанаторії для дорослих (50 ліжок)	209,8
Тубсанаторії для дітей (50 ліжок)	219,0
<u>Інші затрати</u>	<u>7,0</u>
Разом 922,8	

III. САНІТАРНО-ПРОТИЕПІДЕМІЧНІ УСТАНОВИ І ЗАХОДИ

Міські санепідемстанції (14)	9321,7
Сільські санепідемстанції (4)	147,4
Держсанінспектори (16)	86,0
Молококонтрольні станції (3)	22,8
Малярійні станції (1)	15,0
Будинки санкультури	25,0
<u>Епідфонд</u>	<u>511,0</u>
Разом	1800,8

IV. РОДИЛЬНА ДОПОМОГА

Родильні будинки (45 ліжок)	217,6
<u>Акушерські пункти (82; 126 ліжок)</u>	<u>384,1</u>
Разом 601,7	

V. ЛІКУВАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ

Міські консультації (29 лікарських одиниць)	307,4
Сільські консультації (16 лікарських одиниць)	145,0
Діючі амбулаторії (10 лікарських одиниць)	86,8

Міські ясла (465 ліжок)	558,2
Сільські ясла (360 ліжок)	220,7
Будинки дитини (80 ліжок)	290,7
Штатні лікарі та медсестри (72 одиниці)	200,9
Молочні кухні (14)	130,8
Інші заходи	75,0
Судмедекспертиза (1)	45,0
<u>Інші установи і заходи</u>	<u>319,0</u>
Разом	—

Примітка: загальна сума видатків на V розділ не вказана

Всього по охороні здоров'я 19146,4

[949].

**ЗВЕДЕННЯ ВИДАТКІВ НА НАРОДНУ ОСВІТУ
ПО ТАРНОПОЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1940 РОЦІ
(тис. крб.)**

Дитячі садки в містах.....	1597,1
Дитячі садки в селах	133,4
Дошкільні дитячі майданчики	629, 4
Початкові школи в містах.....	151,7
Початкові школи в селах.....	11854,1
Неповносередні школи в містах.....	4809,7
Неповносередні школи в селах.....	7182,1
Середні школи в містах.....	8061,6
Середні школи в селах.....	994,9
Навчання підлітків.....	276,4
Гуртожитки при школах.....	483,0
Установи позашкільної роботи.....	936,9
Дитячі будинки загального типу.....	2939,9
Школи-інтернати для сліпих і глухих	719,0
Видатки по патронату.....	517, 0
Методична робота.....	1033,7
Інші заходи по загальній освіті.....	536,4
Міські школи дорослих.....	126,8
Сільські школи дорослих.....	90,3
Ліквідація неписьменності і малописьменності.....	1138,5
Бібліотеки	1029,8
Міські будинки культури.....	310,5
Районні клуби та будинки культури.....	638,4
Сільські клуби.....	1092,0
Інші заходи політосвітнього характеру.....	141,2
Підготовка кадрів.....	9395,1
Музеї	275,0
Архіви	153,0
Преса	5075,0
Мистецтво	1861,0
Кінофікація	1544,0
<u>Разом</u>	<u>75727,4</u>

Примітка: За бюджетом Тарнопольської області на 1940 рік видатки на культурно-освітні заклади, пресу, мистецтво, кінофікацію, музеї, архіви включалися в розділ «Освіта».

Таблиця 19

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ТАРНОПОЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА 1940 РІК (га)

Таблиця I.

№	Район	Всього землі	Посівні площі	Озимі культури	Ярі культури
1.	Бережанський	32248	31968	10149	19422
2.	Білобожницький	26744	26529	7021	18166
3.	Борщівський	27434	27244	10401	15322
4.	Буданівський	19410	19275	6364	11501
5.	Бучацький	38073	37843	3110	26624
6.	Вел.Бірківський	26839	26739	9180	17078
7.	Вел.Глибочківський	23821	23721	8160	15144
8.	Вишневецький	23738	27833	8036	18761
9.	Гримайлівський	24785	24485	6271	17084
10.	Гусятинський	21284	21144	5420	14387
11.	Заліщицький	26545	26315	8100	16560
12.	Залозецький	29708	29518	9746	17870
13.	Збаразький	34206	34021	13203	17689
14.	Зборівський	35964	35729	9472	23547
15.	Золотниківський	30264	30034	9490	19322
16.	Золотопотікський	23217	23073	7653	14217
17.	Катербузький	37454	36314	13415	21281
18.	Козлівський	28814	28714	9855	18334
19.	Козівський	38839	38619	12141	25769
20.	Копичинецький	24199	24044	6019	17056
21.	Кременецький	25156	24076	8063	14903
22.	Ланівецький	37344	36274	11415	24191
23.	Мельницький	25879	29799	12374	11429
24.	Микулинецький	22821	22721	6144	16374
25.	Монастирський	18414	18294	5339	11718
26.	Новосільський	34388	34083	12332	18872
27.	Підволочиський	22073	21823	4337	16872
28.	Підгасцький	31703	21433	10170	19535
29.	Почаївський	31617	30647	9210	19590
30.	Пробіжнянський	19458	19328	5514	13344
31.	Скала-Подільський	20172	20072	8380	10183
32.	Струсівський	19032	18887	3839	14063
33.	Скалатський	22304	22054	6555	14231
34.	Теребовлянський	22001	21887	5851	15006
35.	Тлустенський	25205	24985	6959	16439
36.	Усть-Зеленський	16654	16484	5131	10224
37.	Чортківський	27571	27336	7709	17545
38.	Шумський	30641	29691	10313	18356
39.	м.Тарнополь	2085	2085	–	2085
40.	м.Кременець	1970	1970	–	1970
	Разом	1035071	1023071	317340	652061

[951].

Таблиця 20

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ТАРНОПОЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА 1940 РІК (га)

Таблиця II.

№	Район	Цукрові буряки	Городні	Картопля	Кормові
1.	Бережанський	225	520	5100	1200
2.	Білобожницький	210	400	3500	2600
3.	Борщівський	75	850	3200	860
4.	Буданівський	150	280	3270	1090
5.	Бучацький	180	520	5100	1300
6.	Вел.Бірківський	445	700	2900	1540
7.	Вел.Глибочківський	245	550	2600	1210
8.	Вишневецький	70	520	2750	900
9.	Гримайлівський	100	360	4500	1380
10.	Гусятинський	195	290	3800	1670
11.	Заліщицький	75	895	3600	2020
12.	Залозецький	30	500	4300	1000
13.	Збаразький	250	470	3000	970
14.	Зборівський	200	770	5060	2140
15.	Золотниківський	200	460	5000	1700
16.	Золотопотікський	35	250	2800	1500
17.	Катербурзький	50	675	3530	1290
18.	Козлівський	220	550	3080	1950
19.	Козівський	325	620	6300	1050
20.	Копичинецький	–	400	4200	1500
21.	Кременецький	100	470	2340	400
22.	Лановецький	215	760	3700	1100
23.	Мельницький	75	750	3100	850
24.	Микулинецький	390	540	3000	1800
25.	Монастирський	135	260	2500	1200
26.	Новосільський	75	350	3000	750
27.	Підволочиський	230	290	3600	1610
28.	Підгаєцький	225	620	7980	2060
29.	Почаївський	50	510	3250	1450
30.	Пробіжнянський	80	230	3300	1200
31.	Скала-Подільський	60	440	2620	770
32.	Струсівський	225	340	3600	1000
33.	Скалатський	225	290	3550	1510
34.	Теребовлянський	195	340	2860	950
35.	Тлустенський	80	500	2850	1750
36.	Усть-Зеленський	50	150	2300	1050
37.	Чортківський	300	475	3260	1800
38.	Шумський	10	520	3485	900
39.	м.Тарнополь	–	1285	800	–
40.	м.Кременець	–	970	1000	–
	Разом	6000	20670	139785	50760

[952].

Таблиця 21

**МЕРЕЖА МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ
(на квітень 1940 року)**

№	Назви медичних закладів	Кількість	План на кінець 1940 р.
1.	Лікарні	28	40
2.	Поліклініки	15	16
3.	Тубдиспансери	15	7
4.	Вендиспансери	7	7
5.	Трахдиспансери	1	1
6.	Облсанстанції	1	1
7.	Районні санстанції	30	17
8.	Фельдшерсько-акушерські пункти	–	171
9.	Амбулаторії	55	77
10.	Дитячі і жіночі консультації	16	30
11.	Шкільні санітспекції	12	26
	Разом	180	408

Примітка: в усіх медустановах області – 388 лікарів, 549 осіб середнього медперсоналу, 1417 лікарняних ліжкомісць;

заплановано на кінець 1940 року – 592 лікарі, 942 особи середнього медперсоналу, 1828 лікарняних ліжкомісць, 32 дитячих ясел на 760 місць.

[953].

Таблиця 22

**МЕРЕЖА ШКІЛ ТАРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(на квітень 1940 року)**

№	Школи (мова навчання)	Кількість	Контингент учнів
1.	Українські	981	159049
2.	Польські	147	24713
3.	Єврейські	17	8066
4.	Російські	2	307
5.	Польсько-українські	41	14100
	Разом	1188	206235

[954].

Таблиця 23

**ПІДПРИЄМСТВА ТАРНОПОЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(на квітень 1940 року)**

№	Назва підприємств	Кількість	Кількість робітників
1.	Спиртзаводи	98	1233
2.	Млини	789	3974
3.	Цегельні заводи	113	1167
4.	Пекарні	122	548
5.	Механічні і ливарні майстерні	19	105
6.	Лісозаводи	7	274
7.	Пивзаводи	5	79
8.	Ферметаційні і тютюнові заводи	5	2590
9.	Типографії	36	203
10.	Інші підприємства	307	2305
	Разом	1501	12478

Примітка: крім них, працювали 10 електростанцій, 1 цукрозавод, 1 склозавод, 1 пеньковий завод, 2 фабрики вати, 2 фабрики валянок, 2 крохмальні фабрики, 1 макаронна фабрика, 1 кондитерська фабрика, 2 меблеві фабрики, 1 дріжджовий завод, 1 лакофарбовий завод, 93 круппорушки, Кременецька шахта бурого вугілля.

[955].

Таблиця 24

**ПРОМИСЛОВА КООПЕРАЦІЯ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ
(на квітень 1940 року)**

№	Система кооперації	Кількість артілей	Кількість робітників
1.	Облпромрада	59	1564
2.	Обллісопромсоюз	28	1013
3.	Облкоопінсоюз	15	141
	Разом	102	2718

[956].

Таблиця 25

КЕРІВНИКИ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУР ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
за матеріалами I Тернопільської обласної конференції
(23 – 25 квітня 1940 р.)

Тов. Компанець	Секретар обкому КП(б)У
Тов. Дружинін	Секретар обкому КП(б)У
Тов. Белишев	Секретар обкому КП(б)У
Тов. Крамар	Секретар обкому КП(б)У по кадрах
Тов. Приходько	Секретар обкому КП(б)У по пропаганді
Тов. Слонь	Голова облвиконкому
Тов. Вадис	Начальник УНКВС
Тов. Бугайченко	Секретар обкому ЛКСМУ
Тов. Кисломед	Секретар Тернопільського МК КП(б)У
Тов. Зозулев	Секретар Бережанського райкому партії
Тов. Кучер	Секретар Білобожницького райкому партії
Тов. Дем'янюк	Секретар Борщівського райкому партії
Тов. Удовиченко	Секретар Бучацького райкому партії
Тов. Чернищенко	Секретар Збарзького райкому партії
Тов. Костюков	Секретар Підволочиського райкому партії
Тов. Колесник	Секретар Підгаєцького райкому партії
Тов. Новоселов	Секретар Чортківського райкому партії
Тов. Кіриянов	Секретар Кременецького райкому партії
Тов. Зінченко	Секретар Скалатського райкому партії
Тов. Денисов	Секретар Тербовлянського райкому партії
Тов. Клименко	Секретар Заліщицького райкому партії
Тов. Храпов	Секретар Мельницького райкому партії
Тов. Лисенко	Секретар В.Глибочківського райкому партії
Тов. Лаптев	Секретар Кременецького сільського РПК
Тов. Ткаченко	Секретар Монастирського РПК
Тов. Бінов	Секретар Буданівського РПК
Тов. Шовкопляс	Керуючий обласною конторою Держбанку
Тов. Неізмайлов	Начальник обласного управління міліції
Тов. Тищенко	Прокурор Тернопільської області
Тов. Смицький	Голова Тернопільської міської ради
Тов. Кушнір	Редактор обласної газети "Вільне життя"

Таблиця 26

**КЕРІВНИКИ ВІДДІЛІВ ТА УПРАВЛІНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО
ОБЛВИКОНКОМУ
(станом на 20 грудня 1939 року)**

Герасименко В.А.	Голова облплану
Дробиш М.Т.	Завідуючий обласним фінвідділом
Бузинник М.Х.	Завідуючий обласним земельним відділом
Смикалюк А.П.	Завідуючий обласним відділом народної освіти
Александрович Я.І.	Завідуючий обласним комунальним відділом
Процаєнко Т.І.	Завідуючий обласним відділом місцевої промисловості
Бохан А.А.	Завідуючий обласним торгівельним відділом
Безпрозваний Я.Л.	Завідуючий обласним відділом харчової промисловості
Мороз Р.І.	Завідуючий обласним відділом охорони здоров'я
Сверцков А.А.	Т.в.о. завідуючого відділом промисловості будматеріалів
Петров А.Г.	Т.в.о. завідуючого обласним дорожним відділом
Лемтюгін М.Г.	Т.в.о. завідуючого обласним відділом соцзабезпечення
Маслаченко К.Д.	Голова Тернопільської облспоживспілки
Богомазов М.П.	Начальник обласного управління кінофікації
Пейсахович О.А.	Т.в.о. голови облкомітету з фізкультури і спорту
Іванов Ф.І.	Завідуючий обласним архівом
Роздайбіда А.І.	Голова обласного суду
Саліков І.А.	Начальник облуправління Наркомату юстиції
Фролов М.Я.	Заступник завідуючого облнаросвіти з питань культури
Токаренко Д.А.	Начальник облуправління у справах мистецтв

[958].

Таблиця 27

**АДМІНІСТРАТИВНІ РАЙОНИ ТАРНОПОЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗГІДНО З
ПОСТАНОВОЮ БЮРО ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБКОМУ КП(б)У ТА ПРЕЗИДІЇ
ОБЛВИКОНКОМУ
(від 20 грудня 1939 року)**

№	Район	Населення р-ну (тис.чол.)	Площа (тис.га)	Райцентр	Населення райцентру (тис. осіб)
1.	Бережанський	60,9	60,4	Бережани	11,7
2.	Бережецький	25,2	32,5	Бережці	Дані відсутні
3.	Борщівський	41,5	39,7	Борщів	6,4
4.	Буданівський	31,1	30,3	Буданів	4,8
5.	Бучацький	58,4	46,1	Бучач	12,0
6.	Великоборківський	26,7	31,5	Великі Борки	2,5
7.	Великоглибочківський	25,1	30,8	Великий Глибочок	2,5
8.	Вишнівецький	37,4	34,0	Вишнівець	3,4
9.	Гримайлівський	25,8	25,0	Гримайлів	4,1
10.	Гусятинський	28,3	28,1	Гусятин	2,7
11.	Заліщицький	38,8	25,5	Заліщики	5,8
12.	Залозецький	40,7	41,2	Залозці	6,1
13.	Збарзький	43,2	43,5	Збараж	8,5
14.	Зборівський	46,7	45,6	Зборів	5,2
15.	Золотниківський	34,4	35,2	Золотники	2,9
16.	Золотопотікський	39,6	36,2	Золотий Потік	3,6
17.	Катербурзький	43,3	44,5	Катербург	1,0
18.	Козлівський	25,7	38,0	Козлів	3,9
19.	Козівський	49,7	49,4	Козова	6,3
20.	Копичинецький	41,9	32,6	Копичинці	8,8
21.	Косівський	36,2	33,8	Косів	2,8
22.	Ланівецький	43,0	46,0	Ланівці	2,6
23.	Мельницький	36,0	32,8	Мельниця-Подільська	4,4
24.	Микулинецький	28,2	25,8	Микулинці	4,0
25.	Монастирський	35,1	31,5	Монастирська	7,8
26.	Новосільський	24,4	28,3	Нове Село	0,8
27.	Підволочиський	33,8	25,9	Підволочиськ	3,9
28.	Підгаєцький	52,2	50,1	Підгайці	6,1
29.	Почаївський	33,3	33,2	Почаїв	4,4
30.	Пробіжнянський	25,2	23,4	Пробіжна	2,2
31.	Скала-Подільський	29,8	28,0	Скала-Подільська	5,3
32.	Струсівський	26,5	25,0	Струсів	2,5
33.	Скалатський	31,4	26,4	Скалат	7,0
34.	Теребовлянський	27,1	23,3	Теребовля	8,4
35.	Тлустівський	41,1	27,9	Тлусте	3,3
36.	Усть-Зеленський	31,8	25,7	Устя-Зелене	2,8
37.	Чортківський	31,3	30,1	Чортків	Дані відсутні
38.	Шумський	37,8	44,5	Шумськ	2,3

[959].

Примітка: У наступних документах Косівський район іменується Білобожницьким районний центр – Білобожниця), а Бережецький – Кременецьким (районний центр – Кременець).

Наукове видання

Кравчук Леонід Васильович

**Суспільно-політичні
та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині
(вересень 1939 – червень 1941 рр.)**

Монографія

Підп. до друку 28.12.2017. Формат 70×100/16.
Папір офсет. № 1. Гарн. “Тіпос”. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 47,94. Обл.-вид. арк. 45,28.
Тираж 300 пр. Зам. № 54

Виготівник

ДВНЗ “Тернопільський державний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського МОЗ України”.
Майдан Волі, 1, м. Тернопіль, 46001, Україна

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб’єктів
видавничої справи ДК № 2215 від 16.06.2005 р.